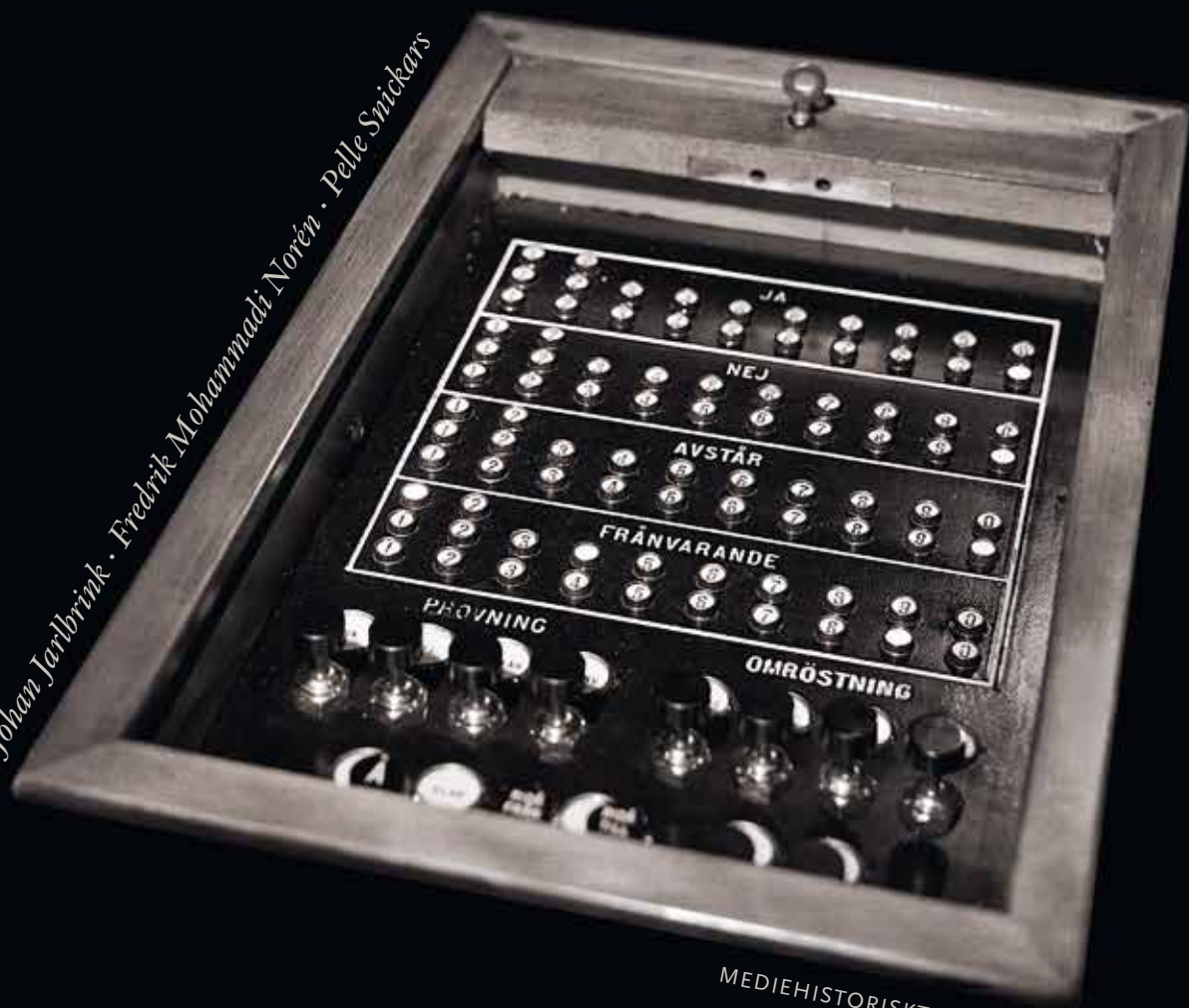

RIKSDAGENS MEDIEHISTORIA

Johan Janbrink • Fredrik Mohammadi Norén • Pelle Snickars

MEDIEHISTORISKT ARKIV 56

JA
NEJ
AVST.
FRÅNV.

77
69
22
2

RIKSDAGENS MEDIEHISTORIA

JOHAN JARLBRINK
FREDRIK MOHAMMADI NORÉN
PELLE SNICKARS

MEDIEHISTORISKT ARKIV 64

MEDIEHISTORISKT ARKIV publicerar antologier, monografier – inklusive avhandlingar – och källsamlingar på både svenska och engelska. För att säkerställa seriens vetenskapliga kvalitet underkastas insända manus som regel dubbelblind granskning av oberoende sakkunniga.

Redaktionskommittén består av:

Staffan Bergwik (Stockholms universitet)
Elisabet Björklund (Lunds universitet)
Marie Cronqvist (Linköpings universitet)
Anna Näslund (Stockholms universitet)
Erik Edoff (Umeå universitet)
Elin Franzén (Stockholms universitet)
Johan Jarlbrink (Umeå universitet)
Åsa Jernudd (Örebro universitet)
Solveig Jülich (Uppsala universitet)
Charlie Järpval (Linnéuniversitetet)
Mats Jönsson (Göteborgs universitet)
Matts Lindström (Uppsala universitet)
Patrik Lundell (Örebro universitet),
Charlotte Nilsson (Lunds universitet)
Sonya Petersson (Stockholms universitet),
Jonatan Samuelsson (Umeå universitet)
Pelle Snickars (Lunds universitet)

Redaktör: Andreas Nyblom (Linköpings universitet)

I digital form är Mediehistoriskt arkiv en cc-licensierad bokserie – erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar 4.0 Internationell. Böckerna kan fritt laddas ned i pdf-format från www.mediehistorisktarkiv.se. Vi ser gärna att de används och sprids.

Fysiska böcker kan beställas via nätbokhandlare eller Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/mediehistorisktarkiv

E-post: skriftserier@ht.lu.se

Utgivare: Föreningen Mediehistoriskt arkiv, Lund

MEDIEHISTORISKT ARKIV 64

Omslag och grafisk form: Johan Laserna

Bildredigering: David Laserna

Tryck: Livonia Print, Riga 2026

ISSN 1654-6601

DOI doi.org/10.54292/8cuxg7szlh

ISBN 978-91-988798-6-5 (tryck)

ISBN 978-91-988798-7-2 (pdf)

Innehållsförteckning

Talmannens förord · 9

Förord · 13

INLEDNING

Sveriges riksdag – som mediehistoria · 15

Riksdagens mediala infrastruktur · 26

Parlamentshistorisk forskning – om Sveriges riksdag · 33

Empiri, data och disposition · 41

1. RUM

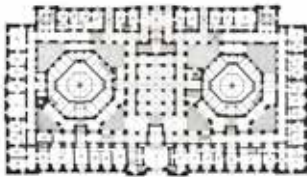
Transportvägar och arenor i riksdagshusen · 49

Maktens korridorer · 59

Riksdagen låser in sig · 82

Helgeandsholmens flödesrum · 94

Debattarenan – och politikens rumsliga förskjutningar · 99

2. FLÖDEN

Om motionsfloder, riksdagens dragkärra
och *mångskrifveri* · 107

Lagstiftningsprocess, riksdagstryck och äldre pappersflöden · 115

Ordlandet av statens tryck · 132

Påskyndandet av motionernas tryckning · 152

Signalflöden: Var är ni och telefonerar? · 162

Textflöden från referentläktaren – och riksdagens postgång · 176

3. LJUD

Om audiell medieteknik och sorlet i kammaren · 187

Riksdagens tysta krafter – och rytarprov · 197

Att spetsa öronen · 204

En påminnelse om stillhet, ordning – och uppmärksamhet · 214

En bättre politisk kultur – genom radio · 221

Kyrktelefon – eller rundradio i riksdagen? · 234

Ur högtalare och mikrofon · 250

Till sist: radio från en mattgarderob · 259

4. TAL

Procedurella regler och rituella praktiker · 267

De långa talens tid · 272

Nattetid · 281

Att bli nedklubbad · 286

Nyheter från riksdagen – i text och rörlig bild · 296

Riksdagsdebatt i tv-åldern · 312

Förändrade uppförandekoder · 324

Politik som slogans · 328

5. TEXT

Om tal till text – och stenografernas mediepraktiker · 335

Det återkommande klagomålet på långsamma protokoll · 344

Debatten om mekanisk röstupptagning tar fart · 351

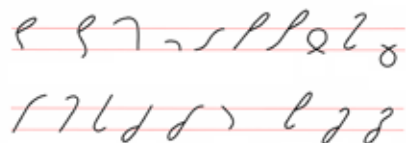
Snabbprotokollets införande och prov med mekanisk

röstupptagning · 356

Mot storskalig mekanisk röstupptagning · 362

Från tal till text till tal till text – IBM:s MT-Composer introduceras · 368

Såvitt ske kan ordagrant – stenografhandens ingripande · 373

Utanför protokollet – avbrott, protester och gester · 390
Pennan läggs ner – stenografernas utträde och
protokollnotariernas inträde · 402

6. RÖSTRÄKNING

Voteringens medier · 407

Olika sätt att rösta · 413
Valsedlarna utmanas · 416
Öppen omröstning · 421
Mot elektrisk drift i riksdagsarbetet · 426
Voteringsapparats konstruktion · 436
Elektronisk votering i praktiken · 442
Disciplin och straff · 456
Voteringens mediesystem · 462
Datoriserad rösträkning med mänsklig assistans · 467

7. DATORISERING

Från ADB till riksdagen.se · 471

Politisk datamaskin · 481
Data i riksdagen 1968 · 485
ADB i riksdagsarbete och *RD-nytt* – i början av 1970-talet · 494
Istället för datorisering – pneumatisk rörpost · 500
Arbetsgruppen för ADB – under andra halvan av 1970-talet · 513
Att backa in i framtiden – om skrivautomater och ADB-stöd · 521
Riksdagen goes Digital All-In-1 · 539
Efterspel – om Rixlex och internet · 553

AVSLUTNING · 565

Noter · 581

Litteratur i urval · 629

Talmannens förord

Ibland slår man upp en bok och känner omgående: Den här boken talar till mig, den är skriven för mig. För min del fick jag en sådan uppenbarelse, när jag började läsa *Riksdagens mediehistoria*. Den är lärd men ändå lättillgänglig, omfångsrik men ändå inbjudande, har ett brett anslag men erbjuder ändå fördjupning. Möjligen är målgruppen talmän antalsmässigt sett ganska begränsad, men jag är övertygad om att boken kommer att uppskattas även av den som inte tillbringat de senaste tjugo åren med att på olika sätt och i olika roller agera i det system och i den väv av praktiker som boken behandlar.

Som riksdagens talman har jag strävat efter att lyfta fram vetenskapens betydelse för politiskt beslutsfattande liksom vikten av samspel mellan akademi och politik. För att visa på vikten av forskning om riksdagen har vi till exempel infört en uppsatstävling för studenter på kandidat-, magister- eller masternivå. Att då i sin hand få en gedigen volym som i sju kapitel avhandlar olika kommunikationsformer som är nödvändiga för att riksdagsarbetet ska fungera, men som oftast tas för givna, ger förstås upphov till en sällspord glädje.

Boken tar avstamp i tvåkammarpoken och genom dess skildring av många handfasta och vardagliga företeelser blir det tydligt att även om riksdagen har samma grundläggande uppgifter nu som då (utöva lagstiftningsmakten, finansmakten och kontrollmakten), så är skillnaden mellan vardagslivet på 1800-talet respektive 2000-talet minst lika stor i riksdagen som i andra delar av samhället. I varje kapitel finns skildringar som lär mig något nytt om riksdagens historia och utveckling. I varje kapitel berättas om sådant som jag kan relatera till eller som jag har upplevt.

Det första kapitlet handlar om transportvägar och arenor i riksdagshusen. Här beskrivs bokstavligen maktens korridorer och hur dessa och

andra fysiska kommunikationsvägar påverkade riksdagsarbetet. Ett avsnitt rör säkerheten i riksdagen och visar hur debatten om balansen mellan säkerhet och öppenhet var intensiv på 1970-talet, men redan 1938 – när en ombyggnad av Riksdagshuset diskuterades – ansåg en del ledamöter att kontrollen av besökare behövde öka. Säkerhetsfrågorna har varit ständigt aktuella under min tid som talman och anslagen till Riksdagsförvaltningens säkerhetsavdelning har under de senaste tio åren ökat stadigt. Balansen mellan säkerhet och öppenhet är en viktig och levande diskussion men också föremål för avvägningar. Exempelvis satte vi år 2024 upp ett finmaskigt nät framför delar av åhörarläktaren, vilket ökar både säkerheten och den upplevda tryggheten för ledamöter och statsråd i kammaren men som också rimligen påverkar besökarnas intryck av riksdagen.

Ett annat kapitel behandlar voteringens medier, alltså beslutsfattandets tekniska infrastruktur i form av röstningsmaskiner av olika slag, och inleds med en redogörelse för en votering den 14 februari 2024, när jag höll i klubban för en omröstning om justitieutskottets betänkande om terrorism. Där konstateras helt korrekt att dagens system är utformat för att vara så effektivt och tidsbesparande som möjligt. Medan det tog mig 48 sekunder att genomföra voteringen om en punkt i justitieutskottets betänkande kunde det i slutet av 1800-talet ta timmar att rösta om ett ärende. Samtidigt innebär förstås det snabba förfarandet att det begärs många fler voteringar än förr, eftersom marginalkostnaden för en ytterligare votering är så låg.

Sedan 1990-talets mitt röstar riksdagen inte heller efter varje debatt, utan vid ett par i förväg bestämda tidpunkter i veckan. Syftet är att göra det möjligt för ledamöterna att planera sin tid på ett bättre sätt, inte minst att kombinera ledamotsuppdraget med familjeliv. I kapitlet noteras att det därmed blivit svårare att följa förslagen från debatt till beslut och så är det nog, men jag tror att det är ett pris som är värt att betala. Jag hör ingen i riksdagen som vill återgå till den tillvaro som ledamöterna hade tidigare, när alla behövde hålla sig i Riksdagshuset även långt in på kvällarna och vara redo att springa till kammaren och rösta så snart en fråga behandlats färdigt. För egen del gör jag reklam för vår modell med fasta voteringstider, när jag möter talmanskollegor från parlament som inte infört denna ordning.

En annan fråga där riksdagen nu är betydligt mer effektiv än förr gäller själva debatterna, något som belyses i kapitel fyra som berör procedurella regler och rituella praktiker. Kapitlet inleds med en skildring av statsminister Rickard Sänders anförande i andra kammaren den 1 juni 1926 och konsta-

terandet att han talade i mer än två och en halv timme, troligen det längsta tal som någonsin hållits i riksdagen. Att någon skulle hålla ett så långt tal framstår som otänkbart i vår tid. Men det var inte enbart Sandler som talade länge med nutida riksdagsmått mätt. Det fanns förr uppenbarligen inga talartidsbegränsningar och heller ingen allmän strävan att anförandena skulle vara korta och kärnfulla. Nattliga debatter var vanliga, vilket de långa anförandena förstås bidrog till.

De formella reglerna är delvis annorlunda nu jämfört med då, men minst lika viktigt är att kulturen har förändrats. I vanliga ärendedebatter (alltså debatter om frågor som riksdagen har att fatta beslut om) gäller fortfarande enligt regeringsformen och riksdagsordningen att alla ledamöter och statsråd får yttra sig och de får tala hur länge som helst, så länge de håller sig till ämnet. Sedan länge finns dock en överenskommelse mellan talmanen och gruppledarna som säger att ett anförande normalt inte bör vara längre än åtta minuter (tolv minuter om det är ett särskilt viktigt ämne). Överenskommelsen är inte formellt bindande, men respekteras av ledamöterna i mycket hög utsträckning. De flesta anser nog att åtta minuter vanligen räcker mer än väl för att lyfta fram de viktigaste argumenten i ett ärende och disciplinen har även ett kollegialt perspektiv. Det ligger helt enkelt i allas intresse att kunna planera sin tid och veta på ett ungefär när det är dags att delta i en debatt.

Det har också utvecklats en praxis som innebär att i normalfallet deltar maximalt en ledamot per parti i en ärendedebatt. Det gör att huvudanförandena i en vanlig debatt inte tar mer än någon timma. Till detta kommer tiden för repliker, som gör tidsåtgången något svårförutsägbart, men inte alls i den utsträckning som det uppenbarligen var förr. Kammarmanträden mitt i natten förekommer inte längre, utan debatten avbryts klockan 23, oavsett om alla ärenden hunnits med eller inte. Denna ordning skapades inte minst till följd av överenskommelser med de kammaranställdas fackliga organisationer. Även den som är anställd i riksdagen har rätt till någorlunda ordnade arbetstider. Jag uppfattar dock att även ledamöterna värdesätter att debatterna inte kan pågå in på småtimmarna, som det var förr.

Utan att ha någon jämförande studie till hands vill jag påstå att Sveriges riksdag och dess ledamöter präglas av ett mer rationellt och kollegialt förhållningssätt till kammardebatterna än vad som är vanligt i många andra parlament jag känner till. I många länder debatterar man fortfarande långt in på sena kvällar, och man har ofta debatter där många ledamöter deltar

och talar länge. Jag vill att riksdagen ska vara en plats för livaktiga debatter, där många åsikter får komma fram, men jag tror att vår rationella inställning ger mer fokuserade debatter, vilket i sin tur gör debatterna mer lättillgängliga för väljarna.

Det här var några av de reflektioner jag gjorde, när jag läste *Riksdagens mediehistoria*. Nu vill jag önska dig trevlig och intressant läsning. Det kommer du att få.

Andreas Norlén

Riksdagens talman

Förord

Den här boken har sin upprinnelse i tre olika forsknings- och infrastrukturprojekt situerade i skärningspunkten mellan digital humaniora och mediehistoria – som vi tre författare ansvarat för i olika roller under snart ett decennium. Den gemensamma nämnaren har varit att iordningsställa och kurera, ibland omdigitalisera men framför allt annotera den svenska riksdagens protokoll från och med 1867 till idag, det vill säga både under tvåkammar- och enkammarriksdagen. Arbetet påbörjades inom forskningsprojektet Välfärdsstaten analyserad: Textanalys och modellering av svensk politik, media och kultur, 1945–1989 (finansierat av Vetenskapsrådet, VR, med Snickars som projektledare). Det fortsatte sedermera i det infrastrukturrella projektet, Sveriges riksdag 1867–2022: Ett ekosystem av länkad öppen data (finansierat av Riksbankens jubileumsfond, RJ, med Mohammadi Norén som projektledare). För att göra det enklare att utforska, läsa och ladda ner anföranden av svenska riksdagsledamöter, initierade Mohammadi Norén det webbaserade projektet Riksdagsdebatter.se finansierat av Umeå universitet (UMU) och utvecklat av Humlab, hubben för digital humaniora vid samma lärosäte. Den här boken använder återkommande Riksdagsdebatter.se som forskningsverktyg; via ett användarvänligt gränssnitt går det där att studera riksdagstrycket med enkla språkteknologiska metoder.

Under arbetet med boken har vi haft stöd och blivit behjälpta av en rad akademiska kollegor, arkiv- och bibliotekspersonal. En del av forskningsarbetet har Snickars och Mohammadi Norén utfört inom projektet Moderna tider 1936 (finansierat av RJ), där vi haft stor hjälp av vår utvecklare Mathias Johansson. Emellertid: vårt varmaste tack för kommentarer går först och främst till vår anonyma manusgranskare. Kollegor (till Mohammadi Norén) i den humanistiska forskargruppen vid Malmö universitet har läst och kommenterat delar av boken; hjälp med diverse specialfrågor kring

datoriseringskapitlet har vi fått av Arne Kaijser (КТН). Carl Johan Pettersson på Riksdagens protokollkansli läste noggrant och kom med en rad uppslagsrika kommentarer på stenografikapitlet. Det är just personal inom Riksdagsförvaltningen som vi speciellt vill tacka för återkommande hjälp med denna bok. För några år sedan fick vi rentav en specialguidad visning av riksdagshusen med Lars Brink och Mats Carlstedt (på förvaltningen), vilket gav en fördjupad förståelse av dess rumsliga dimensioner. Vi gick igenom korridorer och gångtunnlar och granskade bland annat det nyligen pensionerade rörpostsystemet, parti- och kanslilokalerna samt den nya och de bägge gamla kamrarna. Vid riksdagsbiblioteket har vi haft stor hjälp av bibliotekarie Louise Zejlön Schild, bibliotekarie Lotta Åberg Brorsson och arkivarie Ulrika Andersson. Dessutom har Ann Larsson och Jonas Bergenfalk på riksdagens protokollkansli tålmodigt svarat på frågor. Bildredaktör Christina Carlström på förvaltningen har återkommande hjälpt till med att ta fram bildmaterial åt oss. Filmredaktör Mikael Kristenson (också på förvaltningen) tog sig till och med tid att lokalisera och digitalisera en klippfilm om riksdagen.

Utanför riksdagen har vi vidare fått hjälp av antikvarie Åsa Mähring vid Stadsmuseet i Stockholm, samt arkivarie Karin Mårtensson och bildkonserverator Sara Ellenius på Nordiska museet. För att framhäva den rikhaltiga mediehistoriska empiri om Sveriges riksdag som tidningsmediet inbegriper har vi i denna bok inkluderat en hel del faksimiler av tidningsartiklar; i vissa fall har vi gjort montage av dem i Photoshop för att sätta samman artiklar (spridda över olika sidor) till en bild – en tveklös manipulering, men inte betydelsebärande. Ett stort tack går även till Johan Laserna för hans vackra formgivning av boken. Bokmakandet har finansierats via ett mycket generöst stöd från Riksbankens jubileumsfond, Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Sven och Dagmar Saléns Stiftelse, Åke Wibergs Stiftelse, Magn. Bergvalls Stiftelse, Stiftelsen Lars Hiertas Minne samt Olle Engkvists Stiftelse.

Malmö, Lund & Umeå – maj 2026.

INLEDNING

Sveriges riksdag
– som mediehistoria

SLUTET AV 1920-TALET växte missnöjet i den svenska riksdagen. Det var många ärenden som skulle hinnas med under de relativt få månader då ledamöterna var samlade, från januari till juni. Arbetsformerna var alls inte anpassade till den stora arbetsbördan, i synnerhet inte efter det demokratiska genombrottet. Vissa utskott var överhopade med ärenden, debatterna i de båda kamrarna drog ofta ut långt in på nätterna. En av dem som klagade var den frisinna ledamoten Anders Olsson (1885–1974) i andra kammaren:

Vi svenska riksdagsmän äro i allmänhet inte obenägna att lagstifta och att reformera, så länge det är fråga om andra, men då det gäller oss själva, äro vi fruktansvärt konservativa. [...] De mångskiftande ärenden, som föreläggas riksdagen, ha under den senaste mansåldern åtminstone tredubblats, och de gamla läglarna pressas till det yttersta för att rymma mångfalden av den nya tidens växande problem. Somliga riksdagsmän digna under en hart när övermänsklig arbetsbörda, medan andra åtminstone under riksdagens förra del med fog klaga över sysslolöshet. Mot slutet jämnar det ut sig någorlunda. Efter de stilla veckorna i riksdagens början pressas vi slutligen alla i den undersköna maj till en oerhörd arbetsforcering, innan förlossningens timma slår någon vecka in i juni. Så går det år efter år, men riksdagen plöjer i samma fåror som förr i världen. Våra arbetsformer äro i stort sett desamma som då 1810 års riksdagsordning kom till.¹

Att sekelgamla arbetsformer pressade riksdagens ledamöter är kanske inte så konstigt, speciellt inte eftersom de administrativa och medietekniska förändringar som moderniteten fört med sig så sällan, eller i alla fall långsamt letade sig in i Sveriges riksdag. Telefoner, moderna kontorshjälpmedel,

mikrofoner och högtalare var ännu sällsporda. Bläckskrift med stålpena var länge rådande som skrivteknik; de första skrivmaskinerna införskaffades först kring 1920. Men för att verkligen förstå ledamot Olssons problembeskrivning – han var för övrigt tidningsman från Dalarna – behöver man sätta sig in i riksdagens ärendehantering. För när talmannen väl hade klubbat vad ledamöterna röstat igenom var det bara sista steget i en lång process. Innan man var redo att fatta beslut behövde kammaren ha tid att debattera frågan. Och innan en debatt kunde inplaneras behövde ett utskott ha lämnat ett betänkande i tryck. Före betänkandet kunde gå i tryck behövde utskottet hinna sammanträda, men det var först möjligt sedan de fått del av propositioner och motioner – också de i tryckt format. Det var i kamrarna det avgjordes vilka inlämnade motioner och propositioner som skulle skickas till vilka utskott. Pappersexercisen kring det så kallade riksdagstrycket var minst sagt omfattande. Handlingarna var tvungna att ”ligga på bordet” till nästkommande sammanträde innan det bestämdes vem som skulle bereda dem.² För att hinna få alla dessa handlingar tryckta behövde såväl ledamöter som regering hålla sig till en förutbestämd tidsplan. Om ledamöter skulle hinna skriva motioner som svar på regeringspropositioner behövde de senare vara tryckta innan de förra kunde avfattas. Och allt detta skulle ske efter att riksdagen samlats några veckor in i januari och senast innan sommaravslutningen. Med allt fler ärenden var tidsschemat, kort sagt, mycket pressat.

Ytterst var det själva demokratin som hotades när nödvändiga pappersdokument inte fanns tillgängliga, och det var därmed en fråga som också bekymrade många ledamöter. Riksdagstrycket var ”överväldigande i omfång”, påpekade den socialdemokratiska riksdagsledamoten Rickard Lindström (1894–1950) i en bok om sin arbetsplats. För riksdagstrycket ”röra praktiskt taget hela det mänskliga livet”; även den ledamot som ”läste både natt och dag under riksdagstiden skulle [inte] kunna tillgodogöra sig allt i alla dess detaljer”.³

För att se över riksdagens interna arbetsformer tillsattes 1930 en utredning, vilken året därpå föreslog flera förändringar för att göra Sveriges riksdag mer effektiv. Utredningen räknade bland annat hur många betänkanden som varje utskott lämnade ifrån sig och när, hur många trycksidor de utgjorde, samt antal sidor i protokollet som debatterna om dem upptog. Beräkningen visade att särskilt statsutskottet var överhopat med arbete. Det var också detta utskott som mest frekvent lämnade ifrån sig betänkanden

Papper och åter papper – prydligt insorterade i fack. De flesta ärenden i Sveriges riksdag tog sin utgångspunkt i olika typer av riksdagstryck, en pappersflod det gällde att hantera efter bästa förmåga. Fotografiet från 1927 visar en okänd kvinna med uppgift att stödja riksdagsledamöterna med rätt dokument och textunderlag, en sorts initial informationsbyrå. Stadsmuseet i Stockholm.

i maj och juni – och som därför gjorde att försommardebatterna ofta blev utdragna långt in på natten. Här föreslog utredningen att utskottet behövde utökas med fler arbetande medlemmar.⁴ Parallellt med åtgärder för att öka arbetskapaciteten, funderade utredningen också på hur man kunde reducera det arbetsmaterial som riksdagen hade att hantera. Ledamöternas motionsrätt ville man emellertid inte begränsa, även om det lämnades in åtskilliga ”okynnesmotioner”. Vad som återstod var att försöka korta tiden som ledamöterna hade på sig att skriva sina motioner, samt att tidigarelägga sättning och tryck så att utskotten kunde påbörja beredningen så tidigt på året som möjligt.⁵

Utredningen gjorde det tydligt att *riksdagsmaskineriet* – det var en sådan metaforik som användes – framför allt arbetade med textproduktion längs en rad seriekopplade instanser både i och utanför riksdagen: från regering och ledamöter till tryckerier, utskott, till nya tryckerier, och slutligen riksdagens kammare. Effektivt beslutsfattande var beroende av att det rumsliga flödet följde fastlagda tidtabeller. En försening i en instans spred sig till de efterföljande. Den inomparlamentariska tidtabellen var emellertid också beroende av den utomparlamentariska kalendern.⁶ De många bönderna i riksdagen kunde till exempel inte hursomhelst vara borta från lantbruks-sysslorna långt in på sommaren; under mellankrigstiden var ledamotskap ännu en bisyssla.⁷

Den kedja som utredningsbetänkandet från 1931 beskrev låter även idag välbekant, men skiljer sig också på viktiga punkter från sedvanliga beskrivningar av vad som ofta benämns lagstiftningsprocessen.⁸ Utredningen tydliggjorde att flödet var materiellt och medierat, att det var trycket som villkorade de politiska förslagens förfarande. För att ärenden skulle ta sig från en instans till nästa behövdes ögon som läste, händer som skrev och tryckte, fötter som hastade genom korridorerna. Det krävdes alltså inte bara riksdagsledamöter för att omvandla förslag till lag utan även sekreterare, tryckeriarbetare och (inte minst) en kader av vaktmästare. Som den här boken återkommande visar introducerades därför en rad medietekniska lösningar, både för att praktiskt hantera riksdagens tilltagande arbetsbördor, och för att öka riksdagsmaskineriets hastighet och kapacitet. Pennor hade på 1920-talet fått konkurrens av skrivmaskiner, elektronisk votering kom på 1930-talet att ersätta det tidsödande namnuppropet vid omröstningar – och än längre fram kompletterades vaktmästarnas spring med rörpost och automatisk databehandling. Vid sidan om medieteknikerna för

När en utredning undersökte ärendehantering i riksdagen i början av 1930-talet arbetade den med rent kvantitativa mått: arbetsbördan mättes i trycksidor. Tabellen kommer från *Betänkande med förslag angående vissa ändringar i riksdagens arbetsformer m.m.* (SOU 1931:26).

Utskott	År 1928				År 1929				År 1930			
	Antal betänkanden	Betänkandenas sidantal	Debattsidor		Antal betänkanden	Betänkandenas sidantal	Debattsidor		Antal betänkanden	Betänkandenas sidantal	Debattsidor	
			F. K.	A. K.			F. K.	A. K.			F. K.	A. K.
Konstitutionsutskottet	41	230	262	269	22	188	258	286	34	693	321	343
Statsutskottet	186	1 743	786	978	162	1 776	959	925	206	2 186	808	784
Bevillningsutskottet	45	288	136	150	36	269	116	146	39	330	145	149
Bankutskottet	62	529	103	127	65	635	143	187	60	455	52	64
Första lagutskottet	50	431	242	172	37	285	129	162	27	295	91	121
Andra lagutskottet	41	242	245	268	46	379	227	213	43	450	238	294
Jordbruksutskottet	83	517	41	100	72	391	65	130	95	531	79	138
Sammansatta utskott ..	14	197	44	74	12	185	95	118	19	339	168	153
Särskilda utskott	10	438	76	105	—	—	—	—	7	429	207	246
Summa	532	4 615	1 935	2 243	452	4 108	1 992	2 167	530	5 708	2 109	2 292

att optimera informationsflödet installerades mikrofoner och högtalare för att ledamöterna skulle höras i debatterna, bandinspelningar fick komplettera stenograferna i arbetet med riksdagsprotokollen, och i sinom tid sattes det i entréerna upp övervakningskameror för att kontrollera riksdagens besökare.

Den här typen av medietekniker utgör delar i den infrastruktur som det parlamentariska arbetet förutsätter. När tekniken byggts ut har också politikens förutsättningar förändrats. Syftet med boken *Riksdagens mediehistoria* är att följa och analysera dessa interna mediekkanaler för att undersöka hur politikens mediala villkor förändrats över tid i den svenska riksdagen. Tidsspannet är långt; boken behandlar en tidsperiod på drygt tvåhundra år. Men fokus ligger framför allt på 1900-talet.

Massmedier har naturligtvis under lång tid rapporterat om riksdagens arbete, om ledamöternas anföranden och om omröstningarnas utfall. Omvänt har riksdagsledamöter själva haft ett betydande intresse i hur medier omtalat verksamheten i riksdagen. Medier och politik hänger samman på en rad olika sätt och vis. Inte sällan har det handlat om att riksdagens arbetsformer kritiserats i massmedierna – från beskyllningar om tomma bänkrader till otillbörliga uppträdanden. Hur massmediernas logik påverkat politikens former är en forskningsfråga som sysselsatt framför allt statsvetare och medie- och kommunikationsvetare. I det följande kommer vi att ställvis beröra sådana frågeställningar. Men vårt huvudsakliga intresse

Socialdemokraten Olof Palme valdes in i riksdagens första kammare 1958. Han är en av de politiker som figurerat allra flitigast i svenska massmedier under 1900-talets andra hälft. Men i den här boken intresserar vi oss mindre för bilden av Palme i medierna – och mer för de små runda högtalare som under 1950-talet monterades på varje bänkrad i första och andra kammaren i riksdagshuset på Helgeandsholmen. Fyra av dem syns rentav på detta fotografi från 1960-talets början. Historisk bildbyrå.

gäller de mindre uppmärksammade grå medierna i riksdagens vardag. Det finns viktiga undantag, men anledningen till att såväl medievetenskapen som statsvetenskapen tenderat att bortse från de medier som utgjort politikens infrastruktur är att de ofta har tagits för givna. Forskningsintresset har av tradition riktats mot debatternas innehåll, inte de stenografiska praktiker som gjort att vi kan ta del av diskussionerna i efterhand. På samma sätt har resultat av voteringar undersökts i flera studier, men få har uppmärksammat de elektroniska system med vilka rösterna avlämnats och protokollförts. Detsamma gäller riksdagstrycket, som i regel betraktats som så självklart att dess praktiska tillblivelse – påverkat av ett antal aktörer – glömts bort.

Att riksdagens interna medieinfrastruktur försumrats av forskningen är märkligt inte minst eftersom riksdagsledamöterna själva lagt sådan vikt vid den. När man undersöker riksdagsprotokollen historiskt, inte minst under tvåkammartiden, är det slående hur mycket tid som ledamöterna faktiskt ägnade åt att debattera riksdagsarbetets praktiska förutsättningar. Tryckets tillblivelse förstås, liksom ljudteknik och voteringstablåer, ledamöternas arbetsrum och tillgången till skrivbiträden, stenografernas arbetsvillkor och den automatiska databehandlingens (ADB) löfte om effektivare informationshantering – protokollen bågner nästan. För ledamöterna själva var medietekniska frågor många gånger dessutom allt annat än neutrala; de var politiska om något. Som den här boken återkommande visar insåg många ledamöter tidigt att teknikerna gjorde skillnad och att de villkorade det politiska arbetet. Ett exempel: när riksdagen på 1930-talet debatterade förslaget om att införa elektronisk votering var det många som opponerade sig, bland annat med hänvisning till att knapptryckningen innebar ett avsteg från den öppenhet som namnuppropet innebar. Om man inte kunde se omröstningen, var den då verkligen öppen? ”Jag tycker det hör till demokratiens väsen, att allmänheten skall kunna taga del av omröstningen. Det blir emellertid tekniskt ogörligt åtminstone för en del av läktarpubliken.”⁹ Den synkroniserade omröstningen, med begränsad insyn i vilka knappar de andra ledamöterna tryckte på, gjorde det också svårare att taktikrösta.¹⁰ Över tid har praktiska spörsmål av detta slag oftare hanterats i mer interna fora, men än idag gör infrastrukturen sig påmind i debatterna: ”Fru talman! Ingen här inne i kammaren kan hävda att internet och de tjänster vi nyttjar för vårt dagliga arbete har fungerat klanderfritt. Det har varit digitala möten där man har svårt att

Efter ett anförande i andra kammaren 1954 plockade den socialdemokratiska finansministern Per Edvin Sköld (1891–1972) ihop sina papper – framför åtminstone två pressfotografer och en rad mikrofonstativ. Och lite mer än tio år senare (vintern 1967), ja då hade högerens partiledare Yngve Holmberg (1925–2011) inte mindre än fem mikrofoner framför sig i talarstolen. Att en mediehistoria om Sveriges riksdag fokuserar på den typen av medier förväntar knappast – men även riksdagsledamöternas garderob var faktiskt ett centralt nav i riksdagens interna kommunikation. Om överrockar var på plats var det nämligen en binär signal för riksdagens vaktmästare att en ledamot var på plats: 1 och 0. På fotografiet från januari 1938 figurerar även ett smörgåspaket på hatthyllans mitt – även det måhända en sorts medial signal; det rådde då nämligen restaurangstrejk i riksdagen. Historisk bildbyrå och Stadsmuseet i Stockholm.

koppla upp sig, ljudet fungerar inte, det går inte att se bilder som visas i bildspel – och hur loggar man ens in på alla olika mötesplattformar som erbjuds?”¹¹

Riksdagens mediala infrastruktur

”Media are our infrastructures of being, the habitats and materials through which we act and are”, har mediehistorikern John Durham Peters poetiskt hävdad. Att medieteori handlar lika mycket om infrastrukturer som om budskap och innehåll är väl förankrat i en mängd intellektuella traditioner.¹² Inte minst pekar han på den infrastrukturella sensibilitet (*infrastructural sensibility*) som varit utmärkande för den tyska skolbildning och medie- och kulturteoretiska tradition som på engelska lite slarvigt kommit att kallas för *German media theory*. Den här boken tar sin övergripande utgångspunkt i en sådan förståelse av medier som en sorts infrastrukturer. Teoretiskt handlar det också om att försöka anlägga ett infrastrukturellt perspektiv på organisationskommunikation. Följaktligen använder vi oss av ett bredare mediebegrepp än det som varit rådande inom såväl stats- som medie- och kommunikationsvetenskap. I en vidare bemärkelse ägnar vi oss åt kulturhistorisk medieforskning. Detta akademiska fält har lyft fram betydelsen av att använda ett brett mediebegrepp – empiriskt definierat – för att studera hur olika objekt, aktörer och företeelser har använts för kommunikativa syften. *Riksdagens mediehistoria* är följaktligen en empiriskt hållen studie.

Med infrastrukturer avser vi de basala tekniker och medieformat som gör kommunikation inom en organisation eller institution (som Sveriges riksdag) möjlig. Men som också, genom teknikens konstruktion – en sorts *dispositif technique* (Foucault) – påverkar och underlättar vissa kommunikationshandlingar och därmed försvårar andra. Där ett infrastrukturellt perspektiv fungerar som övergripande analysram i denna bok tas också en rad teoretiker i bruk för att undersöka specifika aspekter av infrastrukturens olika delar. Filosofen Michel Foucault (1926–1984), som sagt, används till exempel för att synliggöra den övervakning som den öppna och elektroniska voteringen resulterade i. Vidare dyker sociologen Nirmal Puwar upp i undersökningen av riksdagshusens genusuppdelningar, mediehistorikern Markus Krajewski i analyser av vaktmästare och andra personalkategorier, och den ordningsskapande talmansklubban diskuteras

utifrån filosofen Michel de Certeaus (1925–1986) idéer om strategi och taktik.

Men det är mediala infrastrukturer som står i centrum; de utgör helt enkelt det underliggande maskineri som en verksamhet behöver för att fungera. Men som också styr denna i en specifik riktning.¹³ I fallet med Sveriges riksdag har infrastrukturella ramverk inte minst varit förknippade med riksdagstryckets tillblivelse, ett omfattande pappersflöde som vi återkommer till i flera av bokens kapitel. Riksdagstrycket har i hög grad haft en sorts egen agens och agerat som bestämmande: ett lagförslag i riksdagen måste som sagt – för att ens utgöra ett lagförslag – föreligga i tryckt form. Det måste dessutom ha distribuerats genom specifika kanaler för att vara giltigt. I riksdagens ordningsstadga hette det länge att: ”Ärenden, vari utskott avgivit betänkande, bör, så vitt ske kan, icke till slutligt avgörande företagas, med mindre kammarens ledamöter därförinnan fått emottaga tryckta exemplar av betänkandet.”¹⁴ Överenskomna regler kunde på detta sätt ange ärendets mediala villkor, men för en trögrörlig organisation med lång (och konserverande) tradition kan man även hävda att reglementet villkorades av de mediespecifika villkor som med tiden smält samman med diverse institutionella praktiker. Ordningsstadgan angav exempelvis inte att även motioner skulle tryckas, det var något som snarast förutsattes – vilket framgår av tidigare nämnda utredning från 1931, där just effektivare tryckrutiner efterfrågades. Trycket tycks i dessa fall föregå förslaget, alldeles oavsett vad det senare handlade om.

Riksdagens medieinfrastruktur har emellertid knappast trillat ner från himlen. Basala medieformat som den tryckta skriften har en institutionell historia som föregår tvåkammarriksdagens införande 1867. Senare medietekniker har ofta lanserats och implementerats först efter långa debatter och omfattande utredningar. Infrastrukturer har en tydlig tendens att forma organisationens verksamheter, medan infrastrukturerna själva tar form som ett resultat av dem.¹⁵ Vissa system, som den elektroniska voteringsapparaten, högtalarsystem, och senare digital infrastruktur, måttbeställdes och utformades för riksdagens specifika behov. En anledning till att det tog lång tid att i större skala använda ADB för framställningen av riksdagstrycket var den uttalade ambitionen att tekniken i så liten utsträckning som möjligt skulle påverka befintliga arbetsrutiner. Samtidigt insåg vissa aktörer att det fanns effektivitetsvinster att göra. Olika och emellanåt motstridiga medietekniska logiker gav sig till känna. En av många arbetsgrupper

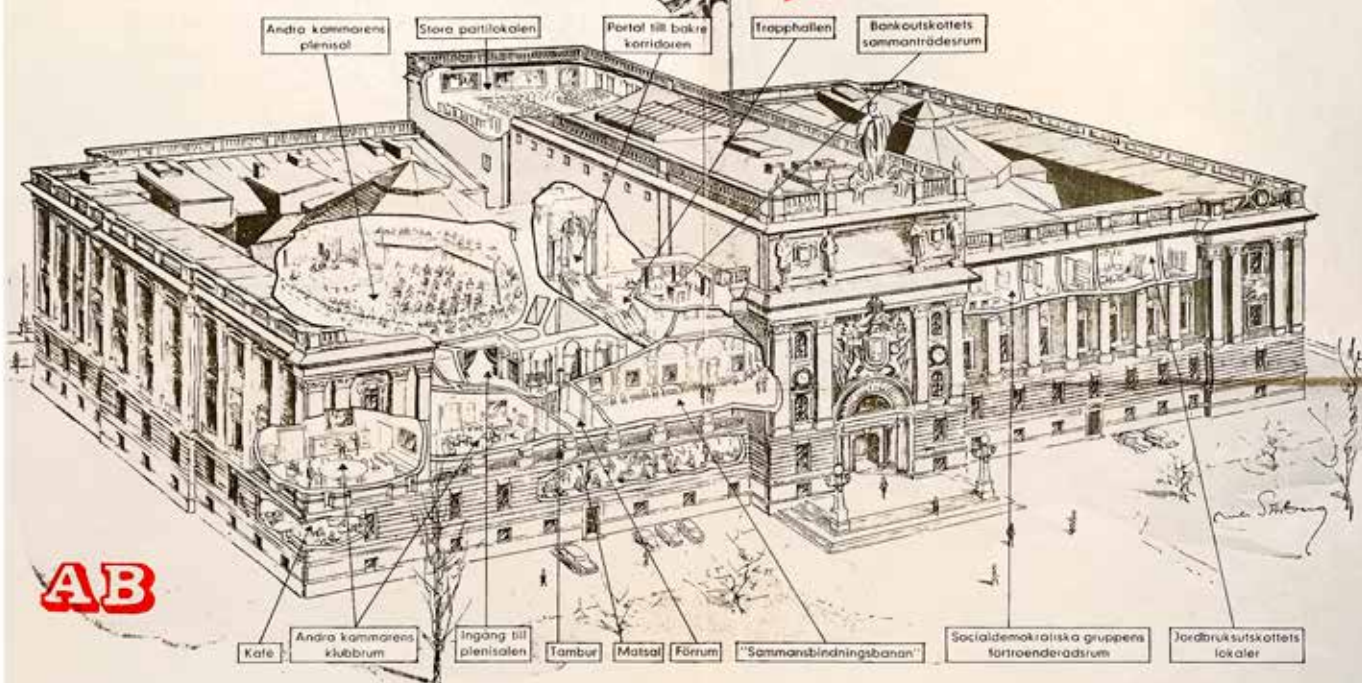

Det ser färgglatt och rentav
läsvänligt ut – riksdagstrycket, här
på ett fotografi av Melker
Dahlstrand från Riksdagsbiblioteket
i Gamla stan i Stockholm. Men
trycket var samtidigt bestämmande;
utan förslag i tryckt form kunde inga
beslut fattas i riksdagen.

RIKSDAGSHUSET

50 ÅR

VAR GÖR MAN VAD
I DE 200 RUMMEN?

Det färdiga riksdagshuset överlämnades den 12 januari 1905 till riksgäldsfullmäktige och invigdes vid riksdagens öppnande den 16 januari. Förslaget om dess byggnad kom upp redan 1872 och var en följd av tvåkamrarsriksdagens införande. Byggnaden ritades av Aron Jonasson och mäter 103 gånger 57 meter. Den har 230 rum, 15 korridorer, 13 kapprum, 32 toaletter, 2 duschrum,

8 ljungkälar samt frisersalong, postkontor, 5 hostadägnheter och mycket annat.

Utom de 380 riksdagsmännen, som vistas där, finns det minst 100 tjänstemän, 65 vaktmästare, 48 städskor samt restaurangpersonal, telefonister, friidare m. fl. Tillsammans kan 600 personer vistas där å tjänstens vägnar.

Bilden visar några av lokalerna i de olika våningarna. Huset har två källarvåningar, en jordvåning och en bottenvåning. Över den ligger huvudvåningen, övre våningen och vindsvåningen. Bakgården har också en entrésvåning. Första kammarens lokaler finns till höger och är i princip likadana som andra kammarens. Övre våningen är utskottsvåningen, och inrymmer på bilden i en typisk utskottsutrustning.

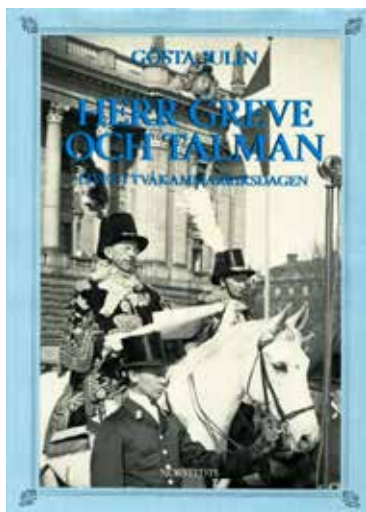
För synen på Sveriges riksdag som en medial arena och infrastruktur är själva byggnaden central. Som *Aftonbladet* påpekade i januari 1955 (11/1) var huset på Helgeandsholmen då femtio år gammalt. Vid sidan av trehundraåttio ledamöter mönstrade riksdagen restaurangpersonal, telefonister, fyrtioåtta städerskor – samt inte minst sextiofem vaktmästare.

kring ADB brottades till exempel med frågan hur riksdagen skulle komma bort från ”det skrivmaskinsskrivna stadiet”, där tangentnedslagen var till ringa nytta för en framtida databas med riksdagstryck.¹⁶

Det är inte minst dessa processer som *Riksdagens mediehistoria* spårar och följer: hur förslag väckts, hur teknikernas prestanda och politiska konsekvenser har diskuterats; hur förvaltningen förhandlat med tillverkare och konstruktörer; och hur medietekniken – om förslagen vunnit gehör – har implementerats och blivit en del av organisationens vardag. Sådillvida är detta i hög grad en undersökning av gamla medier när de ännu var nya.¹⁷ I debatterna stod olika ståndpunkter mot varandra, utredningarna vände och vred på för- och nackdelar, manualer och ett uppdaterat regelverk krävdes emellanåt när de nya medieteknikerna fick en praktisk tillämpning. När

dessas medier väl blev en del av vardagens rutiner, blev de snabbt mindre synliga. Ibland byggdes de till och med in i riksdagshusets inredning. I andra fall – som antyds av motionstryckandets frånvaro i ordningsstadgan ovan – har de snarast tagits för givna av aktörerna. En beprövad metod, som återkommer på flera ställen i vår bok, är därför att undersöka mediala infrastrukturer när de vållat problem. För det är i regel först då, när något blivit fel eller när det har lanserats alternativa lösningar, som den befintliga teknikens begränsningar har synliggjorts.¹⁸ Men vi har också, så gått det går, försökt att läsa riksdagshandlingarna mellan raderna, för att få fatt på det som förutsatts men inte uttalas. Ett viktigt led i detta arbete har varit att konsultera flera olika källor. En del av det som utspelat sig i kammaren har inte genererat en enda rad i riksdagens protokoll, till följd av stenografins strikta nedskrivningspraktiker. I dagstidningar kan det som är osynligt i protokollet däremot generera helsidor och utförliga kommentarer. Av den anledningen innehåller boken ett rikt pressmaterial – emellanåt även som illustration i faksimilformat.

Som flera forskare påpekat utgörs infrastrukturer inte bara av hårda beståndsdelar som metall, plast och papper. Människor fungerar inte sällan som integrerade länkar i de system som ofta kräver omfattande underhåll för att fungera.¹⁹ I utredningen från 1931 nämndes det inte alls, men flödet av tryckta handlingar mellan de instanser som skulle bereda de politiska förslagen förutsatte både tryckeriarbetare och en hel stab av vaktmästare som framställde, förflyttade och delade ut trycksakerna till kanslier och ledamöter. Protokollföringen krävde på motsvarande vis tränade stenografer som hann med att anteckna i den takt ledamöter talade. För att kunna rösta elektroniskt behövde en mekaniker under flera decennier testköra apparaten varje morgon, och ibland ta hjälp av jourhavande tekniker från tillverkaren L. M. Ericsson. Den här bokens enskilt viktigaste ciceron härvidlag är den tidigare stenografen Gösta Julin (1909–1994). Sina memoarer utgivna 1991, *Herr greve och talman: livet i tvåkammarriksdagen*, ägnar han primärt åt de personalgrupper som höll riksdagsmaskineriet igång. Hos Julin möter man stenografer och vaktmästare, städerskor och maskinister, kanslisters och telefonisters; hans fokus är tvåkammarriksdagen från mellankrigstiden fram till 1970-talets början:

Riksdagsstenografen Gösta Julin började arbeta i riksdagen 1932; hans memoarer *Herr greve och talman: livet i tvåkammar-riksdagen* publicerades drygt sextio år senare. Julin stenograferade visserligen inte när socialdemokraten Hjalmar Branting talade, men i flera årtionden satt han nedanför talarstol och talmanspodiet febrilt stenograferande (likt kollegorna på bilden). Fotografi ur publikationen *Hela Stockholm* (1912).

De anställdas uppgifter var mångskiftande, alltifrån att öppna porten mot Norrbro till att omsätta ledamöternas tankar i utskottshandlingar, kammarprotokoll och riksdagsbeslut, knäskura golven, servera kvällsgröten, hjälpa riksdagsmännen på med galoscherna, lotsa dem från Rikssalen på Slottet till kammarens vardag. Och, under många år, som kulmen på riksdagssessionen, släpa dragkärran med de färdigbundna protokollen och handlingarna genom Stockholms gator till den gamla järnvägsstationen vid Norrtull för vidare befordran ut i landet.²⁰

Även om det finns fler skildringar av detta slag gäller för personalen, liksom för infrastrukturernas hårda komponenter, att de uppmärksammats främst när de fått konkurrens av nya tekniker som utlovat bättre prestanda och ökad produktivitet. Exempelvis var det förslagen att ersätta den stenografiska nedteckningen med bandinspelningar som uppenbarade stenografernas uppövade förmåga att kontextuellt begripliggöra osammanhängande muntliga utsagor i text. Motivet att ersätta mänsklig arbetskraft med maskinell har nästan alltid varit att öka tempot; riksdagen var här inget undantag. *Tid* har därför varit en helt avgörande faktor som förklarar många av de infrastrukturella förändringarna i riksdagens historia. Det var för att spara tid som rörpost fick ersätta vaktmästarnas postbefordran. På samma sätt var det med ADB och programvaran All-In-1 med *electronic messaging*, som riksdagen (sent omsider) införskaffade vid 1980-talets mitt – eller som en sekreterare på det socialdemokratiska riksdagskansliet

uttryckte saken: ”Jag önskar [att] alla ledamöter hade en egen [data]terminal [för] den elektroniska posten underlättar verkligen samarbetet”.²¹ Det var beräkningar av tiden det tog för ledamöter att ta sig från sina tjänsterum till voteringarna i kammaren som fick bestämma var gångbroar, hissar och rulltrappor installerades när lokalerna på Helgeandsholmen byggdes om i början av 1980-talet.

Den finska statsvetaren Kari Palonen – liksom Julin frekvent återkommande i denna bok – har beskrivit det som att tiden är den parlamentariska politikens medium. Det parlamentariska sättet att agera utmärks framför allt av att politiska förslag inte kan hanteras på något annat sätt än som ärenden på den parlamentariska agendan. Få frågor är så viktiga att de prioriteras framför dem som redan är uppsatta på agendan, alla måste de i tur och ordning genomgå samma beredning via utskott och kammardebatter. Agendan utgör på så vis också en tidtabell.²² Palonen går inte närmare in på de praktiska sidorna av saken. Men eftersom det ofta är många ärenden som ska avhandlas på begränsad tid, och parlamentets interna tidtabell dessutom är beroende av en utomparlamentarisk kalender – som i fallet med lantbruksledamöterna vilka inte kunde försaka sommarens högsäsong – har de politiska aktörerna ofta försökt hitta lösningar som skyndat på ärendehantering. Andra gånger har det varit aktörer utifrån som påverkat den interna tidsfördelningen, som när Sveriges Radio (SR) i samband med de första tv-sända debatterna från riksdagen under andra halvan av 1950-talet fick igenom tidsbegränsningar av de anföranden som skulle gå ut i etern. Hanteringen av tid – och försöken att spara på densamma – är därför ett genomgående tema i boken.

I jämförelse med många andra verksamheter är Sveriges riksdag ett mycket tacksamt studieobjekt för analys av mediala infrastrukturer. De underliggande tekniker som arbetet i en organisation kräver är vanligen svåra att få syn på – och kan så vara även i riksdagen. Men om den föreslagna infrastrukturen hade potentiellt konstitutionella implikationer, påverkade regelverket eller var kostsam – ja, då har den som regel utretts synnerligen noga, oftast av konstitutionsutskottet eller bankoutskottet (ibland båda). I ledamöternas inlämnade motioner finns också en lång rad förslag på utbyggnader och tekniska förbättringar i mindre skala, alltifrån så kallad kyrktelefon för att göra det möjligt att lyssna på kammardebatterna i andra delar av riksdagshuset, till krav på en förändrad utformning av den knapp-sats som användes vid omröstningar. Under arbetet med denna bok har det

därför inte varit knapphet som kännetecknat vår empiri. Tvärtom, riksdagstrycket är slösande rikt på både detalj- och översiktnivå. För många förslag – stora som små – gav förutom betänkanden från utskotten upphov till (långa) debatter i kammaren, ibland även till särskilda utredningar av externa experter. Denna riksdagens specifika ärendehantering är till fromma för mediehistorikern; förslagen slussades nämligen mellan olika beredande organ, vilket innebar att överväganden, för- och nackdelar, ofta finns noggrant och närmast minutiöst protokollförda. Riksdagens mediala infrastruktur har i stor utsträckning dokumenterat sig själv.

Parlamentshistorisk forskning

– om Sveriges riksdag

Även om parlamentariska dokument, beslut och aktörer är vanliga studieobjekt inom flera humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner har forskning *om* parlament bedrivits främst inom statsvetenskapen. I detta fält är nyinstitutionalism, konstruktivism och *rational choice* tre dominerande skolor. Ingen av dessa forskningsinriktningar ägnar sig emellertid nämnvärt åt att undersöka parlamentens mediala villkor på det sätt som vi gör i den här boken. Trots betydande detaljrikedom rör sig den typen av forskning sällan utanför parlamentarismens idéer, konstitutionella urkunder, partipolitiska strategier och riksdagsarbetets utfall. Infrastrukturen som bokstavligen bär och förflyttar idéer, regler och arbetsflöden förbises däremot ofta. I det sjuhundrasidiga översiktsverket, *The Oxford handbook of Swedish politics* lyser infrastrukturella perspektiv nästan helt med sin frånvaro.²³

Kontrasten är stor när man hos en statsvetenskaplig föregångare som filosofen Jeremy Bentham (1748–1832) möter både intrikata och utförliga resonemang om betydelsen av parlamentsbyggnadens utformning, bänkarnas placering, hur ledamöterna ska avge sina röster, och hur stora de tavlor bör vara som anger debattens dagordning. När Bentham skisserade sitt idealparlament från grunden stod kommunikationsfrågornas lösning rentav överst på agendan. Först av allt krävdes en passande lokal och den behövde uppfylla allra minst två kriterier: ”1. Facility of hearing for the members. 2. Facility of seeing for the president.”²⁴ Trots att det gått mer än tvåhundra år är detta sinne för den basala kommunikationens utformning fortfarande ovanlig i modern statsvetenskap.

I Stockholms stadsmuseums så kallade Gråarkssamling finns en större mängd bilder bevarade under kategorin Regering och Riksdag. Det rör sig i regel om insamlade fotografier från 1900-talets första tre decennier, inklistrade på gråa ark. Uppslaget visar ett montage av sådana gråarksbilder – en god illustration av de olika aspekter av Sveriges riksdag som återkommer i den här boken: från riksdagshusets arkitektur och plenisalar med pappershögar, över riksdagsrestaurangen (och dess personal) till pressläktarens journalister och stenografer i arbete – samt två statsministrar som talar, högerns Arvid Lindman och socialdemokraternas Per Albin Hansson.

Helgeandsholmen
Riksdagshuset. Interiörer.

E 892.

STATSUTSKOTTETS PLENISAL.

E 13915

Foto A. Malmström

Riksdagshusets
Restaurang
Foto W. A. Malmström

E 2702 Foto A. Malmström
Andra kammarens presidium.
Ur G. H. Magnussons album 1901-1921.

E 27405 Foto Th. Moberg.
Plenum i Riksdagens 2:a kammare.

FOTO EN DARRÅ. JUNI 1929.
A 27
PLENUM I ANDRA KAMMAREN. LÄNGST T.M. STATSMINISTER ARVID LINDHÄN, T.V. OM HÖNDEM
TALAR NILS WOHLIN.

Inom svensk statsvetenskap har det samtidigt funnits en rik tradition av att studera hur riksdagens arbete och funktioner har utvecklats historiskt, inte minst i stora översiktsverk. Sådan forskning har inte sällan publicerats i samarbete med Sveriges riksdag – vilket förstås varit ett sätt att finansiera densamma. För att uppmärksamma femhundraårsjubileet av Arbogamötet 1435, som ibland lyfts fram som det allra första riksmötet, beslutade riksdagen 1926 att avsätta mer än tvåhundrafemtiotusen kronor (omkring tio miljoner kronor i dagens penningvärde), för att ge ut en bokserie om institutionens historia och nuvarande arbete.²⁵ Det resulterade i bokverket, *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning* – i arton fylliga klotbokband, varav häften behandlade tvåkammarriksdagen. Den tidigare statsministern Nils Edén (1871–1945), som också hade en bakgrund som professor i historia, agerade huvudredaktör; flera av landets tongivande statsvetare fanns bland författarna, bland annat Herbert Tingsten, Edvard Thermanius och Georg Andrén.²⁶ Trettio år senare, när tvåkammarriksdagen firade hundra år, tog riksdagen initiativ till ytterligare en bokserie med den snarlika titeln, *Samhälle och riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning*. Huvudredaktör för de fem banden var statsvetaren Arthur Thomson (1891–1977). I en mängd fylliga kapitel beskrevs bland annat förändringen av riksdagens arbetsformer, partiernas utveckling och riksdagens sociala sammansättning.²⁷ I volym IV i denna bokserie tog sig statsvetaren Nils Stjernquist (1917–2000) an riksdagens interna arbete och arbetsformer – en informativ studie som vi återkommande använder i den här boken. Samtidigt är Stjernquists tjocka monografi knapphändig just när det gällde riksdagens mediala infrastruktur och dess (initiala) förhållande till tidens massmedia. Av fem hundra sidor ägnas bara fyra åt tv. Närmast pliktskyldigt och ytterst kortfattat noterade han att de tidningar som rapporterade från riksdagen hade ”otillräckliga lokaler i anslutning till pressläktarna”, därtill att tv-mediet väckte irritation när utsändningar från riksdagen påbörjades under 1950-talet. Allra sist gjorde han den lapidariska kommentaren att televisionen ”kanske [var] det medium, som mera påtagligt än andra för ut till den stora allmänheten vad som händer i riksdagen och som därigenom väcker ett intresse för riksdagen och riksdagsarbetet” – en underdrift milt sagt.²⁸

Stjernquist forskningsintresse för riksdagen klingade nu inte av; 1991 var han redaktör för intervjusamlingen, *Riksdagen inifrån: tolv riksdagsledamöters hågkomster, erfarenheter och lärdomar*. Dessutom publicerade han några

För att vara en åskådningspedagogisk skolplansch är konstnären Olle Hagdahls bild av andra kammaren 1933 tämligen naivistisk. Men Per Albin Hansson känns igen i talarstolen – och även talman August Sävström. Talmannens klubba och stenografens stålpena är medier som återkommer i den här boken. Målningen färdigställdes 1951. Malmö museum.

år senare en mer sammanfattande bok, *Tvåkammartiden: Sveriges riksdag 1867–1970*.²⁹ Men annars förefaller statsvetenskapens intresse för riksdagens historia så sakteliga ha ebbat ut, åtminstone i mer omfattande bokformat. För de senaste översiktsstudierna på området har vanligen författats av historiker snarare än statsvetare. Bakom översikten *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: 100 år av politik – 50 år av glömska* (2021) står till exempel historikerna Torbjörn Nilsson och Josefin Hägg Lund.³⁰ Och när riksdagen 2023 på nytt skulle uppmärksamma ett femhundraårsjubileum – nu med hänvisning till Sverige som självständig nation – så var det historikern Joakim Scherp som stod för det akademiska bidraget i den rikt illustrerade och vackert formgivna boken, *Riksdagen i tid och rum: historien, husen och arbetsplatsen*.³¹ Detaljrikedomen i dessa och tidigare exposéer har varit mycket värdefulla för oss i arbetet med denna bok. Inte minst Stjernquists olika publikationer har återkommande fungerat som uppslagsverk när vi satt oss in i hur riksdagen arbetade under tvåkammartiden. Översikter från senare år innehåller härutöver en mängd personliga berättelser från tidigare ledamöter. Intressant nog handlar dessa minnesbilder ofta om den mediala infrastrukturens betydelse för det dagliga arbetet.

Akademisk politisk historia var länge synonym med de ledande aktörernas historia och hur de agerat, tänkt och kommunicerat.³² Svenska historiker och statsvetare skrev också om annat, men titlar som *Geijer som politiker* (1937), *Carl XIV Johan* (i tre band, 1939–1960), *Gustaf IV Adolfs fall* (1944) och *Karl Staaff och storstrejken 1909* (1959) framstår ändå som tidstypiska.³³ Med ett vidgat politikbegrepp under 1960- och 1970-talet försköts intresset mot vardagen för bredare befolkningsgrupper, historia underifrån och mer diskursiva och kulturhistoriska perspektiv. I senare års forskning märks ett förnyat intresse för *high politics* och ledande aktörer, analyserade utifrån begrepp och insikter hämtade från social- och kulturhistoria.³⁴ Exempelvis har studier av tongivande politiker berikats med klass- och genusperspektiv, nätverksanalyser, och undersökningar av hur aktörer flyttar sig mellan parlament och socio-politiska rörelser.³⁵ Materiella perspektiv har däremot varit mer synliga i analyser av styrtekniker bortom politikens traditionella maktcentra.³⁶ Samtidigt är det inte minst i studier av politikens konventionella arenor som analyser av materiella villkor kan erbjuda alternativa förklaringsmodeller. ”This transgressive potential of the material is perhaps most apparent in spaces and contexts where words and arguments are supposed to prevail, such as parliament.”³⁷ En svensk studie med sådana utgångspunkter – om än inte historiskt orienterad – är statsvetaren Anneli Gustafssons avhandling *Riksdagsdebatt iscensatt* (2018). Gustafsson använder ett teatraliskt och feministiskt perspektiv för att studera ledamöter i Sveriges riksdag och intresserar sig både för ord och kroppsspråk som genuskodade *skript* vilka styr förväntningarna på hur ledamöter ska uppträda. Hon har också undersökt betydelsen av det scenrum som ramar in debatterna i riksdagen. I analysen synliggör hon kammaren som en sorts kommunikationsarena, där även ting som mattor och talarstolar får betydelse för hur debatterna iscensätts och uppfattas.³⁸

Annars är det framför allt studier influerade av *actor-network theory* (ANT) eller teknik- och vetenskapsstudier (STS) som studerat politiken som materiellt situerad. Här undersöks hur politik görs, *politics in action*. Antropologen Emma Crewes bok, *Lords of parliament: manners, rituals and politics* (2005), framstår i sammanhanget som en pionjärstudie – hon återkommer också på flera ställen i denna bok. I sin bok följde hon det brittiska överhusets ledamöter i deras dagliga arbete, och i en senare publikation, *The anthropology of parliaments: entanglements in democratic politics* (2021), har hon sammanfattat vad hennes analys inbegriper:

You can't study parliament without a sense of architecture to fathom the building; geography to consider how people navigate space and place; history to see what unfolds over time including movements in power, relationships or values; linguistics for perusing speechifying and written texts; legal studies if tracking law-making; psychology to uncover the pressures people face and how they respond to them and so on.³⁹

Att studier av parlamentens platsspecifika besluts- och diskussionspraktiker har haft flera beröringspunkter med ANT är om inte annat uppenbart i en mastig volym med sociologen Bruno Latour (1947–2022) som medredaktör, *Making things public: atmospheres of democracy* (2005). Flera av bidragen i den boken behandlar också historiska frågor, såsom mediehistorikern Delphine Gardeys undersökning av stenografins svårigheter att göra den franska nationalförsamlingens debatter öppet tillgängliga genom att omvandla tal till text.⁴⁰ I bokens programförklaring, "From Realpolitik to Dingpolitik", påpekar Latour att en utgångspunkt var önskan "to designate a risky and tentative set of experiments in probing just what it could mean for political thought to turn 'things' around and to become slightly more realistic than has been attempted up to now".⁴¹ Ambitionen var med andra ord att komplettera analyser av politisk representation med vetenskapssociologiska undersökningar av hur världen utanför på olika sätt förs in i politiken. Samtidigt är det framför allt andra församlingar än de parlamentariska som stått i centrum. Sociologen Endre Dányi har i en senare kommentar konstaterat att ANT-forskare sällan tagit sig an politikens konventionella arenor – trots att det är platser där en lång rad aktanter och aktörer samspekar: "concrete buildings *and* abstract institutions, printed documents *and* electronic procedures, human bodies *and* numbers of votes".⁴²

Ett flertal antropologiska, historiska och sociologiska studier har behandlat enskilda delar av parlamentens mediearsenal. Bidrag har bland annat lämnats av tidigare nämnda Gardey, som vid sidan av stenografi även undersökt hur det franska parlamentet historiskt avgränsades fysiskt mot hotande människomassor i Paris; rörpost installerades nämligen som ett sätt att hålla radikala arbetare (som skötte parlamentstrycket) borta från politikens inre.⁴³ Även antropologen Jonathan Chibois har i ett flertal studier undersökt det franska parlamentet, Assemblée nationale, och dess specifika mediala infrastruktur – centrala publikationer som vi återkommer

Karikatyrrer med politisk satir – kanske den vanligaste genren som skildrar riksdagsledamöter. Den konservative Pehr Lithander (1835–1913) var ledamot av första kammaren 1886–1894 och även 1897–1908. Han var också affärsidkare och verkställande direktör för P. E. M. Lithander & co., en grossistfirma och konfektionstillverkare i Göteborgstrakten. På Edvard Forsströms (1854–1934) karikatyr från sekelskiftet 1900 krängde han bland annat *riksdasshus* – med interpellationer som toapapper. Stadsmuseet i Stockholm

till i denna bok.⁴⁴ Vidare har medievetaren Wolf Rüdiger Wagner analyserat stenografins historia med fokus på dess roll i en tysk parlamentskontext. Han påpekar att stenografi från och med 1880-talet i vissa kretsar framstod som ett närmast ideologiskt mediesystem som förordade demokrati, inte sällan med en militär metaforik: "Die Stenografie als 'Waffe des Parlamentarismus'". Nedskrivningssystemet var alltså inte politiskt neutralt;

i konservativa kretsar framstod stenografi länge som politiskt suspekt.⁴⁵ Vi vill emellertid framhålla att internationell parlamentsforskning i det följande främst tjänat som ett slags intellektuellt bollplank för oss. Någon samlad bild av den europeiska parlamentshistorien och forskning om dess mediala infrastrukturer ger inte den här boken. Inte heller besvarar den frågan huruvida Sveriges riksdag liknade eller skiljde sig från andra parlament, annat än undantagsvis. Visserligen ger vi titt som tätt exempel på hur medieteknologiska innovationer spred sig från kontinentens parlament till Stockholm – men det är jämväl Sveriges riksdag som är vårt studieobjekt.

Empiri, data och disposition

”There is no political body without administration”, har Gardey påpekat.⁴⁶ Saknas den byråkratiska infrastrukturen finns det inget som möjliggör det politiska beslutsfattandet. *Riksdagens mediehistoria* är på flera sätt en bok som behandlar administrationens historia i riksdagen och de infrastrukturer den varit beroende av. Som vi påpekat i bokens förord har vår studie sin upprinnelse i tre forsknings- och infrastrukturprojekt med digital humaniora och mediehistoria som gemensam nämnare: Välfärdsstaten analyserad (VR), Sveriges riksdag 1867–2022 (RJ), och det webbaserade projektet Riksdagsdebatter.se (UMU). Vi författare är alla tre mediehistoriker. Men vi har under det senaste decenniet också börjat att definiera oss själva som en sorts digitala historiker, inte sällan med referens till just ovan nämnda projekt. *Riksdagens mediehistoria* är följaktligen en bok som kombinerar kvalitativa arkivstudier med mer storskalig textanalys. Fast denna gränsdragning är inte alltid speciellt relevant. I den öppet tillgängliga applikationen Riksdagsdebatter.se – som vi återkommande hänvisar till i det följande – går det nämligen lika bra att göra närläsningar av riksdagsprotokoll som mer storskaliga distansläsningar.⁴⁷

På ett sätt kombinerar denna bok därför kvalitativa och kvantitativa perspektiv på riksdagens mediehistoria. I ett kapitel ägnar vi oss till exempel åt en storskalig undersökning av politiska *slogans* i riksdagsprotokollen, i ett annat åt analys av rapporterade felröster i riksdagsprotokollen från 1930 till idag. De kvantitativa analyser av ord och uttryck som förekommer i några av bokens kapitel utgår i de flesta fall från de annoterade och kurerade riksdagsprotokoll som tagits fram och tillgängliggjorts på Riksdags-

debatter.se. All data där kommer i sin tur från ovan nämnda RJ-projekt (med akronymen SWERIK). Projektet har bland annat skapat en databas med alla riksdagsledamöter sedan 1867 – det handlar om drygt sextusen personer – med tillhörande metadata såsom parti, kön och tid i riksdagen. Riksdagsprotokollen har i sin tur märkts upp för att identifiera anföranden och med hjälp av databasen kan sedan ledamöter kopplas ihop med talen de höll i kammaren. Vi vill framhålla att även om det i skrivande stund (våren 2026) finns drygt en miljon annoterade och länkade anföranden i SWERIK, så är datastrukturen inte felfri. För 1900-talet (fram till idag) är datakvaliteten ändå tillräckligt bra för att understödja de analyser som vi gör i boken.⁴⁸

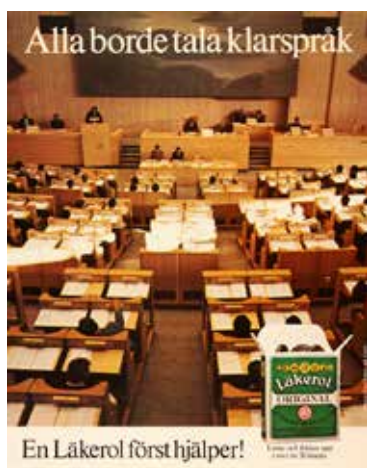
Med detta sagt: det här är en tjock bok som emellanåt på digital humaniora-manér ägnar sig åt att räkna. Samtidigt är *Riksdagens mediehistoria* också en klassiskt humanistisk undersökning av ett studieobjekt med betydande samhällsrelevans; det handlar trots allt om Sveriges riksdag. Några av bokens kapitel är mer analytiskt orienterade, andra är arkivdrivna med fokus på de *paper trails* som riksdagens mediala infrastrukturer lämnat efter sig, och i åter andra kapitel så kombineras dessa perspektiv. Även om vi regelbundet refererar till applikationen Riksdagsdebatter.se, så är vår bok i lika stor utsträckning en sorts mediehistorisk *thick description* av landets riksdag. Under alla förhållanden så intar riksdagstrycket en central roll i det följande. Det är samlingstiteln för alla dokument som skapas och publiceras i samband med Sveriges riksdags arbete: propositioner (regeringens förslag), motioner (riksdagsledamöters förslag), utskottens betänkanden, och inte minst protokoll från kammarens sammanträden – i vårt fall både under tvåkammarriksdagen (1867–1970) liksom från enkammarperioden därefter. Framför allt har riksdagsprotokollen utgjort en viktig utgångspunkt för vårt arbete; det är ju även denna empiri (som data) vilken återfinns i Riksdagsdebatter.se. Ju mer man läser och studerar riksdagsprotokollen, desto mer inser man emellertid deras begränsningar. Som vi återkommer till i boken kan man helt enkelt inte ta för givet att ledamöternas tal överensstämmer med det som står i den tryckta texten. Och som vi redan påtalat var det mycket av skeendet i kammaren som inte satte några spår alls i protokollen – från voteringsapparater som trilskades, till kroppsspråk, röstläge, kammarsorl och demonstrationer på åhörarläktaren.

Om applikationen Riksdagsdebatter.se är central i det följande gäller det även riksdagens hemsida, där riksdagstryck från hela tvåkammartiden och

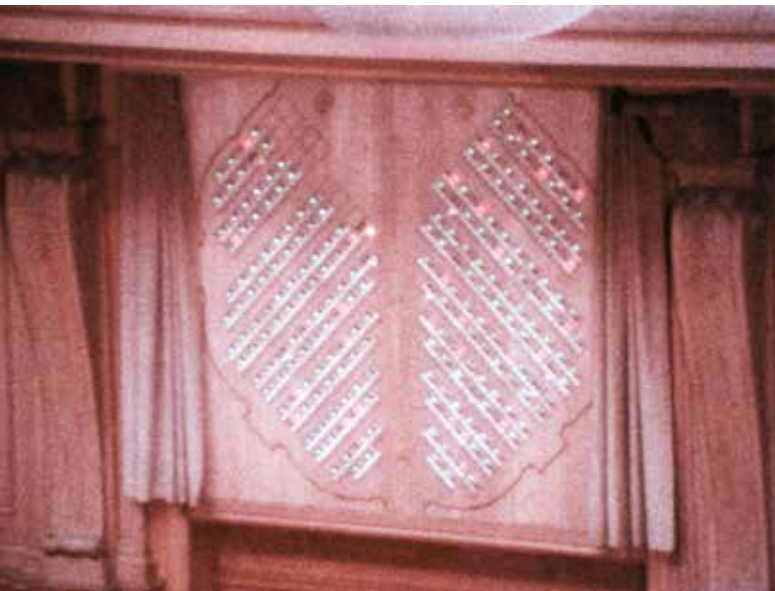

dessförinnan finns tillgängligt i digital form. På samma sätt nyttjas digitaliserade offentliga utredningar som en frekvent källa i det följande. Noterbart är att riksdagstrycket och betänkanden har digitaliserats i omgångar under de senaste två decennierna, i regel genom samarbeten mellan Riksdagsförvaltningen, Riksarkivet och Kungliga biblioteket (KB) – en fråga vi återkommer till i bokens avslutning. Generellt ger riksdagstrycket en god inblick i utvecklingen av riksdagens infrastruktur, medietekniker och kommunikationssystem. Det gäller främst när de blivit föremål för diskussioner i kammaren, förslag från ledamöter eller utskottsbetänkanden, vilket alltså inte var ovanligt under tvåkammartiden. Men alla frågor som rörde riksdagens interna arbetsflöden gjordes förstås inte till politik. Vissa frågor var en tid synnerligen omdebatterade, för att sedan helt upphöra att diskuteras. När det elektriska voteringsystemet skulle bytas ut i mitten på 1960-talet blev det aldrig föremål för någon debatt i kamrarna, till skillnad från när det första systemet infördes 1935 då diskussionens vågor gick höga. På samma sätt avpolitiserades stenografernas arbete i hög grad efter det att snabbprotokollet infördes 1952. Och om det motionerades flitigt om ADB vid 1960-talets mitt så var det en fråga som därefter i hög grad upphörde att vara rikspolitik, men istället levde vidare internt inom riksdagsadministrationen. För att spåra betydelsen av dessa tekniker har undersökningar av riksdagstrycket kompletterats med annat arkivmaterial.

Arkivförteckningarna för riksdagen (det finns flera) är minst sagt omfattande, med mängder av underkategorier. Sammantaget rör det sig om tusentals arkivmappar. Bara Tvåkamarriksdagens arkiv på Riksarkivet innehåller tjugotvå separata underarkiv. Här har till exempel dokument från talmanskonferensen (mellan 1940–1970) varit oss till stor hjälp; det gäller både mötesprotokoll, promemorior och bilagor. Sittande på Riksdagsbiblioteket (allt material har ännu inte deponerats på Riksarkivet) har vi framför allt konsulterat två större arkiv: Riksdagsförvaltningen med föregångare (1966–2011/12) och Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12). Den förra innehåller exempelvis serier med material om bland annat ombyggnationer, lokaler, inventarier, personal, voteringsmaskiner och ADB i riksdagen, men där arkivförteckningens tidsbestämning ofta säger mycket lite om arkivhandlingarnas faktiska datering. På samma sätt innehåller det senare arkivet (Kammaren och kammarkansliet) flera serier som dokumenterar stenografi och framställningen av protokollen, men

Det har talats en hel del i Sveriges riksdag – men som den här boken visar kan man inte vara säker på att protokollen förtecknar det sagda på ett ordagrant sätt. Vad man dock med säkerhet kan slå fast är att riksdagen återkommande figurerat i annonser för halstabletter. Läkerolaffischen (från 1980-talet) återfinns på Länsmuseum Gävleborg; PIX-reklamen kommer från DN (12/1 1949).

Under arbetet med den här boken har vi vinnlagt oss om att använda olika typer av medial empiri – såsom fotografier från riksdagen eller filmer från densamma. I riksdagens arkiv återupptäckte vi bland annat en klippfilm av Gardar Sahlberg (1908–1983), *Två kamrar på Helgeandsholmen* (1970) – som riksdagen beställt när tvåkammarriksdagen gick i graven. Filmen förevisades i riksdagen sommaren 1972; den innehöll en akt (i svartvitt) med bildmaterial hämtat ur äldre journalfilmer, och en akt (i färg) med nyinspelade sekvenser från de allra sista sittningarna i tvåkammarriksdagen. I personaltidningen *RD-nytt* hette det att "talman [Henry] Allard tackade Dr Sahlberg för det förnämliga arbetet och framhöll att filmen redan är av utomordentligt stort värde men att den kommer att bli ännu mera värdefull i framtiden". Det var nu något av en missvisande karakteristika; för filmen har sedan 1972 legat på hyllan i riksdagens arkiv – och aldrig förevisats utanför riksdagen. Det finns faktiskt inte ens någon metadata om filmen i Svensk mediedatabas.

också där är förteckningens tidsangivelser ibland missvisande. Vi har också haft stor nytta av riksdagens *RD-nytt* (1971–1988), en personaltidning som sedermera bytte namn till *Mitt i strömmen* (1988–2010).

Under bokens tillblivelse har det gång efter annan visat sig att inblickar i riksdagens administrativa organisation och arbetsformer främst givit sig tillkänna genom att kombinera olika källtyper: riksdagstryck, handlingar från riksdagens arkiv, pressmaterial, samt ledamöternas memoarer och dagböcker. Flera kapitel i det följande använder därför olika typer av minnesanteckningar från riksdagsledamöter med reminiscenser från livet i Sveriges riksdag. Påfallande ofta innehåller de minnesbilder av hur riksdagens mediala infrastruktur både gav sig tillkänna och påverkade det dagliga arbetet. Memoarer och dagböcker av riksdagsmän som varit talmän, och därför haft den ena foten i kammaren och den andra i förvaltningen – såsom liberalen Hugo Hamilton (1849–1928), den konservative Johan Widén (1856–1933), socialdemokraterna August Sävström (1879–1960) eller Thage G. Peterson – har visat sig varit särskilt betydelsefulla.⁴⁹ Bland den ymniga floran av politiska memoarer och dagböcker har några förstås varit mer fruktbara än andra, till exempel statsminister Louis De Geers (1818–1896) *Minnen I & II*, liksom de två volymer med dagböcker som socialdemokraten Ulla Lindström (1909–1999) publicerade.⁵⁰ I Sveriges riksdag har det gärna och mest handlat om riksdagsmän. Vi har därför vinnlagt oss om att uppmärksamma riksdagskvinnors erfarenheter av riksdagens arbetsformer, detta genom att lyfta fram bland andra folkpartisten Beth Hennings memoarer (1889–1971), *Resa genom sju decennier* (1963), liksom socialdemokraten Nancy Eriksson (1907–1984), som postumt publicerade sina memoarer med den egensinniga titeln *Nancy: Nancy Eriksson minns*.⁵¹

Riksdagens mediehistoria är strukturerad i sju kapitel som alla undersöker specifika delar av riksdagens mediala infrastruktur – rum, flöden, ljud, tal, text, rösträkning och datorisering – och hur de på olika sätt villkorade institutionens arbetsformer. Det första empiriska kapitlet behandlar det som Bentham beskrev som det främsta kriteriet för ett fungerande parlament: en lokal. Här tas utgångspunkten i riksdagens arkitektoniska utformning och kammarens inredning, med fokus på hur spatiala kontinuiteter och brytpunkter inverkar på ledamöternas rumsliga rörelsemönster och deras beteende i plenisalen. Därefter synliggör vi riksdagstryckets materiella villkor, detta genom att praktiskt följa riksdagens voluminösa

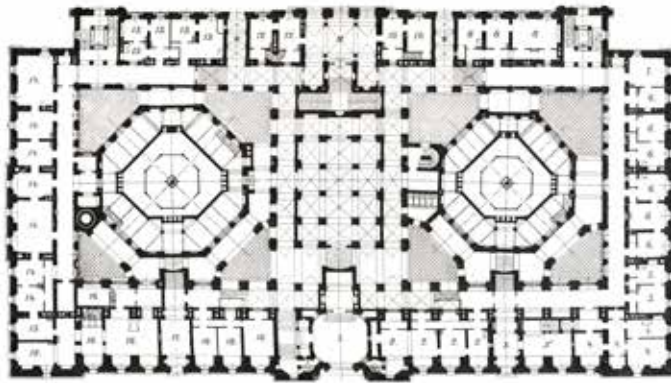
pappersflöden. Vi intresserar oss både för tryckets produktionsvillkor, liksom dokumentens fysiska färd till och från – och genom – riksdagen, samt inte minst de vaktmästare som skickade och bar trycket mellan riksdagens rum och korridorer. Om Bentham lyfte fram ledamöters basala behov att kunna höra vad som yttrades i kammaren, så undersöker vi i bokens tredje kapitel sorlet i kammaren som ett sorts analytiskt prisma för att studera hur riksdagen förhöll sig till radioinspelade kammardebatter, liksom installation av mikrofoner och högtalare. I det följande kapitlet vidgas ljudtematiken, men nu med fokus på ledamöterna i talarstolen, både vad gäller deras anföranden och agerande inför kammaren. Här intresserar vi oss för hur sådant som manus och nattplena, talmansklubban och klädkoder bidrog till att forma olika typer av talkulturer. Allt som sades i kammaren protokollförs emellertid inte – och vice versa. Kapitel fem belyser därför de föränderliga medietekniker som präglat hur riksdagsstenografer fört över ledamöternas talade anföranden till tryckta protokoll. Det har ofta rört sig om en snirklig process, där olika mediepraktiker successivt integrerats med varandra, för att upprätthålla protokollens legitimitet samt snabbheten och rationaliseringen av deras utgivning.

I kapitel sex skiftar vi fokus till det kanske viktigaste momentet i ledamöternas parlamentariska vardag: voteringen. Liksom överföringen från tal till text kan praktiken att räkna röster förefalla banal, men som kapitlet visar har en rad olika system prövats, förkastats och implementerats – system som i sin tur påverkat ledamöternas förhållande till kammardebatterna liksom till sina partier. För votering användes en rad olika medietekniker, där rösträkningen så småningom datoriserades. Bokens sista empiriska kapitel redogör just för datoriseringen av riksdagen, en minst sagt utdragen historia där förslag och utredningar av skiftande ADB-system avlöste varandra under flera decennier. Kapitlet avslutas med lanseringen av Rixlex – riksdagstrycket i datoriserad form – en medietransfer som en tid därefter kompletterades med riksdagens introduktion på webben i mitten av 1990-talet.

Genom bokens sju kapitel uppmärksammar, undersöker och frilägger vi således riksdagens medier och kommunikationsformer – vilka i många fall införlivats i organisationens vardagliga arbete och därmed blivit osynliga. Som de flesta större institutioner har Sveriges riksdag haft en organisatorisk administration med en rad interna kommunikationsflöden. Denna infrastruktur ska emellertid inte likställas med institutionen självt. Det går att tänka sig att riksdagens existens – i formen av sin grundläggande idé

och legitimitet – fortfarande finns kvar även om dess byggnader och byråkratiska maskineri försvinner. Utifrån ett sådant tankeexperiment menar den tyske statsvetaren Werner Patzelt att ett parlament är att likna vid mjukvara. Även om en sådan mjukvara förstås inte fungerar utan hårdvara kan den i regel föras över till en annan hårdvara eller fysisk miljö – och där rekonfigureras. Liknelsen visar att parlamentets organisatoriska och fysiska infrastruktur spelar roll för den verksamhet som bedrivs där.⁵² Poängen med *Riksdagens mediehistoria* är därför att följa både hård- och mjukvara och analysera interna mediekanaler – i akt och mening att undersöka hur politikens mediala villkor förändrats över tid i Sveriges riksdag.

1. RUM

Transportvägar
och arenor i riksdagshusen

VAD SKA MAN Egentligen behöva stå ut med som representant i rikets högsta beslutande församling? Feministisk teoribildning har beskrivit hur det manliga politiska subjektet ofta definierat sig självt som rationellt och kroppslöst – detta i kontrast till kvinnor styrda av sina kroppsliga känslöstämningar.⁵³ Det ligger en hel del i en sådan analys; de ledamöter som motarbetade kvinnlig rösträtt reproducerade till exempel tankemönster av detta slag. Icke desto mindre: i 1800-talets tvåkammarriksdag refererade männen gång på gång till det politiska uppdraget som en kroppslig plåga. Och tar man de kroppsliga erfarenheterna som utgångspunkt framträder riksdagen först av allt som ett hus.

När den nya tvåkammarriksdagen samlades första gången år 1867 sammanträdde ledamöterna i huset på Riddarholmen som tidigare huserat borgar-, bonde- och prästeståndet. Huset hade byggts om efter ritningar av Johan Fredrik Åbom (1817–1900), men lokalerna blev aldrig helt ändamålsenliga. Redan efter ett år väckte överste Eric af Klint (1813–1877) i första kammaren en motion med krav på bättre ventilation och värme. Det drog så kallt på vissa platser att ledamöterna behövde lämna sina bänkar, andra gånger var istället värmen olidlig.⁵⁴ Den tidigare ecklesiastikministern (och greven) Henning Hamilton (1814–1886) kunde bara instämma, särskilt vad gällde de starka luftströmmarna:

Alltsedan den 15 Januari, har jag, på den plats mig blifvit anvisad, under Kammarens sammanträden varit utsatt för en storm, för hvilken, såsom kommande hvarken från östan eller vestan, det varit omöjligt att söka lä. Blåsten har nemligen kommit, icke horisontalt, utan uppifrån, vinckelrätt träffande hufvudet; och något sätt att för dess obehagliga in-

verkan skydda sig har jag icke kunnat utfinna, och lärer väl ej heller stå någon enskild ledamot till buds, om han icke vill upptaga det antiqverade modet att begagna alongeperuk, hvilken dock torde kunna betraktas såsom bevis på alltför reaktionära tänkesätt.⁵⁵

Året därpå motionerade Sigurd Ribbing (1816–1899) – han var till vardags professor i teoretisk filosofi vid Uppsala universitet – i andra kammaren i samma ärende: ledamöterna nödgades sitta i ett drag som hotade deras hälsa.⁵⁶ Det gjordes upprepade försök att råda bot på problemen, men någon lösning fann man aldrig. De svenska ledamöterna var inte ensamma om att beklaga ventilations- och värmeproblemen. Brittiska över- och underhuset drogs länge med samma svårigheter. Med långa sittningar i fullsatta kammare blev det varmt, rökigt och kvavt, samtidigt som metoderna för att släppa in frisk luft sällan fungerade som det var tänkt.⁵⁷ I den svenska riksdagen satt under 1870-talet etthundratjugofem ledamöter i första kammaren och etthundranittio i andra (antalet kom senare att utökas). Om alla var på plats och läktarna fulla kunde det med kanslipersonalen inräknad vistas närmare fyrahundra personer i samma lokal.⁵⁸ En luftväxlingsmaskin krävdes för ventilationens skull, men den åstadkom aldrig jämn temperatur i hela rummet. Vissa fick sitta i häftigt drag – andra svettades.

Flera riksdagsledamöter vittnade därför om att deras hälsa tagit skada. Den konservative Johan Sjöberg (1816–1897) i andra kammaren berättade att han i egenskap av ekonomiråd mottagit åtskilliga klagomål: ”En hade fått dusch mellan axlarna, en kallt vatten i håret, en hade genom drag ådragit sig tandvärk, en annan en böld i nacken och dylikt i oändlighet.”⁵⁹ Kollegan (och komminister) Anders Törnfeldt (1803–1879) i samma kammare menade i en diskussion år 1871 att han var särskilt utsatt eftersom hans bänk var placerad i det värsta draget. Som en konsekvens hade han drabbats av bröstvärk, ögonsjukdom och andra krämpor. Han sammanfattade mångas frustration när han konstaterade att ”det är den enskilde medborgarens pligt att uppoffra sig för det allmänna, men jag hade föreställt mig att uppoffringen icke skulle vara af denna art”.⁶⁰

Till på köpet var akustiken så bristfällig att vissa ledamöter hade svårt att höra vad som sades under debatterna. ”Jag får bedja om ursäkt, för det jag icke kunnat höra hvad alla föregående talare yttrat.”⁶¹ Dylika klagomål var ständigt återkommande och ett problem inte bara för ledamöterna själva: ”sorlet i salen är så högljudt, att notarierna icke kunna höra

Första kammaren i riksdagshuset på Riddarholmen 1890. På fotografiet sitter de flesta ledamöter i sina bänkar, men så städat gick det inte alltid till. När Arvid Gumælius år 1872 argumenterade för behovet av ett nytt riksdagshus var det en helt annan scen han målade upp: ”Det kan icke vara skäl att bibehålla en lokal så beskaffad, att en mängd ledamöter, under en längre diskussion, som de icke från sina platser kunna nöjaktigt följa, af trötthet eller ledsnad eller måhända af andra orsaker taga sin tillflykt till andra lokaler, medan en annan hop, för att höra en talare, strömma fram i hans närhet och derigenom bilda grupper, som äro ofördelaktiga för både dem som från sina platser vilja höra talaren och dem, som skola taga hans ord till protokollet – grupper, inom hvilka för öfrigt lätt samspråk uppstå, öfverröstande talaren”, detta enligt andra kammarens protokoll från maj (6/5) 1872. Av uppsynen att döma var det åtminstone några av kammarens ledamöter som 1890 uppmärksammade att en fotograf från Wiklunds Ateljé var på besök. Stadsmuseet i Stockholm.

Riksdagens nya hus på Riddarholmen i Stockholm.

Det nuvarande riksdagshuset.

Vad som senare kom att kallas för Gamla riksdagshuset på Riddarholmen – ja, det hette en gång i tiden riksdagens nya hus, så exempelvis i det illustrerade planschverket *Nordiska taflor: pittoreska utsigter från Sverige, Norge och Danmark*, publicerat mellan 1865 och 1868. Riksdagshuset på Riddarholmen återkom flitigt som avbildad sevärdhet i huvudstaden, till exempel i *Boken om Stockholm i ord och bild* (1904).

min stämma”.⁶² I första kammaren innebar pressläktarens placering att tidningsreferenterna hade svårt att uppfatta vad som yttrades under debatterna. Detta var särskilt olyckligt också för att ledamöterna i första kammaren redan upplevde sig vara i medieskugga. En ledamot hade hört sig för med en redaktör som anförde ”att det under närvarande förhållanden ej vore för pressen möjligt, att uppfylla sin bestämmelse, att redogöra för Representationens förhandlingar, emedan referenterne ej kunde uppfatta hvad talarne yttrade”.⁶³

Redan kort efter att de två kamrarna tagits i besittning restes förslag om en bättre lösning. Huset på Riddarholmen var otjänligt, både sanitärt och akustiskt. Törnfeldt lyfte också fram att huset såg ut som ett ”ruckel” och ”att, vid jämförelse med andra länders parlamentshus, detta står såsom ett fattigdomsbevis för vår nation”.⁶⁴ Ett nytt hus skulle bli dyrt, men som den frisinnade Arvid Gumælius (1833–1908) i andra kammaren påpekade var det även slöseri att betala höga kostnader för det nuvarande huset, som inte alls var ändamålsenligt:

Våra riksdagar kosta icke så litet penningar, och, skola vi uträtta något som kan motsvara kostnaden, måste vi framför allt i våra öfverläggningar kunna höra hvarandra, kunna gifva och taga skäl, utan att behöfva upprepa hvad andra talare redan yttrat – vi måste skaffa oss en annan lokal än den nuvarande, hvilken, ehuru ganska dyr, likväl i både sanitärt och akustiskt hänseende är högst otillfredsställande.⁶⁵

År 1872 beslutade riksdagen att undersöka möjligheterna att uppföra ett nytt riksdagshus på Helgeandsholmen. Efter långa debatter kunde båda kamrar 1888 enas om att på Helgeandsholmen bygga såväl ett nytt riksdagshus som ett anslutande riksbankshus. Riksdagshuset stod färdigt 1905, riksbankshuset intill året därpå. Att det även fortsättningsvis var svårt att höra vad som sades framgår i bokens tredje kapitel. Det nya huset löste inte problemen, men akustiken var ändå ett viktigt argument för att komma bort från det gamla riksdagshuset.

Forskningen om maktens arkitektur har traditionellt uppehållit sig vid symbolvärden. Vad gäller parlamentsbyggnader har det exempelvis påpekats att de ofta fått symbolisera statsskicket. Parlamentets hus visar för omvärlden och den egna befolkningen hur parlamentet ska uppfattas. Arkitektoniska referenser kan användas för att ge både byggnader och

I den så kallade sammanbindningsbanan på Helgeandsholmen – den rumsliga förbindelse som länkar ihop första och andra kammaren – hänger porträtt på flera av Sveriges riksdags talmän. Moderaten Per Westerberg var talman mellan 2006 och 2014. Martina Müntzings porträtt av honom innehåller en något underlig detalj: ett passerkort. "Säkerheten i riksdagen måste skärpas efter ett antal 'alarmerande' incidenter", påpekade han i SVD hösten 2006 som nyttillträdd talman. Sagt och gjort: Westerberg införde just passerkort till riksdagen – som han sedermera alltså avbildades med hängandes runt sin hals. Fotografi av Anders Löwdin, Sveriges riksdag – med benäget tillstånd från konstnären.

statsskick historisk legitimitet, moderna inslag antyder att parlamentet representerar något nytt och progressivt.⁶⁶ En del parlament tar formen av slutna borgar, i andra fall används glasväggar för att framställa beslutsfattandet som öppet och transparent. Symbolvärdet kan också vara negativt, som när en äldre byggnad efter ett systemskifte blir en kvarleva från en tidigare regim.⁶⁷

Men byggnader är förstås inte bara symboler. De tar form i relation till idéer, material och behov, men verkar också tillbaka på det som flyttar in. Arkitektur medierar, har arkitekturhistorikern Reinhold Martin hävdat. Det innebär att den organiserar det som sker och tar plats i byggnationerna: personer, kommunikationsvägar och praktiker.⁶⁸ Nyare studier av parlamentsbyggnader har undersökt dem som instrument som formar och formas av normer och praktiker, ritualer och identiteter. Att regelverk och sätten att organisera representation och beslutsfattande till viss del byggs in i huskropparna innebär att de fixeras och naturaliseras – vilket kan

På den lilla Helgeandsholmen i Stockholm påbörjades under det sena 1890-talet arbetet med att bygga ett nytt riksdagshus. Det ena fotografiet visar de initiala markarbetena 1895; hela notusen ekpålar användes för grundläggningen. Två år senare började riksdagshuset ta form omgärdat av byggnadsställningar – alldeles invid Kungliga slottet.

göra dem svåra att förändra. Parlamentsbyggnader framträder här som kommunikationssystem som låter somligt vara synligt och öppet, annat dolt och stängt. Korridorer, väggar och dörrar – tillsammans med vakter, passerkort och andra säkerhetsanordningar – reglerar vem som har tillträde till vilka utrymmen och vid vilka tidpunkter. Den rumsliga utformningen och hur ledamöter och åhörare är placerade styr också möjligheterna att höra och se och kan även ha betydelse för hur olika politiska läger delas upp och ställs emot varandra.⁶⁹

I detta kapitel undersöks riksdagspolitikens rumsliga organisering i de byggnader där den har tagit plats under 1900-talet och det tidiga 2000-talet. Ett särskilt fokus riktas mot hur arkitekturen har avgränsat politikens inre från yttrevärlden och samtidigt upprättat förbindelser inom husen. Väggar, låsta dörrar och ljudisolering har hållit störande element på avstånd, men minst lika viktigt har det varit att information och betrodda personer har kunnat färdas snabbt i korridorer, trappor och genom kulvertar inom och mellan husen. Vi intresserar oss också för hur ledamöternas villkor förändrats i takt med att de fått egna arbetsrum, uppkopplade via intern-tv som gjort att de kan följa kammardebatter på distans. Avslutningsvis belyses arbetet med att göra kammardebatterna mer attraktiva –

Det nya riksdagshuset var stiltigt som ritning, men det skulle visa sig bli mindre praktiskt för vardagligt riksdagsarbete. Arkitekten Aron Johansson tog under 1890-talet över uppdraget att skissa på ett nytt riksdagshus från Helgo Zettervall; byggnaden stod färdig 1905. Fotografier från Stadsmuseet i Stockholm, och ritning från Kungliga Akademien för De Fria Konsterna / ArkDes.

för ledamöter såväl som bevakande journalister – genom att skapa trängsel och en tydligare spatial uppdelning i motstående politiska block. Flera av de rumsliga aspekter som diskuteras i kapitlet kommer att följas upp och fördjupas längre fram i boken.

Maktens korridorer

Enligt en uppskattning upptogs tre fjärdedelar av ytan i det riksdags-huset som stod färdigt på Helgeandsholmen 1904 av korridorer, hallar, trappor och hissar.⁷⁰ De som gick in via huvudingången från Riksplan möttes av en stor trapphall. När man kommit upp på första våningen låg första kammaren till höger och den andra till vänster. Kamrarna ramades in av korridorer och ut mot Riksplan i nordöst löpte ett långsmalt samtalsrum med genomgång mellan kamrarna, vad som senare kom att kallas sammanbindningsbanan. Längs ytterväggarna mot nordväst och sydöst fanns gemensamma tidningsrum, skriv- och samtalsrum. Mot Drottninggatan i sydväst låg riksdagsbibliotekets salar, samt kontor för talmännen, sekreterare och kanslist. Övriga våningar hade snarlik planlösning. De inre rummen, motsvarande kamrarnas plats på första våningen, upptogs främst av allehanda förrådsutrymmen samt fläkt- och värmecentraler. Runt dessa fanns korridorer som ledde in till arbetsrum och lokaler placerade längs ytterväggarna, för utskott, tryckeri, stenografer och vaktmästare.⁷¹

Återkommande har både ledamöter och utomstående kommentatorer konstaterat att de viktigaste besluten har fattats i utskotten redan innan ärenden når kamrarna. Jämfört med flera andra länder har utskotten haft en exceptionellt stark ställning i Sverige eftersom de regleras i grundlagen. I de ständiga utskotten satt representanter från både första och andra kammaren, vilket stärkte deras ställning ytterligare.⁷² Arkitektoniskt har utskotten däremot haft en mer undanskymd placering, på Helgeandsholmen ursprungligen på översta våningen där de låg avskilda från husets mer publika delar. Senare inhystes några utskott i bottenvåningen och i en tillbyggd vindsvåning.⁷³ Just detta är typiskt för många parlament: där de viktigaste besluten fattas är det få som har tillträde.⁷⁴ För vissa ledamöter innebar placeringen i avsides delar av huset emellertid att den som behövde förflytta sig från ett utskott till ett annat ”ha ofantligt långa vägar att gå”.⁷⁵

För framkomlighetens skull var flera av korridorerna i det nya riksdagshuset emellertid inte helt nödvändiga. Korridoren är ett relativt sentida påfund. Innan korridorernas genombrott låg rummen oftast i fil, med direkta förbindelser emellan, inte sällan kombinerat med en innergård för snabb passage från en del av byggnaden till en annan.⁷⁶ På riksdagshusets första våning hade alla rum utom kontoren för tjänstemän och talmän direktförbindelse emellan sig enligt denna äldre stil, samtidigt som korridorer sträckte sig längs med rummen och alltså dubblerade kommunikationsvägarna. Sammanbindningsbanan som också den kan beskrivas som en korridor – i strikt mening är det kanske snarare ett galleri – löpte parallellt med en mer konventionell korridor som låg vägg i vägg. För att ta sig från en del av byggnaden till en annan behövde man alltså ofta inte gå via korridorerna alls. Ändå fyllde korridorerna en funktion.

När palats och kloster allt oftare utrustades med korridorer under 1600- och 1700-talen var det i första hand för att möjliggöra snabb förflyttning och göra rummen mer avskilda, inte minst från tjänstefolk. Konstruktionens ändamål kan spåras tillbaka till italienskans *corridore*, som från början inte syftade på en plats utan snarare en person: kuriren som snabbt levererade meddelanden.⁷⁷ Korridorens funktion var därför närmast gatans, utformad för snabb kommunikation med ett specifikt mål. Riksdagshusets utformning med parallella förbindelser kan i det sammanhanget ses som anpassad dels för ledamöter i halvt avgränsade skriv- och samtalsrum, dels för hastande vaktmästare som via korridorernas ringled snabbt kunde ta sig från en punkt till en annan. Den arkitektoniska lösningen var lik den som präglade andra parlament, domstolar och universitet uppförda under samma tid.⁷⁸

De nya lokalerna på Helgeandsholmen var betydligt modernare än de gamla på Riddarholmen, men det dröjde ändå inte länge förrän riksdagsledamöter föreslog ytterligare ombyggnationer. Trappor och korridorer ansågs ta för stor plats och utformningen underlättade knappast internkommunikationen. Den stora trappan ledde till exempel rakt in i biblioteket, inte in mot kamrarna eller ens kapprummen. Knut Tengdahl (1867–1935), tidigare murare och socialdemokrat i andra kammaren, påpekade 1916 att alla ledamöter ”ha en på sätt och vis beklämnande känsla av, att trappor och korridorer intaga en oproportionerligt stor del av utrymmet”.⁷⁹ Klagomålen fortsatte i regelbundna debatter under 1920- och 1930-talet. Högersn Axel Nylander (1888–1965) förklarade i första kammaren 1936 att de som år efter år vistades i huset inte kunde ”undgå att dagligen märka,

A sepia-toned photograph of the University of Toronto, showing a large, ornate, multi-story building with many windows and a central tower, surrounded by trees and a lawn.

[illegible][illegible][illegible]

A sepia-toned photograph of a grand, ornate staircase. The staircase features wide steps and a decorative metal railing with intricate scrollwork. The architecture is classical, with large columns supporting an arched ceiling. The lighting is dramatic, highlighting the architectural details and the texture of the steps.

innehåller, som alltid, både i ord och i handling en tydlig kritik av regeringen. Han nämner bland annat att den tillfälliga skattningen, de nya skattreglerna och de nya bestämmelserna om skattbortskrivning är ett stort steg i riktning mot ett skattebaserat system. I tvistakt med detta nämner han också att den ekonomiska situationen i landet inte är tillfredsällande. Han nämner också att den ekonomiska situationen i landet inte är tillfredsällande. Han nämner också att den ekonomiska situationen i landet inte är tillfredsällande.

Bildhuggarna i första kammarerna från rom-
 er och andra senare århundraden. De äro
 i allmänhet i gips och i olika storlekar.
 Bildhuggarna och de för dem tillhörande
 klockorna äro i allmänhet i gips och i
 olika storlekar. De äro i allmänhet i gips
 och i olika storlekar. De äro i allmänhet
 i gips och i olika storlekar. De äro i
 allmänhet i gips och i olika storlekar.

En half træppe ned, blev uidentificeret
som raskad. Sige vi som højest gen-
nem afbøtning. Næstkommandende ledende
de lokale kassererens telefonkaldere. Det
er først med talen og i denne forbindelse,
der det i en fremtid kommer til "for-
bud" og nykter. Der er skriftlige, tele-
foniske og uafgj. kasserer selv selv på
med hjælpkaldet til styrke og i har de

[illegible]

Hamble Hill School

Riksdagshuset färdigt – hette det i DN 11/1 1905. Signaturen Mac (Erik Nyblom) var imponerad, både över ”präktiga marmortrappor” och ”trapphus af verkligen storartade dimensioner”, en åsikt som riksdagsledamöter inte delade frägent.

På fotografierna från Stadsmuseet i Stockholm syns (den snart iordningställda) pressläktaren i andra kammaren, det imponerande trapphuset och – den framöver bland riksdagsledamöter synnerligen populära – sammanbindningsbanan.

hur utomordentligt opraktiskt hela huset är inrättat och huru besvärliga kommunikationerna från den ena lokalen till den andra äro”.⁸⁰

Ändå var det framför allt vaktmästarna som hade att vandra de längsta vägarna. När en enskild ledamot söktes – av en besökare eller via telefon – utvecklades ett signalsystem som vilade på ytterrockar. Utanför respektive kammare fanns nämligen kapprum bemannade med vaktmästare och i anslutning till dessa fanns telefoner. Varje riksdagsledamot hade en numrerad klädhängare, hylla för galoscher samt ett litet skåp. Vaktmästarna sattes i rörelse när någon ringde, och rock/ingen rock var signalen som talade om ifall ledamoten var på plats och fortsatt sökande var nödvändigt – eller om ledamoten befann sig utom huset. Folkpartisten Hans Lindblad vittnar om att systemet ännu var i bruk när han blev invald i första kammaren 1969: ”Om någon ville mig någonting så ringde de till vaktmästarna och då går de och tittar – ’Hans rock är här alltså är han i huset’. Därför blev vi tillsagda att när ni lämnar huset ta med rocken. Även på sommaren tog man rock för att kunna säga – ’nu är jag här, nu är jag inte här’.”⁸¹

Om rocken hängde på sin plats kontrollerade vaktmästaren först om ledamoten satt i kammaren. Om så inte var fallet fick hela huset genom-sökas, rum för rum.⁸² När ombyggnationer för att åstadkomma fler arbetsrum och förbättrade kommunikationer diskuterades på 1930-talet var därför kapprummens placering en viktig fråga. Några ledamöter ville skapa en ny entréhall i bottenvåningen, med garderob för såväl ledamöter som besökare. För ledamöterna skulle det emellertid bli en omväg, och vissa befarade att de skulle hänga av sig utanför kamrarna även i fortsättningen. Med ytterkläder på två våningsplan skulle det ”bli förenat med stort besvär och vålla väldigt mycket trassel, när det gäller att komma i kontakt med en riksdagsman”.⁸³

Det var vaktmästarna som kände riksdagshuset utan och innan. Alla var beroende av deras tjänster, deras person- och lokalkännedom. Den nyinvalde folkpartisten Ture Königson (1910–1994) berättade för *Dagens Nyheter* 1953 att ”riksdagsvaktmästarna kan och vet allt, och det behövs, för riksdagsmännen tycks fordra mycket. Men det är också ett hemskt hus att hitta i”.⁸⁴ När Franz Kafkas beskrivning av de betjänter som var ”de verkliga herrarna på slottet” fick en svensk uppföljare 1968 var det just riksdagens vaktmästare som fick nyckelrollerna: ”I grund och botten är det vaktmästarna som driver riksdagshuset nästan som en privat rörelse.”⁸⁵ Beskrivningen är såklart överdriven, men innan rörpost och elektronisk

Riksdagshusets kapprum fungerade som ett viktigt nav i den interna kommunikationen då vaktmästare agerade personsökare. Hängde ytterrocken på den personliga galgen visste vaktmästarna att den ledamot som eftersöktes fanns i huset. Här är det folktopisten Ture Königson som raskt hänger av sig rocken inför pensionsdebatten i maj 1959. Historisk bildbyrå.

kommunikation övertog informationsöverföring och personsökning i riksdagshuset var det vaktmästarna man vände sig till om man sökte någon eller ville framföra ett meddelande. Det var vaktmästarna som gav besked om riksdagens interna tidtabell, var ärenden befann sig i beslutskedjan och när de väntades komma upp till behandling i kamrarna. Det var också vaktmästarna som varje morgon delade ut dagens riksdagstryck till ledamöternas bänkar. Och det var förstås även vaktmästarna som svarade i telefon, delade ut post och kontrollerade vem som gick in och ut. Under förtroliga samtal, häftiga gräl och vänskaplig samvaro ledamöter emellan stod vaktmästarna vid sidan av, inom hörhåll men utan att dra någon uppmärksamhet till sig.

Som vi framfört i bokens inledning innehåller Gösta Julins riksdagsminnen mängder av upplysningar om det praktiska arbetet på Helgeands-

holmen, och inte minst träffande personporträtt baserade på vad just vaktmästare hade snappat upp när de passerat ministrar i samspråk eller hållit vakt utanför mötesrummen.⁸⁶ De berättelser Julin förmedlar ger i huvudsak en smickrande bild av politikens inre. Mer frispråkig var den rockvaktmästare som 1945 lät tidningsläsarna veta att ledamöterna både svor och drack alkohol i korridorer och sällskapsrum.⁸⁷ Detta fick övervaktmästaren Martin Karlsson att i ett genmäle tillbakavisa vad som påståtts.⁸⁸ Riksdagsledamöterna var och är landets högsta beslutsfattare, men som Markus Krajewski påpekat har servicepersonal som betjänar, dörrvakter och vaktmästare ofta haft ett informationsövertag – detta till följd av att de varit strategiskt placerade mitt i informationsflödet. Det var deras förtjänst att informationen överhuvudtaget flödade eftersom de bokstavligen flyttade meddelanden från en del av huset till en annan, en fråga som vi återkommer till i bokens andra kapitel. Men den som var betrodd att röra sig i maktens korridorer behövde också betala med sin tystnad och diskretion.⁸⁹

En anledning till att vaktmästarna fick lägga mycket tid på att söka rätt på de ledamöter som efterfrågades var att de inte hade egna arbetsrum. I det riksdagshus som stod klart 1905 fanns endast en handfull gemensamma skriv- och tidningsrum att tillgå. Efter ombyggnationer av takvåningen 1938 tillkom nio stycken arbets- och vilorum, och 1966 ytterligare sex.⁹⁰ Men dessa skulle alltså närmare fyrahundra ledamöter dela på. Den egna bänken i kammaren var faktiskt den enda arbetsyta som ledamöten hade helt för sig själv. Det var exempelvis dit vaktmästarna levererade betydande delar av riksdagstrycket. Men där kunde ledamöter knappast sitta ostörda och läsa handlingar och skriva motioner; sådant arbete var förstås heller inte till gagn för de debatter som samtidigt pågick. Socialdemokraten Yngve Möller (1912–1994) var ledamot av första kammaren 1954 till 1970. Hans beskrivning av ledamöternas arbetsförhållanden i memoarerna liknar många andras: "Arbetsmässigt var det påvert. En pulpet i kammaren och ett litet väggskåp i korridoren att förvara handlingar i. Sex skrivmaskiner i ett rum för ledamöterna att dela på och köa för. Ett par läsrum, några schackbord som kom väl till pass vid långa kvällsplena. Några små, heta krypin till telefonhytter med ståplats."⁹¹

Utanför kammaren fick man köa för en skrivplats, i kammaren var man en distraktion om man satt och jobbade med annat medan debatten pågick. När socialdemokraten Teodor Julin (1880–1977) i första kammaren 1930

Till ikonografin för det nya riksdagshuset på Helgeandsholmen – mitt i Stockholms ström – hörde allt vatten som kringgärdade byggnaden. Det kolorerade vykortet är från 1900-talets början. Men på Gunnar Ekelunds fotografi från 1949 är det oklart om det främst handlar om Sveriges riksdag eller de håvbåtar som länge var vanliga kring Norrbro. Marinmuseum och Spårvägmuseet.

försökte kategorisera de ledamöter som satt framför honom tyckte han sig urskilja fyra grupper: 1.) de som deltog i den aktuella debatten; 2.) de som var intresserade av den aktuella debatten; 3.) de som inväntade nästa debatt; och 4.) de som inte hade någon annanstans att hålla till. De som bara väntade eller arbetade med annat hamnade lätt i samspråk, och deras samtal överröstade snart den som stod i talarstolen.

Jag vill rentav säga, att tredje och fjärde gruppera ofta nog icke äro några önskvärda element i kamrarna. De sitta och vänta på, att en annan fråga skall komma upp och äro icke det bittersta intresserade av den fråga, som behandlas. De hålla – alldeles som herrarna nu göra – konferenser sinsemellan och störa genom sin närvaro, talare, stenografer, referenter och publiken å läktaren o. s. v.⁹²

Julin hade en bakgrund som postexpeditör; hans föreslagna lösning var därför kommunikativt inriktad. Vad som behövdes var inte fler arbetsrum utan istället ett högtalarsystem som gjorde att man kunde följa debatterna på andra platser i riksdagshuset och snabbt ta sig till kammaren vid behov, en fråga vi diskuterar ingående i bokens tredje kapitel. Att ledamöter satt och störde debatterna var ett återkommande klagomål. Men ännu vanligare var annars kommentarerna kring att många bänkar stod tomma. En stor

andel av ledamöter satt inte i kammaren utan uppehöll sig i gemensamma skrivrum, i sammanbindningsbanans soffor eller i restaurangen. De som talade gjorde det inte sällan inför en bråkdel av ledamöterna. År 1914 kunde saken formuleras så här: ”Jag får därför på det varmaste vädja till kammaren – jag säger ’Kammaren’ – fast det faktiskt bliver en vädjan till tomma bänkar, att den godhetsfullt ville bifalla den vid denna paragraf avgivna reservationen. Det är verkligen ledsamt, att då man diskuterar så här viktiga saker, så når man inte kammarens ledamöter, därför att de sitta på andra platser.”⁹³ År 1942 var en annan ledamot än mer uppgiven: ”Att här fråga alla dessa tomma bänkar, huruvida de vilja ge sin uppfattning till känna i ena eller andra riktningen, torde, herr talman, inte tjäna mycket till.”⁹⁴ Som ett brev på posten fick riksdagsledamöter (och andra representanter för riksdagen) därför gång på gång se sig tvungna att förklara och ursäkta de glest besatta kamrarna.⁹⁵ Beth Hennings, som gjorde en kort sejour som ledamot för folkpartiet 1937, påpekade i sina memoarer att ”om riksdagsmännen som det ofta klagades över, inte uppehöll sig i plenisalen mer än nödvändigt, så berodde det sannerligen inte bara på lättja och liknöjdhet”. Ledamöternas arbetsuppgifter innebar att de ibland behövde sitta avskilt, men Hennings påpekade också att bristen på syre och frisk luft i kammaren gjorde att ”man helt enkelt inte stod ut” med längre sittningar.⁹⁶

Särskilt innan höstsessionerna blev regelmässigt inplanerade på 1940-talet var det en hel del som skulle hinnas med innan sommaren. Ledamöterna hade mycket att läsa in sig på, många utskottsmöten att delta i. Att de ibland måste gå undan för att arbeta ostört är inte svårt att förstå. Samtidigt behövde de hålla sig i närheten för att inte missa omröstningar och efterföljande debatter som kanske intresserade mer än just den som pågick. Men eftersom alla som skrev upp sig på talarlistan var fria att tala så länge de önskade var det svårt att veta hur länge en debatt skulle hålla på, när votering var att vänta och nästa debatt skulle börja. Då arbetsrummen var få och ledamöterna ville hålla sig nära kamrarna satt många av dem i de gemensamma utrymmen som stod till buds. En av trapphallarna i riksdagshuset omvandlades under plenidagar ofta till ett rum för överläggningar ledamöterna emellan; i sammanbindningsbanan blev ”varje soffa ett särskilt mottagningsrum”.⁹⁷ De delade utrymmena uppmuntrade samtal och samarbete över partigränserna, men för den som behövde sitta ostörd fanns inte många alternativ. Knut Tengdahl påpekade redan 1916 att eftersom de flesta rum hade förbindelser inte bara ut mot korridoren, utan

Var är alla? Enligt en sparad illustrations-text i riksdagens bildarkiv står det följande om detta fotografi taget under en remissdebatt den 27/1 1954: "När kommunistledaren Hilding Hagberg tog till orda i andra kammaren avfolkades kammaren snabbt och på regeringsbänken satt statsminister Erlander ensam kvar." Riksdagens bildarkiv.

dessutom till intilliggande rum, innebar det att den som satt och arbetade befann sig som på en sorts genomfartsled, där han "störs av ovidkommande personer, som promenera tvärs genom rummet".⁹⁸ Femtio år senare hade inte mycket hänt som förbättrade situationen. Folkpartiets Cecilia Nettelbrandt (1922–2009), som valdes in i riksdagen 1961, påpekade ilsket i en kammardebatt några år senare att förhållandena i riksdagen var "oobestriddligen helt oacceptabla. Jag skall inte måla några nya bilder av hur en

Sammanbindningsbanan i Sveriges riksdag, här på ett fotografi från 1906 när den var alldeles ny. Närmast kameran sitter hemmansägaren (och nykteristen) Adolf Jansson (1839–1926) samt lantbrukaren (och skogsägaren) Carl Öberg (1859–1929), ledamot av andra kammaren, alltsedan 1894. Västernorrlands museum.

En kik in i riksdagens damrum – så som det såg ut 1943. Litet, men med en dörr att stänga ute oljud för den som behövde arbeta ostört. Historisk bildbyrå.

dag kan se ut för en riksdagsledamot, med ständigt jagande efter telefon och arbetsplats – en jakt som i allmänhet slutar med motionsskrivande i fönsternischer och överläggningar i trapphallen”.⁹⁹ Moderaten Britt Mogård (1922–2012), som kom in i den andra kammaren 1969, bekräftar bilden: ”Arbetsförhållanden var usla.” För att lägga beslag på något av de få arbetsrummen var man tvungen att vara på plats tidigt på morgonen och sen inte lämna rummet – ”i annat fall var ens tillhörigheter utslängda när man kom tillbaka”. När man inte satt i kammaren fick man sitta i sammanbindningsbanan eller vandra i korridorerna.¹⁰⁰

För just kvinnliga riksdagsledamöter fanns ändå vissa möjligheter att sitta avskilt. Redan när de första kvinnorna tog plats i riksdagen hade ett särskilt damrum iordningstänkts. Det var visserligen ett ”mycket litet rum utan överdriven komfort”, men det hade i varje fall en dörr att stänga.¹⁰¹ Senare tillkom också en egen telefon. De kvinnliga ledamöter som efterträdde pionjärerna har vittnat om att det var i damrummet som mer erfarna

kollegor introducerade nykomlingarna i riksdagsarbetet.¹⁰² När allt fler kvinnor blev invalda räckte de få arbetsplatserna i damrummet emellertid inte till. År 1965, när Nettelbrandt berättade hur hon fick jaga efter en plats att sitta, var det fyrtiofem kvinnliga ledamöter som delade på lokalen och då hade damrummet delvis spelat ut sin roll.

Som Nirmal Puwar påpekat har kvinnor historiskt ofta fått symbolisera de institutioner de i realiteten varit utestängda från. De har inte fått närvara annat än som mytologiska väsen.¹⁰³ Detta gällde även för den svenska riksdagen. Ovanför huvudentrén till det riksdagshus som invigdes 1905 tronade Moder Svea, men kvinnor ansågs ändå inte ha de kvalifikationer som krävdes för att välja sina representanter och själva bli invalda. I de många debatterna om kvinnlig rösträtt och kvinnors valbarhet under 1910-talet anförde motståndarna gång på gång att kvinnors engagemang och bidrag till samhället bäst togs till vara utanför riksdagen och företrädesvis i hemmet. ”I fråga om kvinnans politiska rösträtt måste jag uppriktigt bekänna, att jag hyser betänkligheter beträffande såväl kvinnans allmänna lämplighet för politisk verksamhet som denna verksamhets återverkan på kvinnan och hemmet.”¹⁰⁴ Den kvinna som tog plats i riksdagen skulle lämna hemmet vind för våg. När hemmet och riksdagen på detta sätt sattes upp som motsattpar var det flera som påpekade att kvinnor skulle ha svårt att trivas och passa in i den senare lokalen. Carl Hallendorff (1869–1929), som representerade lantmanna- och borgarepartiet inom andra kammaren, framhöll att de värdefulla egenskaper som kvinnan besatt skulle ”utnötas i den strid, som det politiska livet givetvis har med sig [...] jag skulle som man beklaga, om det starkt subjektiva drag, den flammande energi, som just är det utmärkande för den kvinnliga känslan, skulle borttränas och bortnötas för något så trivialt som det politiska arbetet”.¹⁰⁵

Långsamt gjorde sig fler kvinnliga röster ändå påminda i riksdagshuset. De många volymerna med trehundrafemtiotusen namnunderskrifter för kvinnlig rösträtt som Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt samlade in 1913 kom året därpå att stå uppställda i sammanbindningsbanan, detta som en påminnelse till de män som debatterade frågan i riksdagen.¹⁰⁶ I mars 1917 blev advokaten Eva Andén (1886–1970) den första kvinnan som tilläts att tala i riksdagen. I andra kammaren höll hon ett föredrag om situationen för barn som föddes utanför äktenskapet. Fast hon framträdde först efter det ordinarie sammanträdet slut, och hennes föredrag stenograferades inte heller för protokollet. Men kammaren var full av åhörare som

Det är närmast ikoniska bilder ur svensk politisk historia – författaren, journalisten och feministen Elin Wägnér framför traven med underskrifter till stöd för kvinnlig rösträtt (1914), samt omslaget till tidskriften *Idun* från 1922 med de allra första fem kvinnliga riksdagsledamöterna.

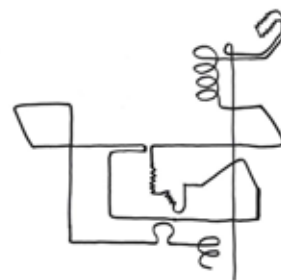
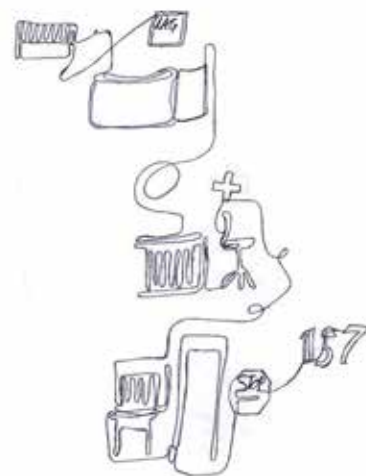
gav henne livliga applåder. Referenten i *Dagens Nyheter* konstaterade att om ”riksdagen med fördel och utbyte kan lyssna till en kvinnlig utläggning av ämnet, varför skola inte kvinnorna då ha rätt att sända ombud till riksdagen att föra deras talan?”¹⁰⁷

Med Puwars benämning kan kvinnor som träder in i manligt präglade institutioner uppfattas som ett slags *aliens*, eller ”space invaders” med hennes terminologi. Manliga kroppar för sig naturligt genom rummen medan kvinnorna kan uppfatta sig vara på fel plats. När kvinnorna tog rummen i besittning kunde emellertid även männen känna sig obekväma. Puwar citerar bland annat Winston Churchills (1874–1965) kommentar

om kvinnors inträde i brittiska underhuset: ”I find a woman’s intrusion into the House of Commons as embarrassing as if she burst into my bathroom.” De sällskapsvanor som utvecklats i brittiska parlamentet påminde i hög grad om de exklusiva klubbarnas, där män umgicks med män. Var skulle kvinnliga ledamöter ta vägen i en sådan miljö? Det tog tid innan deras närvaro blev accepterad och vissa skulle även fortsättningsvis känna sig exkluderade.¹⁰⁸ Det är svårt att finna motsvarigheten till Churchills kommentar i den svenska riksdagen, men den rumsliga miljön var i viss mån likartad. De kvinnliga ledamöternas inträde tydliggjorde ”att riksdagshuset på sin tid byggdes och inreddes enkom för män” med lokaler som hade ”en rätt starkt utpräglad karaktär av ungarlsklubb”. Att de kvinnliga ledamöterna fick ett eget damrum var inte enbart för att tillgodose deras bekvämlighet; ”man hoppas väl med denna avskildhet kunna rädda möjligheten att tända pipan och ta sig ett parti bräde som förut”.¹⁰⁹ Kvinnans närvaro i husets övriga lokaler var alltså långt ifrån självklar. Möjligen bidrog damrummets avgränsning till att det tog tid innan de första kvinnliga ledamöterna gjorde sig hemmastadda i miljön.¹¹⁰

De kvinnor som valdes in i riksdagen på 1920-talet var emellertid knappast de första som hade huset som arbetsplats. Kvinnor hade haft viktiga funktioner i riksdagen långt tidigare, i maktens centrum men på undanskymda positioner och på tider då få ledamöter var på plats. I en antropologisk analys av brittiska parlamentarikers arbete utifrån deras möteskalendrar och vilka de träffat vid olika tidpunkter har Emma Crewe lyft fram betydelsen av rytmen i maktens boningar. Vem som rör sig var och på vilka tider säger en hel del om politikens vardag.¹¹¹ En analys av parlamentets rytm kan emellertid också ta fasta på hur användningen av rummet skiftar under dygnets timmar och över året. Ett sådant perspektiv synliggör de yrkesgrupper som rört sig i riksdagens inre, men på tider då de flesta ledamöter varit frånvarande. En sådan yrkesgrupp har varit riksdagens städerskor.

Etthundra år efter att de första kvinnorna valdes in i riksdagen fick konstnären Astrid Göransson i uppdrag att uppmärksamma jubileet i ett antal konstnärliga projekt. Ett av dem utgörs av en bok, *Rundor* (2020), som dokumenterar rörelsemönstren för de vaktmästare, lokalvårdare och säkerhetsvakter som arbetar i riksdagen. Här får vi följa städarens väg genom kammaren och vaktens rond genom korridorerna. Genom att följa personalens spår framträder ett annat riksdagshus än det som vanligen syns

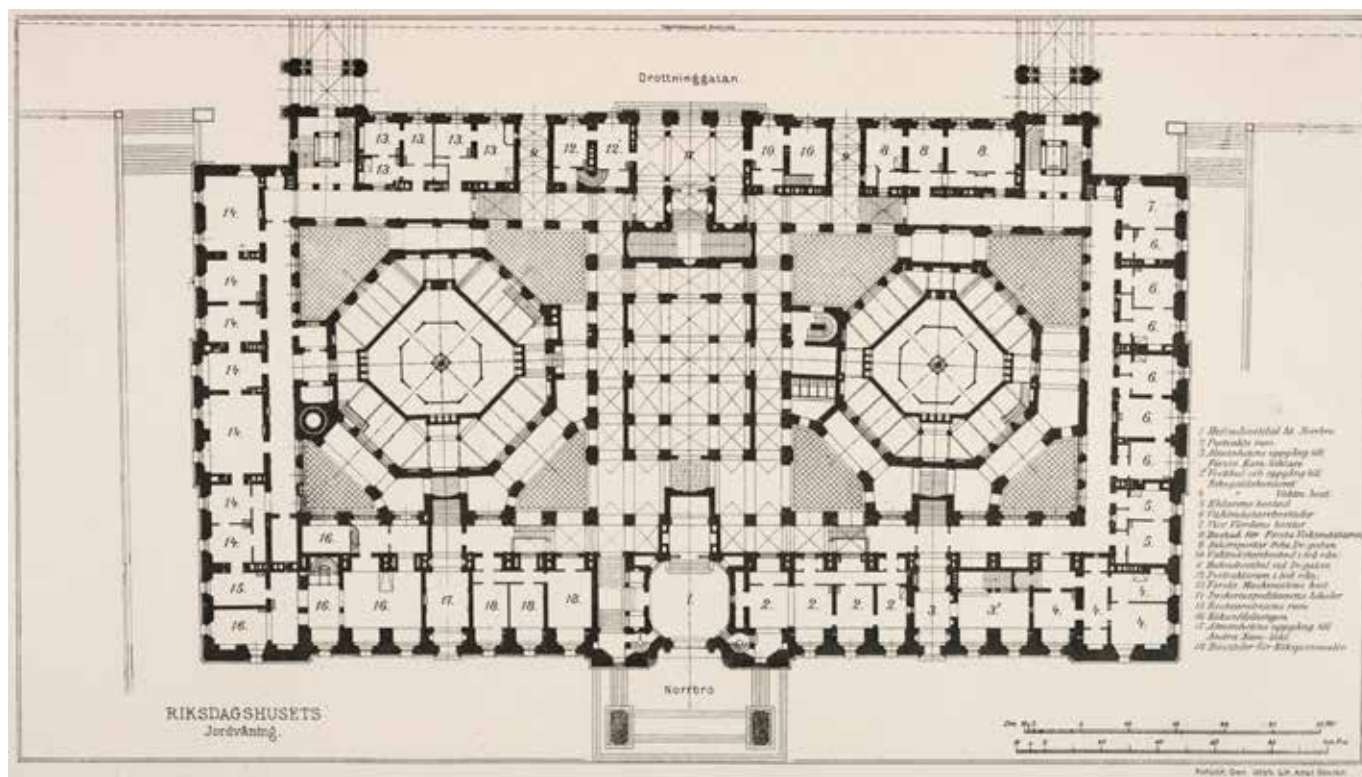

när politiken är fokus. I korta citat beskrivs personalens verksamhet: "Vi torkar alla touchytor varje dag"; "När det inte är som det ska vara måste vi åtgärda det". Som servicepersonal i alla tider gör de erfarenheten att vi "ser er, ni ser inte oss".¹¹² Utan riksdagsinfrastrukturens mjukdelar blir huset obeboeligt, men eftersom städningens rytm ofta varit en annan än den formella politikens har de som regel fört en undanskymd tillvaro.

Helt osynlig har städpersonalen emellertid inte varit. Under 1910-talet skrev socialdemokraten (han var tidigare liberal) Carl Lindhagen (1860–1946) flera motioner där han förgäves argumenterade för att de som skötte städningen på riksdagens verk skulle ha samma villkor som andra tjänstemän. Det handlade om kvinnor, förklarade Lindhagen, som "äro oundgängligen nödvändiga för respektive verk och som dagligen måste finnas där och utan vilka verket ej kan fungera". De var emellertid inte fast anställda och hade därför inte rätt till de förmåner och försäkringar som bland andra vaktmästarna åtnjöt.¹¹³ På 1920-talet plockade socialdemokraten Agda Östlund (1870–1942) – en av de fem första kvinnorna i riksdagen – upp frågan på nytt. I ett anförande 1928 upplyste hon ledamöterna i andra kammaren om att städerskorna arbetade tidiga morgnar, men ofta också nätter och helger.¹¹⁴ Inte heller hon lyckades emellertid få igenom en förbättring av villkoren.

Den som städar kammaren tar andra vägar genom rummet än riksdagsledamöten – och på andra tider. Bilder ur konstnären Astrid Göranssons samling av *Rundor* (2022) – vilka just tar sin utgångspunkt i rumsliga rundor utförda av lokalvårdare, säkerhetsvakter och andra medarbetare i Sveriges riksdag – med benäget tillstånd från konstnären.

När veckomagasinet *Hvar 8 Dag* gjorde ett stort reportage om storstadningen inför riksdagens öppnande 1932 tycktes analysen alltså ha varit riktig: "Huruvida hrr riksdagsmän ägna någon tanke åt den noggranna möda, som tagit sig uttryck i blankpolerade fönster, nyputsade stolkarmar och energiskt dammsugna mattor är väl föga troligt – skapelsens herrar bruka inte reflektera så djupsinnigt över detaljerna i dylika bestyr". Riksdagens materialförvaltare Johan Ludvig Mårtensson fick förklara: "Det är fel att tro, som många gör, att när bara riksdagen är slut, så är allt inom det här husets väggar ro och lugn." Under sommaren genomfördes reparationer, målning och liknande arbeten och inför riksdagens öppnande i januari månad hade städning påbörjats redan i november året innan. Under pågående riksdag krävdes en stab av cirka femtio städerskor för att få lokalerna rena till klockan nio varje morgon – för då avlöstes städerskorna av riksdagsledamöter.¹¹⁵ Även om de arbetade i samma byggnad innebar rytmen att de förra till stor del blev osynliga för de senare.

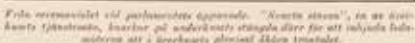
I publikationen *Några erinringar rörande nya riksdagshuset på Helgeandsholmen med anledning af husets fullbordande 1904* av Aron Johansson, Carl Robert Troilius och Albert Amundson figurerade flera arkitektoniska ritningar av det nya riksdagshuset. Illustrationen ovan är en variant – där det framgick vad olika utrymmen var tänkta att ägnas åt. Att riksdagshuset var en medialt orienterad institution framgick tydligt; i jordvåningen låg tryckeriexpeditionen och en trappa upp fanns både skrivrum, rum för telegraf och telefoni, magasin för riksdagstryck – och inte mindre än fyra tidningsrum.

Städpersonal och vaktmästare har hört till dem som rört sig mer eller mindre fritt i riksdagens byggnader. För andra grupper har rörelserna emellertid begränsats. I tidigare forskning om parlamentsbyggnader har det konstaterats att de ofta vilat på rumsliga avgränsningar mellan å ena sidan legitima beslutsfattare och assisterande betrodd personal, å andra sidan grupper som potentiellt kunde störa och hota beslutsfattandets integritet. Delphine Gardey har exempelvis beskrivit hur fackföreningsanslutna tryckeriarbetare ansågs så farliga i det sena 1800-talets Frankrike att tryckeriet som framställde protokoll och andra handlingar för nationalförsamlingens räkning placerades på behörigt avstånd från själva huvudbyggnaden.¹¹⁶ Även när parlament har varit mer öppna för besökare har det vanligtvis byggts in tydliga gränser mellan publika ytor i nära anslutning till entréerna och mer slutna rum längre in i byggnaderna.¹¹⁷

Av de officiella ritningar som publicerades i samband med att det nya riksdagshuset stod klart 1904 framgår att huvudentrén och den pampiga trapphallen var förbehållna ledamöterna och särskilda gäster. Övriga besökare var hänvisade att ta sig in via "Allmänhetens uppgång" till respektive läktare.¹¹⁸ Dessa båda uppgångar – på var sin sida om den större huvudentrén – ledde till trappor som slussade besökande allmänhet och tidningsreferenter till läktarvåningen, men via ett antal vindlande gångar. För om den stora trapphallen var monumental, ja då gällde det knappast dessa sidopassager. En tidningsreferent beskrev nedvägen från en av läktarna så här dagen innan invigningen i januari 1905: "Det är som att gå ned i en vedkällare, och trapporna äro så många och trånga, irrgångarna så förvillande, att vi skulle be besiktningsnämnden gå dit, om det vore en teater."¹¹⁹ En annan referent konstaterade att allmänhetens trappor var "ruskigt ihopträngda och dessutom villsamma"; det var helt enkelt svårt att hitta. På invigningsdagen gick till och med utrikesministern fel när han skulle upp på diplomatläktaren. Utöver dessa uppgångar till läktarna fanns vid varje ingång portvakter som höll uppsikt över dem som ville in. I det nya huset var det "skärpt kontroll öfver tillträdet" och för att komma upp på läktaren behövde en biljett först hämtas i respektive kammars kansli. Väl inne i byggnaden fanns också en mängd vaktmästare utposterade.¹²⁰

Ändå var det möjligt för besökare att störa förhandlingarna. Återkommande har riksdagens förhandlingar avbrutits av muntliga protester och tillrop från läktarna, men det har även förekommit manifestationer av andra slag. Under remissdebatten i maj 1914 kastade till exempel en grupp

Högtidsformer och vardagsvanor i parlamentens liv

NOI

VINOLIA

TANDCRÈME
I HYGIENISK FÖRPACKNING

*Antiseptisk i verkan
Angenäm i smaken
Särskilt tilltalande
för barnen*

Den verkliga kännaren väljer Vinolia

ungsocialister ut pamfletter från läktarna, mot militarismen och med anklagelser mot ”utövandet av den smutsigaste, mest föraktliga och folkfientliga verksamhet, som gives – politikernas och lagstiftarnas”.¹²¹ DN rapporterade att demonstranterna genast anhölls av utposterade poliser: ”vid varje plenum, inom parentes sagt, finns 4 detektiver posterade på vardera kammarens läktare”.¹²² Att läktarna användes som parallella politiska arenor förekom också i andra länder. I Storbritannien använde exempelvis rösträttskvinnorna parlamentets läktare för att protestera mot de faktum att de inte var representerade nere i själva kammaren. De låste fast sig i läktarskranket, ropade och slängde pamfletter.¹²³ Också svenska rösträttskvinnor använde läktarna för att uttrycka sina krav, men de var betydligt mer stillsamma. När första kammaren debatterade rösträtten 1917 fanns de exempelvis på läktarna. ”Där märktes en mycket stor del av Stockholms aktivt arbetande rösträttskvinnor, samtliga prydda med det lilla gula och vita rösträttsmärket, som såldes dagen till ära.”¹²⁴ Vi kommer att återkomma till sådana protestaktioner längre fram i boken, men utifrån riksdagsstenografernas perspektiv.

Polisnärvaron som det talades om 1914 tycks inte ha varit kontinuerlig, för när en annan ungsocialist slungade ut röda flygblad över andra kammaren i januari 1927 fick talmannen be ett par vaktmästare att ”föra ut fridstöraren”.¹²⁵ Kontrollen av vilka som besökte riksdagen, vad de hade med sig och var de tog vägen upplevdes av vissa ledamöter som mycket bristfällig. Under debatterna om en eventuell ombyggnad av riksdagshuset 1938 ansåg en del att en sådan var av nöden – inte minst för att öka kontrollen. Socialdemokraten Harald Åkerberg (1883–1950) i första kammaren hörde till dem som krävde en ändring: ”För närvarande råder det en fullständig anarki på denna punkt. Här kommer det folk och frågar efter en riksdagsman. Vaktmästaren nere vid porten släpper upp dem, men vart de sedan taga vägen, vet man inte. De kunna ströva omkring litet var som helst i riksdagshuset.”¹²⁶ Att riksdagshuset var svårt att hitta i – ja, även det var en säkerhetsrisk: det var lätt att gömma sig. Flera deltagare i debatten anförde en episod som nyligen inträffat, då det kom en ”herre klädd i ytterrock, käpp och hatt och gladeligen marscherade upp till en av avdelningarna, där det behandlas mycket ömtåliga saker”. En vaktmästare hade ertappat honom när han ”rafsade i skrivelser och anteckningar”. Mannen blev ivägkörd, men kort därefter hittades en annan man på samma ställe. Därtill hade det i kapprummen försvunnit dyra pälsmössor och ytterrockar, även

Om den svenska riksdagsmiljön, parlamentariska uppträden och riksdagshusets portvakt kunde man läsa på en helsida i *Dagens Nyheter* i februari (21/2) 1922. Sveriges riksdag framstod faktiskt som en trivsamt plats – åtminstone i jämförelse med parlamenten i London och Paris, med deras ”kaos av skrik och oväsen”.

böcker hade stulits. Det krävdes krafttag för att hindra folk ”som icke kan hålla fingrarna i styr”.¹²⁷

Några större förändringar genomfördes emellertid inte och kontrollen innebar även fortsättningsvis att besökare med illvilliga avsikter kunde ta sig in. Den mest allvarliga händelsen inträffade 1956, när en äldre herre avfyrade en pistol på läktaren i andra kammaren. I en intervju med *Aftonbladet* förklarade han att han väntat sig att bli gripen direkt. Istället kunde han ostört hålla ett tal om vikten av fast penningstandard inför hela kammaren. Polisbrist angavs som skäl till att det inte fanns bevakning på plats.¹²⁸ Pistolmannens anförande – som stenograferades i sin helhet – återkommer vi till i kapitel fem. Att man ville förhindra stölder, pistolskott och att besökare rotade i utskottens arbetsmaterial är förstås inte konstigt. Tillgängligheten till riksdagen och dess ledamöter innebar emellertid också att det fanns en närhet mellan medborgarna och deras representer. Det var under lång tid relativt enkelt för besökare att komma i kontakt med ledamöter och ministrar. Julin berättar i sina riksdagsminnen om hur det ständigt kom folk till portvakterna som önskade ett personligt möte med en ledamot eller en minister. Och flera av dem gavs tillträde. Den ”argsinta gumman med knölpåken” fick faktiskt träffa Gunnar Sträng (1906–1992) – och framföra sitt klagomål på kafferansoneringsen till den socialdemokratiska finansministern.¹²⁹ Det fanns vakter som höll uppsikt, men riksdagen var knappast en ointaglig borg. Detta skulle emellertid ändras.

Riksdagen låser in sig

Övergången från ett tvåkammerssystem till ett enkammersystem var inte minst en rumslig fråga. En ensam kammare förutsattes ha fler ledamöter än de tvåhundra trettio som satt i andra kammaren runt 1960. Den författningsutredning som tillsattes 1954 och lämnade sina förslag knappt tio år senare laborerade med en framtida enkammarriksdag med trehundra ledamöter. Eftersom dessa inte skulle rymmas i befintliga lokaler skisserade utredningen på möjliga alternativ. De i byggfrågor anlitade experterna föreslog en ny utvidgad kammare i den del av riksdagshuset där den andra kammaren var belägen.¹³⁰ Den efterföljande grundlagsberedningen fastslog att en enkammarriksdag med trehundrafemtio ledamöter kunde vara på plats tidigast i januari 1971 – förutsatt att lokalsituationen löstes.¹³¹

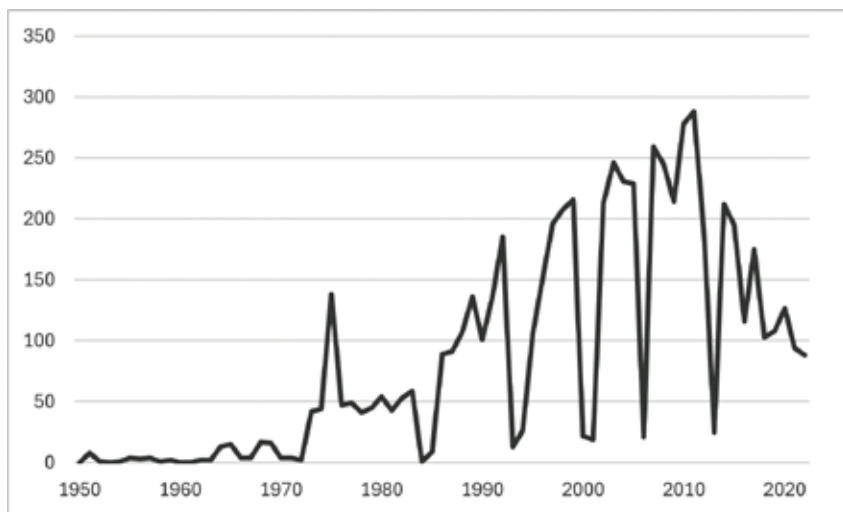
Tidsplanen höll. I januari 1971 samlades den nya enkammarriksdagen i kulturhusets lokaler vid Sergels torg. Ett kulturhus hade börjat diskuteras redan i början av 1960-talet, när det i citysaneringens spår höjdes röster om att i anslutning till de nya kommersiella fastigheterna uppföra ett hus för teater och konst, med tillhörande bibliotek och restaurang. En arkitektutävling utlystes 1965 och året därpå korades Peter Celsings (1920–1974) förslag till det vinnande. Projektet såg därefter ut att rinna ut i sanden då det saknades ekonomiska medel att förverkliga bygget. Men eftersom riksdagen vid samma tid sökte tillfälliga lokaler kom någon på Stockholms fastighetskontor på idén att erbjuda huset som ett provisorium åt riksdagen under en tioårsperiod. I så fall skulle Stockholms stad få in hyresintäkter som kunde delfinansiera projektet. Celsing gjorde de nödvändiga anpassningar som detta skulle kräva, där det inte minst gällde att göra om teatersalongen på tvåusen kvadratmeter till en plenisal. Förslag och modeller ställdes ut i sammanbindningsbanan på Helgeandsholmen 1968 – en alternativ lösning med lokaler i Garnisonen på Östermalm i huvudstaden presenterades också. I maj 1968 godtog riksdagen kulturhusförslaget och bygget påbörjades kort därefter.¹³²

Enkammarriksdagen innebar att väljaropinionen fick ett mer direkt genomslag i den högsta beslutande församlingen. Men när ledamöter som var med minns tillbaka på skiftet från två- till enkammare var det främst de nya lokalerna och standardhöjningen som de erinrade sig. ”Enkammarriksdagen innebar en fantastisk förändring. Jag fick t.o.m. egen telefon”, mindes till exempel Stig Alemyr (1924–2006), socialdemokrat som kom att sitta i riksdagen från 1957 till 1994. Han ansåg att de egna arbetsrummen i de nya lokalerna var ”den viktigaste reformen i folkrepresentationens inre arbete”.¹³³ Som en del av kulturhuskomplexet hade det också uppförts en hotelldel sammanbyggd med Stockholms stadsteater med sin plenisal. Hotellrummen övertogs nu av ledamöterna. Omkring tvåhundra av dem fick enskilda arbetsrum, de övriga hade kombinerade arbets- och övernattningsrum.¹³⁴ Delar av bygget såg visserligen ännu ofärdigt ut när riksdagen öppnade i januari 1971, men de råa betongytorna med synliga järnbalkar följde helt arkitektens plan. Utskottsmötena hölls ”bakom glas och betongram inför allt folket på Sergels Torg”.¹³⁵

Att riksdagen flyttat till en central knutpunkt för tunnelbana och tåg sågs som en klar fördel av många. Samtidigt var Sergels torg även en knutpunkt för demonstrationer, missbrukare och kriminella. Centerpartisten

Termen *öppenhet* ger inte många träffar i riksdagens samlade protokoll före 1900-talets mitt – men därefter användes den gång på gång. Diagrammet visar frekvensen av *öppenhet* i riksdagens protokoll mellan 1950 och 2022.

Nils Larsson (1900–1987) varnade redan 1969 för att riksdagen på Sergels torg skulle bli ”närmaste granne med torgtribuner, plakatstångsskogen och klotterväggen, alltså granne med den mest primitiva formen av medborgardemokrati”.¹³⁶ Klotterväggen syftade på den vägg på torget där vem som helst kunde lämna ett budskap eller en hälsning – och som varje dag målades över, redo för nya texter. Den kom nu inte att sätta några direkta avtryck i riksdagsdebatterna, däremot gav de många demonstrationerna på torget upphov till återkommande kommentarer i ledamöternas anföranden. ”I de demonstrationer som äger rum på Sergels torg i dag kräver man att Sveriges u-hjälp år 1980 skall vara uppe i fem procent av bruttonationalprodukten”.¹³⁷ Mer oroande var ändå de missbrukare och ungdomar på glid som rörde sig i området. För att se hur till exempel mellanölet slog behövde ledamöterna ”bara gå ut på Sergels torg för att se vad som försiggår där”.¹³⁸ I en narkotikapolitisk debatt berättade centerpartisten Rune Torwald att en kollega, bara ”för en vecka sedan observerade hur en narkoman på en av trapporna till Sergels torg mitt på dagen injicerade narkotika”.¹³⁹

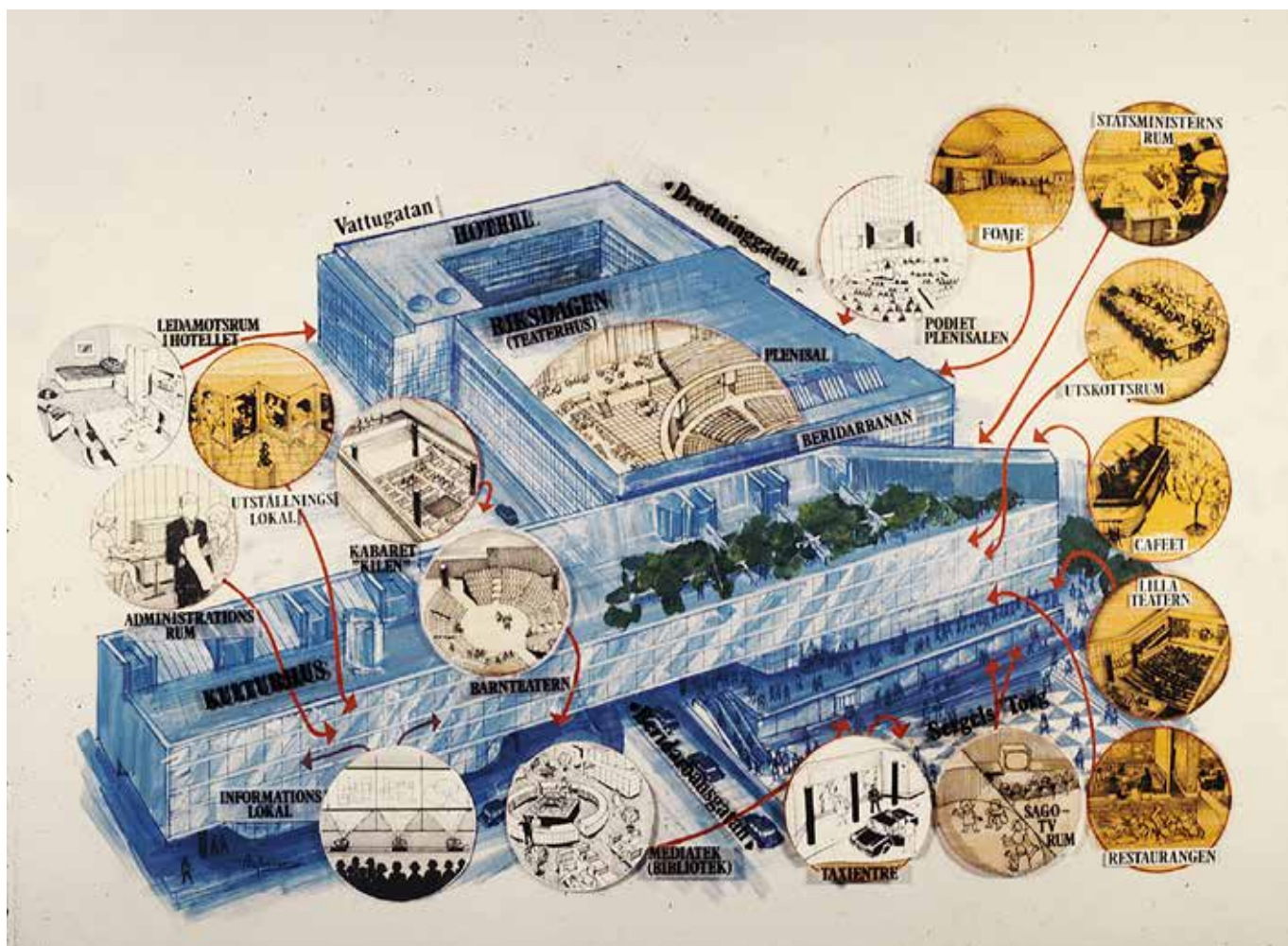
Sveriges nya riksdagshus – invid Sergels torg i huvudstaden. Under 1970-talet användes Stockholms stadsteaters stora scen som riksdagens plenisal. I Peter Celsings kulturhus var den mediala och tekniska arsenalen väsentligt uppdaterad jämfört med tvåkammarriksdagen. Järnvägs museet.

Behovet av att minska avståndet mellan medborgare och makthavare påtalades gång på gång åren kring 1970. Ett av ledorden var *öppenhet*. När socialdemokraten Ulla Lindström i slutet av 1960-talet gav ut den första delen av sina dagboksanteckningar från åren som minister under 1950- och 1960-talet – hon utnämndes 1954 till konsultativt statsråd med ansvar för konsument- och familjefrågor i Tage Erlanders (1901–1985) ministär (som

ensam kvinna) – förklarade hon inledningsvis att en anledning till att hon nu gav allmänheten inblick i politikens verkstad var de senaste årens ökade krav på ”en ny öppenhet hos de styrande, på insyn i hur de fattar sina beslut”.¹⁴⁰ I riksdagsdebatterna syns en viss eftersläpning, termen öppenhet blir mer frekvent först några år in på 1970-talet. Utöver att sexualfrågorna nu diskuterades med större öppenhet och att det privata näringslivet behövde visa öppenhet för samhällets behov, påtalades också kravet på större öppenhet hos riksdagen själv. I en debatt om offentliga utskottsutfrågningar var folkpartisten Ola Ullsten (1931–2018) också en av dem som talade för ökad öppenhet. Han var övertygad ”om att riksdagen förr eller senare – precis som när det gällt många andra krav på insyn, öppenhet och modernare arbetsformer för det svenska parlamentet – kommer att gå in för offentliga utskottsutfrågningar i sitt arbete. Den kommer att tvingas att göra det av en opinion som ställer större krav på politikerna i fråga om öppenhet och faktaredovisning.”¹⁴¹

Under 1970-talet togs flera initiativ för att öka den utåtriktade informationen om riksdagens arbete.¹⁴² Riksdagen tillsatte bland annat en informationsutredning eftersom många ledamöter var missnöjda med hur dagspressen beskrev deras arbete, en utredning vi återkommer till senare i boken. Generellt ökade informationsflödet ut ur riksdagen, men samtidigt begränsades riksdagens fysiska tillgänglighet – trots att de folkvalda nu huserade mitt i huvudstaden. De stora glaspartierna mot Sergels torg signalerade öppenhet, men jämfört med den relativa öppenheten på Helgeandsholmen blev det nu fler fysiska barriärer mellan riksdag och allmänhet. Redan innan riksdagen flyttat in i Kulturhuset hade moderata kommunpolitiker fått gehör för kravet på kameraövervakning av Sergels torg.¹⁴³ Fler kameror skulle det bli, liksom vaktbolag och låsta dörrar. Redan på öppningsdagen den tionde januari 1971 konstaterade tidningen *Arbetet* – vars reporter blev utkastad av vakterna – att huset var lika välbevakat som försvarsstaben.¹⁴⁴ *Dagens Nyheter* rapporterade några veckor senare att kontrollen av ”obehöriga är hård i det nya riksdagshuset”. Även sedan man blivit insläppt kunde man avkrävas legitimation av ”någon gråklädd man”.¹⁴⁵

Under 1970-talet ökade emellertid hoten mot de politiska makthavarna. I *Aftonbladet* 1975 beskrev man det som att ”terrorn har kommit hit och idyllen i Sverige har definitivt försvunnit”.¹⁴⁶ Två år senare avslöjades att den västtyska Röda arméfaktionen haft planer på att kidnappa Anna-Greta Leijon (1939–2024), biträdande arbetsmarknadsminister i den tidi-

Riksdagens lokaler under 1970-talet i Kulturhuset vid Sergels torg i Stockholm skulle vara inbjudande och öppna – som på denna illustration av fotografen Gösta Glase. Nordiska museet.

gare socialdemokratiska regeringen. Men ledaren för gruppen, Norbert Kröcher, hade också intresserat sig för säkerheten i riksdagen. Utklädd till västtysk journalist hade han besökt huset på Sergels torg och ställt frågor om både bevakning och tv-övervakning. Han fick inte många svar, men fastade själv på de bilder som övervakningskamerorna i entrén hade tagit. Det misstänkta målet var den hemliga bevakningscentralen en våning upp. När polisen gjorde tillslag mot lägenheten där Kröcher höll till fann den både avancerad elektronisk utrustning och en hel polisuniform. Misstankar förelåg att han planerat en kupp mot riksdagen, där han utklädd till polis skulle ta sig in och slå ut säkerhetssystemen.¹⁴⁷

Utöver terrorismen fanns också en mer vardaglig brottslighet att skydda sig mot. I mitten av 1970-talet rapporterades om en inbrottsvåg som drabbat

en rad offentliga byggnader i centrala Stockholm. Kanslihuset hade haft besök av inbrottstjuvar upprepade gånger; i finansdepartementet hade statsrådet Kjell-Olof Feldts (1931–2025) skrivbordslådor brutits upp. Även i det gamla riksdagshuset – där en rad ämbetsverk hysts in i tillfälliga lokaler – hade tjuvar tagit sig in. Men fastighetschefen på Helgeandsholmen tonade ändå ner betydelsen av det skedda: ”Ska vi ha ett öppet samhälle får vi också betala priset i form av en del sådana här kupper.”¹⁴⁸ Andra såg emellertid behov av ökad säkerhet. För att skydda sig mot både reella (och föreställda) hot ökades bevakningen i riksdagen och på kanslihuset. Vissa entréer stängdes av, i andra sattes vakter som krävde identitetskort och att besökare uppgav sitt ärende. Ytterdörrar fick larm och säkerhetsdörrar sattes in i många korridorer. Trappor stängdes av med låsta dörrar och via hissarna kunde vissa våningsplan bara nås genom nyckel, allt för att hålla obehöriga borta. I riksdagshuset upprättades en bevakningscentral – det var den som Kröcher intresserade sig för 1977. Här kunde hela husets larmsystem och tv-övervakning kontrolleras. Vakter från ett privat vaktbolag anlätades för att gå ronder i huset och dessa skulle också bevaka åhörarläktarna. Samtidigt fick en del av den ordinarie personalen gå en säkerhetsutbildning anordnad av polisen.¹⁴⁹

De låsta dörrarna satte snart avtryck i populärkulturen. När Bo Balder-son i deckaren *Mord, herr talman!* från 1975 lät den tredje vice talmannen guida en grupp besökare i det nya riksdagshusets korridorer irrade han in sig i ”Riksdagens utrymme för Grovsopor” längst ner i källaren – där han blev inlåst. Följden blev att han missade en omröstning om lärares skyldigheter som rastvakter. Och eftersom de politiska blocken hade lika många mandat under den så kallade lotteririksdagen (mellan 1973–1976) så innebar talmannens uteblivna röst att oppositionens förslag vann.¹⁵⁰ I december samma år blev emellertid denna ödesdigra fiktion verklighet när centerpartisten Bengt Sjönell (1917–2004) fastnade bakom låsta dörrar i en passage mellan den underjordiska parkeringen och hissen upp till kammaren. I tidningarna fick han posera framför dörren märkt med ”Passnyckel erfordras”. När Sjönell uteblev från voteringen förlorade det förslag han själv varit med om att ta fram: höjt stöd till yrkesutbildning.¹⁵¹

Även andra ledamöter vittnade om att det var svårt att hitta och ta sig fram genom de låsta korridorerna. Centerpartisten Per Olof Sundman (1922–1992) berättade i *Expressen* 1975 hur han nyligen hade försökt ta sig från tjänsterummet ut till en chartrad buss på väg till Nordiska rådets möte

Men Peter Celsings arkitektur och dess rumsliga gestaltning framstod också som avskalad, *film noir* och lite kuslig – och lätt att övervaka, som på detta fotografi från 1971. Järnvägmuseet.

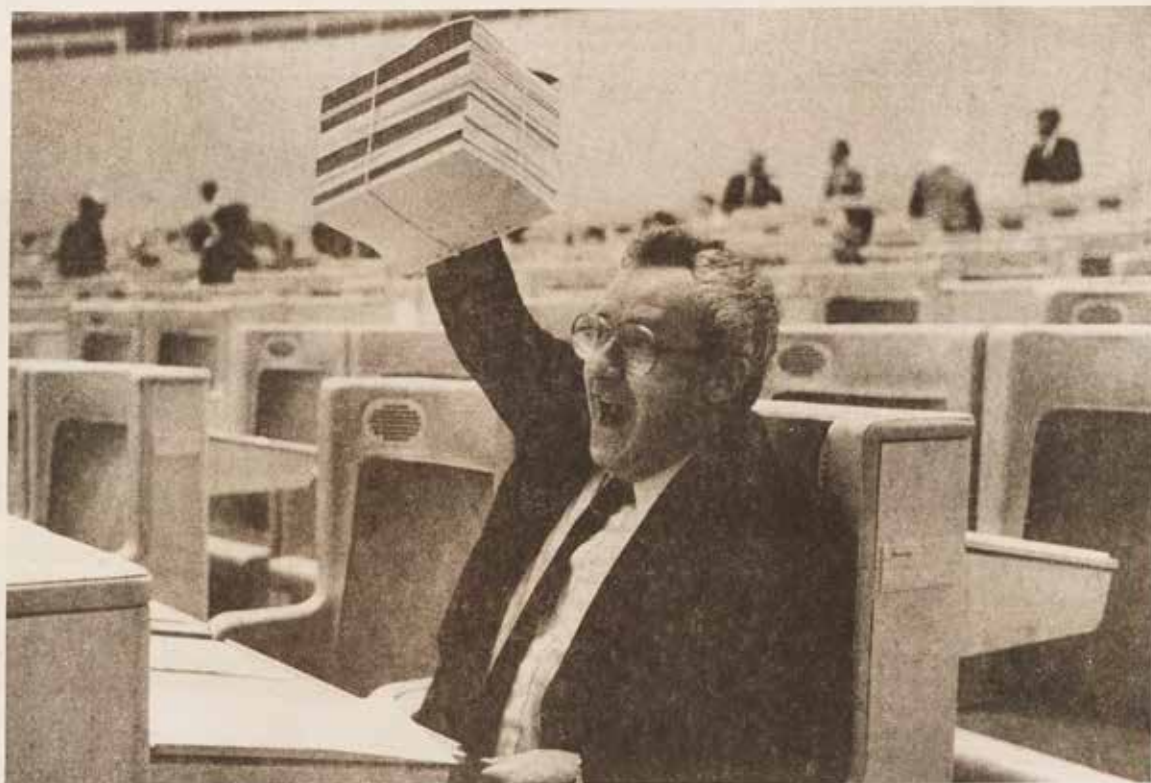
i Köpenhamn. Han sprang ner en spiraltrappa strax utanför sitt rum för att gå ut genom en ytterdörr en våning ner. När denna var låst fick han springa upp igen för att ta sig ner genom hissarna längre bort i byggnaden – men väl där var det sådan kö att han höll på att missa bussen. Om det var svårt för medborgarna att ta sig in i riksdagen – var det alltså minst lika svårt för ledamöterna att hitta ut: ”Välj en korridor och den slutar tvärt i en yttervägg. Välj en annan och den slutar likadant.”¹⁵² Inte bara ledamöterna i riksdagshuset var drabbade, ministrarna och tjänstemän i kanslihuset hade också fastnat i korridorer och trappor mellan låsta dörrar. En artikel i *Aftonbladet* hösten 1982 berättade att halva regeringen suttit inlåst (statsminister Palme, industriminister Peterson, jordbruksminister Lundkvist och biträdande industriminister Carlsson). Alla hade de drabbats av ”det alltför effektiva säkerhetssystemet”. Samtliga med behörighet hade utrustats med passerkort och personlig sifferkod, men problemet var att de olika departementen hade olika koder och särskilt under arbetet med budgetpropositionen behövde man förflytta sig mellan olika delar av huset. Då var det lätt att fastna mellan dörrar med andra koder än hemmadepartementets. Huset skulle nu ”avbunkeriseras” av en särskilt utsedd ”framkomlighetsgrupp”.¹⁵³

Säkerhetsåtgärderna vidtogs samtidigt som det pågick en samhällsdebatt om den ökade övervakningens konsekvenser och de privata vaktbolagen som ett hot mot samhället. Redan tidigare hade det höjts kritiska röster mot datalagring och samkörning av register som hot mot den personliga integriteten, frågor som fick ny näring när allt fler kameror sattes upp i offentliga miljöer. År 1970 berättade DN att sjuttiofem kameror vakade över stockholmarna, och att fler var att vänta.¹⁵⁴ En debattbok från 1976 kritiserade det framväxande ”vaktsamhället” där privata bolag kontrollerade kameraövervakningen. ”15 000 tv-kameror övervakar Sverige. De flesta produceras av Securitas, ägs av Securitas, hyrs ut av Securitas, kontrolleras av Securitas.”¹⁵⁵ Just Securitas var också ansvarigt för bevakningen i riksdagen, annars var det bolaget ABAB och deras vakter som blev symbol för den ökade kontrollen.

Åtgärderna mot terrorister och inbrottstjuvar innebar att också medborgarna stängdes ute. Det menade i varje fall journalisten Jonas Sima, som i en granskande artikel 1982 frågade sig hur mycket säkerhet ett öppet samhälle egentligen tålde. Riksdagen satt redan skyddad bakom vakter och lås, men i de nygamla riksdagshusen som snart stod inflyttningsklara på

Maximal säkerhet – med ett mänskligt ansikte. Enligt en annons från Securitas i DN (2/12 1985) hade riksdagsförvaltningen valt just detta övervakningsbolag eftersom riksdagshuset både måste vara landets bäst bevakade byggnad – och på samma gång ett ”öppet hus”.

Securitas ger riksdagen arbetsro

Securitas står för säkerhet.

Och nytänkande.

Uppdraget lät klart och entydigt. Gör Riksdagshuset till landets bäst bevakade byggnad. Men låt det samtidigt vara ett "öppet hus". Öppet för våra folkvalda att röra sig fritt. Öppet för allmänheten ...

I sanning en utmaning.

Securitas antog den.

Med en helt ny, unik datorbaserad anläggning som skräddarsyddes efter önskemålen. Maximal säkerhet med "mänskligt ansikte".

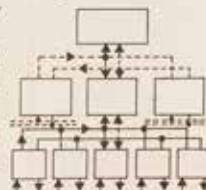
Det "nygamla" Riksdagshuset omfattar fyra skilda byggnader. Den totala golvytan ligger runt 62.000 m². Mellan de ytterst belägna delarna handlar det om avsevärda avstånd. Det ställer stora krav på säkerheten.

Vi löste det med ett flexibelt datasystem för optimal säkerhet. Där vi spritt datakraften och på så sätt eliminerat risken för ett datorhaveri. Helt enkelt eliminerat risken ...

Handen på hjärtat, det hade kanske av vissa skäl varit mer "naturligt" om ett annat svenskt säkerhetsföretag fått uppdraget.

Men Sveriges Riksdag ville ha maximal säkerhet. Av ett företag som inte bara installerade effektivast möjliga säkerhetssystem. Utan också tog det fulla ansvaret för hela säkerheten. Med egna vaktare på plats. Dag som natt.

Då valde man Securitas.

Helgeandsholmen skulle säkerheten öka ytterligare, med följderna att makt-havarna blev ”mer isolerade och svårare att nå för allmänhet och väljare”. Även om medborgarna fick ta sig upp på läktarna var det via särskilda hissar ”där ledamöterna slipper möta väljarna”.¹⁵⁶ Vakterna i dörren fungerade som ett slags filter som sållade ut behöriga från obehöriga. Som Krajewski konstaterat verkar sådana filter också brusreducerande; information komprimeras på väg mot maktens centrum – det som når fram och in är bara en bråkdel av sattet som hörs i foajén ut mot gatan. Längst in bakom lagren av låsta dörrar blir informationsförsörjningen beroende av några få tjänstemän, andra har svårt att få tillträde.¹⁵⁷

I de moderna faciliteterna på Sergels torg blev politikerna också instängda i ett annat avseende. Redan 1966 hade riksdagen investerat i ett system för intern-tv för att på monitorer runt om i huset kunna visa upp vilket ärende som för tillfället debatterades och vad utfallet blev i aktuella voteringar, en fråga vi återkommer till i senare kapitel. På Sergels torg utvidgades det interna radio- och tv-nätet så att alla ledamotsrum utrustades med egna mottagare. Detta innebar att många ledamöter stannade på sina rum och följde debatterna därifrån, bara för att springa ner till kammaren när det blev omröstning. Även om bekvämligheterna i det moderna huset var allmänt omtyckta menade flera att just intern-tv hade olyckliga inläsningseffekter på det politiska livet. Socialdemokraten Thage G. Peterson, invald i riksdagen 1971, hörde till dem som beklagade utvecklingen: ”Jag upplevde att intresset för vad som pågick i plenisalen var större under mina första riksdagsår. Jag tror att riksdagens intern-tv är en bidragande orsak till ledamöternas dåliga närvaro.”¹⁵⁸ Partikamraten Yngve Möller var inne på samma linje:

De egna arbetsrummen med internradio, så praktisk för den enskilde ledamoten, har haft en förödande effekt på närvaron i kammaren. Det ger läktarens åhörare och svenska folket ett negativt intryck av parlamentet. Även den kamratliga samvaron blir lidande. Ledamöterna lär knappast känna varandra. Ibland kunde man höra en undran: – Vem är det där, tillhör han riksdagen?¹⁵⁹

I det gamla riksdagshuset på Helgeandsholmen hade ledamöterna tvingats till samvaro, nu satt de invid Sergels torg isolerade på sina rum. Klagomålen på bristande närvaro har, som vi redan påpekat, en betydligt längre historia än de privata kontoren uppkopplade via radio och tv. Men i huset på

Helgeandsholmen satt ledamöterna som var frånvarande under debatterna i varje fall tillsammans i klubbrum och tidningsrum, arenor för informella överläggningar och informationsutbyte. Eric Holmqvist (1917–2009) – socialdemokratisk riksdagsledamot mellan 1953 och 1982 – berättar till exempel att han umgicks en hel del med högerpartiets partiledare Jarl Hjalmarson (1904–1993) på Helgeandsholmen. Den främsta anledningen var att det ”på den tiden var [så] pass trångt om utrymmet” att man tvingades till samvaro på de gemensamma ytor som stod till buds – så även över ideologiska gränser. Som nykomling 1953 hann Holmqvist även träffa Ture Nerman (1886–1969), mest socialdemokrat men tidvis även kommunist, som lämnade riksdagen samma år. Under den korta tid då deras mandatperioder överlappade lärde Nerman upp honom i brädspel.¹⁶⁰ Också socialdemokraten Ingemund Bengtsson (1919–2000), invald 1951 och sedermera talman, minns i en tillbakablick hur ledamöterna samlades kring schack och brädspel. Förutom att umgås över partigränserna var det ett sätt för yngre ledamöter att möta dem som hade längre erfarenhet.¹⁶¹

Sådana lokaler fanns även på Sergels torg, men de användes mera sällan: ”det spontana fritidsungänget ledamöterna emellan avtog på grund av att man vistades på ’instängda’ rum”. I riksdagsförvaltningens interna historie-skrivning vid enkammarriksdagens trettioårsjubileum konstaterades bland annat att ”de från Helgeandsholmen medförda och flitigt utnyttjade schackborden och brädspelen, som vid Sergels torg placerades i ett litet inglasat rum i anslutning till klubbrumshyllan, så gott som alltid stod oanvända”.¹⁶² Britt Mogård hade hoppats på bättre sammanhållning i varje fall inom sitt parti, eftersom moderata ledamöter nu disponerade ett antal korridorer intill varandra. ”Så blev emellertid alls inte fallet. Vi satt för sig instängda bakom närmast kassaskåpsdörrar, och jag är övertygad om att man skulle ha kunnat ligga död där i dagar om inte städerskan gått sin regelbundna tur.”¹⁶³

I sin analys av byråkratins beslutsfattande framhäver sociologen Max Weber (1864–1920) införandet av egna kontor som ett viktigt steg i ämbetsmännens professionalisering. Med det egna kontoret blev officiella plikter tydligt avgränsade från privata affärer. Ämbetet blev ett heltidsyrke som bisysslorna inte fick konkurrera med.¹⁶⁴ Demokratiskt valda parlamentsledamöter var visserligen inga ämbetsmän, men i riksdagen fick de egna tjänsterummen ändå tjäna en ny yrkeskategori: heltidspolitikern. Utvecklingen hade skett gradvis, från att relativt lågt arvoderade ledamöter

ägnade några vårmånader åt riksdagspolitiken och övrig tid arbetade inom sitt primära yrke, till att bättre avlönade ledamöter lämnade sina tidigare sysslor när de trädde in i politiken på heltid.¹⁶⁵ Detta skedde inte utan motstånd. När frågan om regelbundet inplanerade höstsessioner diskuterades under 1940-talet var de flesta överens om att en förlängning av riksdagsåret inte fick innebära att ledamöterna under längre perioder tvingades vara "borta från hemorten och sina borgerliga arbetsuppgifter". Det betonades att det "ur demokratisk synpunkt är ett intresse, att man i största omfattning tillförsäkrar folkrepresentationen sådana ombud, som vid sidan av sitt riksdagsarbete genom sina insatser i landets andliga och materiella odling bevara en personlig kontakt med tidens skiftande problem och arbetsuppgifter".¹⁶⁶ Man ville med andra ord inte ha yrkes- och heltidspolitiker. På 1960-talet var emellertid heltidspolitikern ett faktum.¹⁶⁷ Fortfarande hade en del riksdagsledamöter andra sysslor vid sidan av, men att de på Sergels torg fick egna kontor kan ses som en bekräftelse på att riksdagen nu var deras primära arbetsplats. Också detta bidrog till att avståndet mellan väljare och makthavare ökade: de senare var inte på samma sätt förankrade i den bygd de skulle representera – utan hade nu alltmer sin bas i Stockholms politiska högkvarter.

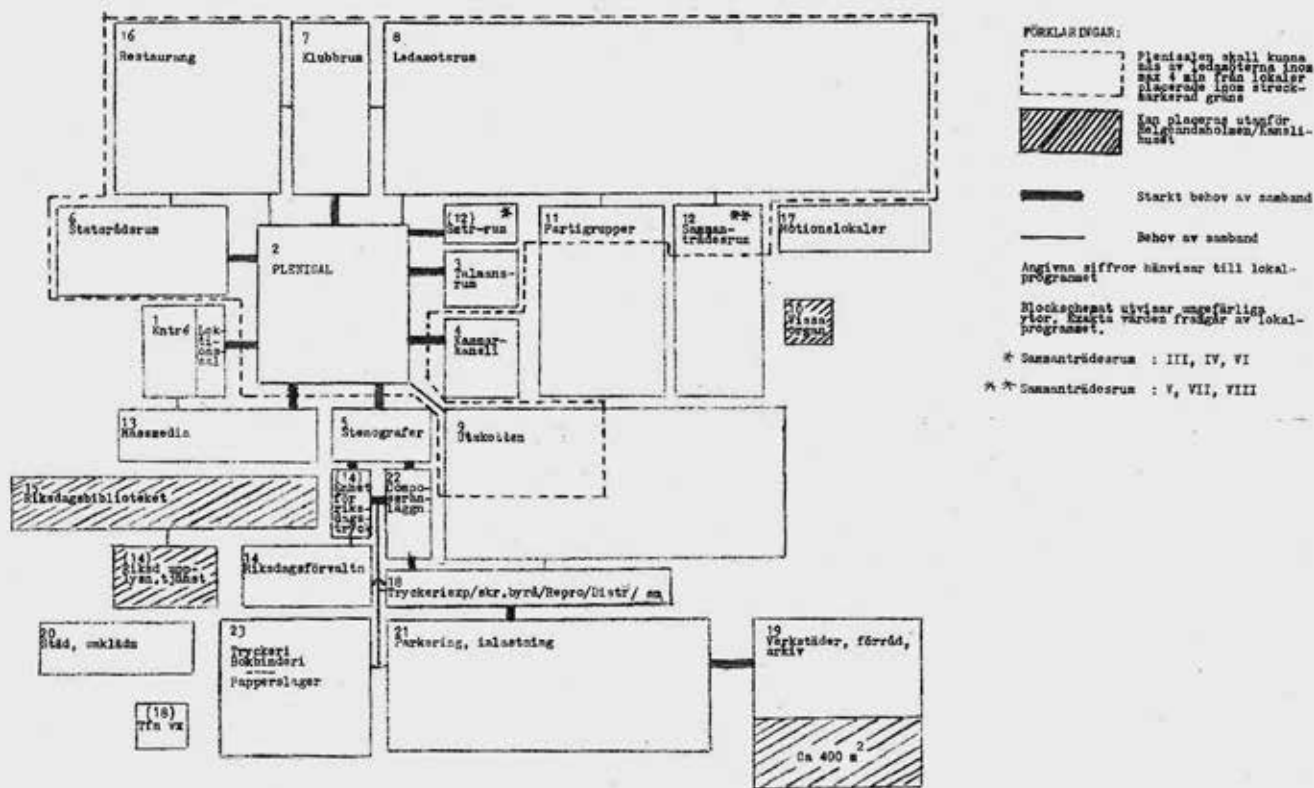
Helgeandsholmens flödesrum

Redan 1975 fattades ett beslut om att riksdagens nygamla hem skulle bli Helgeandsholmen, men frågan betraktades ändå inte som avslutad. Flera ledamöter motionerade i ärendet och föreslog att man skulle vara kvar vid Sergels torg. De som motsatte sig en flytt lyfte både ekonomiska och praktiska skäl för att vara kvar. Men det var inte minst kommunikationsfrågor som dominerade motionerna, symbolisk kommunikation såväl som fysiska kommunikationsvägar. Statsvetaren Charles T. Goodsell har i en artikel argumenterat för att parlamentsbyggnader kan ses som resultatet av politiska processer och därmed utgör materialiseringar av den politiska kulturen. Gamla byggnader bär på ett arv från förgångna tider, men när man bygger nytt finns det möjlighet att uppdatera symbolvärdet och uttrycka visioner också om framtidens politik.¹⁶⁸ Av de utredningar och motioner som skrevs om det svenska riksdagshuset under 1970-talet framgår att olika visioner stod emot varandra. Symbolfrågorna gällde inte bara husets utformning utan också dess läge.

Rösterna om flytten var många; socialdemokraterna Olle Svensson (1925–1994) och Åke Wictorsson (1932–2005) menade bland annat att huset vid Sergels torg ”väl svarar mot en modern tids krav på öppenhet i politiken. Det ligger mitt bland folket intill det livfulla Sergels torg och har överlägsna kommunikationer till fördel för både väljare och valda”.¹⁶⁹ En folktopartistisk motion med Olle Wästberg (1945–2023) i spetsen var 1977 inne på samma linje och påpekade också att i ”ett folkstyre av svenskt slag är det en fördel att riksdagen framträder utan alltför stora arkitektoniska åthävor och ligger på en central plats, där inte enbart samhällets vackraste sidor framträder”.¹⁷⁰ De utskottsförslag och utredningar som gick segrande ur striden genomsyrades istället av en önskan om ett mer särpräglat och uttrycksfullt hus. Problemet på Sergels torg var att ”byggnaderna har en helt anonym karaktär och uttrycker alltså inte riksdagsfunktionen”.¹⁷¹ Vad som eftersträvades var ”välfungerande egna lokaler i centralt, traditionellt och representativt läge”.¹⁷² Vad Helgeandsholmen egentligen symboliserade var sällan uttryckt, annat än att riksdagen där placerades i en ”representativ miljö med traditioner”.¹⁷³

Viktigare än husens symboliska kommunikation var ändå deras faktiska kommunikationsmöjligheter. För som en socialdemokratisk motion påpekade: ”Mera rättvisande måste vara att jämföra alternativen utifrån sådana faktorer som gångavstånd och kommunikationsleder.”¹⁷⁴ Därför var motioner och utredningar noga med att ange byggnadsalternativens för- och nackdelar i både minuter och meter. Moderaten (och predikanten) Tore Nilsson (1919–1998) förklarade exempelvis i en motion: ”För god funktion (= nedbringande av spilltid) fordras en överskådlig planlösning med korta vägar för olika aktiviteter.” När han vägde de olika alternativen emot varandra var en avgörande faktor att den föreslagna nybyggnationen på Helgeandsholmen skulle resultera i en gångväg på mellan tvåhundra till tvåhundra sextio meter mellan ledamotsrum och kammare – inklusive två hissfärder. På Sergels torg utgjorde samma distans endast etthundra-trettio två meter – och där behövdes bara en hiss.¹⁷⁵ Enligt det ”inre sambandskrav” som riksdagens byggnadskommitté ställde upp behövde kommunikationsvägarna vara så ordnade att såväl ledamöter som massmedier och allmänhet kunde ta sig till plenisalen inom maximalt fyra minuter.¹⁷⁶

För att kunna planera hur olika enheter skulle placeras i förhållande till varandra skisserades ett blockschema som tydliggjorde vilka kommunikationsflöden som var prioriterade. Plenisalen var riksdagens hjärta och

placerades därför i mitten. Den skulle ledamöterna kunna nå inom fyra minuter, i varje fall om de befann sig i de delar som hade "starkt behov av samband" med kammaren. Dit hörde entrén och klubbhuset, men också lokaler för statsråd och tjänstemän. Utskottslokalerna, ledamötersrummen och restaurangen – där ledamöterna i praktiken spenderade mycket tid – var inte lika prioriterade, men skulle också placeras inom fyraminutersradien. Schemat tydliggjorde också vilka enheter som inte behövde ha ett direkt samband med plenisalen, till exempel verkstäder och arkiv. Riksdagsbiblioteket, som i det gamla riksdagshuset på Helgeandsholmen haft en central placering, med ingång direkt från den stora trapphallen, var nu placerat mer perifert. Skissen visade också hur olika enheter behövde vara länkade för att underlätta flödet, av både människor och information. Stenografernas centrala ställning tydliggjordes av att de behövde ha direkt tillgång till såväl kammaren, enheten för riksdagstryck som till den elektroniska anläggningen för textbehandling, Composer – som vi återkommer till i kommande kapitel. Den senare enheten behövde i sin tur ha nära

Blockschemat från riksdagens byggnadskommitté inför återflytten till Helgeandsholmen som visar vilka enheter som behövde ha förbindelser till varandra, framtaget i samband med utredningen Lokalprogram -85.

förbindelser till tryckeriexpeditionen, vilken samtidigt skulle ligga i anslutning till godsmottagningen.¹⁷⁷ Det var ett minst sagt svårt pussel som skulle läggas när många krävde stora ytor och samtidigt behövde ha nära till andra enheter.

Visa av erfarenheterna från det gamla riksdagshuset på Helgeandsholmen planerade man redan från början in att lokalbehovet skulle öka över tid. På Sergels torg var utrymmet visserligen tillräckligt i nuläget, men det fanns begränsade möjligheter att växa eftersom kringliggande byggnader inte ägdes av riksdagen eller staten. Och växa skulle man helt säkert. En uträkning visade att lokalbehovet hade ökat med närmare etthundra procent mellan 1905 och 1967. Behovet på 1970-talet beräknades till tjugosex-tusen kvadratmeter, men eftersom byggnadernas planerade livslängd var sextio år bestämde man sig för att bygga för framtida expansionsmöjligheter redan från början. En långsiktigt hållbar riksdag behövde disponera åtminstone femtiotvå tusen kvadratmeter.¹⁷⁸ Samtidigt var det svårt att veta vilka behov som skulle uppstå. Något som betonades under 1970-talet var till exempel att man i framtiden nog behövde tillgodose ledamöternas sekreterarhjälp, något som krävde utökade kontorslokaler.¹⁷⁹ Att utbyggnaden av ADB och spridningen av persondatorer under kommande decennier innebar att behovet av sekreterare skulle minska kraftigt – ja, det kunde man då inte förutse. Som vi diskuterar i bokens sista kapitel var det en utdragen process att datorisera Sveriges riksdag.

Vad som emellertid var prioriterat var riksdagens och ledamöternas säkerhet. Det slogs fast att i ”ett demokratiskt samhälle som det svenska är det naturligt att eftersträva lättillgänglighet och öppenhet också för riksdagens del. Att avskärma riksdagen och dess ledamöter från allmänheten genom spärrar och kontroller är självfallet inte något eftersträvanvärt”.¹⁸⁰ Ändå krävdes – inte minst mot bakgrund av hotet från internationell terrorism – att obehöriga stängdes ute. Eftersom lokalerna på Sergels torg delades med andra hyresgäster var det svårt att åstadkomma ett tillfredsställande skalskydd.¹⁸¹ Ett av förslagen på nybyggnation på Helgeandsholmen valdes dessutom bort eftersom entrén innebar en ”otydlig separering av allmänheten”.¹⁸²

Det förslag man fastnade för innebar att det gamla riksdagshuset behölls mer eller mindre intakt, för att inhysa utskottslokaler, partikanslier och förvaltningskontor. Kammaren placerades som en påbyggnad på riksbanks-huset och i samma hus blev det restaurang och klubbрум. Det gamla kansli-

huset, på andra sidan Stallkanalen i Gamla stan, togs över av riksdagen och där fick alla ledamöter egna rum. För att ledamöter och personal snabbt skulle kunna ta sig till riksbankshuset och kammaren fick en gångbro byggas över kanalen, vad en kritiker benämnde ”en sorts rörpost i riksdagsmannaformat”.¹⁸³ Dessutom skulle man binda samman det som kom att utgöra västra och östra riksdagshuset med gångbroar över Riksgatan. Under jord skulle ett system av kulvertar koppla samman alla byggnader.¹⁸⁴ I de befintliga lokalerna hade det ibland varit svårt att separera allmänheten från riksdagens inre. Enligt det vinnande förslaget skulle det emellertid nu bli möjligt för ledamöterna att möta allmänheten i en tydligt avgränsad entré. För att undvika störningar vidtogs särskilda åtgärder: ”Rummet är starkt ljuddämpat”.¹⁸⁵ Ett skäl att flytta tillbaka till Helgeandsholmen var också att det fanns möjligheter att i framtiden även disponera kringliggande fastigheter.¹⁸⁶ Och mycket riktigt – redan när den nya riksdagen invigdes 1983 hade de tre byggnaderna blivit fyra. En ytterligare fastighet i Gamla stan krävdes nämligen för att inhysa riksdagsförvaltningen.

De nygamla lokaler som mötte ledamöter och besökare sensommaren 1983 fick blandade reaktioner. Den nya plenisalen var hänförande, ett ”vackrare rum för parlamentariskt arbete än Sveriges riksdags nya finns ej”, konstaterade *Dagens Nyheter*s recensent. Det gamla riksdagshuset hade dessutom fått en välförtjänt uppfräschning, ”tvättat och vaxat till en färgfest som inte ens riksantikvarieämbetet vågat drömma om”.¹⁸⁷ Ledamotshusets arbets- och övernattningsrum imponerade däremot mindre. Folkpartisten Kerstin Anér (1920–1991) tyckte att det såg ut som ett sämre vandrarhem; hon kände sig som ”instängd i ett råtthål”. I dagspressen ondgjorde hon sig över att man i de nya trånga rummen knappt ens kunde ”ta emot besök av väljarna och massmedia.”¹⁸⁸ De första dagarna var det förstås också mycket uppmärksamhet kring de transportvägar som förband de olika byggnaderna. Skulle ledamöterna komma för sent till möten och voteringar nu när det var så långt att gå? ”Ett första test på riksdagsledamöternas gånghastighet får man idag, onsdag, vid höstens första arbetsplenum”, menade DN.¹⁸⁹ Vid den första voteringen den 26 oktober klockades den sista ledamoten som begett sig till kammaren in på fyra minuter och 54 sekunder, räknat efter att voteringssignalen börjat tjuta. Det var nästan en minut längre än vad man räknat med från början – men enligt talmannen ändå godkänt.¹⁹⁰

Debattarenan – och politikens rumsliga förskjutningar

I det gamla riksdagshuset på Helgeandsholmen hade de båda kamrarna dominerats av mörka toner och många dekorativa inslag. På Sergels torg inleddes en era med ljusare färger men också mer avskalade interiörer. Vägarna täcktes här av paneler i ljus björk och bänkar och läktare var utförda i samma träslag.¹⁹¹ Det fanns textilier för utsmyckning, men dessa var ”alltför färglösa”, konstaterade socialdemokraten Nancy Eriksson efter invigningen.¹⁹² Den funktionalistiska utformningen gav en sval och dämpad inramning åt de debatter som utspelade sig i kammaren. Det enda som bröt av mot stillheten var den rutiga heltäckningsmatta som orsakade både sjösjuka och huvudvärk.¹⁹³ Men den bidrog också till mer ljuddämpade debatter. Den ledamot som hastade in under pågående plenum riskerade inte att störa med några klapprande fotsteg. Fast kammarens avskalade interiör och den stora rymden kunde emellertid också ge ett ödsligt intryck. Närvaron bland ledamöterna var ännu sämre i det nya huset jämfört med det gamla. Under de flesta debatter var det glest även på läktaren; det var inte en miljö som uppmuntrade heta känslor och livliga debatter. I en senare återblick talade den tidigare folkpartiledaren Gunnar Helén (1918–2002) om kammaren på Sergels torg som ”den 26 meter höga ishallen”. Med så stora ytor var det ofta helt omöjligt att fylla den med ledamöter och publik.¹⁹⁴

Kammaren i det renoverade riksdagshuset på Helgeandsholmen utfördes ändå i samma stil. ”Prakten är funktionen”, förklarade en recensent.¹⁹⁵ Inredningen var björkblond, rummet annars dominerat av Elisabet Hasselberg-Olssons (1932–2012) stora riksväv, Minnet av ett landskap, i tvåhundra gråtoner på väggen bakom talmannen. Heltäckningsmattan blev den här gången omönstrad grå. Anneli Gustafsson konstaterar i sin avhandling om riksdagsdebatternas iscensättning att färgvalet skapade ”ett neutralt och nedtonat scenrum” med svala toner som skulle kyla ner ”eventuella utbrott av upphettade känslor under debatten”.¹⁹⁶ Inredningen tycks därmed ha befast en kultur som länge präglat den svenska riksdagen.

Det finns all anledning att uppehålla sig vid hur kammarens utformning ramade in och villkorade det politiska samtalet. Moderaten Leif Cassel (1906–1988), som var andra kammarens andre vice talman precis innan flytten till Sergels torg, beskrev till exempel Sveriges riksdag som ”det mest fridfulla av alla parlament i världen [...] Här känner man inte till något

avbrytande av talare med hånfulla rop som i det engelska underhuset eller något buller och oväsen. Visst kan det hetta till någon gång i talarstolen, men några ovettheter förekommer aldrig”.¹⁹⁷ Jämförelserna med det brittiska underhuset återkom med jämna mellanrum. De skillnader mellan parlamenten som vissa menade sig se förklarades ofta av att ledamöterna var placerade enligt olika principer i de olika parlamenten. Ledamotskollegan Yngve Möller förklarade till exempel att:

Den avspända atmosfär riksdagen i vardagslag präglas av beror delvis på att man sitter länsvis i kammaren. I brittiska underhuset och tyska förbundsdagen sitter man partivis i salen, vilket syn- och hörbarligen bidrar till en intensivare stämning. I vår nya enkammare kan man över huvud taget inte tala om stämning alls.¹⁹⁸

Det framhålls ibland att i det brittiska underhuset är möblerat för konfrontation. Den arkitektoniska utformningen har sagts vara influerad av koret i den kyrka, St Stephen's Chapel, som en gång var en del av Westminster. Från mitten av 1500-talet och fram till att byggnaden brann ner 1834 användes den för underhusets möten. Ledamöterna satt uppdelade mitt emot varandra i det som tidigare fungerat som korstolar.¹⁹⁹ Klagomålen på akustik och bekvämlighet var omfattande, samtidigt som inramningens ”scene of noise, heat and contention” uppskattades av andra. De vanor och procedurer som formats av den gamla byggnaden överfördes till stor del när en ny uppfördes – med motstående bänkar i samma stil.²⁰⁰ När den nya byggnaden förstördes i en tysk bombräd 1941 väcktes återigen förslag om en mer ändamålsenlig kammare.

Winston Churchill hörde till dem som försvarade den gamla ordningen när en renovering debatterades i underhuset 1943. För honom var det självklart att kammarens konstruktion *de facto* formade den interaktion som ägde rum inom dess väggar: ”We shape our buildings and afterwards our buildings shape us” – en aforism som citerats otaliga gånger. Åsiktsutbyte skulle bäst främjas av en kammare som var avlång snarare än utformad som en halvcirkel. Kammaren fick heller inte vara så stor att alla ledamöter fick plats. ”If the House is big enough to contain all its Members, nine-tenths of its Debates will be conducted in the depressing atmosphere of an almost empty or half-empty Chamber.” För att åstadkomma debatter som hade karaktär av samtal, med snabba inspel, inbrytningar och avbrott, var det

[illegible]

önskvärt med ett mer begränsat utrymme: "there should be on great occasions a sense of crowd and urgency".²⁰¹

1. *Rum* • 101

vis den raka motsatsen till kamrarnas utformning i den svenska riksdagen. Bänkuppställningen har förändrats en del över tid, men i samtliga fall kan de sägas ha utgjort varianter av solfjäderformens utplacering av bänkar som alla riktas mot en central blickpunkt: talmanspodiet och talarstolen. Under tiden på Sergels torg framhövdes halvcirkelformen än mer, något som också blev mer markerat i den nya kammaren på Helgeandsholmen. Sedan tvåkammarriksdagens införande har alla ledamöter haft sin egen bänk. Ledamöterna är placerade efter länstillhörighet och valkrets, inte efter parti.²⁰³

Den valkretsvisa placeringen har ofta ansetts vara en förklaring till den lugna atmosfären i den svenska riksdagen. Ledamöterna har helt enkelt tvingats att ha vardagligt umgänge med företrädare från andra partier. Många gånger har det resulterat i vänskap över partigränserna och insikter om att det finns mer som förenar än som skiljer. Till exempel berättade Ture Nerman i sina memoarer om den vänskap han utvecklade med sin granne under 1940- och 1950-talet, högermannen Karl K:son Wistrand (1889–1974). Om en ledamot behövde utebli från en votering var det vanligt att han eller hon kvittade med en bänkgranne från ett annat läger, men Nerman och Wistrand – som ideologiskt stod långt ifrån varandra på papperet – fann sig i många frågor stå på samma sida. ”Eljes har vi trivts utmärkt ihop, har under trista kammardebatter fört samtal om litteratur och livsåskådningsspörsmål, och det har hänt att vi har delegerat varandra små snabbfabricerade lyriska hälsningar.”²⁰⁴ Socialdemokraten Nancy Eriksson refererade till liknande erfarenheter. Systemet att sitta kretsvis i bänkarna innebar att det var ”svårt att markera en så total avgränsning mellan partierna som i många andra länder”. Särskilt mindes hon den vänskap hon utvecklade med högermannen Gunnar Heckscher (1909–1987). I talarstolen kunde de angripa varandra – men efteråt brukade Heckscher erbjuda henne skjuts hem med sin bil.²⁰⁵

Det finns emellertid olika meningar om arkitekturens betydelse för den politiska kulturen. Statsvetaren John Parkinson har hävdad att det finns få belägg för att den fysiska utformningen har några effekter i sig själv. Churchill misstog sig alltså när han antog att byggnaderna formade dem som vistades i dem: underhusets struktur må ha blivit en symbol för britternas politiska kultur, men formen gav inte upphov till kulturen. Det är snarare de människor som bebor lokalerna som ger dem mening genom sina vanor och praktiker.²⁰⁶ Andra uttolkare av rummets betydelse har snarare försökt frångå ytterligheterna. Utformningen i sig bestämmer kanske

inte vilken politisk kultur som tar form, men den kan främja vissa typer av interaktioner och försvåra andra.²⁰⁷

I den svenska riksdagen har det emellertid varit flera som har tagit Winston Churchill på orden: med en annan utformning av kammaren skulle livliga debatter främjas, något som också skulle göra riksdagens arbete mer intressant för de journalister som bevakar förhandlingarna. Thage G. Peterson, talman mellan 1988 och 1991, menade exempelvis att plenisalen var för ”stor, kall och stel”, vilket inte var till gagn för debatterna. Vissa politiska diskussioner kunde hellre flytta till den mer intima andrakammarsalen som stod orörd i det gamla riksdagshuset. Ett annat alternativ var att ”bygga en ny plenisal inne i den stora plenisalen” för att ledamöter och debattörer skulle komma närmare varandra. Peterson hänvisade till erfarenheterna från andra länder, ”där man har mindre plenisalar, vilket har stimulerat debatten och ökat trivseln”.²⁰⁸ Han fick medhåll från bland andra moderaten (och nationalekonomen) Hugo Hegeland (1922–2009), som också ansåg att den nya kammaren blivit onödigt stor. Även han hänvisade till positiva exempel från utländska parlament med mindre spatiösa plenisalar.²⁰⁹

Återkommande skrevs det dessutom motioner med förslag på att ledamöterna inte längre skulle placeras efter valdistrikt utan efter partitillhörighet. Inte sällan hänvisade dessa motioner till att en placering baserad på parti skulle bidra till livligare och mer intressanta debatter. År 1995 menade exempelvis de båda moderaterna Lars Tobisson och Gunnar Hökmark att det för ledamöterna skulle verka ”stämningshöjande att sitta bland politiska fränder från hela landet jämfört med att vara bänkgranne med en politisk motståndare”. Även Tobisson och Hökmark hade blickat utomlands för att finna förebilder. Bland demokratiska stater var det bara Norge och Sverige som tillämpade en placering baserad på valdistrikt, påpekade de. Detta var en historisk kvarleva från en tid då ledamoten främst var en representant för en geografisk plats. Sedan länge var de folkvaldas partitillhörighet emellertid viktigare än de distrikt de representerade. En förändrad placering skulle heller inte kräva någon dyr ombyggnation av kammaren.²¹⁰

Thage G. Peterson var efter sin talmanssejour något bitter för att han fått igenom så få av sina förslag för att göra debatterna mer intressanta och livliga. Inom talmanskonferensen kom hans efterträdare emellertid att arbeta vidare på den linje han slagit in på. När en intern utredning presenterade

sitt förslag 1995 gick de Peterson till mötes, samtidigt som en ombyggd kammare också skulle tillgodose dem som ville sitta med sina partikamrater. Enligt förslaget skulle ledamöterna nu vid mer vardagliga debatter – som ofta bara samlade något tiotal deltagare och lyssnare – koncentreras till kammarens främre del. Där skulle man inte ha några fasta platser, men utredarna tänkte sig ändå att ledamöterna skulle grupperas på vänsterhögerskalan enligt tårtritsmodellen. På så sätt skulle ledamöterna komma

I den ombyggda kammaren samlades debattens deltagare i salens främre del. I de två cirkelformade raderna längst fram kunde motstående politiska läger slå sig ner på var sin sida. Riksdagsbibliotekets bildsamling.

närmare varandra samtidigt som placeringen skulle markera de olika sidorna i debatten. ”Atmosfären blir tätare och kroppsspråket får ökad betydelse”, hoppades utredarna.²¹¹

Det förslag som kom att realiseras – drygt tio år senare – följde i huvudsak de önskemål som utredarna på 1990-talet lagt fram. Under voteringar behövde ledamöterna sitta i sina individuella bänkar, utplacerade i valkretsordning. Men för att skapa ett mindre rum i rummet hade två halvcirkelformade rader med femtio sittplatser placerats längst fram, ämnade för statsråd och de ledamöter som skulle delta i den aktuella debatten. Här kunde partikamrater sitta tillsammans.²¹² Experiment med två talarstolar hade talman Peterson startat redan i slutet av 1980-talet, men efter ombyggnaden 2006 blev dessa ett mer permanent inslag i debatterna. Att den främre delen av kammaren kom att likna en sorts tv-studio utformad för att framhäva kampen mellan makthavare indelade i två lag var ingen slump. Den omgjorda kammaren tillgodosåg Sveriges Televisions önskemål om ”en mer tv-anpassad dramaturgi som också skulle vara lättare att filma”. Med kamerorna riktade mot debattörerna i de två talarstolarna skulle tittarna förhoppningsvis se de ledamöter som var på plats och lyssnade från de två främsta raderna, snarare än de tomma bänkarna längre bak.²¹³ Vi kommer att återkomma till de två talarstolarna längre fram i boken och hur de på olika sätt påverkade ledamöternas interaktion med varandra i debatterna.

Det riksdagshus som ledamöterna tog i besittning 1905 var pampigt – men inte särskilt funktionellt. Stora trapphus och ändlösa korridorer upptog en stor del av utrymmet, på bekostnad av arbetsrum där ledamöterna kunde sitta avskilt. I lokalerna på Sergels torg och i de ombyggda husen på Helgeandsholmen tonades det monumentala ner, till förmån för fler funktionella och avgränsade arbetsrum. I början av 1900-talet utgjorde kamrarna riksdagens självklara centrum. Det var i och kring dem som ledamöterna samlades – om inte annat för att det saknades alternativa utrymmen att arbeta i. Med tiden försköts centrum mot utskotten, partilokalerna och ledamöternas egna arbetsrum: där spenderade de folkvalda mest tid – och det var där som de flesta reella beslut fattades. Vad som sägs i de publika debatterna kan fortfarande vara viktigt, men eftersom tjänsterummen

sedan 1970-talet varit uppkopplade mot kammaren via intern-tv är plenisalen inte längre lika viktig som plats. De flesta ledamöter lyssnar från sina rum och hastar ner först när det är dags för votering. Parallellt med att kammaren har tappat i betydelse har riksdagen blivit mer sluten mot omvärlden. Också under det tidiga 1900-talet fanns vakter som kontrollerade vem som gick in, men nätet var aldrig så finmaskigt att ledamöterna hölls helt separerade från besökande allmänhet. Över tid blev säkerhetsåtgärderna alltmer omfattande, inte minst som ett svar på 1970-talets terrorhot. Säkerhetsslussar, låsta dörrar och särskilda besöksentréer innebar att medborgarna hölls borta från politikens inre. Det är numera förstås fullt möjligt att som besökare slå sig ner på plenisalens läktare för allmänheten – men salen är i de flesta fall ödslig: den är anpassad för televisionens och webbsändningarnas publik snarare än läktarnas.

2. FLÖDEN

Om motionsfloder,
riksdagens dragkärra
och *mångskrifveri*

MAN FÅR FÖRMODA att han plötsligt fick nog; mångskriveriet i statsapparaten hade blivit till ett sådant oskick att friherre Arvid De Geer (1884–1970) i slutet av januari 1945 motionerade om åtgärder för att rationalisera hela den statliga förvaltningen. ”Var och en som vill se sanningen i ögonen kan konstatera vilket oerhört mångskriveri, som äger rum i de statliga organen”, påpekade han surmulet tillsammans med två kollegor i första kammaren (alla bondeförbundare). Det handlade inte bara om de ”oerhört många arbetstimmar” som kunde besparas om någon på allvar ”rensade bort en massa föråldrade, opraktiska arbetsmetoder i vår statsförvaltning”. Vad De Geer framför allt vände sig mot var den ”fruktansvärt utvecklade *pappers-exercisen*”, vilken enligt honom tilltagit under krigsåren – och alls inte verkade avta. Tvärtom, en ”strid flod av papper och formulär av allehanda slag” hotade att dränka såväl högre som lägre tjänstemän. Problemen var väl kända och gällde även riksdagen, härom ”har talats och skrivits under årtionden”. Förändringar och revision av riksdagens arbetsformer hade rentav behandlats i två statliga utredningar, 1931 och 1944 – och ännu en utredning skulle snart tillsättas. De Geer tillstod för all del att det sålunda gjorts försök till förenklingar, jämväl hade ”resultaten varit obetydliga”. Varför det nu var så svårt att få till stånd administrativa förbättringar kunde han och medmotionärerna inte svara på. Icke desto mindre var problemen både välkända och högst angelägna; den i riksdagen sedan tidigare bekanta Geddesyxan apostroferades – *The Geddes Axe* var i Storbritannien uttryck för statliga besparingar och drakonisk nedskärning av statsutgifterna. Mot en alltför rikt prunkande och blomstrande kommittéflora krävde De Geer energiska åtgärder. Alla motioner innehöll alltid en hemställan, och i De Geers fall handlade den om att det ”snarast måtte vidtagas till förenkling

och rationalisering av den statliga förvaltningen med syfte att bl. a. minska onödig byråkrati och mångskriveri”.²¹⁴

Mångskrivare är en term som numera fallit i glömska. Men under andra halvan av 1800-talet och en bit in på 1900-talet användes den inte sällan som ett nedsättande epitett på litteratörer som idkade ett alltför flitigt författarskap. I tidningsspalterna var det också tal om det byråkratiska mångskriveriet; så hävdade exempelvis *Karlstadstidningen* hösten 1906 att ett ”högst groteskt exempel på mångskriveriets vansinne i vårt goda land” just utspelat sig (det rörde sig om ett hälsovårdsärende där *samtliga* länsstyrelser varit inblandade).²¹⁵ Det var mot denna typ av statligt och kommunalt mångskrivande som De Geer opponerade sig. Men eftersom motionen var så omfattande (och oprecis) i sitt anspråk är det inte konstigt att den lämnades utan åtgärd. Samtidigt adresserade den ett samhällsproblem som många ansåg besvärande, en sorts förarglig sidoeffekt av modernitetens ökade rationalitet: ”det statliga och kommunala förvaltningsmaskineriet”, som en ledare i *Svenska Dagbladet* uttryckte saken apropå De Geers motion. Den tidningen räknades under krigsåren som högerns huvudorgan, åtminstone när det gällde inrikespolitiska frågor. Och även om, eller kanske på grund av att De Geers motion var anspråksfull (milt talat), så framhävde svd dess angelägenhet: ”en politik som gör en växande förvaltningsapparat och en alltmer svällande pappersflod oundviklig”, ja den borde hejdas. Frågan var bara hur – fast det nog mest var socialdemokratien som 1945 stod anklagad, givet att Per Albin Hansson (1885–1946) då varit statsminister under mer än ett decennium. Men det var nu inte enskilda politiker som borde lastas och ställas till svars, menade tidningen, snarare statsapparaten som sådan. ”I den mån anmärkningar kunna framföras, böra de närmast riktas mot systemet, icke mot personerna.” Möjligen hade man att göra med en sorts avart inom ramen för det demokratiska samhällsskicket, fortfarande tidningen. I diktaturer och totalitära stater regerar godtycket, där ”kan förmodligen mycket av pappersexercisen avvaras”. Men i en demokratisk stat var kravet på objektivitet och likformig handläggning ett grundkrav för den statliga förvaltningsapparaten. Samtidigt var det enligt svd ostridigt att dess verkningskrets och omfång expanderat enormt, och sålunda resulterat i en pappersflod utan like.²¹⁶

Att De Geers motion plockades upp på ledarplats i en högertidning vintern 1945 är inte ägnat att förvåna. Inte heller att problemet med pappersflöden, byråkrati och förvaltning föreföll att öka. Men att diktaturer

DEN NYA GEDDESIXAN SLIPAS.

Åren kring 1920 var politikern Sir Eric Geddes (1875–1937) ordförande i en brittisk kommission med uppgift att inskränka statens utgifter. Förslagen var drastiska och den så kallade Geddesixan blev snabbt ett begrepp också i svensk politik – vilket turnerades flitigt i dags- och skämtpress. Så till exempel i *Dagens Nyheter* 23/11 1930, då apropå riksdagsdiskussioner om att staten ånyo borde spara på utgifterna.

inte höll sig med en effektiv byråkrati hade svD fått om bakfoten. Två dagar efter det att ledaren publicerats befriade Röda armen förintelse-lägrer Auschwitz-Birkenau – och mötte obeskrivliga fasor, sjutusen ut-märklade fångar och en minst sagt omfattande pappersdokumentation.²¹⁷ ”Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch”, menade som bekant filosofen Theodor W. Adorno (1903–1969) några år senare (1949), i en ofta citerad aforism. Men faktum är att även Adorno intresserade sig för modernitetens byråkrati, dess tilltagande administration och förvaltning. Hösten 1950 deltog han exempelvis i ett radiosamtal i Hessische Rundfunk med programtiteln, *Die verwaltete Welt*. I förlängningen av Max Webers avförtrollade och alltmer rationella värld, hävdade Adorno att densamma övergått till ett sorts allomfattande, byråkratiskt förvaltnings-system. Där De Geer såg framför sig en statsapparat präglad av pappers-exercis och svD oroad sig för en växande förvaltningsapparat, så menade Adorno att moderniteten resulterat i en förvaltd livsvärld vilken succes-sivt försatt individer i en sorts krissituation. I radioprogrammet hävdade han att efterkrigstiden utgjordes av en tröskelperiod, en gradvis övergång till ett alltmer styrt samhällssystem med administration som kontrollerades uppifrån: ”vom Übergang der ganzen Welt, des ganzen Lebens, an

ein System von Verwaltung, an eine bestimmte Art der Steuerung von oben”.²¹⁸

Huruvida Adornos filosofiska diagnos av både senkapitalistiska och totalitära samhällen var korrekt eller inte, vågar vi inte uttala oss om. Vår poäng är att hans filosofiska och samhällsteoretiska lägesbeskrivning tangerade argumentationen i De Geers praktiskt orienterade motion. Prognosen om (och rädslan inför) den förvaltade världen, dess ökade administration och tilltagande byråkrati, var helt enkelt snarlik. Gemensamt för denna erfarenhet var också en metaforik där staten beskrevs som ett slags grått förvaltningssystem eller inhumant maskineri – låt gå att termen *statsapparat* för den vänstersinnade Adorno hade en annan betydelse; inom den klassiska marxismen var ju en statlig förtryckarapparat verktyg för den härskande klassen. Även om steget från den förvaltade världen till den svenska riksdagens förvaltningsorganisation kan förefalla stort, så finns det skäl att i det följande erinra sig om de likheter som vid 1900-talets mitt figurerade mellan teori och praktik. Mångskriveri, pappersexercis och sväljande byråkrati var både ett bryderi för filosofer och ett återkommande problem inom västvärldens förvaltningssystem.

I detta kapitel intresserar vi oss emellertid mindre för filosofisk spekulatio; inte heller anlägger vi några sociologiska makroperspektiv. Snarare är det en sorts mikrohistorier som står i fokus, närmare bestämt de administrativa system, aktörer och medier som Sveriges riksdag använde sig av för att internt kommunicera och cirkulera information; det handlade för det mesta om pappersflöden (av riksdagstryck). Vad som intresserar oss är hur tvåkammarriksdagen försökte att hantera ett närmast konstant ökat informationsflöde och stigande arbetsbelastning, detta genom att både förbättra rutiner för riksdagstryckets tillblivelse, liksom att introducera nya tekniska hjälpmedel. I så måtto undersöker vi en expanderande administration och riksdagsförvaltning, vilken långt senare – efter enkammarriksdagens införande – kom att präglas av helt andra medietekniker såsom automatisk databehandling, en fråga vi återkommer till i bokens sista kapitel.

I det följande kommer vi därför att dröja vid och noga kartlägga hur information i praktiskt hänseende rörde sig genom det gamla riksdagshuset på Riddarholmen och det nya på Helgeandsholmen – det vill säga tvärs genom den arkitektur och rumsligheter som vi skrev om i förra kapitlet. Hur gick det egentligen fysiskt till när en ledamot väckte en motion? Vilka

processer och arbetsflöden i riksdagshuset aktiverades då? På vilket sätt cirkulerade motioner som hand- eller maskinskrivna utkast, från kammarens granskning och renskrivning, via korrektur och tryck, genom vaktmästare, tryckeriexpedition – och extern boktryckare i huvudstaden – till motläsare, intern postgång och utskott? Vi är mediehistoriker; därför intresserar vi oss också för den roll som journalistiken spelade för riksdagens textflöden. Från den så kallade referentläktaren bevakade pressen noga vad som tilldrog sig i kammaren. Andra informationsflöden kanaliserades genom fotografi – och sedermera film och tv, något vi återkommer till i ett senare kapitel – liksom via riksdagens telefonhytter och postvaktmästare. Under 1940-talet fanns det önskemål om att effektivisera postgången genom att inrätta en egen postanstalt i riksdagshuset.

Kapitlet fokuserar en längre tidsrymd på dryga hundraåren, från cirka 1850 till 1950. I linje med denna boks tematik så behandlar kapitlet riksdagsadministrationens mediehistoria med fokus på pappersflöden; en förvaltning som successivt blev alltmer professionell, men som också resulterade i ökad byråkratisering och dokumentexercis. Två av oss har i en tidigare bok, *Mediernas historia*, påpekat att den moderna byråkratins mediehistoria ofta är svår att få korn på, det gäller även riksdagsförvaltningen. Likafullt var riksdagshuset en plats fylld av grå och ofta oansenliga medieformer och kommunikationspraktiker genom vilka information processades: tryckeri, sätt- och skrivmaskiner, kraft- och läskpapper, mot- och korrekturläsare, kopie- och dokumenthantering, blanketter, telefoni, post med mera.²¹⁹ I det följande är det sådana medieformer och mediepraktiker som intresserar oss, främst beträffande hur information sattes i omlopp i riksdagen (med omnejd). Det var till exempel via telefon (något vi uppmärksammar i kapitlet) som riksdagens tryckeriexpedition och vaktmästare, tryckare och bokbindare främst meddelade sig med varandra. I tidigare mediehistorisk forskning som ägnat sig åt byråkrati och pappersmedier har det ibland hävdats att det var själva pappret som ansågs problematiskt. ”Papper som metafor för byråkratiskt krångel och pedanteri fanns såväl runt sekelskiftet 1800 som i mitten av 1900-talet”, har mediehistorikern Charlie Järpvall bland annat framhållit.²²⁰ Men genom att uppmärksamma riksdagens olika pappersmedier är det möjligt att få syn på den specifika materialitet som riksdagstrycket ägde, liksom de i regel anspråkslösa medietekniker som karakteriserade administration och byråkrati. Mediehistorikern Ben Kafka har just argumenterat för vikten av att

Det årliga trycket av statsverkspropositionen – nådiga luntan, det vill säga förslag till statsbudget – gav huvudstadens tryckare bråda tider. Inte minst på Åkerdahls bokbinderi som hade att sammanfoga de väldiga pappershögarna. För enligt 1866 års riksdagsordning skulle statsverkspropositionen i tryckt form finnas till hands vid riksdagens öppnande i januari månad vart år. Fotografi av Karl Sandels 1935. Historisk bildbyrå.

undersöka den byråkratiska kommunikationens materialitet: ”to put the *bureau* back in bureaucracy. That is, rather than treating bureaucracy as an ideal type or stereotype, [to] set out to investigate the pens, papers, and other raw materials of power”.²²¹ Mediet har alltid haft betydelse; det gäller även pappershögar med riksdagstryck.

Samtidigt: när Arvid De Geer 1945 motionerade om att minska onödig byråkrati, ja då kan han sannerligen inte främst haft den svenska riksdagen i åtanke. För som vi påpekat i bokens inledning så var riksdagsförvaltningen under lång tid vare sig speciellt omfattande eller professionell, snarare hade den något nästan rörande amatörmässigt över sig. I riksdagen snålade man nämligen på det mesta – och det under lång tid. De var få anställda, erinrade sig kommunisten C. H. Hermansson (1917–2016), som tog plats i riksdagen 1963. ”Riksdagen var under 1960-talet fortfarande något av en amatörernas idyll.”²²² Rent administrativt var det fram till 1935 Riksgäldskontoret (statens finansförvaltning och internbank) som hade hand om riksdagens lokaler och administration. Just det året etablerades Riksdagens ekonomibyrå, med uppgift att sköta riksdagens interna förvaltning, bland annat utgivningen av riksdagstrycket. Fast när det gällde det vardagliga arbetet så förlitade sig riksdagen under lång tid på sina vaktmästare. Under

mellankrigstiden uppgick de till fyrtioalet anställda; men vaktmästare var man bara på deltid (eftersom riksdagen endast var samlad under våren). Det var denna kader av vaktmästare som skötte papperscirkulationen i riksdagshuset. Med sina kroppar bar och förflyttade de fysiskt dokument mellan ledamöter och kamrar, tryckeriexpedition och pappersmagasin, externa boktryckare och riksdagshus – eller som vi påpekade i förra kapitlet: vaktmästarna hade att vandra de längsta vägarna. De delade ut post och uppsökte ledamöterna om de fick samtal till någon av de få telefoner som fanns i riksdagen. Till vaktmästarnas uppgifter hörde även att förse ledamöter med antecknings- och skrivblock, vilka i regel bestod av tomma baksidor av äldre föredragningslistor och kallelser. ”Nyinköpta skrivblock med linjerade rader användes bara för mer ’högtidliga’ ändamål”, enligt chefsstenografen Julins memoarer.²²³ Under lång tid administrerades riksdagen under sparsamhetens knappa stjärna – faktiskt så till den milda grad att även gamla radergummin samlades in och tvättades för återanvändning.

Lagstiftningsprocess, riksdagstryck och äldre pappersflöden

I biblioteket på Juridicum – den juridiska fakultetens huvudbyggnad vid Lunds universitet – finns en stor tavla uppsatt på en trappvägg med titeln: Lagstiftningsprocessen och dess dokument. Med tydligt färgkodade och avgränsade textboxar i blått (händelser) och rött (dokument) ger tavlan en schematisk översiktsbild av hur lagar stiftas i Sverige. Distinkta pilar (i en tydlig riktning) binder samman alla boxar med riksdagstryck (av olika kategorier); processens gestaltning är otvetydigt linjär. Händelser och dokument blandas inte samman, ärendeflödet är helt igenom rationellt där beslut alltid leder till ett specifikt dokument: ett kommittédirektiv från regeringen resulterar i en statlig utredning, vilken i sin tur skickas på remiss, vilka granskas och därefter leder till en proposition. Och vidare: i riksdagen inlämnas motioner, vilka ger upphov till utskottsbetänkanden, som diskuteras i kammaren, vilket resulterar i riksdagsprotokoll. Tavlan har förstås som syfte att ge juridikstudenter en lika tydlig som sammanfattande exposé av den politiska lagstiftningsprocessen, allt i form av en renodlad statsvetenskaplig idealtyp.

Som vi påpekade i inledningen har statsvetenskaplig forskning och studier inom svensk politisk historia i mindre utsträckning uppmärksammat

riksdagens mediesystem. Detsamma gäller nog för juridikstudenter i Lund. Men gör man det, ja då inser man snabbt att tavlan på Juridicum med dess weberska idealtyp av dokument och händelser i lagstiftningsprocessen har ganska lite att göra med riksdagstryckets reella cirkulation. Riksdagens pappersflöde var nämligen långt ifrån linjärt; snarare framträder bilden av ett sorts textuellt virrvarr, med kammarkanslier och tryckeriexpeditionen i riksdagshusets bottenvåning som informationscentral. Det brukar påpekas att riksdagstryckets historia daterar sig till riksdagen 1786 eftersom adels-, borgar- och bondestånden då själva började att publicera sina protokoll i tryckt form. Genom Tryckfrihetsförordningens införande tjugo år tidigare hade det emellertid redan under frihetstidens slutskede blivit möjligt att trycka politiska tal och betänkanden, detta ”genom enskilda personers föranstaltande”, som rättshistorikern Rolf Nygren påpekat.²²⁴ I den periodiska pressen under 1800-talets första hälft betecknades sådana alster (liksom protokollen) inte sällan som det *så kallade riksdagstrycket*, alternativt ”riksdagstrycket” (inom citationstecken). Även efter tvåkammarriksdagens införande 1866 behöll riksdagstrycket som genre samma karakteristika som tidigare, framför allt gällde det huvuduppdelningen mellan protokoll och bihang. Riksdagstrycket bestod alltså främst av protokoll från kamrarna, men också av motioner, utskottsutlåtanden, regeringspropositioner, betänkanden, skrivelser och (mer sällan) interpellationer; de senare kategorierna kallades under lång tid för bihang. Som vi påpekade i bokens inledning fördes det under decennier en diskussion om riksdagstryckets hastighet, ställvis summerat i utredningen, *Betänkande med förslag angående vissa ändringar i riksdagens arbetsformer* (SOU 1931:26). Som vi framhållit var det för riksdagens interna beslutsflöden av största vikt att motioner och utskotts-betänkanden blev tryckta i tid, för enligt ordningsstadgan tog kamrarna inte emot några ärenden alls om de inte fanns i tryckt form. I dagspressen var det dock snarare riksdagsprotokollens saktfärdiga framställande som kritiserades.

Under alla förhållanden var det riksdagens tryckeriexpedition som efter 1866 administrerade all publiceringsverksamhet och hantering av riksdagstrycket, till en början med hjälp av ett tiotal tryckerier i huvudstaden. Redan i det Gamla riksdagshuset på Riddarholmen fanns alltså en tryckeriexpedition. Inledningsvis omfattade riksdagstrycket knappt tiotusen sidor per år, därefter steg det under 1900-talet första hälft till cirka tjugofemtusen sidor om året, för att därefter öka ytterligare, efter enkammarriksdagens

införande, till nästan femtiotusen sidor varje år.²²⁵ Det handlade med andra ord om en massa ord, ett enormt pappersflöde som skulle dirigeras i olika riktningar, både internt och externt. I sina memoarer påpekar Julin att det var riksdagens vaktmästare som hade till uppgift att distribuera alla dessa pappersbuntar. "[Det] prosaiska vardagsjobbet [bestod i] att med en sele som förstärkning över axeln släpa riksdagens tunga dragkärra, fullastad med riksdagstryck, genom gatorna från Helgeandsholmen till järnvägsstationen vid Norrtull för vidare distribution ut i landet".²²⁶

Hur riksdagstryckets pappersflöden skulle organiseras och finansieras var en fråga som återkom med frenesi i både kammare och dagspress. Vissa klagade på att kostnaderna för riksdagstrycket var på tok för höga, andra att det gick för långsamt att distribuera exempelvis motioner till de för bägge kamrarna gemensamma utskotten; de kunde ju inte påbörja sitt arbete förrän trycket var klart. Frågan hängde samman med tråtor om riksdagens arbetsformer och den arbetsbörda som ledamöterna dignade under – där snålhet ofta bedrog vishet. När andra kammaren exempelvis under vintern 1920 diskuterade en propå om att tillsätta en extra vaktmästartjänst vid Högsta domstolen, ja då menade socialdemokraten Anders Andersson (1874–1940) – i riksdagen kallad Andersson i Råstock (en ort han sedermera gjorde till sitt efternamn) – att det var närmast pinsamt att kammaren skulle ägna sig åt petitesser "med dylika, nästan smått löjliga anspråk", där centrala ämbetsverk var tvungna "att gå till riksdagen och begära att få ett mindre penningebelopp". Det var sådant lappri som gjorde riksdagsarbetet lika byråkratiskt som mödosamt. "Det skulle kanske ändå icke vara så mycket att säga om detta, om det icke vore så [att] riksdagen är överlastad med arbete, vilket även är fallet med tryckerierna, som skola leverera riksdagstrycket". Enligt Andersson skulle det därför "vara en i dubbel måtto arbetsbesparande gärning" om slikt kunde avfärdas från kammarens dagordning.²²⁷

I den serie böcker som uppmärksammade tvåkammarriksdagens hundraårsjubileum 1966, publicerade Nils Stjernquist, som vi påpekade inledningsvis, en studie som behandlade riksdagens interna arbete, dess arbetsformer och ökade arbetsbörda. Den senare var ett återkommande problem. Men Stjernquist påpekar att det först var under 1930-talet som ledamöter på allvar började att ifrågasätta, debattera och motionera om förändringar av det vardagliga riksdagsarbetet.²²⁸ De Geers motion kan ses som en del av denna trend, men det huvudsakliga skälet var att arbetsmängden ökat rejält. Det var i så måtto både arbetsbörda och byråkratisk tröghet som

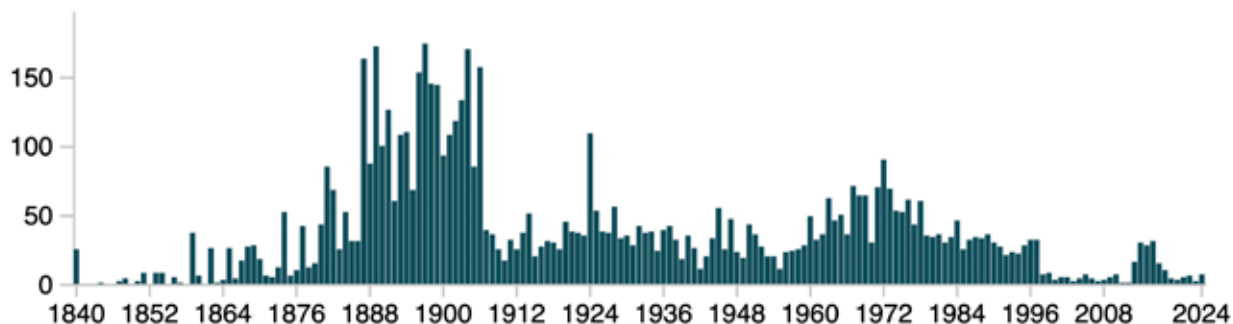

utgjorde gissel. Som vi påpekade i bokens inledning tillsattes därför en kommitté som i sitt betänkande 1931 beklagade sig över det saktfärdiga riksdagstrycket. ”För närvarande dröjer det i fråga om motioner [mellan] tre och fyra veckor innan de ständiga utskotten kunna förfoga över samtliga till dem remitterade motioner i tryck. Att denna omständighet försvårar och försenar utskottens arbete ligger i öppen dag.”²²⁹

Att tro sig leva i en tidsperiod av informationsöverflöd är emellertid en mänsklig erfarenhet som ständigt återkommit.²³⁰ ”Pappersfloden tvingar riksdagen till övertid”, hette det exempelvis i *Svenska Dagbladet* våren 1979 i en braskande rubrik.²³¹ Men nästan etthundrafemtio år tidigare, under 1840-talet, så var *motionsfloden* redan ett etablerat begrepp. Om De Geer

I januari 1939 var fotografen Karl Sandels på besök hos riksdagens vaktmästare – vilka då hade en hel del papper att ta hand om. Det rörde sig (ånyo) om årets statsverksproposition som omgående skulle vikas, buntas och skickas till bokbindare, för att därefter distribueras internt inom riksdagshuset, liksom till en rad intressenter ute i landet. Historisk bildbyrå.

1945 motionerat om minskat mångskriveri, ja då kan man notera att hans farfar, Louis De Geer, oroade sig för ungefär samma sak. Som skapare av 1866 års riksdagsordning, där ståndsriksdagen ersattes av en tvåkammarriksdag, så framstår De Geer (den äldre) som en parlamentshistorisk tröskelgestalt. 1892 publicerade han sina memoarer, *Minnen*, och man får förmoda att när De Geer (den yngre) tog sig an denna bok så förvånades han (möjligen) av att den pappersexercis, som enligt honom kännetecknade (den moderna) statsapparaten, ja den var i själva verket sekelgammal – och hade dessutom kungliga anor. Så berättas det i förfaderns *Minnen* om hur denne i början av 1840-talet konfronterades med de enorma pappershögar med fransk text som kung Karl XIV Johan lämnade efter sig, detta eftersom Jean Baptiste Bernadotte (1763–1844) – marskalk av Frankrike, därtill av kejsare Napoleon utnämnd till furste – aldrig lärde sig svenska. Som ung man tjänstgjorde De Geer från 1841 som pappersarbetare ”i åtskilliga ämbetsverk”; han var verksam både som skrivbiträde, renskrivare och kopist. Svea hovrätts pedantiska skrivsätt fann han odrägligt, bättre trivdes han i den så kallade justitiestatsexpeditionen, och det var där som De Geer åtminstone indirekt hade med kungen att göra. För dennes språkbegränsningar ställde krav på rikets förvaltning och administration. ”Här skulle promemrior uppsättas i alla mål, som justitiestatsministern hade att föredraga i konseljen, och dessa översattes sedan [till] franska af en därtill särskildt anställd tjänsteman. Uppgiften var att på en gång göra promemriorna så korta, att konung Karl Johan orkade med dem”. Men de behövde också vara så pass fullständiga att kungen inte skulle se sig nödgad att begära muntliga upplysningar – för dessa skulle då förstås lämnas på franska, varvid ”justitiestatsministern Törneblad h fann sig besvärad”. Ska man tro De Geer var kungens arbetsinsats beskedlig; på de franska listorna ”plågade han själf teckna *approuvé*, *ajourné*, eller något dylikt”. Men att orka skriva en kunglig signatur förefaller ändå ställt till bekymmer, ”ty Karl Johans namnteckning, som var lång i sig själf, tog mycken tid i anseende till hans tunga hand och åtskilliga slängar och punkter, som alltid med precision åbragtes. Till kammartjänaren Dottas förtviflan tryckte han ock vanligen sönder uddarna på ett par tre gåspennor och bortkastade dem, innan han fick någon, hvars gång han gillade”. Under alla förhållanden kunde De Geer konstatera att de ”ofantliga uppstaplade högarna af franska föredragningslistor intygade emellertid ojäfaktigt, att Sverige många år verkligen styrdes på franska”.²³²

Det var nu inte de enorma franska pappershögarna som (den alltmer påtagliga och högljudda) svenska borgerliga offentligheten tog notis om vid 1800-talets mitt. Klagomålen handlade främst om ståndens motioner, vilka staplades på hög och omtalades som ett flöde i bläck och pappersark. ”De sista dyningarne efter motionsfloden hafwa lagt sig; den brusade i sin fullaste fart [strax] före jul”, menade exempelvis *Wexjöbladet* i januari 1848 inför stundade riksdag.²³³ Ledamöternas förslag om allt mellan himmel och jord var något som tidningsmakare högljutt ondgjorde sig över redan under 1840-talet. I regel omtalades de i mindre smickrande ordalag: ”den gräsliga motionsfloden”, som det hette i *Borås Tidning* i mars 1840.²³⁴ Någon månad tidigare hade den moderata (men alltmer liberala) tidskriften *Freja* påpekat att riksdagen borde förskona både sig själv och det allmänna från en ”ändlös massa av välmenta men gagnlösa motioner”. Med tillägget att ”detta hopp lärar varit fruktlöst. Motionsfloden säges äfven denna gång komma flöda [och] öfversvämma Ståndens och Utskottens bord och bänkar. Beklagligtvis är denna motionsflod för landet ingen fruktbärande Nilflod”.²³⁵ Alludering på Egyptens bördiga flod återkom – med jämna mellanrum; om den stundande motionsfloden menade liberala *Aftonbladet* vid årsskiftet 1850/51, att ”måtte den likt Nilens öfversvämnningar, lemna något fruktbärande efter sig”.²³⁶

Den kritiska pressdiskursen kring de flödande motionerna – som var högst påtaglig i tidningsspalterna – hade sin tydliga pendang i återkommande klander av tidens byråkratiska *mångskrifveri*; De Geer (den yngre) hade tveklöst känt igen sig. Hösten 1861 beklagade sig exempelvis *Aftonbladet* i en tidstypisk ledartext över statsapparatusens omständliga förfarande kring bruket av ”vederbörandes hörande”, där ämbetsmän var så oroade över att göra fel, att varje ärende skickades än hit, än dit. ”Följden av detta

I Kungliga bibliotekets databas Svenska tidningar figurerar ordet *motionsflod* på nästan sjutusen tidningssidor (från 1840 till idag) – åtminstone när sökningen gjordes under våren 2025. Ordet toppar åren kring sekelskiftet 1900 – under åren 1889, 1897 och 1904 var den svällande motionsfloden nämnd i fler än etthundrasjuttio artiklar. Att frekvenserna under 1900-talet inte är högre beror sannolikt på att tidningsdigitaliseringen varit mer selektiv då. Ändå syns ett återkommande intresse för motionsfloden långt fram i tiden.

Stockholm 1890: bakom järnvägsbron (i riktning mot Centralstationen) över Riddarholmskanalen syns gamla Riksdagens ständers hus. 1866 byggdes det om för att husera tvåkammarriksdagen. De karakteristiskt parallella ledningsstativen på riksdagshuset tak var då nya; riksdagens telefonanläggning installerades 1888 (tillsammans med elektriskt ljus). Tryckeriexpeditionen låg placerad höger om huvudingången (på Gymnasiegränd); i ett intilliggande utrymme fanns telegraf- och telefonrummet. Sjöhistoriska museet.

ändlösa remitterande är ett mångskrifveri, som drager embetsmännens tid och arbetskraft, från angelägna saker till formellt lappri [och bidrar till] den allt öfversvämmande pappersfloden”.²³⁷ Kritiken var främst riktad mot tidens ämbetsverk, men även riksdag och regering fick sig en släng av slev. När De Geer (den äldre) 1866 genomförde sin viktigaste politiska insats såg han (och andra) därför till att det i riksdagsordningen infördes en paragraf om det som härefter kom att kallas för riksdagstryck: ”§82. De i Kamrarna förda protokoll och öfriga riksdagshandlingar skola på Statens bekostnad, så tidigt ske kan, af trycket utgifvas, de senare fullständigt och protokollen i den mån Kamrarne hvar för sig förordna.”²³⁸

I korthet, så krävde 1866 års riksdagsordning att alla dokument som riksdagsledamöter hade att hantera skulle återfinnas i tryckt form. Men där

fanns också vissa gäckande glidningar i formuleringarna: exempelvis stod att övriga handlingar skulle tryckas så snart som möjligt. Av den anledningen både diskuterades och motionerades de tämligen omgående i kamrarna om frågan. Bara två dagar efter att kung Karl xv (1826–1872) mot slutet av januari 1867 öppnat den allra första tvåkammarriksdagen, kunde *Aftonbladet* rapportera att det motionerats om raskare tryck av vad som avhandlades i kamrarna. Riksdagen borde anställa fler notarier, stenografer och vaktmästare, hette det i en motion. En sammanfattning av diskussionen i kammaren skulle enligt förslaget genast befordras till tryckning, varpå ett antal ”afdrag deraf skulle följande morgon genom vaktmästarne tillställas talarne” – som bara hade en förmiddag på sig att granska ”och återlämna dem korrigerade”, om nu fel infunnit sig.²³⁹

Noterbart är att *Aftonbladet* inte kommenterade själva innehållet i denna motion, av friherre Adam Christian Raab (1801–1872), möjligen därför att den också propagerade för utgivandet ”af en Riksdags-Tidning”. För givet vår mediehistorik om hur logistik och informationsflöde i tvåkammarriksdagen gradvis etablerades, så är det anmärkningsvärt att en av de allra första motionerna 1867 – Raabs motion var den fjärde som väcktes i första kammaren – handlade om hur den politiska argumentationen skulle dokumenteras, tryckas och distribueras, och det på ett prosaiskt sätt långt ifrån statsvetenskapliga idealtyper. Raab tänkte sig nämligen att ett antal notarier växelvis skulle ”afhöra och i sammandrag anteckna förhandlingarne”. De skulle vidare sinsemellan ta paus men ”under pågående plenum sammanfoga och korrigera stenografernas anteckningar, så att de derefter kunde genast skickas till tryckeriet”. Enligt Raab borde detta ske redan samma afton eller påföljande natt. Efter nattskiftet på tryckeriet skulle vaktmästare ”klockan 7 andra morgonen” se till att ett tillräckligt antal korrekturark delades ut till gårdagens talare. Vaktmästare skulle med andra ord snabbt få fatt på ledamöter i riksdagshuset, vilka omgående hade att granska vad de sagt dagen före, och ”inom utsatt timma, t.ex. klockan 10, hafva återställt hvar sitt exemplar till tryckeriet”. Det var snabba ryck; tryckning och spridning av vad som under gårdagen avhandlats i kammaren skulle därefter, om Raab fick som han ville, ske samma eftermiddag och publiceras i en Riksdags-Tidning – ”i så stort antal exemplar, som kunde afsättas”.²⁴⁰

Det blev förstås inte som Raab tänkt sig; motionen var alltför ambitiös och avslogs. Vi återkommer dock till frågan i kapitlet om stenografernas

mediepraktiker, för det gjordes nämligen ständiga försök att få till en raskare publicering av riksdagsprotokollen. Under alla förhållanden kan Raabs propå ses som ett första avtryck kring hur den nya riksdagsordningen skulle tolkas, framför allt när det gällde dokumentation och protokollförande av kamrarnas diskussioner, samt hur riksdagstrycket praktiskt skulle administreras. Vad som också kan slås fast är att tvåkammarriksdagen sedan vintern 1867 förfogade över en tryckeriexpedition som var placerad i éntreplanet på Riksens ständers hus på Riddarholmen, en byggnad som utvidgats för att husera den nya riksdagen. Hur tryckeriexpeditionens verksamhet skulle organiseras motionerades det också flitigt om redan från början. ”Angående indelningen af det så kallade riksdagstrycket”, hette det i ett sammanhang; ”Angående tryckningen af första kammarens protokoll” i ett annat – och där man kan notera att den senare motionen trycktes på Typografiska Föreningens Boktryckeri. Det var alltså inte bara riksdagens tryckeriexpedition som ombesörjde riksdagstrycket.²⁴¹ Tvärtom, framöver skulle en mängd boktryckare i huvudstaden enrolleras av riksdagen.

Ur riksdagsordningen framgick att dess handlingar skulle ”af trycket utgifvas”, frågan var hur det i praktiken skulle gå till. Uppgiften var otacksam. För redan från början kom tryckeriexpeditionen att kritiserats för sin senfärdighet; sölet med riksdagstrycket, som det maliciöst kallades under lång tid. 1868 meddelade samtidigt *Post- och Inrikes Tidningar* – landets officiella organ för rikstäckande, juridiska kungörelser – att medborgare kunde teckna prenumeration på riksdagstrycket. Både protokoll och bihang (motioner, utlåtanden, propositioner) skickades då till ”postanstalter i riket” mot en avgift på elva riksdaler. Det var en prenumerationskostnad som tio år senare hade sjunkit till nio riksdaler (exklusive porto). För boende i Stockholm kunde riksdagstrycket även införskaffas i den Holmbergska Bokhandeln i Gamla stan – som etablerats 1766 (men sedermera gick i konkurs 1883). Framgent blev det också möjligt att införskaffa enskilda ark av trycket (såsom en motion) till en kostnad av några öre.²⁴² Man kan utgå ifrån att det inte rörde sig om någon större försäljningssuccé. Även om diskussionerna i tvåkammarriksdagen stundtals vittnade om debattens hetta, så brukade intresset både svalna och kallna – för att till sist, som *Sydsvenska Dagbladet* framhöll vintern 1875, ”finna sin förtjenta graf och glömska uti det så kallade Riksdagstrycket”.²⁴³

Under tvåkammarriksdagens första decennium var det två saker som återkom i diskussionen om riksdagens textflöde: dels saktfärdigheten med

att trycka och publicera protokoll och bihang, dels riksdagstryckets förhållande till dagstidningarna och återgivandet av det som behandlats i kamrarna. När konservativa *Nya Dagligt Allehanda* i början av 1870 i två större artiklar granskade varför det tog sådan tid att publicera riksdagstrycket, menade tidningen att det inte bara var dagspressen som ställde sig denna fråga utan faktiskt även riksdagens egna ledamöter. Riksdagstrycket var enligt tidningen just att likna vid densamma, ett sorts medieinnehåll. När det förlorat nyhetens behag – ja, ”då var de endast föremål för forskarens eller samlarens uppmärksamhet”. *Nya Dagligt Allehanda* menade att en rimlig ordning var att allt tryck borde föreligga kort efter riksdagens slut, det vill säga ungefär vid midsommar. Men så var inte fallet; det dröjde ofta långt in på hösten innan kammarens alla handlingar fanns att läsa i tryck. Tidningen gjorde därför en detaljerad kalkyl hur mycket riksdagstryck det egentligen handlade om, en sorts lägesbeskrivning av pappersmängdernas kvantitet och hur dessa ark cirkulerade inom riksdagen. Av genomgången framgick dessutom att det på tryckeriexpeditionen år 1870 i Riksdagshuset på Riddarholmen fanns en föreståndare, tre korrekturläsare samt tre motläsare – de senare läste högt och kontrollerade alla ändringar. Tidningen hade därtill underrättats om att tryckeriexpeditionen inte ombesörjde alla handlingar; riksdagstrycket sorterades som sagt i en rad underkategorier. Under alla förhållanden kom tidningen fram till att det handlade om 777 ½ pappersark som tryckeriexpeditionen hade att hantera. Visserligen tillstod *Nya Dagligt Allehanda* att riksdagsarbetet inte var jämnt fördelat under den tid kamrarna var samlade på vintern och våren. Likafullt kunde tidningen meddela, efter att ha redovisat en detaljerad sifferexercis, att kamrarnas protokoll trycktes i en minst sagt maklig takt: ”icke ens ett ark om dagen”, mäktade expeditionen med.²⁴⁴

I en andra artikel, publicerad i början av februari 1870, försökte samma tidning gå till botten med varför det gick så förfärligt långsamt att producera riksdagstrycket. De sex deltidsanställda korrektur- och motläsarna hade mycket att göra, och de föreföll av allt att döma att utföra sitt arbete väl. *Nya Dagligt Allehanda* kunde däremot meddela sina läsare att det nog snarare var riksdagsledamöterna själva som var bovarna i dramat. De hade enligt instruktion fyra dagar på sig att korrigera sina uttalanden i protokollet. Men de flesta väntade i en mer än en vecka, och åter andra ”hemtaga sina yttranden för att justera dem”. Där blev protokollen sedan liggande på sofflocket. Det var alltså ”riksdagsmännens egen sida [som] fördröja tryck-

ningen av handlingarna”.²⁴⁵ Diskussionen om riksdagstryckets saktfärdighet skulle återkomma i decennier framöver, men redan 1870 kan man alltså konstatera att logistiken kring tryckeriexpeditionen i riksdagshuset på Riddarholmen var allt annat än enkelspårig. Dels skulle vaktmästarna ha ordning på ledamöterna och deras korrigerade yttranden, dels skulle provtryck (av framför allt bihang) distribueras fram och åter till alla de boktryckare som vid denna tidpunkt var kontrakterade.

Det var naturligtvis inte bara pressen som ställde sig frågande till administrationen av riksdagstrycket; motioner i ärendet återkom som sagt redan från tvåkammarriksdagens början – och det med viss regelbundenhet. Om friherre Raab 1867 önskade sig fler notarier i första kammaren, så motionerades det exempelvis två gånger i januari och februari 1874 om snarlika åtgärder för ett skyndsammare tillgängliggörande av riksdagstrycket. Dels gällde dessa förslag inrättandet av tjänster med så kallade snabbskrivare, dels handlade det om att på ett mer läsvänligt sätt (för en intresserad allmänhet) sammanfatta kammarens diskussioner.²⁴⁶ Bägge motionerna avslogs, men utskottsutlåtandet ger intressanta upplysningar kring hur ledamöter då resonerade om riksdagstrycket. Bland annat framgick att även om protokoll och bihang fanns att införskaffa ”till ett särdeles lågt pris” i bokhandel eller på postkontor ute i landet så var intresset mycket ringa. Riksdagen hade helt enkelt svårt att kommunicera vad man ägnade sig åt, något som givit upphov till en ”ytlig kunskap om Riksdagens viktiga arbete [hos] landets befolkning”. Fast orsaken till det var inte med nödvändighet ett ”bristande intresse för fosterlandets angelägenheter”, påpekade utskottet. Det kunde också bero på att riksdagen ”ännu icke lyckats finna den rätta vägen, det lämpligaste sättet, att meddela sig med allmänheten”. För att öka intresset borde riksdagstrycket distribueras i snabbare takt, medan frågor fortfarande var aktuella och tidningar skrev om dem. Det var också grundtanken med bägge motionerna. Men härvidlag uppstod inte sällan logistiska problem med huvudstadens boktryckare. För enligt utskottet var dessa numera ”mer än vanligt öfverhopade af arbete. Till bevis derpå kan anföras, att, då vid föregående riksdagar minst elfva boktryckare anmält sig och varit antagna att verkställa tryckningen af bihanget till Riksdagens protokoll, hafva vid denna riksdag endast sju erbjudit [sina tjänster] för detta tryckningsarbete”. Man kan notera att detta endast gällde tryckningen av bihang – såsom utskottets citerade utlåtande (där tryckerifirman tyvärr inte var angiven). När det gällde

Alfred Rudolf Lundgren publicerade 1885 den här kartan över Stockholm. Riksdagshuset låg då ännu beläget (längst söderut) på Riddarholmen. Huvudstaden hade vid denna tidpunkt hela femtio firmor inom tryckeribranschen; ett dussintal var kontrakterade av riksdagen. Av riksdagstrycket framgår att nio boktryckerier – markerade på kartan – tryckte motioner under 1885. Förmodligen tryckte de även annat bihang; under alla förhållanden skummade den beryktade motionsfloden friskt över gator och torg: 1. A. L. Normans Boktryckeri-Aktiebolag (Karduansmakaregatan 12); 2. Associations-Boktryckeriet (Skärgårdsgatan 13); 3. Central-Tryckeriet (Clara Strandgata 16 & 18); 4. Isaac Marcus' Boktryckeri-Aktiebolag (Regeringsgatan 75B); 5. Ivar Hæggströms Boktryckeri (Storkyrkobrinken 13); 6. John Björkmans boktryckeri (Vesterlånggatan 65); 7. K. L. Beckman (Lilla Nygatan 13 ½); 8. Lund & Anderssons boktryckeri (Ålandsgatan 2); 9. Nya Tryckeri-Aktiebolaget (Apelbergsgatan 41). Riksdagstrycket korrektur- och motlästes i riksdagens tryckeriexpedition; allt tryck korrekturlästes i regel också av boktryckaren i fråga. Kartan ger i så måtto besked om att motioner (i olika versioner) distribuerades fram och tillbaka via vaktmästare och bud genom staden. Till sist: Lundgrens detaljerade karta trycktes på Central-Tryckeriet (invid Stockholms central, nummer tre på kartan).

tryckning av kamrarnas protokoll hade riksdagen vid denna tidpunkt aldrig fått in anbud från fler än två boktryckare i Stockholm, ”tvivfelsutan i anseende till arbetets omfång och de strängare villkor i afseende på skyndsamhet i dess utförande, som varit stadgade”.²⁴⁷

Under andra halvan av 1800-talet var det alltså relativt få boktryckare i Stockholm som tog sig an de krävande riksdagsprotokollen. Samtidigt steg antalet firmor som arbetade med riksdagstryckets bihang successivt; redan under 1880-talet handlade det om fler än ett dussin tryckerier. Givet flödestematiken i detta kapitel kan man slå fast att stora mängder pappersbuntar fraktades fram och åter av riksdagens vaktmästare och allehanda budfirmor över stadens kullerstenar; provtryck och korrektur skickades än hit, än dit. Ibland rörde det sig om fler ark, ibland om färre. Apropå riksdagens öppnande vintern 1879, påpekade veckotidningen *Figaro* att det tidigare svällande riksdagstrycket – i synnerhet den späckade statsverkspropositionen – som länge varit så omfattande att ”man behöfde engagera ett stadsbud att bära den”, nu krympt och blivit så kortfattad att den utan problem kunde vikas ihop, ”läggas dubbel och få plats i en ytterrocksficka”.²⁴⁸ Slikt tillhörde ovanligheterna, men kommentaren gjorde om inte annat tydligt att det var en hel del papper som fraktades mellan Riddarholmen och stadens tryckerier. Förargerliga tryckfel och korrekturmissar uppstod förstås – och ibland tappades handlingar bort. Så turnerades med viss munterhet en episod i dagspressen våren 1884 om en motion som kommit på villovägar. Det handlade om ett förslag i första kammaren av major Henrik Stjernspetz (1834–1918) om att förbättra vägnätet i Norrland, en motion som åtföljdes av en karta. Men på vägen från första kammarens notariebord till tryckeriexpeditionen så försvann kartan. Enligt en pressuppgift råkade ”den hamna i någon representants ficka”.²⁴⁹ När major Stjernspetz fick vetskap om detta tog han saken i egna händer; han skickade sin karta till Generalstabens litografiska anstalt som tryckte den och häftade vid kartan till motionen. Men när räkningen för detta specialtryck ankom till riksdagen, ja då vägrade föreståndaren för tryckeriexpeditionen att betala. ”I båda kamrarna diskuterade man [sedan] frågan om på hvilket sätt riksdagen skulle betala denna på 328 kr slutande räkning” – med resultatet att en särskild motion fick väckas. Bara protokollet från andra kammaren när frågan diskuterades var åtta sidor långt; att episoden återberättades i ett flertal dagstidningar i både syrliga och kvicka ordalag säger sig själv.²⁵⁰

Att Stjernspetz förkomna karta spelade roll för argumentationen i hans motion är närmast självklart. Men exakt hur motioner, eller för den delen propositioner, utskottsutlåtanden och protokoll påverkades av att distribueras fram och åter mellan huvudstadens tryckerier är svårt att avgöra. Som i all hantering av tryckalster skedde ibland semantiska betydelseförskjutningar genom redigering och korrektur; ordens valörer förändrades, stycken likaså – stundtals mer, men oftast mindre. Termen *tryckfelsnisse* är belagd sedan 1875. Under alla förhållanden var många aktörer involverade i ett slags interurbant textflöde när kamrarnas bihang trycktes på olika platser. Den här uppdelningen av riksdagstrycket var något som dagspressen ofta kritiserade eftersom den gjorde det svårt att skaffa sig en överblick av aktuella frågor. Den politiska processens linjära och statsvetenskapliga idealtyp – från motion till beslut – skilde sig därför ansenligt från hur riksdagstrycket distribuerades i praktiken. Att få tag på motioner var en sak, men de hängde ju samman med utskottsutlåtanden, liksom den påföljande diskussionen av själva sakfrågan i kammaren. Det var strängt taget omöjligt att följa den politiska argumentationen om inte alla tryckalster fanns för handen.

Anmärkningar rörde främst protokollens senfärdighet, liksom floden av motioner. Utskottsutlåtanden och regeringens propositioner till riksdagen figurerade mer sällan i skottlinjen. Men eftersom riksdagens textflöde bara stötvis kom tidningarna till del var det bökigt att skaffa sig en översikt, även om bevakning skedde via referentläktaren. Så kunde liberala *Dagens Nyheter* i februari 1880 beklaga sig över att riksdagstrycket i sedvanlig ordning låtit vänta på sig; ”inte ett enda litet häfte av dess handlingar” hade nått redaktionen. Fast paradoxalt nog figurerade även det omvända förhållandet. För när samtliga handlingar var tillgängliga, ja då var det besvärligt att utkristallisera centrala frågor i det ymniga riksdagstrycket – eller som det hette i konservativa *Smålandsposten* vintern 1890: ”Pressen kan göra det allmänna viktiga tjänster genom att egna intresse åt det myckna goda som riksdagstrycket gömmer – gömma är just det rätta ordet, men som har svårt att göra sig observeradt utan hjälpande påpekningar.”²⁵¹

Redan efter ett decennium med tvåkammarriksdag var det därför som om relationen mellan journalister på referentläktaren och riksdagsledamöter blivit närmast symbiotisk. Det gällde främst sättet att ge uttryck för politiska ståndpunkter, men också i mer praktiskt hänseende: pappersflödet av riksdagstryck förmedlades via tidningar som lästes i riksdagen –

vilket gav upphov till ännu mera skrift, papper och tryck, ett närmast cirkulärt textflöde. Att August Strindberg (1849–1912) i sin samtidssatir *Röda rummet* (1879) lät sitt *alter ego* Arvid Falk bevaka en sittning i Riksdagshuset på Riddarholmen från just referentläktaren är därför inte förvånande. Arma fosterland, kallade Strindberg sitt kapitel om riksdagen – där tidningsmurvlar inte heller stod högt i kurs. När talmannen inträder i kammaren är det helt tyst, det enda som hörs är en journalist som vässar sin blyertspenna, och Falk ser hur ”spånorna snöa ner och lägger sig på borden inunder”. Även talmannen uppmärksammar det raspande ljudet: men ”det var bara en referent; jag fruktade, att det var en råtta”. När kammaren så sakteliga börjar fyllas med folk, noterar Falk från referentläktaren att de tycktes ”beväpnade med pennor och papper”. Det där är skrivarna, upplyste hans kompanjon, en annan ”rifver i papperen som om vore det hans egna. – Hvem är det? frågar Falk. – Det är Öfverskrifvaren ... – Hvad, skriver ni här också! – Också! Det ska’ du snart se! De har en hel våning med skrivvare der ute; de ha vindarne fulla med skrivvare och de ska’ snart ha skrivvare i källarn!”

För en blivande litteratör som Falk (och Strindberg) måste riksdagens ymniga pappersflöde lockat; nidbilderna i riksdagskapitlet är många – om en proposition heter det att ”pappersrullen knorrade upp sig och blev allt större och större”.²⁵² Även de ymniga motionerna gisslades av Strindberg, från gårdsgårdars avskaffande till indrag av anslag till en Bibelkommission. Han var förstås välbekant med den återkommande kritiken av motionsfloden. Det kan noteras att eftersom det var ledamöters motioner som utgjorde startpunkten för de flesta politiska frågor, så var det just sådana förslag som återkommande orsakade dispyter, både i offentligheten och bland riksdagsledamöter – i det sistnämnda fallet handlade det ofta om den ökade arbetsbelastningen. Apropos årets motionsflod menade exempelvis *Aftonbladet* i januari 1882 att den visserligen innehöll både goda förslag och nyckfulla hugskott, fast ”hvad den nu sammanträdande riksdagen än må komma att sakna – arbete är det ej”.²⁵³

Den svenska motionsrätten var vidsträckt, även i ett internationellt perspektiv. Samtidigt kritiserades motionsmediet återkommande; alla dessa mer eller mindre genomtänkta förslag riskerade att dränera verksamhet vid riksdagens tryckeriexpedition, åtminstone vid riksdagsårets början. Den allmänna motionstiden gällde enligt riksdagsordningen fram till tio dagar efter riksdagens öppnande.

Fast som Stjernquist framhållit handlade det emellertid i realiteten inte om några enorma mängder tryck, åtminstone inte till en början. 1867 trycktes 82 motioner till första kammaren och 285 till den andra.²⁵⁴ Antalet motioner steg därefter successivt; enligt ett senare betänkande väcktes det 1913 i första kammaren 176 motioner, och i den andra 374 stycken.²⁵⁵ Motionerna var ofta kortfattade, men ibland utförliga. Att ledamöter i princip kunde väcka en förfrågan om vad som helst var kanske det som kritiserades mest i offentligheten, även om förslag att begränsa motionsrätten alltid avvisades. Likafullt återkom kritiken i tidningsspalterna, emellanåt med både kraft och sarkasm. Strax efter årsskiftet 1889/90 publicerade exempelvis *Hudiksvallsposten* en ledartext med den illavarslande rubriken, ”Motionsepidemien”, en text som på tidstypiskt manér omnämndes och citerades i flera landsortsblad. Tidningen varnade för den tryckepidemi som motionerna i framför allt andra kammaren riskerade att orsaka; dessa ”högar av skrifwerier i alla möjliga både tänkbara och otänkbara ämnen”. Men att ”lagstadga mot denna pappersflod som hotar alldeles begäwa riksdagen”, det skulle enligt tidningen inte vara lätt. Rätten att väcka motion borde bibehållas. Ett modest förslag från *Hudiksvallsposten* var att motioner med färre än tjugo underskrifter ”icke borde vara värda att blifwa framburna” – en outtalad indikation på det kroppsarbete som riksdagstrycket alltid implicerade (även om det förstås var vaktmästare snarare än ledamöter som bar). Tidningen hade därtill läst igenom listan av motioner, och påpekade med grusam metaforik att ”antalet dödfödda motionsfoster [var] stort, alltför stort” – varpå ledarsticket sinistert avslutade med: ”Det enda resultatet dessa i riksdagens rymliga papperskorg hamnande skriwerier åstadkomma är en dryg öfning i statsverkets utgifter för deras tryckning.”²⁵⁶

Debatten om riksdagstryckets omfång och långsamhet skulle just framöver handla alltmer och allt oftare om dess (stadigt ökande) kostnader. Det var en diskussion som tog fart kring sekelskiftet 1900. På samma gång var riksdagen och dess tryckeriexpedition förstås beroende av välfungerande affärskontakter med Stockholms tryckerier. Även om motionärer under 1870-talet hyst tveksamheter kring somliga firmor vilka riksdagen kontrakterade, så var sådana affärer generellt goda för tryckerinäringen. Våren 1887 var de till och med extraordinära, detta på grund av tumult och riksdagsupplösning i mars månad (orsakad av svårartade oenigheter i tullfrågan). Men för de firmor som skötte riksdagstrycket var det långt ifrån någon kris. Tvärtom kunde *Stockholmsposten* meddela: ”Härvid har det onda haft med

Att ägna sig åt riksdagstryck ställde vissa krav – men kunde också vara synnerligen lukrativt för tryckeribranschen. Under pågående riksdag gällde det emellertid att arbeta under högt tryck. Faksimil av framsidan av *Svensk typografitidning* nr 6, 1894.

SVENSK TYPOGRAF-TIDNING

UTGIFVEN AF SVENSKA TYPOGRAFFÖRBUNDET.

Reaktionens adress: Högernsgränd 33. Ålth. Telefon 2843.

Druckersche Buchdruck und Lithographie Anstalt.

NR 6	Prenumerationspris: Helt år kr. 4 — Halft år kr. 2 — postbefordringsafgift inberisknad.	15 MARS 7:de årgången	Annonspris: Infästade annonser, pr. postlinje..... 12 öre Utländska 20 "	1894

Svenska Typograförbundet.

Inträdande medlemmar.

Från *Stockholms typografiska förening*: 2841. Niklas-
son, Axel. — 2842. Cederfeldt, Nils Magnus. — 2843.
Carlsson, Carl Albert. — 2844. Jansson, Osvian Lud-
vig. — 2845. Wahlström, Carl Albert Emanuel.
2846. Tingsström, Axel Wilhelm Seth. — 2847. An-
derson, Ernst Viktor Emanuel. — 2848. Knapp, Karl
August. — 2849. Johansson, Carl Gustaf.
Från *Helsingborgs förbundsafdelning*: 2850. Fomellins,
Gunnar. — 2851. Hall, Karl Gustaf Edvin.
Från *Västgöta förbundsafdelning*: 2852. Ståhlberg, Jo-
han Viktor.
Från *Lundskrona typografiska*: 2853. Lundgren, An-
ders.
Från *Göteborgs typografiska förening*: 2854. Halonen,
David. — 2855. Gustafsson, Frans Emil. — 2856.
Ostervall, Carl Ludvig. — 2857. Olsson, Carl Birger.
2858. Eliasson, Gustaf Valdemar.
Från *Skånska förbundsafdelning*: 2859. Nilsson, Axel.
Från *Malmö typografiska förening*: 2860. Björkman,
Axel Wilhelm.
Från *Härnösands typografiska*: 2861. Öberg, Edvard.

Anmälningar för inträde.

Från *Stockholms typografiska förening*: Lagerström, Josef
Hugo, s. 3 mars 1873. — Severin, Karl, s. 17 april
60. — Espeland, Emil Emanuel, s. 29 maj 63. —
Westlin, Frans, s. 5 aug. 58. — Wikström, Johan
Primus, tr. 15 juni 67. — Andersson, Emil Walde-
mar, tr. 16 juni 66. — Lundqvist, Nils Petter, tr.
20 maj 61. — Lindbom, Johan Nils Georg, tr. 8 sept.
61. — Hagstedt, Anna Emilia, s. elev, 18 nov. 73. —
Hagstedt, Magda Maria, s. elev, 24 juni 68. — Bure-
son, Anna Emilia, s. elev, 24 nov. 74. — Lindvall, Gustaf
Fridolf, tr. elev, 4 juni 63.
Från *Östergötlands förbundsafdelning*: Löwendal, Carl
Emil Wilhelm, s. 19 mars 74.
Från *Helsingborgs förbundsafdelning*: Gedda, Gotthard
Walfrid, s. elev, 5 maj 73. — Schlemmer, Otto, s. 7
dec. 73.
Från *Malmö typografiska förening*: Olsson, Carl Oscar,
s. elev, 11 febr. 70.
Från *Göteborgs typografiska förening*: Spångberg, Karl
Victor, s. 12 maj 70. — Lindberg, Johan Ludvig, s.
28 sept. 66. — Olsson, John Emil, tr. 1 jan. 65. —
Svensson, Johan Alfred, tr. 14 sept. 66. — Ward,
John Karl, s. elev, 24 okt. 75.
Från *Karlskrona typografiska*: Jansson, Otto, hjälps-
arb., 6 mars 68.

Utgången medlem.

På grund af nya begäran: 2512. Hultqvist, L., upp-
hört med yrket.

Aflyttad medlem.

1809. Osterlund, C. A. T., från Stockholm till Sö-
dertälje.

Förbundsstyrelsens brefväxling.

W.-H. Mariestad. Uppgif. födelser och dött är
för till inträde anmälde. Sida.

Förbundsstyrelsen.

Sammankörde d. 6 mars. Behandlade från af-
delningar ingångna skrivelser. — Rappocherades att
afdelningsförvaltare å flera orter oaktadt gifna af-
delning för verksamhet vid utbetalning af reshjälp,
äfrerom att utländske resande i ett par fall erhål-
lit 75 öre per dag i dagtraktamente i st. f. 60 öre.

Afdelningsförvaltare!

Glöm icke att göra afdrag för
afgifterna till förbundet vid utbe-
talandet af reshjälp. Alla reste-

rande afgifter skola på en gång
afdragas.

Glöm icke att dagtraktamen-
tet till utländske kolleger, som till-
håra i ömsesidighet med förbundet
staende organisation, skall utgå
med 60 öre.

Förbundsstyrelsen.

Glöm ej Reserrefonden!

Under högttryck

kän emellanåt arbetet inom officinerna i Stock-
holm få bedrivas under pågående riksdag. Ja,
långt mera än hvad man på de flesta håll kan
ha en aning om.

Vi leva i elektricitetens tidevarf och fort,
fort! är tidens lösen.

Afven inom staten kan, så egendomligt det än
låter, skyndsamt påkrävas. Och skulle allt
annat arbete inom och för staten gå lika fort
som de trycksaker som skola utformas för riks-
dagens räkning, ja, då, vore den svenska staten
långt främs än alla andra, trots den höga vär-
ningen för »För-fort-körning».

De pretentioner som afdelningen för riks-
dagstrycket har, kunna mången gång ställa både
principal och arbetare i förlägenhet. Men de
ha nu en gång blifvit så vana därvid, att båda
parterna stå beredda.

Riksdagens arbetsätt fordrar största skynds-
samhet med tryckarbeternas utförande, synnerli-
gast hvad utskottsarbetena angår, en bristade,
hvilken säkerligen mer än en gång sätter för-
ständaren för riksdagens tryckeriarbeten i bryd-
samhet, när han på den ena sidan har ut-
skottens befallning att på otroligt kort tid ha
dessa i allra sista stund färdiga utåtanden före-
lagda i tryck, och å andra sidan statsrevisorerne,
som — fast de själva kunna tillhöra utskotten
och sålunda lifven vara orsak till det sena ar-
betet — göra sina anmärkningar mot de på
grund af arbetets utförande nattetid, dyra tryck-
alstren.

Många gånger ha vi tänkt omnämna dessa
förhållanden, men måst låta detta vika för vik-
tigare angelägenheter.

Emellertid ha i dagarna ett par fall inträ-
fat, som äro egande belysa riktheten att det
blunda kan på rimlighetens gränser.

På grund af riksdagens behandling af mel-
lariksdagen hade tryckeriexpeditionen ett styft
arbete från beviljningsutskottet och detta blif-
genom aflyfta reservationer af beviljligt emdålg
än mera försvärad. Det gällde icke mindre än
att från söndags morgon till måndags förm.
kl. 11 hafva färdiga 91 kol. tabeller, därf 32
kol. Petit och 59 kol. Korpus samt 17 kol. text,
allt kompakt.

Arbetet öfverlämnades till Haggströmska bok-
tryckeriet och alla sattare som icke af andra ar-
beten af bristande natur därtill vore hindrade
blefvo ställda på detta arbete, eller tillammans
20 man. Som manuskripten förelägo i original
från utskottet, så fingo de icke särdelesdelas,

hvaran delningarna till satterna blefvo olika
stora. Arbetet började på söndagsmorgonen kl.
9 och den förste af satterna hade sin delning
klar vid 8-tiden på aftonen och den siste kl. 11
på måndagens förmiddag. De flesta voro sys-
selställda till på måndagens förmiddag. På mån-
dagsmorgonen vid 4-tiden infunno sig officinens
faktor och korrekturläsare och efter hand som
arbetet fortskred ökades korrekturläsarnes an-
tal, så att samtidigt kunde man få se principal,
faktor, kassör och bokhållare eyeselställda här-
med jämte ordinarie korrekturläsare. Sedan
ark efter ark blifvit läst och korrigeradt afstän-
des det till riksdagens tryckeriexpedition som
hade att på nytt läsa korrektur och uppräta
transportnummer för hvarje spalt, varierande
mellan 2 och 12 på hvarje sida. Korrektoren
återkomna efter hand och satterna höllo på
till kl. omkring 9 på aftonen innan alla blif
klara — då fingo de som först hvilat, efter att
från söndagsmorgonen ha stått i förordadt arbete.

Ett par dagar efter kom reservationen, ut-
görande 82 kol. Korpusabeller och 20 kol.
text. På måndagen anlände manuskriptet och
påföljande dags förmiddag skulle arbetet före-
liggande riksdagens tryckeriexpedition i korrektur.
Samma anordningar som föret. Och arbetet var
färdigt på den bestämda tiden. Arbetarne fingo
då stå ifrån tisdagsmiddagen kl. 3 till onsdags-
aftonen kl. 10 innan de fingo hvilat. Arbetarnes
antal var denna gång 14.

Recordet sattes dock den 7 de af satterna
på eftermiddagen underrättades att ett man-
skriptet till sjunde hufvudsaken skulle komma
under dagens lopp och vara färdigt till tryc-
keriexpeditionen kl. 9 på morgonen den 8.
18 man togs kl. mellan 6 och 7 ita med ar-
betet och var hela hufvet, utgörande 103 kol.
kompakt text, 14 kol. Korpusabeller och 1 Cien-
rotabell samt, läst, tryckt och häftadt vid samma
tid dygnet efter som manuskriptet hinnats dyg-
net före, fastän det sista manuskriptet till hufvet,
utgörande ca 8 kol. kompakt text, hinnades först
på måndagen den 8 och utgjorde en delning i
midten af arbetet. Afven denna gång måste
arbetarne försaka nattetvilan.

— — —

En hvar bör lätt kunna inse, att icke hvil-
ket boktryckeri som helst skall kunna dela for-
eera arbetet på ett sådant sätt och dela vara
maktigt nog att innehafva ett så rikhaltigt ma-
terial, att de kunna, utan den ringaste förbe-
redelse utföra sådana färdarbeten. Af de 17
tryckerier, som det påstås ha anmält sig till
erhållande af riksdagstryck, finnas blott fem
som möjligen skola kunna göra detta. Hvilka
kolossala summor skola icke ligga nere i ma-
terial å ett sådant boktryckeri! Man måste
tags i betraktande att arbeten, sådana som de
här omnämnda, komma helt oväntadt, hvaran
arterien måste vara tillgänglig genast om ar-
betet skall kunna antagas. Vid ofväntade
arbetens utförande fäns allting att tillgå, så att
icke en bit behöfve plöscas upp eller en rad
läggas af, utan stodo arbetena samtidigt upp-
satta. Det är kanske en gång på året, ja, kan-
ske en gång på flera år, som arbeten af o-
väntade art kunna komma, men boktryckaren —
den, som vill vara »tidenslös» — måste vara
försedd med den här för erforderliga dyrbara
materialen för att kunna tillfredsställa nyckerna,
om han också skall låta stora kapital ligga
rästlösa.

sig dubbelt upp af godt. År 1887 har medfört två statsverkspropositioner jemte omtryckning af ett betydande antal andra propositioner, och nu artar det sig till, att äfven en mängd motioner, kommer att sättas upp och tryckas två gånger. Det blir en extra, opåräknad inkomst för både typografer och pappershandlare”.²⁵⁷

Ordlandet av statens tryck

Den information om Sveriges riksdag som åren kring sekelskiftet 1900 flödade ur densamma var mest förknippad med dagspressens rapportering kring vad som tilldrog sig i kamrarna, samt med riksdagstryckets tillblivelse. En sökning på ordet riksdagstryck i databasen Svenska tidningar ger en träffbild där termen förekom cirka tvåhundrafemtio gånger år 1890, en siffra som sedermera steg kraftigt: 1902 återfanns nästa tusen artiklar i pressen om trycket. Naturligtvis rörde det sig i många fall om exakt samma artikel (eller delar av samma innehåll) som reproducerades och återkom i flera blad. Rapporteringen var därtill brokig: den handlade om nedsatt pris för de som önskade införskaffa trycket, om tryckets rättstavningsreform, om sättning och bindning – där riksdagens bokbindare ofta hade bråda tider – liksom om tryckfel. Så meddelade *Aftonbladet* i april 1902 att magasinen på Riksgäldskontoret (som administrerade riksdagen) var så fulla av ”defekt riksdagstryck”, vilket återkallats efter att irriterade köpare upptäckt felaktigheter, att dessa nu var så överfulla att de måste tömmas och trycket makuleras.²⁵⁸ Riksdagsförvaltningen hade kort och gott en hel del att stå i när det gällde produktionen av tryck.

På samma gång var framställandet av riksdagstrycket en verksamhet som pressen menade att ledamöter tog föga notis om. Så kunde *Stockholms Nyheter* i februari 1891 påpeka att hanteringen av det omfattande riksdagstrycket ställde betydande krav på tryckeriexpeditionen, samtidigt som få riksdagsledamöter hade ”någon närmare kännedom om den invecklade procedur som inom tryckeriet [tog] många hufvuden och händer i anspråk innan slutresultatet [blev] det prydligt tryckta häftet på riksdagspulpeten”.²⁵⁹ Att det emellanåt rörde sig om betydande volymer av pappersark, speciellt beträffande statsverkspropositionen, framgick ofta i tidningsläggen. När arkitekten Helgo Zettervall (1831–1907) i början av 1890-talet skissade på ett nytt, framtida riksdagshus så ritade han rentav in en separat hiss enbart för tryck och pappersdistribution.²⁶⁰

Riksdagstrycket var kort sagt bekant, åtminstone för den läsande allmänheten. Det kommer därför inte som någon förvåning att det letade sig in i samtidens kulturutbud. I den följetong som veckomagasinet *Budkaflen* publicerade sommaren 1896, ett modernt äktenskapsdrama berättat ”i juridiska aktstycken”, hade den försmådda kvinnans försvarare en bakgrund som korrekturläsare i riksdagens tryckeriexpedition. Formmässigt påminde historien faktiskt om ett riksdagsprotokoll, ty dramat återberättades i tablåer bestående av utlåtanden och avskrifter, bilagor och utslag.²⁶¹ Och apropå format, så motionerade den baptistiske predikanten Jacob Byström (1857–1947), liberal ledamot i andra kammaren, våren 1901 om ett mera samstämmigt och standardiserat riksdagstryck. Han hade främst kommitté-utlåtanden i åtanke, vilka nu enligt honom publicerades i tryckalster vilka såg ut på alla möjliga sätt och vis. ”Man behöfver blott kasta en flyktig blick i de fack eller hyllor, der de olika kommitébetänkanden, som nu finnas, äro ställda i Riksdagens bibliotek, för att öfvertygas om att något bör göras i här åsyftade riktning.” Byström argumenterade vältagligt för att utlåtanden givetvis borde likna varandra; ”nu äro de stundom så olika, att en del af dem ej kan ordnas in i en vanlig bokhylla för riksdagstryck. Det vore säkerligen till fromma för alla enskilda samlare”.²⁶²

Man kan nog utgå ifrån att antalet sådana samlare var begränsat; Byströms motion avslogs också – fast utskottsutlåtandet var ändå av intresse. Å den ena sidan hävdades det att förslaget kunde förefalla ”vara af mindre vigt”. Men å den andra sidan påpekade utskottet att ”det format, som en skrift erhållit, hafva sin stora betydelse för innehållets bringande till allmänhetens kännedom. Får den ett olämpligt format, så inträffar lätt, att den blir förlagd eller insattes å bokhyllan tillsammans med andra böcker af samma format och långt skild från den kategori af arbeten, till hvilken den genom sitt innehåll hör”. Form och innehåll hängde samman; det fanns därför all anledning att se över riksdagens tryckta informationsflöde så att det utformades på ett unisont sätt. Vi kommer i ett senare kapitel att i detalj fokusera på standardiseringen av kamrarnas protokollföring, här räcker det med att erinra om att riksdagsadministrationen inte alltid agerade som den borde. För utskottet fick gräva i äldre riksdagstryck; frågan visade sig nämligen redan vara löst – varför den framkallade ”viss förundran”. Redan i april 1867 hade riksdagen beslutat om att både protokoll, bihang och kommittéutlåtanden skulle sättas och tryckas i samma form. Byström motionerade med andra ord mot bättre vetande; att kommittéutlåtanden

trycktes på andra sätt än som borde vara fallet ”torde hafva sin förklaring deri”, påpekade utskottet, ”att beslutet af år 1867 under tidens lopp råkat i glömska”.²⁶³

Om riksdagstryckets tillblivelse och distribution står mycket lite i det samma, åtminstone innan första världskrigets utbrott (vilket innebar ökade sparbeting, så även för trycket). Det går emellertid att skaffa sig en någorlunda bild av hur tryckeriexpeditionen arbetade genom dagspressen, kompletterad med det lätt underliga empiriska förfarandet att läsa (senare) motioner om yrkande för pension åt tidigare expeditionsmedarbetare (eller deras änkor). En trotjänare var kanslirådet Otto Edvard Pauli (1835–1910). Han anställdes vid ståndsriksdagen 1865 och kom därefter att arbeta under

När fotografen Oscar Ellqvist (1867–1937) var på plats i Gamla riksdagshuset 1897 hade ledamöterna i första kammaren en hel del papper framför sig. Men med uppmärksamheten verkade det vara lite si och så; suddiga konturer ger vid handen att ledamöterna rörde på sig, språkade med varandra eller läste och bläddrade i sina högar av riksdagstryck. Ellqvist tog bilden uppifrån åhörare- och referentläktaren; i fotografiets mitt två stenografer framåtböjda för att nedteckna det som yttrades. Sveriges riksdag.

hela trettioåtta riksdagar: först som motläsare, sedan som korrekturläsare och från 1886 som tryckeriexpeditionens föreståndare (på vilken även hans son sedermera anställdes). Av andra motioner framgick att Paulis personal bestod av ett flertal mot- och korrekturläsare, oklart hur många, men där de flesta tjänstgjort under lång tid – med såväl nit som noggrannhet.²⁶⁴ Det var med all sannolikhet Pauli som var hjärnan bakom riksdagstryckets logistik. När *Svenska Dagbladet* i februari 1902 gjorde ett besök på Riddarholmen, ingående skildrat i artikeln ”Från riksdagsarbetets centralhärdar”, framstod Paulis tryckeriexpedition som ett slags trycksvärtans sambandscentral. Riksdagsmaskineriet var enligt tidningen väloljat och bemannat med erfarna kansliråd såsom Pauli och Adolf von Krusenstierna (1851–1926). ”Det är en fröjd att höra med vilken fart allt går” – en utsaga som gick stick i stäv mot tidigare utlåtanden om sölet med riksdagstrycket. Kansliråden beskrevs som expeditonskarlar av första rang, där tryckeriexpeditionen utgjorde både slutstation för de interna textflödena liksom startpunkt för deras spridning i huvudstaden. Då arken från bägge kamrar nådde Paulis tryckeriexpedition lät han ”genast fördela de vidlyftiga manuskripten – protokoll, propositioner, utskottsbetänkanden m. m. – på de olika tryckerier [vilka] åtagit sig tryckningen”, dessutom ombesörjde han ”genom sina biträden korrekturläsningen”.²⁶⁵

Ska man tro SVD var riksdagens tryckeriexpedition vid 1900-talets början en både effektiv och mönstergill verksamhet. Många tryckerier var kontrakterade, liksom bokbinderier för att sätta samman trycket. Ändå återkom kritiken kring det senfärdiga riksdagstrycket; främst handlade det då om riksdagsprotokollen. Både tidningar och Publicistklubben beklagade sig; varför tog den svenska riksdagen två veckor på sig (eller mer) att distribuera riksdagstrycket, när de i andra länder förelåg inom några få dagar?²⁶⁶ Man får anta att Pauli på olika sätt och vis försökte att öka hastigheten – men då blev det istället fel på annat håll. Så var han till exempel tvungen att brevledes meddela DN i maj 1903 att ett utkast till utskottsutlåtande (apropå den brisanta unionsfrågan med Norge) felaktigt blivit tryckt och distribuerat till pressen – före det att första kammaren erhållit detta tryck. Pauli tog på sig ansvaret för detta förargeliga misstag, samtidigt som hans förklaring (på kanslisvenska) till missödet gav en antydning om alla de steg i tryckprocessen som bara alltför lätt kunde gå gale. ”Felet härvidlag [var] uteslutande tryckeriexpeditionens, beroende ytterst på missuppfattning af från utskottet anbefallda åtgärder, som i själfva verket afsågo tryckning,

fortfarande såsom förslag, af en mindre upplaga för utskottets räkning, till föredragning därstädes och icke, såsom beklagligtvis kom att äga rum, tryckning af den s.k. riksdagsupplagan till utdelning i kamrarne.”²⁶⁷

Som vi påpekat tidigare hade *Nya Dagligt Allehanda* redan 1870 undrat varför det tog sådan tid att sätta, trycka och distribuera riksdagstrycket. Samma diskussion fördes nu alltså trettio år senare, ungefär med samma argument. Och ytterligare tio år senare lät *Aftonbladet* 1910 publicera ledarsticket, ”Huru få ett snabbare riksdagstryck?”. Faktum är att frågan inte ens var löst 1935 – för då menade *Upsala Nya Tidning* i en ledare att alltför försenade riksdagsprotokoll utgjorde ett återkommande hinder för samtida politisk upplysning.²⁶⁸ Frågan om tryckets hastighet var helt enkelt mediehistoriskt trög, och det trots att kanslirådet Pauli gjorde sitt bästa för att i offentligheten förklara varför tryckpressarna inte kunde arbeta snabbare. Så meddelade han exempelvis i den så kallade billighetstidningen *Dagen* i februari 1902 att rubriken, ”Sölet med riksdagstrycket”, var både illvillig och missvisande.

När fotografiet togs 1905 var Central-Tryckeriet – mitt emot Stockholms centralstation – huvudstadens mest storslagna tryckeribyggnad. Firman anlätades ofta av riksdagen, detsamma gällde (det något mindre imposanta) boktryckeriet K. L. Beckman i Gamla stan. Bilden av interiören från ett tryckeri är tagen 1909; möjligen rör det sig om Iduns tryckeri på Bryggaregatan (bakom Central-Tryckeriet). Stadsmuseet i Stockholm.

Det är värt att dröja vid Paulis redogörelse eftersom den gav en tydlig illustration av tryckets informationsflöde och den tidsrymd det tog i anspråk. *Dagen* hade kritiserat den utdragna tidsutdräkt som det tog att trycka protokoll och motioner under januari månad samma år. Pauli gick i svaromål: för det första hade det tagit tryckeriexpeditionen lite mer än tio dagar att trycka bägge kamrarnas protokoll, delvis beroende på att de innehöll en tidsödande tabellsättning på fler än tio sidor. När det för det andra gällde hundratalet motioner från bägge kamrarna så hade expeditionen ägnat sex dagar åt att färdigställa dem. Fast hade det inte varit helg under tiden, ”enär, som bekant, tryckerierna i hufvudstaden [då] hållas stängda”, ja då hade det gått snabbare. Pauli påpekade att det visserligen var möjligt att trycka även under helg och nattetid, men då mot en prishöjning på mellan femtio och hundra procent. I ett genmäle mildrade ledarredaktionen på *Dagen* sin kritik; Pauli och hans tryckeriexpedition gjorde nog vad den kunde. Men tidningen ställde sig ändå fortsatt frågande till tryckets senfärdighet; hela systemet ”var galet” och måste ändras ”om riksdagstrycket skall bli till verkligt gagn icke blott för arkivforskaren, utan för samtiden”. *Dagen* undrade till exempel varför det tog riksdagen en hel vecka att forslade stenografiska protokollutkastet till tryckeriexpeditionen – som ju var belägen i samma byggnad. ”Detta är fullkomligt barockt!”²⁶⁹

Under alla förhållanden kan man notera att meningarna i offentligheten kring sekelskiftet 1900 gick isär när det gällde hur riksdagen och dess tryckeriexpedition skötte sina arbeten. Genom kanslirådet Paulis genmälen kan man också konstatera att riksdagstrycket var en heterogen typ av dokument som *de facto* producerades, bars och förflyttades genom både riksdagshuset och huvudstaden via en rad aktörers händer: notarier, kanslister, föreståndare, mot- och korrekturläsare, vaktmästare, stadsbud, tryckare och bokbindare. Dessutom var informationsflödet ofta reciprokt, givet korrekturvändor mellan tryckeriexpeditionen och kontrakterade tryckare. I riksdagen var det vaktmästarna som delade ut allt tryck till ledamöter i kamrarna, de såg till att rätt papper fanns för handen beroende på vilka frågor som stod på dagordningen. Att Pauli i sin korrespondens med DN nämnde *riksdagsupplagan* ”till utdelning i kamrarne” antyder också att tryckeriexpeditionen emellanåt hanterade olika versioner av riksdagstrycket – åtminstone inom själva riksdagen.

I förra kapitlet skrev vi om Emma Crewe, som studerat hur kunskap och beslutsfattande rör sig och cirkulerar inom den politiska sfären. Genom

återkommande etnografiska studier av det brittiska underhuset har hon till exempel i boken, *The anthropology of parliaments* intresserat sig för performativa aspekter av det politiska spelet och dess förhandlingar. Ledamöternas kön och kroppar, deras klädsel och relationer – vad hon kallar ”rhythms of performance” – ges där lika mycket utrymme som ideologiskt idéutbyte. I ett kapitel i boken *Parliament buildings* (2023), som vi tidigare refererat till, har Crewe utvidgat denna analysram till att omfatta hur dokument rör sig på snarlika sätt inom den parlamentariska sfären. ”When you look at how people, objects and documents travel you discover how political processes works. Tracing how bodies (politicians, officials), objects (the mace, the speaker’s chair) and documents (the standing orders, draft bills) are placed, position themselves and travel around the palace tells you what kind of work is going on.” Crewe poängterar att det inte bara är riksdagsledamöter som har sin speciella parlamentariska rytm, ”documents too travel around in predictable ways as part of the process of being transformed from one thing (draft, bill) to another (final version, Act)”. Hon framhåller emellertid att denna förutsägbarhet ofta är illusorisk. Med antropologens blick följde hon exempelvis ett tvåhundrafemtio ord kort lagförslag, och hur det under två års tid färdades genom det brittiska underhuset. På så vis kunde hon åskådliggöra alla de instanser som påverkade förslaget, och förklara att det inte enbart var parlamentsledamöter som hade inflytande på dess utformning. ”If you only study the texts alone, you will fail to discern the full picture.” Genom att uppmärksamma lagstiftningsprocessen som något annat än en statsvetenskaplig idealtyp framträdde helt enkelt ett annorlunda beslutsförlopp: ”I gathered a historical picture of how it was a network of people gathering in shared spaces that brought about Parliament’s approval to critical amendments.”²⁷⁰

Vår mediehistoriska analys av riksdagstryckets tillblivelse och flöde delar flera av de perspektiv som Crewe anlägger. Men vi är mediehistoriker och inte antropologer; vårt empiriska underlag baserar sig inte på deltagande observation utan på de sinsemellan skiftande arkiven med riksdagstryck. Vad som speciellt intresserar oss är de byråkratiska textflöden och pappersspår som riksdagen lämnade efter sig, inte minst med tanke på alla de trycksaker som producerades – engelskans *paper trail* är en mer adekvat term. För just i detta kapitel har de hjulspår som riksdagens tunga dragkärra åstadkom – fullastad med riksdagstryck (Julin) – ett tydligt metadrag

som är mer än metaforiskt. Fast hur spårar man sådana pappersflöden genom riksdagen och Stockholm, och hur får man korn på om de inverkar på beslutsfattandet? Som mediehistoriker måste vi tillstå att det är svåra frågor att besvara. Det är mest när det blev fel och kortslutningar som textflödet med tryck gav sig tillkänna. Samtidigt är poängen med vår detaljerade genomgång av riksdagstryckets skapelseprocess, att genom fullödig empiriska exempel visa att det knappast handlade om någon entydig företeelse. Det var många händer och aktörer som bidrog till tryckets tillblivelse – som redigerade och korrekturläste, som tryckte och transporterade, som läste och korrigerade. Man ska heller inte glömma bort att riksdagstryckets motioner och utskottsutlåtanden ofta var små och behändiga texthäften, ett slags tryckalster som enkelt kunde läggas i en portfölj eller kavajficka; en sorts idépapper om man så vill, lätta att transportera.

Läser man riksdagstrycket motvalls kan man till exempel sluta sig till att kanslirådet Pauli gick i pension 1910, ersättare som föreståndare för riksdagens tryckeriexpedition blev nu istället Johan Peter Velanders (1848–1931). Uppgifterna framgår av ett så kallat memorial från bankoutskottet 1920 där den senare anhöll om pension. Velanders hade anställts i riksdagen 1891. Passande nog hade han en bakgrund i tryckeribranschen; Velanders hade arbetat på Berlings boktryckeri i Lund, och var dessutom en folkbildare av rang med populärvetenskapliga böcker i geografi som specialitet. Av bankoutskottets memorial framgick också att han på eget initiativ påbörjade arbetet med ett register över alla riksdagsärenden. Visserligen hade det så kallade Velanderska registret haft sina olägenheter, men givet ”den stora omsorg och det nit, som Velanders nedlagt på sin förvisso krävande post såsom chef för tryckeriexpeditionen”, så menade bankoutskottet att han gjort sig förtjänt av en årlig pension på fyratusen kronor, liksom en gratifikation på femtusen kronor ”för arbetet med utgivande av register till visst riksdagstryck”.²⁷¹

När föreståndare Velanders omtalades i ett längre riksdagsreportage som *Svenska Dagbladet* publicerade vintern 1914 hade han varit föreståndare för tryckeriexpeditionen i några år. Artikeln handlade om riksdagens administration och de tysta krafter – från notarier till vaktmästare – som möjliggjorde att verksamheten fungerade. Vi ska i senare kapitel återkomma till denna tidningsartikel eftersom den behandlade flera av de mediala aktörer vi intresserar oss för – från riksdagens *rytare*, till dess stenografer, samt inte minst hur den stenografiska dokumentationsprocessen med

riksdagsprotokollen förlöpte i praktiken. När det gällde riksdagens textuella informationsflöde kan man notera att Velander figurerade på ett fotografi i tidningen, sittande på tryckexpeditionens kansli med digra pappershögar intill sig – och att han på sitt skrivbord hade en telefon (en av få i riksdagen). svD hävdade vidare att det på hans axlar vilade en tung arbetsbörda, ”ty det är ingen småsak att distribuera allt riksdagstryck, propositioner, motioner, utskottsutlåtanden, protokoll m. m., bland de många hufvudstadstryckerier som åtagit sig att verkställa tryck för riksdagens räkning”. I artikeln påpekades också att riksdagstryckets omfattning år 1914 stigit betänkligt; det ansågs därför ”nästan som ett underverk, att hr Velander hinner med allt”. I tidningsartikeln framgick vidare att Velander var en mycket uppskattad medarbetare i riksdagen; med sina geografiska kunskaper var han något av resemarskalk och faktotum vid gemensamma upptäcktsresor, framhöll tidningen.²⁷² Velander hade många strängar på sin lyra; efter en riksdagsresa till Norrland 1901 – i vilken han och närmare tvåhundra ledamöter deltog – publicerade han exempelvis boken *Färdmannasaga*, som i 24 sånger på rimmad vers beskrev denna färd till norr: ”Där växte uti riksdagshus / En plan till färd i midnattsljus / På norden hän, till fjälls, till skogen: / På veckor två vart planen mogen.”²⁷³

Tre saker är värda att notera apropå hur riksdagens tryckeriexpedition skildrades i svD vintern 1914: för det första hade pappersfloden ökat markant. Kritiken av motionsfloden var ju allt annat än ny, men nu hade situationen blivit värre. Vid sidan om svD var det flera blad som med ökad frekvens återkom till frågan om att riksdagen borde hejda det ständigt ökade mångskiveriet. Situationen var riskabel på flera sätt, exempelvis var det bara alltför lätt att ”de stora linjerna vid en frågas lösning [gick] förlorade i de omfattande utredningarnas pappersflod”.²⁷⁴ För det andra var det uppenbart i *Svenska Dagbladets* artikel att Velander och riksdagens tryckeriexpedition var beroende av Stockholms tryckerier (och några bokbindare) för att klara av att hantera det svällande riksdagstrycket. Även om riksdagen vid denna tidpunkt flyttat in i det nya riksdagshuset på Helgeandsholmen, där tryckeriexpeditionen nu var placerad i bottenplanet, så hade verksamheten inte utökats nämnvärt; den praktiska hanteringen av trycket var fortsatt avhängig huvudstadstryckerierna. Utan dem skulle det faktiskt inte existera något riksdagstryck. I så måtto hade tryckeriexpeditionen alltmer övergått till att bli ett sorts medialt relä, en kopplingsinstans för en om-

"Ur motionsfloden" – i tidningsspalterna var riksdagstrycket mycket omskrivet. Mera sällan letade det sig ut den urbana offentligheten som på denna löpsedel för *Stockholms-Tidningens* vintern 1904.

fattande dokumenthantering – på färd genom och ut ur riksdagen (och tillbaka igen). För det tredje så undvek artikeln att uppmärksamma konsekvenserna av detta stadigt expanderande och utåtriktade pappersflöde: riksdagstrycket hade nämligen blivit allt dyrare. Det paradoxala är därför att om föreståndare Velander under 1910-talet administrerade sin tryckeri-expedition med nit och noggrannhet, så gjorde han det under ett decennium då riksdagen gjorde sitt bästa för att begränsa kostnaderna för riksdagstrycket. När trycket diskuterades i kamrarna eller i pressens spalter handlade det framgent nästan enbart om de jättelika summor det betingade – samt hur dessa kunde stävjas och begränsas.

Startpunkten för denna besparingsiver och försök till textuell flödesreduktion var en granskning från statsrevisionen 1909, vilken ägnade sig åt att undersöka anledningarna till riksdagstryckets ökade kostnader. När utlåtandet diskuterades i andra kammaren i februari samma år var det nästan som om ledamöterna tävlade om att kapa kostnader allra mest. Det var också en fråga som engagerade; protokollet för diskussionspunkten var tjugofem sidor långt. Här ska inte ordas om alla inlägg och förslag, men noterbart är att kritiken främst handlade om tryckta kommitté-utlåtanden. Juristen (och liberalen) Theodor Zetterstrand (1852–1922) påpekade att visst kommittétryck säkerligen intresserade somliga, men "nio tiondelar av oss lägga undan det utan att läsa". Det torde därför inte vara omöjligt att på något sätt begränsa utdelningen av just dessa tryckalster, påpekade han – med tillägget att sådana kommittébetänkanden vanligtvis delades ut även "vid påföljande riksdag". Var man som ledamot inte intresserad vid första tillfället, ja då var man det förstås i än mindre grad i den andra tryckvändan. Genom att eliminera detta orimliga tillvägagångssätt borde en markant reducering av "trycknings- och papperskostnaden" vara möjlig.²⁷⁵

Om det var riksdagens tysta krafter – framför allt vaktmästare och tryckeri-expedition – som såg till att papperslogistiken med trycket fungerade, liksom att ledamöter hade rätt tryckark framför sig i kammaren eller i utskotten, så verkar få riksdagsledamöter haft någon större kännedom om den omfattande verksamhet som föreståndare Velander administrerade. Det gällde exempelvis den trycktekniska hanteringen av de remissutlåtanden som utskotten emellanåt inkluderade i sina betänkanden. *Stockholms Nyheter* hade ju 1891 påpekat att riksdagsledamöterna inte direkt uppvisade några betydande insikter om tryckets invecklade procedurer. Bristen på

överblick var också tydlig i motioner och kammarens debatter där anekdotisk bevisföring ofta användes som argument för att reducera tryckkostnaderna. Där Zetterstrand menade att bara en tiondel intresserade sig för kommittébetänkanden, så kunde högermannen (och historikern) Samuel Clason (1867–1925) beklaga sig över att ett rättelseblad till en av hans motioner betingat en kostnad av hela femton kronor. ”Vid min förundran huru två raders tryck på ett löst blad kunde draga en så orimlig kostnad, gafs en förklaring af innebörd, att enligt dittillsvarande kontrakt allt, som uppgick till mindre än ett hälft tryckark, räknades såsom ett fullständigt hälft tryckark.” Dessa rader gick att läsa i den motion Clason väckte i början av 1912 vars syfte (ånyo) var att idka ”större sparsamhet i fråga om statens tryckningskostnader”. Snarlika detaljer om halva tryckark togs inte sällan som intäkt för att trycket behövde reformeras. Vår poäng är att ledamöter förstås hade erfarenhet av riksdagstrycket – och understundom klander av detsamma – men att få ägde en helhetsbild över riksdagens publiceringsverksamhet och dess många moment.²⁷⁶

Clasons motion avslogs; frågan var nämligen redan under beredning eftersom regeringen i statsverkspropositionen i januari 1912 aviserat att det statliga trycket skulle ses över. Debatten i första kammaren var nästan lika utförlig som tre år tidigare, och mest intressant var det utlåtande som föreståndare Velander ställt samman apropå Clasons motion – ett dokument som ironiskt nog inte letade sig in i riksdagstrycket. Men av diskussionen i kammaren kunde man sluta sig till att djävulen satt i detaljerna. För att minska kostnaderna, påpekade Velander, gällde det att reducera tryckeriexpeditionens övertidsarbete, att minska antalet omsättningar i korrektur, och att ge stadens boktryckare mer handläggningstid för att på så vis eliminera den ”jåktande och antagligen i många fall gagnlösa utsändningen af förslagstryck i expressbref”. Att trycket skickades med vaktmästare och bud genom stadens gator och torg var bekant, men emellanåt gick logistiken alltså med expressfart. Velander påpekade vidare att framför allt utskottens hantering och justering av tryck lämnade en hel del övrigt att önska. ”Om utskotten företrädesvis [kunde] förlägga sina slutjusteringsplena till måndagar och torsdagar och behandlingen af nya frågor som orsaka förslagstryck, till tisdagar och fredagar, torde utan att riksdagsarbetet därigenom skulle försenas, [tid och pengar] kunna vinnas”. För att drastiskt minska utgifterna för trycket var det med andra ord nödvändigt att se över *när* de politiska utredningsprocesserna ägde rum i riksdagen, en

propå som antyder att trycket hade en speciell relation till det vardagliga riksdagsarbetet. Velander uppmärksammade till sist den irriterande omständigheten, för att inte säga olämpliga vanan bland somliga utskott, att ignorera tryckeriexpeditionen: de skickade sina alster direkt till stadens tryckare. Slikt var ett ofog; här behövde samarbetet mellan kanslier och tryckeriexpedition avsevärt förbättras.²⁷⁷

Clason hade i sin motion inte velat gå så långt som till att föreslå inrättandet av ett statligt boktryckeri för att ombesörja hanteringen av riksdagens handlingar; man får förmoda att han som högerman önskade att marknadskrafterna skulle råda. Samma ideologiska skyggglappar hade inte socialdemokraterna. Eftersom frågan om tryckets ökade kostnader inte fick någon lösning under 1912 så motionerade därför en grupp socialdemokrater året därpå – bland dem Hjalmar Branting (1860–1925) och den blivande finansministern (och tidigare skomakaren) Fredrik Vilhelm Thorsson (1865–1925) – om en utredning kring huruvida staten borde inrätta ett eget tryckeri (eller inte). Frågan om riksdagstryckets ökade kostnader politiserades nu raskt. För de tio socialdemokrater som undertecknade motionen var slutsatsen glasklar, de privata boktryckarna var profithungriga. Vad som faller en i ögonen beträffande riksdagstrycket, påpekades det, ”var att hela detta tryck levereras av enskilda tryckerier i en del fall efter entreprenadanbud, stundom åter genom överenskommelse ... Följden [var] små upplagor och höga priser”. Socialdemokraterna menade att de två främsta anledningarna till tryckets höga kostnader dels var bristen på planering, dels ”fördelning på en stor mängd enskilda tryckerier”. Istället förordades ett statligt boktryckeri eller åtminstone en utredning därom.²⁷⁸

Motionen bordlades emellertid – därefter utbröt första världskriget. Gruppen med socialdemokrater gav emellertid inte upp; de motionerade på nytt, men inte heller nu behandlades deras förslag. I februari 1915 gjorde de ytterligare ett försök, i vad som närmast artade sig till en sorts politisk långkörare. Argumenten utvidgades också; det handlade inte bara om att hantera skenande kostnader för riksdagstrycket, där uppgifter gjorde gällande att priset för att trycka statens samtliga handlingar numera kostade uppemot två miljoner kronor årligen. Det pågående kriget innebar en förhöjd risknivå. ”Om det olyckliga inträffat, att vårt land indragits i kriget, och större delen av i Stockholm bosatta typografer liksom deras kolleger på andra orter blivit mobiliserade, hur skulle då vare sig riksdagen eller statsförvaltningen fått sitt under dessa förhållanden än mera än eljest

betydelsefulla tryck utfört?” Att säkra riksdagstryckets flöde blev nu till en försvarsangelägenhet. För enligt 1866 års riksdagsordning skulle ju alla dokument återfinnas i tryckt form; risken var annars överhängande att verksamheten kunde lamslås – bättre då att ”staten i kritiska situationer kan lita till egna resurser”.²⁷⁹

Andra kammaren – efter ett positivt utskottsbetänkande, som innehöll utlåtanden från Typografförbundet och Svenska boktryckareföreningen – ställde sig jakande till förslaget om utredning av ett statligt tryckeri. Men eftersom frågan var av mer generell natur, och involverade hela riksdagsförvaltningen, togs den även upp i första kammaren. Och den förhöll sig inte lika positiv. Bland andra uttalade sig liberalen Oskar Eklund (1861–1940), som lägligt nog råkade vara boktryckare till professionen. Han hade till och med på sin egen officin, Oskar Eklunds bokförlag och tryckeri, understundom tagit sig an just riksdagstrycket. Man kan således utgå från att han var sakkunnig. Beträffande frågan om att utreda förutsättningarna för att etablera ett statligt tryckeri så vore det, enligt honom, ”sannerligen minst sagt mindre lämpligt”. Ett sådant tryckeri skulle nämligen vara tvunget att bli en väldigt stor fabrik. ”Icke ens det största tryckeri vi har här i Stockholm [tror] jag vore mäktigt att ensamt utföra riksdagstrycket så snabbt som nu sker”. Bara anläggningskostnaden skulle kosta flera miljoner kronor, pengar som skulle gå till utländska firmor eftersom ingen i Sverige tillverkade tryckerimaskiner. Retoriskt frågade sig Eklund vad följden skulle bli om ett statligt tryckeri inrättades: ”Jo, att utländska tillverkare liksom deras agenter skulle få betydande förtjänst på leveransen av materiel, under det att de boktryckerier, som inrättats för statstryck i större omfattning, skulle åsamkas betydande förluster.” Med sin fackkunskap kunde han upplysa kammaren att det inte heller alltid var tryckkostnaden som var den största utgiften. Handlade det om stora upplagor så var priset för papper den mest digra utgiftsposten. Och när det gällde trycksaker ”som skola inbindas, blir bokbinderiarbetet kanske lika dyrt [och] mången gång dyrare än själva tryckningskostnaden”. Om det allmänna funderade på att anlägga ett statstryckeri, så skulle man förmodligen ”också nödgas inrätta ett statsbokbinderi och pappersbruk”.²⁸⁰

Branting, Thorsson och deras partikamrater var emellertid uthålliga och lät sig inte nedslås. I januari 1917 motionerade de om samma fråga igen, nu med ett tydligare fokus på ”nedbringande av statens tryckningskostnader”. Motionen inleddes med de sinistra orden att ”dyrtidens tryck har blivit allt

Här så godt som överallt äro väggarna nakna, där bokhyllor eller skåp icke täcka dem.

Jordbruksministern kan berömma sig af det sedfästa arbetsrummet. En hvalfåge, minne efter en borttagen vägg, delar rummet i två delar och reserverar den ena delen för ett stort, massigt "radsbord", vid hvilket beredningar hållas. Öppna döskastnischen, liot spruckna väggar med döflande kantar och portuller af förutvarande statsråd och en hemtrefligt placerad snögrupp geja hans rum ovisst och behagligt. Det lär från fyra döstar och ger önskt öfver stöfven.

Justitieministern har skinnmöbel af nytt datum och en magnifik spegel och har förtäro skild sina vägar med riksdagsförhandlingar och lagförordningar.

Civildepartementet är det bäst lösnade litiga om utrymme och inredning. Där separerades när länksministeriet flyttade. Och så bor statsministern där.

Vi gå tillbaka öfver gläden och genom stengången upp till trappan. Till par stora vängdörar föra in i en stor förtuga och ämnar en dörr in i väktarstämman.

Här råder en ständigt bråk. Det är Civildepartementets och ministerns väktar och här komma och gå chefer och underordnade, passera i hälsande med pappersbuntar i händerna, kasta en fråga om ministern, vänta, kallas och försvinnar.

Det stöd "statsministerns väntrum" på en måssingsplåt, och en väktare visar oss dit. Det är ett rätt stort och väl inredt rum. En tjock, rödbokig matta täcker golvet, möbelen är i valnöt med mattblå sammet, väggarna svagt gula.

Sollor stå efter väggarna, ett skrivbord på sned vid ena hörnet, en grupp blödder kring ett bord midt under den släpade glaskronan. Det hänger hvita gardiner för fönstren, hvitka vetta åt gärdsen, och en hög pedestal uppöfva Gustaf Vasa i hvit gläns. Väggarna ha två stora oljemålningar. Den ena kallas kopla af Ehrenströms porträtt af Karl X Gustaf

R. & A. HEDERSTRÖMSTENOR.

- 170 -

Öfrare:
STATSRÅDET OCH CHEFEN FÖR
K. JURIDISKEPARTAMENTET
Å SITT EMBETSNUM

Öfrare:
STATSRÅDET OCH CHEFEN FÖR
K. JORDBRUKSPARTAMENTET
Å SITT EMBETSNUM

Öfrare:
STATSRÅDET OCH CHEFEN FÖR
K. CIVILDEPARTAMENTET
Å SITT EMBETSNUM

med globen och lejonet, och den andra Italienaren Cavedones Kristus och de skriftlärda.

Vi vänta en minut eller två — ministern talar i telefonen. Man hör det dämpade ljudet af hans röst genom dubbel-

Öfrare:
STATSRÅDET OCH CHEFEN FÖR
K. LANDFÖRSVARSPARTAMENTET
Å SITT EMBETSNUM

Öfrare:
STATSRÅDET OCH CHEFEN FÖR
K. SKOLEFÄRSTAPARTAMENTET
Å SITT EMBETSNUM

Öfrare:
STATSRÅDET OCH CHEFEN FÖR
K. FINANSDEPARTAMENTET
Å SITT EMBETSNUM

När myndigheten tillåta inkommit med sitt uttalande, berödes det af vederbörande departementet om någon tjänsteman. Beredningen består i att ärendet införes och att vederbörande gör sig förtrogen med de förlämnings-

R. & A. HEDERSTRÖMSTENOR.

- 171 -

dörarna. En athingning, och han öppnar själv dörren.

Det är ett stort magnifikt rum, statsministern har till sitt förtäro. Det är oregelbundet i formen. Två väldiga fönster i en snedvägg vetta ut mot Stortorgets breda torg, som lyser mörkt blankt i halskylningen. Rummet står riksdagsrummet och en skymt af slottet.

Inredningen är inte så gemmal. Möbelen är mahogny, klädd med eke-lamprätt skinn — ett skåp till höger om dörren, en soffa med stolar och ett bord med grön bojask vid högra långväggen. Ytterligare skåp och hyllor vid och mellan fönstren. Långt upp i valnötens höllet korong chazars hyst på piedestal och där framför excellensens skrivbord, vänt så, att läset faller in från vänster och den skrivandes anikte är vänt mot väntarmens dörr.

Öfver kakelugn och matt rödbokig matta. Kopparkrona i taket med elektriska ljugar.

Skrivbordet väskar inte arbete. Där finnas inga pappersbuntar och inga böcker. Ett skrivbänk, en pulpet, almanacka, ett anteckningsblock, telefoner och en grönskuggad linn lampor. På väggarna videsgaller af bl. a. Karl XV.

Mult emot ministerns stol står på andra sidan bordet de besökandes.

Vi ha kommit dit för att höra om det stora statsministeriet fungerar och har en statsminister framlever sin arbetsdag. Och statsministern berättar.

Det är ofta förtäro och läroden, som inkomma från enskilda och tjänstemän. De behandlas icke genast af regeringen utan remitteras till en eller flere myndigheter för utlåtande. Och sedan följer det som folket kallar "ik. med nådiga åtgärder" men som dock oftast är en outvecklig sak.

Den illustrerade tidningen *Hvar 8 dag* gjorde i december 1911 ett besök i riksdagen och det intilliggande kanslihuset för att porträttera statsminister Karl Staaffs ministär. Om hans skrivbord hette att "det verka inte arbete. Där finns inga pappersbuntar" — men väl telefoner. Bilderna av ministrarnas skrivbord vittnade om desto mer papper — och ännu flera telefoner. Från ovan höger syns, justitieminister Gustaf Sandström (1865–1930), krigsminister David Bergström (1860–1949), jordbruksminister Alfred Petersson (1860–1920) (stående), samt ecklesiastikminister Fridtjuf Berg (1851–1916).

mera kännbart". Staten behövde spara och socialdemokraterna gjorde ingen hemlighet av att de underkände första kammarens argumentation, och undrade varför ingenting gjorts i frågan. "Tryckningskostnaderna fortsätta att svälla och närma sig förmodligen nu raskt tre-miljonersgränsen. Och detta samtidigt som man på alla håll synes ense om att fördöma de höga kostnaderna" — utan att förmå sig besluta om en utredning som borde ge svar på hur dessa utgifter kunde reduceras.²⁸¹ Och nu var tiden kommen; efter utdragna diskussioner tillsattes slutligen en kommitté hösten 1917 med uppgift att undersöka om en statlig tryckeriexpedition var rätt väg att gå för att reducera kostnaderna för riksdagstrycket.

Det framstår som något av historiens ironi, för exakt vid samma tidpunkt — i mitten av september 1917 — då sakkunniga inledde arbetet med att se

över ordnandet av statens tryck (som utredning kom att kallas), ja då började riksdagsförvaltningens arkiv fyllas med sparade papper om riksdagstrycket. Med hjälp av det bevarade arkivmaterialet går det att skaffa sig en fylligare bild av trycket, inte minst beträffande den vardagliga logistiken i riksdagen. Den äldsta bevarade promemorian handlade om hur trycket i riksdagshuset på Helgeandsholmen skulle magasineras. Det framgår inte vem som skrev underlaget, men upprinnelsen var uppenbarligen Byggnadsstyrelsen, som hade synpunkter på var de skrymmande pappersbuntarna med tryck var placerade i riksdagen. De kunde nämligen inte längre ligga på riksdagshusets vind: det samlade trycket var alltför tungt. Någon uppgift om vikt framkom inte, men det måste ha rört sig om flera ton papper. Vaktmästare anmodades därför att evakuera allt tryck från riksdagshusets vindar. Merparten skulle transporteras till en närbelägen, förhyrd magasinslokal. Endast enstaka exemplar av äldre tryck skulle sparas i riksdagen: åtminstone tre kompletta uppsättningar protokoll, samt tjugotalet exemplar av kommittétryck. Fast när det gällde yngre tryck anmodades vaktmästare att bära ned detta till det pappersmagasin som fanns i bottenvåningen. ”Trycket uppställs och ordnas här kronologiskt efter tryckår med början från det äldsta året.” Det var i detta pappersmagasin som riksdagen även förvarade sitt eget tryckpapper (som tryckeriexpeditionen emellanåt använde). Om ditflyttat riksdagstryck upptog för stor plats i pappersmagasinet, ja då kunde delar av tryckpappret flyttas till intilliggande valvgång. Fast på sikt skulle ”pappersmagasinet behöva tagas i anspråk av riksdagens bokförråd”. Allt papper skulle därför i sinom tid flyttas till det nuvarande utrymmet för koksförvaring, ”som genom enkla anordningar inredas till pappersmagasin”. Dit skulle för övrigt också det tryck som nu låg placerat under andra kammarens plenisal transporteras.²⁸²

Följer man instruktionerna i denna promemoria var det som om hela riksdagshuset på Helgeandsholmen var ett enda stort pappersmagasin. Buntar med äldre och nyare tryck låg staplade i alla möjliga utrymmen, och vaktmästare hade att släpa riksdagstryck än hit än dit. Till råga på allt visade det sig vara bökigt att bygga om koks-förrådet i källaren till pappersmagasin; i en senare promemoria från våren 1918 hette det faktiskt att det kanske inte fanns någon annan utväg ”än att åter taga vindsvåningen i anspråk för förvaring av tryck”. Men en sådan logistisk operation skulle bli kostsam och ta nästan alla riksdagens vaktmästare i anspråk, ”då varuhissar

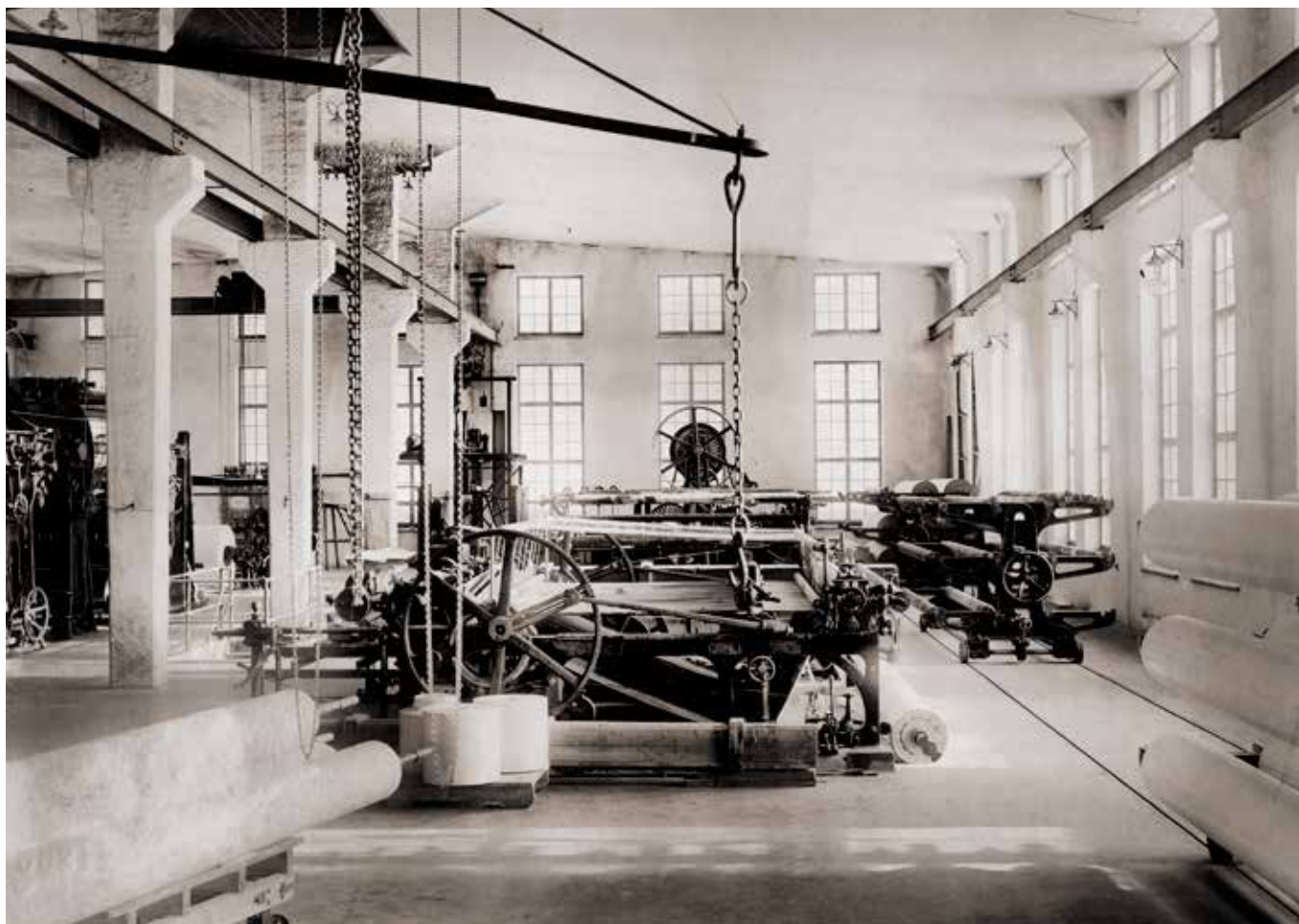
saknas och allt tryck under sådana omständigheter måste bäras den anse-
liga vägen från källarvåningarna upp i översta vindsvåningen”.²⁸³ Om vakt-
mästare understundom städslades framför riksdagens dragkärre, hade de
också att känka tryck genom riksdagshuset och dess många trappor.

Riksdagsförvaltningens arkiv ger dessutom besked om att riksdagen var
en betydande papperskund som beställde både tryckpapper såväl som post-
, skriv-, koncept-, hamp-, bok-, läsk- och karduspapper (grovt sådan, för
omslag), liksom högkvalitativt velinpapper. Enligt ett protokoll från Riks-
gäldskontoret sommaren 1918 var tre pappersleverantörer kontrakterade
att till riksdagen leverera nästan trehundrafemtio ris papper (av olika
sorter) – ett ris var då en måttenhet för papper som vanligen omfattade
femhundra ark. Det handlade alltså om nära nog tvåhundra tusen pappers-
ark, av vilka merparten skulle användas till kamrarnas föredragningslis-
tor.²⁸⁴ Av åter andra bevarade papper framgår att det var Riksgäldskontoret
som hade hand om dessa pappersinköp, viss korrespondens gick också via
riksdagens övervaktmästare. Tryckeriexpeditionen var i dessa sammanhang
märkbart frånvarande, även om Riksgäldskontoret emellanåt erinrade före-
ståndare Velander om kamrarnas diskussioner kring det stigande tryckkost-
naderna. Hade riksdagens pappersinköp vid 1900-talets början betingat
cirka tvåhundra tusen kronor, var prognosen för 1918 hela fyrahundra tusen
kronor. Av samma protokoll framgick också att tryckeriexpeditionen nu
anlitade sexton tryckerier i Stockholm. Det var en hel del firmor, men sam-
tidigt ungefär lika många som trettio år tidigare. Under alla förhållande
hade föreståndare Velander en grannliga uppgift att planmässigt fördela
textflödet med ”undvikande av hopande av arbete på vissa tryckerier med
därav åtföljande kostnader för övertid”. En besvärande omständighet som
tillkommit var att departementen nu på egen hand ombesörjde trycket av
respektive propositioner. ”Den arbetsfördelning, som till statens fördel bör
åstadkommas genom tryckeriexpeditionens föreståndare, blir på grund
härav i väsentligt beroende på, huru de olika departementen fördelat pro-
positionstrycket *före* och under riksdagen.” Med andra ord hade det blivit
svårare för Velander att få ett slags helhetsperspektiv och kontroll över
flödet av riksdagstryck. Följer man protokollet var den uppkomna situatio-
nen besvärlig och innebar avsevärda svårigheter – både för Velander och
departementen. Det var rentav ”omöjligt [att] få en överblick över den
arbetsmängd som för statens räkning påvilar de enskilda tryckerierna vid
varje särskild tidpunkt”.²⁸⁵

Betänkandet *OrdnanDET av statens tryck* trycktes 1919 på Central-Tryckeriet i Stockholm – och blev sedan liggande. De var en omfattande trycksak, och påminde mest om en statlig utredning – serien med *sou:er* började publiceras ett par år senare. Utredarna gick igenom alla de tidigare turerna i ärendet, från statsrevisionen 1909 till alla motioner, utskotts- och sakkunnigutlåtanden, samt diskussioner om riksdagstryckets ökade kostnader i kamrarna under snart ett decennium. Därtill gjordes en rad internationella utblickar. Även föreståndare Velandér kom till tals. Han menade att en väsentlig besparing i statens tryckkostnader skulle kunna ”vinnas genom inrättande av en statens tryckeriexpedition”. Fast när det gällde riksdags-

Sveriges riksdag var under lång tid en betydande papperskund – otaliga rispapper transporterades till Helgeandsholmen för användning i kamrarna och tryckeriexpeditionen. I sorteringssalen på Sörstaforss pappersbruk i Västmanland 1920 travades pappret i högar beroende på kvalitet; grovt och grått karduspapper användes för omslag. Skärmaskinerna på Jössefors pappersbruk i Värmland fotograferades 1923. Tekniska museet.

trycket måste en sådan expedition få en rad befogenheter, bland annat i fråga om tryckets fördelning, detta i akt och mening att "förhindra det högst betydligt fördyrande natt- och söndagsarbetet, vilket under nuvarande förhållanden ofta nödvändiggöres genom att ett och samma tryckeri överhopas med tryckalster från olika håll".²⁸⁶ Utredarna förespråkade därför en utvidgning av riksdagens tryckeriexpeditionen till en statlig dito. Men därefter tog det tvärstopp. Och detta eftersom tryckeribranschen (föga förvånande) givit uttryck för en "storm av ovilja" och andra "dramatiska episoder" med till regeringen inskickade protestskrivelser, allt enligt en redogörelse i socialdemokratiska *Arbetet*.²⁸⁷ Statens tryckeriexpedition

blir ej av, kunde DN därför meddela i april 1920.²⁸⁸ Velanders gick i pension, och istället för att ersätta honom slogs föreståndartjänsten för tryckeri-expeditionen samman med befattningen som vice värd för riksdagshuset. Under tiden beslutade riksdagens ledamöter att göra vad som inte sällan var fallet när en fråga kört fast; de tillsatte en ny kommitté. Under 1921 publicerade den ett nytt betänkande, som *Aftonbladet* i februari 1922 ånyo kunde klandra: riksdagstrycket kostade för mycket, det gick för långsamt att framställa, det saknade överskådlig uppställning etcetera.²⁸⁹ Kritiken var nästan identisk med den som *Nya Dagligt Allehanda* publicerade i februari 1870 – på femtiotvå år hade inte mycket hänt. Ordnanandet av statens tryck gick som i cirklar.

Påskyndandet av motionernas tryckning

En återkommande observation i statsvetaren Nils Stjernquist många publikationer om riksdagsarbetets vardag är iakttagelsen att verksamheten i tvåkammarriksdagen åren kring 1930 gradvis började att ändra karaktär. Det tog ett antal år innan den allmänna rösträttens genomförande fick effekt på de frågor som riksdagen ägnade sig åt. Stjernquist menar att förändringarna till stor del berodde på den offentliga sektorns gradvisa utbyggnad. Den var i sin tur en följd av den allmänna rösträtten, ”som gav inflytande även åt den lille medborgaren och som gjorde alla partier intresserade av vad som gagnade denne”. Frågorna blev allt fler – med påföljden att arbetsbelastningen i riksdagen så sakteliga ökade. Fast det fanns inte en enda orsak till denna omställning utan flera, menar Stjernquist. När samhället under mellankrigstiden blev alltmer komplicerat både organisatoriskt, socialt, ekonomiskt och tekniskt, så ökade komplexiteten i de frågor riksdagen hade att utreda. Detsamma gällde politiska ställningstaganden och beslut. Följden blev ett ökat antal motioner och utskottsutlåtanden. Även protokollen blev längre. Om antalet protokollsidor i första och andra kammaren år 1900 uppgick till drygt tvåtusen, hade de 1932 ökat till knappt sextusen sidor. Dessutom innehöll de allt fler frågor. Riksdagstryckets omfång expanderade, fast ledamöter och dagspress beklagade sig inte längre lika högljutt över dess kostnader (men väl dess senfärdighet). När ledamöternas pensum ökade på ett sätt som var tydligt märkbart, ja då började också riksdagens traditionella arbetssätt att ifrågasättas. Traditionens och vanans makt var dock stor; riksdagen hade påfallande svårt att

reformera sig och många försvarade, enligt Stjernquist, ”de traditionsbemängda arbetsformerna”.²⁹⁰

Sommaren 1930 tillsattes i alla fall en utredning med uppgift att se över riksdagens arbetsformer, detta under ledning av högermannen Georg Bismark (1871–1941), som under det sena 1920-talet varit justitieminister i den konservativa Arvid Lindmans (1862–1936) andra ministär. Betänkandet presenterades senhösten 1931 med tämligen modesta och försiktiga förslag ”på mindre omläggningar av riksdagens arbetssätt”, som det hette – en aktsamhet som framhölls i utredningens titel, *Betänkande med förslag angående vissa ändringar i riksdagens arbetsformer*, vilken vi tidigare nämnt. Att utredningen handlade om att underlätta riksdagsarbetet rådde inget tvivel om; ordet arbetsbörda återkom på fler än trettio sidor i betänkandet. Här ska inte ordas om ledamöternas ökade arbetsbelastning, för det centrala med betänkandet i det här sammanhanget var att utredningen gjorde tydligt hur mediet papper reglerade riksdagens arbetsformer och ärendeprocedurer. Det var som vi påpekat tidigare själva flödet av tryck som bestämde och i tid fixerade riksdagens ärendehantering.

Bismark och hans kommitté ägnade en hel del sidutrymme åt att redogöra för de reglementariska föreskrifter och den roll som motioner och utskottsutlåtanden hade för riksdagens interna arbetsprocesser. Under rubriken framläggandet av riksdagens arbetsmaterial, sorterade till exempel frågor om begränsning av riksdagens tryck, tid för framläggande av propositioner, tid för väckande av motioner, frågor om uppdelning av riksdagens sammanträdestid, samt påskyndandet av motioners tryckning. Påfallande många av dessa rubriker handlade om temporala aspekter av det ofta prosaiska riksdagsarbetet – som kommittén alltså ställvis (om än måttligt) önskade att reformera. Bismark och kollegor var överens om att tryck och distribution av utlåtanden och propositioner fungerade tämligen väl. Värre var det med motionerna. Som vi tidigare påpekat var riksdagsmotioner en sorts medieform som hade till uppgift att sätta igång den politiska beslutsprocessen (vilket förstås även gällde regeringens propositioner). Det förutsatte dock att de fanns till hands i tryckt form – eller som det hette i betänkandet: ”Först sedan samtliga till ett utskott remitterade motioner blivit tryckta, kunna utskottets ledamöter överblicka [och] bedöma vilka utredningar, som äro erforderliga rörande de motionsvis framförda förslagen.”²⁹¹

Statsvetenskaplig forskning brukar ofta påpeka att arbetet i tvåkammarriksdagen hade att följa två grundprinciper: dels gällde det så kallade beredningstvånget av samtliga förslag som framlades, dels det faktum att ärenden skulle behandlas i för kamrarna gemensamma utskott (uppdelade i olika kompetensområden) innan respektive kammare diskuterade och fattade beslut. Motioner utgjorde startskott för dessa processer. Efter att de kort noterats i respektive kammare skickades de till tryckexpeditionen för vidare förmedling till boktryckare i staden. Därefter följde riksdagsförvaltningen de procedurer som var föreskrivna. Ofta kunde ledamöter, beroende på vad motionen handlade om, sluta sig till vilket utskott som skulle bereda ärendet. Men ibland var det oklart. År 1921 motionerades det därför i första kammaren om att alla tryckta motioners rubrik borde ange

Kriget i Europa hade pågått i en vecka när den urtima riksdagen fick inkallas i början av september 1939 – fotografiet av Karl Sandels är taget den 8/9. På bilden sitter andra kammarens andre vice talman, högerens Karl Magnusson (1877–1961) böjd över föredragningslistorna med ärenden framför sig. Talmanens klubba ligger redo; det antecknas fortfarande med stålpena och bläckhorn. Historisk bildbyrå.

vilket utskott de remitterats till. På så vis skulle det bli enklare att följa pappersflödet och ärendens gång genom riksdagen – motionen röstades emellertid ned.²⁹²

Det formella systemet med motioner och utskottsutlåtanden kan förefalla självklart. Men syftet med Bismarks kommittéarbete var delvis att föreslå en procedur för att minska tidsåtgången kring tryckandet av motioner, och därigenom påskynda ärendehantering i riksdagen. Den här typen av frågor kring parlamentariska procedurer har diskuterats inom politisk teori och parlamentshistorisk forskning. För naturligtvis har det figurerat olika typer av parlamentariska processer och regelverk; uttrycket *polsk riksdag* – en stormig och resultatlös sammankomst där deltagarna talar i munnen på varandra – utgör exempel på ett (mindre lockande) alternativ. I den här bokens inledning och första kapitel har vi lyft fram Kari Palonen och hans bok, *The politics of parliamentary procedure*, i vilken han framhållit att alla parlament har regelverk som bestämmer procedurer för hur ärenden hanteras. Sådana formaliserade processer utvecklades över tid, och utgjorde själva förutsättningen för att omgestalta ideologisk opinion och allehanda politiska frågor till enskilda ärenden i en tydligt separerad agenda på riksdagens föredragningslista. "Procedure treats questions as discrete items on the agenda of a particular parliament in the concrete here and now", har Palonen påpekat. I teorin kunde ledamöter därför bara behandla en fråga i taget, "no issue can be debated and decided unless it is put onto parliament's agenda", och detta vid en bestämd tidpunkt i den parlamentariska processen. Finländskt kärvt menar Palonen att riksdagsbeslut därför på ett sätt mest handlat om att stryka en punkt från dagordningen – för att ge plats åt nästa. I sin bok är han emellertid noga med att påpeka att parlamentariska procedurer inte haft något med retorik att göra, eller för den delen "parliamentary eloquence and debate". Det handlar strikt om regelverket för hur ärenden bereds och beslutas – kort sagt, "the regulation of parliamentary time" – med fokus på "how, when and by whom can items be put on the parliamentary agenda, according to procedure?" Det var, kort sagt, den nationsspecifika parlamentariska proceduren som avgjorde vilka typer av ärenden som återfanns på dagordningen.²⁹³

Slik formalistisk teori med weberianska idealtyper krockar inte sällan med parlamentshistorisk praktik. Men Palonens bok är en historisk studie om hur nationella parlamentariska procedurer etablerats över tid, understundom i relation eller opposition till varandra. Så diskuterar han till

exempel Jeremy Benthams studie, *An essay on political tactics* – som vi skrev om i bokens inledning – där han kontrasterade den brittiska parlamentsproceduren i underhuset, House of Commons, med den franska nationalförsamlingens, Assemblée nationale. Det senare parlamentet menade Bentham var undermåligt eftersom där inte fanns någon disciplin. Den parlamentariska proceduren var också lätt konfys eftersom fransoserna gjort det möjligt att väcka två (eller flera) motioner samtidigt, "a number of motions started at the same time, like candidates on an election" – var efter nationalförsamlingen hade att rösta.²⁹⁴

Riggar man en snarlik optik som den Palonen använder med fokus på parlamentariska procedurer, ja då blir det tydligt att det arbete som den bissmarkska kommittén utförde i början av 1930-talet handlade om att försöka åstadkomma tidsvinster. Tvåkammarriksdagen var beroende av att rätt tryck förelåg i rätt tid. Om så inte var fallet uppstod fördröjningar i den parlamentariska proceduren. När utskotten fick vänta i flera veckor på remitterade motioner som ännu inte tryckts, då försenades förstås arbetet. Samtidigt förefaller Bissmark och hans kollegor – kommittén var parlamentarisk bred och bestod av tiotalet personer från alla partier (utom kommunisterna) – varit på det klara med att denna tidsrymd inte nämnvärt kunde förkortas "utan betydande ökning av de redan nu höga tryckningskostnaderna". Problemet var att riksdagens tryckeriexpedition inte klarade av att trycka alla motioner på egen hand; modellen med upphandlade tryckerier i Stockholm, som använts sedan slutet av 1860-talet, gick heller inte riktigt att påverka ekonomiskt. För önskade riksdagen ett snabbare tryckförfarande, ja då steg priset genast markant. Vad kommittén därför föreslog var en förändring av den gängse proceduren – ett tämligen radikalt grepp. "Kommittén har ansett sig böra ifrågasätta den anordningen, att motioner må kunna avlämnas till tryckeriexpeditionen och uppsättas i tryck redan före avgivandet i kamrarna." Det skulle alltså inte vara nödvändigt att notera och kort föredra alla motioner i kammaren, somliga borde kunna skickas direkt till tryckeriexpeditionen. Anledningen till detta grepp var att riksdagsledamöternas mer omfattande motioner i regel utarbetades långt före det att riksdagen påbörjade sitt arbete i januari vart år. Vissa motioner kunde vara tiotalet sidor (eller mer), och på så vis vittna om och innehålla ett omfattande förarbete. Genom att trycka sådana motioner redan före årsskiftet, "eller i varje fall genast vid riksdagens sammanträdande", kunde tidsvinster erhållas. Dessutom skulle då den stora anhopningen av manu-

Riksdagen ska snart öppna i januari 1939 och vaktmästarna har fullt upp med att dela ut motioner till ledamöterna i bägge kamrar. För även motionsflooden kunde mätas. Till betänkandet sou 1931:26 hade riksdagens byrådirektör Eskil Risling tagit fram en promemoria som i detalj redogjorde för när 1931 års riksdagsmotioner väcktes – och utdelades i tryck. I den ingick en statistisk redovisning i tabellform som tydligt visade den precisa tidsrymd som denna parlamentariska procedur tog i anspråk. Merparten av motionerna lämnades som synes in under januari månad. Men det framgår också av tabellen att det inte var ovanligt att riksdagsledamöter även väckte motioner senare under pågående riksdag. Fotografi av Karl Sandels. Historisk bildbyrå.

1931 års riksdag.

D a t u m	Första kammarens motioner		Andra kammarens motioner	
	Avlämnade	Utläslade	Avlämnade	Utläslade
Den 14 januari.....	1 (1)	—	6 (6)	—
15 *	4 (5)	—	2 (8)	—
16 *	6 (11)	—	8 (16)	—
17 *	7 (18)	4 (4)	12 (28)	7 (7)
19 *	7 (25)	—	24 (52)	—
20 *	—	7 (11)	—	6 (13)
21 *	39 (64)	1 (12)	39 (91)	15 (28)
22 *	126 (190)	4 (16)	233 (324)	—
23 *	—	9 (25)	—	23 (51)
24 *	—	8 (33)	—	—
25 *	2 (192)	26 (58)	1 (325)	21 (72)
26 *	—	9 (67)	—	19 (91)
27 *	—	6 (75)	2 (327)	—
28 *	—	76 (148)	—	5 (96)
29 *	2 (194)	38 (186)	3 (330)	125 (221)
31 *	5 (199)	4 (190)	4 (334)	64 (285)
1 februari.....	3 (202)	—	—	—
2 *	—	—	—	8 (295)
4 *	—	3 (193)	2 (336)	34 (327)
5 *	—	4 (197)	—	2 (329)
6 *	—	3 (200)	2 (338)	1 (330)
7 *	2 (204)	2 (202)	4 (342)	6 (356)
10 *	—	2 (204)	2 (344)	2 (358)
11 *	—	—	2 (346)	6 (344)
14 *	—	—	2 (348)	2 (346)
17 *	1 (205)	—	3 (351)	—
18 *	—	—	—	2 (348)
19 *	1 (206)	1 (205)	1 (352)	3 (351)
21 *	3 (209)	—	—	—
24 *	—	2 (207)	—	1 (352)
25 *	1 (210)	—	2 (354)	—
26 *	—	1 (208)	—	—
27 *	—	2 (210)	—	—
28 *	3 (213)	—	6 (360)	—
3 mars.....	3 (216)	2 (212)	—	6 (358)
4 *	1 (217)	1 (213)	1 (361)	2 (360)
6 *	3 (220)	—	7 (368)	—
7 *	2 (222)	—	7 (375)	—
9 *	—	4 (217)	—	—
10 *	5 (227)	5 (222)	6 (381)	5 (365)
11 *	5 (232)	—	6 (387)	6 (371)
12 *	—	2 (224)	—	4 (375)
13 *	—	3 (227)	2 (389)	6 (381)
14 *	1 (233)	5 (232)	2 (391)	2 (383)
16 *	2 (235)	—	4 (395)	5 (398)
18 *	5 (240)	2 (234)	4 (399)	7 (395)
19 *	—	1 (235)	—	—
20 *	—	1 (236)	—	4 (399)
21 *	1 (241)	4 (240)	7 (406)	—
23 *	2 (243)	—	2 (408)	—
24 *	3 (245)	—	2 (410)	—
26 *	—	—	—	2 (401)
27 *	—	6 (246)	—	2 (405)
28 *	—	—	—	5 (408)
31 *	—	—	—	2 (410)
Efter april månads början.....	24 (270)	24 (270)	24 (434)	24 (434)

Obs! Siffrorna inom parentes angiva antal motioner från riksdagens början.

skript på tryckerierna, ”som nu bidrager till långsamheten med motionernas färdigställande”, undvikas eller i varje fall väsentligen minskas.²⁹⁵

För att underbygga och styrka detta förslag till revidering av den parlamentariska proceduren kring riksdagens motioner, hade ordförande Bissmark uppdragit åt chefen för riksdagens ekonomiska förvaltningsbyrå, Eskil Risling (1881–1941), att sammanställa ett detaljerat underlag om hur tryckningen av motioner gick till under riksdagen 1931. Givet tematiken i detta kapitel kring riksdagens textuella informationsflöden är det värt att dröja vid denna promemoria, inte minst eftersom den steg för steg redogjorde för den svenska parlamentariska proceduren kring hur motioner

hanterades. Det var för övrigt samme Risling som 1921 efterträtt Johan Peter Velanders som ansvarig för tryckeriexpeditionen (och riksdagens lokaler). Tio år senare hade Risling nu avancerat till byrådirektör (enligt *Sveriges statskalender*) för vad som sedermera kallades för Riksdagens ekonomibyrå (namnbytet skedde som sagt 1935). Denna byrå, administrativt skild från Riksgäldskontoret, var på flera sätt föregångare till vad som senare kom att kallas för riksdagsförvaltningen. Ekonomibyrån skötte riksdagens praktiska administration, inklusive riksdagstrycket. Under Rislings chefskap sorterade, enligt chefsstenografen Julins memoarer, ”vaktmästarna i riksdagshuset, tryckeriexpeditionen, korrekturläsare, städerskor, maskinister, portvakter etc., sammanlagt ett sextiototal personer”.²⁹⁶

Som vi tidigare påpekat stipulerade riksdagsordningen från 1866 att den allmänna motionstiden varade under tio dagar efter riksdagens öppnande, alltså en dryg vecka mot slutet av januari månad. För att illustrera detta hade Risling sammanställt en tabell med ett detaljerat tidsschema ur vilket det framgick att det i första kammaren väcktes 190 motioner, och i den andra kammaren 324 (före det att den normala motionstiden gick ut). Han tecknade alltså bilden av en exakt parlamentarisk procedur, där motionerna (hand- eller maskinskrivna) först väcktes och avlämnades i två exemplar i respektive kammare av ansvarig ledamot. Risling var noga med att understryka att de ärenden som förelåg på kammarens föredragningslista alltid först skulle föredragas: ”Motionsavlämnandet förekommer följaktligen alltid mot slutet av ett kammarssammanträde.”²⁹⁷ En specialbestämmelse i riksdagsordningen (som var gällande när denna promemoria skrevs 1931) gjorde det också möjligt att väcka motion när som helst då riksdagen var samlad om något särskilt inträffat. Men vanligtvis inlämnades alla motioner under ett tidsfönster på en dryg vecka mot slutet av januari månad. Den allra sista dagen för motionsinlämnandet i kamrarna bildades det inte sällan en lång kö av ledamöter. Praxis skiftade därefter mellan kamrarna. I den första remitterades motionerna omedelbart till vederbörligt utskott, medan de i den andra bordlades till närmast följande sammanträde – varpå de remitterades. Fast före dess togs motionerna om hand av respektive kammarkansli som försåg dem med rubrik, ordnade dem efter innehåll, samt numrerade alla motioner i en för riksdagen gemensam sifferföljd. Först därefter tog riksdagens tryckeriexpedition över.

Noterbart är att det inte var kammarkansliet utan tryckeriexpeditionen som granskade alla motioner för att upptäcka om de handlade om snarlika

ärenden. Manuskripten gicks igenom i detalj, eftersom ”rubrikerna äro ofta olika formulerade på i övrigt likalydande motioner”. Tryckeriexpeditionen var med andra ord inte enbart en sorts mekanisk kopieringsinstans, utan synade också motionernas innehåll noggrant. Exempelvis letade man efter *transumter* – utdrag ur en handling, sammandrag eller excerpt – det vill säga textinnehåll som förekom på likalydande ställen i olika motioner, vilka i sådana fall noterades. 1931 figurerade transumter i etthundrafemtio motioner, enligt Risling. Tryckeriexpeditionens nästa åtgärd handlade också om motionernas innehåll, men nu istället om tydliga anvisningar till det tryckeri som skulle sätta texten. Det rörde sig exempelvis om sättningsdetaljer, ordnandet av tabeller och sifferuppställningar, anvisningar om diagram och kartor – ”allt i syfte att undvika större ändringar och omsättningar sedan korrektur tagits, varigenom minskade korrigeringskostnader ernås”. Givet årtionden av kritik mot det stigande kostnaderna för riksdagstrycket får man förmoda att byrådirektör Risling och hans personal ägnade detta steg i motionsprocessen extra uppmärksamhet, allt för att undvika dyrköpta tryckfadäser.

Även nästa steg i motionsproceduren var trycktekniskt orienterat, fast här handlade det om att bedöma motionernas tryckomfång, för att ”samordna smärre, i följd kommande motioner, till häften omfattande, om möjligt, 16-sidiga ark”. Det medförde nämligen en avsevärd kostnadsbesparing. För att exemplifiera – och föregripa eventuell kritik av det dyra riksdagstrycket – hade Risling i sin promemoria infogat exempel på hur kostnaderna skilde sig åt beroende på förfarande. Om åtta motioner på två sidor var sattes, trycktes och häftades separat blev kostnaden 384 kronor. Men om de istället sammanställdes till ett häfte på ett 16-sidigt ark, då blev priset endast 215 kronor och 50 öre. Och ja, byrådirektörens uträkningar i denna statliga offentliga utredning inkluderade faktiskt ören; riksdagen var som sagt sparsam. När tryckeriexpeditionen väl ställt samman motionerna i fixerade häften skickades de till vart och ett av de fjorton tryckerier som riksdagen 1931 tecknat kontrakt med. Här framhöll Risling att expeditionens ambition alltid var att de upphandlade tryckerierna skulle ”slutföra sättningen av emottaget manuskript under loppet av ett dygn utan användande av övertid”. Annars kunde priset snabbt stiga med uppemot hundra procent; sådan övertid ville tryckeriexpeditionen förstås undvika. Inte utan viss stolthet kunde Risling i sitt PM påpeka att priset för samtliga motioners tryckning året före (under riksdagen 1930) uppgått till summan 44 472

Kungörelse

angående upphandling av
post- och skrivpapper m.m.
för riksdagens behov.

För riksdagens behov komma nedan-
nämnda varor att av riksgäldskontoret
upphandlas:

Skrivpapper: 125 ris, vägande 60 och
70 gr.

Bokpapper: glättat, 50 ris, format
48×75, vägande c:a 26 kg.

Maskinskrivningspapper:
60 ris, vägande 45 och 60 gr.

Postpapper 4:o:
10 ris, format 22,5×29.

Postpapper 8:o: 10 ris.

Läskpapper: 5 ris blått och 5 ris vitt,
format 46×59.

Omslagspapper: 250 kg. specialkraft
klass 3, format 59×89.

Skriftliga förseglade anbud å leve-
rans av ovanstående varor eller en eller
flera av dem kunna ingivas till rika-
gäldskontoret senast lördagen den 19
oktober 1935 kl. 12 på dagen. Anbud
bör vara åtföljt av prov på de varu-
slag, detsamma avser.

Upplysningar rörande ifrågavarande
leverans, vilken bör vara fullgjord före
1935 års utgång, lämnas av förestän-
daren för riksdagens ekonomibyrå, by-
rådirektören E. Risling (tel. 10 84 60).

Stockholm den 3 oktober 1935.

**FULLMAKTIGE I RIKSGÄLDS-
KONTORET.**

Med famnen full av tryck; firma
M. F. Åkerdahl Bokbinderi AB var
under lång tid kontrakterad för att
sätta samman riksdagstrycket. Det
gällde inte minst statsverksproposi-
tionen, som var tung att bära på Karl
Sandels fotografi från riksdagens
tryckeriexpedition 1939. Det skrevs ofta
om den nådiga luntan och bokbindare
Åkerdahl, så exempelvis i *Svenska
Dagbladet* vintern 1933 (8/1). Även
riksdagen publicerade kungörelser på
temat i pressen (svd 9/10 1935), det
var nämligen en hel del papper som
skulle upphandlas. Historisk bildbyrå.

Nådiga luntan hos bokbindarn

Statsverkspropositionen i häftmaskinen, skärmaskinen och i binderiet.

Den väldiga lunta, som k. m. t. nådiga
proposition angående statsverkets till-
stånd och behov utgör, har nu börjat le-
vereras till trycket. D. v. s. det var i
onsdags, som de första manuskripten
anlände till bokbindare M. F. Åkerdahl,
vilken emellertid ännu under lördagen
icke hade fått hela kvantiteten till sig
överlämnad. Det bör vara en hugnesam

underrättelse för riksdagsarbetarna,
att den sammanlagda volymen på den
nådiga luntan detta år förefaller att bli
något mindre än i fjol. På papperet sy-
nes alltså den nya regeringen ha sparat,
och man får väl hoppas, att sparsam-
heten även sträcker sig till de många
siffrorna, som fylla de olika departemen-
tens äskanden.

K. m. t. är, som bekant, i mångt och
mycket en konservativ natur. Det för-
klarar måhända, att samma firma nu
under nittio år fått sig anförträtt att
delvis sätta och helt och hållet binda
statsverkspropositionen. Det är ett arbete
som får gå undan, ifall intet skall slå
slint utan hela verket i vederbörlig tåg-
ordning kunna överlämnas den 11 janu-

ari till de otåligt bidande riksdagsmän-
nen. Firman inkallar också extra perso-
nal för att hinna med det hela, och f. n.
är det sammanlagt 40 man, som gno
för brinnande livet för att svenska fol-
ket på bestämt klockslag skall få del av
vad hrr Per Albin, Wigforss och Eng-
berg ha i beredskap åt de redan förut
hårt pressade skattebetalarna.

kronor och 71 öre – där kostnaderna för övertid endast uppgick till 175 kronor och 25 öre. Det handlade om knappt fyra promille; ”övertid har alltså i stort sett kunnat undvikas”.

Det sista steget i processen handlade om korrektur. Mot- och korrekturläsning hade tidigare utförts både i riksdagen och på respektive tryckeri, men nu framkom att det bara var på tryckeriexpeditionen som man korrekturläste: för detta arbete ”står tillräcklig personal till förfogande”, påpekade Risling. När korrektur av alla motioner var genomgångna, så lämnade riksdagen så till sist trycktillstånd. Därefter trycktes upplagorna, fast det framgick inte i hur många exemplar som motionerna egentligen framställdes. När trycket var klart levererades motionerna ”omgående till bokbinderiet” – en instans som inte fanns i riksdagen, utan som även den utgjordes av en (eller flera) upphandlade aktörer. Där häftades motionerna samman, och skickades sedan i retur till riksdagens tryckeriexpedition, varefter vaktmästare tog vid och delade ut dem ”vid närmast följande sammanträde i riksdagens kamrar”. Av Rislings tabell framgick att det tog mellan tre och tretton dagar från det att riksdagsledamöterna avlämnade sina motioner tills dess att tryckfärdiga alster utplacerades i kamrarna. Av denna tid, avslutade Risling på sitt konsekvent petimeteraktiga sätt, använde kammarkanslierna mellan en och fyra dagar, alltmedan tryckeriexpeditionen, tryckerier och bokbindare behövde två till nio dagar.²⁹⁸

Bissmarks kommittéförslag 1931 var som påpekats modesta. Fast beträffande grundfrågan om riksdagstryckets ombesörjande, samt påskyndandet av motionernas tryckning, så fick förslagen ändå inget gehör. Läser man igenom det nästa sjuttio sidor långa protokollet när utredningen diskuterades i andra kammaren i maj 1932 så spelade riksdagstrycket ingen roll alls. Det nämndes knappt.²⁹⁹ Vad kamrarna framgent kunde enas om var att förlänga den normala motionstiden till tolv dagar. Men ett sådant beslut spelade egentligen inte någon roll för att snabba på motionstrycket; Risling hade ju påpekat att motionstiden bara i undantagsfall överskred tio dagar. Om tidningen *Dagen* 1906 beklagat sig över sölet med riksdagstrycket, och att denna saktfärdighet gjorde att trycket – inklusive kommittébetänkanden som Bissmarks – blott hade intresse för arkivforskaren, ja då visade det sig vara en fin prognos. Framför allt Rislings promemoria i SOU 1931:26 har varit oss mediehistoriker till stor hjälp för att förstå exakt hur pappersmotioner transporterades genom riksdag och kringliggande tryckerier och bokbindare. Det var ett flöde som heller inte direkt avtog. Att

riksdagsledamöterna inte kunde enas om de förslag som den bissmarkska kommittén presenterade var en sak. Men vad de under alla förhållanden kunde komma överens om, ja det var att arbetsbördan i riksdagen ökade under 1930-talet – i synnerhet sedan andra världskriget brutit ut, med inkallandet till en rad urtima riksdagar. En ny kommitté tillsattes därför med uppgift att ånyo revidera riksdagens arbetsformer, vilken resulterade i ett nytt betänkande, *Revision av riksdagens arbetsformer* (SOU 1944:8). Vid den tidpunkten var det dock allt fler ledamöter som propsade på en mer radikal omläggning av riksdagsarbetet. För många av problemen med den ökande arbetsbördan härrörde förstås ur det faktum att riksdagen fram till andra världskriget bara var samlad under halva året. Det framstod som alltmer udda och gammalmodigt – varpå (förstås) ytterligare en utredning startades hösten 1946. Den kom emellertid inte att ägna sig alls åt riksdagsstrycket, av den enkla anledningen att det som kallades 1946 års kommitté för riksdagstrycket då redan påbörjat sin utredning – ett arbete vi återkommer till i kapitlet som behandlar stenografi.

Signalflöden: Var är ni och telefonerar?

Eftersom flera Stockholmsfirmor i tryckeribranschen (liksom ett par bokbinderier) hade kontrakt med riksdagen för att på kontinuerlig basis sköta riksdagstrycket, så kom branschtidningen *Svensk typograftidning* – utgiven sedan 1886 av typografförbundet – att återkommande skriva om riksdagen. Det handlade mest om fackliga frågor, om arbetarskyddslagstiftning, och någon gång, som i maj 1902, om ”sträjk mot riksdagstrycket” – en kortvarig sådan förvisso, fast där en tryckeridirektör fick kavla upp ärmarna och arbeta nattsift.³⁰⁰ Historisk fackförbundspress är i regel inte känd för sitt lättsinne och humor, men *Svensk typograftidning* innehöll faktiskt en del lustifikation. I juni 1899 lät tidningen exempelvis meddela att tryckeriexpeditionens vaktmästare vid riksdagen ”gno omkring till de boktryckare, som utfört riksdagstryck”, och att de för dessa tjänster begärde dricks. Tidningen påpekade att det hela var något av en tradition; somliga vaktmästare plägade att efter riksdagens sommaravslutning uppvakta herrar boktryckare med en lista där de hade att teckna frivilliga bidrag; det brukade handla om en taxa på cirka tjugo kronor. Det var nu inte något att hetsa upp sig inför, menade *Svensk typograftidning* – däremot de tillvägagångssätt som noterats. För inhämtandet av denna dusör var numera inte beroende av

vaktmästarnas ”skoslitande [och] springande till tryckerierna med manuskript och korrektur. Åhnej, vaktmästarna veta nog att taga det så lindrigt som möjligt – de telefonera!”

Vid sekelskiftet 1900 hade telefonmediet på kort tid etablerat sig som ett vanligt och vardagligt medium, så även i Sveriges riksdag. När det gällde riksdagens kommunikationsflöden kom telefoner snabbt i bruk för olika typer av ärenden, och det kommer därför inte som någon överraskning att även riksdagens vaktmästare telefonerade. *Svensk typografitidning* var upprörd över denna framfusiga kommunikation, eller rättare sagt missbruket av riksdagstelefonerna. Redaktören manade stadens boktryckare att inte ”understödja och uppmuntra ett dylikt geschäft”. Den amuserande anekdoten antyder att tryck och telefoni var två medier som hängde samman. För det var via telefon som både tryckeriexpedition och vaktmästare, tryckare och bokbindare först och främst meddelade sig med varandra, ett slags kommunikativt signallöpe om man så vill. Riksdagstryckets tillblivelse underlättades tveklöst genom telefonkontakter: ”Telefona till tryckeriet att manuskript eller korrektur kan få avhämtas”, stod det just i *Svensk typografitidning* – det var till sådant som Graham Bells uppfinning skulle användas, inte till ”dylikt tiggeri”.³⁰¹

Telefoni som mediekanal var helt enkelt central för delar av riksdagens informationslöpe där vaktmästare ägnade sig åt telefonpåringning, för att använda ett samtida uttryck. Framgent i det nya riksdagshuset på Helgeandsholmen skulle vaktmästare bli till ett slags kroppsliga reläer för inkommande samtal till riksdagsledamöterna. ”Telefonerna *servades* av vaktmästare i kapprummen”, som Gösta Julin påpekade i sina riksdagsmemoarer.³⁰² Det var Bellbolaget som öppnade det allra första telefonnätet i Stockholm 1880. Marknaden expanderade snabbt, fem år senare var huvudstadens telefonnät det största i Europa – riksdagen på Riddarholmen kopplades upp 1888.³⁰³ Telegraf- och telefonrummet i det Gamla riksdagshuset var som sagt placerat intill tryckeriexpeditionen; att vaktmästare använde telefonerna där var alltså inte konstigt. Man får förmoda att det då fanns en, två eller möjligen tre apparater installerade i riksdagen – begreppet riksdagstelefon figurerade faktiskt (om än sparsamt) i såväl riksdagstryck som dagspress. Men i källmaterialet återfinns mycket lite information om telefoni och riksdagen före 1900. Av somliga uppgifter går det att sluta sig till att ledamöter mot en billig penning kunde få telefon installerad privat. Önskade en ledamot därefter tala med någon i Stockholmsområdet, ja då

var det gratis för vederbörande. Men gällde det rikssamtal så kostade det tio öre.³⁰⁴ Huruvida ledamöter var anträffbara på telefon i Gamla riksdags-
huset är svårt att veta; det hände säkert titt som tätt. I sådana fall var det
som vi påtalat vaktmästarnas roll att leta upp den som påringdes. Fast
önskade någon verkligen tala med en riksdagsman, ja då ringde man nog
snarare hem till densamma. I huvudstadens adresskalender, där riksdagen
under lång tid hade en egen rubrik med i princip alla ledamöter angivna,
började telefonnummer dyka upp från och med 1895. Några år senare i
Stockholms adresskalender 1901, ja då hade nästan alla ledamöter telefonnum-
mer – ofta två. Att telefonera innebar att först anropa en växel, och därefter
uppges ett allmänt nummer (a.t.) eller ett riksnummer (r.t.). År 1901 hade
Hjalmar Branting fortfarande inget riksnummer, men man kunde nå
honom i hans våning på Norrtullsgatan på nummer 10818. För kollegan
Karl Staaff (1860–1915) på Jakobsgränd gällde (a.t.) 755 och (r.t.) 2578,
medan den före detta statsministern (och godsägare) Erik Gustaf Boström
(1842–1907) på Regeringsgränd bara kunde anträffas på rikstelefon 359.
Om den senare berättas att några radikaler (bland dem Branting) efter en
sittning på Operakällaren vid mitten på 1890-talet ringde upp statsminis-
tern hemmavid för att fråga om den eftertraktade rösträttspropositionen
snart skulle läggas fram. ”Jag gick [ut] i telefonhytten och fick excellens
nummer uppringt. Då det svarades hallå, frågade jag – i tanken att det
var någon betjänt som passade telefonen – om statsministern var hemma.
– Ja, det är jag, svarade han”. Frågan om rösträtten ställdes, varpå Boström
svarade med barsk röst: ”Jag talar inte med anonyma personer – och så
följde en skarp afringning”.³⁰⁵

Även om empirin är knapp kan man sluta sig till att telefoni var ett
medium som användes i riksdagen på Riddarholmen, men med all sanno-
likhet främst av kanslisters, notariers och vaktmästares. Fast även riksdags-
ledamöter önskade förstås ringa och vara anträffbara, inte minst för folk
från landsregioner de representerade. För att förbättra ett sådant nationellt
kommunikationsflöde installerades 1905 därför ett flertal telefoner i det
nya riksdagshuset på Helgeandsholmen. Då huset invigdes imponerades
tidens journalister av att där fanns ”telegraf- och telefonrum [i] mängd”.
Också i ”pressens afdelning, förlagd omedelbart bakom de båda kamrarnas
referentläktare [fanns både] skriftrum [och] telefonhytter i mängd”.³⁰⁶ Exakt
hur många telefoner som det nya riksdagshuset stoltserade med framgick
inte. Julin har dock i sina memoarer påpekat att det sedermera rörde sig

ALLMÄNNA TELEFONBOLAGETS I STOCKHOLM NYA APPARATSAL.

Foto. An. Lindholm Foto. af. S. S. S.

ALLMÄNNA TELEFONBOLAGET i Stockholm har nu fått sin nya apparatsal färdig. Den är belägen i bolagets nybyggnad, n:o 28 Malmkillnadsgatan, och sträcker sig, såsom den gamla i bolagets äldre, bredvid liggande fastighet, mellan nya nämnda gata och Norra Smedjegatan. Den nya salen har samma längd som den gamla eller 33 1/2 meter, men dess bredd, 11 1/2 meter, överskrider den gamla salens med 2 1/2 meter. Den nya apparatsalen, som räcker för 20,000 abonnenter, erbjuder om dagen, tack vare det rikliga takljuset, och om kvällen, då de elektriska bågslamporna stråla, en vackert storartad anblick. För öfrigt användes i densamma beträffande inkopplingen ett nytt system. Vid det förut använda systemet, i den gamla apparatsalen, föll, när man ringde upp i telefonen, en klaff ned vid kanten af växelbordet, och härpå måste telefonisten läga reda på det hål högre upp i bordet, hvilket hade samma nummer, som syntes vid den nertalina kinfen, samt koppla in i hålet. Telefonisten måste äfven i förfarten slå upp klaffen. Nu, i den nya apparatsalen, är det så inrättadt, att vid påringning, en liten elektrisk lampa blir glödande, hvarpå telefonisten kopplar in i hålet ovanför lampan i fråga, som därefter slöcknar. Högt uppe på växelbordet faller äfven en klaff ned och angiver numret, men detta sker endast som en betryggande åtgärd, ifall något mankemang skulle inträffa med lampan ifråga, så att den icke började glöda. Egendomligt är att se, huru det börjar att glöda än på det ena och än på det andra stället i bordet, som naturligtvis icke ser ut som något vanligt bord, utan hvars största del utgöres af en vägg. Kostnaden för den nya apparatsalen belöper sig till icke mindre än 1 miljon kronor.

Någon sambandscentral var inte Gamla riksdagshuset på Riddarholmen med sina kanhända tre telefonapparater. Betydligt mer imponerande var den nya apparatsalen hos Allmänna telefonbolaget på Malmkillnadsgatan några stenkast bort. När den 1902 stod klar kunde tjugotusen abonnenter dagligen kopplas samman. Illustration ur *Hvar 8 dag* nr 48, 1902.

om sexton riksdagstelefoner (för ledamöter), samt ett fåtal för pressens räkning. Telefoner installerades även för administration och förvaltningen; på fotografier tagna på tryckeriexpeditionen i början av 1910-talet framgick till exempel att föreståndare Velande hade telefon på sitt skrivbord. I olika byggnader intill riksdagen, framför allt i kanslihuset på Mynttorget, fanns också många telefoner för att underlätta intern kommunikation. När statsminister Staaff hösten 1911 formerade sin andra ministär tog han nog hjälp av telefon, åtminstone hade han två apparater uppställda på sitt skrivbord i ämbetsrummet i kanslihuset.

Av andra fotografier kan man sluta sig till att riksdagshusets olika sammanträdesrum i regel inte hade telefoner, detsamma gällde naturligtvis i

Bildtexten i *Hvar 8 dag* (nr 11) uppmärksammade inte att statsminister Karl Staaff hade två telefonapparater på sitt skrivbord i kanslihuset i december 1911 – men väl den kungliga konsten på väggen.

kamrarna. Mediet underlättade kommunikation, men var också ett påtagligt störnings- och irritationsmoment. Som en variant på det senare framhåller Julin att riksdagstelefonerna ofta var upptagna. Det berodde nu inte nödvändigtvis på ledamöter som telefonerade, utan snarare på att apparaterna blev blockerade av utifrån kommande samtal. Inte sällan handlade det om journalister som önskade få besked om hur en viss votering avlöpt. Då kunde vaktmästare förmodligen ge ett raskt svar, värre var det när någon ute i landet önskade få kontakt med en viss ledamot och ringde till riksdagen. Då hade "vaktmästarna vid telefonhytterna ingen annan möjlighet än att be den uppringande vänta i telefonen, medan man skickade ut en vaktmästarkollega att leta". Byggnaden var ju stor så de kunde ta ordentligt med tid att hitta vederbörande. Inte sällan tvingades vaktmästare att söka igenom hela riksdagshuset – "det blev dyra samtal för den uppringande, allt medan apparaten var blockerad för andra samtal", tvingades Julin erkänna.³⁰⁷ Telefonerandet till eller från riksdagen var således förknippat med en hel del vedermödor. Därtill: att sexton riksdagstelefoner över tid uppställda i olika telefonrum (eller hytter) inte kunde täcka det kommunikativa behovet för nästa fyrahundra ledamöter säger sig självt. Tilläggas kan att vaktmästarna inte bara hade svårt att få fatt på ledamöter, de hade också att driva in pengar, eftersom alla ledamöter var tvungna att i telefon-

hytternas skrivblock notera längden på alla sina rikssamtal, för att sedermera betala dessa privat.

Om riksdagens telefonrum antyder diverse mer eller mindre tragikomiska intermezzon, så tilldrog sig kring dessa också mer allvarliga och närmast antidemokratiska scenarier. För telefonmediets introduktion i Sverige utspelade sig parallellt med parlamentarismen och demokratins införande. Det innebar också att mediet kom att användas för politisk övervakning. ”Polisspionaget på telefonerna gammal praxis”, var exempelvis en braskande rubrik i *Arbetaren* vintern 1924.³⁰⁸ Bakgrunden till just denna historia var det faktum att arbetarrörelsens företrädare under decennier övervakats av Stockholmspolisens detektiva avdelning. Det gällde främst de mest vänstersinnade och revolutionärt inriktade socialdemokraterna, såsom Zäta Höglund (1884–1956). Men även Per Albin Hansson stod under regelbunden uppsikt har journalisten Anders Isaksson påpekat i sin biografi.³⁰⁹ I 1920-talets början ryktades det att polismyndigheten i Stockholm rentav hade en avlyssnings- och spioncentral på Linnégatan på Östermalm; den hade övertagits från militären efter första världskriget och användes nu istället, hävdades det, för politiskt spionage. Inför riksdagen 1924 motionerade därför socialdemokraternas partisekreterare Gustav Möller (1884–1970), då ledamot i första kammaren, om skydd för avlyssnande av telefonsamtal och förebyggande av ”missbruk av telefonnätet”. Möller trodde sig veta att det fanns ”vad man skulle kunna kalla en särskild avlyssnarestation i Stockholm ... genom vilka abonnenter kunna inkopplas till en avdelning av detektiva polisen”.³¹⁰ Det var förstås upprörande. Frågan berörde många socialdemokrater på djupet då den utgjorde ett slags politisk rekyl efter den allmänna rösträttens genomförande och rädslan (inom högern och konservativa företrädare) inför det nya samhällssystem som höll på att ta form.

Under våren 1924 utvecklade sig telefonspioneriet till en omskriven politisk skandal där polismästaren i Stockholm, Gustaf Hårleman (1867–1937), hamnade i skottgluggen. När Möllers motion diskuterades i både första och andra kammaren i maj 1924 var tonen allt annat än politisk hövlig, snarare hätsk med nära nog oöverstigliga klassmotsättningar. Möller menade sig veta, ”ehuru jag icke kan prestera något säkert bevis därför”, att Hjalmar Brantings privata telefon övervakats under flera års tid.³¹¹ Det var sorgligt, menade Per Albin Hansson, att polisens ”spionerisystem mot ’samhällets fiender’ [icke avsåg] kriminella brottslingar utan

[män] inom samhället, vilka äro utav annan åskådning än den, som en gång varit den förhärskande”.³¹² Möller och Hansson kritiserade främst polisens övervakning av privatpersoner inom arbetarrörelsen, men socialdemokraten Fabian Månsson (1872–1938) gick (som ofta) ett steg längre. I debatten menade han att den allmänna rättsuppfattningen krävde att telefonhemligheter måste ”skyddas i lika hög grad som brev- och telegramhemligheten”. Och han skrädde inte orden när polismästare Hårleman kom på tal. ”Jag menar, att polissystemet här i Stockholm, enkannerligen den politiska polisen, är en sådan härd av ruttenhet, att den behöver helt och hållet rivas ned såsom varande en av de förnämsta samhällsfaror, som vi hava i vårt land.” Det var i det sammanhanget som riksdagens telefonhytter gjorde entré i den förbittrade politiska diskussionen. För Månsson gjorde gällande att även riksdagens telefoner avlyssnats av polisen.

Antalet rikstelefoner i riksdagen var få. När Karl Sandels 1939 fotograferade socialdemokraten (och tidigare textilarbeterskan) Elsa Johansson (1888–1981) så hade hon varit ledamot i tre år; möjligen talade hon med någon från Östergötlands läns valkrets vilken hon representerade i andra kammaren fram till sin pensionering 1956. Tekniska museet och Historisk bildbyrå.

När herr Hårleman talar om att han måste övervaka samhällets fiender, kan jag nämna, att större delen av denna kammare och första kammaren och kamrarnas betjäning anses höra dit. Det var nämligen så, att jag för några år sedan, då vi skulle ha en tulldebatt [så kom jag] i förlägenhet rörande [tullar] i ett av våra grannländer. Jag ringde då upp vederbörande legation och bad att få tala med ministern, men han var icke hemma. Någon tid senare ringde jag åter, och då kom det en mansröst i telefon. Jag kan icke erinra mig, om det var ministern eller om det var någon annan legationstjänsteman. Alltnog, jag frågade efter de [tullar som] tillkommit i grannlandet i fråga, och om han kunde ge mig upplysning om priserna på spannmål, mjöl och bröd [...] Han frågade mig då: ”Var är ni och telefonerar?” Jag svarade: ”Jag är i en av riksdagens telefoner, så att vi kunna vara ganska ogenerade.” – ”Då vill jag icke alls tala med er, ty ni är inkopplad till polisen.”³¹³

Fabian Månsson var i riksdagen välbekant för sin fabuleringskonst. Huruvida riksdagstelefonerna verkligen var polisiärt avlyssnade (eller inte) vågar vi inte uttala oss om. Vår poäng är att telefoni var ett tekniskt medium som på en rad olika sätt påverkade riksdagsarbetet, och möjligen till och med övervakade detsamma. Som på de flesta institutioner, företag och organisationer var telefoner ett prosaiskt kommunikationsmedium; i riksdagen bidrog de till att både internt och externt kommunicera och cirkulera information. Det är förstås en banal iakttagelse. Under alla förhållanden etablerade sig telefoner som ett vardagsmedium – som förvisso ringde och

lät, men annars inte gjorde mycket väsen av sig. Spåren av riksdagstelefonerna i källmaterialet är få.

Samtidigt: för en mediehistoria om riksdagen var telefoni likafullt en central kommunikationskanal, som det går att få korn på via andra medier. Vi har ovan antytt att fotografier emellanåt kan fungera som en historisk källa i vilka det ordinära riksdagsarbetet och dess medieanvändning skymtade. Det gäller främst en större mängd bilder av pressfotografen Karl Sandels (1906–1986), en tidig representant i Sverige för den nya sakheten under mellankrigstiden. Sandels sakliga bildestetik återkommer i de fotografier han tog i riksdagen, bland annat arbetade han ofta med tydliga perspektiv och bilddjup. Raffinerad estetik är förvisso inte något som vanligen förknippas med riksdagsarbete, men några av Sandels riksdagsfotografier är mycket vackra och konstnärligt slagfärdiga, till exempel hans profilbild av den socialdemokratiska ledamoten Ebon Andersson (1896–1981) framför riksdagens anslagstavla, tagen 1939 och som av skuggor att döma var ljussatt. För att fotografera sådana bilder hade Sandels uppenbarligen access till riksdagshusets interiörer, men det förefaller inte som om hans bilder togs på uppdrag av riksdagsförvaltningen. Åtminstone finns det inga uppgifter om det i riksdagens arkiv. Några år in på 1930-talet hade Sandels börjat att arbeta som frilansfotograf, han startade också en egen firma, Sandels illustrationsbyrå. Fotografierna från riksdagen sålde han till dags- och illustrerad press; ett flertal av hans bilder med statsverkspropagationens pappershögar publicerades i många tidningar.

Vad som intresserar oss i detta sammanhang är att Sandels bilder från 1930-talet ger tydligt besked om riksdagens vardagliga mediebruk – med ledamöter som läste tidningen i bibliotek och pressrum, som redigerade textunderlag, som lyssnade på radio, och som talade i telefon. Ett par ovanliga bilder porträtterade till och med riksdagens vaktmästare i full färd med att reparera trasiga skrivmaskiner. Åter andra var tagna vid riksdagens anslagstavla, full med upphängda papper med riksdagstryck och föredragningslistor – en sorts intern informationskanal får man förmoda. Många fotografier visade också upp riksdagens kyffen och vrår, med riksdagsmän inträngda i hörn skrivande på inlägg. Som arbetsplats hade riksdagshuset sina begränsningar.

För riksdagens mediehistoria är Sandels fotografier en närmast ovärderlig visuell källa som förtjänar att uppmärksammas, även om avbildandet av riksdagsledamöter knappast var någon nyhet.³¹⁴ Ministrar och ministärer

Riksdagen som fotografisk konst – Karl Sandels porträtt av den socialdemokratiska ledamoten Ebon Andersson togs 12/1 1939. Historisk bildbyrå.

Karl Sandels fotografier från riksdagen under 1930-talet är en utomordentlig mediehistorisk källa: anslagstavlor studeras, skrivmaskiner repareras och det lyssnas på radio. Det var i januari 1935 som socialdemokraten Sigröd Gillner-Ringenson (1891–1975) satt invid riksdagens radioapparat; exakt fyra år senare fick kommunisten Solveig Rönn-Christiansson (1902–1982) redigeringshjälp – och om så skulle behövas gick det att ringa med telefonen intill. Historisk bildbyrå.

återfinns i bildform alltsedan dagspressen började att innehålla grafiska representationer. Även i den illustrerade pressen figurerade bilder från riksdagen och porträtt av ledamöter, i stil med det tidigare nämnda reportaget i *Hvar 8 dag* från 1911. Karikatyrer av politiker var förstås också vanliga; i Albert Engströms (1869–1940) tidning *Strix* återkom med regelbundenhet riksdagens ledamöter i tusch – 1906 samlade han till och med sina karikatyrer i en egen bok, *Riksdagsgubbar*. Sandels bilder går också att placera i en internationell kontext av parlamentsfotografi, där politiker och statsmän gjordes bekanta för en bredare läsekrets via olika typer av fotojournalistiska reportage. Inte sällan handlade det om en sorts idealiserade fotografier av statsmän; *Das ideale Parlament* är just titeln på en bok om den tyske fotografen Erich Salomon (1886–1944), som både fotograferade den tyska riksdagen i Berlin och den nederländska i Den Haag. Liksom Sandels lyckades Salomon genom kontakter få access till insidan av Berlins riksdagshus; han fotograferade på plats mellan 1929 och 1931. Salomons bilder av tyska politiker antyder att både han och avbildade ledamöter var medvetna om den bild av riksdagen som de önskade förmedla. När det gäller Sandels är det mer tveksamt om så var fallet. Vare sig riksdagstrycket eller dagspressen ger några indicier på att ledamöter eller förvaltning ägnade några explicita tankar om hur bilden av riksdagen skulle se ut eller huruvida den borde iscensättas. Ett undantag utgjordes av riksdagens högtidliga öppnande som återkommande skildrades i både fotografi och film, fast denna ceremoni med det kungliga trontalet ägde rum i Rikssalen på slottet. Det har sagts att Erich Salomon var en politisk fotograf som strävade efter att etablera ett bejakande bildspråk av parlamentarism och demokrati mot slutet av Weimarrepubliken. Detsamma kan möjligen hävdas om Karl Sandels fotografier, även om den tyska politiska kontexten naturligtvis var radikalt annorlunda med förfärande resultat. Som namnet antyder var Salomon av judisk börd – han tvingades i exil 1933, arbetade som fotograf i Nederländerna, gick under jorden efter Nazitysklands ockupation, angavs, deporterades och mördades i Auschwitz 1944.³¹⁵

Textflöden från referentläktaren – och riksdagens postgång

Även om Karl Sandels fotografier av riksdagens miljöer emellanåt figurerade i offentligheten så var text den modalitet som i huvudsak bestämde hur riksdagen uppfattades. Bilden av riksdagen tog form i dagspressens spalter. Som vi påpekade i bokens inledning så bevakade journalister närmast konstant vad som pågick i kamrarna uppe från pressläktaren, ibland kallad referentläktaren. På vilka sätt som svensk dagspress skrev om landets riksdag är naturligtvis ett omfattande ämne (och en bok för sig). Under den tid då riksdagen sammanträdde – ända fram till andra världskriget handlade det som sagt bara om några månader på våren³¹⁶ – så innehöll de flesta svenska dagstidningar på nästan daglig basis rapporter om vad som sagts i bägge kamrar; rubriker som Riksdagen, Från pressläktaren eller Från riksdagens pressläktare återkom ständigt och jämt. Det handlade mest om nyktra referat av vad som yttrats, men också om journalistiska reflektioner i form av Riksdagsbrev eller Riksdagsrevy, samt emellanåt av ideologiskt drivna ledare med bitska politiska kommentarer.³¹⁷ En inte obetydlig del av spaltutrymmet i svensk dagspress bestod faktiskt periodmässigt av rapportering från riksdagshuset. Det var ett informationsflöde som inte sällan hade en sorts cirkulär karaktär. Ledamöter var ju själva ivriga tidningsläsare och i kamrarna kommenterade de ofta vad dagspressen skrev om riksdagen – som tidningarna ånyo dagen därpå lade ut texten kring. Till saken hör förstås att de flesta tidningar hade en tydlig politisk färg; partipressen kommenterade riksdagsarbetet utifrån specifika ideologiska synsätt.

Under alla förhållanden bör det noteras att många av de större tidningarna kring sekelskiftet 1900 hade journalister anställda med ett tydligt uppdrag att skriva om riksdagen. De noterade vad som sagts i kammaren, men också huruvida det rådde trängsel på pressläktaren, eller om landsortspressen var närvarande (eller inte). Ibland kunde någon påpeka att han satt mol allena på läktaren; eftersom det fanns två kamrar rörde sig journalister emellan för att bevaka det som föreföll mest intressant. *Göteborgs Dagblad* önskade exempelvis 1919 ge sina läsare en ”principfast åsiktsbildning [om] riksdagsärendenas gång, betraktade ur pressläktarens kaleidoskopiska och omväxlande perspektiv”.³¹⁸ Tidens riksdagsreferenter kunde även inbegripa kåsörer eller tecknare som uppe på läktaren – den så kallade hyllan under taket – avbildade riksdagsgubbar på mer eller mindre maliciösa sätt. Efter

hand blev det allt vanligare att nyhetsbyråer tog över bevakningen av riksdagens arbete; i en tillbakablickande artikel om livet på pressläktaren i *Svenska Dagbladet* vintern 1920 hette det till och med att "referensskapet så att säga industrialiserats". Landsortspressen hade 1919 lanserat Pressens nyhetsbyrå, vars huvudkonkurrent var Svenska Telegrambyrå. Den hade grundats redan 1867, och bytte 1921 namn till Tidningarnas Telegrambyrå (TT), en byrå som flertalet dagstidningar då blev delägare i. Nyhetsbyråernas riksdagsreferat var ofta detaljerade; de hotade emellanåt att "översvämma redaktionen", kunde det heta.³¹⁹ Fast oberoende av om riksdagsreferenterna arbetade för en nyhetsbyrå eller en tidning, så hade de alla en sak gemensamt: det var svårt att höra vad som sades nere i kammaren, något vi återkommer till i nästa kapitel. Sorlet påverkade riksdagsreferaten – i stort och smått. Om ett anförande i andra kammaren av socialdemokraten (och prästen) Harald Hallén (1884–1967) kunde man exempelvis i *Göteborgs Aftonblad* i februari 1913 läsa att han "höll för de i sitt anletes svett arbetande stenograferna en lång utredning, af hvilken endast spridda [ord] genom den högljutt sorlande kammaren nådde upp till pressläktaren". I ett från pressläktaren "ohörbart anförande" var en fras som ofta återkom i tidningsläggen; på samma bog kunde ett anförande "på grund av det starka bullret i kammaren endast mycket fragmentariskt uppfattas från pressläktaren".³²⁰

De tidningsmän som bevakade riksdagsarbetet hade alltså fullt sjå med att uppfatta vad som yttrades i kammaren. Samtidigt bör man erinra sig den koppling som fanns mellan riksdagsledamöter och journalistkår; de tidigare hade inte sällan en bakgrund (eller var verksamma) som redaktörer; "statsbärande pennor" med presshistorikern Per Rydén's pregnanta karakteristika. Att vara ledamot i riksdagen var under lång tid inte ett heltidsarbete; under 1920-talet var ett trettiotal ledamöter i andra kammaren *samtidigt* verksamma som tidningsmän. Dagspressen utgjorde i så måtto en betydande statsmakt under mellankrigstiden – men inte i egenskap av en oberoende granskande kraft.³²¹ Om Hjalmar Branting hette det 1917 i *svD* att innan han blev riksdagsledamot, ja då hade han redan "en lång riksdagserfarenhet från pressläktaren".³²² Snarare figurerade därför föreställningen om referentläktarna som "ett slags förgårdar till de politiska elyséerna".³²³ Dagspressens och riksdagstryckets textflöden emanerade på så vis ur samma källa, även om innehållet tog sig olika uttryck. Hur denna textuella transfer gick till i praktiken före det att nyhetsbyråerna tog över kan rekonstrueras hjälpligt. Det verkar inte som om riksdagens vaktmästare

spelade någon större roll i sammanhanget; de distribuerade riksdagstryck men inte pressmaterial. Och även om riksdagshuset alltsedan 1905 hade en pressavdelning med telefonhytter, så nämndes telefoner mycket sällan i pressens referat.³²⁴ Om kamrarnas diskussioner drog ut på tiden och det blev hög tid att distribuera åtminstone delar av riksdagsreferaten, förefaller det snarare som om Stockholmspressen använde sig av stadsbud eller springschasar. När det var trångt på hyllan fick ”springpojkar åla sig fram till sina resp. tidningars representanter för att hämta manuskript”, påpekade signaturen Minimax i *Svenska Dagbladet* vintern 1920. Man kan utgå från att det därefter gick tämligen raskt att distribuera dessa referat eftersom många tidningsredaktioner fanns i Klarakvarteren i huvudstaden som bara låg ett par hundra meter från riksdagen.

Som vi påpekat började återgivandet av riksdagsreferaten i text att professionaliseras i början av 1920-talet genom nyhetsbyråernas verksamhet. 1920 etablerade en av dem rentav en egen riksdagsredaktion, efter 1921 i regel kallad för Tidningarnas Telegrambyrås riksdagsavdelning. Den var verksam under våren när riksdagen sammanträdde, med all sannolikhet inhyst i någon del av riksdagens pressavdelning. I sammanhanget kan det noteras att det figurerade viss språkförbistring, för dels fanns i riksdagen en pressavdelning för de journalister som bevakade riksdagsarbetet, dels TT:s riksdagsavdelning – och därtill hade utrikesdepartementet en egen pressavdelning (som etablerades under 1910-talet). Denna allmänna pressavdelning gjorde föga väsen av sig, och har knappt efterlämnat några spår alls i tidningsläggen. Av riksdagens arkiv framgår dock att det under 1930-talet inrättades en större, gemensam lokal för dagspressens representanter, liksom ett separat rum för TT:s riksdagsavdelning. Bägge dessa utrymmen moderniserades därtill i början av 1940-talet; pressens telefonhytter försågs då med ljudisolering.³²⁵

Det framgår inte av bevarade arkivalier om riksdagsförvaltningen ägnade tidningarnas representanter någon speciell uppmärksamhet, åtminstone inte före 1950. Hur många journalister som var ackrediterade – om någon nu var det – är till exempel oklart.³²⁶ Under alla förhållanden kan det konstateras att TT:s riksdagsavdelning påbörjade arbetet med att standardisera riksdagsreferaten under 1920-talet så att det på ett enklare sätt kunde hanteras på tidningsredaktionerna, även om somliga (som Minimax) beklagade sig över denna homogenisering. Chefen för denna avdelning inom TT var journalisten Torvald Sachs (1887–1978), som var stationerad

i riksdagshuset, och – apropå dubbla uppdrag – också var ledamot av det liberala partiets verkställande utskott. Från dagens horisont var det en omöjlig kombination. Men att Sachs var liberal hindrade honom inte nämnvärt från att rapportera från riksdagens kammare; hans stämma hördes också i etern. ”Ehuru objektiv då det gäller att återge andras tankar och ord i det politiska har [Sachs] sin egen bestämda politiska mening och inriktning”, kunde det lätt paradoxalt heta om hans rapporter.³²⁷

TT:s journalistiska riksdagsavdelning kom att spela en betydande roll för det textflöde som strömmade ut ur riksdagen. Somliga tidningar såg dock till att fortsatt ha viss närvaro på referentläktaren, framför allt när större politiska frågor skulle diskuteras. Men i huvudsak var det nyhetsbyråer som tog hand om riksdagsreferaten. I en artikel om TT:s övergripande verksamhet i SvD våren 1935 hette det att riksdagsavdelningen förfärdigade ingresser till de olika frågor som kamrarna skulle behandla, ”vilka utsändas i stencil till tidningarna”. Dessa utskick var kortfattade och ”utformade så att kamrarnas beslut bekvämt kunna hängas på”, en tydlig referens till att riksdagstrycket och rapporteringen om detsamma hängde ihop. I samma artikel påpekades också att TT:s nyhetsstoff användes av fler än etthundra-sextio svenska tidningar; nyhetsbyrån hade därtill genom att nyttja fjärrskrivare (teleprinters) ”blivit en trollkarl i fråga om fart”. Men samma höga hastighet i textflödet gällde inte riktigt för riksdagen; textdistribution där var fortsatt manuell. När det var dags för större riksdagsdebatter hade TT två medarbetare på plats i varje kammare, vilka ”dikterade sina referat omedelbart”. Dessa diktat kopierades – eller rättare sagt, hektograferades (mellankrigstidens term för stencilerat, mångfaldigande av skrift) – och skickades därefter ”ut till stockholmstidningarnas medarbetare på referentläktaren”.³²⁸ Denna hektografering ägde rum i riksdagshuset; det handlade alltså om en säregen textuell rundgång med syfte att förenkla riksdagsrapporteringen. Sammanfattningsvis: TT snabbdikterade från referentläktaren vad som yttrades i kamrarna, samma diktat redigerades och stencilerades därefter på TT:s riksdagsavdelning – för att i hektograferad form distribueras till pressens representanter på samma referentläktare, allt under pågående plena.

Frågan inställer sig naturligtvis på vilka sätt som rapporteringen av den politiska diskussionen påverkades av denna mediala rundgång. Vi ska i ett senare kapitel redogöra i detalj för de skiftande praktiker som användes för att stenografera riksdagens tal till protokolltext, och därför vill vi främst

Riksdagens ledamöter var flitiga tidningsläsare; inte minst gällde det att hålla sig *ajour* med vad som hände ute i landets regioner – exempelvis som på bilden via *Jämtlands Tidning*. Fotografiet av Karl Sandels togs i januari 1932 med bildtexten: ”Mellanspel i riksdagen. Morgontidningarna studeras”. Historisk bildbyrå.

uppmärksamma att riksdagsreferaten i dagspressen (liksom de stenograferade talen i protokollen) ibland skiljde sig från vad som sagts i kamrarna. Det handlade i regel inte om några större semantiska förskjutningar. Men det är ändå värt att påminna om att tidningarnas citat av vad som yttrades i kammaren inte alltid överensstämde med verkligheten; talflöden och textåtergivning var inte identiska. I en del fall hände det att Tidningarnas Telegrambyrå klandrades i riksdagen, speciellt när ledamöter blev irriterade över att de felciterats – framför allt när ord lades i deras mun vilka inte uttalats. Så menade sig socialdemokraten Carl Lindhagen vintern 1940, han var då som åttioåring fortsatt ledamot av första kammaren, ha blivit oriktigt citerad av TT. Han krävde därför en rättelse från nyhetsbyrån. Med ålderns rätt hade han förvisso inte längre samma röstresurser som när han (43 år tidigare) först blev riksdagsledamot 1897, men han hade i det aktuella ärendet endast yrkat på avslag – och inte som TT:s referent missuppfattat saken med tillägget ”naturligtvis yrkade hr. Lindhagen avslag”. Det var oriktigt och alls inte någon självklarhet för Lindhagen; han hemställde därför ”att TT till pressen sprider ordalydelsen av mitt stenograferade, protokollförda yttrande”, varpå ett utdrag från detta bifogades i DN. Torvald Sachs fick krypa till korset. Han medgav att hans riksdagsavdelning misstagit sig, med tillägget att sorlet i kammaren och Lindhagens ”spröda stämma” gjort det hart när omöjligt att från referentläktaren uppfatta vad han sagt.³²⁹

Episoden med Tidningarnas Telegrambyrå och Carl Lindhagen antyder att åtminstone vissa riksdagsledamöter läste tidningarnas riksdagsrapporter mycket noga – och emellanåt noterade att oriktigheter var införda i bladen. Riksdagen var just en betydande prenumerant av dagspress och tidskrifter; det rörde sig om flera hundra titlar som riksdagens vaktmästare varje dag hade att placera ut i bibliotek, tidnings- och klubbрум. Till textflöden av riksdagstryck och riksdagsreferat sällade sig därför också prenumerationer och riksdagens postgång. Det var stora mängder brev och tidningar som riksdagens fyra postvaktmästare hade att ta hand om under mellankrigstiden. All post till de nästan fyrahundra ledamöterna hämtades på postkontoret Stockholm 2 i Gamla stan, sorterades och delades därefter ut i ledamöternas brevfack i kammarvåningen i riksdagshuset. Även dagspress och tidskrifter hämtades på samma sätt, och man får förmoda att den tunga dragkärra som användes för riksdagstrycket även gjorde tjänst när det gällde transport av dessa tusentals blad. Postvaktmästarna hade att göra från morgon till sen kväll; de arbetade i pass, hämtade och lämnade post

två gånger varje dag, och avslutande inte arbetsdagen förrän klockan tio på aftonen.

Om riksdagstelefonerna enligt Fabian Månsson ställvis var avlyssnade, utspelade det sig kring riksdagens postgång också vissa dramatiska episoder. I februari 1935 kunde flera tidningar till exempel rapportera om att Zäta Höglund blivit utsatt för ett attentat invid riksdagens postfack. Han hade fått ett brev adresserat till sig, och när han sprättade upp kuvertet visade det sig innehålla ”ett gult och ohyggligt stinkande pulver”. Höglund blev omedelbart röd i ansiktet och ”kände en lätt svindel”. Han lyckades i alla fall underrätta en postvaktmästare som slog in brevet i ett konvolut, och därefter ringde polisen. En kriminalkommissarie infann sig, tog hand om brevet och skickade det till Statens rättskemiska laboratorium. Enligt *Svenska Dagbladet* var det inte första gången som ledamöter på detta sätt blivit utsatta för brevattentat, det hade hänt tidigare i riksdagen. Det kunde konstateras att brevet till Höglund var avstämplat i Stockholm, adressen var handskriven, men vem som skickat brevet kunde polisen inte fastställa. Tidningen hoppades att det snart skulle bli fallet, så ”att den anonyme avsändaren uppdagas och vederbörligen näpses”.³³⁰

Någon säkerhetsavdelning hade Sveriges riksdag inte vid den här tidpunkten; att landets ledamöter kunde utsättas för hot eller andra faror var det inte många som trodde. Det så kallade attentatet mot Höglund omtalades i pressen därför närmast som ett pojkestreck; det var inget att ta på allvar. Bristen på säkerhetsrutiner i riksdagen berodde främst på att förvaltningen var både snål – och snålt tilltagen; all form av övervakning skulle varit kostsam. Riksdagen hade förvisso många vaktmästare, men namnet till trots var de inte anställda som väktare. Vad som under alla förhållanden kan konstateras är att från och med 1935 sorterade alla vaktmästare under Riksdagens ekonomibyrå. Tryckeriexpeditionen flyttades organisatoriskt så att ekonomibyrån även ansvarade för riksdagstrycket. 1941 anställdes Oscar Sandin (1894–1978) som byråchef, och fick då ansvar för administrationen av riksdagen; det som idag heter Riksdagsförvaltningen. Sandin var en trotjänare som blev kvar på sin post fram till 1960. Enligt Julins memoarer var han urtypen för äldre tiders statstjänstemän. Apropå säkerhet: när den så kallade sabbatssabotören härjade, en dynamitardliga som placerade ut sprängladdningar i Stockholm hösten 1946 – man sprängde bara på helger, därav namnet – så patrullerade Sandin (med sin hund) nattetid runt riksdagshuset som en sorts polisförstärkning. Enligt Julin tolkade Sandin

Riksdagen på brevkort – adresserat till det svenska konsulatet i Jamestown på ön Sankta Helena. Det förefaller som om vykortet skickades sommaren 1907, förmodligen då med den svenska pansarkryssaren Fylgia på en av hennes utlandsexpeditioner. Marinmuseum.

”sin roll som byråchef så att han själv måste gå främst i ledet när det gällde att spara en krona av statens pengar eller att själv gratis utföra en uppgift, så att man inte behövde slösa bort pengar på att anställa folk”. Sandin gjorde sig känd för att på egen hand både städa riksdagshuset, skotta snö på dess tak och kontrollräkna riksdagens tvålar – och till och med förse dem med inskriften: ”Tillhör riksdagen”.³³¹

Byråchef Sandin – tillsammans med ett flertal ledamöter – menade att riksdagens postgång borde gå att effektivisera och rationalisera. Grundtanken i ett förslag var att reducera antalet postvaktmästare och deras släpande på postsäckar till och från Gamla stan. Istället skulle de ersättas med en postanstalt i riksdagshuset, där Postverket finurligt nog skulle stå för notan. Det skrevs flera promemorior och gjordes ett par utredningar i ärendet. Frågan drog ut på tiden; i riksdagens arkiv finns en dossier om inrättandet av en postanstalt i riksdagshuset som sträcker sig från mitten av 1940-talet ända fram till 1968. Här ska inte ordas om alla utsagor om hur riksdagens in- och utflöde av brev skulle skötas, men av intresse för kapitlets tematik kring textflöden och vaktmästeri är diskussionen i ärendet under våren 1947. Frågan handlade då dels om etablerandet av en postanstalt, dels om att bereda möjligheten för riksdagens vaktmästare att bli fast anställda, och inte endast när riksdagen var sammankallad. I ett utlåtande om riksdagens vaktmästare – som även innehöll en promemoria om inrättandet av en

postanstalt – framhöll bankoutsnittet att riksdagsvaktmästarna ”i viss omfattning skulle kunna beredas anställning inom postverket under icke-riksdagstid”. När det gällde riksdagens övriga vaktmästare, ”som ej placeras i postverkets tjänst, torde dessa, såvitt utskottet kan bedöma, kunna påräkna tjänstgöring hos andra statliga verk”. Här förlitade sig bankoutsnittet på ett tidigare betänkande från hösten 1945 som Riksgäldskontoret initierat om anställningsförhållandena för samma vaktmästare. Det var en femtio sidor lång utredning med noggranna redovisningar av vaktmästarnas löneklasser, arbetsuppgifter, och en principdiskussion kring huruvida de kunde bli heltidsanställda trots att riksdagen endast var samlad ”omkring 5 månader årligen”.³³² Sammantaget var bankoutsnittets utlåtande om postgång, vakt- och postvaktmästare mer än sextio sidor långt – en övertydlig illustration till det mångskriveri som friherre Arvid De Geer beklagade sig över vid samma tidpunkt.

Som vi påpekat var riksdagens vaktmästare helt centrala för riksdagens administration; utan dem hade informationsflödet av brev, tidningar och riksdagstryck fallerat. Det framstår därför som minst sagt besynnerligt att riksdagens ledamöter inte insåg deras betydelsefulla roll. När bankoutsnittets utlåtande diskuterades i andra kammaren i juli 1947 var flera ledamöter kritiska till förslaget om inrättandet av en postanstalt. Socialdemokraten Anders Paulsen (1876–1952) hade i bankoutsnittet också reserverat sig mot förslaget. Men han ställde sig inte frågande kring att förbättra anställningsförhållandena för riksdagens vaktmästare. Tvärtom, så uppskattande han den personliga service de stod för, liksom de sätt som postvaktmästarna var bekanta med riksdagens ledamöter. Paulsen förstod därför inte varför riksdagen skulle förändra en ymnigt flödande postgång som fungerade alldeles utmärkt, och som dessutom var tidseffektiv. ”Med det nuvarande systemet är utdelningen klar kl. 10, då ha vi posten i våra fack, där vi kunna hämta den”, påpekade han nöjt. Med ett nytt system och en anonym postanstalt skulle denna service försvinna. ”Om det sedan blir felsortering – och det finns all anledning tro att det skall bli fallet, när en ovan människa, som inte känner riksdagsmännen, får hand om saken – vem svarar då för det?”, frågade sig Paulsen. ”Det kanske kan dröja flera dagar innan man får den post man skall ha.”

Tid var med andra ord den avgörande faktorn. En effektiv postgång innebar både att brev kunde skickas på ett snabbt och enkelt sätt (med dubblerad postgång), och att försändelser som tidningar och tidskrifter

fanns för handen var dag i riksdagen. Men framför allt ville ledamöter som Paulsen veta exakt när posten ankom till riksdagshuset. "Man kan inte räkna med mindre än en försening på en timme, innan man får sin post", framhöll han i debatten. Med ett nytt system oroade han sig för att post inte skulle ankomma "förrän kl. 11, om ens då". Dessutom var det nu enkelt att eftersända post, det var bara att meddela postvaktmästaren. Men enligt det nya förslaget skulle man vara tvungen att fylla i en massa blanketter. Liksom De Geer värjde sig Paulsen mot all form av onödig pappersexercis och svällande byråkrati. Någon postanstalt etablerades därför inte i riksdagshuset. Förslagen 1947 röstades ned – även om frågan som sagt skulle återkomma. Och när riksdagen beslutade sig för att även sammanträda under hösten, ja då löste sig vaktmästarnas anställningsförhållanden av sig själv – de behövdes naturligtvis året runt. Till sist kan man notera att den rationalisering och effektivisering som tanken med en ny postanstalt baserade sig på också var något av en ekonomisk chimär. För som Paulsen framhöll så innebar det endast att statliga utgiftsposter bytte plats. Det var något underligt, påpekade han, att bankoutskottet menade att det var "en fördel att postverket skall betala kostnaderna för en eventuell postanstalt här i huset. Ja, jag vet inte om man kan säga det. Om postverket eller riksdagen står för kostnaderna så är det ju ändå staten som betalar!"³³³

3. LJUD

Om audiell medieteknik
och sorlet i kammaren

NÄR RIKSDAGENS ALLMÄNPOLITISKA DEBATT skulle gå av stapeln i mitten av oktober 1981 hade den föregåtts av viss politisk turbulens. Moderaterna hade några månader tidigare lämnat regeringen Fälldin II, dessutom skulle partiledaren Gösta Bohman (1911–1997) snart avgå. Sveriges Radio direktsände från debatten i riksdagen. Reportern Lena Askling aviserade i början av sändningen att den förmodligen skulle bli mycket lång och utdragen – sex timmar skulle den nog ta, hela sjuttio talare hade anmält sig. Givet den nya parlamentariska situationen så skulle oppositionen inleda, närmare bestämt Olof Palme (1927–1986). Med den ”talarordningen är det sannolikt att det blir debatt mellan de båda oppositionsledarna Boman och Palme – innan regeringen ens har fått hålla sina respektive anföranden”, påpekade Askling. Palme påbörjade därefter debatten. Eftersom det var allmänt känt att Bohman skulle sluta som partiledare så bjöd Palme in honom till nästa socialdemokratiska partikongress. Likt en spion kunde Bohman där bli mannen som kom in från kylan, ”från egoismens och högerns kyla”, till solidaritetens värme. Plenum skrattade. Palme och Bohman debatterade vidare – men radiosändningens ljudkvalitet var inte den bästa. Snarare ibland närmast ohörbar: pappersprassel, knaster, pennskrift, hummanden och skratt gjorde det svårt, för att inte säga omöjligt att höra vad Palme hade att säga. Så till den grad att reporter Askling fick ingripa i direktsändning – trots att Palme fortfarande talade.

Ja, lyssnarna har ringt hit till oss i riksdagshuset och frågat vad det är för konstigt ljud man hör när Olof Palme talar. Och situationen är den att Olof Palme går i sina repliker till Gösta Bohman inte fram i talarstolen och talar, utan han står i sin bänk. Och i den bänken sitter ju alldeles

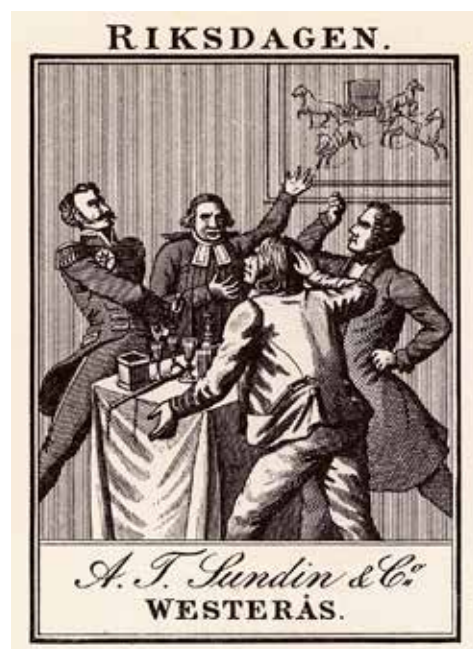
bredvid honom Gösta Bohman själv. Och det vi hör, det underliga rasslande ljudet, det är när Gösta Bohman skriver och antecknar vad Olof Palme säger. Och vad han själv vill svara Palme, och när han bläddrar i sina papper och böcker. Det är alltså den störningen som vi hör. Nu fortsätter Palme.³³⁴

Det tillhörde inte vanligheterna att radiojournalister i direktsändning bröt in medan en partiledare talade i riksdagen. Men så var nu fallet; störningarna i etern behövde förklaras. Dagen därpå innehöll dagspressen en rad kommentarer om debatten i riksdagen; det mediala intermezzot i radion uppmärksammades dock inte. Däremot att Palme valt att föra debatten från sin bänkplats i riksdagen, alltmedan Bohman faktiskt var gång gick upp i talarstolen. På flera pressbilder syntes Palme stående i bänken invid sin granne och tala ”ned på Bohman” – enligt DN hade debatten mellan de två orsakat ”något i riksdagen så ovanligt som täta skrattsalvor”.³³⁵

Pappersprassel, rasande skrift, hummanden och skratt är inte något som förknippas med politiska debatter i Sveriges riksdag. Däremot med vissa andra länder, framför allt Storbritanniens underhus, House of Commons, där den politiska debattens vågor ofta går höga. Men om politik är att vilja (Palme) så handlar det ofta om att kompromissa; beslutsfattande är därför långt ifrån en linjärt kommunikativ process. Snarare tillkommer (och tillhör) olika slags brus och störningar riksdagens mediehistoria; all politisk kommunikation innefattar såväl mummel som oväsen. Det räcker med att erinra sig Claude Shannons och Warren Weavers klassiska kommunikationsmodell där brus alltid figurerar mellan sändare och mottagare. Brus var nu inte en term som användes för att beskriva hur framför allt tvåkammarriksdagen lät: det var istället substantivet *sorl*. Talade under kammarens sorl, var närmast en standardfras i tidningars riksdagsreferat. I boken *På Helgeandsholmen* från 1933 påpekade Rickard Lindström det lätt paradoxala att riksdagsledamöterna ofta var i rörelse. De gick ”omkring i kammaren, ett ständigt gående in och ut. Icke sällan stiger ett kraftigt sorl från salen upp mot taket. [Det] hela verkar gemytligt, men med uppmärksamheten nere i kammaren kan man tycka, att det är så och så”.³³⁶

Hur det sorlade och lät i Sveriges riksdag är ämnet för detta kapitel. Vi intresserar oss i bred bemärkelse för riksdagens ljudlandskap: vad var det som hördes i riksdagshuset och hur påverkade ljudmiljön (för att använda

I det kulturhistoriska flerbandsverket *Svenska folket genom tiderna* (1938–40) figurerar en illustration från tiden med den gamla ständsriksdagen (upplöst 1866), med bildtexten: "De fyra stånden – fyra trätobroder, eller fyra hästar, som söka dra rikets vagn åt vart sitt håll [...] inbegripna i häftig dispyt vid pipan och brännvinsglaset." Det var kritpipan som stod i centrum; bilden gjorde nämligen reklam för tobaksbolaget A.T. Sundin & co., som under 1840-talet framgångsrikt drevs av fabrikör Axel Teodard Sundin (1812–1882) i Västerås. Man får förmoda att illustrationen ursprungligen prydde en förpackning med cigarrer.

en anakronistisk term) ledamöternas arbete? Det kan förefalla som en mediehistorisk frågeställning på den parlamentariska marginalen, men det räcker med att anföra att tvåkammarsriksdagen inte införskaffade mikrofoner och högtalare förrän 1944. Innan dess var det notoriskt svårt för ledamöter att uppfatta vad som sades i kammaren; de var inte sällan tvungna att ställa sig upp och närma sig talarstolen. Faktum är att redan när riksdagshuset på Helgeandsholmen stod klart 1904 så klagades det över akustiken. I efterhand framstår det som egendomligt att det nästan tog ett halvt sekel att förbättra densamma med ny ljudteknik. Vårt fokus ligger just på 1900-talets första hälft, för i riksdagsprotokollen återfinns otaliga exempel på ledamöter som beklagade sig över att de inte hörde diskussioner i kammaren, alternativt att andra ledamöter visade brist på hyfs, störde, småpratade med varandra och var ouppmärksamma. När sedan mikrofoner och högtalare installerades, ja då försvann sådana diskussioner – tekniken blev helt självklar, förutom vid de tillfällen när den slutade att fungera.

I kamrarna var det inte bara svårt att höra, många ledamöter lyssnade endast med ett halvt öra. Om det förra var en effekt av det senare är svårt att veta. Under alla förhållanden var sorlet i kammaren ett återkommande

bekymmer. Ett exempel: i en interpellationsdebatt i andra kammaren våren 1927 (om arbetslöshetskommissionens arbete), anförde socialdemokraten och tidningsredaktören Karl Andersson (1882–1932), att bara en liten del av kammarens ledamöter verkade hänga med i diskussionen, medan flertalet icke visade ”något som helst intresse för denna fråga. På det hållet inskränker man sig till att föra ett så högljutt sorl i kammaren, att det varit nästan ogörligt att höra vad de talare, som hittills haft ordet, ha yttrat”.³³⁷ I detta kapitel handlar det därför både om ljud och oljud i riksdagshuset, om sorl och hummanden, om vöteringssignaler och *rytare*, om svårigheten att höra från pressläktaren, liksom om de tekniska hjälpmedel som (efter lång tid) togs i bruk för att förbättra den audiella kommunikationen i riksdagshuset.

Med uppmärksamheten i riksdagen var det ofta lite si och så. Men när försvarsfrågan diskuterades i andra kammaren i mitten av mars 1938, ja då var intresset betydande, så till den grad att ledamöter skockades framför talarstolen. För det var svårt att höra ute i bänkraderna. Det fanns nämligen vare sig mikrofoner eller högtalare i riksdagshuset vid denna tidpunkt. Istället blev det till att resa sig i bänken för att höra bättre, alternativt gå fram mot talarstolen för att lyssna. Historisk bildbyrå.

Tidigare parlamentshistorisk forskning har bland annat ägnat sig åt olika former av akustiskt godkännande eller avslag i kammaren – vilka, enligt historikern Daniel Morat, åtföljde riksdagstal, inklusive häcklande, applåder eller hurrarop, en sorts auditiv kunskap om politisk majoritet (eller avsaknad av densamma).³³⁸ I så måtto utgör vår diskussion en förlängning av bokens första rumsliga kapitel, men också en precisering eftersom vi nu anlägger ett tydligare fokus på sorlet i kammaren, inklusive diskussioner om vad riksdagens ledamöter ansåg vara problemet (och lösningen) på svårigheten att uppfatta det som yttrades. Grundtanken i det följande är helt enkelt att det spelade roll vilket medium som användes för kommunikation. Medier var inte opartiska; i debatter kring radio och så kallade kyrktelefoner (en sorts interntelefoni), liksom senare om mikrofoner och högtalare, blev tekniken nästan omgående till ett slags aktör med politisk agens.

Vad som intresserar oss är kammaren som en audiell medieform och kommunikativ infrastruktur, där medieteknik var central för att förbättra och öka ledamöternas uppmärksamhet. Om voteringsklockornas signaler i riksdagshusets inte uppfattades var det förstås ett bekymmer. Och om akustiken i kammaren var så dålig att den som talade inte kunde höras – ja, då var det definitivt ett demokratiskt problem. I korthet var ljudmediers funktion att öka ledamöternas uppmärksamhet. Det innebar i sin tur att medietekniker producerade ett visst förhållningssätt, vilken i förlängningen påverkade arbetet i kammaren. ”Då voteringsklockorna ljuda”, påpekade till exempel Lindström, ”blir det med ens liv i de ledamöter, som befinna sig utanför plenisalarna. De skynda till vederbörande kammare för att lämna sin röst. Iakttagar man [vid] dessa tillfällen trappuppgångar och korridorer, som leda till riksdagsrestaurangen, skall man få se en stor hop halvspringande människor, som så fort som möjligt vilja komma till sin kammare”.³³⁹

Att öka uppmärksamheten i riksdagen var centralt i sammanhanget; brist på densamma är något som ibland sammankopplades med modernitetens intrång. Flera mediehistoriker har till exempel ägnat sig åt uppmärksamhetens historia i relation till ett expanderande medielandskap, främst Jonathan Crary i böcker som *Techniques of the observer* (1990) och *Suspension of perception* (2000), men även Petra Löffler i sin studie, *Verteilte Aufmerksamkeit. Eine Mediengeschichte der Zerstreuung* (2014). Grundtanken har varit att moderna medier förlitade sig på ett slags alert förhållningssätt, men att

de samtidigt också producerade en tilltagande uppmärksamhet. Omvandlingen av röstens akustiska läten till elektriska signaler via mikrofoner och högtalare gjorde tal i kammaren enklare att uppfatta. Crary använder visserligen inte ljud som sina främsta exempel på hur uppmärksamhet kunde framkallas, istället har han framhållit stereoskopiska bilder som exempel. I ett stereoskop behövde ögon och blick bokstavligen fokusera och anstränga sig för att uppfatta bildens tredimensionalitet. För ljudmedier gällde samma sak, även om kausala samband där inte är lika enkla att slå fast; sorlet i riksdagen var på flera sätt en sorts audiell spegling av det buller som karakteriserade det moderna storstadslivet.

Teknikhistorikern Emily Thompson har i sin bok, *The soundscape of modernity: architectural acoustics and the culture of listening in America 1900–1933* (2002), hävdad att storstäders oljud ändrade karaktär under moderniteten. I en rapport från Noise Abatement Commission of New York City (publicerad 1930), hette det bland annat att "the soundscape of the modern city was no longer dominated by the sounds of humans or animals, but instead by the noises of modern technology".³⁴⁰ Här argumenterar vi naturligtvis inte för att bristen på uppmärksamhet i tvåkammarriksdagen var en följd av huvudstadens urbana utveckling eller modern teknik. Men väl för att distraktion utgjorde en viktig aspekt av det moderna livet – som även präglade riksdagsledamöter. Politiker var vana att komma till tals, och i kammaren hördes förstås somliga mer än andra. Samtidigt: ökad ljudvolym eller att höja rösten är som bekant tydligt märkbar för de flesta av oss.

Forskning om ljud och parlamentshistoria har framför allt uppmärksammat ledamöters retoriska talanger, alternativt hur vokala framträdanden i plenum påverkade politiskt beslutsfattande.³⁴¹ Vi är mindre intresserade av vältalighet, och ansluter oss snarare till den forskningstradition som tagit sig an parlament som en sorts reglerat ljudrum, med fokus på exempelvis voringens akustiska signaler, teknisk ljudåtergivning eller stenograferas sätt att omvandla ljud till skrift.³⁴² Snarlika perspektiv återfinns i boken, *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (2012). Där har historikern Stefan Haas bland annat undersökt vilka vändpunkter som uppstått för olika parlamentariska arbetsmetoder, "Zäsuren in der parlamentarischen Arbeitspraxis", när medier och annan teknisk utrustning som mikrofoner och högtalare introducerades. Mediehistorikern Frank Bösch har i sin tur framhållit att implementeringen av ljudmedier i den tyska riksdagen – från skiv- och bandinspelning till radio – av

somliga ledamöter uppfattades som ett slags kontrollförlust över vad som yttrats i kammaren. För till skillnad från stenograferade protokoll kunde inspelningar inte korrigeras i efterhand.³⁴³ Samma skeptiska hållning återfanns i andra länder; BBC tilläts exempelvis inte att sända radio från House of Commons förrän 1975 – och för television dröjde det till 1989.

En annan fråga som uppmärksammas internationellt är hur parlamentets arkitektur påverkade ljudåtergivningen. I en tysk kontext har Morat påpekat att akustiken i Berlins (äldre) riksdagshus före flytten till det nya *Reichstagsgebäude* i Tiergarten – ett riksdagshus som invigdes 1894, tio år före det svenska – var så dålig att stenografer och journalister där tog hjälp av varandra. I en samtida publikation, *Parlament und Stenographie*, hette det till och med att ”Parlament, Presse und Stenographie sind heute fast ein unzertrennliches Ganze”, en oskiljbar helhet. Morat menar att tidens tyska stenografer därför inte bara blev experter på snabbskrift. På grund av kammarens sorl formades de till ett slags hörspecialister, ”professionelle Hörer”, där öronen bidrog till en specifik kunskapsform – *Hör-Wissen*.³⁴⁴ I förlängningen av sådana resonemang har historikern Karin Bijsterveld argumenterat för att det under mellankrigstiden uppstod en sorts *sonic skills* inom en rad områden. Hon fokuserar främst på läkare, vetenskapsmän och ingenjörer, men hennes argument går enkelt att överföra till parlamentariska sammanhang. ”[Sonic skills] include not only listening skills, but also the techniques that doctors, engineers, and scientists need for what they consider an effective use of their listening and recording equipment.”³⁴⁵ Både i laboratoriet och i riksdagen gällde det att spetsa öronen; om det inte var nog, ja då var det nödvändigt att införskaffa teknisk utrustning, både för att göra sig hörd och för att förbättra lyssnandet.

De ljudtekniker som efter mycken utredningsvanda så småningom kom att användas i Sveriges riksdag var därför inte neutrala; genom mikrofon och högtalare medierades tal i kammaren. Även andra ljudmedier togs i bruk, men bandspelare började faktiskt inte användas i riksdagen förrän under 1960-talet, något vi återkommer till i bokens kapitel om stenografi. Intressant nog kan kammarens sorl och ledamöternas (o)uppmärksamhet friläggas genom att studera riksdagsdebatter om ett helt annat medium – radio. För det är slående hur diskussioner om radiomediet under mellankrigstiden uppenbarade riksdagens interna arbetsformer. Debatter om radio (i bägge kamrarna) var understundom häftiga och hetlevrade; radio var ett medium som engagerade. Kammarens diskussioner kring radio-

sändningar av riksdagsdebatter fungerar därför som fallstudier, för det motionerades flitigt i ämnet: frågan debatterades inte mindre än fyra gånger mellan 1925 och 1936 – med resultatlös utgång. Det blev inga radiosändningar – för som det hette i en debatt i andra kammaren vintern 1925: ”Sorlet i kammaren är sådant, att vi inte höra oss själva en gång, och hur skola radiolyssnarna då kunna höra dem, som tala från talarstolen?”³⁴⁶

Twåkammarriksdagens förväntningar och fördomar kring radiomediet kan därför förtälja ett och annat om hur det lät i riksdagen. Men på en besvärande punkt är källorna bristfälliga när det gäller riksdagens ljudande mediehistoria: före 1966 – då bandspelare introducerades som stenografiskt hjälpmedel – finns det inte speciellt många inspelningar bevarade. Även om Radiotjänst redan vid mitten av 1920-talet önskade att sända riksdagsdebatter, skulle det dröja till 1947 innan bolaget tilläts att göra försöksinspelningar. Först 1948 började korta dagsaktuella reportage med inspelningar från riksdagen att figurera i radiotablåerna. De hade titlar som *Riksdagen i dag*, men mycket få av dessa program har sparats på Radiotjänst eller Sveriges Radio (namnbytet skedde 1957). Riksdagsförvaltningens ljudinspelningar var dessutom främst ett internt arbetsredskap (även om de senare blev offentligt tillgängliga). Det innebär att före tillkomsten av Arkivet för ljud och bild (ALB) 1978/79, då audiovisuella medier inkluderades i landets pliktexemplarslag, så var ljudet av riksdagen nästan helt frånvarande i landets medicarkiv. SR kasserade under decennier uppemot nittio procent av alla radioprogram, liksom de flesta tv-program. Ett exempel bland många: av journalisten Lars Orups tv-magasin, *På riksdagshyllan*, en serie med tiotalet program om riksdagens vardagsliv som sändes våren 1972, finns inte ett enda bevarat. Faktum är att inspelningen med Palme och Bohman från riksdagens allmänpolitiska debatt hösten 1981 är en av de första, längre inspelningarna från riksdagen som över huvud taget sparats. Programmet plikteleverades till ALB från SR på ett sex timmar långt magnetband; tre sådana band per dygn spelade in riksradios alla kanaler – med rudimentär metadata.³⁴⁷ Det tog oss därför en bra stund att lokalisera Palme, Bohman och radioreportern Lena Askling audiella inpass i den sex timmar långa digitaliserade ljudfilen som kan beställas via Svensk mediedatabas. Om man ska tro medicarkeologen Wolfgang Ernst utgör arkiv numera vare sig ett historiskt minne eller kulturanalytisk universalmetafor; samtidens digitala arkiv är en teknisk praktik för datalagring. I en bok med den för detta kapitel passande titeln, *Sorlet från arkiven*, skriver

Ernst poetiskt att avsikten med arbetet i arkivet inte bara är ”att få en enorm databas att tala”, det handlar också om att ”ge skriftlig röst åt en bortglömd verklighet”.³⁴⁸ I det följande ägnar vi oss inte speciellt mycket åt medicarkeologisk teori, men en underliggande tanke är att betrakta själva kammaren som ett sorlande medium.

Riksdagens tysta krafter – och rytarprov

I början av december 1915 började *Göteborgsposten* att publicera följetongen *I dimman*. Det var en översatt engelsk detektivroman skriven av britten Richard Harding Davis (1864–1916), som handlade om en brittisk riksdagsledamot, Sir Andrew. Han var invald i House of Commons och samtidigt besatt av just detektivromaner. Sir Andrew ”har icke lyft ögonen från boken sedan vi kommo in”, hette det i inledningen som utspelade sig på en herrklubb i London. Läser han kanske en rapport från amiraliteten eller ett statistiskt arbete av vikt för ett kommande tal?, undrade en gentleman. Nej, knappast påpekade en annan: det är en detektivroman [*a shilling shocker*], det är Sir Andrews passion, ”last och enda förvillelse. Han är riksbekant för denna svaghet”. Sir Andrews tog rentav detektivromaner med sig in i ”det allra heligaste”, han läser dem från ”regeringsbänken, dolda i sin hatt. Har han väl en gång börjat en historia om mord och rån och plötsliga dödsfall, så kan ingenting slita honom, icke ens voteringsklockan [*the call of the division bell*], hunger eller parti-inpiskarens böner”.³⁴⁹

Följer man samtida källor lär voteringsklockan i brittiska House of Commons varit hart när omöjlig att undvika – *the division bell* ringde dessutom i hela två minuter. Sir Andrew måste med andra ord ha varit rejält försjunken i sin detektivroman. Den brittiska parlamentsteoretikern Thomas Erskine May (1815–1886) menade i sin bok *Parliamentary practice* från 1844, att när det var voteringsdags så inträffade följande: ”The doorkeepers ring a bell which communicates with every part of the building. This ’division bell’ is heard in the libraries, the refreshment rooms, the waiting rooms, and wherever members are likely to be dispersed, and gives notice that a division is at hand.”³⁵⁰ Enligt historikern Paul Seaward använde House of Commons till en början en stor handklocka för att signalera när det var dags att rösta, men under 1830-talet ersattes den av ett slags signalsystem, ”a system of bells”.³⁵¹ Även i den svenska riksdagen var det inte en voteringsklocka som hördes, utan förmodligen ett par stycken handklockor –

oklart hur många, men nog i mässing – som vaktmästare gick runt och ringde i. Ljudmässigt var voteringsklockan karakteristisk för riksdagen; inget annat medium var så tydligt förknippad med parlamentarisk styrning och uppmaning att rösta. Det var därtill en procedur som journalister gärna beskrev – och ibland häcklade: ”när voteringssignalen ljuder äro [ledamöterna] raska i vändningarna och de träda till synes villigt den ofta meningslösa vandringen kring talmansstolen. Ofta få dessa voteringsprocedurer något av cirkus över sig”.³⁵²

Voteringsens audiella mediehistoria i Sveriges riksdag har dock visat sig vara bökig att kartlägga. I riksdagsförvaltningens arkiv finns få spår; alla klockor är därtill förkomna. Åtminstone sedan tvåkammarriksdagens införande 1866 bör det ha signalerats med klockor när ledamöter anmodades att rösta. Men i Svenska akademiens ordlista är termen *voteringsklocka* belagd först 1892. Samma år kunde man i en artikel, ett så kallat riksdagsbrev, i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* läsa om en viss rektor Winkrans öden och äventyr i riksdagen. Han framstod närmast som en fiktiv riksdagsledamot (likt Sir Andrew). Men det handlade om en faktisk person, den frihandelsorienterade läraren Carl Fredrik Winkrans (1826–1905) – Winkrans i Göteborg. I riksdagsbrevet berättades bland annat om att han försummat att rösta, eftersom Winkrans brustit i uppmärksamhet och ägnat sig åt annat i riksdagshusets klubbrum:

Där står spelborden, och under det stilla kallpratet kring kortlappar, brickor och tärningar har mer än en gång fäderneslandets öde blifvit avgjort. [Det] tager en rätt god tid mellan votingarna [och] rektor Winkrans från Göteborg är gammal i gåle och van vid riksdagsmaskineriet. Bättre än de flesta vet han hur lång tid det behövs för en voting. Om man skulle förkorta den långa väntan med ett stilla parti bräde? Sagt och gjort – han tar en norrländing under armen, och beger sig i allsköns mak ned till brädspelsborden. [...] Voteringsklockan ringer, så att hon kan väcka upp en död. [Men] ingen fara, nog vet gamla rektorn, hur lång tid stockholmare, uppländingar, sörmländingar o.s.v. behöfva för att tåga förbi voteringsurnan, och spelet – brädspelet – är ju så intressant. Hvad det lider beger man sig iväg, – men då har turen gått gamle rektorn förbi, och han står där med skammen att hafva skolkat i skolan.³⁵³

Vi ska i ett senare kapitel redogöra för den elektriska voteringsanläggning som installerades i tvåkammarriksdagen 1935 (tillsammans med ett system med elektriska ringsignaler). Men före dess – både i gamla riksdagshuset på Riddarholmen och i det nya på Helgeandsholmen – så hördes återkommande ljudet av malmklockor. Om de kunde uppväcka döda lät de rejält, vilket förstås var meningen; ingen ledamot skulle misstaga vad som var i görningen. Inför en votering skickade talmannen ut en rad vaktmästare vilka med klingande malmklockor i händerna ”vandrade genom restaurang, bibliotek och utskottskorridorer”,³⁵⁴ i akt och mening att sammankalla alla ledamöter. I den flitigt förekommande pressgenre som skildrade riksdagsledamöter som slöfockar (i stil med rektor Winkrans) figurerade voteringsklockor ofta som en markör för (bristande) uppmärksamhet och arbetsdisciplin. ”Endast då voteringsklockan ljuder blir det lif”, hette det exempelvis i *Barometern* 1893. Att signalen för votering associerades med tukt och ordning framgick även i andra sammanhang: ”när frågan är tråkig [och] debatten blir lång [då] sprida vi oss i riksdagshusets snart sagt alla lokaler, till dess voteringsklockan åter kallar oss till våra platser – och pligter”.³⁵⁵

Det klingande (eller möjligen dånande) ljudet av riksdagens voteringsklockor utgjorde med andra ord en tydlig uppmärksamhetsmarkör, och ska man tro dagspressen så önskade sig journalister inte sällan att det borde ringa både högt och gärna. Våren 1912 beklagade sig både *Svenska Dagbladet* och *Aftonbladet* på ledarplats över riksdagsledamöternas bristande uppmärksamhet. Andra kammaren hade under ett lördagsplenum diskuterat riksbankens omorganisation – under mindre smickrande former. Inte bara rådde ett sådant sorl i kammaren ”att det var med stor svårighet talarna från [press]läktaren kunde uppfattas – ett sorl, som blott mildrades af att en mycket betydande del af kammarfåtoljerna stodo tomma, medan innehafvarna fördrefvo tiden i sidogemaken”. Men när voteringsklockan ljöd, ja då infann sig raskt ledamöterna för att rösta, tvärtemot de förslag som presenterats (som ingen tog notis om). ”Uppmärksamhet på orätt plats”, kallade *Aftonbladet* sitt ledarstick.³⁵⁶ Eftersom voteringsklockan så tydligt indikerade för ledamöter att de skulle närvara i kammaren, är det inte konstigt att somliga riksdagsmän emellanåt skyllde ifrån sig och hävdade att de inte hört någon signal. När det skulle till votering i mars 1919 i andra kammaren, detta efter en debatt om upphovsrätt till litterära och musikaliska verk, ja då menade socialdemokraten Knut Tengdahl att han prompt

Stockholmsfotografen Eduard Emil Boldt-Christmas (1877–1958) – ja, det var faktiskt hans efternamn – fotograferade 1925 två bilder i riksdagens andra kammare. De är dock inte speciellt representativa för hur riksdagsarbetet egentligen gick till. I båda fotografierna tittar nämligen riksdagsledamöterna (några få är kvinnor) liksom besökarna på läktaren intensivt in i kameran. Den typen av uppmärksamhet var få talare i kammaren förunnat. Örebro stadsarkiv.

ville få till protokollet ”antecknat att det måtte varit något fel på voteringsklockorna”. Riksdagsmän ”som nödgats gå ned i matsalen för att få litet mat, vilket väl ej får anses förbjudet”, var inte snabba nog till kammaren, ”förrän hela Stockholmsbänken hade ropats upp. Man brukar annars hinna upp i tid. Det kan ej vara rimligt, att riksdagsmännen mista sin rösträtt, därför att det är fel på voteringsklockorna”. Talman (tillika partibrodern) Herman Lindqvist (1863–1932) påpekade dock avmätt att han önskade upplysa kammaren att ”kallelse genom ringning även denna gång ägt rum

å samma tid och i den ordning, som alltid sker vid alla voteringar”. Det låg fara i att sitta för länge i riksdagsrestaurangen, menade svD beskt dagen därpå.³⁵⁷

Fem år tidigare, vintern 1914, hade samma tidning publicerat en längre artikel om riksdagens administration och byråkrati – ”Riksdagens tysta krafter”, som vi diskuterade i det tidigare flödeskapitlet. Den behandlade det riksdagsmaskineri som rektor Winkrans apostroferat; ett maskineri som var beroende av en rad kuggar vilka ofta arbetade i det tysta såsom kansliråd, kanslister och notarier. Många riksdagsarbetare verkade utan att synas. Visserligen behövde vaktmästarna emellanåt påkalla uppmärksamhet med ringande voteringsklockor, men kanslister och notarier gjorde i allmänhet föga väsen av sig.³⁵⁸ ”Notarierna är de helt och hållet ’tysta krafterna’ i kamrarna”, påpekades det i tidningsartikeln. ”Något mindre tystlåtna äro kanslisterna. Dessa ha nämligen att i tur och ordning tjänstgöra som ’rytare’, d.v.s. de skola läsa upp klämman på de utskottsutlåtanden, som föredragas, och detta bör göras med hög röst och tydlig diktion.”³⁵⁹ I riksdagens historia är dessa *rytare* beryktade. Samtidigt förefaller titulaturen ha refererat till sinsemellan olika saker. En kanslist hade att med hög röst sammanfatta olika utlåtanden, men framför allt var rollen som rytare förknippad med votering. I egenskap av rytare hade en utvald kanslist – man turades om att vara rytare – till uppgift att vid röstavlämning med hög stämman ropa upp kammarens ledamöter och på så vis dirigera röstningsförfarandet. Gösta Julin skriver att han var mycket nervös när han skulle debutera som rytare. För det gällde att hålla tungan rätt i mun när namnen på tvåhundra-trettio ledamöter i andra kammaren skulle ropas upp i snabb följd. Dessutom gällde det att uppfatta vad ledamöterna svarade – ja, nej, avstår. Varje ledamot skulle också högt och tydligt kallas Herr, Fru eller Fröken. Julin: ”Efter att ha klarat av nio Herr i rad på listan slant tungan lätt till ’Herr Welin’ som var ’Fröken’. Kammaren skrattade högljutt varje gång som felsägning kom”.³⁶⁰

För att bli anställd som kanslist på riksdagen var man därför tvungen att ha vissa röstresurser. Sökande till kanslistbefattning fick rentav visa att de kunde läsa högt och tydligt innantill genom ett så kallat rytarprov. Att det emellanåt var svårt att uppfatta och räkna hur röster utfallit framgår också av protokollen: i april 1934 påminde exempelvis talman Axel Vennersten (1863–1948) första kammarens ledamöter ”att det understundom kan vara svårt att här vid talmansbordet uppfatta, hur rösterna utfalla. Jag tillåter

*"Rytarprov" och snabbskriftsprov,
kort men hektisk riksdagstentamen*

Det var både "rytarprov" och snabbskriftsprov i andra kammaren på tisdagen, och inte alltför många stenografer hade mött upp för att vara med i detta landets mest kvalificerade stenografprov. Överst dikterande och kontrollerande, från vänster förste stenografen förste byråsekreterare Erland Dahlén, riksdagsmännen Svensson i Grönvik och Seckerin samt förste stenografen tolkontrollör Agnar Michal. Där under till vänster Olle Nilsson under stenografprovet och Knut Nilsson under högläsningprovet.

Sveriges riksdag var mån om att anställa kanslisters med rejäla röstresurser. På förstasidan i januari 1946 (16/1) kunde *Dagens Nyheter* därför rapportera om de rytarprov som nyligen gått av stapeln i andra kammaren.

mig därför anhålla, att kammarens ledamöter benäget ville så högt sig lämpligen göra låter avge sitt votum och samtidigt i övrigt bidra till att underlätta avlyssnandet av omröstningen".³⁶¹ Talman och rytare lyssnade tillsammans – då ännu utan ljudtekniska hjälpmedel.

I det bokverk i arton volymer om riksdagen – som densamma beslutade att publicera 1926 – *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning*, framgick att rytaren främst hade skyldighet att klart, högt och tydligt verkställa uppläsning av handlingar.³⁶² I andra sammanhang var rytarens funktion att hjälpa till vid votering, där diverse intermezzon ibland uppstod. Så rapporterade DN i vintern 1913 om ett nattligt uppträdande i andra kammaren. Klockan närmade sig midnatt och ledamöternas ögonlock var tunga. "Långa liktal över dödsdömda motioner, votering efter votering,

begärda utan rim och reson.” När talmannens klubba så föll i bordet – också det förstås en tydligt performativ signal i riksdagen – var det ånyo dags att rösta. ”Men var i hela fridens namn höll *rytaren* hus?” Han var försvunnen; vaktmästare tillkallades – men ingen kom; det var sent och alla hade gått hem. ”Där satt den svenska riksdagens andra kammare sömning och trött [klockan halvtvå] på natten ur stånd att fungera bara för en sådan bagatell som en bortkommen rytare.” Några ledamöter förefaller till slut ha tröttnat och genomförde ”en grundlig razzia”. De lyckades få tag på en kanslist vilken städsldes som rytare. Men vad som egentligen inträffat kunde tidningen meddela dagen därpå: det var nämligen talmannen som skickat iväg den ordinarie rytaren ”för att ta reda på den vaktmästare som skulle ringa för voteringen”. Rytaren hade inte hittat vaktmästaren ifråga trots idogt letande – riksdagshuset var ju stort. Man får förmoda att det ropades en hel del i riksdagen denna natt, men det var inte rytaren som skulle klandras – hans ära var räddad, sammanfattade DN.³⁶³

Att spetsa öronen

I slutet av februari 1905 hade andra kammaren samlats för att diskutera stats- och bankoutsjottets granskning av det nya riksdagshuset på Helgeandsholmen, vilket med pompa och ståt invigts en dryg månad tidigare. Liberalen Sven Palme (1854–1934) – han skulle sedermera bli farfar till Olof, och hade just påbörjat sin andra riksdagssejour – menade att den nya byggnaden visserligen ägde en arkitektonisk storslagenhet och att somliga utrymmen som sammanbindningsbanan var utmärkta. Värre var det med de två plenisalarna. Enligt Palme hade dessa ”den mest avskyvärda färgsammansättning” man kunde tänka sig, speciellt beträffande mattor och stolsbeklädnad. ”Och så akustiken”, den hade visat sig vara bedrövlig. ”Kan icke detta problem lösas, är därigenom en hård dom fälld över hela detta hus.” På referent- eller pressläktaren där tidningsmännen huserade var det, enligt Palme, svårt att uppfatta ”annat än otydligt, en väsentlig del av hvad som säges”. Debatten fortskred – med suck och stön. Den konservative Hjalmar Hammarskjöld (1862–1953) menade nämligen att Palmes utspel var fullkomligt överflödigt. Nu finns riksdagshuset här; varför ska vi i kammaren tala om dess brister? Akustiken kunde visserligen vara bättre, tillstod Hammarskjöld. Men beträffande Palmes ”anmärkning rörande referentläktaren, att man där skulle hafva svårt att uppfatta talarne, tror jag

vara riktig endast i det fall, att en lågmäld talare talar från sin plats eller från den talarestol, som är till vänster om talmannen. Men sedan tidningarna själfva uppmanat oss att tala från den andra talarestolen, föreställer jag mig, att det icke skall blifva svårt för referenterna att uppfatta hvad som säges”.³⁶⁴

Att som Hammarskjöld på allvar hävda att riksdagsledamöter själmant borde placera sig på en viss plats i kammaren när de talade, detta för att korrekt uppfattas av dagspressens representanter kan förefalla märkligt. Om inte annat gav de en indikation på att kammarens utformning tydligt påverkade vad som där yttrades. Som vi skrev i bokens första kapitel spelade det roll hur riksdagens rumslighet gestaltats. Under alla förhållanden så fylldes landets tidningar dagen därpå av smädliga riksdagsreferat med titlar såsom ”Riksdagshuset kritiserats” eller ”Nya riksdagshuset under debatt”. Palmes ängslan över att journalister inte kunde höra vad han yttrat kom dock på skam; inte en enda tidningsmurvel reflekterade över vad han hävdade om svårigheten att höra och rapportera vad som yttrades i kammaren.³⁶⁵ Det låg förstås i riksdagsreferatets natur att endast återge vad som diskuterats, ändå framstår det som egendomligt att den samlade presskåren inte begrep att frågan handlade om dem själva.

Några månader senare fylldes spalterna igen av kritik av riksdagshuset och dess eländiga ljudförhållanden; för nu hade danska journalister besökt Stockholm och recenserat den nya byggnaden i syrliga ordalag. Danskt omdöme om vårt riksdagshus, var rubriken i *SVD*, detta med referens till tidningen *Dannebrog* och signaturen Viggo, ”en af den danska journalistvärldens lifligaste pennor”. ”Hvad akustiken angår”, refererades Viggo, ”synes den vara ganska miserabel. Så snart det pratas lite i salen – och för det ha kammarens ledamöter tydligen en afgjord böjelse – är det omöjligt att uppfatta ett ord af hvad talaren eller talmannen säger”.³⁶⁶ Förmodligen var det Viggos välrefererade riksdagsrapport som gjorde att ämnet återaktualiserades. För i början av maj 1905 återkom flera tidningar till frågan; nu hette det att från pressläktaren, ja där gick det knappt alls att höra vad som yttrades. Inte nog med det, i den första kammaren kombinerades den bristfälliga akustiken med dålig arbetsdisciplin. Så kallade *blindpipor*, det vill säga vimsiga och oorganiserade kammarledamöter, åstadkom understundom ett sådant ”sorl, i hvilket talarens ord fullständigt drunkna”. Inte ens talmannen kunde då göra sig hörd.³⁶⁷ Snarlikt klander återkom; när riksdagshusets brister diskuterades 1907 i första kammaren, så hävdade

Ludvig Douglas (1849–1916) – en av högerns ledande krafter; tillika greve, protektionist, försvarsvän samt tidigare utrikesminister – att när han nu återvände till riksdagen och på nytt hörde förhandlingar i den nya plenisalen så gick det inte att komma ifrån att ”akustiken i denna sal från en stor del af platserna är synnerligen dålig. Själfva platserna äro ju utrustade med all möjlig komfort, men man har föga glädje däraf, då man är tvungen att för att kunna höra tillbringa större delen af sammanträdet på vandrande fot”.³⁶⁸ Som sagt: i bägge kamrar handlade det ofta om att raskt förflytta sig inom höravstånd till den som talade.

Som vi tidigare påpekat var det många som hade åsikter om arkitekten Aron Johanssons (1860–1936) skapelse. Hans klassicerande och tunga granitarkitektur väckte kritik i en tid av nya ideal. Funktionalismen låg visserligen ännu några decennier bort, men ett nytt riksdagshus borde utformats mer med utgångspunkt i det vardagliga riksdagsarbetet. I litteraturen om riksdagshuset citeras därför gärna dräpande omdömen om att byggnaden var lik ”en groda utan fram eller bak” (arkitekten Ragnar Östberg) eller att ”dynamit är enda räddningen” (målaren Reinhold Norstedt). Tidens rojalister menade också att riksdagshuset invercade negativt på det intilliggande slottet. Kritik av mer estetisk art gick det möjligen att värja sig emot (det var Hammarskjölds hållning). Värre var de praktiskt orienterade invändningarna kring interiörer och plenisalarnas undermåliga ljudförhållanden; huset skulle trots allt rymma trehundrasjuttio ledamöter. I byggnaden fanns tvåhundra tjugo rum, men sjuttiofem procent av de totala ytorna upptogs av korridorer, trappor och ljusgårdar.³⁶⁹ Fast Johansson hade som sagt ritat in en nymodighet – en ordinarie pressläktare i varje kammare. Termen pressläktare är enligt Svenska akademins ordbok just belagd sedan 1905 då riksdagshuset stod klart.

I förra kapitlet skrev vi om de textflöden som utgick från press- och referentläktaren, och den symbios som inte sällan återfanns mellan riksdagsledamöter och dagspress. Inte bara var många ledamöter tidningsmän, i riksdagen lästes tidningar som sagt ymnigt. Att ledare och utsagor i pressen kommenterades i politiska anföranden var också legio – vilket emellanåt skapade konflikt. Andra kammarens bristfälliga akustik orsakade vintern 1921 faktiskt en mindre politisk skandal. Det är en episod som även letat sig in i svensk vokabulär genom referensverket *Bevingade ord*, detta på grund av den fras som yttrades av socialdemokraten Fabian Månsson: ”vet hut, vet sjudubbelt hut”. Vid denna tidpunkt representerade Månsson – vars

drastiska talarkonst vi redan uppmärksammat – det kortlivade socialdemokratiska vänsterpartiet. Månsson valdes in i andra kammaren 1912; före det hade han varit både rallare, plåtslagare och journalist. Som långvarig medarbetare i *Arbetsbladet* var han därtill välbekant med tidningsbranschen. Det var i en debatt om rösträtt, skattestreck och tullfrågor som Månsson yttrade de famösa orden. Bakgrunden var att en ledamot från Bondeförbundet inte ville utöka rösträtten, varvid Månsson enligt protokollet replikerade: ”de mest fattiga, som nu skulle utestängas från rösträtt, emedan man stulit deras arbetes frukter. Jag säger än en gång: vet hut, vet sjudubbelt hut!” Noterbart är att protokollet även innehöll en uppmaning från talmannen att Månsson borde besinna sig: ”Talaren avbröts här av herr *talmannen*, som yttrade: Jag får anmoda talaren att icke använda sig av kränkande uttryck mot kammarkamraterna.”³⁷⁰

Månsson var något av ett rött skynke i den borgerliga pressen, men vad han *de facto* sagt refererades på olika sätt av journalister närvarande på pressläktaren. I *Aftonbladet* hette det att Månsson slungat ur sig ”vet hut, drumlar”, medan andra tidningar hävdade att han yttrat ”vet hut, bönder” – bägge uttalanden återfanns dagen efter i tjugotalet svenska dagstidningar.³⁷¹ Utsagan politiserades raskt. Månsson fick klä skott för vad han sagt – eller snarare inte sagt – i en mängd artiklar. Man får förmoda att det var denna argsinta (och oförskyllda) presskritik som fick honom att ta till orda igen i andra kammaren några dagar senare – med besk kritik riktad mot pressläktaren och hur hans ord förvrängts:

Det anförande jag höll häromdagen [som] väckt ett visst uppseende, har grovt förvanskats av en som här på läktaren refererar förhandlingarna i kammaren. Det är ju så, att referaten från läktarna ombesörjas av två konkurrerande byråer, Pressens nyhetsbyrå och Svenska telegrambyrå. Pressens nyhetsbyrå har till de tidningar, som hava abonnemang på densamma sänt ut ett referat, som är i hög grad avvikande från det referat, som sänts ut från telegrambyrå. I detta Pressens nyhetsbyrås referat har det varit intaget ärekränkande epitet, som nog en del av herrarna känna till och [som] jag aldrig haft i min mun. Jag blev förvånad över, att något sådant kunde hända, varför jag anställde efterforskningar, och upptäckte då, att ungefär varannan tidning haft dessa epitet, medan varannan icke hade dem. Jag fann vidare, att Pressens nyhetsbyrås ombud där uppe på läktaren hade tillåtit sig intaga dem i sitt referat. Jag uppsökte honom och frågade honom, hur han kunde hitta på något

sådant, och då svarade han, att han med anledning av det sorl, som förts i kammaren, icke kunnat höra ordens lydelse och då ansett sig hava frihet att skriva som han skrev.³⁷²

Den okände journalisten från Pressens nyhetsbyrå hade helt enkelt hittat på och lagt ord i Månssons mun som han inte sagt – eftersom han på pressläktaren inte hört vad som yttrats. Sorlet i kammaren kunde emellanåt alltså orsaka rejäl politisk turbulens. Under alla förhållanden ville Månsson få till protokollet vad som inträffat. Det hindrade nu inte att riksdagsgruppen inom Bondeförbundet sammanträtt för att beklaga sig över Månssons diatrib. Men man hade beslutat sig för att inte vidta några åtgärder: ”Bondeförbundarna straffa ej hr Fabian Månsson”, kunde man läsa i tidningarna. Andra pressorgan fortsatte dock att kritisera honom – i både häcklande och skarpa ordalag. Så publicerade DN en vers med titeln ”Protokolljustering”, vilken inleddes med den försmädliga strofen: ”Fabian förlåt, att jag skriver en vers som du inte har granskat!”. Och konservativa SvD gick på ledarplats i polemik. Ledamot Månsson hade på sistone tilldragit sig en allt annat än smickrande uppmärksamhet för sitt uppträdande i riksdagen; att dennes ”oförsvarliga slapphet” tolererades i andra kammaren var en mindre skandal. Fast mer intressant var att tidningen också menade att det var hög tid att riksdagen gjorde något åt pressläktaren, en ”synnerligen otillfredsställande plats” varifrån det knappt gick att uppfatta vad politikerna diskuterade.³⁷³

Riksdagens pressläktare figurerade nu inte bara i tidningsläggen, den satte också avtryck i svensk skönlitteratur. ”Kammaren var välbesatt och sorlande, läktarna dignade av folk då talmannen slog klubban i bordet ... Debatten om dyrtidstilläggen började”, heter det till exempel i *Dialogen fortsätter*, den politiska idéroman som Elin Wägner (1882–1949) publicerade 1932. Det var en pacifistisk och feministisk bok som handlade om två kvinnor: den radikala skribenten Märta Cronberger och den mer jordnära trädgårdsmästaren Stina Ek – som blir invald i riksdagen. Delar av romanen utspelade sig därför i riksdagshuset, på pressläktaren och i plenisalen där Stina hade svårt att finna sig till rätta. För trots kvinnlig rösträtt och representation i riksdagen levde patriarkala maktstrukturer kvar. Samtidigt gav romanen inblickar i riksdagsarbetets vardag; det debatterades i riksdagsrestaurangen, och ”när hon skulle börja skriva, så var hon utan penna igen och måste vandra ner till vaktmästaren för att låna av honom”. Först

Fabian Månsson och riksdagsreferaten.

Hr Fabian Månsson har under senaste tiden tilldragit sig en allt annat än smickrande uppmärksamhet för sitt uppträdande i riksdagen. Han förbättrade icke sin ställning under onsdagens debatt, och den oförävarliga slapphet, varmed nyligen hans otillständiga uppträdande tolererades av kammaren och av den främst ansvarige i talmanstolen är ett mycket betänkligt fenomen. Visserligen har hr M. inom kammaren ett städigt anseende som kammarens bortskämda enfant terrible, men det får därför icke, så som det nu nästan förefaller att göra, utsluta att den fungerande talmannen håller honom inom rågorlunda behöriga gränser. Riksdagens kamrar äro ingen sluten kamrärkrets, utan en offentlig institution, som måste följa de genom lag och praxis uppdragna formerna för dess verksamhet. Greve Raoul Hamilton försummade vid onsdagens plenum i andra kammaren den uppgift, som härutinnan ålåg honom. Han tillät, sedan föredragningslistan genomgåtts, alldeles oformligt hr Månsson att utbreda sig över tidningarnas referat av hans förra anförande. Hr Månsson angrep därvid personligen en av pressens riksdagsreferenter för det sätt på vilket denne vid hr M:s förra förlöpfung refererat honom. Till detta knöt också några reflexioner om pressens riksdagsreferat, och hr M. framkastade tanken på för pressen avsedda referat genom riksdagens kansli. Det pressreferat, som upprört hr Månsson, hade återgivit hans explosion i författningsdebatten: "vet hut och vet sjudubbelt hut" med orden "vet hut, bönder". Vare sig man vill uppfatta kraftuttrycket adresserat kollektivt till bondeförbundets riksdagsgrupp eller till allt vad bönder heter, så innebär det ovan relaterade återgivandet icke en förvanskande skärpning, men väl en i förmildrande riktning koncentrerad bild av utbrottet med tilläggande av dess adress. Hr Månsson är ju själv såpass mycket journalist, att han bör vara fullt underkunnig om, att pressens riksdagsreferat i sin helhet äro och måste vara koncentrat av vad som yttras. Det orimliga i att så som hr M. nu senast gjort beteckna ordet bönder som ett i referatet bifogat "ärekränkande epitet". Här blott en ytterligare illustration till hela arten av hans uppträdande. Hr Månsson har blott en enda väg att ut-

plåna sin grova förlöpfung. Den består icke i att förfalska protokollet utan i ett klart återtagande och en bestämd ursäkt.

Vad beträffar det mera generella klandret mot riksdagsreferaten och sättet för deras förbättrande, så torde ingen i förhållandena insatt vilja förneka förefintligheten av brister, som det måste anses vara ett allmänt önskemål att få avhjälpta. Om den av hr Månsson angivna reformen skulle vara ägnad att verka i denna riktning torde dock vara mycket tvivel underkastat. Det är sant, att man i Danmark genom riksdagens kansli tillhandahåller pressen officiella referat, men detta kansli förefaller att vara långt bättre rustat för en dylik verksamhet än den svenska riksdagens. Den anigelfart med vilken riksdagstrycket här kryper fram till sina abonnenter, bådar icke gott för en anordning i enlighet med det nu framkastade projektet. För övrigt bleve det ju även efter införandet av officiella referat en pressens och allmänhetens och icke en riksdagens sak att pröva huruvida dessa kunde vara till fyllest. Sannolikt skulle de officiella referaten bli så långsamma att knappast någon tidning kunde invänta dem, och pressen vore då fortfarande hänvisad till den nuvarande ordningen.

Vill man inom riksdagen verkligen bidra till bättre referat, torde långt mera vara att vinna, därest man uppmärksammar den synnerligen otillfredsställande plats, som anvisats pressens referenter, och den benägenhet, som flertalet riksdagsmän ha att utan hänsyn till sin placering i kammaren klämma sig fast vid sin bänk i stället för att hålla sina anföranden från talarstolen. En bättre placering av de referenter, som ombesörja pressens byråreferat, och ett inskränkande av riksdagsmännens anföranden från sina platser i kammaren skulle vara en långt verksamare reform än den av hr Månsson antydda.

På ledarplats, vintern 1921, riktade högertidningen *Svenska Dagbladet* (3/2) skarp kritik mot riksdagsledamoten Fabian Månsson – som hade mage att kritisera hur landets tidningskår och nyhetsbyråer refererade från riksdagen. Pressläktaren och riksdagstryckets snigelfart fick sig också en släng av slev.

mot slutet av romanen lät Wägner Stina försvara en motion om förbättrad mödravård; ”vi måste ha en värld dit kvinnorna nänns sätta sina barn”. Det blev ”en allmän rörelse och ett livligt sorl”, där Wägner inte lät läsaren sväva i tvivel om vilken manlig bastion som riksdagen var: ”hon var en röst som talade till dessa män”. Även om Stina hade stöd av sin vän Märta som satt uppe på pressläktaren var hon bokstavligen omringad av karlar. När hon begärde ordet var ”hennes uppmärksamhet samlad [på] den halvcirkel av manliga åhörare som flockats kring hennes plats. Hon hade sett ett par av dem småle”. Också talmannen smålog, ”de hade inte vetat hur de skulle bete sig för detta tal”. Men givet bokens titel var den politiska dialogen enligt Wägner jämväl vägen framåt; den var både ett kunskapsverktyg och en metod – eller som det hette i bokens sista mening: ”repliken är deras”.³⁷⁴

Att Sveriges riksdag i maj 1919 beslutade om allmän rösträtt för kvinnor och män, och att första- och andrakammarvalen hösten 1921 var de första valen där kvinnor deltog är bekant. Motståndet hade varit betydande och minst sagt utdraget, men vid riksdagens öppnande 1922 tog fyra kvinnor plats i riksdagens andra kammare och en kvinna i första kammaren. I Elin Wägners mest kända roman, *Pennskaftet* (1910), var det just förkämparna för kvinnlig rösträtt som stod i fokus. En som inte alls delade hennes uppfattning var författaren och konstnären Albert Engström. Med sitt bohemiskt konservativa sinnelag var han snarare känd som aktiv motståndare till kvinnlig rösträtt. Apropå riksdagens litterära avtryck, så gjorde Engström våren 1912 ett besök till Helgeandsholmen för att lyssna på just en kvinnorrösträtsdebatt, en diskussion han därefter skrev om i sin tidskrift *Strix*. Artikeln är intressant inte på grund av dess unket misogynia tilltal, utan eftersom den likt hos Wägner gav en blyxtbelysning av riksdagsarbetet, över vilket Engström uttryckte djup misstro. Väl på besöksläktaren möttes han av ett ”sorl och fnitter, där jag istället väntat mig en högtidlig tystnad”. Talarna kom och gick; en var ”en ljudande malm och en klingande bjällra” – nästa var likadan. Under talen ”pratades det och soralades”. Från läktaren kunde Engström höra hur de skrattade därnere, ledamöterna ”berättade historier och, steg upp och gick ut och tog en dragnagel i kaféet” – det vill säga en sup. Före 1920 serverades det brännvin i riksdagens restaurang, och någon lunchpaus förekom inte. ”Jag blef arg.” Riksdagen var i Engströms ögon och öron en ”stojande folkskara”. I *Strix* fordrade han därför att alla i kammaren skulle lyssna på den som talade under tystnad, dessutom borde alla ledamöter ”begagna sig af talarestolen och inte sitta

I Albert Engströms tidskrift *Strix* häcklades ofta riksdagen – så till exempel i Gösta Törneqvists satirteckning från 1914 (nr 14).

kvar i sina bänkar”. Engström efterlyste kort och gott ”takt och allvar hos folkombuden”.³⁷⁵

Att det sorlade i plenum kan vi alltså med säkerhet slå fast. Att som Engström uppröras av detta var en sak, en annan är att det faktiskt inte var speciellt konstigt; i riksdagshuset rörde sig dagligen hundratals människor. Visserligen skiftade antalet riksdagsledamöter under tvåkammarperioden, men i första kammaren fanns plats för omkring etthundrafemtio ledamöter och i den andra för tvåhundra-trettio ledamöter. Dessutom arbetade många anställda i riksdagsförvaltningen, bland dem fyrtio-talet vaktmästare. I riksdagshuset var det helt enkelt mycket folk i rörelse. Och ledamöter rörde sig även mellan de bägge kamrarna, liksom språkades vid i sammanbindningsbanan. Generellt brukar det framhållas att det gick lugnare till i den första kammaren; där satt ledamöter också på längre mandat. Från 1921 var mandatperioden åtta år, varför ledamöter förstas lärde känna varandra väl, även om de hade diametralt olika politiska åsikter. I sina memoarer påpekade socialdemokraten (och kommunisten) Ture Nerman, ledamot av första kammaren under 1930- och 40-talen, att den tack vare ”sin numerär

Även i Moderna museets samlingar finns ett par bilder av fotografen Karl Sandels. I början av 1930-talet tog han en serie bilder från andra kammaren – på temat långtråkighet och sömn. Fotografierna kallade han, *Det blir tröttsamt att lyssna* samt *En liten tupplur är skön ibland*. Sandels arbetade i detta fall med gelatinsilverfotografi; bilden på den sovande riksdagsledamoten har senare visats på två utställningar på museet.

och lokal [var] intimare och trevligare”. Dessutom behövde man inte som i andra kammaren ”stå och prata i högtalare, som gör rösten kallare och råare”.³⁷⁶

I andra kammaren var mandatperioden från början tre år, men 1920 utökades den till fyra år. I riksdagen fanns förstås föreskrifter som reglerade arbetet, men samtidigt rådde yttrandefrihet: tal och inlägg i debatter kunde göras antingen från talarstolen eller från respektive plats i kammaren. Om det var svårt att uppfatta vad som sades, hände det inte sällan (som Wägner påtalade) att ledamöter samlades i en ring kring talaren, antingen framför talarstolen eller invid dennes plats. ”Stenograferna rusade snabbt som skuttande harar mellan bänkraderna i ett försök att med sina pennor fånga ordväxlingen.”³⁷⁷ Att det under sådana omständigheter var svårt att uppfatta vad som sades uppe på pressläktaren säger sig självt. Av många riksdagsbrev och riksdagsreferat framgår också att ledamöterna i kammaren ofta inte lyssnade på den som hade ordet. Somliga pratade sinsemellan om annat, på tu man hand eller i grupp; alternativt satt de i egna tankar och förberedde inlägg. Som Albert Engström konstaterade spankulerade man därtill in och ut. Det var helt enkelt en smula rörigt i kammaren – och samtidigt var det paradoxalt nog också en sovande plats. För talen var ofta långa och många. När talmannen i första kammaren, Hugo Hamilton, i en artikel i *Svensk tidskrift* 1924 summerade sin långa riksdagskarriär, han blev ledamot av första kammaren redan 1891, påpekade han att dagspressen ofta klagade på det ”myckna talandet i kamrarna”. Hamilton menade att mängden ord inte påverkade beslutsfattandet, men att det utdragna pratandet ofta var ”onödigt”, ja det var han den första att tillstå.³⁷⁸ Mångordigheten bidrog inte sällan till nattplena varvid både ledamöter och journalister lätt somnade till i kammaren, alternativt fick hålla sig vakna långt in på nattkröken – eller som det hette i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* för sommaren 1910: ”En härlig junimorgons strålande sol förgyllde strömmen och staden, när trötta riksdagsmän och referenter samt uthålliga åhörare i stora skaror vid half 5-tiden vandrade från riksdagshuset hem öfver Norrbro.”³⁷⁹

En påminnelse om stillhet, ordning – och uppmärksamhet

I många riksdagsledamöters memoarer figurerar återkommande en sorts dubbelhet; arbete var både ansträngande, långtråkigt och med sorl i kammaren, samtidigt som uppmärksamhet och koncentration var påkallad. Folkpartisten Beth Hennings, som togs plats i andra kammaren 1937 – två år efter att hon som första kvinna disputerat (i ämnet historia) på Stockholms högskola – påpekade i sina memoarer att det påfallande ofta fanns en sorts brist på kontakt i kammaren. Eftersom alla tal skulle inledas med frasen Herr talman, var det som om bara han tilltalades. ”Ett mycket olika beteendemönster gentemot talarna”, där ledamöter antingen skockades i gången framför talarstolen, eller förde ogenerade samtal med bänkgrannen, ledde till ett sorl i kammaren, som Hennings menade ”var svårt för talaren att överrösta”. När hon själv ansåg att ett tal vara osedvanligt enahanda, ja då brukade hon samspråka med bänkkamraten (och socialdemokraten) Blenda Björck (1885–1978) om trädgårdsarbete.³⁸⁰

Av riksdagsprotokollen att döma gick sorlet i kammaren (föga förvånande) hand i hand med svårigheter att höra vad som sades, allmän ouppmärksamhet och rentav sömnighet – debatterna kunde ju hålla på i flera timmar. I en dispyt om klasskamp i första kammaren i maj 1929 häcklade till exempel socialdemokraten Gustav Möller kommunisten Carl Winberg (1867–1954) och påpekade att han visserligen inte önskade att förlänga debatten om ”våldsmedlens övertalningsförmåga”, men att han likväl ville ”säga ett par ord till herr Winberg. [För] han måtte antingen ha varit sömnig eller mycket uttröttad, då han gjorde anteckningar under det korta anförande, jag nyss höll”.³⁸¹ Att debatter i kammaren kunde vara sövande var ett återkommande tema i flera hågkomster av riksdagsarbetet. Det var en styggelse att från talarstolen läsa innantill, menade exempelvis August Sävström, vilken som sagt under nästan tjugo år var talman i andra kammaren. Den replikrätt som infördes 1933 vitaliserade visserligen diskussionerna. Men det förekom samtidigt ”mycket sorl i kammaren – särskilt vid alltför uttänjda debatter, då talarna icke längre förmår hålla intresset för överläggningen uppe”. Vid sådana tillfällen, påpekade Sävström, blev det svårt ”att uppfatta vad som yttrades i kammaren”, speciellt på åhörarläktaren och bland tidningsmännen.³⁸² Som talman kunde han förstås få tyst på kammaren. Men ur andra reminiscenser framgår att det fanns olika knep att

tillgå. Högerkvinnan Astrid Kristensson (1917–2000) valdes in i andra kammaren 1958 – hon skulle sedermera driva en hård politisk linje mot kriminella och emellanåt gå under namnet Batongmormor – och hon erinrade sig att det ibland krävdes ett resolut och gemensamt agerande för att stilla kammarens pratkvarnar:

Det [blev] en vana att när någon talare hade talat för länge så började man slå lite försiktigt med bänklacken. Det började lite grand och sedan spred det sig. Till slut satt vi allihopa och smällde lite försiktigt i bänklacken [...] En annan metod [var] den att när någon stod och mässade kom det plötsligt någon riksdagsman och ställde sig nedanför talarstolen och tittade upp och låtsades intresserad. I början tror jag att talaren kände sig smickrad, men så kom då den ene efter den andre. Till slut stod en klunga där och tittade upp mot talaren tills vederbörande förstod att nu var det dags, nu var det färdigprat.³⁸³

Att det var lite så och så med uppmärksamheten i bägge kamrarna framgår med all tydlighet i riksdagsprotokollen. Där återfinns en riklig empiri kring att det ofta var böligt att uppfatta vad en ledamot egentligen sagt i en pågående debatt. Repliker som att ”det var svårt att höra första delen av hans sista yttrande”; ”det var svårt att höra honom, då han talade från sin plats”; ”Ehuru det var svårt att höra det yrkande, som nyss gjordes” *undsoweiter*. Dylika omkväden antyder inte bara att akustiken var skral. I kamrarna var det stundtals svårt att hänga med i diskussionen eftersom ledamöter inte riktigt hörde varandra, eller åtminstone inte precis vad som yttrades.³⁸⁴ Denna avsaknad av uppmärksamhet och koncentration i riksdagen noterades i både press och andra fora. När socialdemokraten Lindström skrev om det dagliga livet i riksdagshuset så påpekade han just att det vid en första anblick kunde se ut att vara ett slags latmansgöra. Men det var enligt honom att underskatta ”hur det stora maskineriet arbetar”. Ut-skottsverksamheten innebar i regel ett tungt arbete med ett väldigt material. Det var många sidor som behövde läsas. Detsamma gällde det myckna tidningsläsandet. ”När man observerar ganska många riksdagsmän i läsrummen, studerande tidningar och tidskrifter – ofta under pågående plenum – så skall man icke [tro] att denna tid är bortkastad för riksdagsarbetet”. Det gällde att hela tiden hålla sig *ajour*, inte minst genom lokalpressen.³⁸⁵

Genom att söka på ordet sorl i riksdagsprotokollen går det att få korn på att det i kamrarna lät (ofta för mycket), liksom att ledamöter uppfattade

ljudnivån som ett problem. Men det är betydligt svårare att leta fram propäer där tystnad efterlystes, även om sådana exempel också förekom. Så tackade till exempel högermannen Malte Sommelius (1851–1922) talmanen i andra kammaren i april 1920, genom att påpeka att det ”var utomordentligt välvilligt av honom att påbjuda tystnad i kammaren, vari helt säkert många med mig instämma”. Frågan som var uppe till diskussion gällde en motion om att bevilja fru Karolina Eriksson (änka efter en lantbrevbärare) ett årligt understöd av trehundra kronor, ett spørsmål som alltså krävde både tystnad i kammaren och tio sidors protokollförd diskussion (motionen bifölls).³⁸⁶ I andra sammanhang idkades tystnad i relation till världspolitiska händelser; så krävde kommunisten Viktor Herou (1889–1970) i en debatt våren 1925 om rösträtt och förhållandena i Sovjetunionen, att ledamöterna i andra kammaren skulle lugna ned sig och lyssna på vad han hade att säga: ”Herr talman! Jag ber, att kammarens ärade ledamöter ville hålla sig en liten smula tysta med demonstrationerna mot de kommunistiska yttrandena, om herrarna verkligen mena allvar med den borgerliga demokratin, som ni vilja slå vakt omkring.”³⁸⁷

På ett sätt kan riksdagsprotokollen åtminstone ställvis leda i bevis hur det lät i kammaren; i dem framkom att det både var svårt att höra, att det sorlade, och att det äskades tystnad. Men protokollen hade bara till uppgift att förteckna vad som yttrades, inte hur kammaren *de facto* lät – en fråga vi återkommer till. För det bör noteras att i dagspressens riksdagsreferat, ja där anfördes i regel (om än lakoniskt) att skratt, instämmanden och bravorop förekom under debatter och diskussioner. Och naturligtvis var ljudförhållandena i kammaren heterogena; ledamöterna var som människor är mest – det viskades och småpratades, applåderades och hummades – utan att sådana läten noterades i protokollen. Att kammaren skrattade högt varje gång som rytaren gjorde en felsägning framgick som sagt av Julins reminiscenser.

Man kan med andra ord utgå ifrån att riksdagsledamöternas uppmärksamhet lämnade en hel del övrigt att önska. Ibland brukar det framhållas att modernitetens inträde kring sekelskiftet 1900 innebar en gradvis förändring av den mänskliga perceptionen; för tyska kulturteoretiker som Walter Benjamin, Siegfried Kracauer eller Hugo Münsterberg resulterade urbanitet, trafikflöden och nya medier som film och illustrerad press, gramofonskivor och radio i ett nytt sätt att se, höra och observera en till synes accelererande och undflyende modern samtid. I deras efterföljd har mediehistoriker behandlat både distraktion och koncentrationssvårigheter, samt

hur nya medietekniker hade potential att producera en tilltagande uppmärksamhet – detta i form av en teknisk modernisering av vår uppfattningsförmåga, ”die technische Modernisierung der Wahrnehmung”, med Petra Löfflers terminologi.³⁸⁸

Som framgått av vår tidigare diskussion var den svenska tvåkammarriksdagen föga teknikorienterad. Men från mitten av 1920-talet och tiden efter demokratins genombrott blev det alltmer uppenbart att moderna medier och medietekniker som skrivmaskiner och kontorshjälpmedel, mikrofoner och högtalare – och rentav radio – hade potential att förbättra riksdagsarbetet, och inte minst öka ledamöternas fokus. ”Det har med all rätt klagats över den oro, det spring och den brist på samlad uppmärksamhet som präglar kamrarnas sammanträden”, hette det till exempel i en motion vintern 1929 vilken argumenterade för mer ändamålsenliga sittplatser i bägge kamrarna. Motionärerna menade att orsaken till koncentrations-svårigheterna i riksdagen säkerligen var många. Samtidigt hävdade de bestämt att den ”förmämsta [var] att söka i den otrevnad, som de nuvarande sittplatsanordningarna skapa. De pulpeter, kamrarna ha, äro i utomordentlig grad olämpliga för sitt ändamål. Man sitter obekvämt i dem. Men detta är icke den största olägenheten. De erbjuda icke nödigt utrymme för vare sig skrivning eller läsning”. I motionen framgick att pulpeten vid varje sittplats var alldeles för smal; det gick vare sig att konsultera uppslagsböcker eller att skriva på densamma – med påföljden ”att riksdagsledamoten för varje skrivgöromål tvingas lämna plenisalen”. Det var ett oskick. Och det var därför hög tid att byggtekniskt uppdatera bägge kamrar. Det danska riksdagshuset utgjorde här en förebild: där fanns arbetsbord för ledamöterna med plats för både böcker och papper, och en elektrisk lampa ”med diskret ljus”.³⁸⁹

Dessa motioner var på flera sätt symptomatiska och ett slags svar på de sorl och störande ljudförhållande under 1920-talet som vi adresserat. De remitterades till bankoutskottet – som i sin tur tog hjälp av Byggnadsstyrelsen, vilken genomförde en omfattande utredning av ärendet. Den kom emellertid fram till att eftersom sittplatserna i både första och andra kammaren redan var så knappt tilltagna så skulle de inte vara möjligt att göra några större förändringar, såvida inte betydande belopp användes. När motionerna och bankoutskottets utlåtande diskuterades i andra kammaren tog direktören och högermannen Edvard Lithander (1870–1944) till orda. Som konservativ önskade han inte att ”rubba på vad som en gång blivit

gjort”, även om de flesta ledamöter nog önskade sig ”en förbättring av svårigheterna att göra sig hörd här i kammaren”. Det har ju utvecklats sig ”till en kutym [där] kamrarnas plenisalar blivit ett slags samtalsrum, där den och den talaren har ordet, medan kammaren talar [om annat]”. Akustiken var också ett återkommande problem, och dessutom något underligt. För intressant nog gjorde Lithander en precisering beträffande var i andra kammaren man hörde bäst – och sämst: ”vi, som sitta längst bort vid väggen, höra utmärkt, medan de, som sitta nere i gropen, ha mycket svårt att höra. Den svårigheten ökas därigenom att de stora mittengångarna bliva samlingsrum, så att de, som sitta närmast vederbörande talare, höra bra, men de, som ha sin plats längre ifrån, ej kunna höra”.³⁹⁰

Att ha sin riksdagsplats nere i det som på riksdagsjargong kallades gropen kan inte ha varit särskilt roligt; dels för att man där inte hörde speciellt bra, dels eftersom det var den plats där ledamöter ofta grupperade sig för att lyssna på den ledamot som pratade i talarstolen. Och naturligtvis kunde man inte byta sittplats; i bägge kamrarna hade ledamöter sina regionalt bestämda fasta platser; det var därför som det hette Norrlandsbänken eller Stockholmsbänken. Under alla förhållanden framstår det som underligt att 1929 års motioner om mer ändamålsenliga sittplatser avlogs; att kamrarnas akustiska problem utgjorde ett parlamentariskt problem var vid det laget knappast någon nyhet. Snarare ett sedan decennier återkommande huvudbry. Men vid denna tidpunkt präglades riksdagens administration fortfarande av den slags saktfärdighet som vi tidigare adresserat. Fackmässiga utlåtanden inhämtades men resurserna för att omsätta dem till praktik fattades, liksom den politiska viljan. Samtidigt var Lithander inte den enda ledamot som argumenterade för att kamrarna borde ses över i såväl byggtekniskt som arkitektoniskt avseende; det gällde också den rådande talar- och lyssnarkulturen som lämnade en del övrigt att önska. Carl Lindhagen hade för vana att i första kammaren med regelbundenhet aktualisera avsaknaden av koncentration. Så menade han bland annat i april 1921, i en debatt om utbyggnad av vattenkraft i Norrland, att det var ”skada, att en så viktig fråga skall förekomma på detta sätt inför en otålig, sömnig och ouppmärksam kammare”.³⁹¹ Några år senare anmärkte han från sin plats på Stockholmsbänken att han önskade ”få fästa herr talmannens uppmärksamhet på att vi, som bo så här långt borta på bänkarna, inte kunna höra, vad som försiggår vid talmansbordet, i följd av det parlamentariska stim, som äger rum i kammaren”.³⁹²

Riksdagen är trött.

— Om herrarna vore lite mindre upptagna med privata samtal i angelägenheter som säkert äro viktigare än denna, är jag säker på att herrarna skulle dela min mening — — — —

Som ett avlägset eko från de blånande höjderna kring Siljan ljuder hr vice talmannens röst. Det är som låge man i ett snår av blommande slån, fullt av hum-

Privat diskussion.

lor och bin. Talarens röst drunknar däri och försvinner som i en dröm. Kort därpå stiger mumlet ytterligare en grad. Knappt kan man som en klar klockton förnimma hr Lindhagens stämma.

Nere i andra kammarens plenisal, där man nu sedan i tisdags arbetat för högttryck för att bli färdig till pingst, gapa stora luckor i bänkraderna trots den viktiga vattenfallsdebatten. Men som motivikt äro vissa platser överfyllda av folk. Två sitta. Två luta sig från stolparet bakom över dem. Några till böja sig in över gruppen från sidorna, och rakt framifrån angripes ställningen av en tät svinfylking. Från en sådan klunga stiga oavbrutna och kraftiga ljudvägor. Man

En vilostund efter utskottsarbetet.

kan inte från läktaren höra vad debatten gäller, men man törs hålla vad om att det inte är något politiskt ämne. Därtill är samtalet för livligt.

På andra håll råder djupaste frid. En västkustrepresentant har satt sin väldiga lekamen till rätta i en ledig fåtölj och

framtagit ett redskap varmed han allvarligt och metodiskt sonderar sina öron. Efter väl förrättat arbete sluter han ögonen och synes slumra. Hans händer vila utbredda i skötet. Ett par mäktiga händer, väl skickade att sköta det politiska spelets stadiga trådar på hans vilda hemö.

Länkamraten bakom honom äter, äter, äter. Han har i sin bänk en stor karamellpåse, i vilken många av kammarens ledamöter söka tröst.

En ytterst originell ställning intar ett ombud från Västergötland. Han har släppt ut sina fötter och ben, båda delarna av ausenliga dimensioner, ur burens tvång. Man förstår knappast att dessa fristående ting, som ibland röra sig, ibland vila orörliga långt ute på salens golv, ha något att göra med mannen som ligger tillbakalutad i bänken.

Halvliggande åhör också herren till Kabbarp förhandlingarna. Även hr Schotte och många andra ha slagit sig till ro. Men hr Sommelius ilar omkring på lätta fötter. Honom tynger ingen trötthet och bakom den rynkade pannan anas alltså ett oavbrutet filosofiskt tankearbete.

— Första kammaren har tagit ledigt. Icke så flertalet av dess ledamöter, som endast bytt om arbetslokal och förflyttat sig till Allmänna valmansförbundets stora ting.

— Så är det i vår överansträngda riksdag mitt på dagen. När nästa morgons bleka förebud börjar färga de stora lanterninerna i ljus opal, kommer det icke att se mycket annorlunda ut. Och ändå finns det så många socialdemokrater där och alla hålla de på 8 timmars-dagen!

X. X.

Att riksdagsarbetet emellanåt kunde vara tröttande framgick med all tydlighet i ett kåseri signerat x.x i DN 21/5 1915.

Sammanfattningsvis var de två saker som återkommande klandrades: dels de undermåliga lokalerna (som var för dyra att bygga om), dels arbetsförhållandena i kamrarna. När det gällde det senare var riksdagsledamöter medvetna om de ibland egendomliga formerna för det ordinära arbetet i plenum. ”Ordningsstadgarna innehålla endast föreskrifter mot oordningar på åhörareläktarna, men ingenting om att stillhet och ordning även bör råda i samlingssalen”, hette det till exempel i en motion av Lindhagen 1933. Där vände han sig mot det ofog som sedan länge på ett ofördelaktigt sätt karakteriserat riksdagsarbetet, nämligen ”de högljudda samtal, som äga rum i de svenska kamrarna särdeles ofta samtidigt med att en talare, som talmannen grundlagsenligt ensam lämnat ordet, söker kämpa för sin sak”. Det kunde rimligen inte vara meningen att högljudda samtal kunde fortlöpa ”i plenisalarna man och man emellan om andra ämnen än som före-

Det är plenum i första kammaren mot slutet av 1920-talet. Högermannen Axel Vennersten blickar från sin imposanta talmansstol på en okänd talare – i hans blickfång, en slumrande Kerstin Hesselgren (1872–1962), frisinnad och den första kvinnan i riksdagen. Hon är nu långt ifrån den enda som sover i kammaren; andra lyssnar mer uppmärksam. Men flera suddiga ledamöter antyder också att det talas och gestikuleras om något helt annat. Sorlet i kammaren upplevdes ofta som ett problem. Stadsmuseet i Stockholm.

ligga till övervägande”. Ibland föreföll det Lindhagen som om det bara var talmannen som ”ensam under sorlet sysselsätter sig med den föreliggande saken”. Hade Albert Engström tjugo år tidigare krävt ”takt och allvar” i kammaren, uttryckte sig Lindhagen nu något mildare; motionen var en påminnelse om stillhet och ordning. Och självfallet var hans avsikt inte att tvinga kammarens ledamöter att lyssna på den som hade ordet. ”Det står alla fritt att låta bli. Vill någon tala högt om någonting annat eller syssla med förströelser så bör han blott lämna samlingssalen.”³⁹³

En bättre politisk kultur – genom radio

”Radioutsändning av remissdebatten – den första i världen”, lät *Dagens Nyheter* meddela på sin förstasida i början av januari 1924. Det var tidningen själv som varit drivande i frågan, och även Telegrafverket – som bedrev försöksverksamhet med så kallad rundradio – ställde sig positiv till utsändning. Sagt och gjort: tekniker skickades till riksdagshuset vilka placerade en mikrofon vid andra kammarens ena talarstol, därtill monterades en provisorisk antenn på riksdagshusets tak. Men därefter tog det stopp. Samtidigt som Telegrafverket arbetade med sina tekniska förberedelser meddelade talman Lindqvist i andra kammaren att meningsskiljaktigheter uppstått om lämpligheten att utsända debatten. ”Remissdebatten pr rundradio blir inhiberad”, meddelade *Aftonbladet* därför någon dag senare: ”radioamatörerna [få] åtminstone denna gången avstå från sensationen att höra riksdagens talare per radio”. Enligt DN var det vissa ledamöter som varit speciellt negativa till det nya mediet (oklart vilka). Dessutom hade åsikten framkommit att kammarens remissdebatter ”under senare år urartat en smula”. Om allmänheten fick lyssna på vad som utspelade sig i riksdagen kunde den måhända få en mindre gynnsam bild av ”vad där försiggår”.³⁹⁴

Redan dessa allra första notiser om radiomediets entré i riksdagshuset antyder att dåtidens politiska kommunikation var allt annat än enkelspårig. Radion utlovade möjligheter att vidga det politiska samtalet, men innebar också att riksdagens interna arbetsformer blottades. Fast signaturen Abbé Coignard (en pseudonym för satirikern Karl Hjalmar Lundgren), han menade att förbudet mest handlade om att skydda riksdagens anseende och motverka den parlamentsleda som spritt sig.³⁹⁵ Samtidigt bör man tillstå att i januari 1924 – ett år innan bolaget AB Radiotjänst ens påbörjat sina sändningar – så var kunskapen om radio bland riksdagens ledamöter

Ingen remissdebattsradio. Herman Lindqvist bereder allmänheten en besvikelse.

Återtar löftet om radioutsändning efter påtryckningar från en del riksdagsmän.

Ett initialt men misslyckat försök att sända politisk radio – och det allra första suddiga fotografiet av radiomediet i riksdagen (DN 16/1 1924). Att mediet var nytt framgick av tidningens bildtext som hävdade att en radioapparat var placerad invid talarstolen. Det rörde sig förstås om en mikrofon.

beskedlig. Rundradio var då ännu mest något som radioamatörer ägnade sig åt; det är faktiskt tveksamt huruvida någon ledamot införskaffat en kristallmottagare.³⁹⁶ Det blev ingen radio i kammaren vid remissdebatten, påpekade signaturen Pavo i sin riksdagskrönika i *Arbetet* några veckor senare. ”Men nu har det kommit upp en dylik i ’sammanbindningsbanan’ istället, där farbröderna kunna få prova ’världens åttonde underverk’.” En radiomottagare med högtalare hade nämligen i februari 1924 införskaffats till riksdagen, möjligen för att ge ledamöterna erfarenhet av mediet – samt viss avkoppling. För givet talman Lindqvists beslut att slopa utsändningar från kammaren, turnerades denna radionyheter med viss ironi i pressen. Framför högtalaren i sammanbindningsbanan kunde ledamöter nu äntligen få ”välbehövlig omväxling [under] långa debatt dagar mellan slagen i kamrarna och vid brädspelsborden”.³⁹⁷

Den svenska mediehistoriska forskning som bedrivits kring riksdagen och radiomediet har nästan uteslutande ägnat sig åt den politiska kommunikationens etermediala svårigheter, liksom den statliga finansieringen av det stundande radiomonopolet. Medieforskare med statsvetenskaplig orientering har skrivit om valprogram i svensk radio, eller om hur Radiotjänst tog sig an nyhetsförmedling kring politiska frågor. I det avtal mellan staten och konsortiet bakom AB Radiotjänst – som bildades i maj 1924

Rundradion blev vid mitten av 1920-talet snabbt ett populärt medium i Sverige; redan 1926 hade en kvarts miljon svenskar betalat den så kallade licens-tian. Det okända paret är fotograferat samma år, lyssnande på radio i hörlurar via en kristallmottagare. Men så mycket politik var det inte som behandlades i etern – det tog decennier innan bolaget Radiotjänst tilläts sända från riksdagen. Örebro stadsarkiv.

och påbörjade sina sändningar vid årsskiftet 1924/25 – framgick att programverksamheten skulle präglas av saklighet och opartiskhet. ”Med tanke på radions försiktighet i fråga om politisk polemik var det naturligt att man till en början höll en låg profil i fråga om både riksdagsbevakning och valrörelser”, heter det i en publikation. I en annan framgår att Radiotjänst under andra halvan av 1920-talet började sända krönikor i olika ämnen, även riksdagskrönikor. ”I alla dessa fanns naturligtvis nyheter men också kommentarer. Försiktigast var man med inrikespolitiken.”³⁹⁸ Sådana mediastudier har sina förtjänster, men genom att ensidigt ägna sig åt politisk nyhetsbevakning har de ofta förbisett och försummat riksdagens bredare mediehistoria. I bägge kamrarna fördes nämligen under mellan-krigstiden en synnerligen initierad diskussion i motioner, utlåtanden

och kammardebatter kring det egna riksdagsarbetet i ljuset av det nya mediet.

Vi ska villigt tillstå att vi är långt ifrån först med att uppmärksamma de motioner och debatter som radion gav upphov till under mellankrigstiden. Radioproducenten Göran Elgemyr redogjorde för några av dem redan under 1970-talet i en serie program som handlade om rundradions neutralitet och synen på svensk inrikespolitik i radio.³⁹⁹ Som radiohistoriker verksam i samma medium gjorde Elgemyr en pionjärinsats med historiepolitiska program såsom *Partierna och den ekonomiska krisen* (1982). Där behandlades den allra första valdebatten femtio år tidigare, vilken Radiotjänst hade anordnat hösten 1932. Men det rörde sig då inte om en diskussion i någon av riksdagens lokaler, utan i Radiotjänst studio på Kungsgatan i Stockholm. Som Elgemyr framhöll i sitt program – som både innehöll äldre inspelningar liksom referat ur dåtidens dagspress – hade det stora inrikespolitiska problemet varit huruvida (de anti-demokratiska) kommunisterna skulle släppas fram till mikrofonen. Så blev till slut fallet: ”Vi kommunister är ingenting annat än arvtagarna till den gamla socialdemokratin, behåller det bästa av dess revolutionära politik och lär av de nya erfarenheterna. Vi är inga principiella våldsdyrkare”, försökte Ture Nerman övertyga svenska folket. I skrift lät det kanhända förtroendeingivande, men betydligt mindre så på den skrapiga inspelning som bevarats.⁴⁰⁰

Det kan möjligen förvåna men radiomediets relation till riksdagen blev faktiskt föremål för diskussion redan i den allra första statliga utredningen om landets radioverksamhet. Rundradioutredningen tillsattes 1933, ett år efter valdebatten på Radiotjänst. I det betänkande som publicerades två senare, *Rundradion i Sverige* (SOU 1935:10), ingick en nästan tio sidor lång diskussion under rubriken ”Rundradion i riksdagen”. Om det länge fanns betänkligheter att släppa fram riksdagsledamöter i etern, så började Radiotjänst tidigt med att sända en sorts riksdagsreferat, vilka i korthet turnerade de innehåll som nyhetsbyråerna producerade. Från vintern 1927 figurerade programmet *Riksdagskrönika* i radiotablåerna, och det var chefen för riksdagsredaktionen på TT, Torvald Sachs, som stod för denna rapportering. Som vi påpekade i förra kapitlet ansvarade Sachs alltsedan 1920 för TT-redaktionen. Den sammanställde främst textunderlag från riksdagstrycket och debatten i kamrarna. Men Sachs kom också att under nästan ett kvarts århundrade sammanställa cirka femton till tjugo minuter långa riksdagskrönikor i talad form. ”En gång i veckan, eller var fjortonde dag när ämnet

tröt, sändes dessa krönikor under det halvår riksdagen var samlad.”⁴⁰¹ Sachs redogjorde för motioner, utskottsutlåtanden, viktigare debattinlägg och beslut. Han gjorde sig dessutom känd för sin tydliga diktion i etern, liksom sin förmåga att på ett (någorlunda) underhållande sätt återge riksdagsförhandlingarna. ”Nu följer en riksdagskrönika av redaktör Torvald Sachs”, blev en påannonsering som de flera svenskar kände igen. I enlighet med de villkor som reglerade Radiotjänsts programinnehåll skulle radion vara en neutral aktör, så det handlade inte om någon form av kommenterande politisk journalistik från Sachs sida. Samtidigt kunde han ibland inte hålla sig från att göra vissa ironiska antydningar. I ett av mycket få bevarade program av *Riksdagskrönika* från vårvintern 1934 hette det till exempel att Kilbomskommunisterna (som 1929 brutit med den Moskvatrogna Komintern), i en motion yrkat på avslag för alla försvarsutgifter – förutom löner till officerare ”som staten är bunden att rättsligen betala”. Dessutom, påpekade Sachs, så hade Sillénkommunisterna (som var stalinister) i en snarlik motion yrkat på avskaffande av samtliga tullar, tillsammans med en rad andra långtgående krav, vilka förmodade Sachs skulle innebära ”en plötslig omvandling av den nuvarande samhällsordningen” (bägge motionerna avslogs).⁴⁰²

Även om Torvald Sachs var en spänstig kommentator av riksdagsarbetet är vi i det följande mindre intresserade av radiorapporter från densamma; vårt fokus ligger snarare på hur radiomediet uppenbarade riksdagens arbetsformer – på ett inte alltid så smickrande sätt. Knappt tre veckor efter det att Radiotjänst påbörjat sina utsändningar vintern 1925, motionerade socialdemokraten Oskar Hagman (1880–1942) om att andra kammarens ”överläggningar kunna, då så anses lämpligt, åhöras per radio”. Det var en kort motion; Hagman nämnde i förbigående *debaclet* från året innan då radiosändningar stoppats av talmannen. Hagmans huvudargument var att eftersom kamrarnas förhandlingar var offentliga så skulle en radiering möjliggöra att kretsen åhörare utökades, något som ”kunna sägas vara ett steg i grundlagens anda”.⁴⁰³ Hagman noterade i sin motion att diverse tekniska praktikaliteter behövde utredas. Men partibrodern Värner Rydén (1878–1930) och liberalen (och tidigare justitieministern) Eliel Löfgren (1872–1940) hävdade i en gemensam följdmotion (dagen därpå) att det i andra kammarens plenisal minsann omgående borde uppsättas anordningar för ”återgivande i rundradio av kammarens förhandlingar”.⁴⁰⁴ Noterbart är alltså att flera ledamöter på kort tid önskade någon form av riksdags-

Hörlur och kristallmottagare – radiotekniken i början av 1920-talet var ännu rudimentär. Kristallmottagare behövde ingen strömförsörjning; via en kristall (i ett halvledande material) kunde en lågfrekvent signal uppfattas med hjälp av en inställningsratt. Sedermera utvecklades tekniken med elektronrör och högtalare. Fotografier av Peter Häll, Tekniska museet.

radio. Frågan remitterades till andra kammarens femte tillfälliga utskott som i sitt utlåtande någon månad senare menade att det visserligen fanns ett betydande intresse av att ”genom radio kunna avlyssna riksdagens förhandlingar”. Men givet riksdagssorlet så var det i kammaren förenat med betydande svårigheter att ”kunna göra sig hörd i radio”. På grund av den ofta störande och distraherande ljudnivå som förekom i kammaren var det tvunget för en ledamot att besitta ”nödiga röstresurser” och ett för ändamålet ”tränat talorgan”. Utskottet var därför av åsikten att inte ens ledamöter med de allra främsta röstresurserna skulle kunna göra sig hörda i radio. Man befarade därför att radiopublikens ”kritik kommer att bli densamma, som man nu ofta får läsa i pressen i uttalanden såsom: ’Talarens anförande drunknade i det allmänna sorlet’”.⁴⁰⁵

I debatten som följde i andra kammaren begärde Rydén ordet; han var en progressiv politiker, öppen för ny teknik och skulle framgent städsas som föredragshållare inom skolradion på Radiotjänst. Rydén vände sig mot den ”obskurantismens anda” som han menade kännetecknade utskottets utlåtande. Om en sådan hållning ”härskat hos våra förfäder”, ja då hade riksdagens förhandlingar vare sig blivit offentliga eller stenografiskt protokollförda. Nu när den tekniska utvecklingen ställt ett fullkomligt överlägset hjälpmedel till förfogande, som faktiskt gjorde det möjligt att ”direkt och omedelbart få reda på vad som förekommer i riksdagen”, så fann Rydén att utskottet kom med futtiga och tarvliga synpunkter. Dess ordförande, högermannen Erik Laurén (1867–1946), gick i replik och påpekade att det främst handlade om tekniska svårigheter. Men det framkom samtidigt att det nog egentligen mest var sorlet i kammaren som utgjorde grundproblemet. Laurén hade nämligen besökt Radiotjänst och då blivit informerad om att det måste vara absolut tyst när en sändning pågick. ”Bara prasslet i kammaren, då det vändes på trycket i bänkarna, skulle komma att höras och verka störande på utsändningen.” Liberalen Löfgren menade i sin tur att ljudnivån i kammaren säkerligen var ett problem, men att han och Rydén med sin motion främst önskat att riksdagen skulle ta ställning till ett experiment med försökssändningar. Samtidigt underströk han att ett sådant lyckat försök kanske skulle medföra ”att sorlet bleve mindre genom kritiken utifrån mot den – jag skulle vilja säga oordning – som ofta råder i kammaren”.

Det är värt att notera att radio i detta sammanhang framstod som en medieform med potential att både förändra och förbättra kammarens

arbete. Att bringa ordning och reda var ju också något som socialdemokraten Hagman motionerat om, och han påpekade i debatten att den ena (tystnad) var en förutsättning för den andra (radioutsändning). Hagman tillstod att det nog skulle uppfattas som egendomligt ”om kammaren av någon mystisk rädsla säger, att den inte vill tillåta att vad här säges må åhöras av en större krets än den som har tillträde till läktarna”. Debatten hade fram till denna tidpunkt främst handlat om kammarens arbetsformer och huruvida det myckna sorlandet skulle omöjliggöra en radiering. Men motionerna gav också upphov till en diskussion om mediala hierarkier, där kommunisten August Spångberg (1893–1987) bejakade rundradion eftersom mediet skulle kommunicera vad som yttrades på ett mer objektivt sätt än dagspressen. ”För närvarande refereras ju riksdagsanförandena i tidningspressen ... Då man vet, att omkring 95 procent av tidningspressen äges av borgarklassen [kan] envar konstatera [att] riksdagsförhandlingarna [blir] refererade på det sätt, som tjänar denna klass”. Socialdemokraten Mauritz Västberg (1886–1982) avfärdade emellertid raskt Spångberg; ledamöter med den politiska uppfattningen att man kunde begagna riksdagen för att ”inifrån söka spränga parlamentarismen”, var allt annat än trovärdiga. Till skillnad från sina riksdagskollegor verkade Västberg faktiskt känna till åtminstone elementa kring det nya mediet; kanske ägde han en kristallmottagare. Den talare som befinner sig ”alldeles in på apparaten och talar direkt i densamma [torde väl] göra sig betydligt starkare gällande än sorlet i kammaren”, påpekade han. Västberg gjorde också det fyndiga tillägget att de ledamöter som mot förmodan inte hörde ordentligt i kammaren och ”känna sig pinsamt berörda av [dess] sorl” – ja, de kunde väl framgent infinna sig i ”sammanbindningsbanan vid den [radio]högtalare som där är placerad”, förutsatt att utsändningar godkändes.⁴⁰⁶ Motionerna föll emellertid; även om sextio ledamöter röstade för, bistod kammaren utskottets hemställan om avstyrkande.

Göran Elgemyr har framhållit att initiativet kring utsändningar från riksdagen kom från densamma – inte Radiotjänst.⁴⁰⁷ Samtidigt kan man notera att det nya mediet inte likställdes med dagspressen; det var riksdagens presidium (då bestående av talman och vice talmän) som hade makten att avgöra om radiosändningar skulle ske eller inte. Redan i Oskar Hagmans motion 1925 var det endast tal om att sända kammarens förhandlingar när så ansågs lämpligt. Även om somliga ledamöter i andra kammaren insåg rundradions betydelse för det politiska arbetet, så var tidig svensk

1928 var utrikesministern Eliel Löfgren förstasidesstoff i *Radiolyssnaren* – förmodligen eftersom han var positiv till att sända radio från riksdagen. Men det skulle ta tjugo år innan så blev fallet. Excellensen Löfgren i Arvfurstens palats (säte för utrikesdepartementet) fick trösta sig med att han hade en tjusig telefon invid sitt arbetsbord.

RADIO- LYSSNAREN

"Jag skulle gärna se, att debatterna i riksdagens kamrar kunde följa ären av alla politiskt intresserade Radiolyssnare", säger excellensen Löfgren. Se närmare Närmare på sid 5.

UR VECKANS PROGRAM

FRÅN VINTERPELEN I SUNDSVALL. UTSÄNDES PÅ SÖNDAG REFERAT AV BAKTÄVLINGSBARN OM SVENSKA MÄSTER-SKAPET.

SAMMA DAG UPPFÖRES SCHNITZERS «PARACEL-SUS» UNDER GUNNAR KLINTBERGS REGI.

MÅNDAGENS KONCERT-PROGRAM ÄR HELT ÄGNAT KOMPOSITIONER AV EML. SÖDGRÉN.

HOLBERGS KOMEDI «JEFFE PÅ BERGET» UPPLÄSES PÅ ONSDAG AV TEATERDIREKTÖR HJALMAR LUNDHOLM.

PÅ LÖRDAGEN FÖRETAGS UTSÄNDNING FRÅN ALLMÄNNA GYMNASIEST-DAGSARN I STOCKHOLM.

«KORS OCH TVÄRS» HETER EN RADIOREVV AV AV JEAN-ERNST OCH KARL WERLE, VILKEN SPELAS SAMMA KVÄLL.

Obs! Läsnummerpriset sänkt.

Nr 10 4-10 mars 25 öre

rundradio i det närmaste helt opolitisk. Riksdagen hölls utanför tablåerna; en hastig blick i dessa antyder att Radiotjänsts första verksamhetsår i princip enbart bestod av program utan politiskt innehåll. Likafullt tog rundradion alltmer plats i den svenska offentligheten under andra halvan av 1920-talet. Att mediet skulle förhålla sig neutralt i politiska frågor var de flesta överens om; all nyhetsförmedling sköttes av en extern part (TT). Men

det figurerade ändå vissa tveksamheter kring vilken roll som rundradion hade visavi riksdagen. I tidskriften *Radiolyssnaren* fördes exempelvis en diskussion våren 1928 om ”den politiska radioutsändningen av riksdagsdebatter [där] allmänheten undrande och spörjande [fick] hålla till godo med det man erbjuder den – nämligen ingenting”.⁴⁰⁸ I ett uppföljande nummer valde *Radiolyssnaren* rentav att placera excellensen Eliel Löfgren – han var då utrikesminister och skulle därför ha denna titulatur – på tidskriftens framsida. Det var samme Löfgren som motionerat 1925, och han ansåg följaktligen ”att debatterna i riksdagens kamrar [borde kunna följas] av alla politiskt intresserade radiolyssnare”. Riksdagen släpper snart in radiopubliken, sammanfattade *Radiolyssnaren* i en ledare.⁴⁰⁹

Någon månad senare höll emellertid socialdemokraten Ernst Wigforss (1881–1971) ett föredrag hos Radiotjänst; *Studiet av socialismen* hette programmet som sändes inom ramen för Arbetarnas bildningsförbunds halvtimme i radio.⁴¹⁰ Wigforss var då ledamot av första kammaren, och tidigare (och senare) finansminister. Föredraget väckte en hel del kritik i högerpressen, där konservativa *Göteborgs Morgonpost* menade att föredrags-hållaren gjorde stark och påtaglig ”propaganda för sin speciella politiska åskådning, som han framställde i synnerligen lockande färger”. I *Radiolyssnaren* publiceras också en längre artikel i ärendet där Radiotjänsts verkställande direktör, Gustaf Reuterswärd (1882–1953), kom till tals. Han underströk vikten av opartiskhet i etern, men gick i god för Wigforss: dennes tal i radio hade icke ”missbrukats till vulgär agitation”. Samtidigt menade Reuterswärd att ”innan politiken släppes lös i radio”, ja då måste det till ordentliga direktiv från riksdagen kring ”vad som får sägas och icke får sägas framför mikrofonen”.⁴¹¹ Att riksdagen skulle besluta om graden av politiskt innehåll i etern, samtidigt som radiomediet (enligt vissa) hade potential att förbättra själva riksdagsarbetet, säger något om den besynnerliga situation som samtidens politiska kommunikation stod inför.

Av den anledningen propsade flera ledamöter på att riksdagen borde inta en mer progressiv inställning till det nya mediet, bland dem excellensen Löfgren liksom socialdemokraten Västberg. Den senare hade 1925 inte bara talat sig varm för radiomediet i andra kammarens debatt, han hade också bifogat en syrlig reservation i utskottsutlåtandet där rädslan över att ”en radierad diskussion skall efterlämna det ena eller det andra intrycket hos åhörarna” syntes honom malplacerad.⁴¹² Det är därför inte ägnat att förvåna att samme Västberg i januari 1929 ånyo motionerade om att kammarens

förhandlingar borde sändas i radio. Att frågan varit uppe tidigare bekom honom inte, och han framförde tre skäl varför så var fallet. För det första hade radions stigande popularitet under andra halvan av 1920-talet gjort att mediet snabbt blivit ”en viktig faktor i vårt kulturliv”. För det andra var radion ögonblicklig – ett nuets medium. Till skillnad från tidningarnas referat kunde radion levandegöra en politisk diskussion på ett helt nytt sätt, med möjlighet för åhörare att ”lära känna en politisk personlighet”, det vill säga en form av parasocialitet (med en senare medievetenskaplig vokabulär). För det tredje var Västberg övertygad om att radion kunde främja en ”bättre politisk kultur [i kammaren] både i fråga om talens längd, talarens teknik och riksdagsmännens uppträde”. Kammarens arbetsformer borde därför inte tveka att dra nytta av radiomediet, menade Västberg, landets radiolyssnare skulle knappast ”tolerera långa och tråkiga föredrag”.⁴¹³

Om radiomotionerna 1925 passerat tämligen obemärkt förbi i offentligheten (vid sidan av de sedvanliga riksdagsreferaten) så plockades Västbergs propå upp i dagspressen – men inte på det sätt som han trodde (eller önskat). ”En socialist [har] väckt motion om rundradiering av riksdagsdebatter. Sublima tanke!”, meddelade *Aftonbladet*, ”saliga äro de enfaldiga”. Vet den där Västberg vad han egentligen tar sig för, undrade SvD. Existerar överhuvudtaget ”den radioregissör som kan göra något njutbart av ett riksdagsplenum?” – som i regel dessutom aldrig tar slut. ”Det brukar som bekant ta bortåt ett halvt dygn, innan en svensk riksdagsman [ens] får tillfälle att replikera.” Politisk tvångsmatning med rundradions hjälp, hette det vidare i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. ”När Radiotjänst inte tror sitt folk om större tålamod än att föreläsningarna måste begränsas till en halvtimme”, hur ska det gå för lyssnarna ”under en tolvtimmarsdebatt [med] hörlurarna på – O ljuvliga fantasisyn!”⁴¹⁴

Vi kan med viss förnöjsamhet konstatera att när radiomediet var nytt 1925 var tanken inte främmande för många att lyssna på riksdagsdebatter; vilka program som sändes i etern var av mindre betydelse än mediet som sådant. Några år senare däremot, ja då framstod långgrandiga politiska diskussioner i tvåkammarriksdagen som det mest enformiga en radiokåsör kunde tänka sig. Men naturligtvis fanns det ett intresse från aktörer som Radiotjänst och tidskriften *Radiolyssnaren* att bredda programutbudet, trots att riksdagsanföranden vägde lätt som underhållning. Fast man måste erinra sig att radion vid denna tidpunkt hade en påtaglig folkbildande och högkulturell framtoning.⁴¹⁵ Under alla förhållanden skickades Västbergs

motion på remiss till samma utskott som tidigare – vilken i sin tur anmodade Radiotjänst att inkomma med ett yttrande huruvida motionens förslag var möjligt att genomföra:

[Om] rundradiering av riksdagsdebatter [kan] bidra till att ge lyssarna en mera levande bild av riksdagsförhandlingarna än vad som nu kunde erhållas genom dagspressen [kan endast erfarenheten visa]. Radiotjänst [är] dock av den uppfattningen, att rundradiering av vissa delar av andra kammarens förhandlingar sannolikt komme att utgöra ett både intresseväckande och i många avseenden nyttigt inslag i programmen, och [har] därför intet att erinra mot motionens syfte. [Några] tekniska svårigheter [för] en god radioutsändning av en riksdagsdebatt [torde heller inte finnas], detta givetvis under förutsättning, att vederbörande talare vid sin placering o. dyl. toge vissa hänsyn till mikrofonanordningarna, vilka för övrigt ej behövde placeras så, att de på något sätt verkade störande.

I korthet, menade Radiotjänst att det inte förelåg några hinder för att sända från riksdagens kammare. Ändå avfärdade utskottet Västbergs motion på några få rader: man menade att där visst fanns tekniska problem – för hur skulle Radiotjänst gå tillväga för att sända en remissdebatt på tolv timmar? ”Att rundradiera endast en del därav skulle lätt kunnat bibringa åhörarna en skev uppfattning om debattens innehåll och förlopp.” Utskottet hävdade dessutom att ledamöter lätt kunde bli ängsliga och ”förrycka deras karaktär” om de inför mikrofonen hade vetskap om att de talade till hundratusentals svenska män och kvinnor, detta ”till allvarligt skada för riksdagsförhandlingarnas obestridda huvuduppgift att utgöra sakliga rådslag”.⁴¹⁶

Det går med andra ord att i riksdagens protokoll under det sena 1920-talet skönja konturerna av det som sedermera kallats för politikens medialisering, den process där mediers roll och inflytande på politik sägs bli alltmer framträdande, och där den senare (hävdas det) anpassas och förändras under påverkan av rådande medielogik. I en offentlig utredning med just namnet *Politikens medialisering* (SOU 1999:126) påpekades det att denna process tog sin början under 1970-talet.⁴¹⁷ Men givet de utsagor om radio-mediet som riksdagsledamöter torgförde både 1925 och 1929 är det uppenbart att farhågor inför en sådan potentiell påverkan är betydligt äldre; diskussionerna i ärendet som dryftades i andra kammaren var både utförliga och påtagligt initierade.

Samtidigt var det inte politik *per se* som radiomediet då riskerade att påverka, utan fastmer riksdagsarbetets former; ”radion och andra kammarens parlamentariska karaktär passa [icke] tillsammans”, som en ledamot påpekade i debatten. Ett annat argument var att riksdagen genom radio ingalunda fick bli en agitationstribun där ledamöter talade till folket istället för till varandra i kammaren. Det var åtminstone den konservative (tullförvaltaren) Helmer Schöotts (1865–1939) hållning; han hävdade därför att rundradion inte alls skulle leda till någon ”bättre politisk kultur” i kammaren som motionär Västberg insinuerat. ”För att höras väl i radio fordras ju att sakta och tydligt läsa upp anförandet från papperet [varvid] de mera temperamentsfulla och spontana inläggen i debatten, som nu äro kryddan i riksdagens förhandlingar [skulle] bortarbetas”.

Kommunisten Nils Flyg (1891–1943) replikerade Schöott, och menade att dennes aversion mot rundradion möjligen hade något att göra med ”en viss fruktan för det parti jag tillhör”. Visserligen kunde Flyg inte hålla sig från att (likt partibordern Spångberg) häckla den borgerliga pressen som – till skillnad från radion – aldrig skulle referera en kommunist. Men han menade också att det verkliga skälet till motståndet mot Västbergs motion var att ”de stora partiernas representanter tala ett annat språk i kammaren än på folkmötena. Jag avser icke enbart socialdemokraterna utan även högern [för] i kammaren ha [de] icke bara ett helt annat sätt att tala utan också en helt annan ståndpunkt i viktiga frågor [än] när de stodo inför väljarna ute i landet”. Beträffande invändningarna från utskottet och kammaren, ansåg Flyg att det rörde sig om undanflykter: ”Varför låter man icke i stället helt enkelt montera in radioapparater och överlämna lösningen av de tekniska svårigheterna [åt] Radiotjänst?”⁴¹⁸

Men Flygs argumentation var förgäves; precis som vid debatten 1925 biföll den andra kammaren utskottets hemställan. I *Radiolyssnaren* infördes en längre artikel som beklagade beslutet; kammaren hade slagit dövörat till. Tidskriften undrade polemiskt om det verkligen var så att sakens sakligheten i en debatt minskade ”då talaren har ett större auditorium”. I längden var det inte hållbart. En i tekniska frågor konservativ och ”hallstarrig riksdagsmajoritet” kunde rimligen inte utestänga hela folket från riksdagens förhandlingar. ”En riksförsamling är inte något litet byrå!”⁴¹⁹

Kyrktelefon – eller rundradio i riksdagen?

Av de hundratals förslag kring förbättringar av det interna riksdagsarbetet som ledamöterna i första och andra kammaren motionerade om torde socialdemokraten Teodor Julins propå om inrättandet av en så kallad kyrktelefon i riksdagshuset vintern 1930 vara en av de märkligare. Kyrktelefoni påminde om radio, och Julins motion var ytterligare ett tecken på hur riksdagen liksom ansattes av nya medietekniker som vissa ledamöter bejakade och andra misstrodde. Julin var postexpeditör – tillika aktiv esperantist – och hade hösten 1929 varit på besök i Berlin och imponerats av de tekniska raffinemang som numera satte sin prägel på *Reichstagsgebäude*. ”Där har man det ordnat så att man i bibliotek, läs-, skriv-, och samlingsrum kan avlyssna i en mikrofon vilken talare som just håller på i kammaren.”⁴²⁰ Den ledamot som läste i biblioteket eller satt invid skrivmaskinen annorstädes kunde enkelt lyfta en telefonlur och höra vad som diskuterades i plenum. Tyska kollegor hade försäkrat Julin att det hela var mycket rationellt; med en kyrktelefon slapp man som ledamot att springa ifrån då och då, för att höra efter hur långt debatten fortskridit.

Ordet kyrktelefon förekommer inte i Svenska akademins ordlista – och inte ens vi som är mediehistoriker har tidigare stött på detta begrepp. Namnet kom sig av att ett fåtal svenska kyrkor under tiotalet erbjudit gudstjänst via telefon.⁴²¹ Det var alltså i princip samma idé som den i mediehistorien bekanta *Telefon Hirmondó*, den ungerska nyhetsförmedling via telefon som startade redan 1893. Men följer man Teodor Julins motion så handlade det mer om en sorts ljudteknisk installation som kom till användning i olika samlingslokaler, ”särskilt av kyrklig karaktär. Anordningen består av ett antal mikrofoner, vilka uppfånga ljudet ifrån talarstolarna och vilka sedan medelst trådleddningar äro förbundna med hörtelefoner i andra rum, varefter man genom att avlyfta dessa hörtelefoner kan taga del av vad som försiggår, där mikrofonerna äro uppsatta”.⁴²²

Julins motion var förstås så udda att flera tidningar plockade upp den, med förtydligandet att förslaget handlade om ett slags lokaltelefoni mellan kamrarna och andra lämpliga utrymmen i riksdagshuset. ”Det är ju inte precis meningen att man ska sitta i restaurangen och avlyssna debatten”, tillstod Julin.⁴²³ Han såg snarare framför sig att installerandet av kyrktelefoni kunde vara ett sätt att rationalisera och (som radio) potentiellt förbättra ledamöternas arbete. Det var för övrigt inte någon läpparnas bekännelse;

Begreppet kyrktelefon har numera fallit i glömska – men under mellan- och efterkrigstiden var det alltjämt i omlopp. I *Svenska Dagbladet* (17/4 1948) annonserade till exempel bolaget Elektriska AB Champion för kyrktelefonanläggningar som skulle underlätta för lomhörda pensionärer att följa gudstjänster (får man förmoda).

Har Ni tänkt på Edra gamla och döva

Vi kunna leverera kompletta kyrktelefonanläggningar i kvalitetsutförande till mycket låga priser. Våra produkter säljas av ledande installations- och radioaffärer i hela landet. Å utställningen "Kyrkan Arbetar" visas våra anläggningar i monter nr 20. Skriv till oss så erhåller alla önskade upplysningar och priser.

ELEKTRISKA AB CHAMPION
Ehrensvärdsgatan 3, Stockholm. Tel. 52 25 28—29.
Kyrktelefoner, hörselapparater för döva, skoloradieförstärkare och alla slag av högtalaranläggningar.

Julin hade motionerat om flera andra förändringar av första kammarens arbetsformer.⁴²⁴ Men DN var av en annan åsikt; "Telefon för apelsintalare" kallade de Julins förslag – apelsintalare var benämningen på en långrandig och intetsägende talare.⁴²⁵

Motionen om kyrktelefon remitterades till första kammarens bankoutskott – som avfärdade den i två meningar. Dels var man inte direkt övertygad om dess praktiska nytta, dels kunde en dylik anordning bidra till att riksdagens ledamöter i än större utsträckning än tidigare uteblev från kammarens förhandlingar.⁴²⁶ I den efterföljande debatten i kammaren framgick att bankoutskottets ordförande, socialdemokraten (och snickaren) Carl Svensson (1879–1938), menade att det hela rörde sig om "en mycket liten fråga ... utan något praktiskt resultat", en åsikt som kunde tillskrivas riksdagsförvaltningens obenägenhet att dra på sig onödiga utgifter. Även Carl Winberg yttrade sig, han var då tillsammans med Ture Nerman den enda kommunisten i första kammaren. Om ledamot Julin såg framför sig att en kyrktelefon skulle rationalisera riksdagsarbetet, menade Winberg att det mest handlade om att mekanisera detsamma. Han hävdade dessutom att Julin borde tagit steget fullt ut och motionerat om "att kyrktelefon borde inrättas i våra hem, så att vi kunde i stilla ro, i familjelivet följa debatterna i kammaren och höra dess överläggningar" – det vill säga

en variant av rundradio. Winberg yrkade på bifall till bankoutskottets utlåtande och avslag av motionen; för proletarietets representant fanns det viktigare saker att ägna sig åt ”än en sådan anordning som kyrktelefon”.⁴²⁷

Motionen om kyrktelefon var på ett sätt egendomlig, men den relaterade också till tidigare diskussioner om radiering av riksdagens arbete. Den slags lokaltelefoni som Julin såg framför sig skulle framgent realiseras genom den form av intern-tv som 1966 installerades i riksdagshuset, vilket vi skrev om i bokens första kapitel. Samtidigt var motionen också ett tecken på att riksdagens vardagliga arbete potentiellt kunde rationaliseras med hjälp av medieteknik (såsom radio); under 1930-talet skulle diskussioner om ny voteringsapparat stå på dagordningen, liksom (under krigsåren) installation av mikrofoner och högtalare. Men att riksdagen 1930 inte såg någon nytta av kyrktelefoner är inte förvånande, anledningen var främst krasst ekonomiskt. Sverige befann sig i början av 1930-talet i en både ekonomisk och politisk kris med hög arbetslöshet, sociala problem, skott i Ådalen – liksom i Paris: i mitten av mars 1932 tog Ivar Kreuger livet av sig och Kreugerkraschen var ett faktum. Under samma tid tillsatte riksdagen en besparingskommitté som gick hårt åt; kostnader och personal reducerades med nästan tjugo procent.⁴²⁸

Det var kort sagt en turbulent tid och inför det stundande andrakammarvalet figurerade spekulationer huruvida riksdagen skulle våga tillåta politiska debatter i radio – vilka möjligen skulle öka polariseringen. I mars 1932 publicerade SVD en resonerande ledare som tog sin utgångspunkt i det rykte som gjort sig gällande att Radiotjänst inför årets valrörelse ville tillåta viss politisk agitation. Tidningen avrådde starkt. Ånys var det praktiska problem som lyftes fram: var alla partier verkligen överens och ense om att medverka i rundradion? Om så var fallet, hur skulle riksdagsledamöternas talartid utmönstras? Radio var inte att likställa med kammarens arbete. Och om nu alla partier ”skola ha sin andel av programtiden, vem är då mannen att mäta ut den ’rätt’ som skall tillkomma t.ex. kommunisterna?” Var det verkligen rimligt att ett monopolföretag som Radiotjänst – där politiska uttalande inte kunde bemötas (som i pressen dagen därpå) – skulle ge sändningstid åt riksdagsmän som ”herrar Sillén och andra mer eller mindre Moskvamärkta figurer” vilka åstundade en samhällsomstörtande revolution? Enklart var att Radiotjänst förhandsgranskade ledamöternas anföranden. Men en sådan censur var knappast demokratisk och dessutom helt oförenlig med riksdagens arbetsformer. Det mest intressanta med ledarsticket var emellertid

Den 6 Mars 1932.

Rundradio och partipolitik.

Ett rykte visste för några dagar sedan berättas, att Radiotjänst i år ämnade skicka rundradion till de politiska partiernas förfogande för en låt vara begränsad agitation under valrörelsen. Uppgiften tedde sig något förvånande, eftersom principen om rundradions politiska neutralitet hittills alltid fasthållits i vårt land och från de politiska partiernas sida veterligen inte ens någon åstundad givits tillkännas att nu bryta denna regel. Troligt är att ryktet kommer att visa sig felaktigt; såsom har väsentligen varit på tal, men härvid torde det också stanna. Någon politisk radiodag behövs vi säkerligen inte uppleva detta år.

När Svenska Dagbladet uttrycker sin förhoppning om att ryktet inte skall bli annat än ett rykte, står detta i god överensstämmelse med de grundsatser i fråga om rundradions handhavande, till vilka tidningen vid upprepade tillfällen givit sin anslutning. Den 28 april 1921 utfärdades sålunda i dessa spalter några varnande och tankeväckande exempel i denna väg, varefter nedanstående under följde:

En enkel och nödvändig väg ges, nämligen att helt och hållet utesluta vad som

kallas dags- och partipolitik från rundradions verksamhet. Därmed är frågan i själva verket inte helt och hållet löst, ty intet nybetsmedelstänkande kan tillförläggas från de partipolitiska meningssutövningarnas områden. Men mycket kan åstadkommas för att till det minsta möjliga reducera dessa svårigheter, vilka äro vida större och mer bekymmersamma än man nu i vad som fortfarande är radiotjänstens berömd lätthet kan föreställa sig. Det gäller där för att se till, att det ofastligt råka området för dess verksamhet hålles fullkomligt fritt från vad som står i samband med partiernas strid och det dagpolitiska meningsskiftet. För detta finnes mer än nog utrymme redan förut. Och vad som för många kan synas som överflödigt eller politisk valthållning kommer en gång att visa sig ha varit en i alla hänga god välsömnad censur om att inte i onödan låta nya och ytterst bekymmersamma faktorer för strid och split inom samhällets framväxa.

Att rundradion avstår från att deltaga i en valrörelse betyder icke att radion, för att använda ett inom radiotjänstens populärt slangord, skulle "avkänas". Var läge det virila inläget i en dylik prestation? De avgörande synpunkterna äro av helt annan art.

Först möta rent praktiska problem. Här ställa sig de politiska partierna? En rimlig fordran är att alla skola vara överens om att deltaga; skulle radiotjänsten sitta i gång utan anslutning från alla håll, vore dess dagar lilla rikande. Men då kommer många frågor: Var skola gränserna dragas för denna friskostighet? Om alla partier skola ha sin andel av programtiden, vem är då mannen att mäta ut den "rätt", som skall tillkomma t. ex. kommunistpartiet? Har staten över huvud taget ett intresse av att ställa

sina propagandamedel till kommunisternas tjänst, en riktning, som ja direkt upprepar sig mot samhällsordningen? Ges ordet t. ex. endast åt riksdagsmän, skola herrar Sjölin och andra mer eller mindre osökvarmaktade figurer helt enkelt placeras om att riksdagskommisarna sitta på deras röster. Var finnes den instans, som i detta fall kan öfverstyrt?

Det ser ut som om ledningen för Radiotjänst skulle vara villig att påtaga sig denna uppgift, ty om ryktet talar sant, hade det varit meningen att underställa alla politiska radionförändringen något slags politiskt område. Närmast skulle dess censur ha till uppgift att utmönstra utfall mot andra partier. En sådan tanke är om någon sin fullständigt hopplös och särskilt orimlig under ett valår, då väl icke något parti kan utveckla sina egna utgångspunkter utan att ställa dem i motsats mot de öfriga partiernas. Alldeles uppenbart är, att politiska tal, som på förhand censurerades av utomstående, skulle te sig stubbensade och slätkammade, när de framfördes. Att någon politiker med självaktning skulle underkasta sig förhandscensur är för öfrigt otänkbar.

Just denna tanke på en förberedande granskning av en politisk debatts anförande leder emellertid in på problemets innersta kärna. Rundradio har med naturöfverhängighet monopolkaraktär, och detta medför att en förhandskontroll i allmänhet är önskvärd. Vad som yttras vid utskedningen kan icke som i pressen bemötas sålunda dag. Radio-

programmet har ingen avdelning för polemik. Vad som är sagt, är sagt, och rundradion är endast en. Därav följer att sådant som till sin natur strider mot varje monopolisering icke har någon plats i rundradions program; och dit hör i alla första rummet den partipolitiska diskussionen. Det mesta rundradion skulle kunna prestera vore en artificiell demonstration av olika synpunkter, men varken radion eller politiken skulle vinna på ett dylikt arrangerat och censurerat sällskaps-spektakel. Av helt annan valör är en sådan mening som president Srinhufvade radiotal till Finlands befolkning för några dagar sedan; för dylika tillfällen bör radions politiska inflytande reservas.

Rundradion har tillräckliga uppgifter som förströelse- och i viss mån bildningsorgan. Den äger journalistiska möjligheter av enastående slag, något som t. ex. Riksdagsutskottet för några dagar sedan tydligt visade; just för många att direkt och koaktet skickliga för landets alla lyssnare vad som sker på den plats, som är medelpunkten för dagens intresse och i samma stund som ett ögonvittens skildrar det, skapar en enastående uppgiftsrets för Radiotjänst. Men den politiska diskussionen under en valsommar erbjuder icke något liknande verksamhetsfält för hallmännen och ännu mindre någon lackman uppgift för de politiska talarna själva. Vid ett politiskt avgörande måste man begära att folk skall läsa och tänka på egen hand; radion gör i dylika fall in-

gen nytta. Höjden av oförant vare att med rundradions obegränsade möjligheter i fråga om ämnesval leda in den på just det område, där den på grund av sin monopolnatur och i öfrigt är alldeles särskilt olämplig. Låt oss skjuta undan de politiska avgörandena från detta område! De skulle i längden mera skada än gagna rundradion.

Konservativa svd menade i en ledare i mars 1932 att riksdagspolitik och rundradio inte hörde samman. Där fanns nämligen skuggan av ett tvivel att det mer direkta radiomediet på sikt skulle konkurrera med dagspressen. Vilket senare också blev faller.

att tidningen framhöll att landets medborgare inför ett stundande val faktiskt borde "läsa och tänka på egen hand; radion gör i dylika fall ingen nytta". Det var ett märkligt påpekande eftersom en stor del av all politisk argumentation i riksdagen (och i en valrörelse) förstås var muntlig – för vilken rundradio framstod som ett mycket passande medium.⁴²⁹

Svenska Dagbladets ledarredaktion menade i korthet att radion fungerade utmärkt som förströelse- och folkbildningsinstans, politik däremot det borde Radiotjänst hålla sig ifrån. Men andra pressröster hävdade att en sådan hållning knappast var hållbar i längden, inte minst eftersom antalet radiolicenser stigit brant. Våren 1932 var siffran uppe i sexhundra tusen. I DN undrade kulturredaktören Torsten Fogelqvist (1880–1941) varför svenska folket inte skulle "få höra ett knyst om svensk politik och skilda inhemska tänkesätt" i radio, när man annars kunde höra lite av varje i etern. Politikskräck och radio, kallade han sin artikel, ett slags svar på svd:s ledare. För Fogelqvist fanns det ingen rim och reson i att just politik skulle vara tabu

Det är ett ofta reproducerat fotografi – den första svenska valdebatten i radio i september 1932. Men den ägde inte rum i riksdagen utan i Radiotjänsts studiolokaler i Stockholm dit kammarens ledamöter fick bege sig. Det var för tiden mycket ovanligt, men delar av den tre timmar långa debatten bevarades genom en inspelning via graververk (där ljud ristades direkt på schellackskivor). Debattledare var AB Radiotjänsts styrelseordförande Per Södermark (på kortsidan); till vänster närmast kameran satt Bondeförbundets Axel Pehrsson i Bramstorp (1853–1954), Kilbomskommunisten Ture Nerman och den frisinna Ivar Österström (1887–1943); till höger närmast kameran högermannen Nils Wohlin (1881–1948), socialdemokraten Ernst Wigforss, samt den liberale John Bergvall (1892–1959). Sveriges Radio / TT Bild.

i radio. Att vara neutral och opartisk kunde faktiskt inte handla om att utesluta riksdagsledamöter från mediet. Radiotjänst borde snarare bjuda in dessa, ”och efter sovring och urval och med iakttagande av kvaliteten och en någorlunda anständig ton” låta de politiska representanterna komma till tals.⁴³⁰

Så blev också fallet – där en bidragande orsak nog var att redaktör Fogelqvist satt i Radiotjänst så kallade programråd. Inför valet i september 1932

bestämde sig Radiotjänst inte för att sända från riksdagen, men väl att bjuda in ett antal ledamöter till politisk valdebatt i en av Radiotjänsts studior på Kungsgatan 8 (K8) i Stockholm. Elgemyr har i detalj kartlagt turerna kring denna debatt. Visserligen uteslöts de Moskvatrogna Sillén-kommunisterna, men i övrigt förefaller valdebatten uppskattats av lyssnarna.⁴³¹ Flera tidningar gratulerade Radiotjänst för den väl genomförda sändningen, som trots att den höll på i tre timmar, hade fångat lyssnarnas intresse. Politisk fäktning i radio, recenserade SVD på sin förstasida dagen därpå. Sex riksdagsmän hade debatterat på K8 ”med alla radiolyssnare som publik”, ett sorts politiskt jättemöte, menade tidningen. I vanligt fall brukade det gå ganska livligt till i kammarens debatter, men i studion ”var det lugnt och stilla. Icke ett papper prasslade”.⁴³²

Möjligen var det denna valdebatt i radio, och kanhända avsaknaden av prassel och sorl i etern, som gjorde att Mauritz Västberg – som efter valet 1932 hade tagit plats i första kammaren på ett socialdemokratiskt mandat – i januari 1933 än en gång motionerade om rundradiering (men nu av första kammarens förhandlingar). Västberg refererade i sin motion till valdebatten i radio på K8 samt till att riksdagens öppnande radierats till glädje för medborgarna; lyssnarna kunde där räknas till ”minst ett par miljoner”. Från Radiotjänst förelåg inga betänkligheter att sända kammarens förhandlingar; det enda hindret var riksdagen själv. Västbergs huvudargument var återigen att riksdagens diskussioner var offentliga, och på samma sätt som i tidigare motioner tryckte han på att radiering skulle ”främja större saklighet och ökad kultur i det politiska livet”. Tanken på radio som katalysator för en bättre politisk riksdagskultur låg honom uppenbarligen varmt om hjärtat. Dessutom gjorde Västberg en jämförelse med pressen; radion menade han skulle utgöra ett komplement till tidningsreferaten. Men han trodde sig också veta att utsändningar skulle leda till större rättvisa i bevakningen av kammarens förehavanden. Fast det var inte hans åsikt att samtliga riksdagsdebatter skulle sändas; en remiss- eller interpellationsdebatt kring någon större fråga kunde utgöra ett första försök.⁴³³

Om radiomotionerna 1929 sågats av dagspressen, var nu både DN och *Aftonbladet* mer positivt inställda. Framför allt gällde det grundfrågan som Västberg gav uttryck för, nämligen att det i princip inte borde föreligga några hinder från riksdagens sida att ge Radiotjänst tillstånd att sända en utvald debatt. Radion bör få användas i riksdagen, framhöll DN – även om tillägget att ”hundratusentals medborgare önska höra riksdagens debatter”

nog var i överkant.⁴³⁴ I sedvanlig ordning remitterades Västbergs motion, denna gång till första kammarens första tillfälliga utskott. Och på sedvanligt manér framhöll utskottet att frågan näppeligen var ny: tidigare motioner, utskottsbetänkanden liksom Radiotjänsts utlåtande citerades *in extenso*, liksom motiveringar till avslag. Om Västberg pläderade för att radiering skulle öka den politiska upplysningen i landet, så var utskottet av diametralt motsatt åsikt. Rundradiering medförde allvarliga risker eftersom den skulle kunna ”fresta ledamöter av kammaren att, med åsidosättande av saklighet och koncentration, huvudsakligen tala för radiolyssnarna”. Dessutom återkom argumentet att då Radiotjänst inte kunde sända allt, så skulle kammarens förhandlingar stympas, liksom bryskt avbrytas i etern av nyhetssändningar, väderleksrapporter och börsnoteringar. Ett tredje motargument var att landets medborgare hade sitt dagliga arbete att sköta; hur skulle de då hinna med att lyssna på riksdagsdiskussioner? Utskottet var istället av åsikten att den valdebatt som Radiotjänst anordnat året före utgjorde en mer lämplig form ”för politisk upplysningsverksamhet”.⁴³⁵

Två ledamöter i utskottet reserverade sig emellertid, och den ena av dem, socialdemokraten (och folkskoleläraren) Ruben Wagnsson (1891–1978) tog först till orda i debatten som följde i början av april 1933. Han hävdade att de tre argument som utskottet anfört samtliga var ovidkommande svepskäl. Om kammarens ledamöter skulle frestas att enbart tala till radiolyssnarna, kunde samma invändning anföras gentemot de åhörare som följde förhandlingarna från läktarna. ”Vi ha ju, som bekant, talare, som mera rikta sig till galleriet än till kammaren.” När det gällde de utsnitt av kammarens förhandlingar som radiering ofrånkomligen skulle leda till, menade Wagnsson lätt förnöjsamt att det knappast fanns en enda ledamot som nuförtiden följde dessa i sin helhet. Radiolyssnarna skulle nog därför förhålla sig ungefär på samma sätt som kammarens ledamöter, ”lyssna en stund tills de blivit trötta, och sedan intaga någon förfriskning eller måltid och knäppa av apparaten för att slippa få trumhinnorna alltför kraftigt bombarderade”. Och beträffande invändningen att folk inte skulle hinna lyssna på radio för att de hade ett arbete att sköta, ja den frågan var faktiskt omöjlig att avgöra på förhand; inom lantbruket var vintermånaderna exempelvis inte speciellt arbetsintensiva. Avslutningsvis framhöll Wagnsson att han främst reserverat sig eftersom Västbergs motion trots allt handlat om att Radiotjänst vid ett par tillfällen om året skulle erbjudas möjlighet att sända debatter när intresse så fanns.

Någon radiering av riksdagsdebatter var det inte fråga om under mellankrigstiden eller krigsåren. Det enda sättet för svenska medborgare att ta del av den politiska diskussionen var därför att bänka sig på åhörläktaren – som på detta fotografi av Karl Sandels från vintern 1943. "Under kammarens sammanträden åligger det åhörare att iakttaga stillhet och tystnad, vid äventyr att eljest genast varda från läktaren avlägsnad", hette det i föreskrifterna för riksdagens åhörläktare. Att det sorlade friskt nere i kammaren var en annan sak. Historisk bildbyrå.

Diskussionen fortsatte; till skillnad från tidigare debatter i andra kammaren så anfördes nu inte sorl och bristande hyfs i kammaren som problem för radiering. Snarare fanns en oro för att uppmärksamheten kunde svikta hos radiolyssnaren, ett huvudbry som inte förelåg för publiken på åhörarläktaren: de kunde ju titta på de som talade och sinsemellan kommentera ledamöternas uppträdande och apparition. Sådant var omöjligt framför radion hemmavid, hette det. Även om utskottets ståndpunkt på så sätt försvarades av somliga ledamöter, så var kritikerna mer tongivande. Invändningar anfördes mot det farbroderliga förmyndarskap som utskottet gav uttryck för; det var som om radiolyssnarna måste skyddas från den rysliga demagogi som var förhärskande i kammaren. Andra framhöll att de flesta lyssnare nog skulle tröttna efter ett tag. Kommunisten Nerman menade att riksdagen inte borde överskatta sin popularitet. Kammarens långdragna överläggningar kunde inte jämföras ”med TT:s mord, bilolyckor och förskingringar eller med jazzkapellen”. Likafullt pläderade Nerman för ökad insyn i kammarens arbete; kanske borde riksdagen anlägga ”en egen utsändare med särskild våglängd. Det behöver inte bli någon dyrbar sak”. Under alla förhållanden borde rundradiering tillåtas, menade Nerman, inte minst eftersom den skulle åstadkomma ”en god biprodukt [och en bättre] möteskultur. Det är troligt, att privata samtal under debatterna skulle försvinna och att kammaren skulle vara litet mer mån om sitt rykte inför de hundratusentals valmännen än inför det lilla urvalet, som sitter på läktarna och ibland har tillfälle att förvånas över den parlamentariska möteskulturen”.

Noterbart är att somliga ledamöter betraktade radiomediet både som ett sätt att skapa större transparens kring riksdagsarbetet och som en möjlighet att vitalisera detsamma. Andra gjorde motstånd, och det trots att radion vid denna tidpunkt snart figurerat i (och ställvis förändrat) den svenska offentligheten under ett decennium. Varje dag fylldes dagspressen med radiospalter, radiokrönikor och utförliga tablåer med radioprogram från förmiddag till kväll. Nästan alla svenskar lyssnade på radio, åtminstone ibland. ”Det vore en förbenad konservatism att resa motstånd mot en radiering av ett och annat nummer i denna kammare”, menade socialdemokraten Harald Åkerberg i en slutreplik om Västbergs motion. Likafullt röstades den ned. Man kan därför fråga sig varför det fanns ett sådant kompakt motstånd mot radiomediet. Vi vill hävda att det inte hade så mycket att göra med den eftersträlvade politiska neutralitet i etern som tidigare massmedieforskning gjort gällande. Det var snarare riksdagen själv som satte sig

på tvären. Läser man mellan raderna i protokollen från både första och andra kammarens debatter 1925, 1929 och 1933 är det uppenbart att rundradiering riskerade att frilägga och demaskera riksdagens interna arbetsformer. De var speciella och lämpade sig inte för upptagningar på de sätt som radion gjorde gällande, menade somliga – men väl för riksdagsreferat från pressläktaren. Av diskussionerna framgick med all önskvärd tydlighet att mikrofoner i kammaren kunde blottlägga och avslöja riksdagens arbetskultur, även om det var högst oklart vad som egentligen skulle uppbyggas.

Det var främst konservativa och högersinnade ledamöter som gjorde motstånd mot radiosändningar från riksdagen, men i samma läger figurerade även liberaler, frisinna och några få socialdemokrater. Motståndet fanns dessutom både i första och andra kammaren; därtill var det i viss mån generationsbundet. Möjligen handlade det om riksdagens speciella möteskultur, som vissa ledamöter värnade – men som andra hävdade borde förändras och förbättras. Om allmänheten via radio fick ökad inblick i riksdagens förhandlingar skulle dessa bli mer sakliga (Västberg) och privata samtal försvinna (Nerman). Mot en sådan hållning anfördes riksdagsarbetets specifika natur: förhandlingar var utdragna och inte alltid helt enkla att följa, både av politiska och praktiska skäl (givet sorlet i kammaren). Men där figurerade också en viss reservation mot radiomediet som sådant – eller som den konservativa Gustaf Tamm (1876–1962) påpekade i aprildebatten 1933: ”Motionären pekar på, hur intresserad allmänheten numera är av att lyssna på riksdagens öppnande. Ja, men [då] finns det ju en radio-man, som meddelar vad som händer och sker, och som därigenom möjliggör för allmänheten att följa med. Och man kan väl knappt tänka på att ställa herr Jerring här uppe i kammaren för att låta honom kåsera över förhandlingarna och på det viset underlätta saken för lyssnarna.”⁴³⁶

Att högermannen Tamm i första kammaren apostroferade Jerring har sin poäng. För Sven Jerring (1895–1979) var rundradion nämligen ett direkt medium; med en anakronistisk term var radio för honom *live* – att spela in på förhand var inte radiomässigt. Om första kammaren städslat honom som kåsör hade han mycket väl kunnat referera debatter i realtid. Men just vid denna tidpunkt, några år in på 1930-talet, så ändrade radiomediet faktiskt karaktär. För Radiotjänst skaffade sig nu tekniska möjligheter att göra inspelningar; trenden var internationell. Till en början handlade det om tämligen otympliga graververk där ljud ristades in på schellackskivor. Tekniken tillät bara några få minuters inspelningstid på

varje lacksida. Men programproduktionen förändrades gradvis när exempelvis reportage kunde spelas in på grammofoon och därefter redigeras i studio. Vid mitten av 1930-talet utökade Radiotjänst dessutom sin maskinpark genom att införskaffa en gigantisk stålbandsmaskin av märket Stille-Marconi. Genom magnetiserade stålband blev det nu möjligt att spela in material till en halvtimmes program (såsom en konsert) utan avbrott.

Nyheten om denna stålbandsmaskin letade sig snabbt ut i offentligheten – och hela vägen till Sveriges riksdag. För i maj 1936 motionerade ledamot Åkerberg tillsammans med bland andra Eliel Löfgren (som ju motionerat om radiering redan 1925), om att första kammarens förhandlingar apropå Sveriges ställning till Nationernas förbund borde sändas i radio – i inspelad form. Radiotjänst förfogade nu över teknik som gjorde det möjligt att rundradiera riksdagens diskussioner ”på ett betydligt smidigare sätt än vad som tidigare varit möjligt”, anpassat både efter riksdagens arbete liksom radiolyssnarnas vanor, hette det i motionen. ”Det är nämligen numera möjligt att upptaga hela riksdagsdebatten på grammofoonskivor eller stålband samt att härigenom utsända densamma eller delar av densamma vid en senare för lyssnarna lämplig tidpunkt.” I jämförelse med tidigare motioner var de nya argumenten två: dels existerade det ny teknik, dels handlade det om att radiera en specifik diskussion (det vill säga inte ett mer principiellt tillstånd att sända från riksdagen).⁴³⁷

Motionen hade föranletts av en interpellation från högerens gruppleddare i första kammaren, Gösta Bagge (1882–1951), till utrikesministern Rickard Sandler (1884–1964); det handlade om den socialdemokratiska regeringens uppfattning om vilken ställning Sverige borde inta till Nationernas förbund givet den aggressiva italienska invasionen av Abessinien och kolonialkriget som pågått där under ett halvår. Frågan brådsände och det blev debatt i kammaren rentav innan motionen distribuerats till ledamöterna. Den tidigare statsministern Hammarskjöld menade att eftersom frågan nog skulle beredas ”under stark stress”, så önskade han sig några förtydliganden kring motionen av närmast medieteoretisk art: för hur skulle den (tänkta) inspelade interpellationsdebatten egentligen sättas samman? Då det var praktiskt omöjligt att spela in hela diskussionen, var det nödvändigt att ”utöva en viss censur, eller om man hellre vill använda filmuttrycket att ’klippa’ den här rundradieringsfilmen”. Det var därför av vikt, menade Hammarskjöld, att kammaren – eller möjligen Radiotjänst – utövade ”denna censur eller denna ’klippning’ [på] sådant sätt att [den var] befriad

från varje tendentiös handläggning av ärendet [liksom] en fullständigt opartisk och saklig behandling [om] vad som skall tagas med vid rundradieringen och vad som icke skall tagas med”. Med andra ord uttryckte Hammarskjöld en rädsla för att Radiotjänst skulle vinkla interpellationsdebatten i någons favör genom ett slags montage, där hans filmvokabulär förstås var anmärkningsvärd.

Motionären Åkerberg svarade att initiativet till motionen faktiskt kom från Radiotjänst, vilka påpekat att en utsändning kunde ske på olika sätt. Enklast var att låta Radiotjänst via mikrofon sända debatten till studion på K8 ”och där låta den upptagas på grammfonskivor för att sedan vid lämpligt tillfälle, kanske senare på kvällen, utsändas genom etern”. Då fanns det måhända en ”möjlighet för Radiotjänst att utöva en censur”, men Åkerberg menade att risken för missbruk var liten. Fast när diskussionen sedan fortsatte i kammaren var det påtagligt att flera ledamöter gav uttryck för en rädsla att tappa kontrollen. Makten över kammarens utsagor riskerade att flyttas från densamma till Radiotjänst – och därefter ut i etern. Och herr Bagge själv, som ju var huvudperson, ja han var till en början inte ens på plats i kammaren under debatten. Möjligen ropades han in, och fick då påpeka att han ”inte varit i tillfälle att åhöra början av debatten, då jag hade annat angeläget att syssla med” – men han var bestämt emot radiering. Även socialdemokraten Lindhagen kom inrusande i kammaren: ”Jag var i likhet med herr Bagge förhindrad att åhöra början av denna debatt.” Även han motsatte sig förslaget, ”kammaren måtte [inte] ställa till ett sådant spektakel”.⁴³⁸

Som Hammarskjöld misstänkt hanterade kammarens första tillfälliga utskott Åkerbergs motion i rask takt; tillstånd yrkades för att spela in Bagges interpellation.⁴³⁹ När första kammaren samlades till lördagsplena och debatt kring återutsändning, ja då var det många som önskade yttra sig – inte sällan på ett lätt omständligt manér. Riksdagsprotokollet var långt. Motionären Åkerberg kom till tals, men inte ledamoten Eliel Löfgren: en lungkatarr hindrade honom från att delta. Flera argument i debatten var samma som figurerat tidigare; somliga ledamöter fruktade att om radiering tilläts i riksdagen, ja då skulle koncentrationen och sakligheten i anförandena åsidosättas. Ledamöter skulle då tala mera för radiolyssnarna än för kammaren. Andra anförde att riksdagsarbetet sedan länge varit beroende av olika medier; de stenograferade riksdagsprotokollen dokumenterade vad som yttrades i kamrarna, tidningarna och nyhetsbyråerna hade sin pressläktare och sedan länge utarbetade metoder för att referera debatter. Radio-

inspelningar borde därför kunna ske ungefär på samma sätt som pressens referat. Huvudargumentet handlade om vilken typ av inspelning som Radiotjänst skulle få tillstånd att genomföra. Somliga riksdagsledamöter menade att det måste vara en äkta och ofriserad riksdagsdebatt där svenska folket genom radion gavs möjlighet att lyssna på samma sätt som på kammarens läktare. Andra invände att något sådant inte var praktiskt möjligt. Riskerna fanns att när bara delar av debatten återutsändes så skulle Radiotjänst välja ut mer eller mindre önskvärda talare. Första kammarens vice talman, socialdemokraten Olof Olsson (1872–1939), undrade emellertid varför det just var en interpellationsdebatt som skulle spelas in. Han hade inget principiellt emot radiosändningar från kammaren, men påpekade lakoniskt att sådana debatter brukade gå till så att ”departementschefen läser upp från papperet vad han har att säga, och interpellanten tackar och läser upp från ett annat papper vad han vill säga. Intet förekommer vidare, och alla avlägsna sig, mer eller mindre missnöjda med att ha förlorat en så pass lång tid med att egentligen bara sitta i kammaren”.⁴⁴⁰ Trots att utskottet tillstyrkt Åkerbergs motion röstades den ned i kammaren. ”Sänders tal även i radio”, meddelade DN emellertid dagen därpå: frågan om rundradieringen av diskussionen kring Nationernas förbund hade resulterat i en kompromiss. Interpellationsdebatten i första kammaren spelades inte in, men väl utrikesminister Sänders anförande. Han var dock tvungen att bege sig till K8 och repetera (och läsa in) vad han sagt i riksdagen, då Radiotjänst inte tilläts ”att sätta in en grammofonanordning i kammaren”, som en förargad radioman påpekat.⁴⁴¹

Eftersom Radiotjänst inte tilläts sända eller spela in i riksdagshuset – ja, därför vet vi idag inte något om hur diskussioner i kammaren egentligen förlöpte, hur det hummades och lät, hur det visslades och sorlade. Det föreligger inte några inspelningar från vare sig första eller andra kammaren under mellankrigstiden (förutom några få inslag från riksdagens högtidliga öppnande, vilka förstås inte var representativa för det ordinära riksdagsarbetet).⁴⁴² Vad som återfinns (i enstaka fall) är tal från riksdagen där ledamöter spelades in (i efterhand) i Radiotjänsts studio. Fast det är inslag som inte alltid överensstämde med vad som sagts i riksdagen. Ett exempel: den femtonde mars 1938 diskuterade första kammaren ”åtgärder till försvarsberedskapens omedelbara stärkande”, apropå att den socialdemokratiska regeringen avsåg att öka försvarsanslagen på grund av en orolig omvärld. Enligt protokollet inledde statsminister Per Albin Hansson debatten, därpå

följde högermannen Fritiof Domö (1889–1961); efter honom talade den frisinna Sam Larsson (1883–1945), därefter Bondeförbundets Petrus Nilsson (1881–1959), samt till sist socialdemokraten Carl Lindhagen. Efter som frågan var av vikt, givet Nazitysklands tilltagande aggression – *Anschluss* av Österrike hade genomförts bara några dagar tidigare – så önskade Radiotjänst göra en inspelning, ett program som i Svensk mediedatabas idag har titeln, *Andra kammaren: debatt i försvarsfrågan*, och som enligt metadata sändes den sista mars 1938. Men den dagen figurerade inget sådant radioprogram i tablåerna. Inte heller stämde innehållet med riksdagsprotokollet: debatten ägde ju rum i första kammaren – även om en snarlik (och längre) diskussion gick av stapeln dagen därpå i den andra. Visserligen höll statsminister Hansson samma anförande i andra kammaren (där han var ledamot). Men hos Radiotjänst var talarordningen omkastad; Domö inledde, därpå Hansson och därefter Nilsson – ordningen överensstämde alltså inte med vare sig den i första eller andra kammaren (där var det högerens gruppleddare Bagge som replikerade statsministern). Radiotjänst valde dessutom att inkludera ytterligare två talare från andra kammaren (den tredje och femte i talarlistan av någon anledning), vilka också spelades in i studio. Den rädsla för att Radiotjänst skulle styra och rentav vinkla debatter (som Hammarskjöld påpekat två år tidigare) var med andra ord inte helt obefogad.⁴⁴³

Under alla förhållanden kan vi slå fast att programmet, *Andra kammaren: debatt i försvarsfrågan* från mars 1938 inte baserade sig på autentiska inspelningar, snarare rörde det sig om ett montage av efterinspelade röster. Men Radiotjänst var samtidigt mån om att de talade inslagen skulle låta som om de vore inspelade i riksdagen; alla inlägg påbörjades därför med frasen, Herr talman. Det ska tillstås att Radiotjänst under 1930-talet ofta arbetade med iscensättningar, rekonstruktioner och ibland till och med helt återskapade program; några av Jerrings mest kända bevarade radioreportage är exempelvis rekonstruktioner. Med all sannolikhet sändes programtiteln, *Andra kammaren: debatt i försvarsfrågan*, heller inte i den form som bevarats; möjligen klipptes statsministerns ord in i någon nyhetssändning (varav mycket få sparats). Kvarstår gör det faktum att de radioprogram om riksdagen och dess ledamöter från mellankrigstiden som bevarats inte är speciellt tillförlitliga; de kan ge viss information om hur ledamöter talade, men de säger oss mycket lite om debattkulturen i kamrarna.

Det finns anledning att som mediehistoriker både gräma sig och känna vemod över denna frånvaro av ljuddokumentation. Men som vi påpekat

Samtidigt som svenska ledamöter under 1930-talet debatterade radiosändningar från riksdagen – brann densamma i Berlin. På bilden syns en tysk ingenjör (tillika NSDAP-medlem) i färd med att göra upptagningar på vaxplattor från rättegången av de för branden åtalade i Leipzig hösten 1933. Det var inspelningar som sedermera sändes i tysk radio. Det är oklart vad som hände vid riksdagsbranden, men den holländske kommunisten Marinus van der Lubbe dömdes till döden – och halshöggs i januari 1934. Sveriges Radio / TT Bild.

var Sverige inte unikt i detta avseende; även i ett stort land som Tyskland finns mycket få riksdagsinspelningar sparade under samma tidsperiod. Märkligt nog tematiserar en av de som bevarats just inspelningar för radio. Ett tal av rikskansler Heinrich Brüning (1885–1970) i februari 1932 spelades både in och sändes i radio utan tillstånd, vilket parlamentspresidenten Paul Löbe (1875–1967) fick be om ursäkt för i plenum – inspelningarna var

nämligen tänkta som mediearkivarisk dokumentation och inte för omedelbar utsändning till allmänheten: "Seit geraumer Zeit werden alle Verhandlungen des Reichstags im Rundfunk aufgenommen, nicht zur augenblicklichen Übertragungen in die Öffentlichkeit, sondern zunächst für eine Bibliothek." Och inte nog med det; det tal som rikskansler Brüning då höll och den diskussion som följde är den enda fullständiga riksdagsdebatten från Weimarepoken som bevarats – med ett minst sagt skrämmande och sinistert innehåll. För på den mer än två timmar långa inspelningen från Berlins riksdagshus hörs burop, skrik och oförsämdheter från störande nationalsocialister, hjälplösa försök från talmannen att med klockor och klubba bringa ordning i plenum, Joseph Goebbels i falsett, som (i sin tur) blir avbruten av argsinta kommunister, vilka plötsligt stämmer upp i Internationalen – varpå talmannen tvingas avbryta sittningen. Det är en inspelning som vittnar om ett land vid undergångens brant.⁴⁴⁴

Ur högtalare och mikrofon

Ett kapitel i stenografen Gösta Julins minnesbok *Herr greve och talman* handlar om talekonsten. Vi har tidigare flera gånger refererat till Julin, men det är ändå värt att notera hans påpekande att många av dåtidens riksdagsledamöter var mycket skickliga talare. "De var från sin ungdom vana att tala till de lyssnande människorna utan mikrofon [och] utan högtalare." Framför allt politiker inom arbetarrörelsens hade drillats i att tala för ett stort eller litet auditorium i allehanda möteslokaler, inte sällan på en upp- och nedvänd margarinlåda i en vägkorsning eller som högröstad agitation från en mjölkpall. Julins erfarenhet som riksdagsstenograf gjorde dessutom gällande att före det att tekniska hjälpmedel introducerades i kamrarna under 1940-talet, så talades det mera tydligt, långsamt och medryckande. Det handlade om ett slags samspel mellan talare och publik som "byggde på en avsevärt lägre talhastighet", åtminstone i jämförelse med den senare mikrofonåldern.⁴⁴⁵ Mediehistorisk forskning kring talekonsten har också betonat hur talade, kommunikativa aktiviteter – vid sidan av att överföra information – just skapade deltagande och identifikation. Talandet utgjorde i sig ett sorts rumsligt medium.⁴⁴⁶

Svenska akademiens ordlista noterade 1924 för första gången vad en högtalare var för något: "hörtelefon konstruerad för utsändande av så förstärkta ljud att de kunna höras av flera personer samtidigt på relativt stort

avstånd från apparaten”.⁴⁴⁷ Alltså en teknik för att effektivisera hörandet. Som vi påpekat hade flera ledamöter i både första och andra kammaren motionerat om att på olika sätt rationalisera riksdagsarbetet, men i regel avslogs sådana förslag, även när impulser kom utifrån. För den parlamentariska teknikutvecklingen gick snabbare internationellt. I plenum på Nationernas förbund till exempel – skapat av segrarmakterna efter första världskriget med säte i Genève – installerades det hösten 1928 en ”ultramodern högtalare” för att komma till rätta med bristande akustik. Enligt en tidningsnotis hade dock problem uppstått med ljudåtergivningen, speciellt för representanter med en något ljusare röst. ”Deras tal förete vanligen en grotesk blandning av högtalarens bas och deras [eget] betydligt högre tonfall.”⁴⁴⁸ Någon vecka senare publicerade samma tidning (DN) på sin Namn och Nytt-sida en lustifikation på vers om att även lantdagen i Brandenburg nu installerat en högtalare, detta för att få fason på vissa (kommunistiska) ledamöter – något som dåvarande statsminister Arvid Lindman möjligen borde ta efter: ”Högtalare tyske talmannen har / som motståndet överröstar / men ej du, Lindman, till ditt försvar / när det emot dej avbröstar / Han har förstärkaraggregat / för vänner, som lågmält tissla / men ock för fiender till sin stat / han pipor han fått som vissla!”⁴⁴⁹ En tid senare meddelades det också att riksdagen i Berlin uppdaterat sin tekniska arsenal med högtalaranläggning, mikrofoner och förstärkare. *Svenska Dagbladet* gjorde tillägget att denna tekniska apparatur inte handlade om radiomediet eller ”rundradiering av riksdagens förhandlingar, utan om förstärkning av talarernas anföranden, när de av någon anledning inte uppfattas tydligt” – med det försynta tillägget att talaren ju kunde vara så hes att det var svårt att höra. Tre väldiga högtalare av modern typ hade därför installerats; de var enligt uppgift så starka att någon radiering av debatter inte skulle behövas – talen ”komma att höras ändå över halva Berlin!”⁴⁵⁰

Rasmus Fleischer har i sin avhandling, *Musikens politiska ekonomi*, framhållit att det i skarven mellan 1920- och 1930-talen gradvis etablerades en expansiv högtalarkultur i Sverige. Det gällde både radio- och grammofoonbranschen; högtalare gjorde musik till en allt vanligare ljudtapet i vardagen, både hemmavid och i offentligheten. När radiomusik strömmade ur högtalare istället för hörlurar (som i tidigare kristallmottagare) omvandlades också det individuella lyssnandet till att bli mer kollektivt och distraherat.⁴⁵¹ Mönstret var internationellt. Om högtalare i tyska riksdagen förstärkte ledamöternas stämmor 1929, så har medicivetaren Cornelia

Firma AB Svenska Recording saluförde dessa dikteringsapparater i början av 1940-talet. Till diktafonerna kunde kopplas både högtalare, mikrofoner och "hörtelefon med omkopplare". Dessutom ingick ett träskåp med väl tilltagna fack för vaxrullar. Tekniska museet.

Epping-Jäger hävdar att Adolf Hitlers röst under 1930-talet nästan inte går att föreställa sig utan högtalare; "the 'loud speaker' as a technical medium, framed as an extensively communicative apparatus, was constitutive for National Socialism's political culture".⁴⁵²

Den här teknikutvecklingen satte emellertid inte något större avtryck i den svenska riksdagen, och det trots vetskapen om kamrarnas undermåliga akustik. Givet ledamöters upprepade propåer om svårigheten att uppfatta vad som yttrades, så framstår det som underligt att riksdagens förvaltning inte gjorde något åt dessa praktiska audiella problem, och åtminstone prövade om ljudteknik och högtalare kunde göra det enklare att höra vad som sades. Men fast att vi gått igenom de olika riksdagsarkiven (som är många och omfattande) har vi faktiskt inte hittat någon empiri alls före 1940-talet som antyder att så var fallet. Den både privata och offentliga högtalarkulturen gick helt enkelt riksdagen förbi; mikrofoner och högtalare lyser med sin frånvaro, detta i en institution som på daglig basis handlade om talad

argumentation. Att ny ljudteknik inte provades var nog främst en kostnadsfråga; riksdagens svångrem var hårt hållen. Därtill figurerade också det som Julin framhållit: många ledamöter var vana att höja rösten och tala utan mikrofon och högtalare. Det kommer därför inte som någon överraskning att när tvåkammarriksdagen påbörjade försök med att installera ljudteknik, ja då gjordes det inte på eget initiativ, utan från Tidningarnas Telegrambyrå. Våren 1935 gjorde en tidningsnotis i *svD* gällande att TT nu tröttnat på att inte uppfatta vad som yttrades från referentläktaren. Tillsammans med det tyska bolaget AEG (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft) hade därför olika ljudprov genomförts i andra kammaren (under påskledigheten) med mikrofon och förstärkaranläggning. ”Ändamålet [har] varit att med hörtelefon bereda TT:s referenter möjligheten att bättre än hittills kunna avlyssna anföranden, som de under referentläktaren placerade riksdagsmännen hålla från sina bänkplatser.” Noterbart är alltså att somliga ledamöter alltsedan riksdagshusets invigning, under mer än trettio års tid gjort inlägg från bänkplatser som fysiskt var placerade under den läktare där tidningar och nyhetsbyråer var placerade. Att de senare hade svårt att höra säger sig självt. Försöken hade enligt *svD* utfallit på ett gynnsamt sätt. Möjligen var det anledningen till att även firman Aga-Baltic – då mest bekant för sina radioapparater – också tilläts att prova sin teknik i kammaren. En mikrofon hade installerats framför talarstolen, detta så ”att även mycket lågmälda talare skola kunna höras runt kammaren liksom på läktarna”.⁴⁵³

Vare sig AEG eller Aga-Baltic fick emellertid behålla sin utrustning i andra kammaren, och det skulle ta nästan ytterligare ett decennium innan nya försök med mikrofon och högtalare genomfördes i riksdagen. Samtidigt motionerades det på andra håll om teknikunderstöd, framför allt beträffande snabbare tillhandahållande av riksdagsprotokoll. Vi ska i ett senare kapitel redogöra för 1936 års stenografutredning, som året därpå presenterade en rad teknikförslag. Vad vi önskar uppmärksamma här är att utredningen även diskuterade ljudtekniker, främst diktafoner för mekanisk upptagning av tal på vaxrullar (som hjälpmedel för kammarens stenografer). Diktafoner hade också praktiskt provats av både ledamöter och utskott. Ändå hade konstitutions- och bankoutskottet avfärdat Stenografikommitténs förslag, något som upprörde socialdemokraten Allan Voug (1895–1953). Han reserverade sig i utskottsbetänkandet med invändningar som är principiellt intressanta eftersom de adresserade den återkommande

teknikfientlighet som präglade riksdagen; den var ”som vanligt rädd för allt vad mekanik heter”, som Vougt misslynt påpekade i debatten om steno-
grafutredning i andra kammaren i april 1937.

Nästan alla ”nya mekaniska medel [har] rönt motstånd”, hävdade Vougt. ”Det var på samma sätt med telefonen, radion och över huvud alla de tekniska hjälpmedel, som vi undan för undan hava tagit i vår tjänst.” Han var säker på sin sak; när det gällde användandet av diktafon som inspelningstekniskt hjälpmedel för snabbare protokoll, trodde han helt och fullt ”på övergången till mekanisk upptagning” – ”maskinen har ett säkrare öra än människoörat”. I debatten redogjorde han därtill utförligt om de inspelningsförsök med sammankopplade mikrofoner och diktafon som utskottet hade genomfört.

I utskottet hade [vi] endast tre mikrofoner i [dess] relativt långsträckta lokal, vilket gjorde, att vissa av oss, när vi talade, befunno oss på 3 à 4 meters avstånd från mikrofonen. Detta hindrade emellertid icke, att de relativt oprövade medhjälpare vi hade vid utskrivningen, vilka sedermera skrevo från rullarna, likvisst voro i stånd att så när som på någon detalj återgiva anförandena korrekt. Man har talat om, att det sorl, som finnes i kammaren, skulle tränga in i diktafonen. [Men] i utskottet, herr talman, arrangerade vi, särskilt ett några minuters mummel för att utröna, huruvida detta i så fall skulle taga bort den talares ord, som för tillfället talade. Det visade sig, att det gick mycket bra i alla fall. Jag tror sålunda icke, att kammarens ledamöter böra låta den naturliga motvilja mot alla nya tekniska hjälpmedel göra sig gällande.⁴⁵⁴

Att Allan Vougt talade sig varm för tekniska hjälpmedel, och till och med arrangerat noggranna experiment i riksdagen med diktafon och inspelade vaxrullar, bär syn för sägen – för socialdemokraterna var vid denna tidpunkt landets mest teknikvänliga parti. Om arbetet i riksdagen inte direkt präglades av modernitetens medier, ja då förhöll det sig närmast tvärtom med den partipolitiska agitationen utanför densamma. Som statsvetaren Peter Esaiasson påpekade i sin avhandling, *Svenska valkampanjer 1866–1988*, innebar valet 1928 en ny period i kampanjarbetets historia, detta eftersom framför allt socialdemokraterna då började att använda flera tekniska innovationer: elektriska högtalare, valfilm, flygplan och biltransporter. Mikrofoner och högtalare framstod som mest centrala. Före högtalarnas tid så frestade kampanjarbete hårt på de ledande politikernas stämband; innehav

av kraftiga röstresurser var nära nog ett grundkrav. Per Albin Hansson, som 1928 gjorde sin första valrörelse som partiledare, ska enligt Esaiasson under denna gjort ett femtiotal uppträdanden i talarstolen. Det räckte nu inte; valet 1928 är ju mest bekant som kosackvalet, detta eftersom socialdemokraterna då samarbetade med kommunisterna – en röst på de förra (menade högern) utgjorde indirekt en röst på bolsjevikerna i Moskva. Av intresse i sammanhanget är att mikrofoner och högtalare efter valet 1928 kom till ökad användning på de flesta större (och lite mindre) valmöten. Esaiasson påpekar dessutom att både socialdemokraterna och högern införskaffade ett antal högtalarförsedda bilar. ”Även om tekniken var ofullgånge – högtalarbilarnas talare var tvungna att sitta kvar i framsätet – så innebar den nya tekniken en väsentligt bättre hörbarhet på valmötena.”

Att valtala för väljare som inte hörde var förstås meningslöst; sådant gick bara för sig i riksdagen. Men i takt med att ljudtekniken förbättrades under 1930-talet, så blev mikrofoner och högtalare återkommande inventarier i de flesta politiska sammanhang, till exempel vid tal på första maj. Inför valet 1936, påpekar Esaiasson, så hade ”elektrisk högtalarförstärkning blivit ett standardinslag på [den flesta partipolitiska] mötesframträdanden.”⁴⁵⁵ Att riksdagsförvaltningen samma år med hjälp av bolagen AEG och Aga-Baltic testade mikrofoner och högtalare i andra kammaren ter sig med andra ord som naturligt. Men om sådan ljudteknik utgjorde ett slags standardutrustning på partimöten utanför riksdagshuset, ja då tvekade riksdagsförvaltningen fortsatt med att installera permanent ljudteknisk utrustning i kamrarna.

I maj 1944 installerade firma L. M. Ericsson så till sist en så kallad försöksanläggning i andra kammaren, vilken bestod av två mikrofoner vid (den ena) talarstolen samt ett tiotal högtalare i kammaren, liksom några uppe på besöksläktaren. Denna försöksanläggning lät tala om sig i riksdagsprotokollen – när den inte fungerade. Då kammaren till exempel i början av juni 1944 debatterade förslag för att åstadkomma ett ekonomiskt förbättrat jordbruk, så var det flera ledamöter som hade svårt att hänga med i diskussionen. För de nya mikrofonerna och högtalarna verkade inte riktigt fungera som de skulle. Framför allt replikskiftena mellan bondeförbundaren Ivar Pettersson (1876–1959) och högermannen Gösta Liedberg (1893–1976) blev närmast komiska; de försvårades betänkligt av ”bristfälligheter i den installerade högtalapparaturen”, som Liedberg irriterat påpekade. ”Herr talman! Jag måste ha uttalat mig ganska otydligt i

Per Albin Hansson talar – vid olika tillfällen. Det finns många fotografier av statsminister Hansson när han valtalar eller agiterar på första maj. Efter 1930 figurerar mikrofoner på i princip alla sådana bilder. Undantaget här är just på ett fotografi från 1929. Den mikrofon- och högtalarkultur som under 1930-talet och krigsåren blev till en självklar del på i princip alla partipolitiska möten anordnade av socialdemokraterna (och flera andra politiska partier) – ja, den lyste med sin frånvaro i Sveriges riksdag. Fotografier från Sveriges Radio / TT Bild och Stadsmuseet i Stockholm.

fråga om expropriation, eller också är det högtalaren som inte har fungerat”, menade Pettersson – varpå Liedberg replikerade: ”Herr talman! Det är möjligt, att högtalaren inte har fungerat, antingen den tekniska eller den mänskliga.”⁴⁵⁶ Just lantbrukaren Liedberg verkar för övrigt inte kommit helt överens med kammarens ljudtekniska nymodigheter: ”Herr talman! Trots högtalaranläggningen här i kammaren hade jag faktiskt litet svårt att höra”, lät han buttert meddela vid ett senare tillfälle.⁴⁵⁷

Att teknik ofta ger sig tillkänna när det inte fungerar som den skall är en återkommande figur i teknikhistorisk forskning. Under alla förhållanden bestämde sig talman, vice talman och en grupp ledamöter för att låta L. M. Ericsson installera en permanent högtalaranläggning i andra kammaren sommaren 1945. I förslaget hade antalet högtalare utökats till tolv i själva kammaren (invid vissa sittplatser) och hela fjorton uppe på åhörar- och referentläktaren. Eftersom Ericssons försöksanläggning fungerat någorlunda väl (menade somliga), ansågs anbud från någon annan firma onödigt; priset var också beskedligt. Det var emellertid en ledamot som reserverade sig, högermannen Gunnar Falla (1885–1956). Han hade rentav författat en längre promemoria som bilaga till ärendet, vilken är värd att dröja vid eftersom den skarpt kritiserade den högtalaranläggning som L. M. Ericsson installerat (och sålunda gav ledamöter som Liedberg rätt). Falla menade att Ericssons mikrofoner och högtalare sedan sommaren 1944 fullständigt förändrat och fördärvat debatterna i andra kammaren: en anläggning ”borde inte förgrova och förstöra talarnas uttrycksmöjligheter”. Replikskiften drunknade numera i ”högtalarens oljud”, talens valör och färg hade försvunnit i ”onyanserade läten”, alternativt genom ”högtalarens disharmoniska inslag”. Falla gav helt enkelt uttryck för att ljudteknik ointetgjort kammarens debattkultur; istället för naturliga, muntliga utbyten gjorde mikrofoner och högtalare dem till ”något överkligt och spöklikt”. På grund av de olägenheter som Ericssons högtalaranläggning orsakat, kunde han därför inte tillstyrka att den installerades permanent. ”De problem, man med högtalarna vill lösa, synes mig böra angripas från en annan sida.” För enligt Falla fick det nu vara slut med sorl, och ledamöter som i kammaren idkade ”ett fritt och otvunget sällskapsliv med högljutt pratande, skrattande och stojande”. I dess ställe manade han till ”oklanderlig parlamentarisk ordning vid sammanträdena”. För det krävdes en ”verklig kraftansträngning”, detta för att komma ”ur nu antydda vanor” – där Falla var helt förvissad om att en sådan ordning kunde åstadkommas

I den bildsamling som fotografen Karl Sandels lämnade efter sig återfinns ett par fotografier från remissdebatten i andra kammaren i oktober 1946. I talarstolen står liberalen Bertil Ohlin (1899–1979) och framför honom syns tydligt de två mikrofoner, ”monterade på böjliga armar”, som L. M. Ericsson installerade året innan. Högtalarna däremot var svåra att upptäcka. Historisk bildbyrå.

”utan någon högtalaranordning”.⁴⁵⁸ Han blev som sagt nedröstad, men att en riksdagsledamot så sent som 1945 kunde uttrycka en sådan medial aversion säger något väsentligt om riksdagen som samhällsbärande institution.

Till sist: radio från en mattgarderob

Sommaren 1943 tillsatte samlingsregeringen den så kallade Rundradio-kommittén med socialdemokraten August Sävström som ordförande. En fråga gällde huruvida Radiotjänst skulle få tillstånd att sända från riksdagen, och när kommittén tre år senare presenterade sitt betänkande, *Rundradion i Sverige*, stod att läsa: ”Beträffande radiering från riksdagen [ha]

Fotografiet från boken *Tjugofem år med Sveriges Radio* (1949) är grynigt – och av skuggor att döma taget med en extra ljuskälla, vilket inte är så konstigt. Den inspelningsstudio som Radiotjänst förfogade över på riksdagshuset låg i en garderob under en trappa; den var mer att likna vid en skrub. Närmast mikrofonen sitter Tage Erlander, i mitten står radiojournalisten Lennart Dansk, och till höger socialdemokraternas partisekreterare Sven Andersson (1910–1987).

upprepade framställningar gjorts från radioledningens sida utan att dessa lett till resultat. Olika skäl ha från riksdagens, respektive talmanskonferensens sida framförts mot ett bifall. Det är möjligt att dessa skäl icke heller i framtiden kunna undanröjas. Från rundradions, radiolyssnarnas och den politiska upplysningens synpunkt förefalla dock radierade riksdagsdebatter vid särskilt viktiga tillfällen fortfarande vara ett önskemål.”⁴⁵⁹ Utredningen framhöll vidare att radiomediet under kriget (på gott och ont) visat sig vara ett medium med potential att sprida kunskap om politiska frågor. Rundradiokommittén menade att denna betydelse under efterkrigstiden förmodligen skulle öka, liksom att radioprogram med politiskt innehåll framgent skulle bli ett väsentligt arbetsområde för Radiotjänst.

Kanhända var det sådana formuleringar och funderingar – liksom det faktum att Sävström var talman – som gjorde att riksdagen, efter samråd under talmanskonferensen våren 1947, gav Radiotjänst tillstånd att påbörja försöksinspelningar. Samma teknikskepsis återkom alltså; även L. M. Ericsson hade ju installerat en försöksanläggning. Radiotjänst var nu inte längre intresserade av att direktsända från kammaren, men väl att spela in delar av de politiska förhandlingarna. Med utgångspunkt i dessa, liksom intervjuer med ledamöter, skulle radioprogram produceras om aktuella politiska frågor. Varför talmanskonferensen till slut gav med sig framgår inte av de efterlämnade pappren, men med all sannolikhet hade det att göra med

att radion efter ett kvarts sekel blivit ett vardagligt medium. Somliga gjorde dock fortsatt motstånd – både gentemot radio och mikrofoner. Den senare liberala partiledaren Gunnar Helén – som valdes in i riksdagen 1953, men hade en bakgrund som journalist och radioman – menade att Radiotjänst efter kriget gjort propåer om att få ”installera mikrofoner och ledningar [i] talarstolen och på regeringsbänkarna”. Den (enligt Helén) fruktade talmannen för första kammaren, Johan Nilsson (1873–1963), lär då ha svarat radiobolaget: ”Tror herrarna att jag skall låta mina riksdagsmän tala för galleriet? Inte så länge jag håller i klubban [...] Ni kan få sätta in en mikrofon i ett rum i bottenvåningen där vi förvarar mattorna över sommaren. Det är tomt nu och dit kan talarna gå när debatten är avslutad och tala in vad de har sagt. Herrarna har ju både grammofoonskivor och stålband att tala i.”⁴⁶⁰ För Radiotjänst var det journalisten Lennart Dansk (1909–1980) som framgent kom att städslas för denna uppgift; även han omtalade mattgarderoben under riksdagshusets huvudtrappa. Det var ”en kvav historia utan ventilation [till vilken] jäktade riksdagsmän [anmodades] att läsa in poängrika avsnitt ur sina inlägg i kammardebatterna”. Dansk tillstod att de ofta var ett pusslande med att få ledamöterna att säga något vettigt; det handlade inte om intervjuer i senare bemärkelse, utan om ett slags ”falsifikat, men [ibland] visade sig dessa illustrerade riksdagsreportage ha sin stora betydelse”.⁴⁶¹

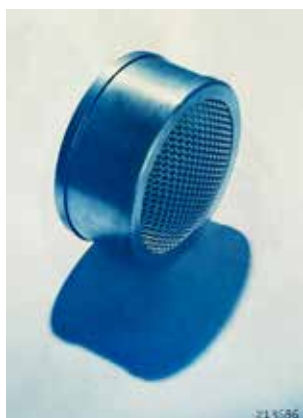
Ur andra källor framgick att Radiotjänst drivit på för att övertyga talmän och riksdagsledamöter att utsändningar från debatter borde tillåtas; förmodligen hade Dansk själv – såsom politisk journalist och med en bakgrund inom högerens partiapparat – mer än ett finger med i spelet.⁴⁶² Sagt och gjort: när det i första kammaren i februari 1947 var dags för interpellationsdebatt apropå nazi-infiltrationen i Sverige under kriget, så hade Telegrafverkets rundradiocentral riggat kammaren med ledningar, mikrofoner och förstärkare. Riksdagens vaktmästare såg misstroget på; den bestående ordningen var bruten. Debatten spelades in och Dansk klippte därefter samman ett referat – som spelades upp för en, enligt honom, ”kritisk skara riksdagsledamöter”. Före inspelningen hade det diskuterats om några ledamöter borde övervaka hans redigeringsarbete, men sådana farhågor kom på skam eftersom reportaget möttes av allmänt gillande. Dansk var samtidigt på det klara med att riksdagen ”hyste en sund skepsis mot radion”. Det var inte så enkelt att åstadkomma ett radioreferat som var både objektivt och rättvisande, i synnerhet om det handlade om en lång

debatt; ”förr eller senare kommer givetvis en blamage”. Men han framhöll också att radion vinnlagt sig om ett gott förhållande till alla politiska partier. ”Det har varit Radiotjänst angeläget att vidmakthålla detta goda samarbete, och därför har det också varit regel att partierna sinsemellan fått göra upp reglerna för sina gemensamma lekar på radions gård.”⁴⁶³

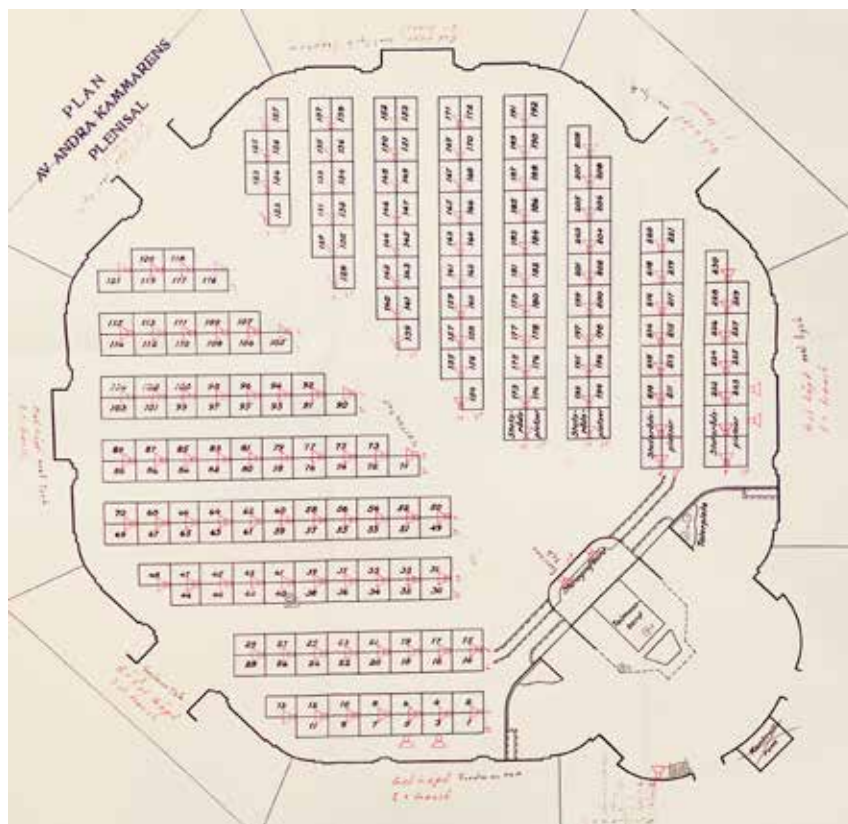
Ett kvarts sekel efter det att DN meddelat att världens första radio-utsändning av en debatt i en riksdag skulle gå av stapeln (vilket alltså inte blev fallet), så började från och med januari 1948 radiotablåerna regelbundet fyllas med program inspelade på plats i Sveriges riksdag. Ofta handlade det om korta dagsaktuella reportage med titlar som *Riksdagen i dag*, program som låg sist i tablån på samma sätt som Torvald Sachs riksdagskrönikor. Men även om riksdagsrapporteringen nu faktiskt blev mer direkt, spänstig och dynamisk – åtminstone i jämförelse med Sachs (ibland) mässande riksdagskrönikor – ja då fanns det förstås de som likafullt beklagade sig. Att Radiotjänst ersatt Sachs med Dansk, ”som ju inte tillhör de roligare radiorösterna”, var bedrövtligt menade en radiokrönikör, en sådan ”tunn och fantasilös” politisk radio kunde man gott vara utan.⁴⁶⁴

Att det tog Radiotjänst tjugofem år att få till stånd en överenskommelse om att få göra politiska radioinspelningar är en indikation om teknikens underordnade ställning i tvåkammarriksdagen. Talman Johan Nilssons aversion mot mikrofoner och Gunnar Fallas reservation mot L. M. Ericssons högtalaranläggning kan sorteras in i samma kategori av medial animositet. Samtidigt figurerade andra utsagor i vilka det framgick att den ljudteknik som stod till buds kanske inte riktigt höll måttet. Talman Sävström menade till exempel i sina memoarer att sorlet i kammaren ibland var så högt att det var svårt att uppfatta vad en talare hade att säga, ”fastän han [hade] hjälp av högtalare”.⁴⁶⁵ Det var ett argument som påminde om Fallas invändning där högtalarna medierade ledamöters yttranden till ”något överkligt och spöklikt”.

Sävströms memoarer publicerades 1949; han hade alltså bara erfarenhet av den anläggning som Ericsson installerat 1945. Att den inte höll allra högsta klass framgick om inte annat i en motion vintern 1955 av folkpartisten Manne Ståhl (1901–1976) och bondeförbundaren Stig Hansson (1913–2006). Efter att ha använts i tio år så hade Ericssons högtalaranläggning nu definitivt gjort sitt; den var ”i ett miserabelt skick. Alltför ofta inträffar det, att den upphör att fungera [exempelvis under] årets remissdebatt, då det plötsligt blev omöjligt för kammarens ledamöter att följa

I de prospekt som L. M. Ericsson skickade till Riksdagens ekonomibyrå våren 1955 ingick både stiliga illustrationer på små högtalare, liksom var de skulle placeras på en detaljerad översiktsplan av andra kammaren. Sammantaget rörde det sig om nästan tvåhundra högtalare i plenisal och på press- och åhörarläktaren. Sveriges riksdag.

förhandlingarna. Då och då inträffar dessutom, att högtalaren ingriper direkt störande i kammarens förhandlingar genom oljud av allehanda slag”. Enligt motionärerna fungerade högtalaren faktiskt sämre än någonsin; förslaget var därför att omgående införskaffa en ”ny och tillförlitlig högtalaranläggning”.⁴⁶⁶

Av de efterlämnade pappren hos Riksdagens ekonomibyrå framgår att högtalaranläggningarna redan före det att denna motion lagts fram hade varit föremål för översyn. Så hade L. M. Ericsson inkommit med en offert sommaren 1954 för en ny anläggning i både första och andra kammaren. Frågan var med andra ord under beredning; ekonomibyrån menade därför att motionärernas kritik var oberättigad. Felaktigheter med högtalaranläggningen i andra kammaren hade endast förekommit vid ett fåtal tillfällen ”och ett missöde av den art som hände vid senaste remissdebatten kan inträffa även på en modern anläggning”.⁴⁶⁷ Byrån tillstod dock att det

Strunta i riksdagsledamöterna – utan notera kammarens medietekniker. För det tog mer än femtio år innan tvåkammarriksdagen installerade professionella mikrofoner och högtalare, i talarstol och i bänkraderna. Audiell medieteknik var dock väl synlig på två fotografier från 1959 och 1962. Historisk bildbyrå.

stora problemet med den äldre högtalaranläggningen var att man förlitat sig på alltför stora högtalare, när det i kamrarna hade varit bättre att installera många, mindre högtalare.

I det utlåtande om högtalarmotionen som bankoutskottet sammanställde några månader senare, framgick att försök genomförts med ”lyssnarapparater i minst vartannat bänkpar” – en ljudteknisk idé som utskottet menade borde ligga till grund för utplacering av nya högtalare. Bankoutskottet yrkade för bifall av motionen, med tillägget att det ”särskilt böra beaktas att lyssnarförhållandena å läktarna behöver förbättras. Det är vidare önskvärt att estetiska synpunkter anlägges på frågan om högtalarnas utseende och placering”.⁴⁶⁸ Om ljudtekniska innovationer som högtalare och mikrofoner tidigare betraktats med skepsis, och som varande både onödiga och dyra – ja, då önskade bankoutskottet nu till och med att de skulle se snygga ut. Under alla förhållanden tog Riksdagens ekonomibyrå ånyo kontakt med L. M. Ericsson våren 1955. Firman inkom en tid senare med ett stiligt fyrfärgsprospekt, en broschyr som på flera sätt är det allra första professionella underlag som vi har hittat i riksdagsförvaltningens arkiv när det gällde att förbättra akustiken i kamrarna. Om det under decennier hade hetat att ledamöterna själva borde vara i stånd att iscensätta en förbättrad samtalskultur i tvåkammarriksdagen, och där högermannen Falla så sent som 1945 hävdade att det måste till en verklig kraftansträngning för att så skulle ske – så kom Ericsson nu äntligen till undsättning med försäkran om installation av en teknisk arsenal av ljudapparaturer med lika långa som löftesrika namn: förstärkarcentral, mikrofontransformatorer, kontrollhögtalare, mixerpanel, cardioidmikrofoner, omkopplarenhet. ”Anläggningen offerras komplett med montage av apparater”, påpekades dessutom.⁴⁶⁹ Det var nästan som om den mediemodernitet som tvåkammarriksdagen försökt hålla sig undan till slut gjorde entré på Helgeandsholmen. De mikrofoner och högtalare som varit standardinslag på valmöten sedan mitten av 1930-talet skulle nu till sist monteras in i kamrarna, detta för att få fason på den dåliga akustik som greve Douglas beklagat sig över redan 1907. Sorlet i kammaren skulle visserligen bli svårt att helt bli av med – men med en modern högtalaranläggning skulle alla ledamöter nu komma till tals på demokratiskt lika villkor.

4. TAL

Procedurella regler
och rituella praktiker

ARBETARNA VID STRIPAGRUVAN hade strejkat sedan vårvintern 1925. Arbetslöshetskommissionen hade beslutat att de arbetslösa som inte tog arbete i gruvan – och alltså blev strejkbrytare – inte heller skulle ha rätt till understöd. Skiljaktigheterna bedömdes vara vad regelverket klassade som en konflikt av ”allmän karaktär”. För statsminister Rickard Sänders socialdemokratiska regering var beslutet svårt att acceptera, man gjorde helt enkelt en annan bedömning av konfliktens klassning: ”partiell konflikt”. Därmed upphävdes kommissionens beslut; med den nya klassningen kunde arbetslösa vägra arbete i gruvan utan att bli av med ersättningen. Men nu hade den borgerliga oppositionen – som då hade majoritet i riksdagen – samlat ställt sig bakom ett betänkande från statsutskottet där regeringens handlande kritiserades. Inför omröstningen om betänkandets förslag, förmiddagen den första juni 1926, tog Sandler till orda i andra kammarens talarstol. Han var väl förberedd.⁴⁷⁰

Sandler förklarade att det krävdes ”en ordentlig analys” och en historisk bakgrund för att förstå regeringens handlande och statsutskottets betänkande. Han inledde med långa citat av arbetslöshetskommissionens riktlinjer från 1921, samt vad den tidigare socialministern anförde. Efter det kom han in på en regeringskommuniké i frågan: ”Jag skall tillåta mig anföra även detta aktstycke.” Därefter citerades en riksdagsskrivelse i ärendet – ”jag läser direkt ur riksdagens skrivelse” – med avbrott för några principiellt ställda tolkningsfrågor. Efter denna inledning kom Sandler in på den aktuella Stripakonflikten. Här gick han igenom hur ett antal borgerliga tidningar beskrivit strejken, med utdrag från såväl *Svenska Dagbladet*, *Stockholms-Tidningen*, *Svenska Morgonbladet*, *Aftonbladet*, liksom *Dagens Nyheter* och *Nya Dagligt Allehanda*. Därefter redovisades statsutskottets karakteristik av Stripakonflikten, samt en redogörelse för ett avgörande sammanträde i

arbetslöshetskommissionen. Sandler var såklart medveten om att det blev väl långa citat – men lät sig inte hindras utan fortsatte i samma stil: ”För att bidra ytterligare till denna kanske väl tröttande uppläsningssyftighet skall jag tillåta mig att inför kammaren redogöra för vad landshövding Elmquist hade att i denna sak omförmåla inför arbetslöshetskommissionen.” Och så följde ytterligare citat. Landshövdingens synpunkter kompletterades med vad en ombudsman för svenska arbetsgivareföreningen uttalat. Härnäst gick Sandler över till en jämförelse mellan vad som skrevs i statsutskottets betänkande och vad som angavs i gällande regelverk angående arbetslösas ställning vid strejker. För att fördjupa förståelsen av regelverket gick han tillbaka till de tolkningar som olika aktörer gjort då reglerna beslutades. Först refererades vad ett antal tidningar skrivit, sedan vad som anförts av olika talare i riksdagen, därefter vad arbetslöshetskommittén skrivit. Detta följdes av ett antal frågor till statsutskottet. För att visa att regeringens hantering följde praxis gick han slutligen igenom alla tidigare beslut i liknande konflikter: betodlingskonflikten i Skåne 1921, konflikter i Stockholm, Oskarshamn, Norrtälje och så vidare. Budskapet var att regeringen följt regelverket, såväl lagens andemening som tidigare praxis.⁴⁷¹

Sandler förlorade omröstningen – regeringen avgick. Det mest intressanta i just detta sammanhang är emellertid talets längd: tidningarna rapporterade dagen efter att han talade i drygt två och en halv timme.⁴⁷² I protokollet upptar det tjugosju trycksidor, sammanlagt nästan sextontusen ord, vilket förmodligen är det längsta talet som någon hållit i Sveriges riksdag. Det är lätt att tro att Sinders långa tal tråkade ut både ledamöter och åhörare. Men läser man tidningsrapporterna dagen efter är det ett annat intryck som förmedlas. Det hette visserligen att debatten gjorde ett akademiskt intryck. ”Man tolkade och tolkade om, åberopade vad som sagts av en vid ett tillfälle, av en annan vid ett annat, gjorde små stickprov på pressens behandling av ämnet o. s. v., i oändlighet.” Samtidigt framgår att Sinders tal ledsagades av ett flertal bravorop – ”starka bravorop” till och med (något som emellertid inte noterades i riksdagsprotokollet, en diskrepans vi ska återkomma till i nästa kapitel). På åhörarläktaren trängdes publiken i ”tättpackade skaror utefter väggarna”.⁴⁷³ I talarstolen upplevdes Sandler ofta som en kvicktänkt retoriker.⁴⁷⁴ I det tryckta protokollets kompakta ordmassa går detta inte riktigt fram, även om enskilda formuleringar framstår som slagkraftiga. Mest uppmärksammas blev slutsatsen:

Statsminister Richard Sanders tal för-sommaren 1926, apropå den pågående Stripakonflikten, är sannolikt det längsta talet någonsin i Sveriges riksdag – även om statsministern pratade förgäves i etthundrafemtiosju minuter. Att åhörare föll i sömn framgick tydligt av karikatyren på *Dagens Nyheter*s förstasida.

REGERINGEN STUPAR PÅ STRIPA.

Statsutskottet segrar med 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104.

HISTORISK SVANESÅNG I RUNDA TVÅ TIMMAR.

"Det är bättre att denna regering faller än
att regeringsmakten kommer att förfalla,"
bekänner hr Sandler.

Den Sveriges riksdag har idag beslutat att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104. Detta beslut har tagits efter en lång och hett förhandling. Statsutskottet har varit i arbete sedan i går och har idag tagit beslut om att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104. Detta beslut har tagits efter en lång och hett förhandling. Statsutskottet har varit i arbete sedan i går och har idag tagit beslut om att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104.

I riksdagen har statsutskottet idag beslutat att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104. Detta beslut har tagits efter en lång och hett förhandling. Statsutskottet har varit i arbete sedan i går och har idag tagit beslut om att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104.

I riksdagen har statsutskottet idag beslutat att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104. Detta beslut har tagits efter en lång och hett förhandling. Statsutskottet har varit i arbete sedan i går och har idag tagit beslut om att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104.

I riksdagen har statsutskottet idag beslutat att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104. Detta beslut har tagits efter en lång och hett förhandling. Statsutskottet har varit i arbete sedan i går och har idag tagit beslut om att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104.

I riksdagen har statsutskottet idag beslutat att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104. Detta beslut har tagits efter en lång och hett förhandling. Statsutskottet har varit i arbete sedan i går och har idag tagit beslut om att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104.

I riksdagen har statsutskottet idag beslutat att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104. Detta beslut har tagits efter en lång och hett förhandling. Statsutskottet har varit i arbete sedan i går och har idag tagit beslut om att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104.

I riksdagen har statsutskottet idag beslutat att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104. Detta beslut har tagits efter en lång och hett förhandling. Statsutskottet har varit i arbete sedan i går och har idag tagit beslut om att statsutskottet skall ha 84 röster mot 50, 114 röster gentemot 104.

Före riksdagsdebatten: till vänster C. G. Ekman talar; i mitten statsminister Sandler talar från regeringsbänken; till höger Ejel Lätgren i talerstolen.

”Det är bättre, att denna regering faller, än att regeringsmakten lämnas att förfalla.”⁴⁷⁵

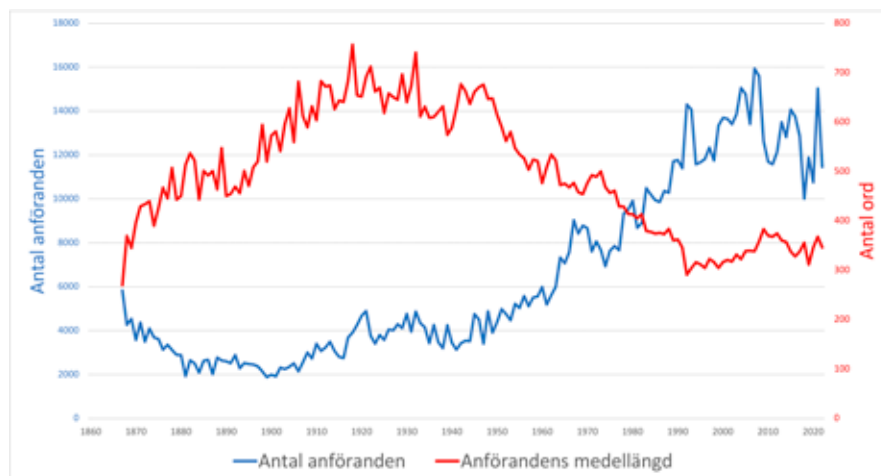
Själva ordet parlament härstammar från franskans *parole, parlement* som betyder tal eller samtal. Följaktligen kan det hävdas att det som utmärker parlament är att det är en institution vilken till stor del styrs med hjälp av det talade ordet.⁴⁷⁶ Även om textproduktionen kan vara extensiv är det likväl i muntlig form som förslag försvaras och attackeras i kammaren; muntliga yrkanden avgör sedan vilka förslag som går till omröstning. För riksdagsledamöter har talandet i sig alltid varit en helt central del av uppdraget. I sina levnadsminnen har statsminister Louis De Geer, som vi tidigare skrivit om, påpekat att han inte var särskilt stöddig när han tog sina första steg i politiken i Riddarhusets förhandlingar under 1850-talet. I *Minnen* skildrar han vandan inför att inte duga som talare: ”Det var min föresats att försöka mig som riksdagstalare, och jag hade flera gånger lagat i ordning små anföranden i åtskilliga ämnen, men modet svek mig alltid i den stund, då jag borde anhålla om ordet af lantmarskalken.”⁴⁷⁷ Den som inte vågade tala hade ingenting i riksdagen att göra.

Anföranden och kammardebatter hör till riksdagens mest publika verksamheter. Sekvenser från talarstolen är välbekanta för många; otaliga är till exempel de skolklasser som varje år sitter på läktarplats i Sveriges riksdag. Numera genererar politiska tal sällan utförliga referat i tidningar, än mindre långa nyhetsinslag i radio eller tv. Så har det inte alltid varit. Sättet som ledamöterna talar och debatterar i kammaren har också förändrats över tid; det är inte minst den förändringen som står i centrum i detta kapitel. Vad som intresserar oss är inte primärt talens argumentation, snarare hur den muntliga kommunikationen villkorats av rumsliga förhållanden, procedurrella regler och massmedial bevakning. Riksdagsledamöternas yttrandefrihet, deras anförandemanus, långa nattplena och talmannens klubba är några tematiker som berörs i det följande. Kapitlet utspelar sig i huvudsak mellan det tidiga 1900-talet till 2000-talets början.

De långa talens tid

När August Sävström i sina memoarer sammanfattade sina fyrtio år som riksdagsman – han var som sagt talman i andra kammaren från 1932 tills han slutade som ledamot 1952 – var det inte enbart med glädje han mindes de tal han tvingats lyssna på. ”Utan att rikta någon anklagelse mot någon av

Grafen visar hur antalet hållna anföranden i riksdagen (blått) och anförandenas medellängd (rött) – mätt i antal ord – har förändrats från tvåkammarriksdagens öppnande 1867 till 2022. Datakvaliteten före 1910 är i skrivande stund inte validerad, så frekvenserna bör tolkas med viss försiktighet. Grafen är baserad på versionen SWERIK 1.1.

kammarernas ledamöter måste jag säga, att det ibland är talarens eget fel, om hans inlägg icke tilldrager sig något större intresse.” Sävström lyfte särskilt fram det utbredda oskicket att läsa långa och förberedda tal innantill, utan hänsyn till att flera synpunkter redan upprepats av tidigare talare. ”Det säger sig självt, att ingen kan vara intresserad av en sådan ’debatt’, allra helst som innanläsning är en svår konst, som icke alltid är tillfinnandes.”⁴⁷⁸ På 1920-talet, när Sandler var statsminister och Sävström satt på Gävleborgsbänken i andra kammaren, hölls omkring fyratusen tal per år i riksdagen. I de tryckta protokollen var talen i genomsnitt sju- till åttahundra ord långa. Under de följande decennierna blev talen gradvis kortare, men samtidigt fler.⁴⁷⁹

Att använda antalet ord som mått för talens längd kan dock vara missvisande. Vittnesmål från en rad riksdagsstenografer antyder att minskningen av antalet ord per tal inträffade samtidigt som talhastigheten ökade. Mångfalden har emellertid varit betydande. I en artikel i *Tidning för svensk snabbskrift* – stenografskråets egen facktidsskrift – beskrev riksdagsstenografen Erik Elfner (1888–1968) år 1917 ett par av ytterligheterna: ledamot Carl Lindhagen var då en av kamrarnas snabbaste talare, med omkring trehundra stavelser per minut. Att Lindhagen var en av riksdagens allra flitigaste talare – han höll omkring fyratusen anföranden under sin tid som ledamot mellan 1897 och 1940 – kompenserades alltså till viss mån av att han talade så snabbt. Rekordet i långsamhet däremot tillskrevs socialdemokraten Carl Svensson. Hans sävliga talhastighet låg på bara etthundafyrtio till etthundra-femtio stavelser per minut, siffror som ska jämföras med att det var ovanligt

med ledamöter som åstadkom färre än tvåhundra stavelser per minut. Trenden som Elfner tyckte sig urskilja var att hastigheten hade ökat över tid.⁴⁸⁰ Femtio år senare visade förste stenograf Ernst L. Ekman (1904–1985) att utvecklingen fortsatt i samma riktning. Ekman hänvisade 1967 till undersökningar som gjorts runt sekelskiftet 1900 där det visades att riksdagsledamöter då talade med mellan etthundratrettiosex och tvåhundrafyrtiofem stavelser per minut. Enligt Ekman var det ovanligt att en ledamot 1967 talade långsammare än den snabbaste ledamoten kring år 1900.⁴⁸¹

Den ökade hastigheten innebar en utmaning för de stenografer som skulle fästa talen på papper. Vissa ledamöter var särskilt besvärliga. Stenografen Rolf Lindborg (1931–2009) – sedermera professor i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet – pekade ut Olof Palme som den snabbaste talaren när han mindes tillbaka på sin tid som riksdagsstenograf mellan 1956 och 1966. Palmes talhastighet var så hög att Lindborg vid ett tillfälle gjorde Palme uppmärksam på att om han pratade så snabbt skulle varken meningsfränder eller motståndare uppfatta vad han sade.⁴⁸² Under enkammartiden blev dock talhastigheten ett mindre problem för stenograferna eftersom de

Den förargeliga ovanan att läsa innantill – i karikatyren ur *Svenska Dagbladets* årsbok från 1940 syns ett antal riksdagsledamöter och regeringsmedlemmar avritade med manus i händerna. Ledamöter som läste upp sina anföranden från manus ansågs i regel som trista; många menade att läsning innantill ledde till tråkiga, röriga och utdragna riksdagsdebatter.

Greve Hugo Hamilton – här fotograferad 1918 med sin imposanta talmansklubba – var synnerligen kritisk till de ledamöter som enbart läste upp sina anföranden från medtagna manus. "Det verkar oändligt ledsamt och inverkar högt menligt på karaktären av debatten", skrev han i sin dagbok (24/1 1916), detta efter att nyligen ha installerats som första kammarens talman (en roll han skulle inneha till sin död 1928). Hamiltons *Dagböcker 1911–1916* publicerades 1955. Sveriges Radio / TT Bild.

då hade tillgång till inspelade debatter, en fråga vi återkommer till i nästa kapitel. Det förefaller också som om talhastigheten var relaterad till uppläsning av skrivna manus. Stenografen Ekman menade att de riksdagsledamöter som läste sina anföranden från manus ofta fick ett sorts skenande tal; de pratade helt enkelt betydligt snabbare än de skulle ha gjort utan manus.⁴⁸³ Det är dock oklart om förekomsten av manus i riksdagen ökade över tid. Under 1900-talets första halva var pappersbuntar en mycket vanlig syn i talarstolarna och de figurerade ofta när talarna avbildades i dagspressen.

Där det talade ordet idealt sett ingick i ett pågående samtal – med inlägg som svarade på, följde upp och bemötte varandra – innebar manuskriptet som medium att orden fixerades redan på förhand. Det skrivna anförandet blev en stelnad inlaga som inte beaktade stämningen i kammaren, debattens utveckling, eller för den delen vad föregående talare hade yttrat. I ett levande samtal möter talarna påståenden med motargument, reviderar sina ståndpunkter och formulerar nya argument med hänsyn till vad som redan sagts. En text som blir emotsagd upprepar sig emellertid bara då texten ligger fast.⁴⁸⁴ När talman August Sävström beklagade talekonsten i riksdagen var det just sådana upprepningar av vad som redan konstaterats och kanske till och med vederlagts, som förargade honom mest. Manusbundenheten gjorde också debatterna mer formella och mindre publikvänliga – och långa. Talmannen i första kammaren, Hugo Hamilton, var inne på samma linje i sina memoarer.

Hugg och parader i remissdebattens lördagsträffning.

**Finansministern och Dante
såsom skarpa konkurrenter.**

Ur remissdebattens stora ordhatalj har Dagens Nyheter tagit fasta på några "vackra ord" och repliker, karaktäristiska både för sina upphovsmän och för hela diskussionen. Jag har kompletterat katalogen med "männen bakom orden".

Oscar Olsson

— Regeringen har bedrivit rent sabotage mot folkhelen, oaktat riksdagen två gånger sagt ifrån att den önskar en annan politik.

C. G. Ekman

— Här talar om sjöflettsäcklighet, maktlystnad, partigöiem och dylika. Men jag tror i alla fall att den sittande regeringen motsvarar läget ute i landet och i riksdagen.

Ernst Trygger

— Jag har kommit att tänka på en gammal mamsell, för vilken jag hytte stora sympatier — liksom för hr Hamrin. Han plockade över sina pengar från den ena portmonnän till den andra.

Felix Hamrin

— En finansminister måste kämpa mot tre stormakter: ämbetsverken, kollegerna inom regeringen och riksdagen. Jag har kämpat mot dem alla.

Ture Nerman

— Då jag, hr talman — så härjode hr Nerman sitt tal, som höll på vers och därför blir föremål för särskilt omnämnande å annan plats på denna sida.

P. Alb. Hansson

— Det har aldrig suttit en "parlamentarisk" regering med så smått bas som denna. I fråga om dess personliga tillgångar avstår jag från jämförelser!

K. G. Westman

— Var på stöder sig egentligen den sittande regeringen? Jo, så vitt jag kan se uteslutande på det riksdagstaktiska läget!

Arvid Lindman

— För att göra, hr Hamrins trollkonster fordras minst en Dantes fingerfärdighet. Hr Hamrin är ingen Dante.

Kullenbergstorp

— Det är märkvärdigt att kamraterna i kammaren alltid bli så svåra att hinna igen när de avställt till statar.

Edoff Andersson

— Resultatet av allt samförståndet har endast blivit ökade utdelningar för bolagen och försämrade läge för arbetarklassen.

Skalden Nerman läser hexameter.

Förstasidan i DN (18/1) 1931 visade upp några karikatyrer av riksdagsledamöterna från riksdagens remissdebatt, bland annat Ture Nerman. Han var vid tillfället nyvald ledamot i första kammaren; under remissdebatten höll han sitt jungfrutal — på hexameter. Poeten, politikern, författaren och journalisten Nerman hade många strängar på sin lyra: på den lilla karikatyren i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (19/1 1931) höll han just sitt anförande på skriven vers — på Karl Werner (K. W.) Gullers (1916–1998) fotografi (från 1942) avbildades han hemma i sitt arbetsrum. Nordiska museet.

Dessa på förhand skrivna anföranden äro icke blott oftast mycket led-
samma, de bidraga även väsentligt till att förlänga diskussionen. För det
första är det nämligen nästan alldeles ogörligt att få en man, som kom-
mer upp i kammaren med ett skrivet tal på fickan, att låta bli att hålla
det. Ärendet må vara än så brådslande, tiden än så framskriden och alla
argument än så genomtröskade, opuset måste fram.⁴⁸⁵

I sällsynta fall var det förskrivna underlaget dock ett stöd för ett mer konst-
fullt yttrande. I januari 1931 var Ture Nerman nyvald riksdagsledamot till
första kammaren, då kopplad till de så kallade Kilbomskommunisterna –
vilka senare skulle gå in i socialistiska partiets riksdagsgrupp, men där
många senare anslöt sig till socialdemokraterna. Under årets första remiss-
debatt klev Nerman upp i talarstolen för att hålla sitt jungfrutal, en leda-
mots allra första kammaranförande. Att kommunisten Nerman kritiserade
Carl Gustaf Ekmans (1872–1945) regering och dess statsverksproposition
(det vi idag kallar för budgetpropositionen), var det nog ingen som blev
förvånad över. Däremot blev det en hel del uppmärksamhet kring det upp-
lästa talets form: sexfotad hexameter.⁴⁸⁶ Enligt Nerman själv – som debu-
terat som poet redan 1909 – var valet av versmått självklart. ”[Hexameter]

sig mycket viktiga frågan om rusdrycksinkomsternas fortsatta ställning i riksstaten. Jag önskar emellertid icke återropa vare sig den ene eller andre av mina företrädare och deras auktoritet såsom skydd för den finansplan, som jag har framlagt. Jag rekommenderar densamma och tror, att det är den bästa och mest lämpliga väg, som i den nuvarande situationen kunnat anvisas. Den torde också enligt min bestämda uppfattning hålla, om riksdagen handlar försiktigt och förnuftigt.

*Stateerks-
propositionen.
(Forts.)*

Herr Nerman: Då man, herr talman, står här som representant för ett litet fattigt parti i ett hörn av det parlamentariska torget, lönar det knappt — helst för den som är ny i en samling experter på en finansplans rörlednings-teknik, som herr Sandler har tolkat — att i detalj hugga in på regeringens debet och kredit, detta så mycket mindre som valmännens flertal kunnat hända knappt bryr sig om — eller ens fast sig vid — vem det är som regerar. Och jag får blygsamt säga ifrån, att när jag har lyssnat här på en rad stora tal från herr Ekmans regering och nästa, förefaller det mig som snarast familjedispyter. Här finns nog också på olika håll en tro, att det kvittar, vilket parti som styr Svea rike från Konungens rådsbord — expeditionsmästare det blir de ändå allesammans. Ett parti sitter oppe, de andra tre står och lurar, inget av dem har nå'n vidare lust att störta det förra för att ta styret självt i kris och med valår framför sig.

Om jag, herr talman, ändå har dristat mig stora idyllen med några ord av en annan kulo än den rent familjära, sker det då inte för att försöka detaljkritisera herr C. G. Ekmans regim — som är just den nödfallsregimen, svenska folket kan vänta sig ha på nuvarande tidpunkt — men för att peka helt kort på vad som väl ändå får sägas vara ur valfolkets synpunkt i dag det stora centrala: arbetslöshetens problem och sedan världsfredsspörsmålet.

Arbetslösheten ger eko i trontal, i press- och debatten här nu i dag. Herr Ekman har sagt, det är tid »skaka av oss sorglösheten»; från andra håll har livligt betygats, att man vill göra allt — det är säkert äkta födda oro — men av de stora partiernas män har, såvitt jag har fattat, ingen givit oss rätt perspektiv, proportioner och orsak. Ingen har rört vid *det hela*, varav den svenska misären är en försvinnande del: den rådande världsanarkien, hushållningsskedets upplösningsskris. För oss kommunister kom den här krisen på intet sätt som för andra partier överraskande. Aldrig har vi sett stabilisering, annat än relativ — emellan kristid och kristid. Vi tror oss därför ha rätt att se i vår världs konvulsioner tecken till upplösning av en förlegad hushållsordning, som för att hålla sig kvar kastar ut ur arbetsprocessen aderton, tjugu, tjugufem, kanske ännu fler millioner människor, som med familj får — hoppas se'n på »försyner». Armar vill samhället ha till produktion och konsumtion. Men hur tar samhället hand om arbetskraften i krisen? Jo, kommer nöd, får envar sköta sig — och »nog föder Gud höken». Det är nu summan av lagens bud. Var finns samhällets ansvar för alla fattiga, som måste jämt visa samhället ansvar? Den, som till årets budget vill ha den budgetens bakgrund, kan inte undgå att se magasinen ute i världen digna av mat och skor och kläder och alla slags varor, medan därutanför producenterna svalter och fryser. 1 oktober i fjol låg 15 millioner ton vete osäljbart — till ett pris, som passar börsens schakaler — därför eldar man lokomotiv i västern med vete! Socker, 3,6 millioner ton, ligger osält, 16 millioner ton stenkol, halvannan miljoner ton bomull, olja, 600 millioner i hektoliter. Kan sådant kallas ett ordnat, förnuftigt system? Anarki kallar jag det. I denna planlösa slumpproduktion får människorna svalta, företag slås igen och produktionen går utför — 15 å 20 % i den kapitalistiska världen — medan betecknande nog det socialistiska bygget — som i en värld av fiender byggs i Sovjetunionen — vi-

Prokollsidan (FK 1931:4) där Ture Nermans jungfrutal, framfört på hexameter, var långt ifrån identisk med vad som muntligt utspelade sig i första kammaren. För riksdagens stenografer omvandlade Nermans versrader till löpande text — det stora antalet tankstreck bidrog dock i viss mån till att fånga det sjungande språket.

är ett lätt versslag och där man lättast kan stoppa in vardagliga fraser så att folk inte märker versen när man läser den som prosa”. Nerman lyckades dessutom med det som många andra manusbundna misslyckades med — att ta hänsyn till vad andra redan sagt. I väntan på sin tur i remissdebatten hade han lyssnat in vad de andra ledamöterna anförde och hade därefter snillrikt ”plockat in några fraser av ett par tre av dem i min hexameter”.⁴⁸⁷ Vi har inte kunnat utröna hur resonemangen gick när talet nedtecknades i protokollet. Det skrevs hur som helst inte ut på vers, däremot var det i jämförelse med andra tal samma dag strösslut med tankstreck och en hel

del kursiveringar, förmodligen som ett sätt för stenograferna att översätta talets rytm och betoningar till protokolltext.⁴⁸⁸

Nermans konstfulla verser var förstås ett undantag. Uppläsningen av manus tillsammans med talarlistans strikt tillämpade ordning skapade oftast mest upprepning. Att ledamöter ska debattera en fråga *pro et contra* – för och emot – har varit en tongivande idé i många parlamentariska församlingar.⁴⁸⁹ För att detta ska uppnås krävs emellertid att talmannen ges mandat att fördela ordet på ett sådant sätt att företrädare för olika sidor i debatten får möjlighet att möta argument med motargument direkt efter att de anförts. I den svenska riksdagen har huvudregeln istället varit att ”ordet erhålles i den ordning det begäres”.⁴⁹⁰ Med en sådan ordning var det inte konstigt att senare talare upprepade vad de föregående redan yttrat. I någon mening var tanken inte att de skulle debattera emot varandra. Införandet av den så kallade replikrätten 1933 innebar en viss förändring, i och med att den med talmannens medgivande gav ledamöterna möjlighet att i direkt anslutning till en föregående talare ge ett kort genmäle. Syftet var emellertid inte att stimulera debatten. I enlighet med saklighetsidealet i den svenska riksdagen var genmålet i första hand ett tillfälle att kortfattat få påpeka missförstånd och felaktigheter i tidigare anföranden.⁴⁹¹ I jämförelser med parlament där talmannen har makt att styra debattordningen för att låta olika ståndpunkter brytas mot varandra har den svenska riksdagen betecknats som ”ett arbetande parlament” – i motsats till ett debatterande.⁴⁹² Replikrätten ska icke desto mindre ses som en utvidgning av ledamöternas rätt att tala.⁴⁹³ Den primära anledning var emellertid att göra debatterna mer effektiva.

Utredningen från 1931 som föreslog att införa kort genmäle noterade att den rådande ordningen var ohållbar. Den innebar att en ledamot som ansåg att hans eller hennes anförande hade missuppfattats eller vantolkats och ville påpeka detta var tvungen att avvakta sin tur in talarordningen. Ibland kunde det dröja timmar innan det blev ledamotens tur igen. Precis som Sävström påpekade i sina memoarer resulterade detta i att debatterna ofta blev krångliga och fyllda med retrospektiva sidospår.⁴⁹⁴ Även efter 1933 var det i första hand talarlistan som styrde, men i vissa fall har ordningen varit något mer flexibel, efter överenskommelser mellan talmannen och de anmälda talarna i syfte att ”göra debatterna mer livliga och intresseväckande”.⁴⁹⁵ Därmed kom även den svenska riksdagen att med tiden närma sig idén om debatter *pro et contra*.

Vid sidan om de formella och av talmannen sanktionerade replikerna förekom också spontana inpass och utrop från ledamöterna som lyssnade. Precis som replikerna syftade de ofta till att klargöra eller tillbakavisa felaktigheter hos den som talade. De kan ses som en sorts gränsfall mellan repliker och otillåtna yttranden, vilka beroende på tillämpad praktik ibland protokollfördes och ibland inte.⁴⁹⁶ Emellanåt var det dock troligt att sådana inpass infogades i protokollet för att skapa större tydlighet. Ofta anfördes då en parentes kring det sagda. Kortare och spontana inspel bidrog till att debatterna blev något mer dialogartade. En episod från andra kammaren 1939 kan exemplifiera. När socialdemokraten Allan Vougt syrligt återgav högerledaren Gösta Bagges karaktäristik av olika inställningar till Nationernas förbund hade den senare behov av att korrigera:

Herr Bagge tecknade nyss bilden av två parter här i landet; den ena var det realistiska högerpartiet, som såg klart och kallt på världen och följaktligen också på Nationernas förbund med alla dess svagheter och brister och dess samtidigt hotfulla väsen. Å andra sidan tecknade han bilden av någonting, som han kallade för – jag minns inte, hur uttrycket föll – fredskoryféer eller någonting liknande.

(Här inföll herr *Bagge*: Det var intet fult ord.)

Herr *Vougt* fortsatte: Låt vara att det inte var något fult ord; det var i alla fall ett relativt kraftigt tilltaget ord.⁴⁹⁷

En liknande händelse inträffade samma år då högermannen Gösta Liedberg kritiserade jordbruksminister Axel Pehrsson-Bramstorp för kostnader relaterade till inköp av spannmål.

Det vore mycket intressant att veta, huruvida spannmålsbolaget, som har köpt 104,000 ton till det och det priset, har haft möjlighet och befogenhet att köpa samma kvantitet till 18 kronor, med kvalitetstillägg.

(Här inföll herr statsrådet *Pehrsson-Bramstorp*: ”Det har jag sagt tidigare.”)

Herr *Liedberg* fortsatte: Till 18 kronor?

(Herr statsrådet *Pehrsson-Bramstorp* svarade här: ”Ja.”)

Herr *Liedberg* fortsatte: Det var roligt att få detta till protokollet.⁴⁹⁸

Nattetid

Längden på enskilda anföranden, och i förlängningen på hela debatter, styrdes länge av skrivningarna i 1866 års riksdagsordning där det hette att varje ledamot ägde "rätt att till protokollet fritt tala och utlåta sig i alla frågor, som under öfverläggning komma".⁴⁹⁹ Alla ledamöter fick skriva upp sig på talarlistan och länge fanns inga tidsbegränsningar alls. När Nils Stjernquist utvärderade regelverket 1966 konstaterade han att de "inskränkningar som finns är utan egentlig betydelse". Såväl ledamöter som statsråd hade rätt att "yttra sig hur många gånger som helst och hur länge som helst".⁵⁰⁰ Eftersom man inte visste när debatten i en viss fråga slutade, visste man inte på förhand när debatten i nästa fråga kunde börja. Att debatterna varade in på småtimmarna var inte ovanligt; ibland fick de avbrytas och fortsätta dagen därpå. En konsekvens var att ärenden högt på föredragningslistan gynnades; de debatterades tidigt på dagen med hög närvaro av både ledamöter och journalister. Men om ärenden tidigt på listan drog ut på tiden fick ärenden längre ner debatteras sent på kvällen – eller på natten, inför en glest besatt kammare och ännu glesare pressläktare. Att alla ledamöter och statsråd hade samma rätt att tala med få begränsningar var i grunden en rättvisepincip som grundade sig i omsorgen om det fria ordet. Men konsekvensen blev att vissa ärenden och debatter hamnade i skymundan. "Slumpmässigheten i systemet är påfallande, och verkningarna kan vara ogynnsamma", konstaterade Stjernquist.⁵⁰¹

Under tvåkammartiden var det särskilt senvårens förhandlingar som drog ut på tiden, mot aftonen och ibland långt in på natten. De propositioner som regeringen lade i början av våren utskottsbehandlades som regel under mars och april månad. För att hinna fatta beslut innan sommaren hade kamrarna mycket att hinna med i maj och juni. I mitten av 1960-talet konstaterade en expertgrupp, som undersökt perioden 1952 till 1963, att nattplena var oftare förekommande i andra kammaren än i första kammaren. Det hävdades då att den längsta uppmätta debatten – som egentligen inkluderade flera olika frågor, från jordbrukets kapitalförsörjning till studentkårer – påbörjades under fredagen den tionde maj 1957, för att avbrytas först på morgonkvisten dagen därpå, klockan 03.36 enligt protokollet.⁵⁰² Utifrån andra utsagor var detta dock knappast ett rekord. Andrakammarledamoten Elof Ljunggren (1869–1953), folkpartist och tidningsman, vittnade till exempel på 1920-talet om sammanträden som avslutades vid halv

NATTPLENUM

När man tänker på riksdagens arbetsdag, särskilt så här inkom avslutningen, erinras man ofrivilligt om den följande praxisen, som en gång följde sig följande: att uppmanas, älska församlingar att leva som han hade och inte som han levde. Den riksdagen som ioffitlag lagen om arbetslöshetsbegränsning kan nämligen tyckes inte säga själv om någon annan överensstämmelse mellan lära och leveran på den punkten, och det skall som naturligt bli rätt intressant att se om lagstiftningen om förbud mot kvinnors nattarbete skall respekteras i riksdagen sedan också kvinnorna kommit dit och fått något att säga till om. De äro ju, eller anses vara, av natur och vana enbart nattfull. Men deras kan ju också säga om alla dessa landsbygdspreventanter som komma hit med den goda vana att gå i skäg kl. 8 på kvällen, men som, godt klämt, fara hemifrån med helt andra vana.

För det i allmänhet är ordnat med riksdagsmännena arbete i utskott och kommittéer för ju allmänheten aldrig veta någonting om, som det finns något som kallas nattplena, där som helst kan överträpa sig om hur det går till och med klokken i hand konstatera arbetslöshets löst. Anman är av någon anledning elakt och upprymd och kommer dit för att följande några timmar, skall man, säkerligen fröna det hela ganska gemytligt hufvud framom kl. 2 och ibland kanske längre än så. Men inte alla äro i den angeläms situation, och så har det ibland gått att man också vill inslänga med Karlfeldt, då han efterlyser 999 kloka män. I det sammankommet för dock kanske uttrycket ett stilla tecken om fömpeligheten att veta dem just i Delon, ty dess hitillvarande representanter söka sig just

insamling i vad det gäller den breda och flödande framställningskonsten. Till och med Västerboda, utskott och korfäst i läran, har på senaste tiden i detta lämnande visat tendens att tillägga sig riksdagens rann.

Nu måste ju riksdagen säga att det kan vara skäligt på nattplena och nattplena. Gäller det en vital friska, såsom exempelvis tuffar eller spritdrycker, så förste kammaren en ganska livlig och pigg anblick och det kan till och med hända att de äro angelägsamma lika väl besatta som på dagen, ja, ibland bättre. Följande i debatten prissas in med en omgång och med fart och humor som om det skulle gå in hem en finare pokal i en idrottssalong. De fylliga kläddarna gåra ju också sitt till att hålla stämningen hög. Men tyvärr är det inte alltid så gemytliga överlägningssituationer som föranleda nattplena. Det kan vara iora lagfärdiga eller lika torra jordfrågor eller dylikt, där endast några få äro inkom med den verkliga ykelsen och det som intresserar för att debatten skall kunna hållas i gång. Och då förste kammaren verkligen en stälsök anblick. Talman som, som väl särskilt med hänsyn till dessa nattplena nummer har två vana att äro en med, eller som följande i det rummet, från talarstolen uppläsa en kanske rätt sällan och talare sitt långa inlägg för en sådant krets av lyssnare, där man möjligen på en staka lilla är en överlättare, maktigt utsträckt i hela sin längd och med slutna ögon, liksom för trost att förflytta sig ned i sällskapsrummen.

Sitter någon grupp kvar, förklarar den sammanträtt riksdagen - det sista som kammaren är vana att tala om - just beaktat sig ned, och en och annan gång för man höra en långdragen

gen, nästan klagande ton, en folkets röst, som betyder att man vill att talararen skall sluta. Då är det inte möjligt för en jungfruvalare, som kanske i måndags i förra berett sig på att stora ihägne och en genom ett sådant så kommit att få ett bra bra föredrag om mitt i natten. Hans enkla stämning druckna i de vurrande propositionerna, han enervras av dem som gå omvring och titta på hans påpekslanta i den mån den kan nålås sitt slut och han känner sig säkert mycket olycklig. I alla händelser är det inte den sargrikens han erfar då han kladda över sitt jungfrual.

Men det är inte bara jungfrualarna som på detta sätt skamskas. Det har hänt, och det inte så sällan, att äro. År Liljander, som ju är gammal riksdagsman, fått denna påminnelse, och år Olsson i Kullens bergstora, som ju inte är yngre, går inte heller fri. Och det har hänt flera, kanske de flesta. När man är så pass gammal kan det emellertid hända att man har kommit och vagnat. De båda nu nämnda ha ibland gjort det, med påföljd att ropen blivit än mer påstridiga och långvariga. År Sköld, som ju är yngre till åren, skulle, då han möttes med dras upp, försöka sig på en mera skönt som betydning om påminning i samband med påminnelsebrevet, och år Nilander tog efter exempel och gjorde ett försök med upprepning i ett öfvertal sammankommit. Men det visade sig att tillfället minst av allt är lämpligt för försök till skämt.

Så går allt en jänna lunk, den som fräkan tröskas igenom efter den andra. Kuda avbröter sig för voteringar. Då visar det sig att det endast är penaltaten som är tom. Voteringssketchen tycker dock som i försummet förlämnat sig i någon lekter, varom man söker hålla igenom fört, den avlystare det spännande brädepolet, där

en grupp trötta allmän med brisken, den går ett avbrött halt upp i schackpartiet mest intressanta stillning och den drar upp är de mjuka läbbfästerna den som står i riksdagsklubben med en kapp kaffe föröka att klara sina tankar eller, med en portion sprit och mjölk, velat ge sin lästligt livnads stofflydder ett isbjörnsbart nattpoli mot stensidelysta för-

kammaren återtar snart som sin ordinarie nattplenumsfysionomi.

Om sålunda ett nattplena i vanliga fall just inte kan säga vara något som är särskilt läsat att gåra en människa glad, så finns det dock frivilliga åhörare som hålla sig ändå till stället. Och det alla märkligt är att dessa i regel är de som, Man skall, om man närmar sig efter, bland dessa åhörare finns samma åsikter, dag efter dag, natt efter natt. Det är ju anklagen ett billigt säga, som det nu kan betraktas som sådant, men det blir till lönsamt i längden. De som sålunda förlämnat sig i riksdagens förkandlingar kunna emellertid knappast ha något att påverka någon egentlig förändring av de tillgångarna som för ett rikos skall tyngas att alla de snart sagt årtitras larmen, inte heller av de riksdagssekreterare som två och två byta om var halvtimme för att byta upp allt detta som sägas, och vil ej heller av den där av vaktmästare som ej få lämna sin post och den restagrangeringsman som på så härda att till sammantvåna för elst, ja, man skulle nästan kunna tro att inte en riksdagssekreterare själva rikligt först dessa stora lotterier.

Nu kan den otvetymliga möjligheten förstå sig före att man verkligen

skall hålla dessa nattplena, som ju inte heller kunna tröskas vara nyttiga för riksdagens allmänna och betänksamma behandling. Men de äro nog än så länge ett nödvändigt ont. Det kan inte som en motvika, men just dessa nattplena äro kanske det verksamaste medlet att förkorta riksdagen. De beteckna nämligen många förkortade tal, många icke hållna anföranden och mycket strid, som kräver i vad man annars kallar för att naturen tar ut sin rätt. När talmanen vid ett eller kanske två-tiden öppnar ett brev, som under andra förhållanden med skärper skulle ta flera timmar i anseende, så ser man i hans kallt beslötsamma min något av detta som ibland bestå hylsten inför den rindande sovren, eller Mars-tidspåren, som vet att endast ut-hylligast leder till målet. Om han då, när solen redan föregyller Söderberg, gör hem till sin soffa, så kan han göra det i det trygga medvetenhet att han gjort slutet en besparing i form av skeddligt förkortade riksdagsarbete och kammare som sig själv en tidsfrist under denna lika tilliga som särskilt för lantmannaparlamentens dyrtida till på åtminstone ett par dagar. Och då blir han kunna sora gott.

fem på morgonen.⁵⁰³ Snarlika uppgifter figurerar också i tidningsläggen; i förra kapitlet refererade vi ju en notis i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* från försommaren 1910 om trötta riksdagsmän, referenter och uthålliga åhörare som vid ”half 5-tiden vandrade från riksdagshuset hem öfver Norrbro”.

I sin översikt av riksdagens arbetsformer från 1966 konstaterade Stjernquist torrt att kvälls- och nattplena hade ”en dämpande effekt på debattlusten”.⁵⁰⁴ Vittnesmål från ledamöterna själva ger också intryck av att det inte alltid var upphetsande tillställningar. I socialdemokraten och utrikesministern Östen Undén (1886–1974) dagboksanteckningar återkommer lakoniska noteringar om långa arbetsdagar, som till exempel i december 1949: ”Riksdag hela dagen till 2-tiden på natten. Prästlöner o expropriation.” Men det hindrade inte att det kunde blixtra till mellan ledamöterna, vilket Undén vittnade om i en annan anteckning från maj året därpå: ”Riksdag hela dagen, till kl. 3 på morgonen den 18/5. Jag var uppe i decharge debatten vid ½ 3 tiden på natten och tog i på skarpen med Herlitz.”⁵⁰⁵ Oavsett graden av debatthetta var det inte bara ledamöterna som fick utstå långa arbetsdagar, det gällde förstås även den tjänstgörande personalen, inte minst stenograferna. Ibland kunde dock yttre omständigheter gripa in och skynda på de nattliga debatterna – tågens avgångstider exempelvis.

Statsvetaren Kari Palonen beskriver två typer av tidsbegrepp som parlament behöver förhålla sig till. Den *intraparlamentariska tiden* handlar om interna tidsförlopp och kalendrar. Från att en motion anmälts till att den är beslutad existerar den i ett parlamentariskt presens. Parallellt finns emellertid en *transparlamentarisk tid* som betecknar relationen mellan den intraparlamentariska tiden och tiden i världen utanför, inklusive ledamöternas personliga kalendrar.⁵⁰⁶ I kollisionen mellan dessa temporala regimer kan motstridiga intressen uppstå som inte sällan leder till förhandlingar och kompromisser. Arbetet i den svenska riksdagen påverkades bland annat av att vissa ledamöter behövde lämna debatterna i förtid för att hinna resa hem. Folkpartisten Erik Boheman (1895–1979) var första kammarens sista talman (från 1965 till 1970). I sina memoarer noterade han till exempel att norrlandstågens avgångstid ibland medverkade till att ”minska inläggens antal [i kammaren] och göra dem kortare”.⁵⁰⁷ Plenum inför stundande långhelg kunde få liknande resultat, något som talman Hugo Hamilton vittnade om i en dagboksanteckning från 1917: ”Sista plenum före pingst. Kammarens ledamöter hade till största delen för avsikt att resa hem med

Minst sagt trötta riksdagsledamöter – i ett helsideskåseri i DN (12/6 1921) om riksdagens nattplenum. Eftersom det inte fanns några formella begränsningar för hur länge ledamöterna fick tala var det heller ingen som riktigt visste hur lång tid en fråga på ärendelistan skulle ta att debattera. Ibland kunde ett plenum pågå till tidig morgon, vilket naturligtvis kunde vara uttröttande för ledamöterna och eventuella åhörare (som då nog var få), för att inte tala om riksdagens personal. Den sovande talmannen uppe i högra hörnet är socialdemokraten Herman Lindqvist.

nattågen. Oaktat vi hade en lång föredragningslista ogenomgången, måste jag därför mitt i en diskussion avbryta förhandlingarna. Men de skola få igen det med ränta efter pingst.”⁵⁰⁸

Som vi påpekade i förra kapitlet om sorlet i riksdagen, fanns det olika strategier för att få långgrandiga talare att komma till punkt – att banka med bänklocken exempelvis. En annan taktik var att försöka frammana omröstning. En artikel i DN i mars 1920 beskrev hur ett sådant förfarande kunde gå till:

Tågtider påverkade emellanåt debatten i riksdagens kammare – eftersom somliga ledamöter behövde resa hem med tåget. Droskbilarna på Norrbro framför Sveriges riksdag under 1920-talet antyder att det emellanåt var en hel del ledamöter som behövde transport, även om centralstationen i Stockholm inte låg så långt från riksdagshuset. Stadsmuseet i Stockholm.

År 1937 gjorde DN (4/6) en granskning av kammarnärvaron i riksdagen, och mätte hur många ledamöter som vistades i respektive kammaren under en arbetsdag. Spikarna i grafen sammanföll med voteringar som utgjorde kulmen på debatterna. Tappen därefter såg DN som helt naturlig: "man rusar gärna efter en lång debatt ned i restaurangen för att få lite i sig". Även debattens ämne verkade ha en effekt. "På kvällen kommo mindre lockande frågor, såsom siffrorna också visa, ända tills man kom fram till porslins-tullen, då siffrorna successivt stego och slutade i voteringssiffran 201. Den omedelbart följande debatten om estspriten drog i ett slag ned siffran till 82, men så steg den till 149 under utrikesministerns tal och höll sig ganska hög ända till voteringen kl. 1.34 [på natten] med 190 närvarande."

Fram på nattkröken höres ofta från andra kammaren ett dovt brummande stiga upp mot läktarna. Det växer i styrka för varje ny talare som stiger upp, för så vitt det icke är någon mera framstående ledamot som anser sig böra ingripa i debatten då det uteblir alldeles. Första gången man hör ljudet är det omöjligt att uppfatta vad det kan vara som ropas. Att det är en demonstration är dock klart. Får man vara med några gånger får man klart för sig att det är rop på proposition som framföres på detta sätt. Någon tar upp oläten och så småningom är den fullständigt unison. När vederbörande talare mötes med ropet p-r-o-p-o-s-i-t-i-o-n, mumlat av hela kammaren och särskilt den sista stavelsen utdragen i den oändliga, får han nog ingen lust att hålla en alltför lång predikan.⁵⁰⁹

I artikeln framstår det som om hela kammaren var fylld med ledamöter. Men så var det knappast under nattplena. Det helsideskåseri från samma tidning som vi anförde ovan gav en målande beskrivning av kammarsalen under behandlingen av "inte alltid så angenäma" överläggningsämnen: "från talarstolen uppläser en kanske rätt sällan sedd talare sitt långa inlägg för en oändlig krets av bänkar, där man möjligen på enstaka håll ser en översittare, makligt utsträckt i hela sin längd och med slutna ögon, liksom för trött för att förflytta sig ner i sällskapsrummen".⁵¹⁰ Att det var glest med ledamöterna bland bänkarna berodde nog inte bara på den sena timmen. Den dåliga luften – som vi berörde i ett tidigare kapitel – blev förstås inte bättre allt eftersom arbetsdagen förflöt. "Den som från friska luften kommer direkt in i denna af osunda gaser uppfyllda atmosfär är färdig att storkna", hette det i *Göteborgs Aftonblad* apropå upplevelsen av ett nattplenum 1899.⁵¹¹ Föga förvånande rapporterades det då och då i pressen om äldre ledamöter som avstod nattplena på grund av sviktande hälsa.⁵¹² Andra ledamöter kunde istället betrakta nattpassen som tillfällen att roa sig med

annat. Den frisinna Gustaf Richert (1857–1934), som var riksdagsledamot under en kortare period i början av 1900-talet, uttryckte det till exempel så här i sina memoarer: ”Aftonplena [...] förljuvades av klubbrummet, dit man då och då kunde smita för att dricka ett glas punsch eller draga några bloss.”⁵¹³ På samma bog – om än i kritik mot sena sammanträdestider – skvallrade Elof Ljunggren i ett anförande om att ”alla de ledamöter, som icke äro inne i kammaren, ha visserligen icke gått hem, utan de sitta och läsa tidningar, spela bräde”.⁵¹⁴ Oavsett om ledamöter avstod att delta i de nattliga sessionerna på grund av läkarens inrådan eller för att delta i sällskapsspel kring sammanbindningsbanan kunde sena överläggningarna generera klena voteringsiffror.

Särskilt klen var uppslutningen vid debatter som inte följdes av voteringar, framför allt interpellationsdebatter då ministrar svarade på skrivna frågor från ledamöterna. När *Stockholms-Tidningen* besökte en interpellationsdebatt i andra kammaren en fredagseftermiddag i juli 1958 var det minst sagt glest i bänkarna. På den bild som publicerades i tidningen syntes endast en socialdemokrat och en högerpartist. ”Sådana här fredagsplena utan voteringar höjer absolut inte riksdagens anseende och det är lätt att bland besökarna uppsnappa indignerade yttranden om skolk och arbetsfri inkomst.”⁵¹⁵ I bokens första kapitel skrev vi om kamrarnas tomma bänkrader och hur det påverkade riksdagsrummet. Samma sak gällde talakten. Talsituationen i riksdagen utmärktes således av att ledamöterna inte sällan höll sina anföranden inför tomma bänkar – eller en fullsatt kammare som väsnades. Även om ordet parlament anspelar på en institution som drivs av det talade ordet synliggjorde kommentaren i *Stockholms-Tidningen* också kammardebattens relativt låga ställning i relation till voteringen. Riksdagen var ju främst en lagstiftande institution. Under tvåkammartiden var det primära syftet med kammardebatterna att de skulle leda fram till en votering. Under enkammartiden förändrades detta och debatterna blev i högre grad tillställningar som skulle locka både ledamöter som lyssnade och journalister som rapporterade, en fråga vi återkommer till.

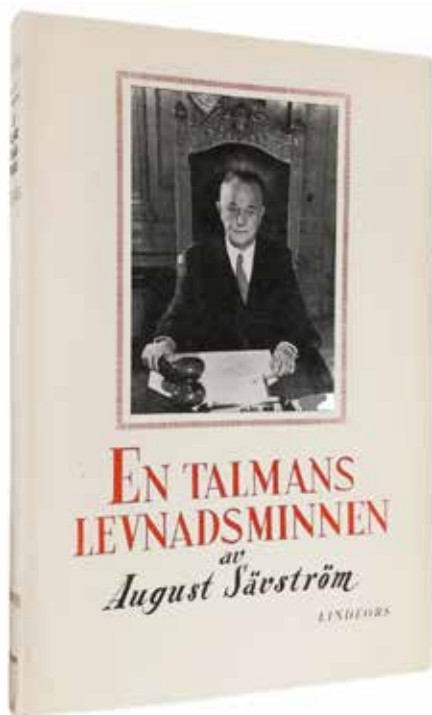
Att bli nedklubbad

Ett viktigt medel för att styra debatterna och få talare som avvek från ämnet att rätta sig var den klubb som talmannen använde för att avbryta och påkalla uppmärksamhet. Talmannen var den enda i kammaren som hade

rätten att bryta av och stoppa en ledamot som talade, även om enskilda ledamöter inte sällan försökte att hitta vägar att runda talmannen och ändå framföra vad de ville ha sagt. Ett begreppspar som synliggör delar av denna dynamik är strategi och taktik, så som de utvecklades av filosofen Michel de Certeau, ursprungligen i boken *L'invention du quotidien* (1980). Begreppen beskriver vardagslivets maktrelationer på både mikro- och makronivå. Med strategier avses de tekniker och system som används av makten för att dominera och styra andra. Taktiker beskriver i sin tur de tillfälliga motståndsförsök som individer och grupper använder för att slippa undan och skapa utrymme för eget handlande de etablerade maktsystemen till trots.⁵¹⁶ Även om ledamöterna i Sveriges riksdag i högsta grad förstås var del av en maktinstitution som formade strategier – inte minst genom stiftandet av lagar – präglades också denna institution av såväl styrande strategier som motståndstaktiker. Utifrån de Certeaus perspektiv kan talmannen betraktas som riksdagens ordningsman, vilken med olika medel försökte få ledamöterna att följa det formella regelverket. Det i kammaren mest påtagliga instrumentet för talmannens maktutövning var alltså (och är fortfarande) talmansklubban. Med den styr talmannen formellt inte bara centrala delar av lagstiftningsprocessen, utan också vem som får yttra sig i kammaren – men framför allt vem som inte längre får tala. Att bli avbruten och tillrättavisad kallas därför i riksdagen för att bli *nedklubbad* av talmannen.

När Jeremy Bentham listade tio parlamentariska *evils* som borde bekämpas var en dem *quarrels*: "Animosities and personalities in political assemblies produce dispositions most opposite to the search after truth." För Bentham innebar ett sådant stök att viktig tid togs från det regelmässiga arbetet i den lagstiftande församlingen.⁵¹⁷ Denna typ av bråk varierade i form, frekvens och styrka; som vi påpekade i det inledande rumskapitlet var det även något som skiljde sig mellan olika nationella parlament – i regel beroende på hur arbetet var ordnat både rumsligt och procedurellt. Den svenska riksdagen har som sagt ofta betraktats som en stillsam församling. När talman Sävström sammanfattade mellankrigstidens sessioner konstaterade han att Sveriges riksdag var "ett av de lugnaste parlamenten i världen".⁵¹⁸ Senare kommentatorer har kommit till samma slutsats: debatterna har nästan alltid präglats av behärskning.⁵¹⁹

Det relativa lugnet i riksdagen är förstås svårt att mäta. Som vi beskrivit tidigare har många klagat på sorlet i kamrarna och olika typer av utrop och applåder har inte saknats. Lingvisten Cornelia Ilie har i en studie jämfört

Bokomslaget till August Sävströms memoarer, *En talmans minnen* (1949), pryddes med ett fotografi av honom själv – med andra kammarens talmansklubba vilande i höger hand.

ledamöters förolämpningar i svenska och brittiska parlamentet med fokus på 1990-talet. I båda parlament har förolämpningarna utgått från logosargument. Men brittiska parlamentariker har varit mer benägna att gå till personangrepp med ironiska och lekfulla – ibland elaka – medel. Motsvarande angrepp i den svenska riksdagen var mer inriktade på ideologi och moral. Ledamöter har alltså inte bara ägnat sina anföranden åt saklig debatt, de har även använt dem för att klanka ner på varandra, överrösta, protestera och tysta. Sådana beteenden förekommer långt tillbaka i tiden.⁵²⁰ Samtidigt har riksdagen varit en institution med nedskrivna regler kring vad som får sägas och hur. Det har till exempel länge ansetts viktigt att hålla god ton i kammaren – så kallat oparlamentariskt beteende har inte tolererats. Riksdagsordningen från 1866 tryckte förvisso på ledamöternas grundläggande rätt att tala, men samtidigt framhölls att yttrandefriheten inte var obegränsad: "ingen må tillåta sig personligen förolämpande uttryck". Den som ändå bröt mot riktlinjerna "må af Talmannen erhålla tjenlig föreställning och varning".⁵²¹ En liknande formulering finns i reviderade riksdagsordningar, senare även med explicita formuleringar om

talmannens makt att frånta en ledamot rätten att tala. När Sveriges konstitution skrevs om 1974 formulerades det så här: ”Ingen får vid sammanträde uttala sig otillbörligt om annan eller begagna personligen förolämpande uttryck eller i övrigt i ord eller handling uppträda på sätt som strider mot god ordning. [...] Bryter någon mot vad som föreskrives i första stycket och rättar han sig ej efter talmannens erinran, får talmannen taga från honom ordet för pågående överläggning.”⁵²²

Vad som har ansetts som förolämpande eller otillbörligt har emellertid förändrats över tid. Ett exempel: dagen efter att Gustav v hållit tal på borggården 1914, i kritik mot regeringen Staaffs försvarspolitik, var det debatt i Sveriges riksdag. Johan Widén var vid tillfället nyttillträdd talman för andra kammaren. För att tona ner sin politiska bakgrund (givet sin nya roll) hade han lämnat Liberala samlingspartiet för att istället beteckna sig själv som frisinnad vilde. Hans dagboksanteckningar ger en god inblick i hur talmansklubban kunde användas som styrmedel. Under just denna riksdagsdebatt var det uppenbart att händelserna dagen innan skulle prägla ledamöternas anföranden; risken för majestätsbrott – det vill säga att någon skulle förolämpa kungen – var överhängande. Förste anmäld talare den dagen var Hjalmar Branting. När socialdemokraternas partiordförande gick upp i talarstolen höll Widéns talmansklubban i högsta hugg – för blotta hotet om att bli nedklubbad fick talaren att välja en mildare retorik, eller som Widén skrev i sin dagbok:

Läktarne öfverfulla; till ytterlighet spänd uppmärksamhet. Dödstyst under Brantings tal. Jag följde det med den spändaste uppmärksamhet och sedan han kommit in i talet, med handen stadigt på klubban. Det var ansträngande; svetten pärlade fram på kroppen. Då han använde ordet ”fasoner” om gårdagens händelse lyfte jag klubban för att slå till; men innan detta hann att ske, hade han skickligt seglat in i lugnare vatten – jag hann ej.⁵²³

Parallellt i första kammaren debatterades samma dag hovets apanage. Givet kungens borggårdstal föregående dag var även den frågan brännande delikat. Enligt Hugo Hamiltons dagbok – han var då ännu inte talman – var ”stämningen mycket upprörd” i kammaren. Hans skildring av debatten synliggör ett annat ordningsinstrument jämte klubban: kammarsekreterare Adolf von Krusenstierna. Denna bisittare kunde talmannen Ivar Afzelius (1848–1921) aktivera för att skicka meddelanden till den som stod

Andra kammar-profiler.

Talmannen.

Säkert fanns det ingen i andra kammaren som skulle ha överraskats av att talmansuppdraget vid sommarriksdagen anförtröddes åt dess förutvarande innehavare, även om hr Johan Widén inte långt före stataministerns och det kungliga utnämningens högtidliga ankomst genom fracken och Nordstjärnebandet talat om att det även denna gång skulle bli han som hälsade kammaren. Ett annat val skulle inte bara ha betytt en brytning med den grundsaats den Hammarskjöldska regeringen från sitt tillträde inrättat sig efter, nämligen att så litet som möjligt öppet avvika från sina företrädarens dispositioner. Det skulle ha varit mera än så, ett uppenbart missgrepp. Någon karaktär av försonande offerhandling, som det talats om, är det så mycket mindre skäl att tillägga utnämningen som regeringen väl visste att i rätträdigare och samvetsammare händer kunde den inte lämna talmansklubban.

När hr Widén för fjorton år sedan som nybliven riksdagsman för de sörmäländska småstaderna tog inträde i lantmannapartiet väckte det en smula förvånat uppscende. Han var ju stadsrepresentant och borde inte ha hemortsrätt i ett lantmannaparti. Ändå var han ingen vanlig teaterbonde. Redan genom blodaband var han förenad med det parti där han till en början sökte sina politiska anknytningspunkter. Sen till den gamle bondeständsrepresentanten Erik Olsson i Sännersta, Kumla, hade han mycket av bonden kvar även under ämbetsmannarocken och har det alltjämt. Hans arbetsamhet är den svenska bondens. Han skonar inte sig själv, men han begär också av andra att de skola göra rätt för sig. Till hans kamp mot den byråkratiska slentrianen hänför sig den bestämelse som av ämbetsmännen fordrar åtminstone sex timmars arbete på ämbetsrummet. Den gav anledning till många bittra ord när den kom till, men numera har den visat befunnits mycket rimlig och i alla händelser möjlig att uthärda.

Ett annat bondestad hos andra kammarens nuvarande talman är hans försiktiga empirism. Han skattar intet vittnesbörd högre än den egna erfarenhetens. Som landstatstjänsteman i Nyköping, landsbövding i Jämtland, riksdagsman, stateråd och ledamot av kommittéer i dualismen har han också hunnit vara med om litet av varje och han talar gärna om det. Han vet vad han duger till, och det finner man naturligt hos en duktig karl. Från sitt första riksdagsår har han haft andra kammarens öra. Det var en sund klarhet i omdömet, en pålitlighet i iakttagelserna, som tilltvungo sig respekt och förtroende. Hr Widén har nog kunnat gå som en tämligen ensam man bland sina partikamrater, ty fullblodspartiman har han aldrig varit, men sin aktning skänkte de honom alltid villigt och oförbehållsamt. Han har lyckats helt intaga ett så misstänksamt folk som jämtarna, och han skall, var man ställer honom, vinna sin omgivning genom sin duglighet, sin uthållighet och sitt flärdfria väsen, vars folklighet är tvättakta.

Hans politiska utveckling har gått åt vänster, lugnt och försiktigt som hela hans personlighet, utan sidesprång eller brådstörtade kast. Kompassen visade tidigt att den kursen skulle bli hans. I praktiskt sociala reformer stod han från första stund framom sitt gamla parti. Han är realpolitiker i ordets bättre mening, och som ordförande i lagutskottet har han många gånger haft tillfälle visa sin förmåga att finna den medellinje som gjort ett positivt resultat närbart. Hans våltalighet är uteslutande saklighetens. Hans gälla stämna, som i ivriga ögonblick kan slå över i falssetten, har ingenting av den Swartlingska malmtönen, och hans satsbyggnad ingenting av Carl Carlsson Bondes akademiska elegans. Han håller sig som talman till de vändningar som ha decenniernas tradition, och den talekonsten företår andra kammaren kanske allra bäst.

Hr Widén hade inte varit riksdagsman en period när han utsågs till staterådsmänne, och när den Lundeborgska unionsministären bildades fingo spåmännen rätt. Han kan hinna uppleva mycket ännu. Han har två år kvar till de 60, och ingenting hindrar att han kommer i rang med excellenser även på annat sätt än genom talmanskapet.

Amatör.

Fotografiet från 1914 av talman Johan Widén är något dunkelt, likafullt har han sin talmansklubba liggande framför sig. Klubban återkom också i den karikatyr av honom som publicerades i DN samma år (22/5). "Hans politiska utveckling ha gått åt vänster, lugnt och försiktigt, som hela hans personlighet, utan sidesprång eller brådstörtade kast", menade tidningen. Det fick han säkert nytta av, för Widén tillträdde som talman i första kammaren under den politiskt turbulenta våren 1914 – och fick flitigt svinga sin talmansklubba, inte minst för att få tyst på Carl Lindhagen. Sveriges Radio / TT Bild.

i talarstolen. Under debatten klev bland andra Ernst Trygger (1857–1943) – ledare för Nationella partiet och därmed talmannens partikamrat – upp i talarstolen. Han ”darrade betydligt på manschetten”, och retade snart upp talmannen. ”Ivar Afzelius gjorde de rysligaste grimacer och blev eldröd i ansiktet. Slutligen skickade han sekreteraren till Trygger. Krusenstierna gick och ställde sig bredvid Trygger och viskade några ord, varpå denne högt svarade ’ja visst’ och försökte lägga sitt anförande på en annan bog. Men det gick inte bra och han slutade efter en kort stund.”⁵²⁴

Av dessa reminiscenser att döma är det uppenbart att talmännen i riksdagen hanterade borggårdskrisen både med klubba och kammarsekreterare. Talmannens klubbslag var inte bara ett sätt att få bukt med oparlamentariska yttranden, det var också ett medel som användes för att få ledamöterna att hålla sig till ämnet. För att återigen citera talman Widéns dagboksanteckningar är det tydligt att vissa ledamöter hade det extra besvärligt att hålla sig till saken; de svävade gärna ut. Detta gällde inte minst Carl Lindhagen – av vissa kallad ”riksdagens största arbetsgivare” på grund

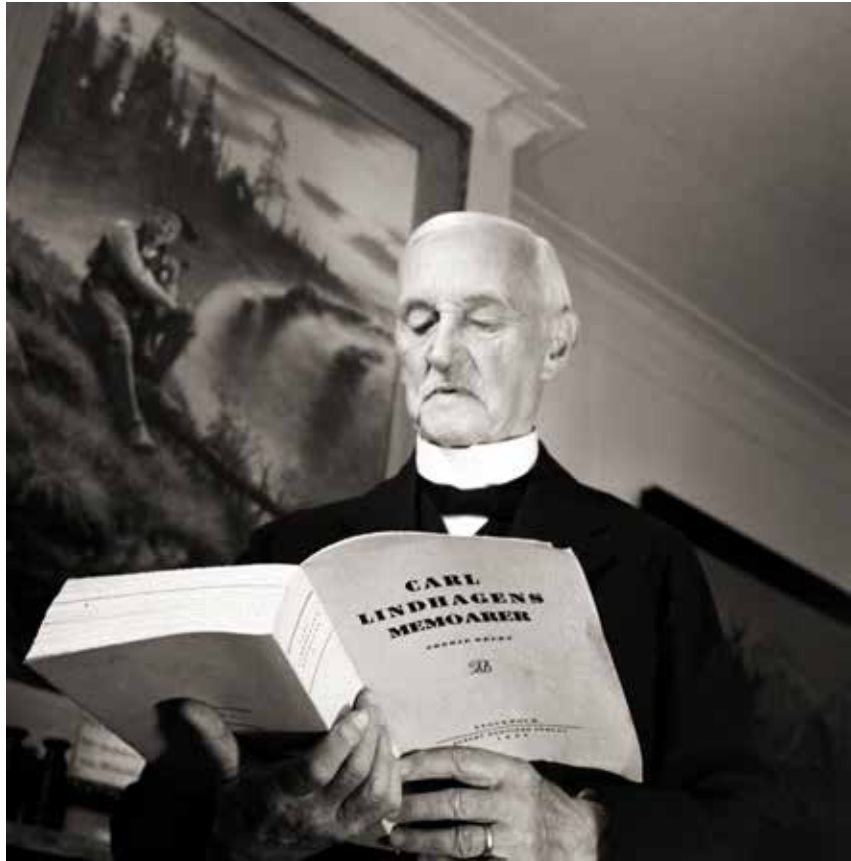
av sina otaliga motioner, anföranden och yrkanden.⁵²⁵ Flera gånger fick Lindhagen tillrättavisas av Widéns klubba. Några axplock ur den senares dagbok från åren 1914 och 1915 är speciellt illustrativa: ”Jag ansåg detta ej höra till ämnet och att det kunde bli farligt i fortsättningen, jag använde därför klubban med uppmaningen till Lindhagen att återgå till ämnet” (12/9 1914); ”om man skulle visat [Lindhagen] tillrätta alla gånger, då han uttryckt sig oparlamentariskt, man hade fått begagna klubban alltför flitigt” (19/9 1914); ”mitt användande af klubban hafa satt en viss skräck i Lindhagen m. fl.” (23/1 1915).⁵²⁶

Som exemplen antyder var talmansklubban sällan ett verktyg för bestraffning utan oftare – för att tala med Michel Foucault – ett instrument för att ”minska avstegen från ordningen”.⁵²⁷ Icke desto mindre kunde klubbslagen väcka viss uppståndelse, även utanför riksdagshuset. När folkpartisten Johan Johnsson (1894–1983) i början av 1950-talet blev nedklubbad beskrev han det som att ”klubbslaget väckte uppseende i pressen landet över [...]. Jag fick telefonsamtal från öster och väster. Människor undrade av vilken anledning klubban fallit”.⁵²⁸ När det gäller Carl Lindhagen är det emellertid oklart om klubbslagen hade någon disciplinerande verkan. Talmannens utmaning låg i att det alltid rörde sig om hur riksdagsordningens femtioandra paragraf skulle tolkas, det vill säga att reglera den latent spänningen mellan yttrandefriheten och förbudet mot att avvika från ämnet och ta till personliga förolämpningar. Här fanns ett visst förhandlingsutrymme talmannen och talaren emellan. För om Widén i september 1914 använde klubban med uppmaningen till Lindhagen att återgå till ämnet, ja då skildrade Lindhagen själv händelsen så här i sina memoarer:

Jag såg, hur talmannen Widén, en eljest besinningsfull man, höll nervöst i klubban. När jag kom fram till, att vi icke borde ta parti för någon av de krigförande makterna, utan bara för rätten och tillade: ’Jag skulle icke kunna taga parti för doktor Franks folk emot Jaurés folk eller för Jaurés folk mot doktor Franks folk’ [...] föll talmannens klubba med dån i bordet.⁵²⁹

Riksdagsprotokollet från den förmiddagen ger följande skildring av det fortsatta förloppet: ”Talaren avbröts här av herr T a l m a n n e n, som yttrade: Jag skall anhålla, att talaren återgår till ämnet, varpå och då talaren härtill genmålde: Detta är en mycket neutral ståndpunkt, herr Talmannen ånyo erinrade, att det icke hörde till ämnet. – härefter fortsatte talaren: Jo,

Carl Lindhagen satt i riksdagen mellan 1897 och 1940. Han beskrevs både som riksdagens främsta arbetsgivare – och som ett arbetsmiljöproblem. Statsminister Karl Staaff försökte rentav få talman Johan Widén att införa en "lex Lindhagen" för att agera mot "hans otillständiga sätt att uppträda i kammaren", enligt den senares dagbok (19/9 1914). På K. W. Gullers fotografi från 1942 syns han läsa i sina egna memoarer – som han lätt tautologiskt kallade för *Carl Lindhagens memoarer*, publicerade i tre volymer mellan 1936 och 1939. Nordiska museet.

enligt min uppfattning gör det det i hög grad.”⁵³⁰ Lindhagen fortsatte därpå sitt anförande och talman Widén avstod vidare från klubban – åtminstone för den gången. Likt alla symboliska vapen var det viktigt att vara återhållsam så att slagen inte förlorade i betydelse. Det var något som Widén var medveten om: ”man får ej så att säga nöta ut klubban, som ju är talman-nens enda tillflykt, för att hålla debatten inom lämpliga gränser”.⁵³¹

Även om Lindhagen hörde till dem som ofta blev nedklubbad belyser hans fall att talarstolen var en jämförelsevis privilegierad plats varifrån åsikter kunde yttras som annars var straffbelagda. När han år 1912 skrev en motion med krav både på republik och på första kammarens avskaffande – ja, då fick han faktiskt framföra sin sak i talarstolen utan att bli klubbad en enda gång: ”denna ärftliga regeringsmakt är en lika otidsenlig och hinderande institution som en Första kammare med privilegierade valrätts-

bestämmelser”.⁵³² När Lindhagen två år senare undslapp sig ett ”Leve republiken!” under arbetartåget i februari 1914 blev han emellertid åtalad och fälld för förargelseväckande beteende. Under rättegången påtalade han ”det motsägelsefulla i att han hade fått uttrycka sina republikanska sympatier från riksdagens talartribun, men när han i ett demonstrationståg uttalade samma åsikt blev det betraktat som ett brott”.⁵³³

Till talmannens uppgift hörde också att upprätthålla regeringsformens § 90 om att det under riksdagens överläggningar inte fick behandlas frågor om ”domaremakternas beslut, resolutioner och utslag”, och inte heller ”frågor om ämbets- och tjänstemäns till- och avsättande”.⁵³⁴ Även i sådana fall hände det att talmännen måste använda klubban för att tillrättavisa talare. I ett särskilt uppmärksammat ärende från 1941 riktade socialdemokraten och andrakammarledamoten Vilhelm Lundstedt (1882–1955) – tillika professor i juridik – kritik mot både ett antal akademiska tjänstetillsättningar, samt hur lagstiftningen fick olyckliga konsekvenser i ett antal föräderimål. ”Utifrån en av humanitet och rättssäkerhetshänsyn verkligen genomsyrad demokratisk anda synes det mig uteslutet att kunna godtaga någon av dessa domar.” Här avbröts talaren emellertid av August Sävströms klubba: ”Jag får uppmana talaren att icke här utöva kritik beträffande tillsättandet av tjänstemän, ej heller rikta kritik mot fällda domar.” Lundstedt invände att han ”verkligen varit synnerligen angelägen om att formulera mina uttalanden så, att de icke skulle kunna väcka herr talmannens anstöt”. Det var lagen han ville kritisera genom att hänvisa till tidigare domar – inte domstolsbesluten i sig.

Ambitionen att välja sina ord väl tycks Lundstedt dock ha glömt bort när han en stund senare förklarade att ”det påståendet icke kunna betraktas som överdrivet, att en mera cynisk och en rättsväsendets grundförutsättningar värre infekterande rättsskandal än denna aldrig utspelats hos en demokratisk nation”. Återigen grep Sävström in med sin klubba: ”Om talaren icke rättar sig efter denna uppmaning, kommer han icke vidare att erhålla ordet vid detta plenum.”⁵³⁵ Lundstedt förklarade återigen att det inte var hans avsikt att kritisera enskilda domslut och avslutade kort därefter sitt anförande. Fast när han senare samma år gav ut debattskriften, *När klubban föll i riksdagen*, framhöll han att ingen kritik skulle riktas mot talman Sävström. Han var blott en funktion som upprätthöll regelverket. Däremot vände han sig emot regeringsformens begränsningar av riksdagsledamöternas yttrandefrihet:

Är det riktigt, som jag i remissdebatten yttrade, att själva nerven i demokratien måste utgöras av känslan för sanning och rätt såsom dominerande krafter i samhällslivet, så blir det ju endast en fras att tala om ett demokratiskt statsskick, samtidigt som man vill förbjuda ledamöterna av folkrepresentationen att i denna framföra sakliga synpunkter till stöd för behovet av rättrådigare förhållanden inom landets förvaltning.⁵³⁶

Andra talare var betydligt skickligare när det gällde att formulera kritik och förolämpningar på ett sådant sätt att de undslapp talmannens klubba. En taktik var att använda citat och parafraseringar. I en av de många återkommande försvarspolitiska debatterna under 1910-talet höll Zäta Höglund – då socialdemokrat, senare kommunist – ett anförande i andra kammaren där han använde detta knep när han gick till angrepp mot den konservative Emil Mörcke (1861–1951), som inte bara vara generallöjtnant utan också krigsminister.

Herr krigsministern torde kunna känna sig synnerligen belåten med den behandling, som hans huvudtitel har undfått av statsutskottet. Om man undantar den enda lilla oskyldiga reservation, som föreligger beträffande anslaget till den så kallade frivilliga skytterörelsen, har ju utskottet, som man ser, enhälligt sväljt rubb och stubb i Kungl. Maj:ts förslag. Ungefär så, som Strindberg en gång under sina senare år rekommenderade i fråga om anammandet av kristendomen, nämligen att man måste taga den okritiskt, naivt, i stora drag, alldeles som ricinolja i hett kaffe, på samma sätt har också statsutskottet tagit denna sak: gapat och blundat och sväljt alltsammans utan att fråga efter, huru det smakar den mage, som sedan skall få smälta det hela. Det är den gamla historien, som här går igen: folket begär bröd och svaret blir stenar.⁵³⁷

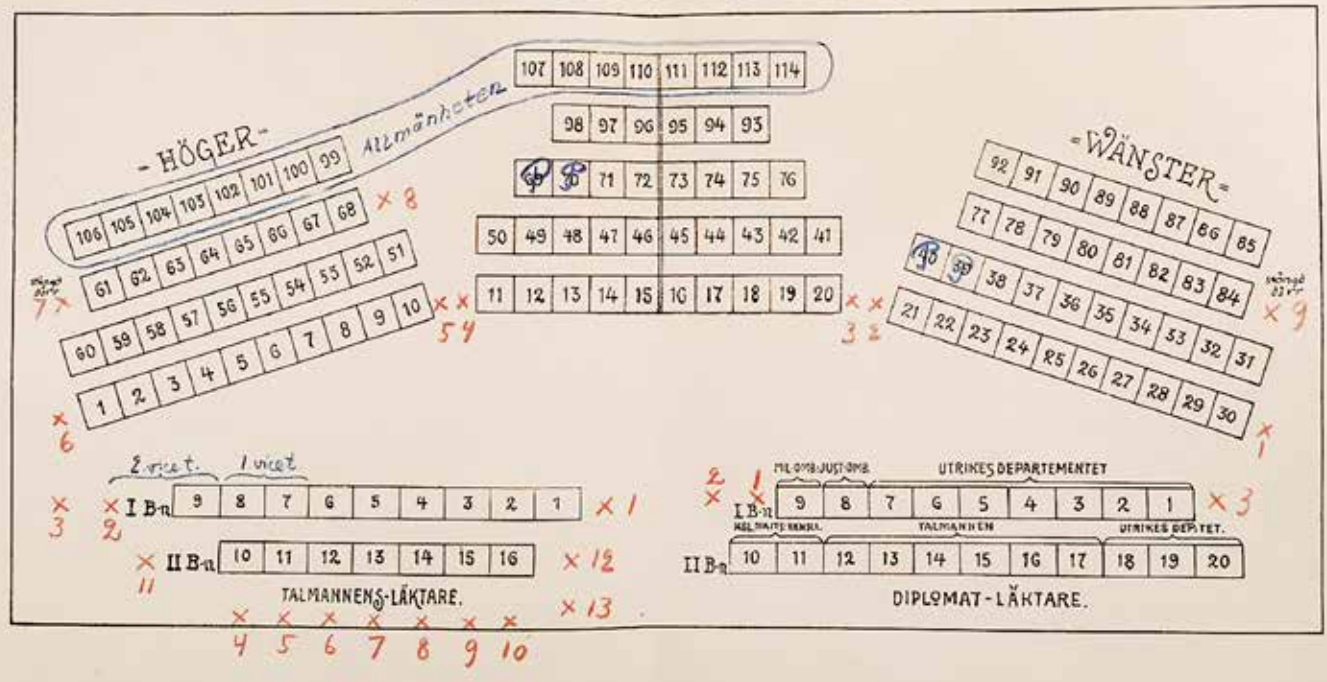
Just under denna passage var talman Widén nära att klubba ner Höglund, men han avstod just på grund av att ledamoten hade använt ett, förvisso ”otillständigt”, citat från Strindberg, ”som nog skorrade i öronen på mången och ej minst på mig”.⁵³⁸ Andra talare försökte med andra metoder. I sina memoarer anför Sävström till exempel att han använde talmansklubban för att få en pladdrande ledamot att rätta in sig i ledet. Medan ledamoten i sin tur använde de medel som stod till buds för att ändå få in sitt yttrande i protokollet: ”vid justeringen av sitt anförande skrev han till ett rätt långt stycke inom parentes och angav i en not, att vad han tillagt var ’den avsedda

lydelsen av den del av anförandet, som borttagits av klubbslaget””. Något avmätt påpekade Sävström att han knappat behövde tillägga att ”denna komplettering av anförandet inte kom med i det tryckta protokollet”.⁵³⁹ Till sist kan det noteras att över tid så fick talmännens klubbslag andra funktioner än att i första hand reglera talens innehåll. När debatterna skulle rymmas i televisionens tablåer – ja, då blev allt fler inlägg tidsbegränsade. Klubbslagen fick då helt enkelt markera att tiden var ute. Också i dessa fall var talmansklubban ett instrument för att upprätthålla regelverket, ett regelverk som nu också delvis hade anpassats till nyhetsmediernas logik.

Nyheter från riksdagen – i text och rörlig bild

Ledamöterna som talat i riksdagens kammare har inte bara riktat sig till de folkvalda som varit på plats och i bästa fall lyssnat. Ofta har det suttit publik på läktarna som kunnat ta del av debatterna direkt. Men där har också funnits tidningsreferenter som genom sina texter upprättat förbindelser mellan talarna och avlägsna publik. Som vi skrev om i förra kapitlet blev det genom radiomediet också möjligt att både sända (och spela in) det som yttrades i kammaren. Och när televisionen etablerades under 1950-talet kunde landets medborgare även se hur ledamöter och ministrar såg ut när de talade. Hur debatterna har medierats i dessa kanaler har haft stor betydelse för hur människor bortanför läktarna har uppfattat politiken. Mediernas närvaro kom också att påverka hur talarna uppträdde, hur de formulerade sig och hur debatterna var ordnade. Redan de första debatterna i tvåkammarriksdagen våren 1867 vittnar om att ledamöterna då var högst medvetna om att de var beroende av nyhetsmedierna för att nå ut med sina budskap. Då gällde frågan bland annat akustiken i kammaren och behovet av bättre ordning på läktarna – vissa besökare satt nämligen och störde tidningsreferenterna så att de inte kunde uppfatta vad ledamöterna yttrade.⁵⁴⁰ Det ankom därför på riksdagen att anpassa lokalerna på ett sådant sätt att referenternas arbete underlättades. Den frihandelsorienterade järnvägsbyggaren – tillika skriftställare, målare och kompositör – Claes Adolf Adelsköld (1824–1907) i första kammaren sammanfattade 1878 diskussionen: ”om riksdagsförhandlingarne skola följas med det intresse, som vederbör, så är det nödvändigt att dessa platser anordnas så, att åhörarne kunna följa med öfverläggningarne, och att det blifver möjligt för herrar tidningsreferenter att afgifva hastiga och fullständiga referat till

1^a KAMMARENS ÅHÖRARE-LÄKTARE.

I tvåkammarriksdagens arkiv återfinns denna schematiska karta över första kammarens åhörarläktare. Där utpekas både diplomatläktaren och det som kallades som talmannens läktare, liksom förstås var allmänheten huserade. Exakt vad de olika rödmarkerade siffrorna symboliserade är oklart; möjligen handlade de om antalet personer som rymdes i kammaren.

tidningarna, så att allmänheten så fort som möjligt må erhålla del af de vigtiga riksdagsförhandlingarne”.⁵⁴¹

Att debatterna hade ett nyhetsvärde som trumfade det mesta var närmast en självklarhet. Allt som krävdes från riksdagens sida var att referentplatserna ordnades på ett sådant sätt att det gick att uppfatta vad som sades. Bläddrar man i svenska tidningar från 1800-talets andra halva är det lätt att förstå att ledamöterna tog pressens intresse för givet: bevakningen var om inte fullständig så i varje fall synnerligen omfattande. Den vardagliga rapporteringen utgjordes vanligen av kondenserade referat av vad som sagts i respektive kammare dagen innan. En del tal återgavs *in extenso*; vid större debatter och avgörande frågor kunde referaten breda ut sig över flera sidor. Presshistoriker har identifierat en viss snedvridning i rapporteringen hos en del partiorgan i det tidiga 1900-talet. Det egna partiets representanter fick störst utrymme, men på det stora hela var rapporteringen emellertid passiv och utgick i hög grad från samma princip som stenografin: talen

Det var gratis att lyssna på de folkvalda i Sveriges riksdag – men för inträde, via Norrbro om det gällde första kammaren, och via Riksdagshusplanen, om det gällde den andra – ja, då krävdes det en kolorerad biljett.

återgavs ord för ord. Analyser och kommentarer förekom, men i första hand på ledarplats.⁵⁴² Visst figurerade emellanåt kritiska kommentarer om att enskilda referat var felaktiga, men relationen var i grunden ömsesidig: pressen behövde material och ledamöterna publicitet.⁵⁴³

Spår av att den parlamentariska logiken hamnade i konflikt med journalistikens arbetssätt framträder först i kommentarer kring det faktum att tidningar och riksdag hade olika sätt att förhålla sig till tid. Det kan i sin tur kopplas tillbaka till vår diskussion om intraparlamentarisk och transparlamentarisk tid. Som liberalen Johan Bergman (1864–1951) förklarade i en motion 1925 var det en ”ofta känd olägenhet [att riksdagen] saknar fixa sammanträdestider”. Tidpunkten för när en debatt skulle sluta kunde som sagt inte bestämmas på förhand.⁵⁴⁴ Tidningarnas referenter hade däremot alltid en *deadline* att förhålla sig till. För att få allt textmaterial färdigt till nästa dags nummer behövde tidningarnas utsända vara tillbaka på redaktionerna senast vid midnatt. Om förhandlingarna inte var klara när referenterna lämnade fick de i spalterna förklara att debatten pågick när tidningen skulle gå till tryck. Den debatt som höll på fram till morgontimmarna, förklarade en tidning efter ett nattplenum i april 1906, ”har af naturliga skäl icke blifvit mycket uppmärksammas i pressens referater”.⁵⁴⁵ Det gjordes återkommande försök att fördela riksdagsarbetet på ett sådant sätt att nattplena kunde undvikas. Motiven som angavs var emellertid att förbättra ledamöternas och personalens arbetsförhållande – inte att underlätta tidningarnas bevakning.⁵⁴⁶ Ledamöterna själva var emellertid högst medvetna om att tiden var en faktor som påverkade nyhetsrapporteringen.

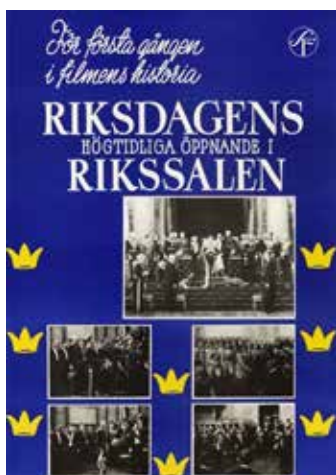
Socialdemokraten Harald Hallén formulerade problemet så här i ett anförande till andra kammaren 1954:

I detta sammanhang skall vi också tänka på referenterna på pressläktaren. De kan inte sitta där och hänga hela natten. De måste ge sig av i så god tid, att de får materialet i press till morgontidningarna. Vi vet också hur det går med sådana ärenden, som behandlas här i kammaren efter klockan 11 på kvällen. De blir inte refererade förrän i kvällstidningarna dagen därpå.⁵⁴⁷

Som vi påpekat tidigare är medialisering det begrepp som brukar referera till en historisk process där utvecklingen av olika medier i allmänhet, och framför allt de traditionella massmedierna, påverkat hur olika aktörer och institutioner har agerat och uppfattats av omvärlden.⁵⁴⁸ Politik hör till de områden som är mest studerade, men sällan den parlamentariska politiken. Medie- och kommunikationsforskaren Jesper Strömbäck har hävdad att politik som styrs av en medielogik präglas av en situation där "the requirements of the media take centre stage and shape the means by which political communication is played out by political actors, is covered by the media, and is understood by the people".⁵⁴⁹ Utifrån Strömbäcks indelning av faserna som präglar politikens medialisering antyds en historisk förändring under 1900-talet. Det handlar dels om att politiken har blivit mer beroende av nyhetsmedier för att få ut sina budskap, dels om att politiken i ökad utsträckning anpassat sin egen verksamhet efter den logik som styr den journalistiska praktiken och dess innehåll.

Det finns all anledning att inte ta sådana föreskrivna kronologier för givna i detta sammanhang. Medialiseringsforskarna arbetar vanligtvis med ett snävt mediebegrepp och bortser (nästan alltid) från de längre tidsperspektiven. Även om analysen begränsas till de journalistiska medierna kan betydande maktförskjutningar skönjas långt innan starten för den medialiseringsprocess som uppehållit en senare tids forskare. Till exempel tyckte sig Max Weber redan 1910 kunna notera ett skifte i maktförhållandet mellan journalistkåren och det brittiska parlamentet: "One hundred fifty years ago the British Parliament forced journalists to apologize on their knees for breach of privilege after they reported about its sessions; yet today a mere threat from the press not to print the speeches of representatives forces Parliament to its knees. Apparently the idea of parliamentarianism,

Nyheter från Sveriges riksdag distribuerades förstas främst genom dagspressen, men även filmmediet ägnade åtskilligt intresse åt riksdagsledamöter och deras verksamhet. Före televisionens genomslag var det på film som åskådare kunde se – och efter 1930 också höra – de folkvalda. Framför filmkameran på tripod och (åtminstone) två fotografer: den frisinade statsminister Carl Gustaf Ekman – i mitten, längst av alla – och hans första ministär uppställd på borggården vid Stockholms slott 1926. Och Knut Martins (1899–1959) kortfilm *Riksdagens högtidliga öppnande* (1942) – ja, den handlade mest om det som titeln angav. Historisk bildbyrå.

as well as the position of the press, has changed.”⁵⁵⁰ Men icke desto mindre: ytterligare maktförskjutningar var högst påtagliga under 1900-talet, och i Sveriges riksdag märktes det inte minst på de tal som hölls, hur långa de var, och hur debatterna organiserades.

I början av seklet var tidningspressen den klart viktigaste kanalen för riksdagsledamöter som ville nå publiken bortanför läktarna. Samtidigt syns inte någon direkt ansträngning från ledamöter att anpassa sig till nyhetsmediets förutsättningar eller prioriteringar, bortsett från att erbjuda referenterna plats på läktarna. Motivet för att undvika nattplena hade som sagt med arbetsmiljö att göra och inte att underlätta pressbevakningen. Grundinställningen var länge att pressen fick anpassa sig till riksdagens arbetssätt. Gjorde den inte det var ingen större skada skedd – bevakningen var ändå omfattande eftersom debatterna hade ett högt nyhetsvärde. Relationen mellan riksdag och nyhetsmedier aktualiserades också på nytt när radions sändningar av enskilda debatter diskuterades under 1920- och 1930-talen – men inte heller då anpassade sig riksdagen efter mediet. Tvärtom, radioutsändningar tilläts ju inte ens. Förutom att sändningarna i radio krävde god ljudupptagning ställde de också krav på utrymme i tablån: att endast direktsända korta delar av en debatt vore att ge en skev bild av vad som yttrats. Och om debatten istället spelades in och klipptes var farhågan att åtskilligt blev bortredigerat. Som vi påtalat fanns risken därtill att ledamöterna skulle bli mer intresserade av att göra sig bra i sändningarna än att lägga fram sakliga argument. Om radion skulle släppas in fick det ske på riksdagens villkor – men så blev alltså inte fallet förrän mot slutet av 1940-talet. Det finns därför mycket litet som tyder på att Sveriges riksdag före mitten av 1900-talet anpassade sin verksamhet nämnvärt efter en massmedial logik.

Detta kom emellertid att förändras med tv-mediets gradvisa genomslag i mitten av 1950-talet. För när Radiotjänst började sända och göra program från riksdagen märktes en gradvis vilja från den senare att vara till lags, samtidigt som konflikten mellan olika logiker skärptes. Från och med 1957 – då Radiotjänst alltså bytte namn till Sveriges Radio, som då ansvarade för all tv – direktsände televisionen från riksdagen vid flera tillfällen. Redan från början handlade det om timslånga flöden av tv-bilder; eftersom riksdagsdebatterna var långa blev sändningarna det också. Den mer än tio timmar långa riksdags-sändningen i november 1957 var faktiskt det allra längsta tv-program som Sveriges Radio då hade producerat. Sändningarnas

längd visar att de anpassats till riksdagens krav på att återge debatterna i sin helhet, utan redigering som gav utrymme åt enskilda talare på de andras bekostnad.

Televisionens närvaro i riksdagen var emellertid påtaglig på flera andra sätt. Redan en provsändning i maj 1957 – som inte gick ut i etern utan endast till några mottagare i riksdagshuset – krävde att sexhundra meter kabel drogs ”uppför trappor och genom korridorer”.⁵⁵¹ Annars var den främsta utmaningen att ordna ljussättningen i andra kammaren på ett sådant sätt att talarna syntes i bild utan att belysningen fick en störande inverkan på debatten. I diskussion mellan tv:s programdirektör och talmanskonferensen kom man fram till att de strålkastare som under försöks-sändningen monterats på läktarna hade varit alltför starka; de hade bländat såväl talmän, talare liksom de ledamöter som lyssnat. Tillsammans med Riksdagens ekonomibyrå hade personal från SR därför i början av hösten 1957 ägnat sig åt olika belysningsförsök i kammaren. ”Allt riktat ljus har undvikits”, påpekades det i en skrivelse från SR. För att inte ”välla samma olägenhet som det tidigare försöket” användes nu ”ett tjugotal svagare ljuspunkter”.⁵⁵²

De långa sändningarna av hela debatter innebar att tv-tittarna ”kom närmare i kontakt med talarna än vad de någonsin kunnat om de suttit på läktaren”. Till och med pressläktaren var nu tom. En skribent i SVD undrade om det kan ha berott ”på att referenterna fann att de fick ut mest av debatten om de följde den via tv?”⁵⁵³ I talarstolen förstod man snabbt att publiken var en annan, vilket också påkallade en ny typ av framträdande.

I televisionens tid – 1956 gjordes fler än hundra anföranden om tv i Sveriges riksdag. Men redan hösten 1954 hade där visats tv-bilder. En tv-apparat från Philips placerades då på prov i sammanbindningsbanan; på fotografiet fick statsutskottets ledamöter försöka sig på att ratta in testsändningarna från Tekniska högskolan. Den allra första tv-sändningen från riksdag i maj 1957 förevisades endast för riksdagens ledamöter i så kallad direktöverföring. Ledamöter (utanför kammaren) kunde då titta på utsändningen i några uppställda tv-apparater i sammanbindningsbanan. Diskussionen i kammaren rörde den kommande folkomröstningen om pensioner (hösten 1957), och *tv-journalen* – Radiotjänst första tv-nyhetsmagasin – var också på plats i riksdagen och spelade på filmbas in ett kortare reportage – som visades på tv kvällen efter. Televisionen var initialt ett filmbaserat medium. Stadsmuseet i Stockholm.

Efter sändningen i november 1957 konstaterade en krönikör i DN att några politiker hade liksom talat direkt till tv-publiken: högerns partiledare Jarl Hjalmarson riktade återkommande blicken mot tv-kamerorna, emedan socialdemokraten John Lundberg (1905–1974) ”funnit de naturligaste televisionsgesterna”.⁵⁵⁴ Under sändning från en debatt om tilläggspensionerna i andra kammaren i april 1958 framkom emellertid att det inte bara var talarnas gester som påverkades av det nya mediet. Efter att den socialdemokratiska socialministern Torsten Nilsson (1905–1997), en av hjärnorna bakom den allmänna tjänstepensionen (ATP), gjort ett mycket långt inlägg – som alltså direktsändes i tv – gick ordet till oppositionen och partiledare Hjalmarsson:

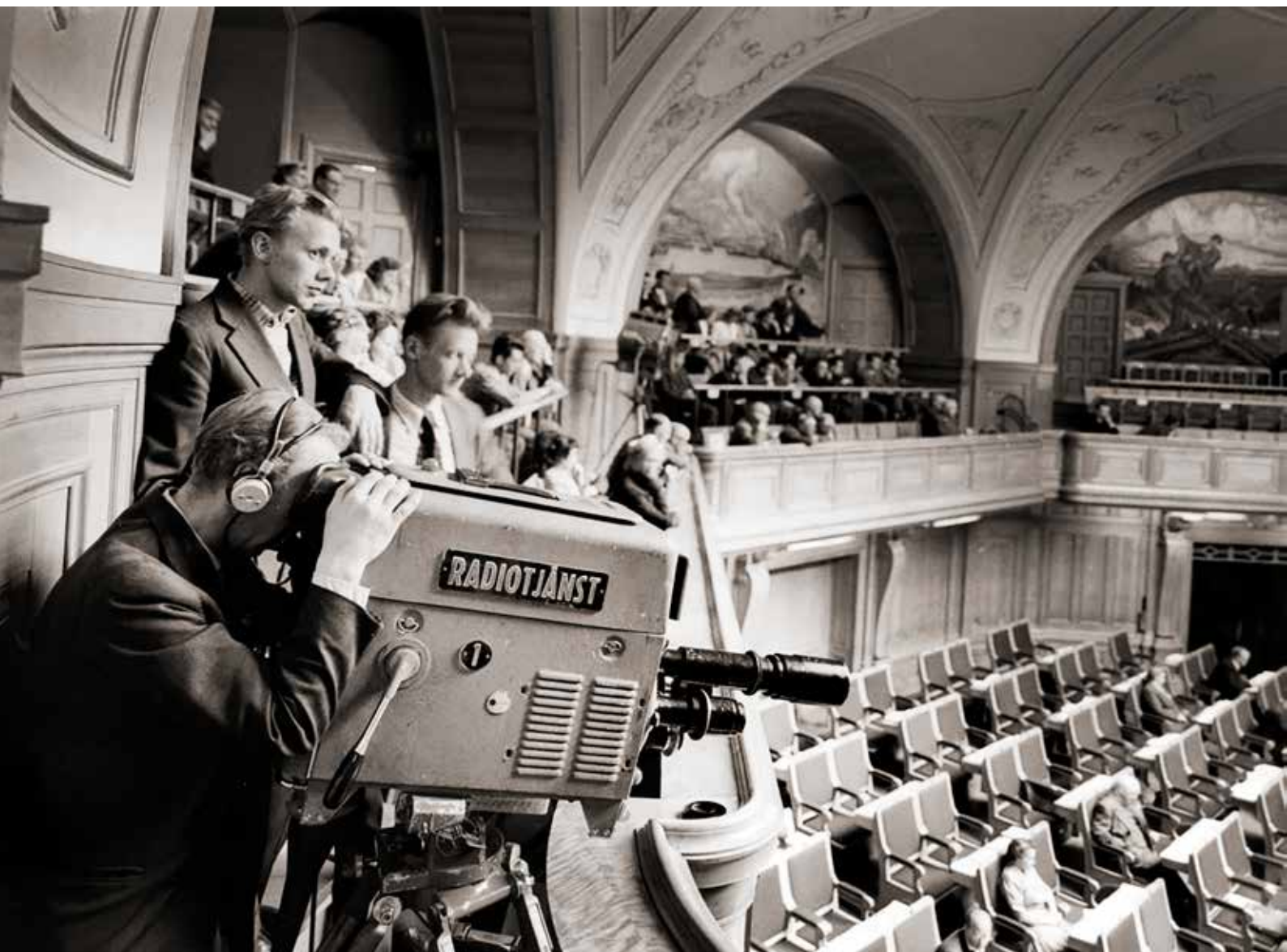
Herr talman! Medan jag har suttit här och lyssnat har det kommit en rad telefonpåstötningar ifrån människor i olika delar av landet, som har hört och sett denna utsändning i television. Alla de som har ringt – inte bara till mig utan till många andra – har ställt samma fråga. Den har formulerats ungefär så här: ’Hur är det möjligt att först statsministern under lunchtiden och sedan socialministern på kvällen ensamma kan ta hand om den bästa utsändningstiden i televisionen?’

Frågan var högst relevant och gav samtidigt en sorts föräning om hur tv framgent fick talarna att anpassa sig till mediets spelregler. Hjalmarsson riktade sig direkt till kvällens tittare när han svarade på sin egen fråga. Enligt riksdagens arbetsordning kunde statsråd, till skillnad från ledamöter, ”träda in i debatten när som helst”, förklarade han. Och det var just det som socialdemokraterna Erlander och Nilsson gjort – vid de tidpunkter då tv-publiken förväntades vara som störst.⁵⁵⁵ Hjalmarssons inpass uppmärksammades förstås i tidningarna dagen därpå: ”socialministern ’stal’ allra bästa tv-tiden”, menade SvD på sin förstasida.⁵⁵⁶ En liknande analys gjordes efter att tv sänt delar av remissdebatten i januari 1959. Den pågick i flera dagar, men tv sände bara under en av dem. De osända delarna av debatten blev mest en repetition, och i den sända debatten hördes därför mest upprepningar av vad som redan sagts. Detta fick socialdemokraten John Lundberg att rikta en vädjan till tv. ”I fortsättningen hoppas jag att tv-utsändningen skall omfatta hela remissdebatten, ty om partiledarna skall upprepa sig som de i dag har gjort, får vi i framtiden ett spektakel som vi inte vill ha. Det är ju inte heller säkert att partiledarna är de bästa skåde-

spelarna, och det kan också tänkas att det behövs något mer än skådespel i den svenska tv.”⁵⁵⁷

Också statsminister Erlander, som var bland dem som fått mest tv-tid, upplevde att formatet var begränsande. I sina dagböcker konstaterade Erlander inför debatten att han ”nu ganska systematiskt gått igenom mitt remissdebattanförande i morgon, som blir besvärligare än tidigare, eftersom televisionen har framtvingat en mycket kraftig förkortning (20–30 minuter); så snabbt lär det inte gå men jag har sökt begränsa mej till det yttersta”.⁵⁵⁸ När Sveriges Radio året därpå gjorde förfrågningar till talmanskonferensen om att sända remissdebatten på nytt gjorde talmännen upp på förhand med regeringsföreträdare och gruppleddare för att åstadkomma en mer rättvis fördelning av talutrymmet under bästa sändningstid.⁵⁵⁹ En i riksdagsarkivet bevarad plan för fördelning av tiden i första kammaren under remissdebatten en kväll i slutet av januari 1960 visar att partiernas gruppleddare i sina huvudanföranden fick tala i tjugo minuter var – och därefter tilldelades vardera sex minuter för repliker. Regeringsrepresentanterna fick sammanlagt fyrtio minuter för huvudanföranden och tolv minuter för repliker. Kortare repliker på tre minuter planerades också in, liksom sju minuters så kallad spilltid.⁵⁶⁰

Under de kommande åren var det ofta Sveriges Radio som föreslog hur mycket tid varje talare skulle få för att debatten skulle få plats i tv-tablån.⁵⁶¹ I sina anföranden i en tv-sänd debatt i början av 1960 lade flera talare emellertid betydande tid på att kritisera denna nyordning. Folkpartiets Nils Hansson (1900–1983) menade att ”televisionen regisserar remissdebatten och gör statsråd och partiledare till aktörer, som åtminstone i viss utsträckning får dansa efter televisionens pipa”. Att riksdagen skulle anpassa talartiden till tv:s förutsättningar var att ”avsäga oss vår grundlagsenliga rätt att yttra oss och även i övrigt underordna oss de regikrav televisionen ställt”. De tidsbegränsade anförandena gav helt enkelt tittarna ”en skev bild av riksdagsarbetet”. Högerpartiets Erik Hagberg (1891–1982) var inne på samma linje och påpekade att ”dessa arrangemang förrycker karaktären av remissdebatten, som ju skall vara en uppgörelse inom riksdagen, en diskussion mellan riksdagens ledamöter”.⁵⁶² I jämförelse med riksdagens relation till pressen och hur radioutsändningar diskuterats i kamrarna under andra halvan av 1920-talet, är det uppenbart att riksdagens interna logik nu för första gången på allvar anpassats efter nyhetsmediets krav – och att en sådan anpassning var smärtsam. Debattordningen 1960 var

Den Stockholmsbaserade frilansfotografen Karl Heinz Hernried (1912–1988) intresserade sig tidigt för tv-mediet. I det arkiv med hans bilder som finns på Nordiska museet figurerar ett flertal fotografier av tv-apparater och tv-tittande i svenskarnas vardagsrum under 1950- och 1960-talet. Han fotograferade också i riksdagen. Bilden – som tidigare felaktigt sagts föreställa den första tv-sändningen från riksdagen våren 1956 – är fotograferad i andra kammaren, sannolikt under en televisuell riksdagssändning 1958 eller 1959. Nordiska museet.

emellertid bara ett försök. Vem som skulle dansa efter vems pipa var knappast avgjort.

Ett alternativ till direktsända debatter anpassade till tv:s formatkrav var att inte sända debatterna i sin helhet utan i inspelade och väl valda utsnitt. Redan i utredningen *Televisionen i Sverige* påpekades att tv potentiellt kunde erbjuda demokratiska möjligheter ”att inför svenska folket levandegöra den svenska riksdagens arbete”. Utöver att producera direkta utsändningar av hela riksdagsdebatter pekade utredningen på att inslag i kortare format skapade möjlighet ”att ge allmänheten vissa glimtar av riksdagens arbete i olika former”. Det förutsatte emellertid ”att televisionsapparaturen inte är störande för riksdagsarbetet”.⁵⁶³ Problemet var att sådana inspelningar var både tekniskt komplicerade och dyra – vilket var samma argument som hade figurerat i diskussionen om radioutsändningar ett kvarts sekel tidigare. I en promemoria från Sveriges Radio 1959 konstateras att varje inspelad timme kostade omkring ettusen kronor. Att spela in en hel remissdebatt i syfte att klippa ihop ett kortare debatturval skulle därför bli dyrt, mellan tjugo- och tjugofemtusen kronor. Att framkalla och redigera programmet skulle dessutom ta åtskilliga timmar. Och vad värre var – när programmet var färdigt att sändas skulle de flesta tittarna redan ha tagit del av debattreferaten i radio och tidningar.⁵⁶⁴

Det fanns alltså täta förbindelser mellan Sveriges riksdag och Sveriges Radio, men exakt hur relationen skulle gestaltas var det åren efter 1960 en återkommande diskussion kring. Talmanskonferensen hade bland annat tillsatt en tv-delegation; i flera protokoll uttrycktes enighet om att tidigare genomförda tv-utsändningar varit både demokratiskt upplysande och tjänat ett folkbildande syfte. SR fick därför hösten 1961 ånyo tillstånd att sända från den timade remissdebatten, men talmanskonferensen avslog vid samma möte Sveriges Radios framställning rörande kontinuerlig tv-bevakning av riksdagen.⁵⁶⁵ Man gav därtill tv-delegationen i uppdrag att sätta ihop en längre promemoria med alla tidigare tv-sändningar från riksdagen, ett PM som också kom att innehålla ”en översiktlig redogörelse för vid vilka tillfällen och i vilka former [som tv-] kritik förekommit”, ett politiskt klander som alltså inte sällan skett i direktsändning. Talmanskonferensen menade att kritiken från riksdagens ledamöter kunde sammanfattas i fyra punkter: (1.) Regeringsmedlemmar och partiledare hade lagt beslag på den bästa sändningstiden; (2.) Riksdagsarbetet hade ”snedvridits genom den självpåtagna begränsningen av anföranden av längd”; (3.) Debattens

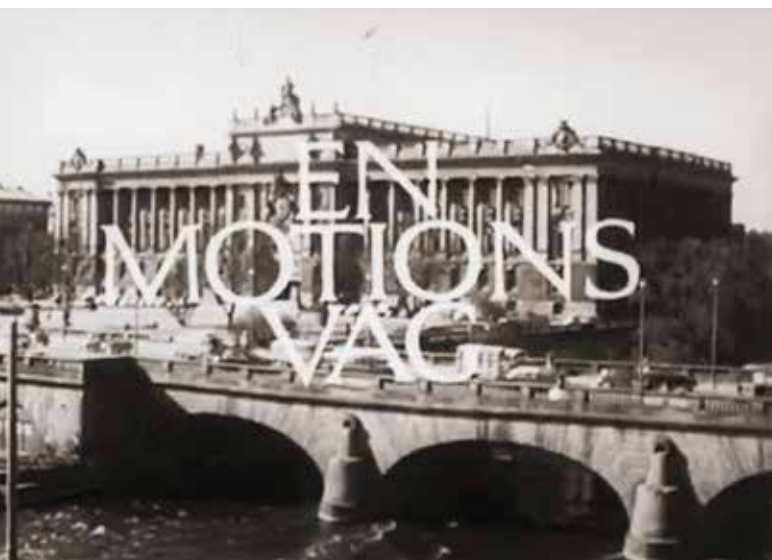
karaktär av saklig diskussion hade ”kommit i fara genom att talarna i stor utsträckning främst vänt sig till tv-tittarna”; (4.) SR:s omfattande tekniska arrangemang hade verkat störande på det interna riksdagsarbetet. Ur tv-delegationens promemoria framgick med all önskvärd tydlighet att televisionen var ett medium som inte bara störde och påverkade riksdagens interna arbetsprocesser, mediet inverkade också menligt på kamrarnas arbetssätt: partiledare och regeringsföreträdare snodde åt sig den bästa sändningstiden; anföranden i kammaren blev snedvridna på grund av för kort talartid; debatten blev osaklig eftersom talare vände sig direkt till tv-tittare som potentiella väljare.⁵⁶⁶

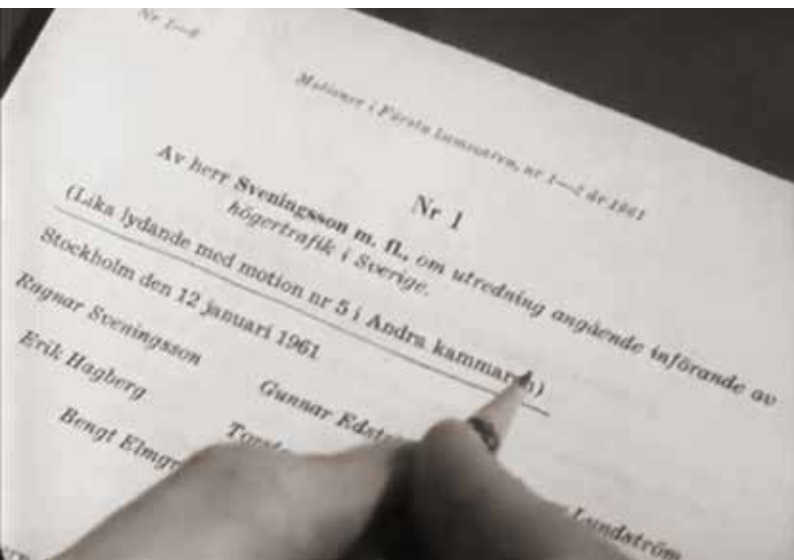
Förmodligen var man på Sveriges Radio medveten om dessa invändningar; i början av november 1960 skickade därför SR-chefen Olof Rydbeck (1913–1995) en skrivelse till talmanskonferensen om att en ny ”programform måste få provas” under vårriksdagen. Uppslaget handlade om att visa hur en motion färdades genom riksdagen, från att den väcktes till att riksdagen tog beslut. Enligt Rydbeck tänkte sig SR att det skulle produceras två program kring denna idé, där det första (som behandlade motionen ifråga) skulle spelas in i förväg, och att detta program skulle sändas kvällen före det att riksdagen fattade beslut i ärendet – vilket då skulle skildras i direktsändning. Rydbeck framhöll att han var ”fullt medveten om de svårigheter som ett program av denna typ medför”. Valet av motion skulle bli knepigt, det fick inte handla om ett alltför omstritt politiskt ämne. Däremot trodde han inte att inspelningarna skulle störa riksdagsarbetet. ”I dessa stycken kommer filmupptagningarna att helt anpassa sig efter det krav som fastställs av riksdagens arbetsrutin”, påpekade han.⁵⁶⁷ Under tiden som riksdagen övervägde Rydbecks förfrågan gick uppdraget på SR för denna tv-idé över till Ivar Ivre (1918–2008), som då var chef över televisionens samhällsbevakning. Kanske var det Ivre som stod bakom uppslaget, under alla förhållanden lär han vid denna tidpunkt kommit till insikt om att (tio) timslånga direktsändningar från riksdagens kammare inte var den bästa formen av samhälls-tv. Rydbeck såg till att Ivre satte ihop ett synopsis med fokus på hur en motion praktiskt hanterades av riksdagen; i början av december 1960 skickades detta underlag till talmanskonferensen. Ivre synopsis gjorde det tydligt att det handlade om ett gestaltat tv-program i tolv sekvenser; termer som filmmontage, bildvinklar, intervjuer, speakertext, när- och avståndsbilder talade sitt tydliga språk. Talmanskonferensen kommenterade inte innehållet; men de gav SR och Ivre sitt

tillstånd – med förbehållet att detta tv-program inte skulle innehålla någon direktsändning.⁵⁶⁸

Ivres idéskiss producerades på bara några få månader till ett tv-program, som förevisades i maj 1961. Givet kontexten för detta kapitel så behandlade *En motions väg* inte hur man talade i riksdagen, men väl dess strikt reglerade procedurer och regler för hur ett politiskt förslag tog form. Ämnet hade valts med omsorg eftersom SR skulle vara opartisk; motionen rörde behovet av en utredning kring hur högertrafik skulle införas i Sverige, en i det närmaste opolitisk fråga för vilken det också fanns majoritet i riksdagen. Men Ivres ämnesval var också originellt för programmet behandlade faktiskt en reell partimotion som väckts under vårvintern i bägge kamrar (om utredning angående införande av högertrafik i Sverige). Lars Orup var programmets ciceron; i dess början intervjuade han fyra av de sammanlagt sjutton ledamöterna som undertecknat motionen. De fick under nästa tio minuter lägga ut texten om behovet av både högertrafik och en utredning om densamma. Därefter hade regissör Ivre valt att bokstavligen följa motionens prosaiska och praktiska väg genom riksdagen. Allra först skulle den registreras hos respektive talman, där motionärerna hamnade i en lång kö eftersom en sådan alltid uppstod sista dagen då motioner inlämnades i kammaren. En av dem som undertecknat motionen var advokaten och folkpartisten Ingrid Gärde Widemar (1912–2009). Med henne slog tv-kameran följe med i en lång åkning utmed sammanbindningsbanan. Hon sågs där språka med sina riksdagskollegor om behovet av högertrafik, ofta i talade scener som var uppenbart iscensatta och registrerade för tv.

En motions väg var på flera sätt att likna vid en kortfilm, och fast det rörde sig om ett tv-program så var det inspelat på filmbas. Genom Ivres produktion fick man som tittare inblickar i riksdagens arbetsformer. I en längre sekvens fick exempelvis högerpartisten (och medmotionären) Ragnar Sveningsson (1906–1974) hjälp med textunderlag i riksdagsbiblioteket. I ett annat, snabbt bildmontage lät Ivre riksdagsledamot Gärde Widemar hemmavid läsa om sin motion i morgontidningen vid frukostbordet. På så vis blev Ivres program till ett slags samhälls-tv som skilde sig från de tidigare direktsändningarna av kamrarnas diskussioner. *En motions väg* fortsatte med att redogöra för hur motionen remitterades till ett för ämnet relevant utskott, i detta fall ett av riksdagens lagutskott. Några bilder från utskottsförhandlingarna (som inte var öppna) kunde Ivre inte filma,

Ivar Ivres tv-program *En motions väg* visades i maj 1961, Lars Orup var programledare. Programmet beskyldes av vissa tv-kritiker för att vara skol-tv, men programmet förevisade på ett pedagogiskt sätt riksdagens regelverk kring hur en motion väcktes, och vilka instanser den hade att passera innan den skulle diskuteras i kammaren.

men däremot gjorde programledare Orup en längre intervju med ordföranden i lagutskottet.

Eftersom Sveriges Radio inte bevarat några av sina tv-sändningar från riksdagen under det sena 1950-talet, så framstår *En motions väg* i efterhand som ett källdokument av högsta klass. Tryckeriexpedition, kammarkansli och vaktmästare passerade revy inför kameran, även om en tv-kritiker menade att Ivre tagit sig för en närmast omöjlig uppgift att på fyrtio minuter försöka ”göra något fängslande av spelet på Helgeandsholmen”. Det var skoltv för vuxna, menade DN, och efterlyste fler kommentarer från programledaren Orup, snarare än de alltför talrika intervjuerna med riksdagsledamöter som både talade länge och gärna.⁵⁶⁹ Men tv-kritikern i svD, Gunnar Falk, höll inte alls med. Han menade att Ivre gestaltat en utmärkt idé, vilken gav tv-tittarna en vardagsglimt av riksdagens arbete genom att ”följa en motions långa och slingriga väg från ’tanke’ till kammare, genom den ändlösa raden av instanser, kommittéer och utskott”.⁵⁷⁰ Kort sagt var det ett tv-program om riksdagens procedurrella regelverk för motioner. I en uppföljande artikel påpekade Falk att vad tv-tittarna fått se och höra var ”en blandad politisk körs framförande av en väl inövad lovsång till högertrafiken”. Fast rubriken för artikeln var den allra mest intressanta, ”Televisionens makt”.⁵⁷¹

Riksdagsdebatt i tv-åldern

Under 1960-talet utvecklades Sveriges Radios inspelningsteknik; de kortare tv-inslagen i tablåerna från riksdagen blev allt fler. Samtidigt oroade sig somliga riksdagsmän (fortsatt) för de sätt som de representerades på i tv, och framför allt hur riksdagens arbetsformer medierades på ett tvivelaktigt sätt. ”Inför svenska folket uppvisas [i] televisionsprogrammen tomma bänkrader”, hette det till exempel i en skrivelse till talmanskonferensen från högerns Bertil Strandberg (1920–2003) i januari 1967. Det omfattande utskottsarbetet blev aldrig belyst av tv, beklagade sig Strandberg. ”Man har heller aldrig hört en kommentator förklara att just när tv-kameran sveper över kammarens plenisal befinner sig kanske några tiotal ledamöter i matsalen för intagande av lunch, en del ledamöter är ute på rundvandring i riksdagshuset med skolklasser, andra sitter i sammanträde med partikommittéer eller konfererar med besökande.” Strandberg var helt enkelt irriterad över det sätt som SR representerade riksdagen på. ”Önskvärt vore ett tv-program om ’riksdagsmännens vardag’.” Att det 1967 också fanns en hel

del kvinnliga ledamöter tog kapten Strandberg inte hänsyn till, däremot är det uppenbart att riksdagens speciella och ritualiserade arbets- och debattformen inte gick genom tv-rutan.⁵⁷²

Juristen Torgny Asplund (1909–1994) fick i slutet av 1960-talet i uppdrag av talmanskonferensen att återkommande skriva rapporter om riksdagen i etermedierna. År 1969 – då Sverige fortfarande bara hade en tv-kanal – kunde han konstatera att ”riksdagsnyheter huvudsakligen endast ges i de ordinarie nyhetssändningarna”. Det innebar att sändningarna ”inte medger en så fyllig och mångsidig information som vore önskvärd”.⁵⁷³ Flera viktiga frågor och beslut hade inte bevakats alls. Hans mätningar visade också att inslagen blev kortare och kortare. Jämförelser gav vid handen att inslagens sammanlagda längd, i både radio och tv, minskat med två timmar mellan 1967 och 1968. Tv-sändningarna som tio år tidigare utgjorts av heldagar var 1968 nere i drygt etthundratjugo minuter – för hela höst-sessionen. Bara några decennier tidigare hade riksdagen kunnat ta mediebevakningen för given eftersom nyhetsvärdet var stort. Så var det inte längre: ”information om riksdagsarbetet är starkt beroende av det nyhetsstoff i övrigt som föreligger och som riksdagsnyheterna har att konkurrera om sändningsutrymmet med. Denna omständighet torde, även om den sannolikt inte alltid är av avgörande betydelse, starkt bidra till att viktiga tilldragelser inom riksdagen av radio och tv ibland ges stor publicitet och ibland ägnas ett mer förstrött intresse eller helt förbigås”.⁵⁷⁴

När en statlig utredning några år senare anlidade presshistorikern Stig Hadenius för att mäta pressens riksdagsbevakning uppdagades samma mönster. En jämförelse i utredningen om riksdagen i pressen (SOU 1972:17) visade att remissdebatten 1969 bara gavs en dryg tredjedel av det utrymme som motsvarande debatt från 1939 hade fått. ”Det är uppenbart att de undersökta tidningarna tidigare givit större plats åt referat om den inledande politiska diskussionen i riksdagen. Man har med åren blivit allt mer restriktiv.” Artiklarna blev kortare – men också mindre refererande. Samtidigt hade ett större antal av dem placerats på förstasidorna och fått braskande rubriker. Överhuvudtaget hade rapporteringen förändrat karaktär. ”Det har de senaste årtiondena skett åtskilliga förändringar av de journalistiska principerna.”⁵⁷⁵ Vad Hadenius såg spåren av i sina mätningar 1972 var det som senare forskning har beskrivit som journalistikens professionalisering, att rapporteringen blev mer granskande och kommenterande och mindre refererande.⁵⁷⁶

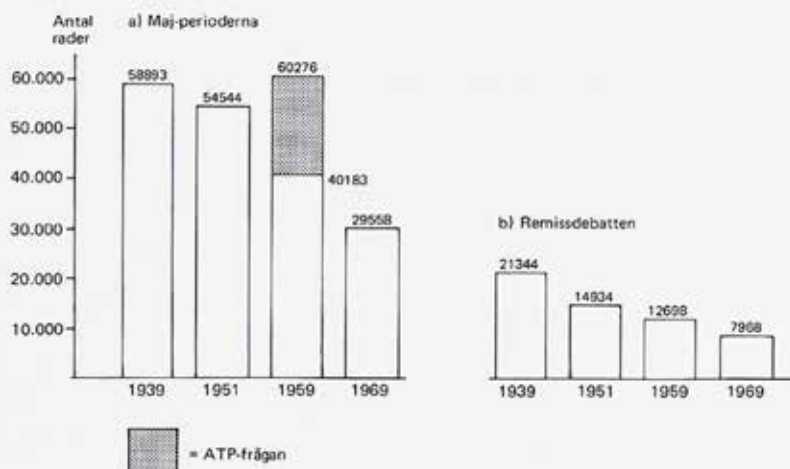

Diagram 1. Nyhetsmaterialet om riksdagen i pressen under fyra treveckorsperioder 1939–1969 samt under fyra remissdebatter mätt i antal rader.

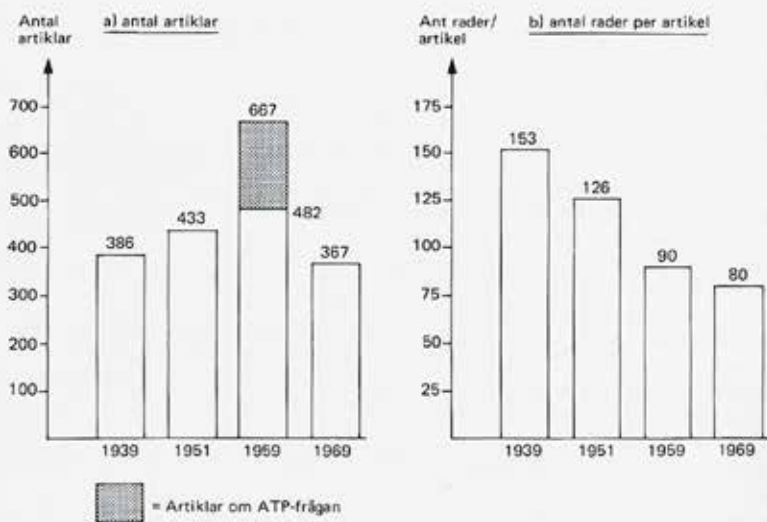

Diagram 2. Antalet nyhetsartiklar om riksdagen och den genomsnittliga längden på dessa under fyra treveckorsperioder 1939–1969.

Pressbevakningen av riksdagen var länge extensiv. Men under andra halvan av 1900-talet började den dala. Det föranledde en rad försök från riksdagen för att dels underlätta för journalister att skriva om riksdagen, och delvis – lite senare – anpassa kammararbetet till nyhetsbevakningens format. Graferna är hämtade ur en utredning om riksdagen i pressen (sou 1972:17).

Från riksdagens sida var man bekymrad över utvecklingen, men verkar inte riktigt ha insett problemets karaktär. När en utredning tillsattes för att ”undersöka vad som kan göras för att stimulera intresset för riksdagsarbetet från massmediernas sida och vidga nyhetsförmedlingen genom dessa om riksdagen”, påminde de föreslagna åtgärderna närmast om dem som vidtogs när pressläktarens akustik var på agendan 1867: om nyhetsmedierna bara gavs bättre möjlighet att följa riksdagsarbetet skulle rapporteringen öka.⁵⁷⁷ Resultatet av utredningen var bland annat att Riksdagens informationstjänst inrättades, en enhet som fick i uppdrag att underlätta rapporteringen om riksdagens arbete genom att förse journalister med information. En del tidningar var positiva till denna nya tjänst.⁵⁷⁸ Andra var mer kritiska och invände att huvudproblemet inte var brist på information, utan att riksdagens arbetsformer – framför allt de sedan länge kritiserade nattplena – var dåligt anpassade till nyhetsmediernas krav, eller som *Östgöta-Correspondenten* konstaterade:

Riksdagsledamöterna har [en] säregen ovana att avgöra viktiga frågor sent på kvällar och på nätterna. Eftersom tidningarna har pressläggningstider att hålla sig till och det finns ’deadline’ också i radio och tv, så kommer bevakningen från kvällsplena att bli mycket ofullständig. Och det är självklart att en tidning måste ransonera sitt riksdagsutrymme, om den inte kan ge information om vad som hänt förrän efter två eller tre dagar.

Förutom att kvällsplena borde undvikas uppmanade tidningen riksdagen att ”ransonera inläggen bättre i debatterna så att vi slipper långtröskning”.⁵⁷⁹ Riksdagens företrädare ville in i det längsta hålla på sin interna arbetsordning, och alls inte underordna sig externa medielogiker och tidtabeller. Liksom många samhällsproblem vid samma tid uppfattades även den minskade nyhetsrapporteringen som ett informationsproblem som hade sin lösning i mer och bättre information.⁵⁸⁰ Ändå förändrades riksdagens debattregler en del med den nya riksdagsordningen 1974. Om interpellationer hette det till exempel: ”När fråga besvaras, får det första anförandet från varje talare räcka längst tre minuter, det andra längst två minuter och varje följande anförande längst en minut.”⁵⁸¹ Men även om kommittén som förberett den nya författningen lagt ner utredningsarbete på hur riksdagsdebatterna skulle utformas fanns ingenstans några

hänvisningar till att eventuella debattbegränsningar kunde gynna den mediala nyhetsrapporteringen. De överväganden som gjordes handlade helt och hållet om att öka arbetskapaciteten – och att samtidigt åstadkomma större rättvisa olika talare emellan.⁵⁸² Varken den nya informations-tjänsten eller de förändrade debattreglerna verkar heller ha gett några resultat i form av ökad nyhetsrapportering.

Problemet med att Sveriges riksdag befann sig en sorts medieskugga kvarstod under hela 1970-talet. Visserligen figurerade riksdagen och dess politiker i den mediala offentligheten strängt taget varje dag, men fokus låg då inte på riksdagen som politisk institution. Folkstyret föreföll att successivt ha ändrat karaktär, och i början av 1980-talet tillsattes därför en utredning för att utröna dess orsaker. När den så kallade Folkstyrelsekommittén i sinom tid presenterade sina slutsatser 1987 upplevdes utvecklingen ha gått så långt att ledande politiker delvis övergett riksdagen som den primära debattarenan. "Riksdagen har också svårigheter att i det moderna mediesamhället hävda sin ställning som den centrala arenan för den politiska debatten. Såväl regeringen som oppositionspartierna är i ökad utsträckning inriktade på att presentera sina förslag, och göra sina inlägg i den politiska debatten, direkt i massmedierna, framför allt i televisionen. Det främsta folkstyrelseorganet, riksdagen, kommer i denna process ofta i andra hand."⁵⁸³ Folkstyrelsekommittén konstaterade dessutom att riksdagsdebatterna upplevdes ha blivit "allt tråkigare och mer formaliserade".⁵⁸⁴ Bland vanliga ledamöter fanns även en irritation över att regeringsrepresentanterna verkade prioritera nyhetsmedierna framför kammaren. Under Miljöpartiets första mandatperiod i riksdagen skickade till exempel Birger Schlaug och Hans Leghammar in en motion där de ställde sig kritiska till att politiska nyheter sällan presenterades i kammaren utan att ledande politiker och regeringsföreträdare hellre ägnade sig åt att "hålla hov bland journalisterna". Miljöpartisterna föreslog att en utredning skulle tillsättas i syfte att göra riksdagsarbetet mer intresseväckande.⁵⁸⁵

Vid det laget var emellertid ett förändringsarbete redan på gång. Med anledning av bland annat Folkstyrelsekommitténs utredningar sjuöattes nya initiativ för att stöpa om debatterna i riksdagen. Det handlade till exempel om att uppmuntra spontana bifallsrop – som bravo! – experiment med två talarstolar riktade mot varandra som i en debattduell, liksom oannonserade frågor från ledamöterna till ministrar som sedan fick besvara dem under (max) en minut.⁵⁸⁶ Drivande i detta arbete var framför allt

talmännen i slutet av 1980-talet och under första halvan av 1990-talet, socialdemokraterna Ingemund Bengtsson och Thage G. Peterson, samt moderaten Ingegerd Troedsson (1929–2012). Som vi påpekade i bokens första kapitel försökte ju talman Peterson att få igenom förslag för att göra riksdagsdebatterna mer intressanta och livliga. ”Thages dueller ska göra politiken roligare”, som det hette i *Expressen*.⁵⁸⁷ Ambitionen var, i korthet, att uppmuntra till mer färgstarka debatter som var attraktiva både för ledamöterna och nyhetsmedier. När de olika försöken utvärderades hette det att vissa förändringar ”uppskattades av media”. Andra regelförändringar kritiserades emellertid just för att de minskade ”chanserna att de hinner komma med i massmedia”.⁵⁸⁸ Enskilda experiment blev inte alltid så långvariga – och det är oklart om de verkligen skapade större medieintresse för debatterna i kammaren. Samtidigt synliggjorde de en tydlig förändring: där riksdagen tidigare hållit hårt på den interna parlamentariska logiken ansträngde man sig nu för att anpassa riksdagens arbete till massmediernas logik.

Ett exempel kan illustrera denna förändring: första gången som kammarens två talarstolar användes var i en interpellationsdebatt i oktober 1989. Den som satt på åhörarplats märkte snart att något hade förändrats. ”Det har blivit mer fart och fläkt i riksdagen.”⁵⁸⁹ Sammanlagt framträdde tjugofem ledamöter och åtta ministrar. Varje frågerunda inleddes med lite längre och förberedda anföranden, men efter några replikskiften blev inläggen mer spontana, kortfattade och snabba. I riksdagen är det alltid talmannen som fördelar ordet, men i duellerna där två talare redan från start kallats fram till talarstolarna fick debatten en egen (och ny) dynamik. Flera talare replikerade varandra innan de formellt fått ordet av talmannen. Talman Thage G. Peterson fick dagen efter förklara att ”det finner jag mig i om debatten blir bättre”.⁵⁹⁰ De ledamöter som intervjuades ansåg att försöket var lyckat. Folkpartisten Anne Wibble (1943–2000) konstaterade att ”allt som gör debatterna rappare är bra” – med tillägget: ”Jag glömde rent av att säga ’herr talman’ innan jag replikerade Feldt.”⁵⁹¹

Wibble var dock långt ifrån ensam med en sådan fadäs. Baserat på ljudinspelningen inleddes tjugofem av sammanlagt etthundrefemtiosju anföranden denna premiärdag utan det formella, ”Herr talman!”. Fast i det tryckta protokollet blev detta korrigerat i efterhand – vilket fått vissa replikväxlingar att se lite märkliga ut:

Stig Bertilsson (m): [...] Jag är övertygad om att framtiden kommer att utvisa detta.

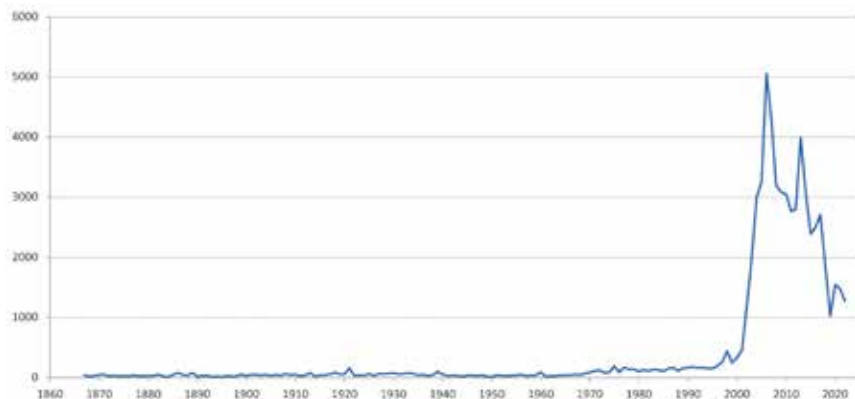
Utrikesminister Sten Andersson: Herr talman! Skall vi slå vad?

Stig Bertilsson (m): Herr talman! Ja, om hur mycket?⁵⁹²

Utrikesminister Sten Andersson (1923–2006) adresserade verkligen Herr talman i replikskiftet, men i moderaten Bertilssons fall fick det infogas efteråt. Att adressera talmannen är en väletablerad konvention i många parlament, även om många talare genom åren glömt bort att inleda på detta sätt. Sannolikt härstammar traditionen från det brittiska parlamentet där den har rötter tillbaka till 1500-talet. Att tilltala talmannen har varit ett sätt att skapa distans mellan ledamöterna, i syfte att de ska fokusera på sakfrågan och inte motståndaren personligen.⁵⁹³ I den svenska riksdagen verkar dock praxis ha förändrats över tid: i protokollen från tvåkammarriksdagens början inleddes nämligen många tal utan att talmannen tilltalades. Under 1900-talet blev det allt vanligare – men långt in på 1930-talet finns anföranden utan protokollförda ”Herr talman!”. Numera förs eventuellt missad inledningsfras alltid in i protokollet i efterhand, detta i enlighet med de språkråd som riksdagens protokollenhet stipulerar: ”Inled varje anförande med Herr talman! eller Fru talman!” – något vi återkommer till i nästa kapitel.

Det förvånar inte att konventioner som syftade till att skapa distans mellan sak och person hamnade i konflikt med ambitionen att öka nyhetsmediernas intresse för debatterna: enligt vedertagen medieetik är drama och konflikter mellan personer mer intressanta än ideologiska skiljelinjer och sakfrågor. Tyngdpunkten har förändrats över tid. Men redan i en analys av kärnkraftsfrågan i nyhetsmedierna i början av 1980-talet tyckte sig medieforskaren Kent Asp kunna se att de ”svenska massmedierna, och särskilt då tv-nyheterna, [på] samma sätt som de amerikanska massmedierna i stor utsträckning [var] inriktade på att skildra valkampanjen som ett spel där själva sakdebatten [intog] en mer undanskymd plats”.⁵⁹⁴ Att talmannens nya debattupplägg med två talarstolar 1989 benämndes *duell* antyder att formatet lånats in från etermediernas valdebatter. Med militär eller idrottslig metaforik skulle två motståndare ställas emot varandra, såsom i en boxningsring eller i en planerad tvekamp (med sina

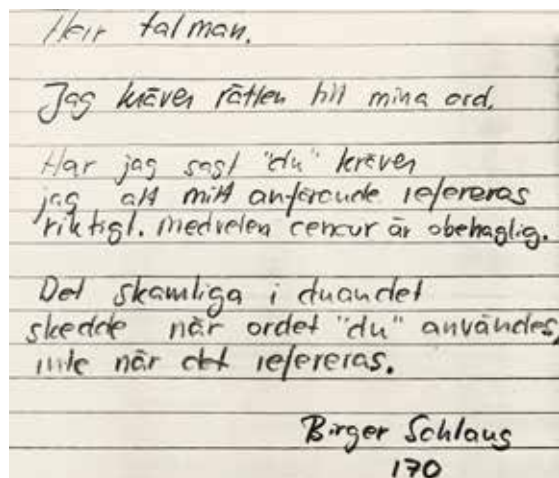
Hur kammarens debattscen var utformad påverkade hur ledamöterna uttryckte sig i talarstolen. När två talarstolar blev permanenta inslag i Sveriges riksdag under mitten av 2000-talet blev det mer naturligt för de två debatterande ledamöterna att tilltala varandra med *du* – vilket framgår av grafen som visar total frekvens av användningen av detta pronomen i protokollen från 1867 till 2022. Grafen är baserad på versionen SWERIK 1.1; ordsökningen är gjord genom Riksdagsdebatter.se.

specifika regler och förhållningssätt). ”Rivstart för en rappare riksdag”, var *Göteborgs-Postens* omdöme; bättre fart och mer spänning var att vänta.⁵⁹⁵

När kammaren byggdes om i mitten av 2000-talet var Thage G. Peterson inte längre talman, men hans efterträdare fortsatte på inslagen linje. Inför höstsessionen 2006 var det istället socialdemokraten Björn von Sydow som i egenskap av talman berättade för bland annat DN om timade förändringar i kammarens debattmiljö. Förutom att bjuda in ledamöter att under debatter sitta på särskilda stolar längre fram i kammaren – så att tomma bänkrader inte dominerade tv-bilderna – skulle de två talarstolarna nu bli permanenta inslag, detta ”för att understryka möjligheten till heta dueller”, hoppades von Sydow.⁵⁹⁶ Och faktum är att de mer personorienterade duellerna direkt satte avtryck i protokollen – antalet ”du” ökade kraftigt i början av 2000-talet och toppade just år 2006.

Länge var pronomet du en bannlyst tilltalsform i riksdagen. Anledningen var densamma som motiverade att talmannen skulle tilltalas – snarare än ledamoten man debatterade med. Anförandet riktades till talmannen, andra talare och övrig publik adresserades bara indirekt. Om en riksdagsledamot ändå råkade använda ordet ändrades det i protokollet till namnet på den som avsågs. Den du-reform som svepte över samhället i slutet på 1960-talet lyckades alltså inte förändra riksdagsspråket.⁵⁹⁷ Den som först protesterade mot denna praxis var den socialdemokratiska ledamoten Birgitta Dahl (1937–2024). I en debatt med den centerpartistiska energiministern Olof Johansson 1978 ställde hon flera kritiska frågor om den då aktuella hanteringen av kärnkraften: ”Är det så, Olof Johansson, att du inte känner till det, eller låtsat du bara inte känna till det?”⁵⁹⁸ Fast när

Riksdagsspråket är reglerat av olika normer för hur ledamöterna ska tilltala varandra. Pronomen *du* används idag oftare än när Miljöpartiet för första gången valdes in i riksdagen 1988. På bilden: en argstint lapp från miljöpartiets språkrör Birger Schlaug där han beklagade sig över att ha blivit censurerad med anledning av att hans användning av *du* inte godtagits av riksdagens implementerade språkråd. Lappen skrevs förmodligen någon gång runt årsskiftet 1988/1989; den återfinns i riksdagens arkiv.

stenograferna i riksdagen ändrade *du* till *ni* – ja, då vägrade Dahl att godkänna protokollet. I en tidningsintervju förklarade hon att om ”jag använder ’*du*’ i debatten ska det också stå i protokollet”.⁵⁹⁹ Dahl fick som hon ville, men regelverket var ändå fortsatt restriktivt. När Birger Schlaug och andra miljöpartister klagade och motionerade i saken fick de inget gehör. Förslagen röstades gång på gång ner, ofta med argumentet att ”det har konsekvenser för respekten för riksdagen, för riksdagsledamöternas arbete och för demokratin totalt [om debatten inte förs] på en hög nivå”.⁶⁰⁰

Riksdagens språkbruk förändrades emellertid; under 1990-talet blev ”*du*” gradvis mer etablerat som tilltalsord i kammaren – just under Dahls tid som talman (1994–2002). Även hon var engagerad i försöken att skapa en livligare riksdagsdebatt.⁶⁰¹ Ändå var det kanske främst den mer regelbundna användningen av två talarstolar efter ombyggnationen av kammaren 2006 som gjorde att ökningen tog fart. Med denna uppställning hamnade talmannen bakom ryggen på debattörerna. När replikerna avlöste varandra i snabb takt var det lätt att glömma bort att den som skulle adresseras var någon annan än ledamoten som stod precis framför. Där tidigare talmän varit mer liberala i språkfrågan har 2020-talets talman, Andreas Norlén, hållit på formaliteterna. I en partiledardebatt i oktober 2022 bröt han in och påminde om att ”enligt svensk parlamentarisk sed riktar talaren formellt sitt anförande direkt till talmannen och därigenom indirekt till kammarens ledamöter. Detta innebär att direkta tilltal mellan talarna, som att till exempel säga ’*du*’ eller ’*ni*’ till varandra, inte bör förekomma”.⁶⁰²

Normaliserad frekvens av orden *vi* (blå) och *jag* (orange) i riksdagsprotokollen från 1867 till 2022. Över tid har *vi* fått en mer framträdande roll – medan *jag* successivt blivit mindre vanligt förekommande. Förändringen skulle kunna kopplas till en starkare partiidentitet – där *vi*:et står över *jag*:et. Grafen är baserad på versionen SWERIK 1.1; ordsökningen är gjord genom Riksdagsdebatter.se.

Man skulle kunna tänka sig att alla dessa ”du” ledsagades av lika många ”jag”. Så är emellertid inte fallet. Den medielogik som föreföll ge prioritet åt det personliga har inte övertrumpat de krafter som gjort att ”vi” fått en alltmer framträdande roll. Studeras frekvenserna över tid framgår att ledamöterna oftare talade i jag-form under tvåkammarriksdagens tid. Först vid mitten av 1990-talet blev ”vi” vanligare än ”jag”.

Som vi påpekat tidigare var utgångspunkten under den sekellånga tvåkammarriksdagens tid att det för en debatt alltid fanns en proposition eller ett utskottsförslag att ta ställning till – med undantag för interpellationsdebatter. Det var främst ledamöterna i de utskott som behandlat förslagen som deltog. I sina anföranden argumenterade ledamöterna för eller emot förslag, samtidigt som de deklarerade sina yrkanden. Om man räknar antalet gånger som ordet ”yrka” (och dess böjningar) använts, delat med antalet anföranden per år, framgår att det i genomsnitt användes mer än en gång per tal i 1920-talets början. Därefter har de minskat betydligt och från och med 1990-talet är det i genomsnitt inte mer än i en femtedel av talen som ordet används. Frågan är vad dessa anföranden ägnas åt?

På 1800-talet och under det tidiga 1900-talet var det inte ovanligt att man i voteringen tog ställning till förslag som formulerats under debattens gång. Ofta gällde det alternativa formuleringar av redan framlagda förslag.⁶⁰³ Det som gjorde debatten betydelsefull var det faktum att omröstningarna var slutna och att ledamöternas lojalitet med sina partier inte alltid var speciellt stark. Detta innebar att det i stor utsträckning var

Grafen visar frekvenserna per tal av ordet *yrka* (i de vanligaste böjningarna) per anförande från 1920 till 2022. Under 1800-talet och 1900-talets början var begreppet *yrka* inte standardiserat utan användes till exempel parallellt med ordet *tillstyrka*. Eftersom *tillstyrka* också nyttjades för andra syften är det svårt att exakt beräkna frekvenserna under den tidiga perioden. Spiken i mitten av 1970-talet förklaras av ändringen från kalenderår till riksdagsår (med start i september och slut i juni). Grafen är baserad på versionen SWERIK 1.1; ordsökningen är gjord genom Riksdagsdebatter.se.

ledamoten personligen (jag) som framförde sina argument och att det faktiskt fanns möjlighet att debatten i sig kunde övertyga en del av de ledamöter som lyssnade. Med en ökad partidisciplin – symboliserat av ordet vi som alltså ökade och till slut blev vanligare än ordet jag – var det däremot inte troligt att det som sades i debatten fick någon att ändra sin röst. Till detta kom att många beslut i praktiken redan hade fattats i utskotten.⁶⁰⁴ I det läget är det inte konstigt att allt fler debatter och anföranden har kommit att kretsa kring annat än faktiska förslag. Ett exempel är de regelbundna återkommande partiledardebatterna.

Det som med tiden utvecklades till renodlade partiledardebatter kan närmast ses som en konsekvens av att Sveriges Radio på 1960-talet bara sände delar av remissdebatten i tv. Dessutom påverkades tidsramarna för de anföranden och repliker som gick ut i eteren. Eftersom det blev särskilt attraktivt att delta i debatten just då tv sände blev det i första hand statsråd, partiledare och gruppleddare som föranmälades som talare. Dessa fick tala som företrädare för regering och respektive parti. Det socialdemokratiska statsrådet Ulla Lindström noterade exempelvis i sin dagbok i februari 1961 då tv sände att hon ”var dömd till tystnad liksom varje annat vanligt statsråd. Ty den av oss som tog till orda visste att han eller hon bestäl statsministern på några av de honom tilldelade dyrbara 26 minuterna”.⁶⁰⁵

I början av 1970-talet skedde en tydligare uppdelning mellan remissdebatten fokuserad på finanspolitiken och en allmänpolitisk debatt.⁶⁰⁶ Det var just debatter av det allmänpolitiska slaget som talmannen Peterson

En mer livlig riksdagsdebatt? I plenisalen utspelade sig den 10/10 1989 den allra första frågestunden med två talarstolar i kammaren, till talman Thage G. Petersons stora glädje. Diskuterade gjorde två utbildningsministrar – den (då) nuvarande, socialdemokraten Bengt Göransson (1932–2021) – och den tidigare, folkpartisten Jan-Erik Wikström (1932–2024), som uppbar ämbetet 1976–1982. Riksdagsbibliotekets bildsamling.

senare ville se fler av i syfte att göra riksdagen till den politiska debattens centrum. Till förslagen hörde fler men kortare partiledardebatter i allmänpolitiska frågor, särskilda debatter i dagsaktuella ämnen, men också regelbundna ideologiska debatter och tillfällen att diskutera långsiktiga frågor. Peterson ville också ha fler frågestunder och interpellationsdebatter, liksom offentliga utskottsutfrågningar i aktuella och kontroversiella ämnen. Riksdagens procedurrella regler och rituella praktiker antog här en sorts massmedial skepnad. Försöken att få till fler debatter som inte direkt var kopplade till förslag att ta ställning till – ja, de visade att debatterna blivit till ett slags mål i sig och samtidigt också ett medel att locka nyhetsmedier med. Kontrasten mot tvåkammartiden var påtaglig – då kunde plenum utan voteringar betraktas som ett slöseri med ledamöternas tid.

Förändrade uppförandekoder

Ett traditionellt parlamentariskt debattideal har ofta inneburit en betoning av verbal kamp och rationella argument. I det tryckta protokollet är det i mycket detta som framträder: ord står mot ord. Att kammaren i det ombyggda riksdagshus som invigdes 1983 upplevdes som ”stor, kall och stel” – med ljus färgsättning, ljuddämpande material och få dekorationer – kan ses som en iscensättning av ett sådant ideal.⁶⁰⁷ Forskare som studerat svensk parlamentarisk kultur har också pekat på att ledamöterna förväntats vara sakligt inriktade och rationella.⁶⁰⁸ Från ett publikperspektiv kan en ordstrid i enlighet med ett sådant ideal emellertid framstå som något mindre entusiasmerande. Som Anneli Gustafsson påpekat kom den omöblerade plenisalen 2006 att förstärka ett delvis annat ideal – debatten som ett slags fysisk kamp; substantivet duell förekom inte utan anledning. Resultatet blev inga *gladiator battles* som i brittiska underhuset, och nya ideal ersatte inte gamla, men kammarens möblering ställde icke desto mindre två kroppar mot varandra på en scen. Visserligen hade tv-sända debatter riktat fokus mot debattörernas röster, utseende och gester redan i slutet av 1950-talet. Som vi berört i bokens första kapitel var skillnaden med den nya inramningen 2006 att riksdagen bejakade detta genom att anpassa debattscenen till tv:s formatkrav. Därmed blev också de fysiska egenskaper viktigare som debattörerna förutsattes uppfylla.

När arbetet i kammaren visas i tv eller på riksdagens webb blir det fysiska framträdandet viktigt. Syntes centerpartiledaren Maud Olofsson med ett tuggummi i munnen när hon stod i talarstolen ringde tittare och klagade; åt statsministern Fredrik Reinfeldt ett äpple medan han lyssnade fångade kameran hans tuggande. Dessa helt vardagliga inslag tycktes bryta mot invanda föreställningar om hur man ska (eller borde) uppträda i kammaren. Vid sidan om de olika debattidealen präglas framträdanden och förväntningarna nämligen av spänningen mellan vad Gustafsson benämner en elitdimension och en folklighetsdimension. Den lagstiftande församlingen har traditionellt genomsyrats av och framhävt det formella, högtidliga och upphöjda, märkbart inte minst i formaliserade ritualer och koder. Men eftersom församlingen också utgör en manifestation av det demokratiska styrelseskicket kan den inte framstå som alltför elitistisk. Folkligheten kan exempelvis uttryckas genom vardaglighet, närhet och enkelhet.⁶⁰⁹ Att debattörerna i ökad utsträckning tilläts dua varandra är i så måtto ett

exempel på att talmännen under de senaste decennierna låtit folkligheten ta större plats. Men det har inte skett utan konflikter.

Vad riksdagsledamöter förväntas ha på sig och vad som utgör normbrott kan potentiellt synliggöra förhandlingen mellan upphöjdhet och folklighet. Under tvåkammartiden fanns inga uttalade anvisningar om hur ledamöterna skulle vara klädda. Normbrotten var emellertid sällsynta. Att riksdagen länge utgjordes av män i svart innebar att skildringar av hur ledamöterna såg ut i huvudsak fick ta fasta på andra attribut än kläderna. Ett reportage från 1900-talets början kan exemplifiera: i första kammaren var det övervägande ”äldre män med ärevördiga hvita skägg” – någon hade lockigt hår och örnnäsa, en annan uppsvängda mustascher, en tredje långa mustascher. I den folkligare andra kammaren noterades att den har ”en afgjord dannemannafysionomi, om också klädseln är mestadels gentlemanlik”. Urskiljde sig gjorde egentligen bara lantbrukaren Ollas Anders Ericsson (1858–1929), den enda som bar nationaldräkt. Annars var det också i andra kammaren anletsdragen som kommenterades, exempelvis Brantings ”bestickande vackra organ”.⁶¹⁰

När kvinnor valdes in i riksdagen synliggjordes den manliga klädkoden, om än mer indirekt genom de avvikande kvinnorna. Om folkpartisten Ruth Hamrin-Thorell (1903–1991), en av första kammarens få kvinnor, hette det exempelvis att hon ”stack ut med sina röda kläder i den manligt dominerade kammaren”.⁶¹¹ Kvinnor kunde ha färgglada kläder, men förväntades bära dräkt, i varje fall kjol. När socialdemokraten Nancy Eriksson i slutet av 1950-talet var den första kvinnan som gick upp i talarstolen iklädd långbyxor ”gick ett sus genom andrakammarsalen”.⁶¹² Och när tv började sända riksdagsdebatter var det inte minst kvinnorna och deras klädsel som uppmärksammades, något som Ulla Lindström återkommande skrev om i sina senare publicerade dagböcker. Bland annat påpekade hon vintern 1958 att ”kameran noterade noggrant de fyra statsrådinnorna i puffärmar”. Som ledamot och regeringsföreträdare var det såklart viktigt att sticka ut, men att utseendet hamnade i fokus snarare än vad man sagt eller åstadkommit var mindre upplyftande. När Lindström själv följde det politiska spelet framför sin tv istället för i kammaren slogs hon emellertid av att också männen hade svårt att både föra sig och undgå sin egen apparition i det nya mediets närbilder: ”under de politiska tv-kvällarna har jag sett de uttunnade hårfästena och de trötta ögonrynkorna hos partiernas toppmän”. När tv gjorde politiken till underhållning blev det överhuvudtaget viktigare hur

man såg ut och hur man framträdde. Redan 1958 trodde sig Lindström kunna notera ett sådant skifte: ”tv håller som bäst på att erövra de svenska folkhemmen. De politiska topparna blir därmed som umgängesvänner vid kaffekoppen hemma. Deras debattkonst men också deras leenden och röstlägen kan kusligt påverka gemene mans ståndpunktstaganden.”⁶¹³

Länge var emellertid en viss konservatism rådande vad gällde klädseln i kammaren. Johan Johnsson, som gjorde sitt inträde i riksdagen 1945, berättade i memoarerna att vi ”nykomlingar fick våra instruktioner av de gamla vid ett särskilt möte”.⁶¹⁴ I en handbok för nyblivna ledamöter från 2006, skriven av kristdemokraten Tuve Skånberg och folkpartisten Barbro Westerholm (1933–2023), gavs till och med en grundkurs i vett och etikett gällande klädfrågan. Nyckelordet var vårdad klädsel, ”vilket för herrar innebär kavaj, skjorta och byxor, och motsvarande stilnivå för damer”.⁶¹⁵ Efter valet 2010 höll tredje vice talman Liselott Hagberg och före detta andre vice talman Birgitta Sellén en kurs i vett och etikett för nya riksdagsledamöter.⁶¹⁶ Att man vid det laget behövde formalisera vägledning kan förklaras av att det inte längre fanns någon egentlig konsensus om vad som var passande klädsel i riksdagen.

I förhandlingen mellan upphöjd högtidlighet och folklig vardaglighet bidrog Miljöpartiets inträde i riksdagen till att klädnormerna förändrades. De ville ändra på de politiska formerna och såg konventionerna som en del av det förgångna. Att säga du i talarstolen var en politisk markering av samma slag som att bära jeans och kofta istället för kostym och dräkt. Den avgående talmannen Ingemund Bengtsson gav i *Expressen* rentav miljöpartisterna Eva Goës och Birger Schlaug rött kort för vårdslös klädsel; själv representerade han ett äldre stilideal. ”Det skulle vara en förolämpning och mot riksdagens anseende om jag inte bar mörk kostym, vit skjorta och slips i kammaren.”⁶¹⁷ Miljöpartisterna stod emellertid på sig. Schlaug konstaterade att han genom att ”vägra ha kostym eller kavaj i plenisalen [lyckades] få riksdagens talman att godkänna koftor med slag som klädsel”.⁶¹⁸ För Bengtssons efterträdare på talmansposten, Thage G. Peterson, låg de folkliga miljöpartisterna emellertid helt i linje med hans egen ambition att göra riksdagen lite roligare. Önskade man sig medialt genomslag underlättade det om alla ledamöterna inte uppträdde i samma skrud. ”Man behöver vara annorlunda inte bara i synpunkter för att få folk att lystra.”⁶¹⁹

Senare talmän har varit mindre roade, men snarare än männens koftor har det varit kvinnors linnen som upprört. Under talmännens kurs i vett

Ifrågasatt frågestund

Jodå, det fanns minst ett tjugotal riksdagsmän i kammaren, varav hälften miljöpartister då riksdagens frågestund på torsdagen inleddes med en diskussion om riksdagens frågestund.

Åbetsrättarna var överfulla och ministrarna replikerade flitigt. Men både kammare och likare ständes sakta efter några timmars diskussioner om kärnkraft, trafik, miljö, arbetsmarknad, arbetslöshet, finansieringen av järnvägsstationen i Söderåkra, pikturvisning, trafikavspärrning, barnarbete, byggesamfund, EG och alkoholisering, veterinärnationen i Norrbotten och ytterligare ett tjugotal frågor.

Miljöpartisten Birger Schlaug hade frågat om statsminister Ingvar Carlsson vill medverka till att statsråden medverkar mera i frågedebatterna i riksdagen. De respekterar inte frågestunden, är oböjliga och kränker demokratin, hävdar Birger Schlaug i sin skrivna fråga.

"Försumsling"

Skall försumslingen fortsätta? frågade han i torsdagens debatt med statsministern.

Den värsta mustan är finansminister Rolf Carlsson, som hittills list upp fjärdagskrivna tjänstemäns svar på åtta frågor och inte gått i replik på en enda. Kommunikationsminister Sven Hultström och finansminister Kjell-Olof Feldt har inte heller någon glänsande statistik på tillförlit.

Jag vänder mig med kraft mot påståendet av den här karaktären, sade Ingvar Carlsson om anklagelserna i Birger Schlaugs fråga. Han krävde andra utgångspunkter för en debatt om hur frågestunden skall göras intressantare.

Statsministern sade att det finns två vägar att gå. Antingen behandlas fler frågor med livligare debatt, som i brittiska parlamentet eller så följnas snabbare svar, som nu, på ett stort antal frågor. Om varit och ett av torsdagens frågestunder debatterats i tio minuter, skulle frågestunden tagit fem timmar, sade han.

Miljöpartisten Birger Schlaug krävde större respekt för frågestunden från Riksdagens statsråd i en fråga rikad till statsminister Ingvar Carlsson.
Foto: LARS PERSSON

Statsministern ville gärna se vidare diskussioner om hur formerna för frågestunderna skulle förändras – en förändring med snabbare svar pågår sedan tre år och skall fortsätta.

Birger Schlaug glädde sig åt fortsatta förändringar och tyckte det var bra att förklaringsarbetet skall få fortsätta och inte begränsas till att följfärdiga kofor, om än med slag, na tillägg på herrarna i kammaren. Herr Schlaugs kofa för dagen var vackert vinröd.

Utrikesminister Sten Andersson

har icke kofa. I strukt mörkblå kostym, vit skjorta och sidenslign gjorde han dock ett nummer av att gå upp i så många repliker som möjligt och erkände viligt att han därmed sökte samla statistikpoäng.

Statistikpoäng

Fast i början hade han svårt. Anna Hön (mp) var helt nöjd med svaren om det svenska stödet till Etiopias frigörelseprocess och till Tibet liksom Karin Ahrlund (fp) med svaret om de sovjetiska truppernas tillbakadragande från

Afghanistan. Hon hade dock fått vänta i en månad på det svaret.

Statsrådet Sven Hultström förbättrade även han statistiken, bl a i en debatt om Öresundsforbindelsens tidplan. För närvarande utreds en berrad tunnel som alternativ. Sven Hultström kostade dessutom på sig ett skämt när han frågades av Sten Andersson i Malmö (m) om vilken förbindelse över vattnet, som är bäst.

– Över vattnet är säkert en bro bäst. Men under vattnet en tunnel.

Sophie Petzell

Birger Schlaug i talarstolen under kammarens frågestund – iklädd i det för riksdagen då normbrytande plagget kofa. Miljöpartiets inträde i riksdagen innebar att den förgivettagna klädkoden omförhandlades. Det syns inte på bilden, men "Herr Schlaugs kofa var för dagen vackert vinröd", kunde svd meddela (28/10 1988).

och etikett år 2010 förklarade de att kvinnornas lediga klädsel blivit ett problem: "Det har hänt mer än en gång att kvinnliga ledamöter i kammaren kommit klädda i linne med bh-smala axelband, säger tredje vice talman Liselott Hagberg." I en artikel om evenemanget i *Riksdag & Departement* menade en annan att man under de senaste åren "sett en otrolig förändring för damerna, till det sämre".⁶²⁰ "Det är mycket mer jeans. Det är mycket mer lättare skor. Tofflor förekommer också", påpekade Hagberg i en senare

intervju. ”Sandaler, alltså barfota sandaler på sommaren och vadlånga byxor på damer [...] Alltså att det har blivit ledigare och ledigare ... en del joggingskor också.”⁶²¹ Klädsel spelar helt enkelt roll. Med en alltför långt gången elitism skapas ett för stort avstånd till de människor som riksdagsledamöterna ska företräda, men framträder de alltför vardagligt kan det se ut som att de inte respekterar institutionens auktoritet. Över tid har normerna för hur man ska uppträda i riksdagen blivit klart mindre strikta, samtidigt som det fortsatt gäller att balansera mellan det formella och det avslappnade.

Politik som slogans

Debatten i Sveriges riksdag är inte bara en verbal kamp – men vad som sägs är såklart ändå centralt. I det speciella sammanhang som riksdagen utgör kan folklighet och det lättbegripliga ofta vara svårt att åstadkomma. Som Kari Palonen påpekat kräver parlamentariska procedurer ofta en språklig exakthet som kan verka begränsande.⁶²² Till detta kommer att riksdagsspråket har präglats av namn och benämningar hämtade från den lagstiftning och de myndigheter som är föremål för debatterna. När förste steno- grafen Ernst L. Ekman år 1967 i riksdagen höll föredraget, ”Om riksdagsdebatternas språk”, lyfte han bland annat fram den stora mängden sammansatta och långa ord, vilka ofta resulterat i ett stelt och tråkigt talspråk.⁶²³ Det finns otaliga exempel på detta. När *Dagens Nyheter* i slutet av 1940-talet skickade författaren Harry Martinson (1904–1978) att skriva ett kåseri om remissdebatten slogs han av hur trist den var. ”När det blev för tråkigt i första gick jag över till andra, men där blev det nästan omedelbart lika tråkigt, och så gick jag tillbaka till första igen.” Till slut gav Martinson upp och det kåseri som redaktören efterfrågat blev aldrig klart.

I en senare intervju – med titeln ”Poeten i riksdagen” – visade Martinson viss förståelse för att det kanske inte var helt lätt att hitta ett språk som både skulle passa riksdagens arbetsformer och samspråk utanför kamrarna med väljare. Men han efterlyste likväl – för åhörarnas skull – att man borde ”iföra riksdagsmännen en vacker och pittoresk ämbetsdräkt och att måla om riksdagshuset invändigt i en ljusare och gladare ton, så att de som skall prata blir öppnare till sinnes”.⁶²⁴ Drygt tio år senare mötte läsarna en liknande skildring i samma tidning, men denna gång i Kerstin Ekmans deckarföljetong, ”Apelsintalaren”. Som vi påpekade i förra kapitlet var

apelsintalare (alltsedan mellankrigstiden) benämningen på just en omständlig och intetsägende talare. Ekmans historia var förlagd till riksdagen och inleddes med en scen där en ledamot höll ett långgrandigt anförande i kammaren. Medan talet fortgick fick läsaren beskrivningar av dem som tvingas lyssna: på pressläktaren ”hängde journalister som slokande blom-mor”, talmannen ”hade tycke av fisk uppkastad på torra land”. Endast en kammarherre föreföll lyssna intensivt, med ”örat ömt och oförtröttligt tryckt till högtalaren i sin bänk”.⁶²⁵ Att det inte alltid gick speciellt livat till i riksdagen var uppenbart.

Huruvida riksdagen och talmanskonferensen tog intryck av Ekmans följetong ska vara osagt. Under alla förhållanden togs under 1970-talet flera initiativ för att göra det officiella språket mer lättbegripligt. Inom statsförvaltningen föreslog till exempel en utredning att den så kallade kanslisvenskan borde ersättas med en enklare svenska som var lättare för gemene man att till sig.⁶²⁶ Även i riksdagen uppmärksammades snarlika problem med ledamöters sätt att uttrycka sig. I en motion om bättre offentlig svenska adresserade folkpartisterna Gunnar Helén och Gabriel Romanus en del av språkproblemen:

I den mån riksdagsdebatterna når ut till svenska folket, möter allmänheten alltför ofta ett språk, präglad av s. k. substantivsjuka, mångordighet och oklara syftningar. Självklart kan inte invecklade frågor förenklas hur långt som helst, men alla syndar vi som riksdagsmän mot kraven på klarhet och naturlighet. Vi går upp i talarstolen endera med ett manuskript, utformat på skriftspråk, eller med huvudet fyllt av den blandning av kanslisvenska och sakprosa som vi har mött i utredningar och regeringsförslag.⁶²⁷

När det blev svårare att via nyhetsmedierna nå publikerna utanför kammaren ökade kravet på att uttrycka sig slagkraftigt. Tidigare studier av hur politiska aktörer återges och syns i nyhetsmedier har påpekat att de tal som återges i text och framför allt i inspelningar – *soundbites* – blivit kortare och kortare över tid. Forskning om amerikanska valkampanjer har visat att 1960-talets politiker i genomsnitt fick tala i fyrtio sekunder utan avbrott. Alltsedan 1980-talet har dessa siffror sjunkit, och är numera ofta bara sju till nio sekunder långa.⁶²⁸ I Europa har politiker fått tala något längre, men utvecklingen har varit snarlik.⁶²⁹ Studier av svenska förhållanden har inte undersökt politiker specifikt, men resultaten visar att även här har inter-

vjusegmenten generellt blivit kortare över tid.⁶³⁰ Om budskapet ska ha en chans att nå mediepubliken måste den som talar alltså fatta sig kort. Sådan forskning har emellertid bara undersökt vad som varit utmärkande för de talsegment som faktiskt blivit en del av nyhetsrapporteringen. Fokus har främst varit intervjuer och tal under politiska kampanjmöten. Men om medielogikens krafter är så starka som viss medieforskning gör gällande bör effekterna även vara märkbara när politikerna talar på hemmaplan i parlamentet. Om talen framför allt har riktat sig till en annan publik än den som suttit i kammaren, och om nyhetsmedierna utgjort viktiga kanaler för att nå den, då kan man anta att ledamöterna försökt formulera sig i enlighet med nyhetsmediernas formatkrav och urvalskriterier. Noterbart är dessutom att politiker redan vid 1900-talets mitt beklagade sig; Ulla Lindström förargade sig exempelvis 1955 över att journalisterna ”tar ut lösryckta bitar ur tal, skär bort de reservationer och nyanser jag försett dem med, ställer upp dem mot andra lösryckta passager ur ett tidigare tal”.⁶³¹ För hennes efterföljare har denna journalistiska behandling varit en del av vardagen; de har därför försökt uttrycka sig på ett sådant sätt att budskapet gått fram också i lösryckt form.

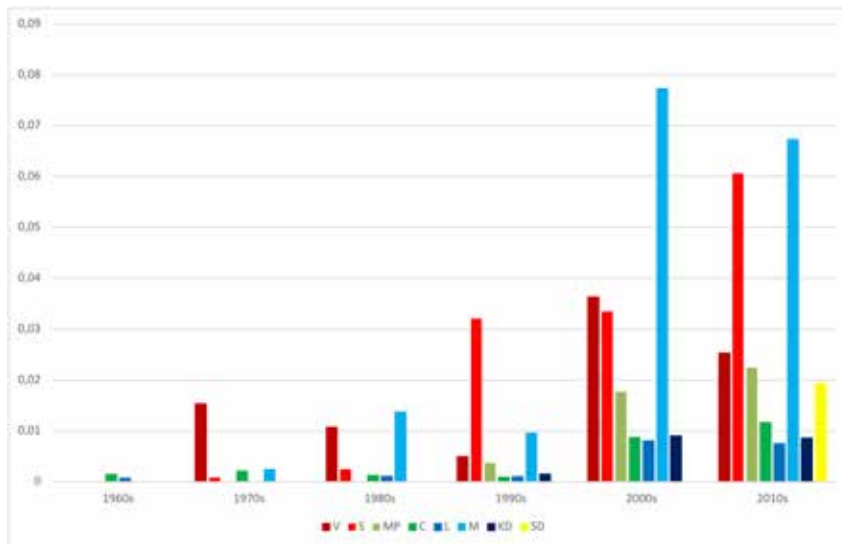
Utmärkande för uttalanden som klarat sig igenom den journalistiska urvalsprocessen är att de sammanfattar ett budskap i korta och slagkraftiga fraser. När de återges på nyhetsplats har mycket av kontexten försvunnit och därför måste fraserna vara begripliga även utanför det sammanhang vari de ursprungligen yttrades. Tidigare studier har beskrivit sådana fraser som *one-liners*, och förklarat att budskapet måste formuleras ”in a simple, striking, and bite-sized way”.⁶³² För att öka chanserna att formuleringar fångas upp, citeras och får spridning är det också viktigt att de upprepas många gånger.⁶³³ När massmedier på senare år fått digital konkurrens av sociala medier så behöver politiker också ta hänsyn till nya format – men även på Twitter/X och Facebook har det korta och slagkraftiga premierats.⁶³⁴

För att undersöka om och hur denna medielogik påverkat riksdagstalens innehåll och form gjorde vi inom ramen för detta bokprojekt ett metodologiskt experiment: två av oss plockade ut alla sjuordssegment som upprepats minst tio gånger i riksdagsprotokollen mellan 1920 och 2020.⁶³⁵ De fraser som var potentiellt intressanta kunde vara både kortare och längre, men våra inledande experiment visade att ordfönster kortare än sju ord mest genererade överlappande fragment av fraser. När ett större ordfönster användes bedömdes bortfallet vara för stort. Eftersom riksdagsspråket

präglas av många generiska uttryck användes en stopppordlista för att filtrera bort återkommande formuleringar, såsom exempelvis ”Herr talman, jag yrkar bifall till utskottets förslag.” I samma syfte använde vi också en metod för att ranka partispecifika fraser högre än fraser som företrädare för alla partier har använt. Experimentet gjorde inga anspråk på att fånga upp alla slagkraftiga fraser i riksdagen, men urvalet lät oss ändå studera deras övergripande utbredning över tid – efter manuell filtrering bestod materialet av sjuordssegment upprepade sammanlagt nästan tolv tusen gånger.⁶³⁶

Riksdagsledamöter har alltid försökt att uttrycka sig slagkraftigt. Rickard Sänders slutkläm från kapitlets inledning är ett exempel bland många: ”Det är bättre, att denna regering faller, än att regeringsmakten lämnas att förfalla.” Samtidigt har slagordsmässiga formuleringar ibland uppfattats som vulgära. Louis De Geer berättar i sina memoarer om de regler han satte upp för sig själv: att hålla sig till ämnet och fatta sig kort, att undvika ”klingande fraser och känsloutgjutelser”, att inte vara bunden av manus och att inte upprepa vad någon annan redan yttrat. ”Att söka få skrattarne på sin sida och uttala slagord är ofta af stor verkan, och jag tror, att jag deruti någon gång kunnat lyckas, om jag inte ansett det under min värdighet.”⁶³⁷ Över tid har talare emellertid varit mindre återhållsamma. Vad vi såg i vår undersökning av återkommande fraser var att ledamöterna fram till 1900-talets mitt bara använde slagkraftiga fraser en eller ett par gånger – och inte mer än så. När de upprepade sig handlade det om generiska uttryck eller citat från de motioner och utskottsförslag som debatterades.

De första upprepande fraser (minst tio gånger) som kom med i vårt urval uppträdde på 1960-talet, och de som först knäckte koden var centerns företrädare. Under sin partikongress sommaren 1964 hade de lanserat idén om att skapa ”ett nät av livskraftiga tätorter över hela landet”. Inför valet i september upprepades denna fras i flera kampanjtal, och under höstens riksdagssession återkom den i motioner och anföranden från partiets ledamöter. Eftersom uttrycket snabbt blev vedertaget började också företrädare från andra partier att använda det. En folktopist kunde plötsligt hävda att när ”det gäller frågan om målsättningen är vi väl alla överens om att vi vill ha ett nät av livskraftiga tätorter över hela landet”. Socialdemokraternas ledamöter motsatte sig det hela, men använde samtidigt själva den centerpartistiska formuleringen när de skulle ta avstånd från förslagen.⁶³⁸ Jämfört med senare politiska slogans var den kanske inte särskilt spetsig, men den fastnade snabbt och bidrog till att frågan sattes på agendan, inte

Över tid har ledamöter i riksdagen börjat med att oftare upprepa *slogan*-liknande fraser. Grafen visar normaliserade värden för hur ofta respektive parti återopade sådana fraser (på sju ord) mer än tio gånger per decennium. Centern var först ut under 1960-talet med det snart bevingade uttrycket "ett nät av livskraftiga tätorter över hela landet". Senare skulle alla partier anamma mer av denna talpraktik. Grafen är baserad på versionen SWERIK 1.1.

bara i riksdagsdebatterna. En sökning i databasen Svenska tidningar ger faktiskt ett fyrtiotal träffar bara under 1964. Frasen var så frekvent att socialdemokratiska *Stockholms-Tidningen* publicerade ett nyårslöfte i slutet av året där de lovade att inte använda den alls under 1965.⁶³⁹ Fast ett erkännande fick centern av socialdemokraten Bo Martinsson (1922–1999) i andra kammaren: "Man får dock lov att gratulera centerpartiet till den slogan som det har skapat när det talar om 'ett nät av livskraftiga tätorter över hela landet.'"⁶⁴⁰

Det kan möjligen förvåna, men det parti som först använde återkommande fraser på bred front var Vänsterpartiet kommunisterna under 1970-talet. Möjligen tog de intryck av gatans slagord när de formulerade paroller som att "alla barn skall ha rätt till en bra barnstugeplats" (alternativt "barnomsorgsplats"), "arbete, bostad, utbildning, kultur och social trygghet åt envar", eller "bostaden skall vara en social rättighet". Visioner sammanfattade på detta sätt spred sig efter hand till andra partier. 1980-talets socialdemokrater upprepade exempelvis gång på gång att politikens mål var "alla människors rätt till en god livsmiljö", därtill utlovade man "livsmedel av god kvalitet till rimliga priser". Moderaterna hamrade å sin sida in att "man skall kunna leva på sin lön". En del av dessa fraser utgjordes närmast av sentenser som försökte slå fast eviga sanningar. Ett exempel är socialdemokraten Morgan Johanssons formulering från 2000-talet: "när

familjen är svag måste samhället vara starkt”. Moderaterna har flera gånger inpräntat att ”det ska vara lätt att göra rätt”. Annars har en vanlig modell varit att ange ambitioner och löften i siffror, exempelvis moderaternas tal om att ”det 2010 ska finnas 20 000 poliser”, och miljöpartiets ”mål om 100 procent förnybar energi” från 2010-talet.

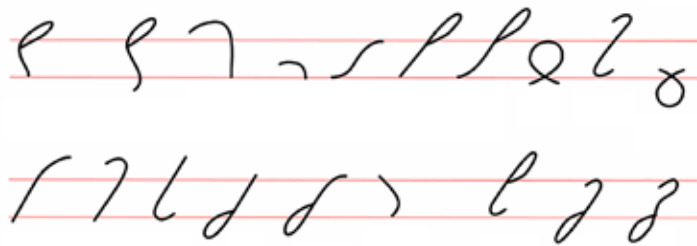
Oftast är det mål och visioner som återupprepas på snarlika sätt, men det finns också exempel på problembeskrivningar som tagit formen av upprepade fraser. Återigen sticker Morgan Johansson här ut med sin formuleringskonst. När arbetsmarknadens skuggsidor debatterades på 2010-talet återkom han till bilden av de papperslösa som tvingades arbeta ”tolv timmar om dygnet för 30 [några gånger blott 10] kronor i timmen och bo i en källare”. Dessförinnan hade högerens företrädare återkommit till att den socialdemokratiska politiken resulterat i ”en och en halv miljon människor i utanförskap”. Som vår statistiska undersökning visar talade riksdagsledamöter inte alls på detta sätt före 1900-talets mitt. Ännu under 1960- och 1970-talen var de upprepade fraserna relativt få, men i slutet av seklet ökade de kraftigt. En förklaring som ligger nära till hands är att ledamöterna anpassade sitt sätt att uttrycka sig till journalistikens förändringar. När tidningar och etermedier inte längre återgav hela tal började ledamöterna att upprepa fraser och slogans som gjorde sig bra i tidningarnas pratminus och de korta inslagen i radio och tv. Den stora ökningen under 1990- och början av 2000-talet sammanfaller även med att riksdagens partikanslier utökades med fler pressansvariga och talskrivare.⁶⁴¹ En annan bidragande förklaring, åtminstone beträffande senare år, är spridningen av uppkopplade datorer inom riksdagen: enkelheten att klippa, klistra, återanvända och dela talepunkter och underlag gör att enskilda fraser lätt kan få spridning.⁶⁴² Som framgår av bokens sista kapitel om riksdagens datorisering såg en del ledamöter redan på 1980-talet hur ordbehandlaren gjorde det möjligt att enkelt arbeta om exempelvis motioner till en debattartikel – och debattartikeln till ett tal. ”Tal kan justeras och användas flera gånger.”⁶⁴³

Ett sådant återbruk av tal (i form av text) kan också tjäna som avslutning på detta kapitel – för allt återutnyttjande handlar ju ytterst om att hushålla med tid. Nästan alla parlamentariska processer präglas av idén att tid är en bristvara och att sådana arbetsflöden därför behöver regleras. Detta gäller även kammardebatterna i Sveriges riksdag. Idag har flera debatter specificerade anvisningar i riksdagsordningen för hur många minuter som

varje anföranden får ta i anspråk: ett statsråd som inte tidigare har uttalat sig i en fråga får högst tio minuter till förfogande. Andra som vill yttra sig får fyra minuter; och en ledamot som vill lämna en replik endast två – om inte talmannen i särskilda fall tillåter en utsträckning till fyra minuter.⁶⁴⁴ Så har det inte alltid sett ut. Under tvåkammartiden var yttrandefriheten för ledamöter inte begränsad till formella tidsangivelser, annat än då tv så krävde. Givetvis kunde församlingen skicka missnöjessignaler till långrandiga talare under småtimmarna genom att smälla i bänkklocken eller stämma in i unisont mummel om avslut. Men det hindrade inte att vissa anföranden kunde bli väldigt långa, vilket kapitlets inledande exempel med Rickard Sänders mastodonttal illustrerar. Istället fanns det andra regleringar för att hushålla med tiden, till exempel att ledamöter var tvungna att hålla sig till ämnet för den aktuella punkten på ärendelistan (något som fortfarande gäller). Att slösa tid på långsökta sidospår, liksom förolämpningar som föll utanför den debatterade sakfrågan, skulle stävas av talmannen.

Införandet av formella tidsrestriktioner i debatterna skedde först för att effektivisera kammararbetet, och inte minst för att göra debatterna mer logiska att följa för ledamöterna själva. Eftersom pressen länge rapporterade extensivt om debatterna togs publiken för given. När bevakningen så småningom minskade började experiment med nya debattformer, motiverade utifrån att riksdagen behövde anpassa sig till nyhetsjournalistikens tidsschema och format. Det senare premierade aktuella ämnen, debatterade på tider som gjorde att de kunde komma med i tv-nyheterna på kvällen eller i tidningarna dagen därpå. De skulle gärna ta formen av dueller med tydliga konfliktlinjer och snärtiga formuleringar. Debatternas form har således påverkats av en växelverkan mellan interna och externa faktorer. Dessa har också påverkat ledamöternas klädsel, hur de har adresserat varandra i kammaren. Etablerade normer fanns för det mesta, antingen nedskrivna eller i form av till synes självklara överenskommelser. Det var konventioner som ofta gick obemärkt förbi i parlamentsarbetets vardag. Först när någon bröt mot normerna blev de synliga och föremål för debatt och förhandling; kostym eller kofta, personnamn eller du. Ledamöternas anföranden formades emellertid inte bara av debattreglerna eller förväntningarna från nyhetsmedierna. I nästa kapitel adresserar vi de snirkliga praktiker som aktiverades när ledamöternas muntligt framförda tal skulle överföras till tryckt protokolltext.

5.TEXT

Om tal till text
– och stenografernas
mediepraktiker

 ONSDAG I FEBRUARI 1941 debatterade riksdagens andra kammare regeringens förslag om möjligheten att upplösa vissa sammanslutningar. Ledamöter från Sveriges kommunistiska parti – som hade utestängts från samlingsregeringen – var kritiska mot vad de uppfattade som ett potentiellt angrepp på sitt eget parti. Men många litade inte på det sovjetvänliga riksdagspartiet. Socialdemokraten Olof Nilsson (1896–1968) var en av dem som yttrade misstankar om kommunisternas lojalitet med den svenska demokratin, landets frihet och vilja att stå upp mot främmande inkräktare. Kommunisten Hilding Hagberg (1899–1993) tog åt sig och begärde ordet. Enligt kammarens protokoll försäkrade Hagberg att vi ”äro beredda att försvara Sveriges frihet och Sveriges självständighet mot vilken makt som än skulle hota desamma och mot vilken makt som än bär vapen mot Sveriges folk i avsikt att avskaffa desamma”.⁶⁴⁵ Kort därefter avslutades plenum för den dagen.

En vecka senare uppstod en ny debatt – denna gång om vad Hagberg egentligen hade sagt föregående onsdag. Samma Nilsson hade nämligen uppmärksammat ”att till det maskinskrivna stenografiska protokollet i slutet hade tillagts en sats, skriven med handstil, något som jag måste uppfatta så, att den hade tillkommit i ett annat sammanhang eller senare än utskriften av det stenografiska protokollet”. Nilsson anklagade helt enkelt Hagberg för att i efterhand – ”i ensamheten i justeringsrummet” – ha lagt till orden ”i avsikt att avskaffa desamma” i slutet av sitt anförande. Enligt Nilsson bidrog tilläggets övertydlighet till att Hagbergs försäkran om kommunistpartiets lojalitet med det demokratiska samhället förlorade sin äkt-het. Hagberg i sin tur avfärdade denna nya anklagelse med att påpeka att Nilsson inte begripit sig på hur protokollarbetet i riksdagen gick till:

Den av herr Nilsson påtalade förändringen – som ju inte är någon förändring – är skriven med bläck, och det är fullt tydligt, att den är skriven med en helt annan handstil än min. Genom sekreterarens undersökning har det klarlagts, att två av stenograferna inte fullständigt uppfattat dessa slutord och därför inte heller skrivit in dem i stenogrammet, medan däremot förste stenografen skrivit in desamma. Det är alltså förste stenografen, som skall hängas – om nu någon skall hängas. Men det är uppenbart, att förste stenografen har uppfattat mitt anförande riktigt [...] De båda övriga stenograferna ha nämligen uppfattat ett av dessa ord i den citerade bisatsen, och endast därför att de inte uppfattade hela bisatsen och ansågo, att denna var av den karaktär, att den egentligen kompletterade det som tidigare sagts – eller rättare sagt innebar en upprepning av det som tidigare sagts – hade de inte skrivit in den. Det förklarar också, varför i det exemplar, som ligger inne på kansliet, denna bisats inte finns, medan den däremot är inskriven i det exemplar, som låg i justeringsrummet.

Efter några ytterligare replikväxlingar mellan Nilsson och Hagberg grep socialdemokraten Allan Vougth in och vädjade till talman August Sävström att inte förlänga debatten: ”Vi ha ingen anledning att taga ställning till hur [bisatsen] tillkommit”.⁶⁴⁶ Det är i efterhand lätt att förstå Vougth. Debatten mellan Nilsson och Hagberg – om användningen av skrivmaskiner, blyerts- och bläckpennor – var pedantisk, på gränsen till parodisk. Samtidigt belyser den en viktig fråga för riksdagens arbete: hur omvandlar man tal till text? Frågeställningen kan framstå som banal – det som har sagts skrivs ner. Men vid en närmare granskning av riksdagens röstupptagningspraktiker är svaret på frågan inte lika självklart. Och svaret bär därtill på implikationer för hur man begripliggör vad som både görs och sägs i Sveriges lagstiftande församling. Det finns med andra ord anledning att synliggöra hur en bisats kan tillkomma. En sådan utredning leder också till andra frågor, som det här kapitlet tar sig an. Hur har olika lager av medietekniker – från gåspenna och bläckhorn till skrivmaskin och terminalsystem – flätats samman vid nedskrivning av ledamöternas anföranden? Vad hände när ny röstupptagningsteknik introducerades? Och hur har riksdagens arbetsformer påverkat denna överföringsprocess – och vice versa? För att studera dessa frågor riktar vi i detta kapitel uppmärksamheten mot riksdagens främsta röstupptagare: stenograferna. Denna tjänstemannagrupp kan förstås som ett nav i medieinfrastrukturen för protokollens framställning

och i kapitlet intresserar vi oss således för utvecklingen av riksdagssteno-
grafernas arbetsformer, primärt från 1930-talet till 1970-talets början. Det
handlar bland annat om riksdagsprotokollets förhistoria, den snirkliga
vägen till snabbare publicering av kammardebatterna, introduktionen av
mekanisk röstupptagning i mitten av 1900-talet, redigeringsprocessen från
muntliga anföranden till tryckt protokolltext, samt om protokollen som
medie- och kunskapsform.

Protokollföring är en diskursiv produktion av legitimitet, auktoritet och
sanning – så även i Sveriges riksdag. Det är en akt av så kallad *entextualise-
ring*, i detta fall en process för att lyfta ut det talade ordet från sin initiala
kontext och föra över det i en skriftlig form. Det nedskrivna gör det i sin
tur möjligt att cirkulera, citera och återanvända det ursprungligen talade
ordet i andra sammanhang. Språkvetarna Joseph Sung-Yul Park och Mary
Bucholtz menar att dessa praktiker är centrala för reproduktionen av insti-
tutioners maktfunktion.⁶⁴⁷ Entextualisering är inte kroppslös utan är bun-
den till rådande materiella och mediespecifika förutsättningar som kan
förändras över tid. Så påpekar mediehistorikern Cornelia Vismann i sin
bok, *Akten: Medientechnik und Recht* (2001) – översatt som *Lagen och arkivet:
akternas mediehistoria* – att det skedde en omläggning av romarrikets stats-
apparat för omkring tvåtusen år sedan, ”från underrättelse till bevis, från
administration till auktoritet”. Med senatens ökade makt under 100-talet
vilade akternas legitimitet på förhandlingsanteckningen, namnunderskrif-
ten samt dess deposition till arkivet. Dokumentation av förhandlingarna
ansågs särskilt viktig eftersom den kunde bevisa att en lag tillkommit på
rätt sätt. Enligt Vismann vilar protokollets anspråk på att sanningsenligt
bevara en handling just på att den nedtecknas samtidigt som den pågår:
”Den skriftliga handlingens sanningshalt garanteras av den muntliga, och
omvänt gör nedskrivningen av en muntlig handling att den bekräftas som
sann.” På så sätt kopplas protokollet samman med den erkända makten i
rummet, enligt Vismann. Ordet protokoll härstammar från grekiskans
protokollon och syftar på ett papyrusblad med emblemet från de kejserliga
papyrustillverkarna i det antika Egypten som användes för att garantera
äktheten i papyrusrullen. En sådan garanti ställde samtidigt höga krav
på det återgivna innehållet. Det blev helt enkelt nödvändigt att ta fram
tydliga kriterier och procedurer för att upprätthålla protokollets legitimitet
som bevis för vad som sagts.⁶⁴⁸ Samma logik gäller även för den svenska
riksdagen.

Dagens nedskrivna riksdagsprotokoll bär på traditioner som går tillbaka till så kallade herredagar under medeltiden, det vill säga mötena mellan monarken och valda delar av befolkningen. När dessa möten uppnådde status av att bli betraktade som folkrepresentationer kan diskuteras. Men under 1400-talet är det möjligt att tala om en form av ståndsriksdag, vilken sedermera, först under 1600-talet, fick sin mer fasta form. Så kallade framställningar från monarken – motsvarigheten till dagens propositioner – finns bevarade från den sena Vasatiden. Men det saknas protokoll som redogör för diskussionerna bakom dessa handlingar. I sin översikt om det svenska riksdagstryckets historia menar Rolf Nygren att även om tryckta riksdagsbeslut finns bevarade från 1529, är det egentligen först med offentliggörandet av besluten från 1595 års riksdag som det går att tala om ett riksdagstryck i dagens betydelse. Under 1600-talet fick riksdagsarbetet tydligare kontur; beslut fattades vid respektive stånds sammankomster och behandling av viktigare frågor bereddes av särskilda utskott, varav det viktigaste var sekreta utskottet som framför allt tog sig an utrikesfrågor. Vid denna tid introduceras också andra riksdagshandlingar. Utskotten gav upphov till utskottshandlingar och genom de så kallade besvären – den tidens motioner – kunde ständerna också skicka in egna förslag till regenten och inte bara ta ställning till dennes egna framställningar. Från denna tid finns det även riksdagsprotokoll baserade på vad som nedtecknats av ståndens sekreterare. Men de utgavs inte förrän på 1900-talet; fram till den gustavianska tiden trycktes inte protokollen alls utan lades bara i ståndens arkiv. Även om ständerna senare blev självständiga arkivbildare innebar det således inte att de började offentliggöra dessa dokument.

Frihetstiden kastade om rikets maktbalans från monark till riksdag. Med sin stärkta roll genererade riksdagen en mängd olika handlingar – men det ansågs inte nödvändigt att offentliggöra dessa. Sekretess var emellertid i otakt med tiden. En längre politisk öppenhet följde som kulminerade med 1766 års tryckfrihetsgrundlag. Dessa strömningar påverkade även riksdagen. Från samma år gav man bland annat tillstånd till att ge riksdagsarbetet offentlighet genom så kallade riksdagstidningar. Dessa nyhetsliknande alster gavs ut i samband med varje riksdag – som före 1867 var mer oregelbundna – fram till 1834, då det inte längre ansågs lönt att konkurrera med den framväxande dagspressen. Tryckfrihetsförordningen innebar även att riksdagstrycket kunde offentliggöras och under den sena frihetstiden gav enskilda aktörer ofta ut dessa dokument. De blev till och

År 1766 blev det tillåtet att bevaka riksdagsarbetet genom så kallade riksdagstidningar. Längre fram blev dessa alster utkonkurrerade av den framväxande pressen som också publicerade nyheter om riksdagens arbete, som till exempel *Dagligt Allehanda*, ofta med riksdagsnyheter högst upp på framsidan. Just detta tidningsnummer är från den 19/8 1772 – samma dag som Gustav III genomförde sin statskupp.

Stockholm.

N:o 184.

Den 19 Augusti 1772, Onsdag.

Dageliga Tidningar,

Eller:

Dagligt Allehanda.

Riksdags-tybeter.

I dag, på efterföljande timmar, sammantråda Rikens Högsteflige Ständers Deputationer:
Högsteflige Riksdags-Deputation kl. 8.
Högsteflige Justitiä-Deputation kl. 8.
Högsteflige Secrete-utskottet kl. 9.
Högsteflige Berge-Deputation kl. 9.
Högsteflige Kammar-Deputation och Förordnings-Deputationer kl. 9.
Herrar Deputerade af Rikens Rätt-Deputation kl. 9.
Högsteflige Landt- och Sjö-Militiä-Deputation kl. 12.
Högsteflige Justitiä-Deputation efter middagen kl. 4.

I det Pleno, som i går middags imellan kl. 12 och 1 hölls hos Rikens Högsteflige Ständer, uplästes följande Högsteflige Secrete-utskottets Extractum Protocolli, rörande Christianstads Fästning och, så mycket man ännu vet, em den därifrån försörjde besonnerliga tillställning.

Utdrag af Protocollet, hållet uti Rikens Ständers Secrete-utskott d. 17 Augusti 1772.

S. D. **U**tför den Berättelse Sver: Ståthållaren och Commendanten af Kongl. Smålands-Orden, Herr Baron Rudbeck, som uti en honom af Secrete-utskottet updragen Förrättning varit om Resan till Carlscrona och i dag hit återkommit, till Secrete-utskottet afgifvit, har med mycket upmärksamhet och oro Secrete-utskottet intagit, det i Christianstad utpräglade Anskälet i verkställighet utbrutit.

Secrete-utskottet har, i anledning så väl af bemänte Herr Baron och Sver: Ståthållares Berättelse, som de Rapporter, hvilka Hans Kongl. Höghet Prins Carl med en Courier från Landscrona till Kongl. Maj:t insändt, trodt sig ej böra upsluta, at härom lämna Rikens Ständer så mycket kunskap, som hittills funnott erhållas.

Herr Baron och Sver: Ståthållaren har berättadt, at då han d. 12 i denna Månad, kl. imellan 8 och 9 för middagen, från Göteborg ankommit till Christianstad, i tanka at genom beröfde Stad taga vägen åt Carlscrona, hvarvet in'arten i Staden blifvit honom förhindrad, först af tvåanne Skildt-Wakter, som utan för Broen därhådes posterade varit, och sedan af en Under-Officerare och åtta Man Garnisons-Manskaf, hvilka tvärt öfver vägen varit upställde och återopadt gifne Ordres, det ingen Stånds-Perjon i Staden fingo ingåfiera.

Denna händelse har förefömmitt så beynnerlig, at det ej funnat undfalla Herr Baron och Sver: Ståthållaren därvid följa upmärksamhet, hållet han hoskom det posterade Manskaf t blifvit warse tvåanne Fortifications-Officerare, hvilka med Arbets-Manskaf hållet på at slå Gras tvärt öfver vägen, hvilket föranlät honom ropa den ene Officeraren till sig, at af honom förnimma hwad å färde vara wände; men bemänte Officerare har därå svaradt, det hade han ej annat sig bekant, än at åtfölja sine undfångne Ordres.

Herr Sver: Ståthållaren har därpå begärd så tala med Commendanten samt därå fått till svar, at den Waktbawande Officeraren därvid torde kunna besörja, och i det samma har bemänte Officerare tillkommit, då honom blifvit tillfrågadt om orsakerna till Afgifterne och hwarföre in'arten i Staden wore förbudet; hwarpå Officeraren allena svaradt, at hans Ordres wore sådane; Herr Baron och Sver: Ståthållaren har därpå begärd, at Commendanten em genomfarten måtte anmodas, hvilket den Waktbawande Officeraren genom en Mans dits sånbonde verkställt, som efter någon stund tillbaka kommit med svar, at det ej wore tillåtit i Staden ingåfiera.

Ännu mer har Herr Baron och Sver: Ståthållaren sökt förskildt samtal med Waktbawande Officeraren, för at på det sättet få utforska sammanhanget af de wikttagne Afgifterne; men bemänte Officerare, efter hwar berättelse om 16 skarpa skotts utdelning på Manskafet, har yttadt sig, det et sådant samtal gäfwro anledning till mistäncker och förthn dragit sig undan.

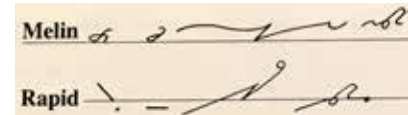
Äf ankomme Resande och Allmogens, som fått fara in och ut i Staden, har Sver: Ståthållaren sökt erhålla underättelse om tilståndet, och funnit Allmogens Berättelser, huru ej tydelige, dock sådane, som tillfånna gifvit bekräftelse och confirmation.

I en sådan tillställning och då en Rikets Fästning på det sättet inspärades, har Sver: Ståthållaren, i skiljet at fortsätta sin Resa till Carlscrona, wändt om och sig hit begifvit, för at med all möjlig förbindlighet aflämnas sin Rapport och Berättelse, den han och afgifvit så väl till Secrete-utskottet, som hos Kongl. Maj:t.

med så uppskattade att stånden själva inte visade något intresse för att ge ut sina egna handlingar. Däremot kungjordes lagar regelbundet via det så kallade årstrycket. Den privata utgivningen av riksdagstrycket hade även sina motsvarigheter utanför Sverige. I början av 1800-talet tog till exempel Thomas Curson Hansard (1776–1833) initiativ till att ge ut de brittiska parlamentsdebatterna. Även om parlamentet tog över utgivningen i början av 1900-talet kallas debattmaterialet i samlad form fortfarande för Hansard.⁶⁴⁹

De olika debatterna om och turerna kring riksdagsoffentligheten (inte minst kammarprotokollen) under andra halvan av 1700-talet och in på 1800-talet har uppfattats som en kamp om kontrollen av det yttrade ordet och vad som skulle utgöra den legitima tolkningen av offentligheten.⁶⁵⁰ Med Gustav III:s (1746–1792) statskupp 1772 infördes flera begränsningar av riksdagens arbete; genom ändringar i Tryckfrihetsförordningen försökte kungen också stävja kritiken mot sitt envælde. Men det gick inte att hindra utgivningen av riksdagstrycket, vilket i sin tur ledde till en våg av regimkritiska anföranden i stånden som sedan trycktes för spridning. När Gustav III 1785 villkorade boktryckarnas verksamhet med ett kungligt privilegium kunde han däremot stänga ner alla tryckare som gav ut riksdagshandlingar. Men försöket att kväsa utgivningen misslyckas året därpå efter en aktion från tre av stånden – prästeståndet avstod – som då började ge ut sina egna protokoll. Detta innebar ett skifte i riksdagstrycket. Efter förlusten i kriget mot Ryssland 1809 – och med den nya författningen från samma år som innebar en återgång till ett mer aktivt parlamentariskt liv – hade utgivningen etablerats som en självklarhet. Det samma gällde däremot inte formerna för hur riksdagsprotokollen skulle framställas.⁶⁵¹

Med 1809 års författning följde också 1810 års riksdagsordning. I den ställdes det krav på att ståndens protokoll skulle ”så tidigt ske kan, genom trycket utgifwas til deras fullständiga innehåll” samt att om ”en genom muntligt anförande gjord framställning lägges på bordet, bör anförandet til Protocollet dicteras och afskrift deraf til bordet aflemnas”.⁶⁵² Uppgiften att producera protokollet föll på ståndens sekreterare. Olof Melin (1861–1940), militär och upphovsmannen till det melinska stenografisystemet, menade i sin översikt *Stenografins historia* – publicerad i två band 1927–1929 – att det tidigare inte var ovanligt att sekreterarna nöjde sig med en kort sammanfattning av ståndsledamöternas anföranden, om inte ledamöter

Militären Olof Melin avslutade sin karriär som överste och chef för Bohusläns regemente – men är mest känd för sitt melinska system (för stenografi). Det introducerades 1892 och användes snart i Sveriges riksdag eftersom dess grundformer var enkla och distinkta. Att Melins system var uppskattat framgick i riksdagens personaltidning, *RD-Nytt*, som 1987 lät publicera en jämförelse mellan systemen Melin och Rapid (som lanserades 1984). I stenogrammen står samma sak: "Herr talman, jag yrkar bifall till utskottets hemställan."

skickade in sina skriftliga underlag. Kontrollmekanismen för det tryckta ordets legitimitet var justeringsrätten som varje ledamot hade för att granska utskriften av sitt talade anförande.⁶⁵³

Det var först under 1800-talets slut som stenografin fick sitt definitiva genombrott som röstupptagningssystem för kammarprotokollen.⁶⁵⁴ År 1823 beslutade adelsståndet att utlysa en tävling för att hitta lämplig adelsman som skulle bli anställd som kanslist och ägna sig åt "snällskrivning". Till nästkommande riksdag, 1828, hade två sådana rekryterats: riksdagskanslisterna Lars Johan Hierta (1801–1872) – som några år senare skulle grunda *Aftonbladet* – och Fredrik Otto Silfverstolpe (1795–1882), sedermera utnämnd till ecklesiastikminister.⁶⁵⁵ Hierta och Silfverstolpe införde egna stenografiska system. Silfverstolpes utgick från franska Bertin-systemet – som i sin tur baserades på det engelska Taylor-systemet – och Hiertas system byggde på andra franska förebilder. Vid denna tidpunkt figurerade en rad olika stenografiska tekniker; när tvåkammarriksdagen etablerades 1867 började riksdagens stenografer att successivt övergå till de så kallade Gabelsberger- och Arend-systemen – bara för att sedan under 1900-talets första decennier mer eller mindre helt anamma det tidigare nämnda melinska systemet.⁶⁵⁶

Det återkommande klagomålet på långsamma protokoll

Transkriptioner av parlamentsdebatter i demokratier fyller olika funktioner. Språkvetaren Eero Voutilainen, som bland annat skrivit om protokollföringen i Finlands riksdag, menar att sådana avskrifter fyller tre typer av övergripande funktioner: transparent förmedling av vad som sägs och bestäms i kammaren, legitimering av ledamöternas beslutsfattande samt bevarande av debatterna som ett centralt, nationellt källmaterial.⁶⁵⁷ Samtidigt: upptagandet av riksdagsledamöternas muntliga anföranden och dess omvandling till text var ingen neutral process; den var inte fri från motstridiga idéer och värderingar. Röstupptagningspraktikerna har också förändrats över tid och utgjort ett eget område för debatt, både bland ledamöterna i kammaren och inom riksdagens förvaltning.

Voutilainens tre typfunktioner stämmer även in på de svenska riksdagsprotokollen. Men i de historiska diskussionerna om hur tal skulle föras över till text synliggörs delvis andra teman. Tillsammans med legitimitet, som alltså Voutilainen också lyfter fram, var snabbhet och rationalisering tre mål som drev vilka medieteknologier som implementerades. Nya förslag i syfte att förändra protokollföringen kretsade således ofta kring hur man säkerställde att yttranden i kammaren behöll sin legitimitet under omvandlingen från muntliga anföranden till tryckta protokoll, hur tiden för utgivningen och distributionen av kammarens protokoll kunde kortas ner, samt hur riksdagens stenografororganisation kunde effektiviseras. Över tid har dessa teman återkommande aktualiserats när nya medieteknologier introducerats i röstupptagningsprocessen, men också mer generellt när denna röstupptagning på olika sätt gjorde sig påmind i riksdagens vardag. För att synliggöra protokollföringens mediala villkor är det belysande att studera upptagningens historiska förlopp. I det följande beskrivs därför några centrala hållpunkter i utvecklingen av metoderna för att föra över tal till text. Fokus ligger på stenografernas arbetsflöden i Sveriges riksdag och debatterna om mekanisk röstupptagning, primärt under tvåkammartidens andra hälft.

Det tryckta kammarprotokollet var länge röstupptagningens enda officiella slutdestination. Protokollet var i sin tur en del av riksdagstryckets katalog, de dokument som hanterades i eller passerade kammaren. Som vi tidigare påtalat brukar riksdagstrycket generellt delas in i fyra delar:

regeringens propositioner, ledamöternas motioner, riksdagsutskottens betänkanden samt kammarens protokoll. Under den sena ståndsriksdagstiden och under större delen av tvåkammartiden bestod protokollen av två delar: debattprotokollet och beslutsprotokollet – eller stomprotokollet som det senare kom att kallas. I det förra fanns ledamöternas anförande nedtecknade och i det senare kammarens voteringsresultat och beslut. Stomprotokollet utgjorde som namnet antyder kammarprotokollets ryggrad. Upplägget förändrades något över tid, men i de båda kamrarna var principen att redovisa sådant som yttranden, ställningstaganden till olika betänkanden, voteringar och beslut. Första kammarens stomprotokoll kunde innehålla utförliga redovisningar av betänkanden, propositioner och motioner samt innehålla förslag till lagtexter. I andra kammaren var principen mer återhållsam. Även om debattprotokollet och stomprotokollet sågs som två olika protokoll fördes de samman till ett kronologiskt textflöde i det slutliga riksdagsprotokollet.⁶⁵⁸

Vi har tidigare i boken diskuterat de klagomål som återkommande figurerade när det gällde den långsamma publiceringen av kammarens protokoll. Även om det ibland gavs ut preliminära protokoll i häftesform – med betydligt hastigare publicering än de officiella protokollen – fanns det redan i den sena ståndsriksdagen i mitten av 1800-talet ett utbrett missnöje kring den dröjande protokollframställningen bland ledamöterna. Denna kritik fortsatte in i tvåkammarriksdagen, som redan under sitt första år 1867 hade ämnet uppe för debatt och belysning. Det normala var då att det tog omkring tre veckor innan ledamöternas anföranden publicerades i tryckt version.⁶⁵⁹ I riksdagens regi det vill säga. För i pressen kunde läsarna ta del av vissa politikernas tal betydligt tidigare. Legitimiteten för vad som där trycktes kunde givetvis ifrågasättas och frågan om tidningarnas partiskhet var ibland svår att komma runt.⁶⁶⁰

Eftersom det tog så lång tid innan det auktoriserade kammarprotokollet publicerades var emellertid sanningshalten svår att kontrollera även där. Dessutom hade en tre veckor gammal debatt delvis förlorat sin aktualitet. Men även om snabbare publicering av protokoll var en fråga som ledamöterna själva ansåg som viktig, och därför flitigt debatterade, var det inte mycket som förändrades i praktiken. En anledning till hastighetsbegränsningen var att man slog vakt om protokollet som garant för det tryckta ordets riktighet. En snabbare utgivning, där man till exempel kringgick ledamöternas justeringsrätt (i olika redigeringssteg) kunde äventyra

Dig

Fa 28789

Foto O. Malmström.

Andra kammarens plenival.
Ur Gerh. Magnussons album 1901-1921.

Fa 48367

Foto A. Malmström

Andra kammaren. Föreläsaren Orvid Lindman.
Ur Gerh. Magnussons album 1901-1921.

protokollens auktoritet, och skulle dessutom krocka med riksdagens rådande bestämmelser. Vid återkommande tillfällen, bland annat under 1870- och 1910-talen, var framställningen och distributionen av protokoll därför uppe till debatt och utredning – utan att det resulterade i betydande förändringar.⁶⁶¹ Det skulle dröja ända till 1952 innan frågan fick en lösning, i vilken stenografernas arbetsflöde spelade en viktig roll.

I stora drag var stenograforganisationen och dess arbetsflöde ganska oförändrad från slutet av 1800-talet fram till 1950-talets början.⁶⁶² Processen att omvandla ledamöters muntliga anförande till tryckt protokolltext följde ett antal reglerade steg. Över tid påverkade visserligen stenografernas anställningsformer, ljudupptagningsteknikens utveckling och riksdagens reviderade ordningsstadga detta arbete. Medan vissa moment var mer stabila över tid blev andra steg adderade som justerade flödesschemat. Riksdagens försök att upprätthålla vad Cornelia Vismann kallat för ordagrannhetens regim blev emellertid snabbt invecklade – och i förlängningen besvärliga att beskriva och studera på nära håll.⁶⁶³

I en artikel i *Tidning för svensk snabbskrift* från 1917 gav riksdagsstenografen Erik Elfner en målande beskrivning av kollegornas arbetsförhållanden och hur utskriften av anförandena gick till. Vid den tiden var tjugotre stenografer anställda i andra kammaren och fjorton i första kammaren.⁶⁶⁴ Före Jetta Lundgren (1867–1937) – verksam i andra kammaren mellan 1909 och 1919 – bestod riksdagens stenografkår uteslutande av män.⁶⁶⁵ Av dessa var fem respektive tre så kallade förste stenografer, en senior yrkesroll inom protokollkansliet. Två och två turades stenograferna om att sitta i kammaren under plenum, vid denna tid oftast förlagt på onsdagar och lördagar från klockan elva på förmiddagen. De stenograferade i fyrtiofem minuter innan de blev utbytta av nästa par, medan en förstestenograf antecknade under ett nittio minuters pass för att skapa kontinuitet.

När stenografparet blev utbytt samlade de ihop sina stenogram, avlägsnade sig från kammaren och påbörjade utskrivningen av referatet. Efter som de stenograferade tillsammans jämfördes stenogrammen dem emellan – så kallad kollationering – för att man skulle kunna komma till rätta med eventuella missuppfattningar. Risker för slikt var överhängande; de kunde orsakats av dålig akustik, ledamöters eventuella lågmäldhet eller diverse dunkla passager. Som vi påpekat gjorde sorlet i kammaren det också besvärligt för riksdagsstenograferna. Efter kollationeringen krävdes ofta att stenografen konsulterade till debatten relaterade motioner, propositioner

Stenografernas skrivbord var väl tilltaget och placerat centralt i kamrarna på Helgeandsholmen. Bilderna är tagna under 1910-talet och kommer från Stockholms stadsmuseums Gråarkssamling. Framför talmannen sitter två stenografer och en förste stenograf och arbetar. Vid denna tidpunkt varade ett stenografpass i trekvart, sedan blev de utbytta av nästa par. Fast förstestenografen, han satt längre – detta för att säkra kontinuiteten i skarven mellan bytena.

~~11~~ 11
V7 p. 32

25 - n.c. 11/14/1

[The handwriting in this block is extremely faint and illegible.]

65-7

I have been thinking of you
 very much lately, and
 wondering how you are
 getting on. I hope you
 are well and happy. I
 am still in the same
 old place, but I am
 doing as well as I can.

Riksdagsstenogram ser (för många av oss) helt obegripliga ut – vilket förmodligen är en anledning till att de allra flesta gallrats. Men just detta stenogram, antecknat i blyerts på ett större ark och daterat till den 15/3 1916, har bevarats i riksdagens arkiv. Annat var det i *Tidning för svensk snabbskrift*, den trycktes nämligen delvis i stenografi – liksom den efterföljande *Stenografen: tidskrift för stenografiska spörsmål*. Bägge tidskrifter innehöll dessutom regelbundet reportage om riksdagsstenograferna. Av illustrationer från 1929 framgår att till synes helt olika arbetsförhållanden kunde präglade det stenografiska arbetet i Sveriges riksdag.

och utskottsbetänkanden – och inte minst de angivna språkråden – för att skapa ett stringent referat. I högerpartiets medlemstidning *Medborgaren* påpekades det senare, i ett reportage från 1948, att en timmes riksdagsanförande tog omkring tio timmar att redigera. Detta arbete fordrade ofta mer än den tid då stenografen uppehöll sig i riksdagshuset; redigeringen kunde därför fortsätta hemma eller på den andra arbetsplatsen.⁶⁶⁶

Länge var yrket som riksdagsstenograf nämligen en prestigefylld bisyssla – nästan alla stenografer hade dubbla anställningar, varav den andra ofta var på ett statligt ämbetsverk. Eftersom varje stenograf sällan gjorde fler än två stenografpass i kammaren per plenum framstod den typen av dubbla anställningar som ett naturligt upplägg. Den skulle inte komma att ifrågasättas på allvar förrän under 1970-talets anställningsskyddslagstiftning. På stenografen Elfners tid innebar två inställelser om fyrtiofem minuter i andra kammaren, som alltså hade nio stenografpar, en sammanlagd plenumtid på mer än tretton timmar.

Det var inte bara de medietekniker som fanns tillgängliga för nedskrivning som påverkade omvandlingsprocessen från tal till text: kombinationen av debatternas oberäknelighet – med nattplena som kunde sträcka sig in på småtimmarna – och stenografernas anställningsförhållanden kunde också få konsekvenser för protokollframställningen. I sin bok *Herr greve och talman* redogör Gösta Julin för en pikant anekdot som, sann eller ej, ger inblick i riksdagsstenografernas arbetsförhållanden. En av stenograferna hade för vana att avvakta kvällsplenum från en närliggande restaurang i kvarteret Rosenbad, där han också kunde se om lamporna i riksdagshuset var tända eller släckta, detta för att vid behov snabbt kunna inställa sig för ännu ett stenografpass. En vårkväll var stenografen säker på att plenum skulle avslutas innan han behövde rycka in en andra gång. Men när mannen i vanlig ordning satt och superade och drack på restaurangen såg han plötsligt att lamporna fortfarande lyste på Helgeandsholmen. En riksdagsvaktmästare, som visste var stenografen brukade hålla hus på kvällarna, kom snart inspringande till restaurangen och meddelade att mannen snart skulle behöva inställa sig. Stenografen svepte sina sista glas på bordet innan han snabbt tog sig över Riksbron och lyckades infinna sig i tid till sitt pass i kammaren. Men när stenografen morgon därpå skulle skriva ut stenogrammet upptäckte han att det sida upp och sida ner bara stod upprepat ett enda ord: kanariefågel. När han i panik rådfrågade sin parhäst i kammaren om vad ledamoten hade sagt under passet framkom att även han hade varit på

lokal med liknande resultat. Men som tur var visade det sig att ledamoten i fråga var en god bekant till stenografen som mycket väl kände till hans sätt att argumentera i kammaren. Räddningen blev att stenografen själv författade ett anförande från höften som ledamoten godkände.⁶⁶⁷

Skeendet i Julins beskrivning är naturligtvis inte typiskt för hur det stenografiska efterarbetet brukade gå till. Överföringsprocessen var noggrann och fylld av idel kontrollinstanser. Vi har ju i ett tidigare kapitel skrivit om både korrekturläsare och motläsare, de senare läste högt och kontrollerade ändringar (senare i tryckprocessen). För när det stenografiska referatet var färdigställt tog utskrivning vid – just genom uppläsning till en maskinskrivare. Kammarens tal omvandlades alltså till text – som muntligen lästes ånyo för nedteckning på maskin (eller med penna); tveklöst en sorts medial rundgång. Vid genomläsning av utskriften kunde eventuella hörfel från maskinskrivaren identifieras och andra redigeringar göras innan den reviderade utskriften skickades till förstestenografen – som i sin tur läste, granskade och skrev ut ytterligare en ny version av texten. Arbetet med att få ut en redigerad utskrift av ett stenografipass i kammaren – från kollationeringen till förstestenografens handpåläggning – fick inte ta mer än två dygn. På den tredje dagen efter att ledamoten hade hållit sitt anförande skulle utskriften finnas tillgänglig för justering; först efter sammanlagt fem dagar kunde referaten gå vidare till korrekturläsning och den fortsatta sättningsprocessen.⁶⁶⁸

Debatten om mekanisk röstupptagning tar fart

Under 1930-talet väcktes frågan på nytt om snabbare framställning av protokollen. I den offentliga utredning från 1931, som behandlade ändringar i riksdagens arbetsformer och som vi flera gånger tidigare har återkommit till, underströks den samhälleliga relevansen för en skyndsammare utgivning. ”Såväl för riksdagens egna ledamöter som för allmänheten och särskilt för tidningspressen torde det vara av stort intresse att efter en viktig kammardebatt snarast möjligt få tillgång till det tryckta protokollet.”⁶⁶⁹ Utredningskommittén avstod emellertid från att lämna förslag för att möta detta behov. Några år senare, 1935, föredrog professor Karl Gustaf Westman (1876–1944), tillika förstakammarledamot för Bondeförbundet, frågan på Publicistklubben som diskuterade problemet med långsam protokollframställning – och därefter skickade en officiell framställan till

riksdagen. Ett av önskemålen som framfördes var att få tillgång till de tryckta riksdagsreferaten inom ett dygn efter debatten eftersom intresset för den diskuterade frågan då fortfarande var levande.⁶⁷⁰

Året därpå (1936) lämnade Sigfrid Hansson (1884–1939), socialdemokrat i första kammaren, in en motion om att snabba på utgivningen av de utskrivna stenogrammen.⁶⁷¹ När första kammarens tillfälliga utskott tog upp Hanssons motion föreslogs att en utredning om snabbare publicering av protokoll skulle tillsättas. Kammardebatten blev kort och utskottets förslag klubbades igenom. Endast Carl Lindhagen uttalade sig. Han var positiv men inskräppte dels vikten av att det anställdes riksdagsstenografer ”som verka lika bra som en voteringsmaskin”, dels att utredningen inte skulle glömma bort att undersöka införandet av ”en elektrisk apparat, som heter Edifon och som lär ordagrant upptaga vad talare faktiskt sagt”.⁶⁷² När Riksgäldskontoret i samråd med kammarens kanslipersonal tillsatte 1936 års stenografutredning omfattade uppdraget även det som Lindhagen hade uppmärksammat: frågan om mekanisk röstupptagning för att rationalisera stenograforganisationen och protokollproduktionen.

”Inscription is a form of intervention”, menar mediehistorikern Lisa Gitelman, ”into which new machinery continues to interpose. Ink is imposed on paper, while pens and keyboards intrude into the posture of hands. Grooves are incised into phonograph records, while sound echoes in our ears”.⁶⁷³ Genom mediehistorien har olika tekniker för protokollföringen utvecklats, använts – ofta parallellt med varandra – och gått i graven. Ett tidigt stenografiskt system uppfanns redan för tvåtusen år sedan av Marcus Tullius Tiro (ca 103–40 f Kr), en av Ciceros (106–43 f Kr) privatsekreterare, och fick namnet efter slaven Tiro själv: *notae tironianae* – tironsk snabbskrift. Dåtidsens stenografer nedtecknade bokstäver och förkortningar på vaxtavlor, som lätt kunde slätas ut och återanvändas.⁶⁷⁴ I den svenska ståndsriksdagen höll protokollförare sig med gåspenna. Under första halvan av tvåkamartiden blev det sedermera standard att skriva – och skriva ut – protokollen med blyerts-, respektive stålpena.⁶⁷⁵ På kontinenten fick stenografin en renässans under slutet av 1800-talet med flera skrivmaskinbaserade patent och prototyper som lanserades på marknaden.⁶⁷⁶ Det är värt att notera det något ironiska i att stenografin – förknippad med handskrift – som profession alltså växte fram i nära relation till skrivmaskinen. Enligt Gösta Julin gjorde skrivmaskinen debut som stenografiskt utskriftsverktyg i riksdagen 1899, men den tekniken var något som stenograferna

En modern arbetsplats inkluderade under mellankrigstiden inte bara telefoner, utan gärna också inspelningsapparaten Edifon – den på bilden är konstruerad av Bolinders mekaniska verkstad. Det var en sådan apparat som Carl Lindhagen uppmanade 1936 års stenografutredning att se närmare på, detta för att om möjligt spela in vad kamrarnas ledamöter ordagrant anförde under plenum. Tekniska museet.

inledningsvis själva fick bekosta. Övergången skedde gradvis – eller snarare långsamt. ”Bläckets, stålpenans och den vackert präntade handskriftens vänner höll segt ställningarna”, enligt Julin. Men under 1920-talet skedde nästan all utskrift på maskin.⁶⁷⁷

Parallellt började mekanisk inspelning diskuteras som en teknik för att rationalisera röstupptagningen. För riksdagens stenografer var diktafonen ingen okänd medieteknologi i mitten på 1930-talet. När norska stortinget planerade att permittera stenografer 1931, med anledning av att diktafoner införts som stöd till protokollframställningen, citerade *Dagens Nyheter* en riksdagsstenograf som slog fast att ”idén att ersätta stenograferna med

diktafonen av olika slag är ganska gammal”. Men de överskuggande problemen med tekniken förföljde förhoppningarna om diktafonens möjligheter. I samma artikel konstaterades nämligen att ”diktafonen hör vad den hör, vare sig det är talarens egna ord eller hans grannes hostningar”.⁶⁷⁸ Den 1936 tillsatta stenografutredning avfärdade också idén att installera mekaniska ljudupptagningsapparater i kammaren – med en aversion som ju även gällde för de högtalare och mikrofoner vi tidigare behandlat. De kritiska argument som fördes fram handlade bland annat om att tekniken skulle medföra alltför stora kostnader, både för apparaterna i sig och den utökade personalstyrka som skulle krävas för att skriva ut de upptagna anförandena. Viktigt i utredningen var också de tryckta referatens legitimitet och osäkerheten kring om tekniken kunde åstadkomma ”ett fullgott resultat”.⁶⁷⁹

Utskottet som behandlade stenografutredning var däremot mer positivt till mekanisk röstupptagning. Man delade inte utredningens åsikt att en sådan teknik skulle vara för dyr, inte heller att stenografstyrkan skulle öka i storlek, tvärtom. Baserat på egna förfrågningar och erfarenheter sammanfattade utskottet att ”frågan om mekanisk upptagning av kamrarnas förhandlingar synes böra närmare övervägas och prövas”.⁶⁸⁰ Dessa erfarenheter byggde delvis på en demonstration av en så kallad telediphoneanläggning, en ljudinspelningsutrustning som florerade vid denna tid. Som vi påpekade i kapitel tre så provades denna utrustning av utskottet, där det främst var Allan Vougt som talade sig varm för slika tekniska hjälpmedel – till och med in i apparaten. Men åsikterna om resultatets kvalitet gick som sagt i sär. Medan Vougt menade att tekniken fungerade perfekt, antog hans utskottskollega och högerpartisten Claes Lindskog (1870–1954) en motsatt position: ”Jag vill se den apparat, som urskiljer eller särskiljer en talares ord från allt mummel och sorl, som finnes i kammaren samtidigt. Den maskinen tror jag icke, att man får fatt i.”⁶⁸¹ Att särskilja tal från brus var också stenografernas uppgift; det var något som mekanisk röstupptagning var tänkt att underlätta.⁶⁸² I sitt samlade utlåtande slog utskottet ändå fast att tekniken hade god potential och menade att ”det tekniska problemet i huvudsak är löst”. Det föreslogs därför att Riksgäldsfullmäktige skulle följa den tekniska utvecklingen på området.⁶⁸³ I efterhand framstår dock utskottets bedömning om införandet av mekanisk röstupptagning som optimistisk. Det skulle dröja trettio år innan en sådan inspelningsteknik infördes fullt ut.

Det bör dock framhållas att stenografutredningens huvudsakliga uppgift var att undersöka hur riksdagsprotokollen kunde tillgängliggöras snabbare, där mekanisk röstupptagning alltså var ett av alternativen. Ett annat gällde möjligheten att ge ut olika versioner av debattutskriften. Utredningen landade i ett förslag där pressen skulle få tillgång till ett stencilerat utkast av kammardebatten som inte nödvändigtvis hade hunnit justerats av de medverkande ledamöterna.⁶⁸⁴ Tanken var fortfarande att det slutgiltiga och tryckta protokollet skulle utgöra den officiella uppteckningen av kammardebatterna. Men rätten till justering var en känslig knäckfråga eftersom den kunde äventyra utskriftens legitimitet. Utskottet avslag därför utredningens förslag om ett preliminärt protokoll på dessa grunder – men också för att man såg en risk i att ledamöterna kunde bli tvungna att lämna kammaren mitt under plenum om de trots allt ville hinna med justeringen innan utskriften delades ut till pressen.⁶⁸⁵

Kammaren gick på utskottets förslag: legitimitet trumfade snabbhet och rationalisering. Även om flera ledamöter önskade raskare protokoll-publicering vägrade värdet om justeringsrätten tyngre. Enstaka ledamöter tonade också ned behovet av en snabbare utgivning. Socialdemokraten (och tidigare möbelsnickaren) Erik Fast (1883–1976) till exempel, som också satt i det aktuella utskottet, menade att tidningarna ändå inte kunde ge mer utrymme till riksdagsdebatterna och att det ändå ofta rörde sig om ett slags publicerade koncentrat av anföranden.⁶⁸⁶ Utskottets försiktigt positiva inställning till mekanisk röstupptagning godtogs av kammaren.

En mediehistoriskt intressant aspekt lyftes fram av den teknikpositiva Vougt. Även om vi tidigare citerat honom *in extenso*, så förtjänar han att ånyo uppmärksammas. Han påpekade nämligen att anledningen till att telediphonen fungerade så bra när den testades inför utskottet just var dess *begränsningar* att registrera ljud från långt håll. ”Jag tror icke, att kammaren alls skall behöva bli skrämmd av vad som säges om att allt det sorl, som förekommer vid sidan om den talande, skulle komma att tagas upp på rullen.” För så var inte alls fallet, påpekade han. Eventuellt sorlande i kammaren registrerades endast i en radie på cirka ”1.5 [till] högst 2 meter från apparaten. Och skulle man stå i talarstolen, kommer det icke att höras någonting alls av sorlet. Dessutom skulle var och en vid sin plats ha en apparat att tala i, och ingenting ovidkommande skulle upptagas i denna”.⁶⁸⁷ Senare apparaters förbättrade förmåga att fånga upp röster och annat ljud

i kammaren skulle paradoxalt nog leda till nya problem med sådant som uppfattades som brus och prassel.

Snabbprotokollets införande och prov med mekanisk röstupptagning

1936 års stenografutredning lyckades inte rubba *status quo*. Frågorna om flinkare protokollframställning och användande av mekanisk röstupptagning sköts på framtiden. När det gällde snabbare publicering av protokoll framställdes detta å ena sidan som en angelägen fråga att lösa, men det konstaterades å den andra sidan att det inte fanns rätt verktyg att lösa problemet med. När bankoutskottet 1947 presenterade sitt förslag om rationalisering av riksdagstrycket menade det till exempel att tiden fortfarande inte var mogen för något genombrott i denna fråga – men att fortsatt utredning var önskvärd.⁶⁸⁸ Riksgäldsfullmäktige – och dess direktör Fredrik Sandberg (1884–1970) – fick uppdraget att fortsätta att bevaka och utreda. Ytterligare år förflöt; en ny motion väcktes i frågan 1950, men eftersom Sandberg fortfarande utredde avslogs den av bankoutskottet.⁶⁸⁹ De problem som inte riktigt gick att lösa var delvis sammankopplade och delvis i konflikt med varandra: att inte öka kostnaderna för stenograforganisationen, samt att upprätthålla protokollets legitimitet.

Under tiden försökte Sandberg att hitta en lösning på den långsamma protokollpubliceringen, bland annat genom att fokusera på riksdagsstenografernas arbetstempo och arbetsflöde. En utmaning var stenografpassen, som var betydligt längre än i andra länder. Vid denna tid satt en stenograf i andra kammaren i sextio minuter, att jämföra med motsvarande femton minuter i Norge, tio minuter i USA – och bara två minuter i Frankrike. Den långa passtiden i Sverige var delvis konstruerad efter stenografernas anställningsförhållanden; riksdagsstenografi var ju en bisyssla. När första kammaren hade fem stenografpar som satt vardera en timme, ja då var det fullt möjligt att gå till sin ordinarie anställning efter ett arbetspass. Beroende på debattens längd krävdes det inte alltid att man inställde sig för ytterligare ett pass. Ett kortare passsystem bedömdes å ena sidan kunna kapa publiceringstiden för protokollen, men skulle å andra sidan kräva något som liknade heltidsanställningar, vilket i sin tur riskerade att leda till ökade kostnader. Den ekonomiska dimensionen i diskussionerna om att rationalisera protokollens framställning hade som sagt alltid varit

Att döma av mängden stenografer som är samlade kring skrivbordet nedanför talmannen i andra kammaren är det möjligen dags för byte av arbetspass. Skuggor hastar förbi. Fotografiet är taget av Anton Blomberg, och kan dateras till tidigt 1900-tal. Stadsmuseet i Stockholm.

närvarande, och det är ingen slump att frågan ofta hamnade på bankoutskottets bord.

Eftersom Sandberg försökte undvika ökade kostnader föreslog han en kompromiss med stenografpass på trettio minuter, något som hade prövats under riksdagens vårsession 1950. För att ytterligare snabba på utgivningen föreslog han också att ett preliminärt protokoll skulle ges ut som bara innehöll anförandena och inte stomprotokollet, där sådant som beslut, närvarolistor och andra kammaraktiviteter registrerades. Detta skulle dock leda till ökade tryckkostnader – något som naturligtvis inte uppskattades av bankoutskottet som avslag förslaget. Likväl ansåg utskottet att frågan om en snabbare publicering av riksdagsprotokollen fortfarande var av sådan vikt att den ”utan onödig tidsutdräkt” behövde få en lösning. Riksdagen gjorde då som den brukade – utskottets förslag var att tillsätta ännu en utredning.⁶⁹⁰

Vid det här laget låg utredningar, utlåtanden, motioner och debatter om snabbare publicering av riksdagsprotokoll staplade på varandra. Det började knorras alltmer bland ledamöterna. I kammardebatten om förslaget att tillsätta ännu en utredning fälldes därför en hel del syrliga kommentarer. Folkpartisten Åke Holmbäck (1889–1976) inledde debatten och konstaterade att frågan ”om åtgärder för snabbare publicering av riksdagens protokoll hör till de mera segslitna spörsmål, som kamrarna ha att debattera”.⁶⁹¹ I andra kammaren noterade socialdemokraten Rolf Edberg (1912–1997) att ”man slås ofta av hur lätt vi i detta hus ha att reformera för andra men hur svårt vi ha att reformera för oss själva”.⁶⁹² Likväl godtog riksdagen

förslaget om att tillsätta en ny Riksgäldsutredning. Kommentarer i dagspressen var kritiska. En insändare i *Svenska Dagbladet* menade att en remissdebatt utan "ordentliga snabbprotokoll är stort slöseri med både tid och pengar"; resurserna för att införa sådana protokoll borde betraktas som "billiga 'annonskostnader' för demokratin".⁶⁹³

Till skillnad från Fredrik Sandbergs enmansutredning satte Riksgäldsfullmäktige denna gång ihop en parlamentarisk kommitté – 1951 års kommitté för riksdagens protokoll – med sex ledamöter och bondeförbundaren Karl Artur Ryberg (1882–1955) som ordförande. Under sitt verksamma år noterade kommittén att utgivningen av ett protokoll kunde ta mellan fjorton och sexton dagar i första kammaren, och mellan femton och nitton dagar i andra kammaren. Jämförelser gjordes med de nordiska länderna där det var praxis att ge ut ett preliminärt debattprotokoll. I Norge framställdes ett sådant tre till fem dagar efter plenum, i Danmark skedde det dagen efter kammardebatten och i Finland skrevs stenogrammen ut omedelbart och exemplar av dessa delades ut till pressen under pågående plenum (även om tryckningen skedde några dagar senare). Skillnaden gentemot det svenska systemet berodde bland annat på granskningsprocessen och ledamöternas tid för justering. I sitt betänkande föreslog därför kommittén – likt andra före den – att ett preliminärt protokoll skulle ges ut som bara innehöll debatterna och inte stomprotokollet, det vill säga noteringar om närvaro, voteringar, beslut med mera. En sådan utgivning beräknades kunna ske redan dagen efter plenum, likt förfarandet i Danmark, eller i särskilda fall två dagar senare. Ett annat förslag var att de preliminära protokollen skulle tryckas (och alltså inte ges ut med billigare stencilteknik). Protokollens ekonomi och legitimitet vägdes mot varandra; det hela var i högsta grad en förhandlingsfråga.

Precis som utredare Sandberg ville kommittén dessutom minska längden på stenografpassen. I de jämförda parlamenten arbetade ingen stenograf längre än femton minuter i kammaren; Sverige framstod här som en anomali. Kommittén ville även pressa ner riksdagsstenografernas passtid, men gav med sig efter protester från protokollkansliet som menade att det skulle äventyra stenografernas andra anställningar. Liksom Sandberg landade utredningen i ett förslag på trettio minuters pass för ordinarie stenografer, samt en och en halv timme för förste stenografer. I övrigt förordades inga större ändringar av stenografernas arbetssätt. Däremot föreslogs förändringar i stenograforganisationen med ett gemensamt steno-

grafkansli för båda kamrarna, och en särskild maskinskrivningsavdelning. Syftet med det senare var att rationalisera en del i processen att framställa protokoll där stenografen skulle läsa upp sitt redigerade – men för andra oläsbara – stenogram för någon som samtidigt skrev ut det på maskin.⁶⁹⁴

När 1951 års kommitté för riksdagens protokoll presenterade sitt betänkande ställde sig utskottet bakom förslaget att införa ett så kallat snabbprotokoll, som också ledde till kortare stenografpass i kammaren. Efter positiva utvärderingar sänktes passen ytterligare, från trettio till femton minuter.⁶⁹⁵ De flesta verkade till sist nöjda över att äntligen ha uppnått en lösning på det utdragna problemet med protokollens långsamma utgivning. Riksdagen gick på utskottets linje, och i andra kammaren var ingen intresserad av att debattera frågan före votering.⁶⁹⁶

Beslutet att införa snabbprotokoll innebar en omförhandling av det tryckta ordets legitimitet. Den giltighet som garanterades av ledamöternas justering fick man ge avkall på när det istället blev värdefullt med en publiceringshastighet som upprätthöll det tryckta ordets relevans. Den nya protokollformen trycktes på ett gultonat papper, delvis som ett sätt att särskilja snabbprotokollet från det slutgiltiga protokollet och därmed betona den auktoritativa skillnaden mellan dem. Därtill fästes en brasklapp till det preliminära protokollet för att friskriva riksdagen från eventuella misstag, en nyhet som även dagspressen plockade upp. ”Reservation göres för eventuella missförstånd eller tryckfel. I sitt slutgiltiga skick kommer anförandena att införas i kammarens protokoll.”⁶⁹⁷

Förändring togs också emot positivt; ”kostnaderna för reformen är obetydliga i [jämförelse] med den vinst, som tillhandahållandet av dessa snabbprotokoll skulle innebära”, menade bland annat *Stockholms-Tidningen*.⁶⁹⁸ *Morgon-Tidningen* konstaterade syrligt att protokollen nu skulle kunna ”bli aktuell läsning istället för uteslutande källmaterial för historieforskaren”.⁶⁹⁹ Tidningarna hade som bekant intresse av en snabbare utgivningen av protokollen för att underlätta bevakningen av riksdagen, inte minst landsortspressen. Vissa ledamöter var emellertid oroliga över att spridningen av snabbare och mindre redigerade protokoll kunde förändra talarkulturen i kammaren. Till exempel menade Oscar Werner (1889–1970) från Bondeförbundet att mindre rutinerade talare skulle föredra att tala från manus eller helt enkelt avstå ”att yttra sig inför risken att säga en ’groda’”.⁷⁰⁰ Risken för felsägningar och gängse talspråk betraktades däremot av pressen som en fördel. ”Protokollen har blivit roligare, vilket inte innebär att riks-

dagsmännen blivit kvickare men däremot att åtskilligt trycks som mera visar vad de faktiskt sagt än vad de måhända velat säga.”⁷⁰¹

Parallellt med att snabbprotokollets införande utreddes fortsatte försöken med mekanisk röstupptagning i kamrarna. Liksom i frågan om snabbprotokollen vägdes den ekonomiska aspekten mot den praktiska nyttan. Huvudfrågan gällde huruvida en sådan teknik kunde bistå stenograferna i deras arbete – och kanske till och med delvis ersätta dem. Därtill synliggjorde mekanisk röstupptagning det praktiska arbetet i kammaren, liksom hur tekniken eventuellt behövde anpassas därefter (och tvärtom). Redan under Fredrik Sandbergs enmannautredning hade det gjorts ett prov med mekanisk röstupptagning utifrån en halvtimmes kammardebatt som ägde rum i december 1949. Försöket utfördes med diktafon från talarstolen, under vad som beskrevs som ”gynnsamma omständigheter”: inga korta och spontana replikskiften utan bara förberedda inledningsanföranden från talarstolen – inte från bänkarna – av ledamöter som talade ”relativt långsamt och distinkt”. Likväl noterades brister i utskrifterna som berodde på ”hörfel” under uppspelningen. Till exempel skrevs ”besök” ut som ”försök”, ”kommunala” som ”sociala”, och ”restaureringsarbete” som ”reduceringsarbete” – bokstavsfel som idag påminner om de problem som vidhäftar många OCR-motorer (Optical Character Recognition) och tal-till-text-modeller.⁷⁰² Sandberg slog därför fast att det inte kunde komma på fråga att enbart tillämpa ett system med mekanisk röstupptagning av kammaranföranden, även om det bara skulle ske från talarstolen. Samtidigt förordnades, i vanlig ordning, fortsatta utredningsförsök eftersom det – återigen – förväntades att röstupptagningstekniken inom en snar framtid skulle bli allt bättre. Bankoutskottet delade denna uppfattning.

Även den efterföljande 1951 års kommitté för riksdagens protokoll ägnade mycket möda åt att fortsätta försöken med mekanisk röstupptagning. Det gjordes bland annat utblickar till andra parlament. I utredningen noterades att försök gjorts i en rad länder, i syfte att utvärdera huruvida en sådan teknik kunde stödja stenografernas arbete. Resultaten var tentativa. I Danmark hade det konstaterats att mekanisk upptagning förlängde snarare än förkortade debattprotokollens utgivningstid, mest på grund av en ökad mängd redaktionella rättelser under utskriftsprocessen; i Belgien hade liknande försök avfärdats med hänvisning till tekniska tillkortakommanden.⁷⁰³ Protokollutredningen anordnade även två egna försök med mekanisk upptagning i bägge kamrar våren 1951. Vid det första försöket

upptogs anföranden endast från talarstolen, medan det vid det andra försöket också hade placerats ut dikteringsmaskiner vid statsrådsbänkarna. Inspelningarna gjordes på skivor avsedda för tio minuters ljudupptagning. Tiden för utskrifterna – som påbörjades omedelbart efter en skivas upptagning – varierade kraftigt beroende på möjligheten att uppfatta vad som hade fastnat på inspelningen, och hur fort ledamoten hade talat.

Vid utvärderingen av resultaten drogs liknande slutsatser som vid försöken i det danska parlamentet: att enbart basera utskrifterna av anförandena på den mekaniska röstupptagningen skulle ta betydligt längre tid – cirka en timme längre för ett tio minuters anförande – än med den nuvarande befintliga stenografmodellen. Det var minst sagt nedslående. Kommittén menade också att om mekanisk upptagning skulle införas hade det å ena sidan blivit både väldigt dyrt och tekniskt utmanande att installera sådan teknik i varje ledamotsbänk. Fast om man begränsade upptagningen till endast talarstolen, skulle å andra sidan tekniken villkora att alla anföranden hölls vid samma plats, även korta genmälen – men det var något som bedömdes både ”förtynga arbetet i plenum och otvivelaktigt i hög grad minska intresset för debatterna”.⁷⁰⁴ Parlamentets sessioner skulle inte anpassas efter teknikens begränsningar. Däremot föreslog kommittén att dikteringsmaskiner skulle köpas in som stöd vid sidan av den stenografiska ljudupptagningen. Liksom tidigare utredningsinsatser noterades därtill att röstupptagningstekniken förstås var under utveckling. Kommittén föreslog således att inköpta dikteringsmaskiner tills vidare skulle placeras invid talarstolen för att på så sätt fortsätta att samla in erfarenheter kring teknikanvändningen. Utskottet ställde sig bakom detta förslag.⁷⁰⁵

Medan snabbprotokollet snart etablerade sig som en vedertagen del i processen att omvandla ledamöternas tal till det slutgiltiga protokollet så gick det trögt att lansera mekanisk röstupptagning. Ytterligare prov gjordes förvisso i andra kammaren under 1952 men utvärderingen av dessa visade att samma problematik kvarstod, inte minst gällde det svårigheten att uppfatta vad talaren sagt. Det noterades också (återigen) att om man skulle köpa in den utrustning som fanns på marknaden skulle ledamöterna behöva rätta sig efter tekniken – inte tvärtom: ”Vid den mekaniska upptagningen måste talaren anpassa sig för denna. Han måste tala tydligt och framför mikrofonen.”⁷⁰⁶ En storskalig mekanisk upptagning fick vänta, ett tag till i alla fall. Men även om den stenografiska

upptagningen hade trumfat den mekaniska hade protokollorganisationen stöpts om för att passa den nya ordningen med snabbprotokollen. Det hade också skett en omförhandling av det tryckta ordets legitimitet. Tidigare var den justering prioriterad som garanterade giltigheten, nu värdesattes istället den publiceringshastighet som upprätthöll det tryckta ordets relevans.

Mot storskalig mekanisk röstupptagning

Medan snabbprotokollet löste problemet med långsam protokollutgivning lämnades frågan om mekanisk röstupptagning hängande. 1953 års försök med sådan upptagning hade förvisso genererat vad som karakteriserades som tillfredsställande resultat. Likväl ansåg bankoutskottet att tiden fortfarande inte var mogen för en fullskalig implementering. Frågan handlade inte heller längre bara om röstupptagningen som en del i framställningen av protokollet – utan kopplades även samman med ljudåtergivningen i kammaren. Som vi påpekade i ett tidigare kapitel hade Riksdagens ekonomibyrå kontakt med Ericsson våren 1955 kring att installera en ny högtalaranläggning i bägge kamrarna. En utredare från Radiotjänst hade därtill kommit med förslag till bankoutskottet att när teknik för ljudupptagning väl skulle inhandlas – ja, då borde den kopplas samman med ett nytt högtalarsystem. Också här yttrade sig utskottet positivt men valde att inte lägga fram ett skarpt förslag i frågan. I vanlig ordning föreslogs istället fortsatta prov med mekanisk röstupptagning.⁷⁰⁷ Men det skulle dröja tio år innan dessa försök verkställdes på nytt.

Att försöken med bandinspelade kammardebatter lades på hyllan berodde möjligen på att behoven inte var tillräckligt tydliga, särskilt inte de ekonomiska. Försöken i början av 1950-talet hade till exempel visat att ny teknik inte nödvändigtvis skulle generera några effektivitetsvinster, snarare tvärtom. En annan anledning var att frågan gick från att vara en politisk angelägenhet – sammankopplad med snabbare utgivning av protokoll – till att bli en teknisk fråga. När stenografernas arbetsflöde kalibrerades om efter snabbprotokollets principer löstes ett politiskt problem; nu kunde kammardebatterna nå ut snabbare och bredare till det omgivande samhället. Spörsmålet om diktafonteknikens användning i kammaren blev därmed vingklippt. När mekanisk röstupptagning återaktualiserades på 1960-talet var det på riksdagsadministrationens initiativ,

inte på ledamöternas. Frågan genererade således varken motioner eller debatt, och detsamma gällde stenografernas roll och arbete.⁷⁰⁸ På så sätt förpassades protokollföringspraktikerna successivt till vardagens osynliga medicinfrastrukturer som först brukar träda fram när de faller samman.

Även om röstupptagningsfrågan blev en internbyråkratisk angelägenhet betydde det inte att den var präglad av konsensus. Om stenograferna skulle använda bandinspelade debatter som underlag för transkribering, hur skulle då eventuella hörfel hanteras? Och hur skulle tidsåtgången att publicera snabbprotokollen påverkas? Dessa och andra frågor var ömma punkter. Fast när mekanisk röstupptagning åter hamnade på agendan 1964 var det på grund av att en annan utmaning hade seglat upp som ett överordnat problem: rekryteringen av riksdagsstenografer.

Snabbprotokollets införande hade som sagt lett till kortare passtider, vilket innebar att stenograferna oftare behövde inställa sig i kammaren, något som i sin tur gjorde det svårare för dem att bibehålla arbetet som en bisyssla. Därtill skapade de återkommande diskussionerna kring diktafon-tekniken (som ersättare för stenografer) en osäkerhet kring yrkets framtid. Men problemet med stenografrekryteringen kunde ironiskt nog lösas, hävdade vissa, med mekanisk röstupptagning. Till exempel menade chefen för Riksdagens ekonomibyrå Arne Lokén (1909–1994) att upptagningen av kammardebatterna med hjälp av diktafoner kunde skrivas ut av andra, så kallade redaktörer, som inte nödvändigtvis behärskade konsten att stenografera.⁷⁰⁹ Kritikerna mot Lokéns förslag, bland annat andra kammarens sekreterare (och senare riksdagsdirektör), Sune K. Johansson (1922–2017), menade att risken med sådan redigering kunde leda till slarv och kräva tidsödande korrigeringar. ”Skulle [ledamöterna] finna att redigeringen genomgående blir sämre än tidigare föreligger risk att de – för att undvika merarbete i samband med justeringen – i ökad utsträckning övergår till att utforma sina anföranden mera skriftspråksmässigt eller att utarbeta skriftliga koncept till hela anföranden, vilket skulle motverka den hittillsvarande gynnsamma utvecklingen på detta område.”⁷¹⁰ Modellen för röstupptagning hade med andra ord betydelse för hur det politiska arbetet bedrevs och hur ledamöternas kommunikation i kammaren strukturerades. Risken att ledamöterna skulle behöva läsa upp färdigskrivna manus, alternativt att protokollredigeringen tog mer tid, handlade inte bara om anförandenas karaktär och om effektivitetsförluster. Det kunde också tolkas som en fråga om protokollets anseende och i förlängningen legitimitet.

En fråga som inställer sig är om Sveriges riksdags protokollpraktiker skiljde sig från andra parlament. I enlighet med lingvisten Stef Slembroucks iakttagelser om det brittiska parlamentet är det till exempel troligt att Sune K. Johanssons farhåga – liksom den tidigare nämnda bondeförbundaren Oscar Werners – också handlade om att riksdagsledamöter inte ville att de skulle framställas i dålig dager på grund av ett slarvigt protokoll. Detta kunde riskera att skapa längre justeringstid, som i sin tur skulle förlänga utgivningsprocessen. Riksdagens stenografororganisation hade sedan länge en stabil redigeringsprocess som försökte upprätthålla ett system som eftersträvade, med Slembroucks ord, ”a ’normal’ set of representation practices”.⁷¹¹ Skulle detta system äventyras – genom till exempel slarvfel, talspråk och okonventionella uttryck – kunde skriftspråkets illusion om en till synes korrekt representation av verkligheten brytas. Språkvetaren Rebecca Hughes har hävdad att sådana situationer kan skapa en alienerande effekt hos läsaren, som kanske inte erkänner texten som en korrekt återspeglning av vad som sades – även om det alltså ordagrant skulle kunna vara en spegling av vad som egentligen framförts.⁷¹² Detta kan också förstås som ett uttryck för hur skriftspråket hierarkiskt har blivit accepterat som den normala och neutrala uttrycksformen för att representera talspråket.⁷¹³ Men följderna av detta skulle också kunna vara att protokollspråket fick en motsatt och alienerande effekt på vissa läsare just på grund av sin polerade och högravande karaktär.

Under alla förhållanden så etablerades i riksdagen mot slutet av 1964 den så kallade Bandupptagningskommittén, med folkpartisten och andra kammarens förste vice talman Bertil von Friesen (1901–1990) som ordförande. Förutom två socialdemokratiska ledamöter från första kammaren – Erik Wärnberg (1919–1983) och Nils Ståhle (1901–1987) – var det en utpräglad tjänstemannakommitté med uppdrag att (ånyo) utreda mekanisk röstupptagning. Motivet bakom kommitténs tillsättning var uttryckligen oron för riksdagens förmåga att rekrytera kompetenta stenografer.⁷¹⁴ Rent praktiskt betraktade kommittén mekanisk röstupptagning som en fyrdelad fråga som spände över rummets utformning, ledamöternas sätt att tala, tillgänglig inspelningsteknologi och den mänskliga förmågan att ta till sig, transkribera och sedan redigera de inspelade anförandena. För att gå till botten med hur denna ekvation skulle lösas behövdes nya försök med och utvärderingar av dito röstupptagning. Under våren 1965 utfördes därför tre nya experiment med bandinspelning. Det första ägde rum i april i andra

I anslutning till fil. lic. Stig Ahlgrens artikel i SvD:s Fritt Forum söndagen den 22 september med rubriken Rösterna som medium berättar i denna artikel riksdagsman BERTIL von FRIESEN om en verksamhet som pågår inom riksdagen och som man räknar med kommer att bli av värde för inte minst historiker och statskunskapare. Det gäller att ta upp riksdagsmännens tal på band. von Friesen är ordförande i en kommitté som sysslar med detta. "Att jämföra protokollen med det levande ordet bör för den lyhörde bli ett komplement till uppfattningen om vederbörandes personlighet", skriver han. Artikelförfattaren återger exempel på vilket värde det talade ordet kan komma att få för den framtida forskningen.

Rösterna som dokument

I en elegant och lättvärd artikel har Stig Ahlgren med utgångspunkt från Yngve Holmbergs kritik mot Sveriges Radio analyserat det talade ordets effekt i jämförelse med det skrivna. Här gällde det också mikens betydelse i syfte att påverka tittaren-höraren.

I anslutning här till finns anledning att erinra om våra riksdagsmännens möjlighet att påverka. De anföranden man håller i kamrarna syftar väl endast skenbart till att påverka övriga eventuellt lyssnande ledamöter. Med TV:s och radions inträde på läktarna strävar många efter att göra intryck framför allt på TV-publiken; detta i synnerhet som TV-numrera har möjlighet att klippa i bandet.

Men frågan kan ses i ett mycket längre perspektiv. Som ordförande i något som heter så prosaiskt som Riksdagens bandupptagningskommitté har jag haft anledning syssla med problemet att talade ordet och det skrivna. Kommittén kom till i anslutning till en befärad stenografibrist i riksdagen. Vi fann att en bandupptagning av anförandena skulle dels underlätta stenografernas arbete, dels möjliggöra för icke stenografikunniga att med bandets hjälp återge ett anförande, så att det kunde presenteras i det färdiga protokollet.

Vi fann också att det var helt omöjligt att enbart med ledning av bandet återge vad talarerna öns-

kat framföra. Ett av typexemplen vid våra förundersökningar var mycket lärorikt — det gällde ett uttalande av vår framstående språkman professor Erik Wellander, som i utskriften blev mycket invecklat och delvis obegripligt men som när det framfördes verkade klart, övertygande och elegant. När jag som yngre riksdagsman ville avnjuta vad den store bondeledaren Axel Pettersson-Bramstorp hade på hjärtat var det inte så svårt att få klart för sig varför han syftade — en direkt utskrift av det sagda blev utan "tvåvning" ett sammelsurium.

I samband med att bandupptagningskommittén började sin verksamhet fick vi ett förslag från riksbibliotekarie Uno Willers som vi snart nappade på. Hur vore det, ansåg Willers, att göra talprov på riksdagens ledamöter att förvaras i KB:s radiofonoteck? Arbetet att anskaffa dessa talprov pågår för närvarande liksom upprättande av ett ändamålsenligt register. Syftet är inte bara att låta riksdagsmännen så smärningom få köpa en färdig skiva att för barn och barnbarn spelas upp under långa vinterkvällar med dåliga TV-program utan att låta våra unga statsvetare och historiker få en mera nyanserad bild av längesedan försvunna politikers sätt att uttrycka sig. Vi höre riksdagsmän uppvaktas oavbrutet med frågor från licentiander, doktorander och

forskningsgrupper med begäran om utdrag ur dagböcker eller lagrat minnesstoff. Jag skulle vilja uppmärksamma de här ungdomarna att i framtiden ägna någon uppmärksamhet åt dessa bandinspelningar. Att jämföra protokollen med det levande ordet bör för den lyhörde bli ett komplement till uppfattningen om vederbörandes personlighet.

Naturligtvis kan man säga att det väl inte är nödvändigt att ta röstprov på alla riksdagsmän. Men här inställer sig frågan som den stod för kommittén: vem är obetydlig och var skall man dra gränsen? Med den partiledarkult vi har i dag blir det för massmedia kanske bara dessa. Men historisk erfarenhet visar att även riksdagsmän som i det tidskede de levde skulle ha rubricerats som medelmåttor för eftervärld och forskning kommit att te sig mycket intressanta. Ett exempel är riksdagsmannen Johansson i Noraskog om vilken en pietetsfull Uppsalaforskare utgett ett antal band av hans dagböcker som för den historisk-politiskt intresserade är utomordentligt värdefulla.

Ingen konst är större än att återge själva atmosfären i ett författets tidskede. Som ett kanske ringa bidrag här till får ses riksdagens och nationalfonoteckets initiativ som förmodligen är så okänt att det förtjänar ett omnämnande.

BERTIL VON FRIESEN

I en artikel i Svenska Dagbladet (1/10 1968) påpekade Bandupptagningskommitténs ordförande Bertil von Friesen att mekaniska upptagningar av riksdagsledamöter inte bara handlade om att underlätta stenografernas arbete — de möjliggjorde också att riksdagens röster bevarades för framtiden som ett slags dokument och talprov.

kammaren — och gick allt annat än som planerat. Två av diktafonerna fungerade nämligen inte när provet skulle börja och "maskinskriverskorna" — som skulle skriva ut anförandena efter upptagningen — tog längre tid på sig än vad som först hade uppskattats. Riksdagsstenograferna Ernst L. Ekman och Bengt Lundin skrädde inte orden när de redogjorde för de utskrivna alstren.

Resultatet av redigerarnas arbete är helt otillfredsställande. Felstavade eller felutskrivna namn, t.o.m. på den som talade, har fått stå kvar, nytt stycke har ibland inte satts på flera sidor i följd, citat har inte kollationerats, anvisningarna för riksdagstrycket har inte tillämpats, instämmanden har inte antecknats, rubrik på ärendet har inte satts o.s.v. Och framför allt vimlar det, särskilt i de extemporerade anförandena, av språkliga otympligheter. Sådana förekommer på samtliga sidor där anförandet inte lästs upp innantill.⁷¹⁵

Några veckor senare gjordes ett nytt försök; antalet maskinskriverskor och redigerare hade nu utökats. ”Misslyckas vi imorgon, har vi misslyckats”, hade Arne Lokén ödesmättat konstaterat dagen före. Utifrån Ekman och Lundins utvärderingar är det dock svårt att dra någon annan slutsats än att även detta försök blev ett tillkortakommande. Främst gällde det kvalitén på utskrivna anföranden. ”Om vi skulle återge allt mot vilket vi har kritik att anföra, skulle det bli nästan lika långt som utskriften från provet.”⁷¹⁶

Men skam den som ger sig. Någon månad senare anordnades nya prov med mekanisk röstupptagning – med liknande negativa utvärderingar. Möjligen ska den kritiska tonen i Ekmans och Lundins evalueringar tolkas med försiktighet – för de var ju trots allt delvis partiska som verksamma riksdagsstenografer. I den tredje utvärderingen lyftes också den stenografiska metodens överlägsenhet fram. Det påpekades bland annat att bristerna i redigeringen vittnade om ”att tydligheten vid bandavlyssningen inte är lika stor som vid direkt åhörande [i kammaren]”.⁷¹⁷ För väl på plats där förbättrades stenografernas röstupptagningsförmåga, löd argumentet. Till sammans förstärkte syn och hörsel det rumsliga intrycket av anförandet som stenograferna parallellt förde ner med penna och papper. Betydelsen av stenografernas närvaro i kammaren för redigeringsarbetets kvalitet var något som länge hade lyfts fram, i alla fall av stenograferna själva.⁷¹⁸ Kroppens och sinnenas roll kunde även kopplas till trovärdigheten i det talade ordets omvandling till skriven text. Resonemangen påminde om idéer runt sekelskiftet 1900 om journalister som en sorts vittnesambassadörer, vars närvaro i händelsernas centrum skapade legitimitet för de nyheter de rapporterade.⁷¹⁹

Trots den upprepade kritiken noterade Bandupptagningskommittén att tekniken fungerade tillfredsställande för röstupptagning från själva talarstolen. Problem uppstod när ledamöter höll sina anföranden från kamma-

rens bänkar, vilket diktafonerna vid talarstolen hade svårt att registrera. Under riksdagens vårsession 1965 fördes det statistik över antalet hållna anföranden. Av drygt femtonhundra yttranden hade nästan niohundra en längd på högst tre minuter; flertalet av dessa uppskattades ha hållits från bänkarna där ledamöter var placerade. En till synes enkel lösning hade varit att ändra i riksdagens ordningsstadga och helt enkelt tvinga ledamöterna att alltid tala från talarstolen. Men kommittén såg en risk i att medietekniken då skulle dirigera kammararbetet; ”en sådan ändring skulle [också] minska livligheten och friskheten i debatterna”.⁷²⁰

I sitt slutbetänkande övervägde kommittén tre förslag. Det första handlade om att behålla den befintliga stenografororganisationen och dess arbetsätt utan mekanisk röstupptagning. Det avslogs med hänvisning till svårigheterna att rekrytera nya stenografer. Förslag nummer två gick i motsatt riktning: full implementering av mekanisk röstupptagning med anställda redigerare som skulle sköta utskriften. Det avslogs också, baserat på utvärderingarna av utskriften, vars bristande kvalitet riskerade att äventyra protokollets legitimitet. Det tredje förslaget var ett kombinerat system där bandupptagning användes som stöd och komplement till stenografin. Här framhölls att en stenograf som satt i kammaren tillsammans med en så kallad referent – som inte hade krav på sig att behärska stenografi – borde vara tillräckligt. Kompromissförslaget blev den linje som kommittén ställde sig bakom i det slutbetänkande som presenterades hösten 1965.⁷²¹ Till viss del uppmärksammades kommitténs arbete och förslag i dagspressen. Fast att bandupptagningsfrågan blivit en förvaltningsteknisk angelägenhet, och inte en fråga som engagerade och debatterades av ledamöter, satte också sin prägel på hur pressen refererade ärendet i sakliga redogörelser.⁷²²

Det som hände efter Bandupptagningskommitténs betänkande utvecklades till ett antiklimax. Talmanskonferensen – som var mottagare av utredningen – ställde sig positiv till kommitténs förslag. Man förordade att fortsätta försöksverksamheten med mekanisk röstupptagning under 1966 och därefter redovisa resultaten. Därtill bad man Riksgäldskontoret att komplettera den tekniska apparaturen för upptagning av anföranden som hölls från ledamöternas platser i kamrarna.⁷²³ Efter att dessa prov utförts och presenterats ställde sig talmanskonferensen 1967 bakom idén att köpa in utrustning för att ta upp anföranden på band även från bänkarna. Vid denna tidpunkt stod emellertid en ny författning för dörren – och därtill skulle riksdagshuset byggas om. Talmanskonferensen föreslog därför att

ingen ny utrustning skulle installeras i de nuvarande lokalerna. Det skulle istället göras i de nya provisoriska lokalerna – i Kulturhuset på Sergels torg – där riksdagen avsåg att husera under ombyggnationen (mellan 1971 och 1983).⁷²⁴ Frågan om mekanisk röstupptagning fick således en lösning med Bandupptagningskommittén. Från och med 1966 spelades ledamöternas anföranden in på band i strukturerad form, till en början bara från talarstolen – och sedan även från bänk. Stenograferna behöll sin professionella position parallellt med bandspelarna. Under enkammarriksdagens första år skulle deras arbetsflöde emellertid förändras och stöpas om med ny diktafonteknik. Men inte som ett verktyg för att lyssna på och transkribera de inspelade kammardebatterna, utan för att stenograferna *själva* skulle läsa in dessa anföranden på diktafon. Till detta ska anföras att praktikerna för att omvandla tal till text blev minst sagt komplicerade under 1970-talet eftersom en ny medieteknologi då introduceras i röstupptagningsflödet – automatisk databehandling.

Från tal till text till tal till text

– IBM:s MT-Composer introduceras

I samband med enkammarriksdagens införande 1971 – samt att den nya författningen trädde i kraft 1974 – gjordes en rad förändringar i riksdagens förvaltning. Det kom även att påverka hur stenografernas arbete organiserades. Vad gällde passen i kammaren hade man redan justerat dessa ytterligare under andra halvan av 1960-talet, från femton minuter till mellan fem och tio minuter beroende på situation och vilka stenografer som var i tjänst.⁷²⁵ De förändringar som infördes i början av 1970-talet byggde på olika aspekter som grep in i varandra. Dels handlade det om hur ny teknik påverkade stenografernas arbete, dels om hur kammarsammanslagningen stöpte om framställningen av protokoll, samt inte minst att stenografernas anställningsförhållanden förändrades.

Stenografernas arbete med att redigera ledamöternas anföranden kan med fördel betraktas som en form av ordbehandling. När vi talar om ordbehandlare idag handlar det ofta om någon form av apparat som kan registrera nedslag på ett tangentbord, göra ändringar i det som skrivits ner, skriva ut resultatet och spara och lagra textversioner. En av de mest basala funktionaliteterna hos en ordbehandlare är möjligheterna att ordna ord i rader. IBM:s MT-Composer – där MT stod för *magnetic tape* – var en av de

IBM MT-Composer lanserades i slutet av 1960-talet; det var en tidig ordbehandlare vars funktionalitet var inbyggd i ett skrivbord. Denna teknik integrerades av Sveriges riksdag i stenograflödet under enkammartidens första år. Telemuseet.

första ordbehandlarna i det här avseendet. Denna apparat var en skrivmaskin som var inbyggd i ett skrivbord med en integrerad funktion för att spela in och spela upp det skrivna på magnetiska band.⁷²⁶ Under tvåkammartidens sista år började denna composer-teknik införas för att rationalisera processen för riksdagsprotokollens sättning. Tanken var att snabbprotokollet skulle sättas i det så kallade terminalsystemet, alltså själva *composern*. På så vis skulle sättningen bli till en integrerad del i protokollframställningen – och inte som ett sista steg i redigeringsprocessen. Det gjorde att stenograferna själva blev sammankopplade i ett nytt flödessystem

för upptagning och utskrivning av ledamöternas anföranden. Efter prov med IBM:s MT-Composer – vilken tillhandahölls via Göteborgs Offsettryckeri AB (Gotab) – implementerades detta system i början av 1971.⁷²⁷

Integreringen av composer-tekniken i riksdagsstenografernas arbete är belysande för hur omvandlingen från tal till text var långt ifrån en linjär process. Efter ett fem minuters pass i kammaren renskrev stenografparet stenogrammet, vilket brukade ta en timmes arbete i anspråk. Därefter läste stenografen in det redigerade stenogrammet på diktafon. Magnetbandet med inspelningen skickades sedan – via riksdagens rörpost (som vi återkommer till senare i boken) – till Gotab för sättning. Väl framme där skrev administrativ personal in stenografens inlästa kammarpass i en textterminal, alltså i composer-systemet, där anförandet fick en preliminär sättning. Det tog cirka en timme. I nästa steg formaterades den tentativa sättningen och skickades tillbaka – med vändande rörpost – till protokollkansliet för kontroll och eventuellt korrekturarbete.⁷²⁸ Det senare innefattade även granskning av en förste stenograf innan protokollet gjordes tillgängligt för justering av riksdagsledamöterna. Efter det tryckta snabbprotokollet tog en eftergranskning vid som så småningom resulterade i tryckta kammarprotokoll. Den medietekniska processen involverade alltså både röst och rör, där en konsekvens av att röstöverföringen skedde via olika medieformer var att det blev lättare att upptäcka och åtgärda språkliga felaktigheter – vilket paradoxalt nog också kunde föra innehållet längre ifrån det talande originalet.⁷²⁹

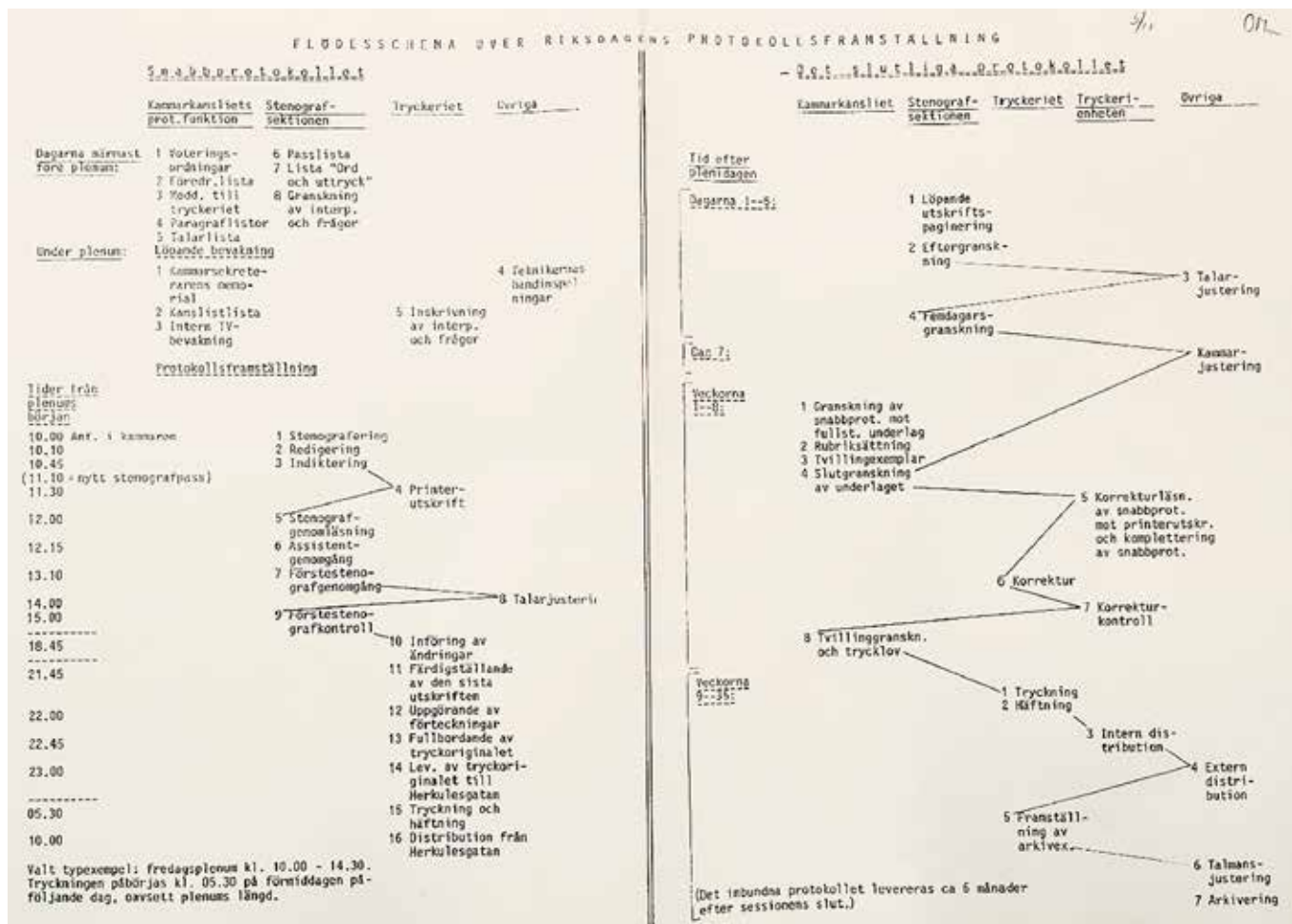
Arbetsuppdelningen mellan stenograf och composer-redigerare – också rent fysiskt, Gotab satt inledningsvis i andra lokaler än i riksdagen – gjorde att stenografernas diktafoninspelning av anföranden krävde detaljerade instruktioner. I en promemoria från slutet av 1970 apropå stenografernas diktering framgick i ett flertal distinkta steg hur de exakt skulle gå tillväga – från att dra fram och starta bandet till att tala tydligt: ”Glid inte över småord; i annat fall kan de bli svåra att uppfatta. Håll en måttlig hastighet och dela upp meningar i sammanhängande ordgrupper! Undvik långa pauser; stoppa hellre bandet.” Instruktionerna som stenograferna skulle följa när de dikterade var närmast militäriska. Men de kan också liknas vid ett programmeringsspråk, med tydliga och bestämda röstkommandon för olika situationer; ett sorts uppmärkningsspråk – inte helt olikt hur dagens textbaserade HTML-struktur fungerar. Fast ur ett mediehistoriskt perspektiv är det kanske mest intressant att promemorians fjorton punkter synliggjorde

Riksdagens personaltidning *RD-nytt* informerade titt som tätt om riksdagsstenografernas arbete. 1978 figurerade stenograf Lisbeth Davidsson på bild, med den diktafon som användes för att spela in de redigerade stenogrammen. Och samma år poserade även stenograf Walther Holmgren i *RD-nytt*, då precis färdig med ett korrektur som han skulle skicka med rörpost till Gotab.

hur diktafonens magnetband också utgjorde en *skrivyta* för stenografernas skriftliga anteckningar till sättarna på Gotab. Instruktionen som hade nummer nio var ett tydligt exempel; den förklarade hur stenograferna skulle föra in kontextuella förklaringar till vissa ord i det inlästa anförandet på själva remsan. ”Det enklaste sättet att förklara något – förkortningar, namn, sifferuppgifter etc. – är att tydligt skriva det på bandet. Undvik muntlig bokstavering! Stoppa bandet efter ordet i fråga och skriv sedan; då blir anteckningen synlig samtidigt som ordet hörs i lurarna.”⁷³⁰

Instruktionen antydde hur uppläsning-, inspelning- och nedskrivningspraktiker sammanföll när diktafontekniken integrerades och blev till ett stenografiskt verktyg. Utnyttjandet av diktafonmediet gjorde det möjligt för Gotab-sättarna att ta del av stenografernas kommentarer och förklaringar, både i muntlig och skriftlig form. Den kombinerade tekniken kan också förstås som ett eget informationshanteringssystem. Istället för endast förbli en lång remsa med inspelat anförande – vars innehåll bara kunde göras tillgängligt genom uppspelning – kunde anteckningarna *på* remsan utgöra synliga indexerande innehållsmarkörer. Avsaknaden av sådana inskriptioner hade gjort det betydligt mer tidskrävande att navigera fram och tillbaka i inspelningen, i jakt på specifika sekvenser. Lisa Gitelman ger ett exempel på en sådan situation när det i USA under andra halvan av 1800-talet gjordes försök att ersätta domstolarnas stenografer med Edisons fonograf. Medan framställningen av parlamentets protokoll mer handlade om att skapa transparens utåt, var domstolens protokoll snarast inåtvända

och inriktade på att registrera och samla utsagor som kunde användas som bevis i ett specifikt rättsfall. Det var alltså viktigt att kunna gå tillbaka i inspelningen för att till exempel kontrollera ett yttrande i bevisföringssyfte. Men utan transkribering – och utan markörer på själva vaxrullen – var man tvungen att lyssna igenom hela inspelningen fram till den aktuella sekvensen. På 1970-talet löste de svenska stenograferna och Gotab-sättarna detta problem genom att införa fysiska anteckningar på den inspelade bandremsan.⁷³¹

Givet den nya ordningen för framställning av snabbprotokoll gick alltså vägen från tal till text via ytterligare tal och olika versioner och varianter

Flödesschemat över riksdagens protokollframställning från enkamartiden under 1970-talet – ja, det var en allt annat än enkel och linjär process. En riksdagsledamots ord hade att vandra på snirkliga vägar – från plenum till snabbprotokoll – innan det till sist fästes i det slutgiltiga protokollet. Riksdagens arkiv.

av text. Granskningen av de utskrivna anförandena skedde därför under 1970-talet i flera led. I denna process traderades ledamöternas ursprungliga talade anförande genom olika muntliga och skriftliga tekniker som skulle kunna sammanfattas enligt följande schema: (1.) nedskrivning av anföranden för hand på stenogram i kammaren (samtidigt som det skedde en mekanisk inspelning av anförandena); (2.) redigerad utskrift på stenogram; (3.) inläsning av redigerat stenogram på ljudband;⁷³² (4.) uppspelning och utskrift av ljudband i en textterminal (composern) för preliminär sättning; samt (5.) utskrift av sättning på papper för fortsatt bearbetning.

Riksdagsstenograferna var inte kända för att välkomna ny teknik som riskerade att förändra – eller ersätta deras arbete. I *Stenografen: tidskrift för stenografiska spörsmål* publicerades till exempel under 1960- och 1970-talen återkommande kritik mot – och ironiska kommentarer kring – vad som menades var en övertro på den mekaniska ljudupptagningens förmåga att ersätta det stenografiska hantverket i riksdagen.⁷³³ Och när riksdagsstenograferna Ekman och Lundin utvärderade försöken med mekanisk röstupptagning under 1960-talet var tonen i regel syrlig och avfärdande. Fast inför composer-systemets implementering i protokollframställningen ställde sig stenografen Gösta Julin faktiskt positiv; som representant för riksdagsstenograferna deklarerade han kårens ”hundraprocentiga lojalitet gentemot den nya tekniken”.⁷³⁴ Möjligen var det nyhetens behag som fick honom att yttra sig så – för några år senare hade han ändrat åsikt och avfärdade composer-systemet som en ”grafisk återvändsgränd”.⁷³⁵ Systemet skulle likväl bestå under en längre tid.

Såvitt ske kan ordagrant – stenografhandens ingripande

Sekreteraren kan betraktas som en representant för den weberska tjänstemannen: en lojal, följsam och nitisk person som antecknar yttranden och handlingar och för dessa till protokollet utan att lämna några personliga spår i själva innehållet.⁷³⁶ Men samtidigt kan sekreterarens roll också förstås som betydligt mer komplex. Att kunna följa regler betyder att man behärskar dem, ibland kanske mer än personerna som beslutar om bestämmelserna. Det kan vända på maktodynamiken. På samma bog beskriver Markus Krajewski relationen mellan tjänare och herre på följande vis:

The question of whether the master controls the servant or vice versa can yield radically different answers, depending on each moment of observation. The connection between the two agents, the relation between the specific hierarchical positions they occupy at any given moment is constantly renegotiated, at every step of the way, with every new undertaking. The distribution of power is therefore in a constant state of oscillation.⁷³⁷

I den svenska riksdagen finns exempel på denna dubbla och komplexa roll både längre tillbaka i tiden och närmare vår egen samtid. Till exempel noterar Erland Alexandersson i sin avhandling att bondeståndets sekreterare, alltså vid tiden före stenografernas intåg i riksdagen, hade ett betydande inflytande decenniet före Gustav III:s statskupp. Det kunde dels handla om att sekreteraren tog på sig rollen som ”politisk inpiskare” och ”böndernas skolmästare” genom att helt enkelt blanda sig i diskussionerna, och där varna och tillrättavisa ståndsrepresentanterna. Dels kunde det röra sig om att få församlingen att avstå från ett visst beslut eller att in i det sista – *ultima ratio* – vägra skriva ut protokollet.⁷³⁸ Det ska tilläggas att bondeståndet, till skillnad från de övriga stånden, inte fick utse sin egen sekreterare. Det gjorde istället de andra ståndens talmän. På så sätt blev också denna sekreterare ett maktverktyg för de andra stånden för att hålla bönderna i schack.

Sekreterarrollen i riksdagen kunde också betraktas som en diskret *sufflör* – ett ord som talman Hugo Hamilton använde för att beskriva Adolf von Krusenstierna, första kammarens sekreterare mellan 1881 och 1923.⁷³⁹ Ett mer samtida exempel på sekreterarnas makt hittar man i Shirin Ahlbäcks statsvetenskapliga forskning från mitten av 1990-talet. Genom intervjuer undersökte hon då bland annat utskottskanslisternas roll, där hon kunde visa att deras inflytande uttryckte sig på olika nivåer. Medan utskottsledamöterna ofta själva formulerade särskilda yrkanden, skrevs andra delar av utskottsbetänkandet, till exempel reservationerna, nästan alltid av kanslisten. Denna samproduktion av betänkandet – som sedan skickades till kammaren för debatt och votering – hade på så sätt inbyggda trösklar för hastiga eller ogenomtänkta förändringar. ”Det finns en tröghet att ändra det som är fäst på papper”, som en av de intervjuade utskottsledamöterna påpekade.⁷⁴⁰ Även under utskottssammanträdenas debatter kunde tjänstemannen lämna ett osynligt avtryck. Det handlade dels om ett ”formulerings-

Det gäller att inte tappa sitt manuskript; en kammarassistent hämtar socialdemokraten Maj-Inger Klingvalls talmanus, som seglat ner från talarstolen. Inlämnade manus har sedermera ofta använts som ett underlag för stenografernas redigeringsarbete. Sveriges riksdag.

mässigt förhandlingsutrymme” för kanslisten att jämka samman spretiga röster och skiftande vokabulär till en språklig enhet.⁷⁴¹ Det kunde också handla om direkta ingripanden. ”Genom sin kunskapsauktoritet kan tjänstemännen reglera vad som upplevs som möjligt respektive omöjligt”, påpekade Ahlbäck. De kunde i regel begränsa de politiska övervägandena. ”En annan typ av direkt politiskt inflytande”, noterar Ahlbäck, ”är de fall då tjänstemännen upplyser (framför allt oerfarna) ledamöter vilken position dessa bör ta i sakfrågor för att skänka kontinuitet åt partilinjen.”⁷⁴²

Det går med andra ord att dra en parallell mellan Ahlbäck's iakttagelse och det inflytande som bondeståndets skolmästare utövade två sekler tidigare. Riksdagsstenograferna utövade en liknande expertroll, men måhända mindre synligt än utskottskanslisterna. Med ett språkbruk som för tankarna till Krajewskis studie av tjänarna som en del av marginalens epistemologi, beskrev Gösta Julin stenograferna som ”riksdagens anonyma kammarjungfrur” – en sorts tjänsteandar ”som verkade med flit och möda men vilkas utseende ingen av ’herrsskapet’ kände igen när man möttes utanför riksdagen”.⁷⁴³ I det följande intresserar vi oss just för olika aspekter av när dessa tjänsteandars till synes osynliga händer grep in och aktivt påverkade riksdagsledamöternas anföranden i protokollframställningen. Fast lika mycket handlar det om när stenograferna lika aktivt *inte* skrev ut det som sades och gjordes i kammaren.

Med representationsreformen 1866 och tvåkammarriksdagens öppnande året därpå, tillkom en ny riksdagsordning. I den gick att läsa att kammarens protokoll, liksom det övriga riksdagstrycket skulle tryckas på bekostnad av staten ”så tidigt ske kan”.⁷⁴⁴ Medan propositioner och motioner skulle ges ut i sitt fullständiga skick, så var det respektive kammare som reglerade protokollens utgivna innehåll. Kammararbetet styrdes också av publikationen *Reglementariska föreskrifter för Riksdagen samt kamrarnes arbetsordningar*, publicerad 1868. I den gick det att läsa att anföranden i kammaren skulle upptecknas och föras till protokollet ”så vidt ske, ordagrant”.⁷⁴⁵ Denna formulering – som faktiskt hängde med under hela tvåkammartiden – kunde tolkas på olika sätt. Å ena sidan gav den uttryck för att stenograferna inte *kunde* föra ner allt ordagrant som sades i kammaren. Å andra sidan – vilket blev den dominerande tolkningen under 1900-talet – kunde formuleringen ses som en önskan om att man inte *borde* återge allt ordagrant. Stenografernas arbete blev, för att citera en poetisk formulering ur DN våren 1956, ”att rykta och fylla ut det osagda”.⁷⁴⁶

Under arbetet med denna bok har vi haft tillgång till de aktuella språkråden för Sveriges riksdag, såsom de såg ut hösten 2023, vilka förstås frekvent används när kammaranföranden redigeras. Bland dessa kan man läsa att det talade ordet gäller.⁷⁴⁷ Snarlika formuleringar går även att finna i äldre versioner. I språkråden från början av 1980-talet användes till exempel följande formulering: ”Följ talarens språkbruk i största möjliga utsträckning.”⁷⁴⁸ Men trots dessa allmänna råd handlar majoriteten av alla språkråd om hur stenograferna – idag kallas de protokollnotarier – *bör* och *ska* ändra det som ledamoten har sagt i kammaren. I skrivråden behandlas allt från grammatik, skiljetecken och referenser, till hur idiomatiska uttryck som blandas ihop av talarna ska hanteras, liksom rättelser av tilltal, namn och titlar. Skillnaden mellan talspråk och skriftspråk – och hur denna ska hanteras i överföringen däremellan – löper som en röd tråd genom dessa instruktioner. ”Den största skillnaden mellan tal och skrift ligger i ordföljden. I talspråket används ofta en ordföljd som inte följer skriftspråkets regler. I skrift ser en sådan ordföljd bakvänd ut. En redigering från tal till skrift måste därför framför allt innebära att ordföljden normaliseras.”⁷⁴⁹

Förutom att göra språket grammatiskt korrekt och stilistiskt stringent består en central del av redigeringsarbetet av att korrigera formella fraser och uttryck som har med riksdagsarbetet att göra. Det är en viktig uppgift för att göra riksdagsarbetet transparent. ”För att läsaren av protokollet ska

kunna följa en fråga genom den parlamentariska processen är det viktigt att rätt ord används om rätt sak, från yrkande till votering”, som det heter i ett av protokollskansliets språkråd.⁷⁵⁰ Riksdagstryckets omfattande katalog av dokument kan betraktas som ett komplext nätverk som binds samman av hänvisningar till dess olika delar. För om inte begreppsapparaten och olika dokumentnummer är konsekvent använda blir det svårt att hänga med i efterhand. Särskilt viktigt är detta arbete då den formella begreppsapparaten är besvärlig att behärska även för ledamöterna. Ett sådant exempel är när ledamöter ska yrka eller föreslå något. Kammardebatterna handlar ofta om en motion, proposition, reservation eller andra ärenden där ledamöterna måste ta ställning, och därför är diverse yrkanden och förslag från politikerna också frekvent förekommande. Yrkanden är också principiellt viktiga eftersom ledamöter som framför ett yrkande också aktiverar en formell process som leder fram till en votering om ett visst förslag. På så sätt kan yrka-fraser betraktas som en performativ talakt – *speech act* – det vill säga, att innebörden av det talade går utöver dess semantiska betydelse: det *gör* något.⁷⁵¹

Utöver yrkanden är den vanligaste talakten när talmannen formellt ger ordet till en ledamot eller en minister i stil med: ”Ordet ges till herr Andersson”, eller bara ”Herr Andersson”. Ingen får lov att tala utan att denna formalitet yttras av talmannen – något som emellertid inte finns med i de tryckta protokollen. Ett annat exempel, om än mer sällan förekommande, hörs under riksmötets öppnande. Talmannen vänder sig då först (även nu performativt) till monarken: ”Jag hemställer att Ers Majestät förklarar riksmötet öppnat” – varpå statschefen får ordet och håller ett kortare anförande som alltid avslutas med orden: ”Härmed förklarar jag [årets] riksmöte öppnat.” Parlamentet kan inte börja arbeta förrän monarken yttrar dessa specifika ord.⁷⁵²

Även om yrka-fraser är vanligt förekommande i kammardebatterna är det bevisligen svårt för ledamöterna att säga dessa tungvrickande och formella fraser på rätt sätt. Om förslag till riksdagsbeslut, punkter, yrkanden, reservationer och andra formaliteter, ja det är just de längsta och mest detaljerade i riksdagens skrivråd (från 2023), en indikation om något att detta är ett komplext område. Tre enkla exempel från denna kategori belyser hur lätt det kan vara för ledamöterna att slinta med tungan:

Före redigering: ”jag yrkar bifall på”

Efter redigering: ”jag yrkar bifall **till**”

Före redigering: ”Jag yrkar bifall till utskottets betänkande”

Efter redigering: ”Jag yrkar bifall till **förslaget i** utskottets betänkande”

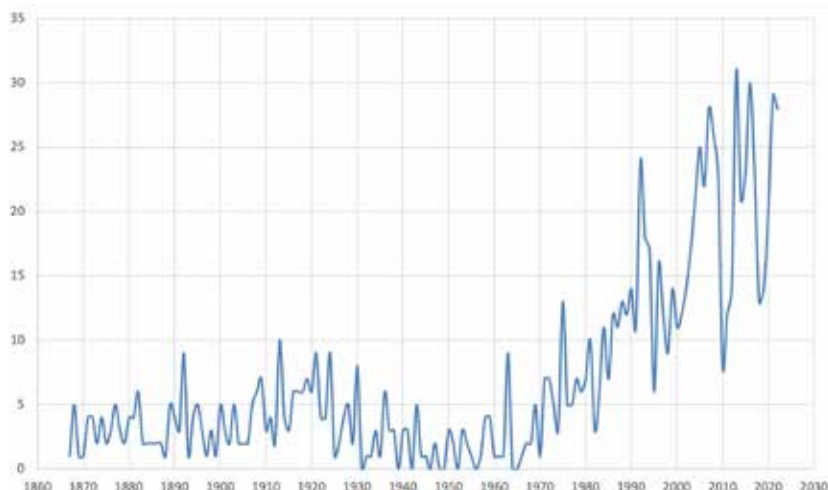
Före redigering: ”Jag yrkar bifall till utrikesutskottets utlåtande”

Efter redigering: ”Jag yrkar bifall till utrikesutskottets **förslag till beslut i** utlåtandet”

Lingvisten Gunther Kress har karaktäriserat skriftspråket på följande vis: ”The logic of the grammar of writing is that of hierarchy and integration. It is the logic of the topic, rather than the logic of the interaction.”⁷⁵³ I exemplet ovan om yrka-fraserna är den styrande logiken bakom de textomvandlade anföranden emellertid inte det innehållsliga temat, utan snarare riksdagens formella regler och procedurer. Även när ledamöterna framför sina anföranden efter skrivna manus, vilket är vanligt vid inledningsanföranden i debatterna, så kan fel uppstå. Riksdagsstenografen Anita Hallberg har i en opublicerad uppsats om redigering av kammaranföranden i riksdagen, påpekat att om ledamöternas upplästa manus innehöll avvikelser från skriftspråksnormen och riksdagens arbetsspråk – ja, då rättades dessa av stenograferna. Det motsatta gällde när en ledamot talat fritt från manus, det vill säga utgått från ett skrivit manus, men med avvikelser från detta under anförandet. I sådana fall antogs ledamoten själv ha producerat en skriftlig version av vad som faktiskt sades, vilket därefter utgjorde underlag vid utskriftsprocessen. Var det däremot större avvikelser från manus vad gäller meningsbyggnad och ordval trumfades det talade ordet alltid manusinnehållet.⁷⁵⁴ Det är emellertid en tolkningsfråga hur transkriptionen ska göra rättvisa åt ledamotens tal.

Ibland har riksdagsstenografernas ingripande vittnat om sträng exakt-het. I sina memoarer minns moderaten Leif Cassel en sådan episod. I ett anförande om vägbyggande kritiserade Cassel socialdemokraternas ovilja att finansiera vägarbeten bortom skattsedeln, detta genom att anförda ett kåseri av Hans ”Hasse” Zetterström:

Några populära svordomar och fula ord i Sverige och deras totala och samman-
slagna frekvens i de tryckta riksdagspro-
tokollen från 1867 till 2022: *fan* (429),
helvete (328), *skit* (157), *satan* (51), *jävla*
(44), *helsike* (40), *fuck* (14), *jävlar* (9),
fanken (4), *fitta* (1). Siffrorna inom paren-
tes anger antalet förekomster av orden i
hela riksdagstalkorpusen. Grafen är
baserad på versionen SWERIK 1.1; ordsök-
ningen är gjord på Riksdagsdebatter.se.

Jag sade i kammaren 'då snurrade hjärnan sex varv, sedan tog kasken emot', men när jag fick utskriften från stenografen stod det ett halvt varv. Han hade förgäves sökt citatet i Hasse Z:s böcker och gjort sig mödan att ringa upp [sonen] Kar de Mumma som var vänlig nog att leta fram den riktiga lydelsen, som är följande: 'Konstapeln stirrade, icke en min rörde sig i hans ansikte, hjärnan snurrade ett halvt varv, längre gick det inte, ty kasken tog emot.'⁷⁵⁵

I andra fall har råden handlat om att släta ut ledamöternas starka uttryck. I språkråden från 2023 står det att "svordomar och andra fula ord som ledamöterna använder i talarstolen finns det normalt ingen anledning att censurera i protokollet".⁷⁵⁶ Men så har det inte alltid varit. Före 1990-talet ersattes svordomar och fula ord med eufemismer. Ofta fick stenograferna instruktioner för hur sådana omskrivningar skulle se ut. Ibland handlade det om enklare lösningar, som att "likt förbannat" blev "likväl". I andra fall krävde det mer kreativa insatser, som att "vårkåta Stockholmsdirektörer" skrevs om till "av vårkänslor omtumlade Stockholmsdirektörer".⁷⁵⁷ Även om en tydlig liberalisering av tryckta svordomar och fula ord i protokollet skett på senare år, så har protokollen tidigare fyllts av en rad kraftuttryck, låt vara att det inte handlat om fula ord i traditionell mening. Före 1990-talet förekommer svordomar nämligen ofta inom citat. Det gör de även senare, men de förefaller också blivit allt vanligare i vardagsuttryck såsom "det vore väl fan, på ren svenska".

Grafen visar antalet komma per mening i ledamöternas anföranden i alla riksdagsprotokoll från 1867 till 2022. Från cirka två och ett halvt komma per mening i slutet av 1800-talet, till ett komma i varannan mening från 1970 och framåt. Vad en talare föreställt sig som ett komma, tankstreck eller punkt – om talaren nu har tänkt på det överhuvudtaget – är inte alltid givet för den som lyssnar på anförandet. Här spelade snarare stenografernas språkråd in för hur en mening skulle konstrueras. Grafen är baserad på versionen SWERIK 1.1.

Grafen visar meningarnas medellängd från 1867 till 2022. Antalet ord per mening sjönk med en tredjedel i ledamöternas protokollförda riksdagsanföranden från slutet av 1800-talet till 1970-talet. En mening är en textbunden konstruktion, varför det är troligt att både allmänna språknormer i samhället och stenografernas språkråd påverkade vad som skulle utgöra en sådan i protokollet. Grafen är baserad på versionen SWERIK 1.1.

Ett annat sätt att synliggöra stenografernas påverkan på riksdagsspråket i protokollen är att vända blicken mot språkliga fenomen som är konstruerade för text – snarare än för tal. En tydlig karakteristika för skriftspråk är indelningen i avgränsade meningar som sällan förekommer naturligt i talspråk.⁷⁵⁸ Detsamma gäller komman för att markera bisatser. Givetvis figurerar olika former av pauser i talspråk – som skulle kunna motsvara ett komma, eller ett tankstreck, semikolon, punkt. Men talspråk är inte uppbyggt som skriftspråk. Det är därför något ironiskt att vissa lingvister har fokuserat på just meningslängd och andra textbundna språkfenomen när

de har undersökt hur riksdagens debattspråk har förändrats över tid.⁷⁵⁹ Baserat på de digitaliserade protokollen går det att beräkna hur antalet komman per mening har förändrats i ledamöternas anföranden från 1867 till 2022. Från två och ett halvt komma per mening har de minskat till endast ett komma i varannan mening. En tydlig minskning sker från 1920-talet till 1970, därefter är frekvenserna mer stabila. I stenografernas språkråd från 1983 och 2023 finns också sektioner som behandlar användning av komman. Båda råden har tillkommit efter att kurvan med antal komman per mening har planats ut – och mycket riktigt anger råden en sparsam användning. 1983 års språkråd påpekar att komman endast ska användas när det kan öka tydligheten i en text, till exempel mellan oberoende satser, särskilt om de är långa. I språkrådet från 2023 heter det bara: ”kommatera sparsamt”.⁷⁶⁰ Även om minskningen inte är lika markant syns en liknande trend för en menings medellängd i samma dataset. Trots att det inte är ovanligt att ledamöter talar från manuskript – som sedan lämnas in till stenografernas för stöd vid utskrivningen – är det troligt att denna förändring kan kopplas till normer för hur officiell svenska bör uttryckas i skrift. Under 1970-talet fanns det till exempel ökade krav på att byråkratin skulle uttrycka sig på ett enklare språk för att öka tillgängligheten gentemot medborgarna; i riksdagen förefaller en sådan förändring ha föregåtts av ett liknande skifte, med färre bisatser och kortare meningar.⁷⁶¹

En transkriberad text har av naturliga skäl svårare att fånga det talade ordets melodi och betoningar. Ett verktyg i skriftspråket för att hantera de senare är *emfaser*, som bland annat kan markeras med kursiv stil. Under tvåkammartiden var det inte ovanligt att stenograferna markerade emfaser på ett sådant sätt; i protokollet för kommunisten Ture Nermans jungfrutal på hexameter var kursiveringar som sagt vanliga. Men praktiken att markera ord med kursiv stil blev allt ovanligare under senare delen av 1900-talet i riksdagsprotokollen. Kanske hade det att göra med att bedömningen av vad som skulle kursiveras sällan var helt given. Lyssnar man till exempel på Olof Palmes tal om den svenska modellen i riksdagen 1980 (som delvis återfinns på Youtube) är det tydligt att vissa ord hade tydliga emfaser – som inte alls noterades i protokollet. Det gäller bland annat ordet ”inte” i exemplet nedan – som för tydlighetens skull här kursiverats:

Jag har tecknat de här två världarna i avsiktligt bjärta färger. Och det jag i första hand vill fästa uppmärksamheten på är *inte* att det fortfarande finns stora klyftor mellan människorna i vårt land utan att det under den borgerliga regeringsperioden så sakta har utvecklats ett helt annat klimat, en helt annan färdriktning när det gäller fördelningsfrågorna.⁷⁶²

I språkråden från 2023 anges att man bara undantagsvis ska använda kursiv stil för ord som betonas med emfas, samt att utropstecken ska användas för att markera att något sägs med eftertryck.⁷⁶³ Även om stenograferna gör en ordagrann utskrift av riksdagsanföranden är det således ingen fullständig spegling av den talade akten. Stenografernas redigeringsarbete gör ledamöternas vardagsspråk läsbart. Förutom tillrättaläggandet av grammatiska felsägningar och andra verbala grodor handlar det om en homogeniserande bearbetning av språklig individualitet som egensinniga dialekter och uttryck kan frambringa. Stenografernas arbete utgör helt enkelt en särskild sorts diskursiv textproduktion, det som språkvetaren Brenda Danet kallar för "the transfer of performativity from speech to writing".⁷⁶⁴ Betydelsen av hur överföringen sker är också av stor vikt med tanke på den auktoritativa kraft som ledamöternas ord kan ha i parlamentet. Riksdagsledamöter avser något med de ord de använder: de anger vad de kommer att rösta på, tar värtaligt avstånd i känsliga frågor och använder politiskt laddade ord – språkpraktiker vars innebörder är djupt inbäddade i deras historiska sammanhang, inklusive hur de utspelas rent fysiskt med olika gester och tonläge.

Förutom stenograferna har ledamöterna förstås själva möjligheter att redigera de skriftliga framställningarna av sina anföranden. Som tidigare nämnts bygger en stor del av protokollets legitimitet på att ledamöter ges möjlighet att justera stenografernas redigerade utskrifter. Justeringen av det slutgiltiga protokollet sker sedan genom beslut i kammaren – vilket förmodligen är en av kammarens mindre upphetsande aktiviteter, eller som en tidningsreporter uttryckte saken 1946:

I en kammare, där något tiotal ledamöter sitter utspridda, försjunkna i papper eller tankar, eller där någon liten grupp samtalar, obekymrad om vad som händer, intågar talmannen på klockslaget, intar sin plats och kungör protokollsjustering, vilket ingen uppfattar. Sekreteraren, som sitter vid talmansbordet, reser sig och läser med en röst, som ingen kan höra, upp datum på det protokoll som skall justeras, varpå han sätter sig, och talmannen med en röst, som alltjämt ingen kan höra, frågar om det

föredragna protokollet godkänns, en fråga som ingen besvarar, varpå talmannen klubbar godkännandet.⁷⁶⁵

Bakom den till synes oglamorösa justeringen kunde det emellertid också rymmas kontroverser och tveksamma försök att ändra protokollets innehåll vad gällde enskilda anföranden. Både redigering och justering innebar att en diskrepans lätt skapades mellan det talade och det tryckta ordet. Detta väcker i sin tur också frågor om riksdagsprotokollen som historiskt källmaterial. Mediehistorikern Jonas Harvard har visat hur dessa redaktionella praktiker kunde generera stora skillnader under 1800-talet. Gränserna för justering tänjdes och testades återkommande. Ledamöter kunde skicka in anförandemanus i efterhand – vilka hade ändrats efter att själva anförandet hållits i kammaren.⁷⁶⁶ Men det kunde även hända att ledamöter distribuerade sina manus till pressen innan de blev anförda i kammaren. Ett exempel återges i socialdemokraten Torsten Nothins (1884–1972) memoarer. Hans kammarkollega, den konservative direktören Erik August Enhörning (1860–1944), hade vid ett tillfälle begärt ordet långt i förväg i ett ärende på föredragslistan. När det så var dags för ärendet var det ingen annan ledamot som anmält sig som talare, och Enhörning själv infann sig inte när talmannen ropade upp honom – istället biföll kammaren utskottsutlåtandet utan debatt. Kort därefter rusade Enhörning in i kammaren och begärde ordet men nekades av talmannen eftersom beslutet redan var fattat.

Enhörning blev förskräckt. 'Jag måste få hålla talet, ty det är redan tryckt i [tidningen] som kommer ut om några timmar, och det blir skandal om jag ej har talat.' Talmannen veknade. 'Du kan få hålla talet efter plenums slut.' När förhandlingarna slutat vid fyratiden på morgonen ropades Enhörning upp. Han uppläste då för talmannen, sekreteraren, någon stenograf, en vaktmästare samt till en början en eller annan av kammarens ledamöter, det tal som enligt den ungefär samtidigt distribuerade tidningen åhörts av kammaren med största uppmärksamhet och gjort ett starkt intryck.⁷⁶⁷

För Enhörning blev akten att ha läst upp manuset i kammaren viktigare än innehållet – fast än mer centralt var nog att anförandemanuset blev publicerat i pressen. Vid den tiden då herrarna Enhörning och Nothin satt i riksdagen under 1900-talets första decennier, fanns det ännu inga snabbprotokoll. Direktör Enhörnings strategi att skicka in sitt tal till tidningen

innan han själv hade anfört det i kammaren säger därför en hel del om ledamöternas mediestrategier för att nå ut med sina åsikter utanför riksdagen. Anförandereferat kunde också vara nedskrivna av reportrar på pressläktaren, ett återgivande som ledamöter inte kunde påverka. För till skillnad från sådana referat hade riksdagens ledamöter – genom justeringsrätten – ett anseeligt inflytande över protokollframställningen. Det resulterade också i att politiker ofta ägnade mycket tid åt innehålllets utformning. Utifrån dessa förutsättningar, konstaterar Harvard apropå 1800-talets protokollpraktiker, är det ”svårt att se hur ledamöterna skulle ha kunnat uppfatta de tryckta protokollen som hundraprocentig autentiska återgivningar av det talade ordet”.⁷⁶⁸ Den senare riksbibliotekarien Erik W. Dahlgren tjänstgjorde som riksdagsstenograf under 1870-talet och i sin (längre opublicerade) levnadsteckning bekräftade han just Harvards påpekanden. ”Äfven så anmärktes det mot somliga ledamöters vana att starkt omarbete sina föredrag, så att de stundom äfven i sak kommo att innehålla helt annat än hvad som muntligen föredragits, med påföljd att repliker tedde sig meningslösa och att protokollet i dess helhet gaf en föga trogen bild af den verkliga öfverläggningen.”⁷⁶⁹

Noteras kan att det latinska uttrycket *in fide* – ”i tro” eller ”till trohet” – i regel har skrivits in i slutet av respektive protokoll, i alla fall från tvåkammarriksdagens införande till början av 1990-talet. I denna kontext framstår frasen nästan som ett besvärjande försök att bedyra läsaren om sanningshalten i det tryckta ordet. Gränsdragningen mellan protokollen som dokument eller berättelser är visserligen inte skarp; forskarens frågeställning bör därför styra hur de ska användas som historiskt material. Det har också gjorts försök att mäta omfattningen av avvikelserna mellan de ordagrant nedskrivna anförandena och de senare tryckta protokollen. I en systematisk undersökning, publicerad i *Historisk tidskrift* 1975, gjorde historikerna Gunnar Richardson (1924–2016) – som också valdes in som folkpartistisk ledamot i riksdagen 1969 – och Karl Axel Wengström en genomgång av anföranden mellan 1958 och 1969 (via en rad stickprov). De kom fram till att bara omkring tjugofem procent av dessa var oförändrade i det tryckta protokollet. De flesta ändringar var förvisso av mer trivial språklig art. I vissa fall kunde det också handla om sådant som att en ledamot felaktigt sagt en miljard istället för en miljon – fick det rättat av stenograferna, och att nästa ledamot som kommenterade felaktigheten fick denna passage struken ur protokollet.⁷⁷⁰ Harvard har dock visat – i linje med ovan

citat från Dahlgren – att ett snarlikt konsekvenstänkande inte alltid fanns vid handen, i alla fall inte under senare halvan av 1800-talet. Det kunde därför leda till att läsare av protokollet tog del av en ledamots rättelse av en annan ledamots anförande som det inte fanns fog för – i alla fall inte i det tryckta protokollet.

Parlamentariker har naturligtvis varit medvetna om stenografernas inverkan när deras anföranden skulle skrivas ut, liksom om den egna möjligheten att redigera detsamma. Handlingsutrymmet för politiker att ändra i innehållet har dock skiljt sig åt. I en demokratisk rättsstat kan det naturligtvis inte ske för stora avvikelser mellan innebörden i det som sägs – och det som sedan trycks. I diktaturer är det annorlunda. Historikern Stephen Lovell har till exempel visat hur Josef Stalins tal ofta kunde bli kraftigt redigerade; det var inte ovanligt att hans anföranden krympte med tjugo procent, där även sådant som avbrott från andra talare raderades.⁷⁷¹ De svenska ledamöternas mandat var ett annat än Stalins, men också dessa hade agens att ändra i sina anföranden. För att illustrera detta – liksom hur devisen ”såvitt ske kan ordagrant” omsattes steg för steg i redigeringsprocessen – kan ett anförande av socialdemokraten Krister Wickman (1924–1993) användas. Våren 1972 var han utrikesminister och deltog i en utrikes- och handelspolitisk debatt som bland annat behandlade huruvida Västtyskland skulle ratificera ett direktiv från den Europeiska ekonomiska gemenskapen. Wickman framförde härvidlag kritik mot hur den utländska och inhemska pressen hade spekulerat i frågan. I stenografens ordagrant nedtecknade anförande hette det följande:

Det förekommer, tycker jag, en rätt alltför mycket spekulationer i detta i både svensk och utländsk press, men det är också viktigt att samtidigt som det ser detta allvarliga bakslag det kommer att drabba hela, inte bara den tyska nationen, det kommer att drabba det politiska samarbetet i många andra fora också.

Därefter infördes stenografens ändringar – som främst handlade om enkla språkliga justeringar för att göra anförandet mer läsbart:

Det förekommer, tycker jag, ~~en~~ rätt alltför mycket spekulationer i ~~om~~ detta i både svensk och utländsk press. ~~Men~~ det är också viktigt att ~~samtidigt som det ser~~ detta allvarliga bakslag ~~det~~ kommer att drabba ~~hela~~ inte bara den tyska nationen, det kommer att drabba det politiska samarbetet i många andra fora också.

Men i den slutliga versionen i det tryckta protokollet var passagen där Wickman kritiserade pressen struken; av det ursprungliga textutdraget återstod endast en tredjedel:

~~Det förekommer, tycker jag, en rätt alltför mycket spekulationer i om-~~
~~detta i både svensk och utländsk press. Men det är också viktigt att sam-~~
~~tidigt som det ser detta allvariga Bakslaget skulle komma att drabba~~
inte bara den tyska nationen utan det politiska samarbetet i många
andra fora också.

Kanske tänkte Wickman i efterhand att det kunde uppfattats som känsligt att han hade kritiserat den fria pressen i sitt anförande, och att han därför fick detta raderat under justeringen. Eller så avvek han från manuset – vilket då togs i beaktande när anförandet redigerades. Poängen är här förstås inte att likställa Wickman med Stalin, utan att synliggöra hur det tryckta anförandet villkorades av en textuell transformeringsprocess, vars normer och förutsättningar kunde variera i olika historiska sammanhang.

De olika versionerna av Krister Wickmans anförande har bevarats i riksdagsarkivet, och återfinns i en promemoria kring (ytterligare en) stenografutredning från 1970-talets början.⁷⁷² Exemplet var förmodligen extra illustrativt – även för riksdagens stenografer. Men den aktuella redigeringspraktiken var inte unik för Sveriges riksdag. Studier har visat att närmare tjugo procent av det som sägs i samtida brittiska parlamentsdebatter redigeras bort, och i Europaparlamentets protokoll tvättas i regel vanliga uttryck i talspråk bort.⁷⁷³

Cornelia Vismann menade att protokollframställning var en ”performativ, faktaproducerande akt” där verkligheten tog det nedtecknades form. För att ifrågasätta sanningshalten i protokollet behövde en diskrepans påvisas och enligt protokollets logik vilade bevisbördan på verkligheten, inte på skriften.⁷⁷⁴ Även om inspelade riksdagsdebatter – från 1966 via mekanisk röstupptagning, och numera med digitala videoteknik – är den mest heltäckande dokumentationen av kammardebatterna, så saknar de – rättsligt betraktat – betydelse. Det är nämligen ”inte det autentiska framförandet utan det skriftliga och justerade anförandet som ensamt uttrycker talarrens mening”, som Rolf Nygren påpekat.⁷⁷⁵

Ett exempel på dynamiken mellan verklighet och protokollförd dito kan hämtas från händelserna runt en riksdagsdebatt 1968 i andra kammaren.

Ledamöterna diskuterade då hur beskattning av veckotidningarnas tävlingar och bingoaftnarnas vinster skulle konstrueras. Vissa manliga ledamöter gjorde sig lustiga över att dessa vinster kunde utgöras av så kallade utvickningsflickor. Det fanns emellertid motstridiga uppfattningar om huruvida också finansminister Gunnar Sträng stod i talarstolen och ägnade sig åt detta ”farbrorskrockande”. Journalisten Marianne Höök (1918–1970), som satt på pressläktaren den dagen, menade att så var fallet. Några dagar senare konstaterade hon i en artikel i *Aftonbladet* att ”just genom att inte kunna avstå från det lilladreglande oss-bröder-emellan-fnisset visade Sträng hur lite hans generation förstått, hur lite allvar och mental storstädning det i själva verket fanns bakom partiprogrammets prat om jämlikhetstänkandet i könsfrågan”.⁷⁷⁶ Sträng tog illa vid sig och menade att Hööks beskrivning var felaktig. Han skrev ett brev till Höök i vilket han bifogade riksdagsprotokollet som bevisföring – som givetvis inte innehöll något fnissande.⁷⁷⁷ Protokollet trumfade verkligheten och Höök fick be om ursäkt. Men hade hon konfronterat Sträng med bandinspelningen från kammaren den dagen skulle det med all sannolikhet framgått att det skrattades i kammaren, även om det inte gick att urskilja vem skrattet tillhörde.⁷⁷⁸

Stämningen i kammaren har med andra ord varit svår att både fånga och uppfatta i ett riksdagsprotokoll, och inte sällan gör konventionerna för vad som ska skrivas ner i protokollet det ännu svårare att i efterhand (re)konstruera dessa stämningar. Just skratt från ledamöter i kammaren kan ses som ett medel för att uppnå olika mål, till exempel för att angripa, reta upp eller förminska politiska motståndare, för att stärka grupptillhörighet – vilket möjligen kan appliceras på Strängexemplet ovan – eller för att släta över och tona ner konflikter.⁷⁷⁹ Det har därför funnits olika principer för hur skratt ska protokollföras. Praxis i det tyska parlamentet har exempelvis varit att stenografer inte bara skulle göra anteckningar om att skratt förekom i kammaren utan även kategorisera vilken typ av skratt det rörde sig om: *Heiterkeit* för när det skrattades med talaren, och *Lachen* när det skrattades på talarens bekostnad.⁷⁸⁰

Skrattande ledamöter förekom förstås även under den svenska tvåkammartiden – men det finns få spår av det i protokollen. När skratt registrerades av stenograferna var det ofta indirekt via ledamöternas beskrivningar av diverse anföranden. ”Jag ser, att civilministern skrattar. Ja, det är kanske mycket muntert, men det förefaller mig, som om detta icke vore ett rätt sätt att citera”, påpekade till exempel Hjalmar Branting i ett anförande

Älskare och äkta män

Könsrolldebatten har gått in i andra andningen. Optimisterna anser att det är fråga om en nödvändig nedskruvning av tempot för att senapsskornen skall hinna gro och de ideologiska eftersläntrarna hinna i fett. Den politiska matmältningen som alltid är långsam måste också låta sin digestionsapparat fungera i egen takt innan resultat kan förväntas. Politikererna har dock, av partiprogrammen att döma, läst in läxan. Med undantag av Wedén som inte ens bemödat sig att lära sig terminologin utan låter som toalet-till-kvinnan.

Pessimisterna anser att det stundar vargattider. Som alltid när det är arbetskraftsköparnas marknad återförvisas kvinnan till rummen åt gården och alla dessa som ivrigt söker argument mot ett hotande "jämlikhetsmissbruk", har lättare än någonsin att finna skenakel i arbetsmarknadssituationen.

I VI ägnar sig Eva Moberg åt den om repetitionskursen efter den andra. Med tillkämpat tålmod börjar hon gång på gång om från ABC för läsare som laborerar med begrepp som "naturens ordning" eller tror att det är en fråga om att hemmafruar har det trist. Ack, man måste vara lyckligt ovetande om de så breda folklagrens arbetsförhållanden för att kunna inbilla sig att det är

hustru-hemmafru som har det tråkigaste och mest alienerade arbetet.

Mannen som far

Riksförbundet för bildande konst har påpassligt uppfångat de nyreaktionära vindarna och skickat ut en vandringsutställning i landet på temat "Kvinnan som mor och älskarinna". Att en utställning på temat "Mannen som far och älskare" är orimlig beror inte på att män inte är och varit fäder och älskare, men på att konstnärer, av skäl som hucade läsare kan inhämta i Eva Mobergs repetitionskurser, oftast varit män. Samt att de av socioekonomiska skäl målat sådant som det funnits marknad för, madonnan när det var kyrkan som köpte, beställaren och hans familj när det var storborgaren som köpte och behagliga fruntimmer med och utan kläder i alla tider därför att både producent och köpare varit män.

Konstens syn på kvinnorollen speglar självfallet samhällets men vandringsutställningen ifråga sig med en ensidig tendens och en ensidig idyllisering som är i snävsaste laget för att man inte skall sätta i halsen. Kvinnolivet är sådant, att tvångsmatats man med madonnor och rosafärgat önskedrömhull, börjar man fundera

över konstverk som J F Martins "Kvinnor i gruvan" och Kurt Jungstedts "Arbeterhustrun kommer med sina barn in i arbetsgivarens kök". För att inte tala om Gericaults "Huvuden av två svärträttade". Jämlikhet in i döden så att säga.

Gammelreaktionär

Nyreaktionärt kan man väl knappast kalla finansminister Strängs farbrorskrockande irisdagen att han inte ännu hunnit ta ställning till hur vinsten skall beskattas, när man nu kan vinna levande utvecklingsbrudar på bingo och i veckotidningstävlingar. Det är inget nytt i det förtjusta mysandet över pikant lustighet. Det är den äldre mansgenerationens inbyggda, ovidrade och generat kvinnosyn i förkortning. Man skämtar till över ett symptom på den grövsta kränkingen i människouppfattning som är tänkbar, att en människa manipuleras som ett ting, ett sexuell objekt.

Åja, så hårt behöver man väl inte ta i för en helt vanlig veckopressartiklighet, säger ni. Låt dumheten falla på eget grepp.

Visst. Men just genom att inte kunna avstå från det lilladreglande oss-bröder-emellan-fnisset visade Sträng hur lite hans generation förtäckt, hur lite allvar och

mental storstädning det i själva verket finns bakom parti-programmets prat om jämlikhetstänkandet i könsrollsträgan.

Jag tycker det är normalt om en tänkande människa hinner till en hundradels sekund inför detta att vi börjar lotta ut människor. Även om det är på skoj.

Hade en man med Strängs auktoritet satt ned sin fot och påpekat det oanständiga i saken — och då menar jag inte sexuell oanständighet som är alldeles ointressant i jämförelse med den mänskliga oanständighet det här gäller — då hade folk kanske ändå hickat till och insett att det i ordets verkliga bemärkelse var ett opassande skämt. Att så skoj var det inte.

I Marianne Hööks artikel i *Aftonbladet* (2/3 1968) anklagade hon finansminister Gunnar Sträng för olämpligt "farbrorskrockande" i andra kammaren. Skratt och slikt skrockande fångades förstås på riksdagens inspelade band av kammardebatten — men inte i det tryckta protokollet.

från 1904. På samma bog kunde högerens Karl Magnusson (1877–1961) i ett anförande 1920 rikta sig till ledamöterna i andra kammaren: "Herrarna skrattade något vid herr Welins påstående, att Skaraborgs län i vissa hänseenden är bland de allra främsta. Men herrarna funno anledning att senare sluta upp med skrattet."⁷⁸¹ Praktiken att utelämnat skratt, förutom i denna indirekta form, gäller fortfarande i riksdagen. Andra yttrandeformer från ledamöterna i kammarpubliken har över tid noterats i varierad grad — och på olika sätt. Inskrivna bifallsrop syns till exempel regelbundet i protokollet fram till början av 1900-talet, ofta införda i slutet av ett anförande. I en debatt 1883 i första kammaren varvades debattinlägg med sådana kommentarer: "Detta anförande mottogs med talrika och ljudliga bifallsrop"; "Bifallsrop hördes äfven nu"; "Flere af Kammarens ledamöter gäfvö härvid sitt bifall tillkänna"; "Jemväl detta yttrande efterföljdes af bifallsrop".⁷⁸² Men läser man riksdagsreferaten i pressen blir det tydligt att stenograferna inte alltid nedtecknade bifallsropen. I en debatt om rösträt-

ten våren 1902 rapporterade *Dagens Nyheter* att Teofron Säves (1842–1931) kritiska inlägg mot rösträtten – ”en olycksalig gåfva ur revolutionens Pandoraask” – hälsades av första kammarens ledamöter med ”kraftiga bifallsrop”. Men en kommentar om några sådana acklamationsrop fördes inte in i protokollet.⁷⁸³ Under arbetet med den här boken har vi inte kunnat hitta spår av diskussioner om vad som skulle räknas som ett bifallsrop, eller vilka som då skulle skrivas in i protokollet. Men det är troligt att gränfallen var många. En parallell variant på de införda bifallsropen implementerades under andra halvan av 1980-talet då ledamöternas *applåder* började skrivas in i protokollet. Applåder omnämns även i dagens riksdagsprotokoll, men det är inte entydigt vilka typer av applåder som bör skrivas ner.⁷⁸⁴ Hur som helst väcker exemplen ovan om skratt, bifallsrop och applåder frågor om protokollens ontologi och de epistemiska uteslutningsmekanismer som styr vad som fästs (och inte) i protokollet.

Utanför protokollet

– avbrott, protester och gester

Vid två på eftermiddagen en fredag i maj 1956 sköt en man skarpt från andra kammarens åhörarläktare. Ingen kom till skada – han sköt uppenbarligen rakt ner i golvet – och syftet var snarast att påkalla ledamöternas uppmärksamhet. Det lyckades han med; högermannen Elis Håstad (1900–1959) avbröt sitt inlägg i debatten om regeringsrättens förstärkning och det blev knäpptyst i församlingen. Under ett kort brandtal fördömde revolvermannen regeringens penningpolitik. Vid detta tillfälle gjorde stenografen Hans Karlgren (1933–1996) sitt arbetspass i kammaren. När Håstad avbröts fortsatte Karlgren att skriva ner vad mannen på läktaren hade att säga, innan en vakt stillsamt förde bort honom:

Jag anklagar er för falskmynteri. Ni har icke hållit en fast penningstandard, och vårt land och vårt folk kan inte stå ut med detta längre. En fast standard är lika viktig som någonsin något man mäter i kilowatt eller vad som helst i det tekniska livet. Jag talar för vårt svenska folk att ni måste se till att vi får en fast penningstandard. Jag har talat, sen kan ni göra vad ni vill med mig.⁷⁸⁵

Talarstolen ockuperad – utanför protokollet. Trots att DN på förstasidan (11/6 1988) uppmärksammade aktionen mot bostadsbristen i riksdagen, så satte händelsen inga spår i riksdagsprotokollet.

Talet finns bevarat eftersom stenografen sålde sitt referat till pressen – som senare skulle kalla Karlgren för Revolver-Hans. Historien förtäljer inte om tidningarna justerade texten (den skiljde sig lite åt), eller om Karlgren hade bearbetat talet på samma sätt som han gjorde med ledamöternas anföranden. Men allra mest intressant är om man läser igenom protokollet från just denna dag (18/5): det finns inget spår alls av denna speciella händelse.⁷⁸⁶ En anledning till denna lucka i protokollet kan vara att ledamot Håstad använde ett förskrivet tal som han sedan lämnade in till stenograferna för stöd vid renskrivningen. Men en annan och mer formell anledning går att finna i riksdagsordningen. Av den framgår nämligen att ledamöter och statsråd har rätt att till protokollet fritt tala i alla frågor som sats upp på dagordningen. Om du som ledamot – eller minister – inte hade anmält att du ville tala var (och är) det alltså inte tillåtit att föra yttranden till protokollet.⁷⁸⁷ Ett undantag var regeln om kort genmäle, som innebar att ledamöter oanmält kunde få svara på andra ledamöters anföranden om det ansågs relevant (till exempel vid påhopp eller anklagelser).⁷⁸⁸ Eftersom

Ungdomsaktionen finns återgiven på Roj Fribergs (1934–2016) tavla "Demonstration" (1989), som köpts in av riksdagen och hänger i Västra riksdagshuset. ©Roj Friberg/ Bildupphovsrätt 2025 – fotografi av Mikael Kristenson, Sveriges riksdag.

något yttrande från pistolmannen inte anmälts – och han dessutom varken var ledamot eller minister – uteslöts han från protokollet.

Skottlossningen 1956 är ett illustrativt exempel på protokollets uteslutningsmekanismer – och det finns fler. Trettio år senare, under kammarsammanträdet för riksmötet 1987/88, satt några ungdomar på åhörarläktaren och lyssnade på debatten. Plötsligt rullade de ut en banderoll med texten Bygg bostäder. När vaktmästare påtalade att demonstrationen inte var tillåten klättrade några ungdomar ner från åhörarläktaren till kammargolvet. Medan två sprang ut i foajén utanför rusade de tre andra mot podiet och lyckades ta talarstolen i besittning. Med hög röst framförde ungdomarna – i avstängd mikrofon – sina åsikter om bostadsbristen innan de blev avlägsnande av vice talmannen och försvarsutskottets ordförande. Dagen därpå lyfte DN händelsen på förstasidan – detta i skarp kontrast till den totala tystnaden i riksdagsprotokollet. Där lyste händelsen med sin frånvaro trots att ungdomarna till och med framförde sina åsikter i talarstolen.⁷⁸⁹

Det är knappast troligt att ungdomarnas mål under juniaktionen 1988 var att komma med i protokollet – om de ens kände till dokumenttypen. Uppmärksamheten i pressen talar för att de mer använde riksdagen som en arena för att nå ut med sitt budskap utanför kammaren. Det påminner på sätt och vis om riksdagsledamöternas situation. Under 1980-talet var deras främsta publik inte alltid de andra ledamöterna i församlingen utan snarare världen utanför riksdagshuset, såsom den lokala valkretsen, nyhetsreportrarna och tv-publiken.⁷⁹⁰ Färre och färre kan antas ha brytt sig om vad som stod (eller inte) i det justerade dokumentet.

Principen att ingen får tala utanför protokollet gäller fortfarande. Hur denna regel tillämpats har emellertid förändrats. Ett exempel: i mars 1930 gick en man in i riksdagshuset. Efter att först ha nekats tillträde till andra kammarens åhörarläktare (han hade ingen inträdesbiljett), så gick han vidare till första kammaren, där han blev insläppt. Just då debatterades försvarsanslagen. Mitt under ett anförande av socialdemokraten och tidigare försvarsministern Gustav Rosén (1876–1942) kastade mannen på åhörarläktaren ut flygblad – ställda till ”herrar borgare och borgarelakejer” – över församlingen. Rosén avbröt sitt tal medan förste vice talman slog med klubban och hotade att utrymma läktaren. Men det tog ett tag innan en vaktmästare och en konstapel kom till undsättning och förde bort fridstöraren från läktaren. Under tiden hann mannen – som tillhörde den kommunistiska Silléngruppen – kasta ut ytterligare en trave flygblad.⁷⁹¹ Till

skillnad från revolverincidenten 1956 blev flygbladsaktionen omnämnd i protokollet på följande vis:

[Gustav Rosén:] Jag kan få begagna tillfället, fastän det kanske icke berör denna sak så mycket, att här säga ...

Då en på kammarens läktare sittande person nu nedkastade ett antal flygblad i kammaren, lät herr **förste vice talmannen** klubban falla och anförde: Jag får anhålla, att ordning iakttages på läktaren, eljest kommer läktaren att utrymmas.

Sedan ordningen på läktaren blivit återställd, lämnades ordet ånyo till herr **Rosén**, som yttrade: Jag vill förutskicka den anmärkningen, att vad jag nu säger icke avser denna punkt, men jag kan ändå få lov att framhålla, att marinförvaltningens åtgärder att försöka få så stora anslag, att det kan bildas små fonder här och där för att tagas i anspråk vid förefallande behov för ändamål, som ursprungligen icke varit avsedda, måste framkalla en viss misstänksamhet mot dess anslagskrav.⁷⁹²

Snarlika protester har inträffat vid flera tillfällen i Sveriges riksdag – bland annat nästa hundra år senare i april 2023, när liberalen tillika klimat- och miljöminister Romina Pourmokhtari avbröts av högljudda protester från läktaren. I riksdagens officiella inspelning kan man höra ropen om att utsläppen ökar, men i det tryckta protokollet är de inte med. I stället används uteslutningsmarkeringen ”...” där anförandet avbröts – vid tre tillfällen – följt av tredje vice talmannens ingripande. I protokollet är detta satt inom parentes, där hon ber ministern om ursäkt och anmodar vakterna att föra bort de störande åhörarna från läktaren.⁷⁹³ Numera är både den inspelade debatten (tillgänglig på video via webben) och det tryckta protokollet officiella medieprodukter som produceras och publiceras av riksdagen, men med olika auktoritet. I riksdagsarbetets medieinfrastruktur trumfar protokollet nämligen fortsatt videoinspelningen. Inte för att det justerade och tryckta ordet är mer autentiskt än det som är inspelat på band eller video, utan för att textburna protokoll bär på en längre historisk kontinuitet och innebär en möjlighet att lättare redigera bort sådant som inte följer institutionens regler och praxis. På så vis kan den parlamentariska verkligheten reduceras till vad som har protokollförts, oavsett vad som har sagts eller ägt rum i kammaren. Som påtalats tidigare är det alltså inte det faktiska

framförandet i kammaren utan det skriftligt justerade anförandet som officiellt uttrycker talarens mening (och sanning) – i alla fall utifrån riksdagens perspektiv.

Protokollets sanningsmonopol är i viss mån hotat. Riksdagens interna medieenhet, liksom journalisterna på pressläktaren, har länge spelat in, rapporterat och spridit det som sagts och inträffat i kammaren, vid sidan av de justerade protokollen. Idag har emellertid nästan alla besökare på åhörarläktaren tillgång till en mobiltelefon med inspelningsfunktion – samt möjlighet att på plats ladda upp och sprida dokumenterat innehåll via olika plattformar. Att protokollet då tiger om sådant som alla vet har inträffat kan framstå som märkligt. Medan protokollet avspeglar det officiella regelverket kan mobiltelefonernas inspelningar framstå som subjektiva ögonblicksskildringar – som samtidigt synliggör protokollets utslutningar. Hur riksdagen dokumenterar sitt arbete vilar således ytterst på ett övervägande mellan vad som gör framställningen mest rättssäker, trovärdig, transparent, skyndsam och ekonomiskt hållbar.

Protester som tas till protokollet? Under riksdagens utrikespolitiska debatt 14/2 2024 uppstod tumult på åhörarläktaren kopplade till konflikten mellan Israel och Hamas. Samtidigt som vakterna bar ut en person från läktaren hade flera åhörare redan plockat fram sina mobiler för att dokumentera skeendet – och möjligen spritt händelsen via sociala medier. Det hade i så måtto varit underligt om händelsen inte dokumenterades i riksdagsprotokollet. Så blev emellertid fallet. Sveriges Radio / TT Bild.

Det är naturligtvis inte bara besökare till Sveriges riksdag som numera äger uppkopplade mobiler. Även parlamentariker kommunicerar idag med telefoner – också i kammaren under pågående debatt. Internationellt har detta fenomen väckt principiella frågor: borde inlägg på sociala medier från ledamöter under plenum räknas som en del av det parlamentariska arbetet – och hur ska i så fall sådana aktiviteter hanteras och eventuellt registreras och dokumenteras? Bör sådana inlägg behandlas olika beroende på om de skickas på plats från kammaren eller utanför? Parlamentforskaren Joanne McNair redogör för en händelse i det australiska parlamentet 2011 som väckte principiella frågor om den hierarkiska skillnaden mellan olika medier för nedskrivning, inspelning och spridning av vad som yttrades i kammaren. En ledamot hade twittrat nedsättande kommentarer om församlingens talman, som i sin tur krävde att ledamoten skulle be om ursäkt. När ledamoten frågade vilka tweets som han skulle be om ursäkt för, ville inte talmannen svara – detta för att undvika att förolämpningarna skulle föras till protokollet.⁷⁹⁴

I Sverige finns det från riksdagen än så länge ingen reglering av ledamöternas aktiviteter på sociala medier. I riksdagsförvaltningens instruktioner för organisationens och talmannens sociala mediekonton framgår till exempel att förvaltningen inte ansvarar ”för enskilda riksdagsledamöters användning av sociala mediekkanaler”.⁷⁹⁵ Det finns också exempel på hur bland annat Twitter/X har använts som en parallell debatt- och kommunikationskanal ledamöter emellan under pågående plenum. I en intervju berättade till exempel moderaten Olof Lavesson att han vid ett tillfälle under 2010-talet twittrade berömmande om den kristdemokratiska partiordföranden mitt under dennes anförande. ”Jag tycker att Göran Hägglund just nu är strålande i talarstolen.” – varpå Hägglund, som bara satt ett par stolar bort från Lavesson, kort därpå svarade med en annan tweet: ”Äsch, du är också rätt bra.”⁷⁹⁶

Delphine Gardey har visat att stenograferna i det revolutionära parlamentet i Frankrike insåg att enkom en nedskrivning av det talade ordet gjorde dokumentationen av debatterna blodlösa och endimensionella. Eftersom politik i hög grad bygger på känslor skapade detta ett överföringsproblem. Anföranden kunde framföras med passionerad gestikulation, avvägda betoningar och konstnärliga pauser – kort sagt, på ett livaktigt sätt som därför inte var helt lätt att införliva i protokollet.⁷⁹⁷ Men samma begränsning kunde också vändas till ett argument för riksdagsstenografernas

betydelse. Ett exempel återfinns i artikeln ”Stenografi och diktafon” från 1939 i tidskriften *Stenografen: tidskrift för stenografiska spörsmål* – en text som vi tidigare refererat till eftersom den också kritiserade förslaget att använda diktafonen för att rationalisera stenografiarbetet i kammaren. Den okände skribenten lyfte där fram betydelsen av att befinna sig i kammaren när anföranden ägde rum. ”Då en mening icke fullbordas och någonting endast till hälften antydes genom vad som faktiskt yttras, då talaren icke finner det ord han söker och i stället uttrycker tanken genom en gest eller genom sitt minspel, måste stenografen se talaren för att kunna helt följa honom.”⁷⁹⁸ Till skillnad från diktafonen hade stenografen alltså en förmåga att ta in helheten. Kroppens närvaro i rummet och stenografens sinnen bidrog till att stärka protokollets autenticitet och legitimitet. Utifrån en sådan logik var det också möjligt att förstå stenografen som ett slags medium, vars kropp och sinnen blev viktiga komponenter i nedtecknandets medieteknik.

Men det är inte bara riksdagens regler som styr vad som blir nedskrivet. Precis som Jonas Harvard påpekat är kammarprotokollet ett medium – och likt alla medier är protokollet därför bundet till sina mediespecifika förutsättningar.⁷⁹⁹ Det handlar dels, för att tala med Lisa Gitelman, om protokollens protokoll – praxis och normer som styr användningen – dels om protokollets materiella förutsättningar som medieteknologi för nedskrivning.⁸⁰⁰ Detta innebär att vissa saker har svårare att fästa i protokollet, till exempel kroppsliga gester, retoriska figurer och markeringar utanför talarstolen, liksom ledamöternas användning av rekvisita.⁸⁰¹ När ledamöterna har tagit till sådana grepp kan man i vissa fall då ana att stenograferna gripit in för att göra framförandet mer begripligt för läsaren, även om det inte alltid går att belägga. Ett exempel kan hämtas från en debatt i andra kammaren 1892. Under en diskussion om huruvida bokstavsstämplar och boktrycksstilar skulle vara tullfria framförde Carl August Andersson (1841–1907) från Gamla lantmannapartiet en rättelse till utskottsreservationen:

Nu säga reservanterna, att stilgjuterierna i vårt land icke kunna tillverka annat än brödstilar. Mine herrar! Jag har här i min hand ett stilprof från Berlingska stilgjuteriet, som jag skall be att få visa för kammarens ledamöter och kanske äfven för reservanterna. I detta stilprof finnas upptagna flera hundratals olika titelstilar. Som herrarne se, kan man väl icke kalla de stilar, som här i profvet förekomma, för brödstilar. Jag skall be, att

herrarne äro goda och taga detta stilprof i närmare skärskådande såsom ett bevis på, hvad den svenska industrien i detta hänseende kan åstadkomma.⁸⁰²

Andersson höll alltså i "ett stilprof" som han visade fram i kammaren. Huruvida han sade att han också höll i det eller om stenograferna själva fick lösa utmaningen med detta multimodala anförande genom att föra in en sorts explicita metakommentarer går dock inte belägga här. Den här typen av uppvisande av föremål i talarstolen är emellertid vanligare än man tror. Ett annat exempel: i december 1960 debatterade andra kammaren kostnader för svenska FN-styrkor med anledning av konflikten i dåvarande Kongo. Efter landets första parlamentsval hade oroligheter utbrutit, varför FN tillfrågat länder om att bistå med fredsbevarande styrkor. Sverige hade börjat sända militärer till landet, något som kommunisten Gustav Johansson (1895–1971) var generellt kritisk till. I talarstolen hade han därför tagit med sig ett nummer av *Expressen* som innehöll ett illustrerat reportage om de svenska FN-soldaterna i Kongo. Johansson citerade passager från reportaget för att retoriskt bygga upp sin argumentation. Mot slutet av sitt anföranden utnyttjade han även tidningens bildmaterial; inför kammaren visade han ett uppslag med en bild av en svensk soldat som hjälpte en belgisk officer att ta fingeravtryck på fångar, och en annan där en soldat bryskt grabbade tag i håret på en fånge. Det var ett tilltag som förstås ställde till det för stenograferna. Kammarens protokoll är ett textmedium som på sin höjd innehåller tabeller. Men nu fick ett multimodalt medium betydelse för Johanssons argumentation och ord och bild var svåra att separera om anförandet skulle bli begripligt för protokoll-läsaren. I det tryckta protokollet stod det därför så här: "Men den mest beklämmande bilden på uppslaget tycker jag är den (talaren höll upp bilduppslaget för kammarens ledamöter), som visar en belgisk officer, vilken tar fingeravtryck på fångarna innan de förs bort till öden, som är okända, säkerligen grymma och som vi kanske aldrig får vetskap om."⁸⁰³ Tillägget inom parentes utgjorde med andra ord en förklaring av sammanhanget för läsaren. Fast den retoriska effekten för läsaren skulle förstås blivit en annan om bilden i *Expressen* också publicerats i protokollet.

Exemplet med kommunisten Johansson visar på den mediala reduktion som sker när anföranden omvandlas till text. Ett talat yttrande från en person till en annan sker i ett sammanhang som alltid innehåller mycket

mer än bara ord. Språkvetaren Walter Ong menade att det förhöll sig på följande vis: "Spoken words are always modifications of a total situation which is more than verbal. They never occur alone, in a context simply of words."⁸⁰⁴ Ett vanligt förekommande exempel är gester som (i princip alla) talare använder för att föra fram och förtydliga ett budskap. Nirmal Puwar har i sin tur hävdade att ledamöternas kroppar måste förstås som centrala för framförandet: "The whole body is propelled into this performance, where finger-pointing, the stern folding of the arms, hands on hips and the thrusting of chests are all called upon."⁸⁰⁵ Vissa kroppsrörelser har dock varit mer uttrycksfulla än andra och krävt mer kreativa lösningar av riksdagsstenograferna. Ett omtalat exempel härrör från en debatt sommaren 1994 om samkönade partnerskap, en kammardiskussion som blev lång. Mot slutet av densamma gick en upprörd John Bouvin från Ny demokrati upp i talarstolen för att göra ett inspel. Enligt protokollet yttrade han följande:

Herr talman! Kolleger! Vad är kärlek? Vad är normalt? Vad är naturligt? Vad är sexualitet? Det har vi diskuterat nu i fem sex timmar. Partnerskap, äktenskap, tolerans, respekt för din nästa, lika värde – vi har pratat ganska länge om detta. Jag har varit i kammaren från och till och suttit på rummet och lyssnat. Jag är tvungen att gå upp i talarstolen och klargöra vad som i alla fall är min syn på saken. För mig handlar detta om normalt beteende och vad som är naturligt osv. Jag vill bara göra en liten liten kommentar och berätta vad en präst visade mig för ungefär ett och ett halvt år sedan. Han sade: 'Du John! Kan inte du på ett enkelt sätt försöka förklara vad det är frågan om när den här frågan kommer upp i riksdagen?' 'Vad då?' undrade jag. Då gjorde han på följande sätt: 'Du John, detta är icke normalt. Det går inte. Detta går inte heller. Men detta är normalt.' Så enkelt är det.⁸⁰⁶

När Bouvin citerade sin vän gestikulerade han med fingrarna för att gestalta samlag mellan två män, mellan två kvinnor och till sist mellan en kvinna och en man. Ord och gester var här tätt sammanbundna – och helt beroende av varandra för att betydelsen skulle gå fram. Men i protokollet hade stenografen endast lagt till en lakonisk parentes direkt efter Bouvins tal: "(Anförandet illustreras med obscena gester.)" Egentligen förklarade det inte heller grundkontexten, men det gav samtidigt en indikation om vad som gestaltats.

Vad är normalt? Den allt annat än normale John Bouvin (Ny demokrati) gestikulerade en hel del i kammaren försommaren 1994. I riksdagsprotokollet noterades endast att talaren använde obscena gester. Den gryniga bilden kommer från riksdagens videoinspelning.

Riksdagsprotest – utanför protokollet. Vänsterpartisten Rossana Dinamarca i kammaren 28/9 2014 i samband med valet av sverigedemokraten Björn Söder till andra vice talman. Fotografi från *Kristianstadsbladet*.

Ledamöter i kammaren kan förstås också väcka känslor och förmedla budskap även när de inte står i talarstolen. Ett exempel på en sådan händelse var efter valet 2014 när riksdagen skulle samlas för att bland annat rösta fram nya talmän. Enligt praxis brukar talmannen väljas från det ledande regeringspartiet, förste vice talman från största oppositionspartiet och andra och tredje vice talman från det näst största (respektive tredje största oppositionsparti). Enligt den ordningen hade det inneburit följande talmansordning: socialdemokraterna, moderaterna, sverigedemokraterna

och miljöpartiet. Många var kritiska till att sverigedemokraterna – med rötter i den svenska nynazismen – skulle få en sådan symboliskt laddad position. Talmannen är formellt det högsta ämbetet i Sverige man kan väljas till. En av de som inte skrädde orden – utan att för den delen tala – var vänsterpartisten Rossana Dinamarca som under omröstningen bar en t-shirt med den tryckta texten: SD = rasister. Dinamarca talade aldrig den dagen, och omnämns således inte i protokollet.⁸⁰⁷ Däremot fick hennes klädval en hel del uppmärksamhet i andra medier.⁸⁰⁸ Sverigedemokraten Björn Söder blev vald till andre vice talman, vilket inte hindrade Dinamarca att fortsätta sitt motstånd. När talman Söder i december samma år tjänstgjorde som ställföreträdande talman vägrade Dinamarca att tilltala honom som sådan. I protokollet går det att ta del av repliksiftet: ”Rossana Dinamarca (v): Åhörare! – Andre vice talmannen: Herr talman, säger vi när vi inleder ett anförande. – Du är inte min talman.”⁸⁰⁹ Dinarcas replik blev sedermera viral på sociala medier genom hashtagen #InteMin-Talman.

Pennan läggs ner – stenografernas utträde och protokollnotariernas inträde

Under 1970-talet förändrades riksdagsstenografernas yrkesroll. Kortfattat kan man beskriva utvecklingen som en rörelse från ett prestigefyllt sidouppdrag – till trygg heltidsanställning. Hur riksdagens protokollkansli idag är organiserat är till stor del en produkt av denna organisatoriska förvandling. Sammanslagningen av första och andra kammaren ledde inte till mindre plenumtid, det vill säga den tid då ledamöterna uppehöll sig i kammaren. Tvärtom. Mätningar visade att 1970 – sista året för tvåkammarriksdagen – var det fyrahundratrettio plenitimmar, 1971 hade det ökat till sexhundra tio timmar, och 1972 steg antalet timmar ytterligare till sexhundrafyrtiofyra timmar – alltså en ökning med femtio procent. På så sätt hade det tillfälliga överskottet av stenografer som uppstod vid kammarsammanslagningen raderats ut under våren 1972. Anledningen var att försöken med att dra ner på antalet kvällsplena istället resulterade i fler dagar med plenum. Sådana arbetsförhållanden gjorde det mycket svårt att upprätthålla traditionen med stenografiuppdraget som en bisyssla. Av dessa anledningar, och den fortsatta svårigheten att anställa kompetenta riksdagsstenografer, tillsattes 1972 tidigare nämnda utredning för att ”undersöka möjligheterna

att förbättra riksdagens stenografororganisation, som på grund av den ökade arbetsbelastningen blivit hårt ansträngd”.⁸¹⁰

I sitt betänkande slog kommittén fast att kombinationen av stenografi med bandupptagning som hjälpmedel borde behållas, liksom upplägget med det så kallade composer-systemet.⁸¹¹ Problemet var alltså att stenografernas uppdrag var en bisyssla. Utredningen föreslog därför en lösning som innebar en ökad grad av så kallad fyllnadstjänstgöring. Den tid då stenograferna inte arbetade med kammardebatterna skulle fyllas med tjänstgöring kopplat till annat kammararbete. Även om det skulle finnas möjlighet att fortfarande vara ledig för andra åtaganden, så innebar det i praktiken att stenograferna erbjöds heltidsanställning, både de så kallade A-stenograferna (arvoderade) och L-stenograferna (lönegradsanställda).⁸¹² Utredningens förslag skulle bli vägledande för framtida försök att förbättra stenografororganisationen, som till exempel 1979 års utredning om stenografernas tjänstgöringsförhållanden. Utvecklingen mot riksdagsstenografyrket som heltidsanställning bör också ses i ljuset av den lagstiftning om anställningsskydd som började drivas igenom under 1970-talet. Trots tidigare kritik hade problemet med rekryteringen av stenografer delvis lösts genom möjligheten att kunna anställa så kallade redigerare, som främst skrev ut anföranden baserat på bandupptagningen i kammaren. Därtill startade riksdagen 1979 en internutbildning i stenografi.⁸¹³ Under 1980- och 1990-talen tillsattes också mindre utredningar för att justera arbetsflödet med protokollframställningen och prova nya tekniska lösningar.⁸¹⁴ I början av 1990-talet försvann till exempel rollen som förstestenograf.⁸¹⁵

Först med 2014 års riksdagsordning ströks kravet på att behärska stenografi, och benämningen stenograf är numera ersatt med protokollnotarie. I skrivande stund är nitton notarier, tre granskare, två protokollkoordinatorer och en språkvårdare anställda på riksdagens protokollkansli. Processen att föra över talande anförande till tryckt text förefaller idag vara enklare än under 1970-talet, men det kan samtidigt vara svårt att närma sig dagens situation med kritisk distans. Till viss del påminner vår tids protokollframställningsprocess mer om 1920-talets, även om den är betydligt mer rumsligt koncentrerad till protokollkansliets korridor – via uppkoppling mot internet och riksdagens intranät. Den fysiska närvaron under och iakttagandet av debatterna är också fortfarande viktig: protokollnotarierna sitter i pass om tio minuter i kammaren, mer för att ta in stämningen och händelserna i rummet än för att ta anteckningar. Efter avklarat pass går

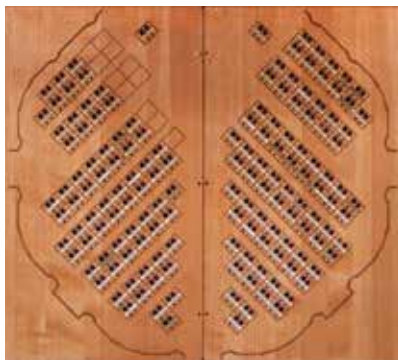
notarien tillbaka till sitt kontor och redigerar sin anförandedel till text med hjälp av de videoinspelningar som görs av riksdagssessionerna.⁸¹⁶ Till hjälp finns bland annat relevant riksdagstryck, samt språkråden som riksdagens språkvårdare har tagit fram och kontinuerligt utvecklar. När utskriften är färdigredigerad skickas texten via ett datorprogram till granskaren som ansvarar för en timmes anföranden och gör eventuella mindre ändringar. Därefter slår granskaren ihop alla delar till det tryckta protokollet, vilket utgör snabbprotokollet, som ska publiceras ”utan dröjsmål” – i realiteten fem till sex timmar efter att anförandet har hållits i kammaren.⁸¹⁷ Därefter har ledamöterna tre veckor på sig att justera protokollet. Innan det officiella protokollet trycks för protokollkoordinatorerna ihop debattprotokollet och stomprotokollet till en kronologisk helhet.

Röstupptagningens mediehistoria lär emellertid inte sluta där. I skrivande stund är tal-till-text med hjälp av maskininlärning fortfarande under utveckling och nya modeller släpps med jämna mellanrum. Till viss del har tekniken även letat sig in i vår tids parlament. Exempelvis upphandlade Europeiska unionen 2021 en tjänst som i realtid ska göra automatisk transkribering och översättning av alla unionens parlamentsdebatter till samtliga tjugofyra officiella språk.⁸¹⁸ Under arbetet med denna bok har en sådan teknik ännu inte införts i Sveriges riksdag. Men protokollkansliets enhetschef följer utvecklingen på området, och det är ingen vild gissning att sådan teknologi kommer att bli en del av protokollnotariernas framtida verktygs-låda.

I det här kapitlet har vi belyst vad som händer från det att en ledamot har talat i kammaren till att anförandet blivit till tryckt protokolltext. Fokus har legat på de olika mediepraktiker som varit avgörande för omvandlingen av tal till text. I detta sammanhang har stenograferna spelat en huvudroll. De blir annars lätt osynliggjorda i den parlamentariska vardagen, men saknar för den sakens skull inte agens – och (stundom) inverkan på det politiska arbetet. I boken *How we became posthuman* diskuterar litteraturvetaren Katherine Hayles de cybernetiska Macy-konferenserna under efterkrigstiden. Där drev flera deltagare tesen att information skulle förstås som ett immateriellt flöde av signaler, snarare än materiellt förbundna och förkroppsliga. Men, som Hayles ironiskt påpekar, det som yttrades på konferenserna – informationen om informationen – finns bevarat tack vare att konferensassistenten Janet Freed Lynch skrev ner de talade orden på papper, vilka senare sammanställdes och trycktes i bok-

form. Så anonym var hon att Freed Lynch av misstag råkade bli benämnd Freud – vilket Hayles gör en poäng av: "this was the woman who, like Freud's patients, had no voice in the transcripts, although the transcripts have a voice that we can read only because of her".⁸¹⁹ Stenograferna har mycket gemensamt med Freed/Freud: de är de till synes osynliga tjänarna som för över ledamöternas talade ord till tryckt text. Men som detta kapitel har visat är det också tydligt att stenograferna på olika sätt har agens och kan påverka vad av debatterna som bevaras i skrift. Innan de började spelas in på band 1966 går det till och med att hävda att ledamoten talar *genom* stenografen – som ett medium mellan politikern och protokollet.

6. RÖSTRÄKNING

Voteringens medier

TORSDAGEN DEN 15 FEBRUARI ÅR 2024 var en helt vanlig dag i Sveriges riksdag. På ärendelistan fanns bland annat justitieutskottets betänkande (JuU15), med förslag för att motverka terrorism. Utskottet hade tagit ställning till ett tjugotal yrkanden i sammanlagt tio motioner; förslag till beslut var att avslå samtliga yrkanden. Betänkandet innehöll två reservationer, en från ett antal socialdemokratiska ledamöter och en från en grupp sverigedemokrater. När beslut skulle fattas om den första reservationen till förslaget utspelade sig följande:

[Talmannen läser innantill, hela tiden med handen om talmansklubban:] Justitieutskottets betänkande 15, terrorism. Kammaren tar ställning till utskottets förslag punktvis. Punkt 1, nationell samling mot våldsbejakande extremism och terrorism. Här har yrkats bifall dels till utskottets förslag till beslut, dels till reservation 1 av Annika Strandhäll med flera, S. Bifalles utskottet, bifalles reservation 1? Jag finner att kammaren har bifallit utskottet, men Anna Wallentheim begär votering. Fastställande av voteringsproposition.

[Kammarsekreteraren till höger om talmannen:] Rösta ja för bifall för justitieutskottets förslag i betänkande 15.1, rösta nej för bifall till reservation 1 av Annika Strandhäll med flera, S.

[Talmannen:] Godkänns voteringspropositionen? Svaret är ja. [Klubban faller.] Klart för votering. Ja för utskottet, nej för reservation 1. Voteringen är avslutad. Svaret är ja. 206 ja, 94 nej. Kammaren har bifallit utskottets förslag till beslut. [Klubban faller.]⁸²⁰

Från att talmannen introducerat ärendet till att beslutet var klubbat gick det fyrtioåttio sekunder. Det gäller med andra ord att ledamöterna hänger med i svängarna när de ska trycka på knapparna för de har bara två, tre sekunder på sig att välja rätt. Som vägledning för dem som kanske inte hunnit sätta sig in i vad utskottsförslag och reservationer går ut på signalerar några ledamöter med tummen upp respektive ner hur partigruppen ska rösta. En handflata ovanför hjässan signalerade att man ska rösta "avstår".

Beslutsfattandets tekniska infrastruktur är något som ledamöterna och talmannen kan ta förgivet. Det är politikens innehåll som de ska fokusera på, förslagen på hur man ska bekämpa terrorism, inte metoderna för att fatta beslut. Knapparna, ljustavlan, ledningarna och datorn som räknar samman resultatet utgör den medietekniska miljö som de varje dag i kammaren har tätt inpå sig. Denna infrastruktur har blivit en självklar del av kammarens inredning, en "epistemisk tapet" som de sällan behöver reflektera kring.⁸²¹ Vid vissa tillfällen träder det förgivettagna emellertid fram och gör sig påmint. Det räcker att gå tillbaka till år 2015, då riksdagen slopade det obligatoriska uppresningsförfarandet vid omröstningar. Eller till december 2004, då hela tjugofem ledamöter tryckte på fel knapp vid en och samma omröstning. Man kan också gå tillbaka till 1922, då allt vad knappar och uppresning heter ännu var oprövat.

Protokollet för andra kammarens session fredagen den femte maj 1922 anger att det sista som hände i kammaren denna dag var att kommunisten (tillika lokföraren) Robert Samuelsson (1886–1953) höll ett anförande angående flottans bestraffningar av inkallade som deltagit i första-maj-demonstrationerna. "Kammarens ledamöter åtskildes härefter kl. 3,24 e. m."⁸²² Detta stämmer emellertid inte. Vad protokollet inte förtäljer är att ledamöterna stannade kvar. Tidningsreferenterna på plats kunde nämligen nästa dag berätta om en rad övningar som utförts under "en särdeles uppspelt stämning".⁸²³ Anledningen var att konstitutionsutskottet höll på att behandla frågan om öppen omröstning – votering som inte var sluten och hemlig. Om förslaget röstades igenom var det inte givet hur öppen omröstning skulle gå till rent praktiskt. Det var i syfte att testa olika omröstningsmetoder som talmannen bett ledamöterna att stanna kvar denna eftermiddag i maj 1922. En stor del av första kammaren hade infunnit sig för att följa övningarna på åskådarplats.

Inledningsvis provade man att votera genom att ledamöterna fick resa på sig: först de som röstade ja, därefter de som röstade nej. Ledamöterna

fick bli stående tills kanslisterna hunnit räkna alla. Därefter blev det röstning genom namnupprop. Den ledamot vars namn lästes upp fick svara ja, nej, avstår eller vem vederbörande eventuellt kvittade med. Denna metod gav upphov till en hel del "trassel och roligheter" och tog betydligt längre tid än den första metoden. *Aftonbladets* referent påtalade dessutom att "risken för hörfel" var påtaglig. En tredje metod var att ledamöterna fick gå fram till talmannen och meddela hur de röstade. Högerns Arvid Lindman föreslog därefter att de skulle testa den engelska metoden, där ledamöterna fick passera genom olika dörrar beroende på hur de ville rösta. Försöket gick fort, men det visade sig i efterhand att en ledamot av första kammaren beblandat sig med kollegorna i den andra och röstat även han. Högerledamoten Bertha Welin (1870–1951) hade dessutom "fuskat genom att 'kvitta med sig själv'" och passerat genom båda dörrarna. Konstitutionsutskottet hade därför en hel del att begrunda efter övningarna i öppen omröstning. Först år 1925 fanns ett nytt reglemente på plats som angav att röstning i första hand skulle ske genom att ledamöterna fick resa på sig. Om talmanen eller någon ledamot uttryckte tveksamhet inför resultatet skulle namnupprop tillämpas.⁸²⁴ *Aftonbladets* referent avslutade för sin del referatet från övningarna 1922 med en reflektion: "om det är sant, att tid är pengar, så vore det bestämt skäl i att ställa till med en elektrisk voteringsmaskin med detsamma".

Votering är bland det viktigaste man tar sig för i riksdagen. Som en ledamot uttryckte saken i debatten om att införa voteringsmaskin år 1934: "den enskilde riksdagsmannens avgivna votum betecknar liksom kulminationen i lagstiftningsarbetet".⁸²⁵ Kari Palonen har formulerat det som att voteringen utgör debattens slutliga talakt.⁸²⁶ Av den anledningen kom förändringar i sättet att rösta "att på flera sätt djupt ingripa i riksdagens arbetsmetoder", konstaterade första kammarens tillfälliga utskott 1925.⁸²⁷ När de valda metoderna blivit vardag verkade de i bakgrunden utan att ifrågasättas. Men när de ännu var förslag i motioner och betänkanden var debatterna desto livligare. Tekniska detaljer blev politiska stridsfrågor när besluten skulle göras beroende av hörsel, knapptryck, elektriska kablar och fotografier. Runt de nya metoderna utvecklade sig dramer där olika betydelser av demokrati, offentlighet och rationalitet aktualiserades och förhandlades. I detta kapitel ska bland annat dessa debatter beskrivas och granskas. Vad stod på spel när nya voteringsmetoder skulle införas? Nya metoder för att rösta fick också konsekvenser för det politiska arbetet. Med

Fa 14521

Riksdagsstenograferna
Fa 14522

H258166
ordala för högttryck
Pressfoto byrå

öppna omröstningar där enskilda röster protokollfördes fick en partiledning exempelvis ökade möjligheter att övervaka och bestraffa de ledamöter som avvek från partilinjen, i syfte att kontrollera rösterna. Metoderna man valde bland var med andra ord inte politiskt neutrala. Vilka politiska konsekvenser fick de tekniker som kom att användas vid voteringarna? Kapitel följer förslag, praktiker och debatter från 1800-talets senare del fram till 1900-talets mitt, och därtill undersöks en rad tekniska och praktiska förändringar i det tillfälliga riksdagshuset på Sergels torg och i de ombyggda lokalerna på och omkring Helgeandsholmen.

Olika sätt att rösta

Omröstningarnas praktikaliteter var länge en fråga som bara undantagsvis intresserade forskningen, men detta ändrades efter presidentvalet i USA år 2000.⁸²⁸ Bara några hundra röster skilde mellan George Bush och Al Gore i vågmästarstaten Florida. Världspolitiken under de kommande åren såg ut att vara beroende av hur man skulle definiera giltiga hålslag i valsedlarna. Även om Högsta domstolen avgjorde till Bushs fördel innan hålslagsproblemen fått en lösning gav valet upphov till en rad studier av valteknikernas betydelse.⁸²⁹ Tanken har förstås alltid varit att de apparater som används när röster registreras ska vara neutrala mediekanaler som skapar autentiska representationer av valdeltagarnas vilja. Undersökningar visade emellertid att antalet ogiltiga röster skilde sig betydligt beroende på vilka apparater som användes.⁸³⁰ I den svenska riksdagen gjordes liknande erfarenheter så fort elektronisk votering införts i kamrarna 1935. Ibland krånglade själva apparaten, ibland rörde det sig om handhavandefel. I protokollet finns mängder av noteringar av detta slag: ”Jag ber att få anmäla, att jag fumlade med fingrarna och råkade trycka på båda knapparna.”⁸³¹ Allmänna svenska val sker utan apparater av detta slag, men svenska statsvetare har bland annat undersökt betydelsen av vallokalernas öppettider, köer på valdagen etcetera.⁸³²

Studierna av parlamentens interna omröstningsmetoder är inte lika många. En översikt av rättsvetaren Carmen Thiele tydliggör att olika metoder skapar olika möjligheter att avgöra, dokumentera och offentliggöra valresultaten.⁸³³ Statsvetaren Thomas Saalfeld har pekat på att metoden som används påverkar parlamentets effektivitet, samtidigt som olika metoder får varierande konsekvenser för ledamöternas möjligheter att

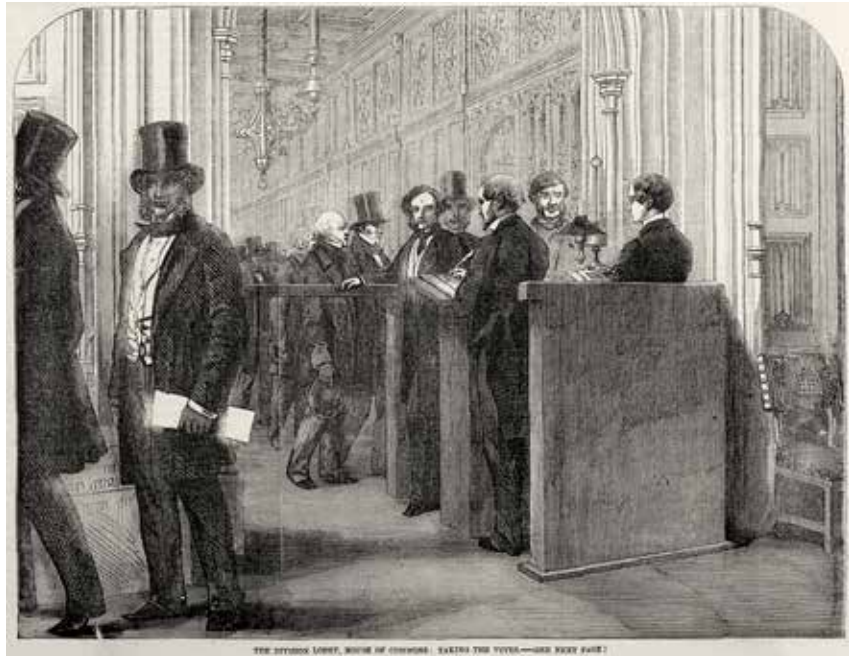
Efter votering: riksdagen räknar – och stenografer arbetar för högtryck. Exakt vad voteringen handlade om framgår inte; bilderna är tagna under 1920-talet och kommer från Stadsmuseet i Stockholm.

avvika från partilinjen. I parlament som använder metoder för öppen omröstning där enskilda röster registreras tenderar partisammanhållningen att vara stark – med slutna omröstningar har ledamöterna en större frihet.⁸³⁴ Saalfeld undersöker emellertid inte teknikernas specificitet, utan nöjer sig med att diskutera övergripande skillnader mellan öppna och slutna omröstningar. Jonathan Chibois har undersökt introduktionen av elektronisk votering i den franska nationalsamlingen. Han visar bland annat att tekniken kan få olika betydelse beroende på hur voteringsförfarandet regleras och att den även hade andra användningsområden än att bara räkna röster. Ett exempel är att reglerna som tillät röstning via ombud ändrades när televisionen började sända från kammaren och ofta visade tomma bänkar. När röstningen inte längre kunde göras via ombud användes voteringsapparaten för att registrera och öka närvaron och därmed göra parlamentet mer tv-mässigt.⁸³⁵

Bland sätten att avlägga röster och urskilja majoriteter finns ett antal som återkommer i olika parlament – både historiskt och i nutid. Genomgången här utgår framför allt från Thieles översikt som nämndes ovan. Att muntligt meddela sin röst antingen i grupp genom acklamation eller enskilt i samband med namnupprop har varit en klassisk metod. Också ”tyst medgivande” kan räknas till den muntliga omröstningen. I Sveriges riksdag har det exempelvis förekommit då talmannen föreslagit en voteringsproposition (som anger vilka förslag som står emot varandra), och klubbat beslutet om ingen öppet motsatt sig. En annan vanlig metod har varit att visa med kroppsrörelser hur man röstar, genom att räcka upp handen eller resa sig upp. Att avlägga sin röst genom att förflytta sig i rummet används i bland annat brittiska över- och underhuset och i tyska riksdagen. Ett annat ofta förekommande voteringsätt har varit att ledamöterna fått gå fram till talmannen eller en valförrättare och lämna en valsedel – historiskt har också stenar, kulor och snäckskal använts. Röstsedeln kan vara märkt med ”ja” eller ”nej”, kulorna kan vara vita eller svarta beroende på hur man vill rösta. Sedlarna eller föremålen kan också vara helt omärkta och läggas i antingen en ja-behållare eller en nej-behållare. System med röstkort förekommer även, där både namnet och hur man röstat framgår.

Dessa olika metoder innebär att rösterna räknas och registreras med olika grad av exakthet. Vid acklamation har inte det exakta antalet röster registrerats, endast den uppskattade majoriteten. Detsamma gäller vanligtvis även vid uppresning. Särskilt acklamationsmetoden har inneburit ett

Division Lobby i House of Commons – som det fanns flera av. Det handlade nämligen om de korridorer utanför kamrarna i det brittiska underhuset vilka användes för att registrera ledamöters röster. Bilden kommer från ett nummer av *Illustrated London News* 5/12 1857.

visst mått av osäkerhet. I sin genomgång av olika omröstningsmetoder menade Jeremy Bentham att voteringar med visuella uttryck var att föredra: "the sense of sight is a more correct judge than that of hearing. The raised hands, or the persons standing up, are always distinct: voices are more easily mistaken".⁸³⁶ Men även vid handuppräckning och uppresning kan majoriteten vara svår att fastställa. Att röra sig till olika delar av rummet, eller att gå in genom olika dörrar, har i regel kombinerats med att ledamöterna också räknas. Även när röstsedlar eller kulor läggs i boxar eller urnor kunde det exakta antalet förstas beräknas.

Olika voteringsmetoder har dessutom alltid varit mer eller mindre öppna. Vid acklamation blev den enskildes röst en i kören. Den som befann sig nära inpå kunde eventuellt se och höra hur en ledamot röstade, men det var ingenting som protokollfördes. Detsamma har ofta gällt vid uppresning, även om det då varit lättare att lägga märke till hur enskilda personer röstade. Saalfeld klassificerar dessa metoder som halvöppna: i princip är de publika, men i praktiken är det svårt att med acklamationens och uppresningens hjälp få en översyn över alla enskilda röster.⁸³⁷ När ledamöterna förflyttade sig fysiskt i kammaren för att kunna räknas så var det förstas

svårare att hemlighålla rösten. När metoden har använts i brittiska över- och underhusen, liksom i tyska riksdagen, har namnen dessutom registrerats i samband med att ledamöterna har passerat genom dörrarna. Voteringarna som inneburit att ledamöter lagt sina röster i en urna har ofta varit slutna, om man inte använt röstkort med namn. Bentham framhävde ytterligare en aspekt: huruvida alla röstar samtidigt eller ej. Om idealet var att alla skulle rösta oberoende av varandra måste det vid en öppen omröstning ske samtidigt. I annat fall kunde ju enskilda ledamöter styras av hur andra redan röstat.⁸³⁸

Sammanfattningsvis så har de flesta parlament kombinerat olika metoder med varandra. I många fall har först en mindre tidskrävande variant använts – för att se om det finns en klar majoritet för ett alternativ, till exempel acklamation eller uppresning. Om talmannen haft svårt att avgöra hur majoriteten röstat, eller om ett visst antal ledamöter så krävt, har en metod använts med vilken det exakta resultatet kan beräknas. Vad som emellertid inte behandlats i denna inledande översikt är system som baserats på elektronisk votering. De kan vara anpassade för öppen såväl som slutna omröstning, användas som förstaalternativ eller i kombination med andra metoder. När de elektriska apparaterna började uppmärksammas väckte de stora förhoppningar om effektivitet och säkerhet. Men de kritiserades också för att de fördunklade omröstningsförfarandet och reducerade ledamöternas personliga ställningstagande till ett knapptryck.

Valsedlarna utmanas

Benämningen ”voteringsmaskin” användes långt innan omröstning på maskinell väg kom på tal. Under 1800-talet avsåg begreppet först och främst en riksdagsledamot som inte självständigt tog ställning i de frågor som behandlades utan bara röstade efter majoritetens eller partiledningarnas linje.⁸³⁹ År 1862 beskrevs därför voteringsmaskinen som en person som ”saknar självständighet på tankens område” – och som därför hamnade i det ena eller det andra partiets tjänst.⁸⁴⁰ För valmän som önskade att personen man röstade in i riksdagen skulle göra skillnad och ta ställning var ”voteringsmaskiner” kandidater att undvika. *Östergötlands Folkblad* varnade således 1905 för att rösta på sittande högerman Carl Emil Johansson (1852–1917) i det stundande valet: ”en fullkomlig nolla, som endast som en voteringsmaskin försvarat sin plats i riksdagen”.⁸⁴¹

Det verkliga omröstningsförfarandet i 1800-talets svenska riksdag hade emellertid inget maskinellt över sig. Redan under ståndsriksdagen klagades det på att rösträkningen tog lång tid. En handbok för riksdagsmän förklarade på 1820-talet att det vanligen tog en halv minut per ledamot. Särskilt tidskrävande var det hos ridderskapet och adeln eftersom de vanligtvis var så många. ”Ståndets talrikhet gör därför voteringar så besvärliga, at ej sällan mer än hälften af den tid, som fordras til en votering, användes på försök at afböja voteringen.”⁸⁴² För tvåkammarriksdagens del slog 1866 års riksdagsordning fast att votering skulle ske med ”tryckta och omärkta, enkla, slutna och hoprullade sedlar”. Varje ledamot lade sin röstsedel i en urna och innan rösträkningen påbörjades skulle talmannen ta ut en slumpmässig sedel och lägga i ett förseglat kuvert. Om det efter rösträkningen var lika många ja- och nej-röster fick den förseglade sedeln avgöra beslutet. Om majoriteten redan var avgjord skulle den förseglade rösten förstöras.⁸⁴³ Omröstningarna var alltså slutna och krävde att alla ledamöter gick fram till talmanspodiet och lade sin röst, valkrets för valkrets. Ett Stockholms-reportage från 1900-talets början tecknade scenen – där *rytaren* som vi skrev om i ett tidigare kapitel spelade en avgörande roll.

Nu är ’rytarens’ stora stund inne. Han företar uppropet med så kraftig stämma, som hans lungor kunna åstadkomma, börjande med vice talmannen, fortsätter med Stockholms stad o. s. v. och slutande med Norrbottens län. På hans kommando resa sig ledamöterna från sina platser, formera sig i en lång gåsmarsch, som ormar sig fram till höger om talmansbordet, bakom talmansstolen och så på vänstra sidan ned i kammararen igen, sedan hvar och en till ordföranden lämnat sin valsedel.⁸⁴⁴

När alla röstat stannade några ledamöter kvar, tömde ut innehållet ur urnan och fördelade dem i en ja-hög och en nej-hög. Talmannen ”plockar så ur den ena sedeln och ropar sitt ja, ja, ja, ja, ja, under det en notarie samtidigt antecknar detta och ropar sitt 1, 2, 3, 4, fullt, o.s.v. hela vägen igenom”. När notarien var klar med sammanräkningen slog talmannen klubban i bordet och meddelade resultatet.⁸⁴⁵ Om en fråga i samband med utskottsbehandlingen resulterat i reservationer och motförslag fick förslagen ställas emot varandra två åt gången i en inledande kontrapositionsvotering. Detta innebar flera omröstningar i samma ärende, med nya röstsedlar och ny rösträkning för varje omgång. Tidningsreferenterna skildrade återkommande ”de besvärliga vandringarne kring valurnan” när detta inträffade.⁸⁴⁶

Ett riksdagsbrev i *Gefle-Posten* våren 1896 beskrev ledamöternas värv som ett tröttande "tramparbete". Nyligen hade tjugoan anslagsfrågor behandlats på en och samma dag, med lika många vandringar "från bänken fram till talmansbordet och så rundt detta för att återvända till bänkplatsen". Fem och en halv timme hade det tagit.⁸⁴⁷ En månad senare var det ånyo en av dessa "utomordentligt tråkiga voteringsdagar" med "evinnerliga promenader kring talmansbordet". Omröstningarna hade dragit ut så mycket på tiden att många ledamöter hade lämnat innan alla frågor hade avgjorts.⁸⁴⁸

Systemet uppfattades av flera som ineffektivt, inte minst de referenter som kommenterade riksdagsarbetet i pressen. Inte sällan kontrasterades den ålderdomliga och långdragna voteringsproceduren gentemot utvecklingen inom många andra områden och där effektivitet var ledordet. Riksdagens arbetsformer framstod som konservativa:

Då man betänker det oerhörda framåtskridandet inom alla kultur-områden, som de senaste århundradena ha att uppvisa, kan man icke undgå att erfara en viss grad av förvåning över, att inom lagstiftningen, där de olika tidevarvens valda förtroendemän, alltså i stor utsträckning vad folket äger av intelligens och initiativ, något framåtskridande beträffande det tidsödande voteringsättet varken i Sverige eller annorstädes hittills vunnit insteg.⁸⁴⁹

När detta skrevs 1918 var röstningsförfarandet i princip detsamma som det som infördes i Rom år 139 f Kr.⁸⁵⁰ Det fanns emellertid flera maskinella lösningar att välja mellan. Tidningarna hade återkommande rapporterat om innovationer på området: en fransk voteringsmaskin 1864, en amerikansk 1869, ytterligare franska 1886 och 1889, samt en japansk 1896.⁸⁵¹ Apparaterna var alla elektriska och försedda med knappar eller handtag för ja- respektive nej-röster monterade i bänkarna framför ledamöterna. Från dessa gick ledningar till en apparat framme hos talmannen där rösterna registrerades och i vissa fall räknades samman på mekanisk väg. Några apparater var konstruerade för öppna voteringar, andra för slutna, och vissa kunde enkelt anpassas för att registrera röster både med och utan ledamöternas namn. Den teknik som avvek var framför allt den japanska. Där registrerades rösterna genom att vätska pumpades ut i två långsmala glaströr med markeringar som på en termometer, ett med grön vätska för ja-röster och ett med röd vätska för nej-röster. För samtliga maskiner gällde att de

aktiverades för omröstning av talmannen eller en ordförande, och låstes när alla röster registrerats. Konstruktörerna utlovade att "intet bedrägeri är möjligt", att det rörde sig om "en väl konstruerad och pålitlig maskin".⁸⁵² Förutom säkerheten framhölls att registreringen av rösterna skedde ögonblickligen, på mindre än en minut.⁸⁵³

När en svensk "rösträkningstelegraf" visades upp för svenska riksdagsledamöter 1906 bör de alltså ha haft en viss förförståelse. Apparaten som stod uppställd i första kammaren liknande till sin konstruktion närmast den japanska, men istället för vätskor användes stålkulor för att räkna rösterna. Genom knappar placerade bakom nedfällbara klaffar i bänkarna kunde ledamöterna rösta från sina vanliga platser – en vit knapp för ja och en svart knapp för nej. Via ledningar gick signaler till en apparat framme hos talmannen, vilket fick stålkulor att släppas ner i endera av två boxar: en för ja-röster och en för nej-röster. Samtidigt som kulorna rullade ner i boxarna triggades ett räkneverk som visade antalet ja- och nej-röster på en tavla. Antalet stålkulor i respektive box syntes bakom en glasskiva under tavlans siffersammanställning. Om omröstningen skulle vara öppen registrerades och trycktes varje ledamots namn och hur han röstat på ett papper. Förutom tidsbesparingen framhöll en reklambroschyr om uppfinningen dess tillförlitlighet och genomskinlighet:

Alla olägenheter som förefinnas vid systemet med sedlar, nämligen möjlighet till misstag och kassering af sedlar, tryckningskostnad för dylika, eventuella fel vid sedlarnes sammanräkning eller misstag af personal, blifva fullkomligt undanröjda, och någon missuppfattning af slutresultatet är icke möjlig, då det af hela kammaren kan kollationeras och skärskådas.⁸⁵⁴

Kommentarerna i pressen var övervägande positiva. SVD invände att man inte kunde utesluta att apparaten skulle krångla, men konstaterade också att "idén är onekligen god".⁸⁵⁵ *Social-Demokraten* framhöll just transparensen, att behållarna med kulor "äro täckta af genomskinligt glas, så att hela antalet kulor tydligt kan räknas och kontrolleras".⁸⁵⁶ *Dagen* rapporterade från demonstrationen i första kammaren att riksdagsledamöterna "med synbart intresse" deltog i en försöksomröstning.⁸⁵⁷ Redan 1874 hade riksdagsman Arvid Gumælius lyft behovet av en voteringsmaskin i andra kammaren. I en debatt där olika förslag om att rationalisera riksdagsarbetet diskuterades påpekade han att det varje riksdagsår – vid den tiden alltså

Votering medelst kulor gällde i den rösträkningstelegraf som visades upp i Sveriges riksdag 1906. Illustration är hämtad från broschyren, *Kan arbetet vid Riksdagens voteringar förenklas genom en rösträkningstelegraf?* (1905).

vanligtvis från januari till maj – tog sammanlagt en hel vecka att genomföra själva omröstningarna. Här skulle mycket tid sparas in om en maskin togs i bruk: ”Kunde genom en sådan maskin den tid som nu åtgår för voteringarne förminska till t. ex. en fjerdedel, så vore vinsten sannerligen ej så obetydlig.”⁸⁵⁸ Gumælius bad konstitutionsutskottet att utreda saken, men det hela tycks ha runnit ut i sanden; det skulle dröja till 1920 innan frågan lyftes igen.⁸⁵⁹ Då hade en annan fråga emellertid trängt undan voteringsmaskinen från dagordningen. I början av 1900-talet växte nämligen kravet på att införa öppen omröstning.

Öppen omröstning

Debatterna om förslaget att införa öppen omröstning blev långa och många – sammanlagt togs ärendet upp för debatt och votering ett tjugotal gånger innan det röstades igenom i båda kamrarna. Herbert Tingsten konstaterade i *Statsvetenskaplig tidskrift* 1925 att ”få frågor torde i själva verket ha fyllt så många sidor i kamrarnas diskussionsprotokoll som denna”.⁸⁶⁰ Frågan gällde mycket mer än en obetydlig formsak. Som högermannen Karl Ekman (1863–1950) i första kammaren formulerade saken: ”under striden emellan den öppna och den slutna omröstningen ligger i grund och botten en strid

emellan olika politiska åskådningar eller uppfattningar i det hela”.⁸⁶¹ Bland förespråkarna återfanns många liberaler och socialdemokrater, bland motståndarna i första hand högermän och bondeförbundare. Oftast hade den öppna omröstningen ett större stöd i andra kammaren än i första, men när man röstade om frågan 1921 föll förslaget förvånande nog i andra kammaren medan den första röstade för.

Förespråkarna för förslaget ansåg att riksdagsledamöterna i ett demokratiskt system öppet skulle redovisa för väljarna hur de hade röstat. Skälet till att omröstningarna en gång i tiden blev slutna var att ledamöterna inte skulle känna sig pressade av kungamakten att rösta på ett visst sätt. Tidigare nämnda handbok för riksdagsmän från 1820-talet predikade till exempel ett ”fullkomligt oberoende” och att ledamöter skulle vara beredda att ”äfwentyra allt, til och med sitt lif, hellre än at låta förmå sig til något, som han anser wara orätt”.⁸⁶² På 1920-talet röstade man emellertid knappast med livet som insats. Om ledamöterna var tvungna att deklarera offentligt hur de röstat skulle de dessutom sätta sig in bättre i frågorna. Problemen med hög frånvaro vid voteringarna skulle också minska eftersom voteringsprotokollen även fungerade som närvarolistor där all frånvaro registrerades. Den frisinna ledamoten Fredrik Holmquist (1857–1922) utgick från väljarnas perspektiv när han sammanfattade förespråkarnas argumentation i första kammaren 1920: ”jag har väl rättighet att få veta, huru den mannen som jag röstat på har gjort, vad han har sagt, hur han har uppträtt; och det skulle kunna hända, att man finner, att en eller annan aldrig har närvarit, att han är för mycket borta och har för mycket annat att stå i, och att man därför beslutar sig för att välja en annan i stället”.⁸⁶³ Förespråkarna framhävde gärna att införandet av öppen omröstning var ett naturligt steg i den demokratiska utvecklingen och att många andra länder redan inför systemet.⁸⁶⁴

Motståndarna till den öppna omröstningen hade helt andra utgångspunkter. Vad de ville värna var den enskilda ledamotens personliga frihet att få rösta efter sin egen övertygelse, utan påtryckning från andra. Karl Ekman uttryckte grundprincipen på detta sätt: ”Så länge riksdagsmannen personligen har sina valmäns förtroende, röstar han som hans samvete och övertygelse bjuder honom för landets bästa, och den slutna omröstningen är då ett skydd emot alla obehöriga påtryckningar.”⁸⁶⁵ Principen som Ekman och hans meningsfränder argumenterade för är densamma som ligger till grund för valhemligheten vid allmänna val: ett demokratiskt val förutsätter

sak av synnerlig vikt för ledningen, och det är väl den öppna omröstningen, som i högst väsentlig grad skall tjäna detta syfte.”⁸⁶⁷

Som statsvetaren Jussi Kurunmäki påpekat var ett principiellt intressant argument mot den öppna omröstningen också att öppenheten och den påföljande maktförskjutningen till partiernas fördel skulle innebära att riksdagsdebatterna i vissa avseende förlorade sin betydelse.⁸⁶⁸ Arvid Lindman, motståndare till förslaget, vände sig 1921 till socialdemokraten Viktor Larsson (1869–1950), som i ett inlägg just talat för förändringen. Lindman påtalade att det var något paradoxalt att i en riksdagsdebatt försöka få ledamöter att ändra åsikt om öppen omröstning när förslaget som diskuterades skulle göra det svårare att göra just detta, att övertyga andra med argument i kammaren:

Jag föreställer mig att när herr Larsson yttrar sig i andra kammaren, han inte bara talar för protokollet, han talar inte endast för att tidningarna sedan skola kunna tala om för valmännen vad han sagt. Jag förmodar, att han även avser att söka övertyga mig och andra, som äro hans motståndare, om det bärkraftiga och riktiga i de skäl, han framlägger.⁸⁶⁹

Om ledamöten öppet behövde stå till svars för sina löften till väljare och partiorganisationer skulle de vara mindre benägna att byta åsikt till följd av goda argument som framfördes under själva riksdagsdebatterna. Med öppen omröstning skulle utgången i hög grad vara bestämd på förhand och debattens betydelse reduceras.

Den fria personlighetens primat och kritiken mot partiväsendet låg i tiden. För samtidigt som demokratin och de moderna partierna slog igenom växte också en helt annan tankeströmning fram, en som betonade vikten av enskilda personligheter som stod över modenycker och massvälde. Företrädarna var inte nödvändigtvis antidemokrater – bland tongivande representanter i mellankrigstidens offentliga debatt märks bland andra den senare antinazisten Torgny Segerstedt (1876–1945) och DN:s redaktör Torsten Fogelqvist – men de var djupt kritiska till de moderna partiernas organisationsformer. Politiskt var många som anslöt sig till strömningen liberala eller konservativa, men kritiker av en sträng partidisciplin fanns också på vänsterkanten.⁸⁷⁰ Socialdemokraterna hade splittrats 1917 just med anledning av en intern ”munkorgslag”, utbrytargruppen splittrades ånyo 1929.

Förespråkarna för den öppna omröstningen uppehöll sig inte nämnvärt vid frågan om partiledningarnas påtryckningar på enskilda ledamöter. De framhöll istället att en ledamot som verkligen var övertygad och hade sakliga skäl för sitt ställningstagande inte borde dra sig för att försvara sin röst i offentligheten. Möjligen var det för att vädja till högerens känslor för nationen som socialdemokraten Karl Sandegård (1880–1968) förklarade att ”öppenhet, ridderlighet och trotsigt mod är av ålder svenskmannakynne. Skulle vi icke i denna fråga kunna anse oss böra fatta ett beslut, som överensstämmer med detta kynne?”⁸⁷¹ Förslaget om att införa öppen omröstning i riksdagen gick igenom i båda kamrarna i maj 1922, därav de ”övningar i öppen omröstning” som arrangerades samma månad. Kritikererna hade i debatten framhållit att det inte framgick av propositionen eller utskottsbetänkandet hur omröstningarna skulle gå till i praktiken.⁸⁷² De nu antagna förslagen till nya skrivningar i riksdagsordningen angav bara att ”Omröstningen skall ske öppet”.⁸⁷³

I de reglementariska föreskrifter som antogs 1925 förklarades därför att om votering begärdes skulle voteringssignal ges, ledamöterna inta sina platser och voteringspropositionen läsas upp. Talmannen skulle först be de ledamöter som röstade ja att resa på sig, därefter de som röstade nej. Om talmannen eller någon av ledamöterna ansåg att utfallet var oklart skulle rösträkning ske med hjälp av namnupprop. Två ledamöter fick gå upp på talmanspodiet för att agera kontrollanter. Därefter ropades ledamöterna upp i den ordning de satt, och hade att svara ja, nej eller avstår. Resultatet skulle meddelas omedelbart.⁸⁷⁴ Av föreskrifterna framgår det inte riktigt att uppresningen föregicks av en muntlig omröstning. En riksdagsskildring från 1933 beskrev det första steget så här: ”Sedan de olika yrkandena framställts och kammarens ledamöter med ja- eller nejrop givit sina meningar tillkänna, har talmannen att avgöra, var flertalet ligger.”⁸⁷⁵ Först därefter följde de steg som angavs i regelverket. Det verkar emellertid rimligare att betrakta det första steget som en acklamation där också tyst medgivande var ett vanligt inslag. För i protokollen anges ofta bara följande fras efter att debattens sista anförande hållits: ”Vidare anfördes ej. Utskottets hemställan bifölls.”⁸⁷⁶ När beslut skulle fattas var det alltså tre metoder som hädanefter avlöste varandra: acklamation, uppresning och namnupprop.

Mot elektrisk drift i riksdagsarbetet

År 1932 lades en motion i andra kammaren om att införa elektrisk votering. Förslaget som undertecknats av tre ledamöter från högern, två frisinna och två socialdemokrater lyfte framför allt fram den tidsbesparing som tekniken skulle innebära. Man överlät åt konstitutionsutskottet att utreda praktiska och författningsmässiga detaljer och hänvisade i mer generella ordalag till de positiva erfarenheter som gjorts i den finska riksdagen: "Den finske statsministern Tanner har i en intervju betecknat den av finska riksdagen använda maskinella voteringsanordningen såsom helt enkelt storartad."⁸⁷⁷ Konstitutionsutskottet ställde sig samma år bakom motionen, men ansåg i sitt betänkande att uppresningsförfarandet borde vara kvar och att voteringsmaskinen bara skulle ersätta den tidsödande rösträkningen genom namnupprop. Utskottsbetänkandet mynnade emellertid inte ut i något skarpt förslag, endast i en hemställan att Riksgäldskontorets fullmäktige skulle utreda frågan. En ledamot, högerens Karl Ekman, reserverade sig mot utskottets förslag. Han anförde att det vid namnupprop ofta hände att ledamöter röstade fel, men att felröster kunde ändras om de röstade i tid upptäckte sitt misstag och hann meddela talmannen. "Sådan rättelse lär icke kunna äga rum vid röstning med voteringsmaskin."⁸⁷⁸ Konstitutionsutskottets förslag att överlämna ärendet åt Riksgäldskontoret antogs av riksdagen utan några debatter.

Riksgäldskontorets fullmäktige blev färdiga med sin utredning först 1934. I riksdagen detta år kom ärendet inledningsvis upp i form av ett betänkande från bankoutskottet, innefattande en offert och en teknisk beskrivning på en föreslagen voteringsapparat från telefonbolaget L. M. Ericsson – samma firma hade installerat maskinen i Finland som Tanner uppskattade. Som vi påpekat tidigare var det även Ericsson som (tio år senare) kom att installera riksdagens första högtalaranläggning. Beträffande voteringsapparaten föreslogs i korthet att varje bänkplats skulle förses med en ja-knapp, en nej-knapp och en signallampa, samt att talmansbordet skulle utrustas med en manöverstation från vilken voteringen styrdes. I närheten av talmannen skulle det sättas upp en tablå som visade det sammanräknade antalet ja-respektive nej-röster, hur många som avstått och hur många som varit frånvarande. Härtill kom stora tavlor att placera på väggarna, en i första kammaren och två i den andra, indelade i fält där varje ledamot representerades av en ruta med fyra lampor för ja, nej, avstår respektive frånvarande.

Det tog tid att medialt uppgradera Sveriges riksdag; det fanns länge motstånd mot både voteringsmaskin och högtalare. Den tidigare installerades 1935 – efter en hel del experimenterande – de senare tio år senare; bägge konstruerades av bolaget L. M. Ericsson. På fotografiet från 1959 syns andra kammarens voteringsstavla; under den kammarledamöter med runda högtalare monterade i varje bänkrad. Voteringsstavlan var då fortsatt densamma från mitten av 1930-talet, högtalaranläggningen hade dock förnyats. Historisk bildbyrå.

Dessa komponenter utgjorde apparatens publika gränssnitt. För att protokollföra rösterna krävdes härutöver ett effektivt sätt att överföra dem till ett mer beständigt medium än ljus. I förslaget beskrevs en tablå utöver de tidigare nämnda, ”inbyggd i ett bord i närheten av talmannens plats”. Denna tablå skulle fotograferas med en i bordet inbyggd kamera efter varje omröstning, tillsammans med ett papperskort som angav vilken omröstning det gällde. Utöver detta bestod maskineriet av relästativ, batterier och batteriladdare, tänkta att placeras i ett utrymme mellan de båda kamrarna.⁸⁷⁹

Bankoutskottets förslag var att riksdagen skulle anta det anbud som L. M. Ericsson inkommit med och anslå sjuttiotusen kronor för ändamålet. När ärendet behandlades i kamrarna i maj gick förslaget igenom utan debatt. Många ledamöter antog då att saken var klar. Några veckor senare

inkom emellertid ett betänkande från konstitutionsutskottet som behandlat två motioner där bestämmelserna i riksdagsordningen anpassats till omröstning med voteringsmaskin. Utskottet konstaterade att en maskinell omröstning visserligen inte stod i strid med författningen, men ville ändå avslå motionerna. Anledningen var för det första att den tekniska lösning som L. M. Ericsson presenterat ”skulle innebära ett väsentligt avsteg från den personlighetsbetonade grundprincipen i gällande röstningsmetod”. Utskottet utvecklade inte närmare vad det ”personlighetsbetonade” syftade på, men antydde att den med den egna stämman oförmedlat avgivna rösten var den som bäst stämde överens med kravet på ”omröstningens omedelbara, offentliga karaktär”. Det senare kravet var svårt att förena med en metod som innebar att rösterna ”förmedlas genom en maskinell anordning”. Vidare uppfattade utskottet själva fotograferingen som det helt centrala momentet i den elektriska omröstningen och att detta ”icke på något sätt vare sig beröres i författningstexten eller än mindre där göres till föremål för kontroll genom ledamöter av kammaren”. Att låta en kamera registrera var inte alls lika tillförlitligt som den manuella namnanteckningen i samband med uppropet, där protokollföringen bevitnades av ledamöter som kallats fram som kontrollanter. Med anledning av utskottets förslag att avslå hade en reservation bifogats där nya formuleringar i riksdagsordningen tillfogats: två ledamöter skulle utses som vittnen när tablåerna fotograferades.⁸⁸⁰

Att riksdagen redan röstat igenom bankoutskottets förslag – och sen kort därefter hade att ta ställning till ett nytt förslag i motsatt riktning – upprörde många ledamöter. Någon talade om konstitutionsutskottet som ”obstruktionsutskottet”, en annan att utskottet ”på detta sätt sabotera ett riksdagsbeslut”. Utskottsmajoritetens ståndpunkt brukar spegla en riksdagsmajoritet, men i detta fall möte den stort motstånd. Motionen från 1932, som startade hela processen, hade undertecknats av företrädare för tre olika partier. I debatten som följde efter konstitutionsutskottets förslag 1934 stod många partivänner på motsatta sidor.⁸⁸¹

Som teknikhistorikern Carolyn Marvin visat utvecklades nya sociala och kunskapsmässiga skiljelinjer kring de elektriska tekniker som introducerades från och med 1800-talets slut: de införstådda avgränsade sig mot lekmän som inte begrep sig på hur teknikerna fungerade.⁸⁸² Medievetaren Rachel Plotnick är i sin analys av tryckknappens historia, *Power button: a history of pleasure, panic, and the politics of pushing* (2018), inne på samma linje.

Hon hävdar att villigheten att trycka på de knappar som nu spreds i allt fler sammanhang fungerade som ett lackmustest som skiljde ut ”those too old or too foreign to participate in a growing machine culture”.⁸⁸³ Samma sak kan man se spår av också i riksdagsdebatterna. Högers Axel Sundberg (1869–1934) i första kammaren menade exempelvis att ”det måste framstå såsom mycket mera sympatiskt, att riksdagsmännens vota insamlas genom muntliga, öppet avgivna deklARATIONER än genom att trycka på en knapp, något som man nu är van vid att göra, endast då man vill tillkalla betjäning vid sammanträden eller å restauranger”. Säkert var det av en liknande anledning som konstitutionsutskottet i sitt utlåtande hävdade att knapptryckningen var ett avsteg från ”den personlighetsbetonade grundprincipen”.⁸⁸⁴

Medie- och teknikkritiken var här formulerad utifrån samma idé om personlighetens ställning som gjorde sig påmind redan i striden om den öppna omröstningen. Idéhistorikern Jonas Hansson beskriver hur ett humanistiskt arv från tysk romantik, Erik Gustaf Geijer och Esaias Tegnér, lyftes fram i kritiken av den moderna civilisationens hot mot traditionella värden under mellankrigstiden. ”Personlighetsbegreppets centrala funktion i humanismen kan inte nog betonas”, sammanfattar han. Mot personligheten som ett sammanhållet och autonomt helt, stod modernitetens splittrade jag, yrkeslivets krav på specialisering, materialism och mekanisering: ”I maskincivilisationen fanns inget sinne för mått och värde, för själ och eftertanke.”⁸⁸⁵ När konstitutionsutskottet hävdade att röstning som ”förmedlas genom en maskinell anordning” innebar ett avsteg från det ”personlighetsbetonade” anslöt de sig till tankegods av detta slag. Frågan var också vem det egentligen var som röstade när voteringen blev elektrisk. Var det ledamoten? Var rösten rentav samproducerad av hybriden ledamoten-voteringsmaskinen? Eller kunde det hända att maskinen själv avgjorde hur rösterna föll? Man kan tolka kritiken av den elektriska voteringsmaskinen som ett gränsdragningarbete, vad Bruno Latour talat om i termer av *purification*, en strävan att säkra subjektets självständighet när ledamöterna kände sin autonomi hotad av en medieteknik som trädde in som medaktör i omröstningsförfarandet.⁸⁸⁶

Den vid tillfället gällande voteringsmetoden innebar att varje ledamot uttryckte med sin egen stämma hur han eller hon röstade. Om reservanternas förslag gick igenom ersattes ledamotens till synes icke-medierade röst, det personliga uttrycket i sin mest traditionella form, med en knapptryckning som sen medierades i flera led – från knappar via elektriska ledningar kopp-

Professor Reuterskiölds sonett

angående elektriska voteringsapparater i riksdagen.

Jag torgför ej mitt hjärtas ja och nej
att sudlas ner av opersonligt lampljus.
Om blågult sken, om blodrött upptill-
kampljus
vad mer — kontaktens tryckknapp rör
jag ej.

Jag vill stå upp i skådeplatsens rampljus
och icke skymmas bort som en lakej.

Med munnen vill jag kämpa mitt tornej
i allas åsyn, kapprak som ett pampljus.

När ödets lotter genom röstning falla
vill jag stå lång och ståtlig framför alla,
personlig, omekanisk, störningsfri.

Och jag vill icke tiga som ett mähä,
men säga ut mitt jaha och mitt nähä.
Den gamla tungan, hon står ännu bi.

HENRIK.

Konstitutionsutskottets ordförande, Bondeförbundets Carl Axel Reuterskiöld, var starkt kritisk mot att en voteringsmaskin med tjustavla skulle ersätta det "personlighetsbetonade" röstningsförfarandet med namnupprop. Det resulterade i viss medial uppmärksamhet, till exempel av signaturen Henrik i *Dagens Nyheter* (4/6 1934), som ärade Reuterskiöld och voteringsapparaten med en vers.

lade till lampor och med ett fotografi som slutprodukt. Den nya voteringsmetodens införande skulle, enligt socialdemokraten Harald Hallén, vara att ge efter för ”detta maskinella tänkesätt” och det var något han själv inte alls ville gå med på.

År 1934 var elektriska apparater och knappar inga nyheter längre; mycket få ledamöter i Sveriges riksdag torde ha saknat erfarenheter av dem. Men voteringsapparaternas tillskyndare verkade i debatten ändå ta för givet att kritikernas ovilja att anamma tekniken byggde på okunskap och rädsla för det nya. De försökte avmystifiera apparaten och visa att den inte var mer komplicerad än tekniker som alla riksdagsledamöter redan var vana vid. Voteringsmaskinens knappar var faktiskt inte svårare att använda än telefonens ”petmoj”, hävdade högermannen Sten Stendahl (1876–1954) i första kammaren: ”Det är inte värre att lära sig använda dessa knappar än att begagna en dylik telefon, och jag tror inte, att man kan säga, att det finnes någon riksdagsman, vars intelligens inte räcker till att lära sig det.”⁸⁸⁷

Dephine Gardey menar att knappar generellt, åtminstone till en början, ofta var i händerna på dem med makt att kommendera andra, detta för att få tjänster utförda. Efter hand var det främst andra verksamhetsområden som de nya teknikerna omvandlade, inte minst industriproduktion och kontorsarbete.⁸⁸⁸ Inom dessa områden innebar mekanisering och knapptryck att manuella processer förenklades och att lägre skolad arbetskraft kunde sättas att utföra dem. Det senare var knappast aktuellt för riksdagens beslutsfattande. Men att införa voteringsapparater tycktes för vissa ledamöter likställt med ett degradera det viktiga och högtidliga ämbete de valts att utföra. Socialdemokraten Fredrik Ström (1880–1948) i första kammaren menade exempelvis att den föreslagna voteringsmetoden innebar ”en onödig mekanisering i en redan alltför mekaniserad tid och på ett ömtåligt område av statslivet, där personligheten, ej maskinen bör råda”.⁸⁸⁹ I detta var han enig med Axel Sundberg som ansåg att voteringsmaskinen innebar att man förde in en ”leksak” i riksdagskamrarna.⁸⁹⁰

Det som dominerade debatterna var emellertid frågor om den föreslagna voteringsmaskinens konstruktion och prestanda. Förespråkarna hänvisade framför allt till den elektriska voteringsmaskinens effektivitet, snabbhet och tillförlitlighet – argument som ofta återkom då nya medietekniker föreslogs i riksdagen. Det som tidigare kunde ta hela eftermiddagar kunde nu vara avklarat på några minuter. Syftet med det hela var, som socialdemokraten Erik Fast i andra kammaren påpekade: ”[att] göra riksdags-

JA

NEJ

AVSTÅR

FRÅNVARANDE

PROVNING

OMRÖSTNING

I januari 1935 var fotografen Karl Sandels på besök i riksdagen för att dokumentera den nya voteringsapparaten. På bilderna demonstrerade ingenjör Erik K. Lundgren (från L. M. Ericsson) för riksgäldsfullmäktige Axel A. Lindqvist (1878–1951) – som under mer än trettio år var riksdagsledamot för socialdemokraterna – apparatens fotograferingsenhet, samt dess kontrollpanel. Historisk bildbyrå.

arbetet litet snabbare och ändamålsenligare”.⁸⁹¹ När man i vanliga fall debatterade förslag i riksdagen bestod beslutsunderlagen av skrivna rapporter och siffror i utredningar och bilagor. När frågan om voteringsmaskinen skulle avgöras hade man emellertid satt upp en modell av apparatens ljusstavla i första kammaren där alla kunde se hur den såg ut. En detaljerad beskrivning av hur tekniken fungerade fanns dessutom att läsa i bilagan till bankoutskottets betänkande. Förespråkarna hänvisade härutöver till erfarenheterna av elektriska voteringar i Finlands parlament, där apparaten visat sig både ”praktisk och tidsbesparande”.⁸⁹²

Kritikerna till förslaget argumenterade emot på alla punkter. Några hade gjort egna beräkningar och kommit fram till att namnuppropen inte tog så lång tid som maskinens förespråkare hävdade. Ljustavlan som fanns att

beskåda i första kammaren övertygade inte om att resultaten skulle kunna avläsas på ett tillförlitligt sätt. Konstruktionen tycktes, kort sagt, bryta mot hela idén med den öppna och offentliga omröstningen, mot hela ”demokratiens väsen”, som Harald Hallén i andra kammaren uttryckte det.⁸⁹³

Det finns flera likheter mellan maskinen för att räkna röster som riksdagen debatterade under våren 1934 och användningen av instrument för att mäta inom vetenskapen: att resultaten är tillförlitliga säkerställs genom en publik som själv kan bevittna apparaternas användning och bekräfta att experimentens utfall är vad de utges för att vara.⁸⁹⁴ Problemet med vote-ringsmaskinens konstruktion var, hävdade kritikerna, att det var svårt att se och bekräfta röstresultatet. Det fanns flera skäl till detta. Först och främst var ljustavlorna som visade resultatet för små och placerade så att det var svårt att se dem. Ewald Lindmark (1885–1944), som representerade Lantmanna- och borgarpartiet i andra kammaren, menade att tavlan var ”för liten för att lämna ett tydligt, klart och redigt resultat, lätt att avläsa för kammarens ledamöter”. Eftersom ledamöterna var många var tanken att de skulle representeras med stolsnummer istället för namn på ljustavlorna. Detta bidrog ytterligare att den kom att ”verka rörig”.⁸⁹⁵

Konstitutionsutskottets ordförande Carl Axel Reuterskiöld (1870–1944) letade fram sig själv på tavlan för att visa hur svårt det var att se. ”Om nu herrarna vilja konstatera, hur nr 19 röstat – jag har nr 19 – så måste ni först leta upp fältet med nr 11–20 och sedan taga reda, på nedre raden och så hitta nr 19. Nu kan jag, som är närsynt, på det här hållet se det, men ställer jag mig längre bort, kan jag inte se siffran, och råkade jag sitta till exempel på herr Lindblads plats, är det ganska säkert, att jag aldrig skulle kunna se, hur nr 19 röstat.” Det hjälpte inte heller att gröna lampor visade ja-röster och gula nej, de var svåra att särskilja. Ännu värre skulle det vara för allmänheten och journalisterna på pressläktaren. Om de skulle se något alls fick de ta med teaterkikare, dessutom en lista på ledamöternas stolsnummer.⁸⁹⁶ En avgörande fråga var därför hur länge lamporna skulle lysa. Konstruktionen innebar, som en av de konservativas representant i första kammaren (Axel Sundberg) påpekade, ”att man i allmänhet måste promenera fram i närheten av tablan för att göra studier”. För att hinna se resultatet skulle lamporna behöva vara tända en längre tid – men i så fall skulle tidsvinsten gå förlorad.⁸⁹⁷

Apparatens konstruktion och resultatavslans utformning innebar att det var en specifik form av öppenhet – och bevittnande – som möjliggjordes.

Om det var svårt att se resultatet, var då omröstningen verkligen öppen? I debatten definierade såväl förespråkare som kritiker innebörden av den öppna omröstningen på ett sådant sätt att den överensstämde med den egna inställningen till den elektriska voteringsmetoden. För en kritiker som Fredrik Ström innebar en öppen omröstning att en "folkrepresentant skall öppet och omedelbart stå för sitt votum inför offentligheten".⁸⁹⁸ För partikollegan Fast var det avgörande istället att röstresultatet kunde slås fast "dokumentariskt", i detta fall fotografiskt, och att resultatet gjordes offentligt tillgängligt.⁸⁹⁹ Att fotografierna blev tillgängliga efter framkallningen – efter två timmar enligt någon, men fem, sex dagar enligt någon annan – övertygade emellertid inte kritikerna. Och hur kunde man vara säker på att fotograferingen blev korrekt? Reuterskiöld uttryckte misstänksamhet mot att det röstresultat som var det avgörande inte var det som visades på ljustavlorna utan det som kom till via en fotografisk anordning dold "under bordet hos sekreteraren". Förespråkarna framförde att "fotografiplåten ljuger inte, under det att däremot människor kunna ta fel".⁹⁰⁰ Ändå hade de som sagt redan på förhand gått kritikerna till mötes och i förslaget till nya föreskrifter för riksdagen skrivit in att två ledamöter från varje kammare skulle agera kontrollanter under fotograferingen. Högerpolitikern Gustaf Adolf Björkman (1871–1941) i första kammaren menade ändå att processen var svår att kontrollera: "så blir det till slut fotografierna, vilka komma att bli de bestämmande".⁹⁰¹

Tekniska system som bygger på att användarna interagerar med tekniken med hjälp av knapptryck vilar ofta på principen att den som trycker inte ska behöva bry sig om maskineriet bakom gränssnittet. "You press the button, we do the rest", som det formulerades i reklamen för Kodaks helautomatiska kamera redan mot slutet av 1880-talet.⁹⁰² Voteringsmaskinen var användarvänlig på samma sätt: det fanns en ja-knapp och en nej-knapp – det var inte svårare än så. Vad kritikerna lyfte fram var emellertid att det i detta fall var av yttersta vikt att maskineriet gick att förstå och kontrollera. Socialdemokraten Hallén påtalade till exempel att tekniken hade en ytterligare förlängning bortom lådan under sekreterarens bord – som sträckte sig till ett okänt mörkrum. Det var under framkallningen av filmen som röstresultatet blev slutgiltigt fastslaget, men helt bortom ledamöternas kontroll i "ett litet kabinet någonstades där bakom talmannen".⁹⁰³ Högermannen Sundberg sammanfattade sin egen och mångas kritik med att knyta an till en fotografisk framkallningsmetaforik, där han förklarade att

”voteringsapparaten skulle komma att i avsevärd grad fördunkla den öppenhet, som den nuvarande omröstningsmetoden avser att manifestera”.⁹⁰⁴ I andra kammaren vann reservationsförslaget med så stor majoritet att endast uppresning användes vid voteringen. I första kammaren var stödet inte lika markant, men reservationen röstades igenom med siffrorna 54 mot 43. Voteringsapparaten skulle alltså bli verklighet. Installationen påbörjades under hösten och maskinen stod klar att använda när riksdagen samlades för sitt första möte i januari 1935.

Voteringsapparatens konstruktion

I debatterna år 1934 utgick man från ett färdigt förslag. Man diskuterade aldrig hur den bästa tänkbara voteringsmaskinen skulle se ut, utan hänvisade till det anbud som L. M. Ericsson hade presenterat. Den konstruktion som sedan blev verklighet hade formats av en del av de synpunkter som framkommit under debatterna. Huvudkonstruktionen bestod dock av delar som redan utvecklats för telefont nätet. Carolyn Marvin har hävdat att de flesta elektriska kommunikationsinnovationer under 1800- och 1900-talen kan betraktas som vidareutvecklingar av telegrafins grundkonstruktion.⁹⁰⁵ Detta gäller också för många av de elektriska voteringsmaskinerna. Den variant som presenterades för riksdagsledamöterna år 1906 benämndes till och med rösträkningstelegraf. När riksdagen på 1930-talet vände sig till Ericsson för att konstruera en voteringsmaskin blev resultatet en remediering av telefoni, i sin tur baserad på telegrafi. I ett prospekt från företaget förklarades att apparaten byggde på ”konstruktionselement, reläer, väljare och lampor, som sedan årtionden utprovats inom telefontekniken, och där så småningom utvecklats till högsta möjliga fulländning”.⁹⁰⁶

Ett undantag fanns dock, maskinens mest publika del. För att utforma en resultattavla som var så tydlig som möjligt hade en fristående arkitekt anlitats.⁹⁰⁷ Den lösning man fastade för skiljde sig en del från den prototyp som visades upp under debatterna. Ljustavlorna blev nu större och utformade som kartbilder av bänkuppställningen i respektive kammare. Dessutom markerade namnskyltar istället för nummer vilken ruta som representerade vilken ledamot. Fyra lampor var placerade i varje ruta, med färgat glas för att ange hur rösten fallit. Två större lampor markerade grönt för ja och rött för nej, och två mindre lampor markerade vitt för avstår och rött för frånvarande. Därmed blev det något lättare både att hitta sig själv och

Första kammarens voteringstavla, stiligt monterad i ett träskåp med intarsia. Av bilddetaljen framgår även riksdagsledamöternas namn – som förstås inte var läsbara på håll. Fotografier av Melker Dahlström, Sveriges riksdag.

andra på tavlan och att se hur rösterna utfallit. Lamporna lyste så fort något tryckt. Resultattavlan med de sammanräknade rösterna tog lite längre tid på sig. När talmannen tryckte på en knapp som avslutade voteringen tog beräkningen cirka tjugo sekunder i den mindre första kammaren och trettio sekunder i den andra med fler ledamöter. Talmannen kunde på sin panel växla om så att resultattavlan också visade röstsiffrorna från kammaren bredvid.

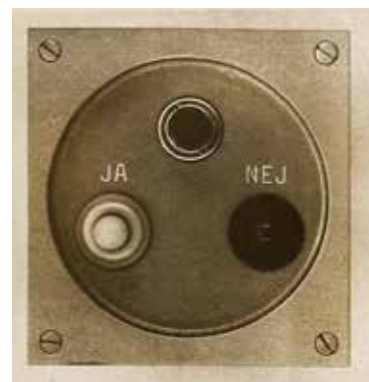
Protokolltablån i ett separat skåp listade alla ledamöter och visade hur varje enskild röstat genom att en av fyra lampor tändes. En kamera var inbyggd i skåpet och på det framkallade negativet syntes varje tänd lampa som en svart prick. En liten papperslapp placerad ovanför ljustavlan angav

vilken votering det gällde. När negativet lades ovanpå en förtryckt lista med ledamöter och kolumner för de olika röstalternativen kunde man utläsa hur var och en röstat. Överst visades det avfotograferade papperskortet med uppgifter om ärendet. Fotografierna lades som bilagor till protokollet men de trycktes inte.

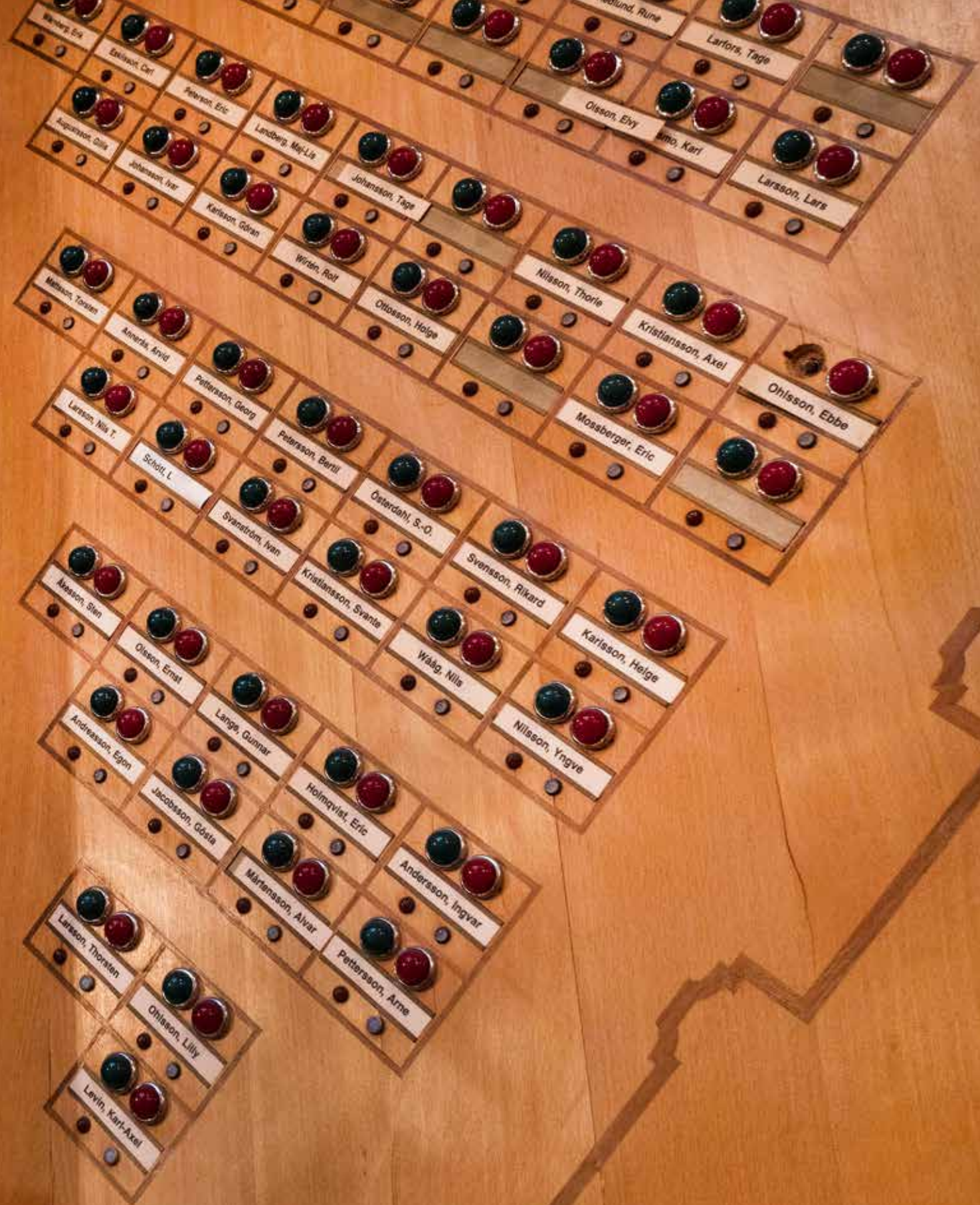
I varje bänk installerades två knappar – en för ja och en för nej – precis som i förslaget som debatterats. Härutöver monterades också en signallampa på varje bänkpanel som indikerade att en röst hade registrerats. Den som ville rösta avstår fick först trycka in den ena knappen, sedan den andra.⁹⁰⁸ Talmannen hade en betydligt större panel infälld i bordet. Här fanns knappar för att starta och avsluta voteringen, en för återställning av systemet och ett antal knappar och lampor för kontroll och felmeddelande. Samma dag som en votering skulle genomföras kunde apparaten testas på förhand. Om någon del i systemet var ur funktion, om det blev kortslutning och säkringar gick, skulle det direkt synas på talmannens panel. På talmansbordet fanns också en extra tavla i miniatyr med det sammanräknade resultatet. Kontrollen byggde på dubblering av både tavlor för hur enskilda röstat och tavlor med det sammanräknade resultatet. Om de inte stämde överens inbördes var det ett tecken på att något var fel. En enkel sammanräkning av resultattavlans siffror kunde också göras, för att säkerställa att totalsumman överensstämde med antalet ledamöter i kammaren.

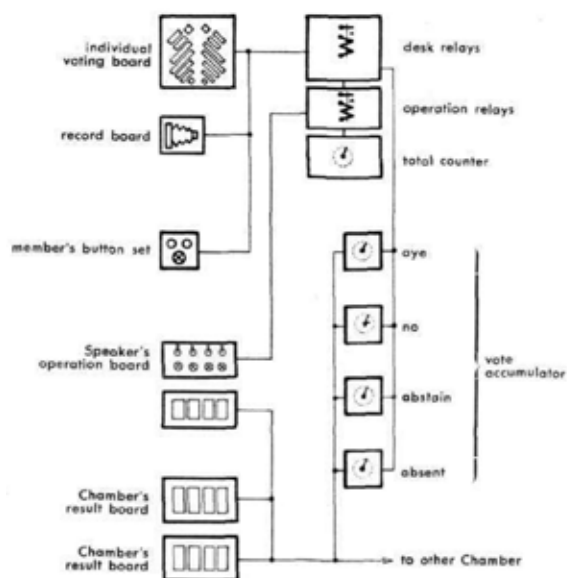
När talmannen tryckte på knappen för att starta omröstningen tändes alla lampor på ljusstavlan som markerade frånvarande. Från ledamöternas knappsatser gick ledningar till ett relästativ med för varje ledamot separata ja- och nej-reläer. När en ledamot tryckte på knappen slöts strömmen till motsvarande relä, vilket dels fick lampan på ljusstavlan att slå om från frånvarande till ja eller nej, dels aktiverade en kontaktfjäder som gav en signal till en röstuppsamlare. När talmannen förklarat omröstningen avslutad tryckte han på en knapp som innebar att inga nya röster kunde registreras, vilket också aktiverade röstuppsamlarens uträkning av det sammanlagda röstresultatet.⁹⁰⁹

Man får förmoda att firma Ericsson var nöjd med sin affärssuppgörelse med Sveriges riksdag. I företagsmagasinet *Ericsson Review* gavs nämligen våren 1935 en utförlig presentation av den voteringsmaskin som utvecklats för riksdagen. ”In a riksdag or parliament it is above all the question of voting where the struggle between tradition and efficiency lies”, förklarade tidskriften – och fortsatte: ”the manner of casting the vote should, however,

L. M. Ericssons voteringsapparat 1935 inkluderade en knappfunktion (i varje bänkpanel) för votering. Illustration ur *PM* angående voteringsapparaten i riksdagshuset (1935).

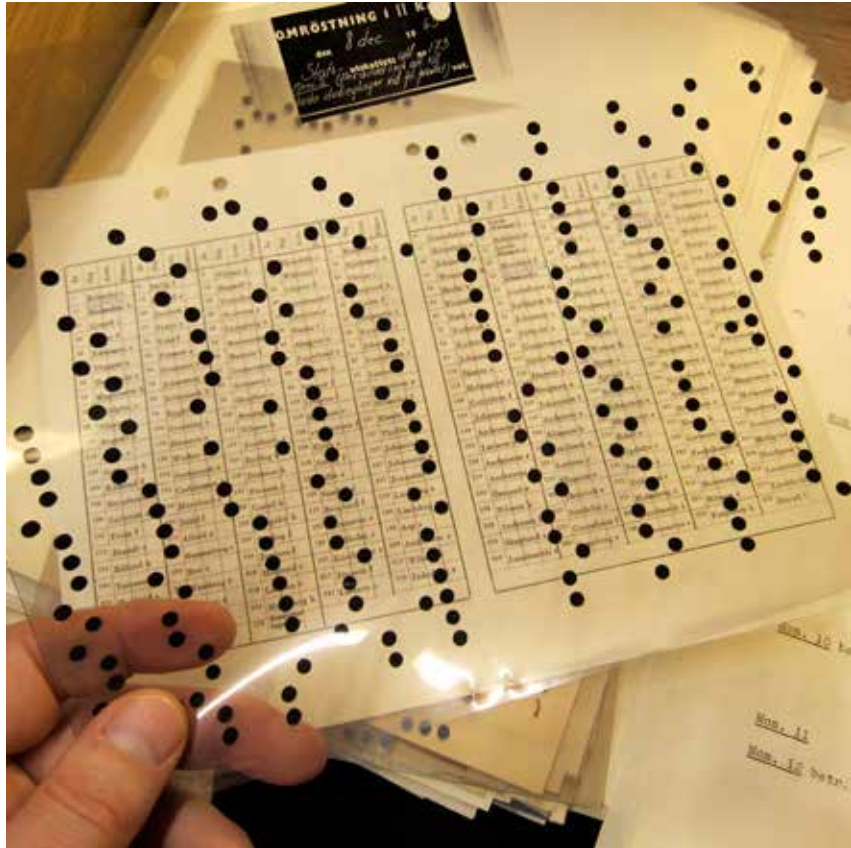

"Principle diagram of electric voting installation" – illustration ur Erik K. Lundgrens artikel, "The Swedish Riksdag's voting machine", publicerad i *Ericsson Review* 1935.

be judged only according to its efficiency".⁹¹⁰ I mer generella mediehistoriska översikter är knappar och kontrollpaneler i regel placerade långt ut i periferin, men som exemplet med Ericssons voteringsapparat illustrerar så hörde de tveklöst den elektrifierade moderniteten till: många är de som interagerat med dem i sin vardag. Antropologen Shannon Mattern har beskrivit hur kontrollpaneler format en idé om en sorts "dashboard governance" där tekniska system och hela samhällen blir möjliga att kontrollera och styra via gränssnitt som samlar realtidsinformation om systemen och visar hur de mår. Panelerna som först utvecklades för interaktion med bilar, flygplan och enkla maskiner kom efterhand att spridas till allt fler sammanhang, till militären och finansvärlden och till kontrollrum för att övervaka och styra hela städer.⁹¹¹

Sådana gränssnitt utvecklades parallellt med nya tekniker för att övervaka och optimera nätverk och styrmekanismer inom bland annat telekommunikation, navigation och militära verksamheter. Under 1900-talets första decennier var en lång rad ingenjörer inom dessa områden sysselsatta med problem förbundna med styrning och kontroll av tekniska system. Att system innehöll *feedback* och "talade tillbaka" – och att sådana signaler kunde användas för att kontrollera, stabilisera, beräkna och automatisera

Prickar i riksdagens arkiv – på det framkallade negativet syns tända lampor som svarta prickar. Prickarnas position svarade mot ett givet röstalternativ, vilket avkodades om det genomskinliga negativet placerades ovanpå ett förtryckt formulär med alla ledamöter angivna. På bilden syns formuläret i bakgrunden. Överst på negativet framgår vilken omröstning resultatet gällde; det handlade om en omröstning i andra kammaren i december 1960.

– blev en bärande tanke, flera decennier innan cybernetiken omvandlade ingenjörspraktikerna till en generell teoribildning. Ungefär samtidigt som L. M. Ericssons ingenjörer återanvände telefonreläer i konstruktionen av voteringsmaskinen experimenterade kollegorna på amerikanska Bell-laboratoriet med reläerna i konstruktionen av räknemaskiner och datorer. Det var samma teknik som Claude Shannon utgick ifrån när han i sin masteruppsats från 1937 visade att de binära egenskaper som öppna och stängda reläer representerade kunde användas för beräkningen av booleska problem.⁹¹²

L. M. Ericssons voteringsmaskin anslöt till liknande utvecklingslinjer – ordet *kontroll* förekom faktiskt hela trettiosex gånger i prospektet som beskrev maskinen. Men företaget betonade samtidigt att det inte var frågan om någon experimentell konstruktion. Eftersom driftssäkerheten var

högprioriterad byggde apparaten på beprövad erfarenhet av telefonväxlar, signalsystem för järnvägen och brandalarmsanläggningar. ”Man stannade därvid slutligen för ett rent elektriskt system av mycket enkel princip.”⁹¹³

Vid acklamation och namnupprop var det talmannens hörselorgan som registrerade rösterna. Vid uppresning var det hans syn. Också den elektriska omröstningen vilade på synintryck, men de elektriska signalerna som förmedlade rösterna kunde bara observeras indirekt via lampor och siffertavlor. I dessa representationer konvergerade kontroll och kommunikation; de gav underrättelser om såväl röstresultat som apparatens kondition. Jämfört med mer avancerade och större system inom exempelvis telefoni och navigation var voteringsmaskinens *feedback* av det enklare slaget, med talmannen själv som en del av kontrollmekanismen. Talmannen och hans tekniska assistenter kunde testa lamporna och se så att alla fungerade. Apparaten skulle också signalera om säkringar gick. Systemet talade i viss mån tillbaka, men det var upp till talmannen att registrera och agera. Även om Ericsson beskrev tekniken i termer av ”automatisk votering” var det inget självreglerande system. Att de inbyggda kontrollmekanismerna borgade för tillförlitlighet var dock tydligt: ”Detta innebär, att inga fel få kunna uppkomma i anläggningen, som kunna ge anledning till ett felaktigt omröstningsresultat utan att samtidigt en felsignal avges, som anger, att apparaten är otillförlitlig.”⁹¹⁴

Elektronisk votering i praktiken

När en infrastruktur väl är på plats sjunker den i normala fall in i bakgrunden. Den ska understödja specifika processer och sysslor, men inte bli deras huvudsak. Reläer, säkringar och automatisk feedback var ingenting som riksdagens ledamöter skulle behöva bry sig om. Apparatens centrala delar, relästativen och röstuppsamlaren, var dessutom placerade utom synhåll i ett eget rum beläget mellan kamrarna. Infrastruktur går emellertid bara obemärkt förbi så länge den fungerar. När tekniken fallerar tenderar den tvärtom att hamna i förgrunden. För att söka reda på problemen måste de inre mekanismerna blottläggas.⁹¹⁵

Det skulle snart visa sig att voteringsapparatens ledningar och reläer inte erbjöd helt friktionsfri kommunikation. Mediet gjorde sig gång på gång påmint, grep in i besluten och ändrade förutsättningarna. För som filosofen Michel Serres konstaterat: ”The noise is a joker.”⁹¹⁶ Bruset stör men det skapar också nytt. Någon gång innebar störningarna till och med

Den tänkande maskinen,

med vilken man voterar i riksdagen och vilken på onsdagen av-
värjde ett elva miljoners hål i budgeten genom
att gå sönder.

Ett leve för den tänkande maskinen,
som går i strejk då detta är av nöden!
Den länkar Sveriges underbara öden
och vägrar kasta pärlorna för svinen.

När andlig överrumpling är för handen
och riksdagsmännen rösta som de tycka,
då går maskinen sönder till all lycka,
emedan den är klok och stor i anden.

Den vägrar hårt och envist att fungera
tills riksdagsmännens flertal hunnit lära
vad deras röstning torde innebära,
och sedan är det ingen fara mera.

Då är maskinen åter klar att verka,
då får maskinen åter lust att köra.
Om riksdagsmännen veta vad de göra,
det kan den tänkande maskinen märka.

HIC.

Som all infrastruktur strejkade också
L. M. Ericssons voteringsapparat i
riksdagen emellanåt – ett kåseri på vers i
DN (7/2 1936) gjorde gällande att den
därigenom avvärt ett hål i statsbudgeten
på elva miljoner kronor.

en välbehövlig paus för eftertanke. Så var fallet när första kammaren behandlade frågan om ett extra budgetanslag i februari 1936. I kammaren förelåg viss förvirring om hur man skulle rösta. Ett enigt statsutskott hade ställt sig bakom budgetanslaget – och då var det enligt *Dagens Nyheter* ”säkert som Guds ord att riksdagen ska ta förslaget”. Ändå protesterade ingen när bondeförbundaren Reuterskiöld inledde med att yrka på att förslagets första punkt istället skulle återremitteras till utskottet för ytterligare behandling. Reuterskiölds linje vann innan någon ens hunnit begära votering. När andra punkten och ett större anslag behandlades yrkade Reuterskiöld återigen på återremittering. Denna gång blev det i varje fall rösträkning, men utan att ledamöterna hade klart för sig hur de borde rösta. Ledamöterna hade emellertid knappt hunnit trycka på sina knappar förrän ”den elektriska markeringsstavlan började lysa av gröna och röda ljus. Plötsligt släcktes den, sedan följde en lång rad gröna och röda ljus, och så talade talmannen: Då den elektriska voteringsapparaten uppvisar att på något håll fel uppstått kommer omröstningen att företas med namnupprop”. Under namnuppropet valde flera av dem som ropades upp först att avstå hellre än att rösta fel, men efterhand fick de kvarvarande klart för sig att de skulle stödja utskottsförslaget. Budgetanslaget röstades slutligen igenom, men enligt DN var det just på grund av den extra betänketid som ledamöterna fick när apparaten strejkade: ”Trasig voteringsmaskin förhindrade överrumpling.”⁹¹⁷ I en skämtsam vers i samma tidning beskrevs hur ”Den tänkande maskinen” satte stopp för Reuterskiölds kupp och förhindrade ett budgetunderskott på elva miljoner.

Andra gånger var apparatens interventioner mindre godartade. Ett förrädisk fel uppstod till exempel i samband med att första kammaren röstade om en sänkning av rösträttsåldern i slutet av mars 1936. Voteringen hade företagits med den elektriska apparaten och resulterade i sextiofyra röster för utskottets förslag, och fyrtiotvå röster emot. ”Därjämte utvisade omröstningsapparaten, att 9 ledamöter tillkännagivit sig avstå från att rösta, och att 34 ledamöter varit frånvarande.”⁹¹⁸ Nästa ärende på agendan kunde avgöras med uppresning, men när kammaren därefter diskuterat förslag gällande statens sprit- och tobaksmonopol begärde högerens Gösta Bagge rösträkning. Då ingrep förste vice talmannen och meddelade att voteringsapparaten vid den tidigare omröstningen visat sig otillförlitlig. Monopolfrågan fick istället avgöras med namnupprop. Omedelbart efter omröstningen begärde den liberala ledamoten Johan Bergman ordet:

Herr talmannen meddelade nyss, att resultatet av en föregående omröstning med den elektriska voteringsmaskinen skulle ha blivit oriktigt på något sätt. Om detta är fallet, borde väl den omröstningen göras om igen genom namnupprop. Kunna vi få någon närmare upplysning om hur det förhåller sig med saken?⁹¹⁹

När Bergman inte fick något svar och förhandlingarna fortsatte begärde Gustaf Adolf Björkman ordet i samma ärende: ”jag är förvissad om, att jag gör mig till tolk för kammarens mening, då jag säger, att vi leva under ett otrygghetstillstånd, så länge denna omröstningsapparat svävar över våra förhandlingar och man aldrig kan veta om det icke är något fel med den, när det gäller fastslående av beslut, kanske i en fråga, där avgörandet hänger på en eller annan röst”.⁹²⁰ Inte heller Björkman fick något svar – men L. M. Ericssons ingenjörer sattes att undersöka saken. Några dagar senare var de klara med sin analys och författade en rapport som talmannen läste upp i kammaren i början av april:

Vid omröstning i första kammaren den 28 mars 1936 med den elektriska voteringsapparaten inträffade, att kammarens ledamöter å platserna nr 141 t. o. m. nr 152 blevo markerade frånvarande, trots att de sex ledamöter, som voro närvarande på dessa platser, hade avgivit sina röster. Detta förorsakades av, att en liten oisolerad koppartrådsbit hade åstadkommit kortslutning mellan två kontakter i markeringsanordningen för plats nr 149 i apparatrummet, så att en för platserna nr 141 t. o. m. 152 gemensam säkring brast och markeringsanordningarna för dessa platser blevo utan ström. Härigenom kunde ej ’ja’- och ’nej’-lamporna tändas, utan tändes i stället frånvarandelamporna. Koppartrådsbiten har troligen vid montaget av anläggningen kommit att fastna mellan de isolerade trådarna i någon av kablarna i apparatrummet, utan att detta observerats, och sedan så småningom skakats ned mellan ovannämnda kontakter av de små vibrationer, som åstadkommas av apparaten, då densamma provas eller användes vid omröstningar. Felet signalerades i maskinrummet, men ej i talmannens tablå, beroende på, att vi ansett möjligheten av att ett sådant skulle kunna inträffa under en votering vara praktiskt taget utesluten, då något fel ej visat sig vid den dagliga provningen, som äger rum före sammanträdena.⁹²¹

Bänkplatserna 141 till 152, det handlade om stora delar av Norrlandsrepresentanterna som plötsligt inte kunde rösta. Herr Björkman begärde ånyo

ordet och berättade att han undersökt vad som fanns att göra ur konstitutionell synpunkt. Även om de sex närvarande ledamöterna inte kunde ha avgjort den aktuella omröstningen var frågan principiellt viktig: Kunde en omröstning göras om? Svaret var nej: "Det finnes inte någon sådan möjlighet, utan det är ett faktum, att vad som då beslöts har beslutits." Utan att någon kunnat förutse saken hade voteringsmaskinen smugit in en ny logik i politiken som riksdagsordningens bestämmelser inte tagit höjd för – en oisolerad koppartråd hade fått mandat att avgöra besluten. Det som var kommunikationsbrus och en störning genererad av apparatens själva mediering omvandlades genom talmannens klubba till en del av signalen, ett uttryck för kammarens ståndpunkt. När klubban fallit var beslutet ett faktum, oavsett hur det tillkommit. Ett visst "otrygghetstillstånd" kom att prägla votingarna.

Kommunikationsbruset satte personer i rörelse, aktiverade utredningar, fick ledamöterna att skriva motioner och tidningspressen att rapportera. Voteringsapparaten var inte bara en passiv röstuppsamlare som registrerade politiska beslut – den framstod (åtminstone ibland) som en aktiv kraft i riksdagen. Som framgick av rapporten som talmannen läste upp i april 1936 provkördes voteringsapparaten varje dag som riksdagen sammanträdde. Ett serviceavtal med L. M. Ericsson verkar inte ha tecknats förrän hösten 1935, när apparaten redan hunnit användas under en hel vårsession. På ett plan är det kanske inte konstigt att riksdagen glömde bort underhållet: om infrastrukturen tenderar att osynliggöras gäller det i än högre grad den servicepersonal som krävs för att hålla den igång. Ericsson bäddade i viss mån själva för detta när de i beskrivningar av apparaten framhöll att den var "automatisk", att man valt bort mekaniska konstruktioner som förslets och behövde smörjas etcetera. I de senaste decenniernas studier av infrastrukturer har just underhåll och servicepersonal uppmärksammas som centrala faktorer för att teknikerna ska fungera och fortsätta att hålla sig bakgrunden. Betraktad ur detta perspektiv innefattade voteringsmaskinen inte bara ledningar, knappar och reläer, utan också mänskliga komponenter.⁹²²

Enligt avtalet med L. M. Ericssons försäljningsavdelning skulle företagets tekniker testköra apparaten inför varje sammanträde för att säkerställa att den fungerade, samt skyndsamt åtgärda eventuella brister. Två ingenjörer skulle också ha beredskap att rycka ut om problem uppstod medan den användes. En större genomgång av anläggningen skulle utföras

inför varje riksdagsår.⁹²³ Ericssons representanter var dock inte de enda som servade maskinen. I bevarade arbetsjournaler från riksdagens maskinister framgår att kontroll av voteringsapparaten hörde till de vardagliga sysslorna. "Provning av voteringsmaskineriet samt -signalerna" heter en dag, en annan notering berättar om "Översyn av voteringsstablån", en tredje om "Ombyte av strömbrytare i vot.app.rummet." Det framgår också att maskinisterna var företagsrepresentanterna behjälpliga: "Undersökning med L. M.:s ingenjörer ang. voteringsignalen".⁹²⁴ I sina riksdagsminnen ägnade den tidigare stenografen Gösta Julin ett helt avsnitt åt en av de maskinister som verkade i kulisserna när apparaten krånglade:

Det blev ofta trassel vid rösträkningarna. Anläggningen totalvägrade eller krånglade med siffrorna. Som regel berodde det på att tjänsteför rättande talmannen hanterade knapparna för igångsättningen fel eller att fotograferande kanslist slarvade med insättningen av plåtarna i den stora kameran. Räddande ängel och talmannens hjälp i många svåra omröstningssituationer blev riksdagshusets 'hustomte', maskinmästaren och ingenjören Hans Appelgren, i tjänst hos riksdagen 1943–1977. Han blev med sina tekniska färdigheter så småningom extra 'livvakt' åt den mot slutet alltmer krånglande voteringsmaskinen. Många är de voteringsapparater han räddat åt kammare och talman.⁹²⁵

Med tiden slits som bekant all teknik och infrastruktur; efter riksdagens vårsession 1956 meddelade därför L. M. Ericsson att anläggningen var i så dåligt skick att de inte längre ville ansvara för underhållet. Eftersom problemen var omfattande blev det för dyrt för bolaget att säkerställa driften. Den senaste tidens fel hade dessutom resulterat i ofördelaktig rapportering i radio och tidningar. Ericsson rekommenderade att riksdagen investerade i en helt ny anläggning. Fortsatta förhandlingar under hösten slutade emellertid med ett nytt serviceavtal, till högre kostnad men inkluderande en grundlig genomgång av hela apparaten. Tydligt gav detta resultat. I en notering från maj 1957 konstaterades att anläggningen under den senaste tiden fungerat "i stort sett bra". En ny voteringsanläggning fick vänta ännu några år.⁹²⁶

Interna rapporter vittnar emellertid om att problemen tilltog ju äldre anläggningen blev. Exempelvis visade det sig efter en dag med flera omröstningar i andra kammaren i december 1961 att den publika resultattavlan visat andra siffror än dem som i efterhand kunde utläsas av fotografiet. I de

Fig. 3
Secretary's keyboard

Secretary's keyboard

The Secretary has a keyboard (Fig. 3) containing push-buttons and lamps for switching on and testing the system, and push-buttons for the TV equipment. The Secretary decides what picture shall be shown on the TV receivers.

The switching on of the TV system automatically connects up the camera which is trained on the Speaker. A camera trained on the result board is likewise automatically connected when the counting of votes has been completed.

Members' keyboards

Each member's position is fitted with a keyboard containing four push-buttons with built-in lamps (Fig. 4).

When the Speaker calls for a division, the lamps in the members' CORRECTION buttons light. To register his vote, the member presses the relevant button marked AYE, NO or ABSTAIN. A lamp lights in the button that has been pressed and the lamp in the CORRECTION button goes out. If the wrong button is pressed the member presses the CORRECTION button. The lamp then goes out and the lamp in the CORRECTION button lights up again. He can then record a new vote. If no button is pressed, the member is recorded as absent.

The Deputy Speakers have voting buttons (corresponding to the members' keyboards) on the wall beside their seats when they are not on duty at the Speaker's desk, and on the Speaker's desk. The Speaker has voting buttons only on his desk.

Fig. 4
Member's keyboard

Clerk's keyboard

The Clerk has a keyboard (Fig. 5) for indicating the date, committee and report number, section or subsections. From his keyboard he lights lamps

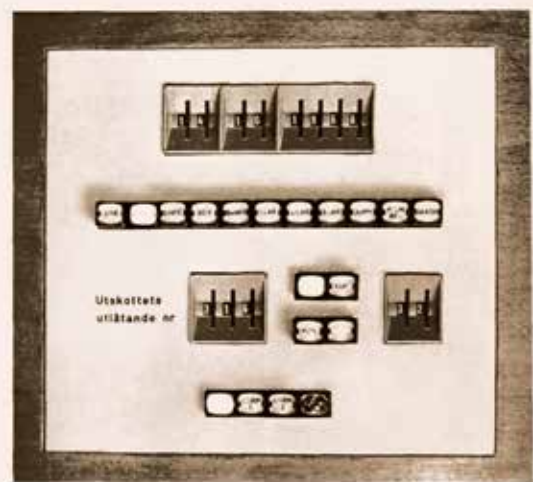

Fig. 5
Clerk's keyboard

Keyboards åt de folkvalda – fast en uppgraderad voteringsapparat lät vänta på sig i Sveriges riksdag. När en sådan till sist installerades vid mitten av 1960-talet så fick ledamöternas knappsatser ett nytt utseende. Ja-, nej- och avstår-knapparna hade inbyggda lampor, som började lysa när en knapp trycktes ner. Den ledamot som tryckt på fel knapp – ja, hen kunde nu ångra sig, trycka på korrigeringsknappen och välja ett annat röstalternativ. Illustrationer ur artikeln, "Voting machine for Swedish Parliament", *Ericsson Review* nr 4, 1966.

flesta fall hade majoriteten varit så stor att enstaka felröster inte avgjorde. Men i en omröstning om bränsleskatten var det så jämt det kunde bli: tavlan hade visat 111 ja-röster och 112 nej-röster, men fotografiet 112 ja och 111 nej. Under en annan votering – troligtvis även den under tidigt 1960-tal – hade en fotoplåt från närmast föregående omröstning trillat ner och

skymt de lampor som skulle fotograferas efter den efterföljande omröstningen. Det fotografi som skulle protokollföra resultatet var helt blankt.⁹²⁷ Men som framgick av Julins skildring berodde en del problem också på handhavandefel. Efter ett antal voteringar i februari 1955 visade exempelvis några av fotografierna två tända lampor för enskilda ledamöter, både ja och avstår. Ett test dagen därpå antydde att kanslisten hade fotograferat resultatet redan innan talmannen hunnit trycka på knappen som låste voteringen.⁹²⁸

Synpunkter på apparatens prestanda kom också från ledamöterna, inte minst gällde de bristfälliga möjligheter till kontroll och korrigering. För kontroll krävdes att systemet gav återkoppling.⁹²⁹ I en motion i andra kammaren 1962 hävdades just att befintliga kontrollmekanismer var otillräckliga. Det mest uppenbara problemet var att knappsatsen i varje bänk var utrustad med endast en lampa. Lampan signalerade att en röst hade lämnats, men inte *vilken* röst. En förströdd ledamot som tryckt på en annan knapp än den avsedda, och som hade svårt att se att felaktig lampa tändes på väggens ljustavla, kunde lätt missa att fel röst registrerats. Om felet ändå upptäcktes erbjöd tekniken ingen möjlighet att direkt korrigera detsamma. Motionen efterfrågade en modernare anläggning utrustad med tre separata lampor för ja, nej och avstår, liksom en korrigeringsknapp för den som först råkat trycka fel.⁹³⁰ En annan motion från detta år var mindre konkret vad gällde behovet av fler lampor, men drog samma slutsats: det behövdes en ny och mer tillförlitlig voteringsmaskin.⁹³¹ Bankoutskottet som behandlade den förstnämnda motionen ställde sig bakom förslaget och föreslog att Riksgäldskontoret skulle ges i uppdrag att ta ärendet vidare. Efter att betänkandet godkändes av riksdagen kunde arbetet med att få en mer ändamålsenlig anläggning påbörjas.⁹³² År 1966 var den på plats – med tre kontrolllampor på varje knappsats och därutöver en korrigeringsknapp.

Motionerna från 1962 skrevs just mot bakgrund av det återkommande problemet med felröstningar:

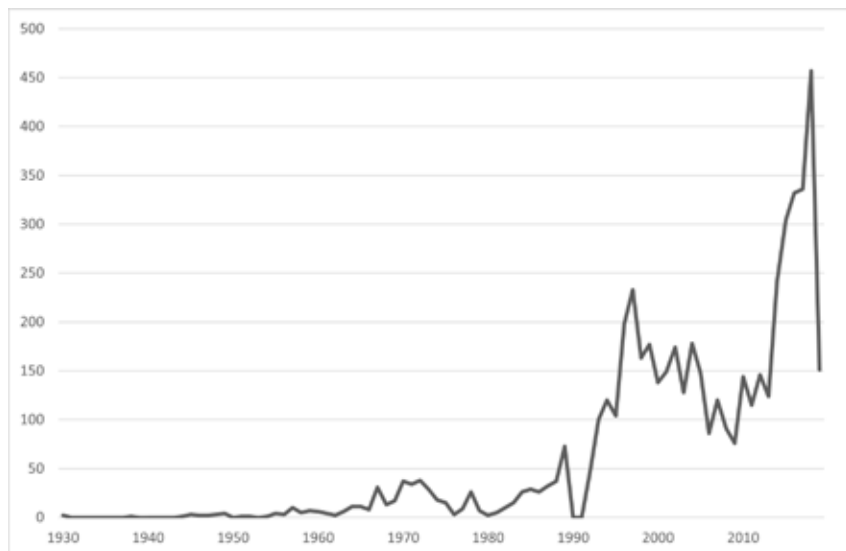
Det har i den svenska riksdagen förekommit att i mycket uppmärksam-
made frågor beslut fattats som icke svarat mot det verkliga opinionsläget
i kamrarna vid voteringstillfället. Den speciella problematik som här
åsyftas sammanhänger med de beklagliga fall av felröstning vilka tyvärr
icke helt synes kunna undvikas och vilka också av naturliga skäl väcker
allmänt uppseende.⁹³³

Det finns några enstaka exempel på att ledamöter röstade fel också när de besvarade namnuppropet muntligt.⁹³⁴ Antalet felröster ökade dock markant med elektrifieringen – korrigeringsknappen 1966 verkar dessvärre inte ha avhjälpt problemet. I riksdagens protokoll är noteringar om att enskilda ledamöter röstat fel mycket frekventa. År 1938 kunde det till exempel låta så här: "Vid voteringen om statsutskottets utlåtande nr 92, punkten 1:o råkade jag av misstag rösta nej, ehuru jag avsett att rösta ja, vilket jag härmed anhåller att få antecknat till protokollet."⁹³⁵ Åttio år senare angavs felröstningar på detta sätt: "Andreas Carlson, Jakob Forsmed, Lars-Axel Nordell och Magnus Oscarsson (alla kd) anmälde att de avsett att rösta ja men markerats ha avstått från att rösta."⁹³⁶ Särskilt under de första decennierna med elektisk omröstning lämnar sådana noteringar intressanta besked om ledamöternas interaktion med voteringsapparaten. Någon avsåg att rösta nej, men tryckte "av förbiseende på ja-knappen och sedan på nej-knappen".⁹³⁷ En annan menade att det måste "ha varit något fel på mitt sätt att trycka ned knappen".⁹³⁸ En tredje förklarade att han "av misstag nedtryckt båda voteringsknapparna" och markerats som "avstår".⁹³⁹ Protokollen från senare år är i allmänhet mer standardiserade och inte lika utförliga, men innehåller ibland korta förklaringar till vad som gått snett: "Förste vice talmannen Per Westerberg (m) fick på grund av tekniska problem inte sin röst registrerad men anmälde att han avsett att rösta ja."⁹⁴⁰

Eftersom felrapporterna i protokollen oftast följer specifika mönster kan de spåras och extraheras. Rapporterna från de första decennierna anges som anföranden i protokollen och deras skiftande former gör att det är svårt att upptäcka dem alla. Under 1950-talet börjar felrapporterna att föras in som standardiserade noteringar. Med de mer standardiserade anmälningarna är det lättare att hitta dem i protokollen; i början av 1990-talet tycks dock inga noteringar ha gjorts alls.

En anledning till att färre felröstningar identifierats i protokollen från voteringsapparatsens första decennier är förmodligen att praxis vid voteringarna ändrades när en ny anläggning togs i bruk år 1966. Fram till dess gjordes voteringen om på nytt i de fall en ledamot upptäckt och anmält att han eller hon röstat fel innan talmannen hunnit klubba beslutet.⁹⁴¹ När en korrigeringsknapp installerades i bänkarna antog man att behovet att göra om voteringarna inte längre förelåg. De rapporterade felen ökade emellertid över tid. En anledning kan vara det ökade tempot. I exemplet från kapitlets

Registrerade felröster per riksdagsår i riksdagsprotokollen mellan 1930 och 2020. För att hitta felrapporter i de digitaliserade protokollen har programmet AntConc använts. Ett stort antal sökningar ligger till grund för siffrorna från 1930- och 1940-talet – "fel knapp", "misstag att rösta", "min avsikt att rösta" etcetera – men resultatet innehåller sannolikt en del luckor. På 1950-talet blev dessa noteringar mer standardiserade, med återkommande rapporter som innehåller varianter av "avsett att rösta", "avsikt att rösta", "avsåg att rösta". Från och med 1970-talet används frasen "avsett att rösta" i dessa noteringar. Sökräffarna har granskats manuellt för att sälla bort felträffar.

inledning hade ledamöterna bara två, tre sekunder på sig att rösta och eventuellt korrigera och rösta på nytt. En annan förklaring kan vara att ledamöterna inte alltid var säkra på vilken knapp de ska trycka på för att stödja det förslag de själva eller partiet stått bakom. När voteringspropositionen lästes upp framgick nämligen inte vad förslagen innebar – en del är mycket knepiga att förstå också när man läser dem som text. När det till exempel skulle beslutas om alkoholskatter hösten 1939 gick det (enligt protokollet) till på följande sätt:

Den, som vill, att kammaren till kontraposition i den votering, som kommer att anställas för bestämmande av kontraposition i voteringen om kontraposition i huvudvoteringen angående 2 § 1 mom. i första särskilda utskottets förevarande förslag till förordning om ändrad lydelse av 2 § förordningen den 8 juni 1923 (nr 155) angående omsättnings- och utskänkningsskatt å spritdrycker, antager godkännande av förevarande författningsrum i den lydelse, som under överläggningen yrkats av herr Bergvall, röstar

Ja;

Den, det ej vill, röstar

Nej;

Vinner Nej, har kammaren till kontraposition i förstnämnda votering antagit avslag å såväl utskottets hemställan och Kungl. Maj:ts proposition i ämnet, i vad angår nu ifrågavarande författningsrum, som de av herrar Hansson i Rubbestad och Bergvall under överläggningen framställda yrkandena.⁹⁴²

Så svårbegripligt har det sällan varit under senare perioder. Men ändå: ingen ledamot kan vara insatt i alla betänkanden och reservationer från utskott som de själva inte sitter med i. Under lång tid voterade man i frågor som man just debatterat. Då gav diskussionen och de som yttrat sig en vägledning inför voteringen. I början av 1980-talet inleddes försök med samlade voteringar i ärenden som behandlats av ett och samma utskott.⁹⁴³ Under 1990-talet kom önskemål om en ytterligare rationalisering i form av fasta voteringstider. I ett utlåtande från riksmötet 1996/97 skrev konstitutionsutskottet att en sådan förändring skulle underlätta planeringen för riksdagen som helhet liksom för enskilda ledamöter: de skulle få tydligare arbetstider och ha lättare att planera in andra aktiviteter. Samtidigt varnade de för att sambandet mellan debatter och beslutsfattande ”kan bli än mera uttunnat än vad som nu är fallet”.⁹⁴⁴ När de fasta voteringsdagarna väl hade införts blev omröstningarna mer effektiva: men för ledamöterna blev det också svårare att veta vad förslagen gällde – och inte minst vilken knapp de skulle trycka på. I det läget fungerade de tidigare nämnda handsignalerna som en vägledning. För att underlätta för vilsna ledamöter som vill rösta efter partilinjens visar numera en tumme upp eller ner hur de ska rösta. En tredje variant är inte lika vanlig – en horisontell handflata placerad strax över hjässan markerar avstår.

Även om antalet felröstningar är många har de sällan avgjort omröstningar. När det vid några tillfällen har skett har mandatfördelningen varit så jämn att utgången berott på enstaka röster. Under lotteririksdagen mellan 1973 och 1976 var det därför ibland feltryck som avgjorde snarare än lotten. När frågan om arbetslöshetsförsäkringar skulle avgöras i mars 1974 råkade en socialdemokrat av misstag rösta med de borgerliga, samtidigt som en partikollega tryckte ”för löst på sin knapp” och registrerades som frånvarande. Därmed vann det borgerliga förslaget.⁹⁴⁵ I april samma år avgjordes frågan om så kallade hälsocentraler istället av en feltryckande centerpartist.⁹⁴⁶ Blotta risken att feltryck skulle avgöra innebar att ledamöterna inför förväntat jämna omröstningar uppmanades att hålla fingrarna

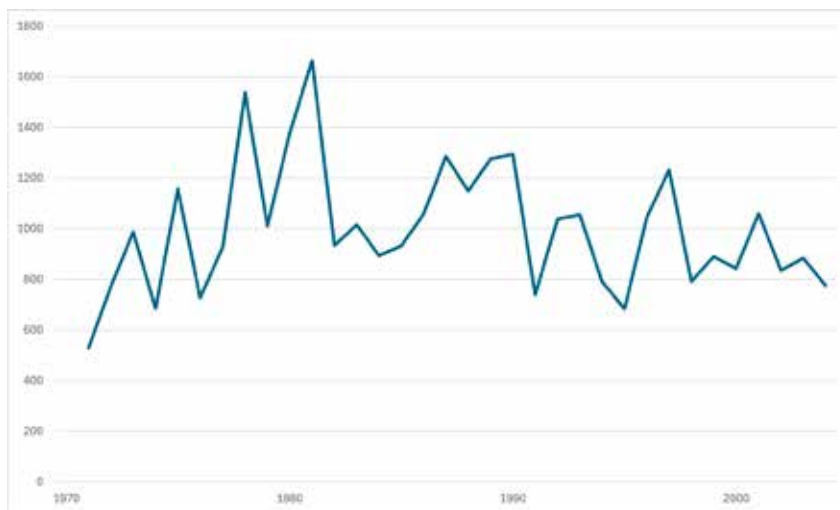

Men handsignaler och tummen upp meddelar vissa ledamöter hur partikamraterna ska rösta. Fotografier av Melker Dahlström, Sveriges riksdag.

i styr. Så berättar exempelvis Ulla Lindström i sin dagbok inför pensionsomröstningen 1959 att ”andrakammarhumorn som blomstrade i sammanbindningsbanan, försäkrade – sant eller osant – att högergruppen gett sina mest tankspridda medlemmar varsin fingerborg att sätta som skyddshölje över den farliga nej-knappen”.⁹⁴⁷

Diagrammet visar antalet uppresningar och rösträkningar i första och andra kammaren mellan 1925 och 1970. Sammanställningen baseras på de standardiserade fraser som används när voteringspropositioner och röstsiffror förtecknas i protokollen. För att hitta fraserna i de digitaliserade protokollen har programmet AntConc använts. Uppresningarna har identifierats med en sökning på voteringspropositionens "Den, det ej vill". Sökfrasen för att identifiera rösträkningar har förändrats över tid och skiljt sig åt kamrarna emellan. För första kammaren har frasen "hava utfallit sålunda" använts för hela perioden, och för andra kammaren "Därvid avgåvos" samt varianten "utföll densamma" (1925–1961) samt "Därvid avgavs" (1962–1970). Sökräffarna har undersökts manuellt för att ta bort felträffar, men det kan finnas ett bortfall på grund av OCR-fel i de digitaliserade protokollen.

Grafen visar antalet voteringar med rösträkningar i enkammarriksdagen 1971–2004/05. Siffrorna är hämtade från utredningen *Riksdagen i en ny tid* (2005/06).

Att felröster avgör hör alltså till undantagen – men att ledamöter röstar fel hör till det normala. Under de första decennierna med elektrisk omröstning var voteringsmaskinen påtagligt närvarande i riksdagen. Den gjorde motstånd, kommenterades, föranledde motioner, skapade debatt. I protokollen angavs det att voteringen genomfördes "medelst omröstningsapparat" eller att "omröstning medelst voteringsapparat anställdes".⁹⁴⁸ Först 1980 slutade rösträkningens medium att protokollföras på detta explicita sätt. Tekniken hade då blivit så vardaglig att den tagit plats

som en bakgrundskontext som inte ifrågasattes och som man sällan behövde ta notis om. Förklaring var ordinär – apparaten användes helt rutinmässigt.

Som diagrammet antyder så ökade antalet omröstningar i båda kamrarna mellan 1925 och 1970. Beslut som fattats med acklamation finns inte med i underlaget, endast omröstningar där uppresning och rösträkning användes.⁹⁴⁹ Vad som kan utläsas är emellertid att andelen omröstningar som gick till rösträkning ökade över tid. På 1920-talet var det omkring etthundrafemtio omröstningar per år i första kammaren och något färre i andra kammaren. Omkring fyra omröstningar av tio gick till rösträkning, i övriga fall nöjde man sig med uppresning. En anledning kan ha varit att namnuppropen tog lång tid att genomföra och att det fanns en press att inte förlänga processen i onödan om utfallet ändå var väntat. Att be om rösträkning när det var uppenbart att det egna förslaget hade svagt stöd i kammaren kallades också för ”okynnesvotering”.⁹⁵⁰ Den elektriska voteringsmaskinen fick inga omedelbara konsekvenser för antalet omröstningar. Koalitionsregeringen 1936–1939 och samlingsregeringen under kriget bidrog till att många beslut fattades med entydiga majoriteter. En beräkning av andelen utskottsbetänkanden som innefattade reservationer visar också att 1930-talet och krigsåren präglades av en låg konfliktnivå.⁹⁵¹ Ändå ökade andelen omröstningar som gick till rösträkning något: 1941 gick exempelvis fler än sex av tio voteringar till rösträkning i första kammaren.

Under efterkrigstiden ökade antalet voteringar, samtidigt som allt fler av dem gick till rösträkning. År 1958 var det för första gången fler än tvåhundra omröstningar i första kammaren, året därpå var det fler än trehundra i andra kammaren. Vid en ökad andel av dem nöjde man sig inte med uppresning. När det elektroniska röstningsförfarandet bara tog någon minut uppfattades det inte längre som obstruerande att begära rösträkning, det hade snarare blivit rutin. Under tvåkammarriksdagens sista år 1970 gick nittiosju procent av totalt femhundraåtta omröstningar i första kammaren till rösträkning. I andra kammaren gick nittioåtta procent av de sammanlagt femhundrafyrtioåtta omröstningarna till rösträkning. Kapaciteten i voteringsystemet hade alltså ökat betydligt: så många omröstningar hade man aldrig klarat av när rösträkningen var beroende av namnupprop.

Antalet omröstningar fortsatte att öka under 1970-talet. Under lotteriets riksdagens jämviktsläge gick det knappast att avgöra vilket förslag som majoriteten stod bakom genom acklamation. Den första Fälldinregeringen (mellan 1976 och 1978) hade en tryggare ställning jämfört med den social-

demokratiska föregångaren, men det var ändå bara elva mandat som skilde blocken åt i riksdagen. Även under de efterföljande regeringarna blev det många omröstningar. Toppnoteringen på hela 1 664 stycken nåddes under riksmötet 1981/82. Under 1980- och 1990-talen uppmanade därför talmännen flera gånger gruppledarna att försöka begränsa antalet voteringar.⁹⁵² Även om enskilda omröstningar var snabbt avklarade tog de tid när de var många. Av statistiken märks en viss minskning under den perioden, men det var sällan färre än sjuhundra stycken om året. I protokollen kan man därför återkommande läsa uttalanden av följande slag: "För att reducera antalet voteringar och för att det inte skall bli onödigt mycket knapptryckande i kammaren nöjer jag mig med att yrka bifall till reservation nr 1."⁹⁵³ En kommitté som gjorde en översyn av riksdagens arbetsformer 2005 ansåg emellertid inte att några skärpningar krävdes. Det konstaterades att mängden och tidsåtgången inte "utgör något större problem i riksdagsarbetet som skulle motivera en förändring av voteringssystemet eller i gällande regler".⁹⁵⁴

Noteras kan att i en internationell jämförelse av omröstningsmetoder i olika parlament så är mönstret tydligt: ju enklare och snabbare det är att rösta, desto fler omröstningar genomförs. I parlament som tillämpar elektroniska metoder är det generellt sett fler omröstningar än i parlament med andra tillvägagångssätt. I statsvetaren Thomas Saalfelds internationella jämförelse från mitten av 1990-talet stack Sveriges riksdag ut som det parlament med högst antal omröstningar. När det bara tog någon minut att genomföra en omröstning gick det inte längre att förhåla beslutsfattandet genom att begära rösträkning.⁹⁵⁵ De många omröstningarna, i kombination med den öppna registreringen av hur var och en har röstat, har emellertid också haft en annan effekt: voteringsprotokollen ger partiledningarna ökade möjligheter att kontrollera, bestraffa och disciplinera de egna ledamöterna.⁹⁵⁶

Disciplin och straff

Den anonymitet som införandet av den öppna omröstningen slutligen satte stopp för hade aldrig varit absolut. Det finns flera exempel på att riksdagsledamöterna tvingades avlägga lojalitetsförklaringar och rösta med sitt parti också under den slutna omröstningens era. Elis Håstad – professor i statsvetenskap och ledamot för högerpartiet i andra kammaren mellan

1941 och 1959 – nämner i en översikt att det exempelvis under tullstriderna på 1880- och 1890-talen gick ut order om att ”förräderi” inte fick förekomma under voteringarna. Vid viktiga omröstningar tvingades ledamöter ibland också visa upp sin röstsedel för partikamraterna i den långa kön fram till talmannens urna. Och år 1911 krävde Karl Staaff att de liberala ledamöterna skulle uppvisa ”obrottslig trohet” i partiets viktigaste frågor.⁹⁵⁷ I en debatt om den öppna omröstningen 1922 anförde Carl Lindhagen egna erfarenheter från när han som socialdemokratisk ledamot 1912 – 1922 var han politisk vilde sedan något år – tyckte sig följa partiprogrammet och lade fram en motion om att införa republik. Detta sågs som ostrategiskt av partiledningen, varför den vid voteringen gav order om att de egna ledamöterna skulle avstå från att rösta. En ”korpral inom partiet” förde protokoll över dem som ändå reste sig och deltog i omröstningen.⁹⁵⁸ Några år efter Lindhagens republikmotion, under en tid av intensiva fraktionsstrider, införde Socialdemokratiska partiet faktiskt en disciplinstadga – kallad munkorgslagen av kritikerna – som partiets ledamöter förband sig att följa.⁹⁵⁹

Att den öppna omröstningen innebar ett skifte härvidlag var kanske inte uppenbart för alla. ”Ingen såg väl i den en medvetet upptrimmad inkörsport till en stramare partidisciplin”, skriver Håstad.⁹⁶⁰ Förespråkarna nämnde inte att öppenheten skulle öka kontrollen från partierna utan argumenterade istället för att förändringen innebar att ledamöterna skulle stå till svars inför de medborgare som valt dem. Vissa hävdade till och med att ett eventuellt tryck från partierna skulle fungera som ”en sporre för karaktärerna att hålla sig raka”.⁹⁶¹ För kritikerna fanns det emellertid ingen tvekan om att den öppna omröstningen främst skulle stärka partiledningarnas makt över enskilda ledamöter. Som stöd för att hävda principen om den individuella ledamotens oberoende hade de också första paragrafen i 1866 års riksdagsordning: ”Riksdagsmännen kunna i utöfvandet af sin befattning icke bindas af andra föreskrifter än Rikets grundlagar.”⁹⁶²

De uppgifter om hur enskilda hade röstat som tidigare delades sporadiskt och framtvingat blev med den öppna och elektriska omröstningen något som rutinartat registrerades och gjordes tillgängligt för alla. Under debatten om införandet av voteringsapparaten 1934 var det för vissa ledamöter oklart hur mycket ljustavlorna egentligen visade. Men när Carl Lindhagen beskrev saken i en motion bara två år senare fanns inte längre någon tveksamhet om visualiseringens förmåga:

Först avslöjas en stjärnrymd, där var och en har sin blinkande stjärna, som vinkar ned till oss på vår ödsliga stig. Var och en vet var hans plats är på detta firmament, och man kan redan då i någon mån få en föreställning om, hur det personligen röstats i omgivningarna. [...] Efter ett ögonblick, sedan röstningen avslutats, flamar på två tavlor med eldskrift omröstningsresultatet under de fyra rubrikerna ja, nej, avstår, frånvarande. Allt detta uppdagas i ett slag.⁹⁶³

Stjärnhimmeln och fotografiet gjorde det möjligt att observera och registrera individerna i det annars svårkontrollerade kollektivet. Konstruktionens enskildheter var inga obetydliga småsaker: de ingick alla i ett maskineri som gjorde ställningstaganden observerbara, en knapptryckning i taget. Precis som de klassiska metoderna för övervakning och disciplinering förde ljustavlan på samma gång samman och sönderdelade – eller för att tala med Michel Foucault: ”Det disciplinära rummet har en tendens att delas upp i lika många småbitar som det finns kroppar eller beståndsdelar att fördela.”⁹⁶⁴ I en och samma vy synliggjordes både gruppen och den enskilde. Framvisandet följde inrutningens princip: tavlans konstruktion och det fotografiska formulärets utformning tilldelade var och en sin egen cell, helt öppen för insyn. Protokollen från den öppna omröstningens första tid blev tillgängliga direkt, ljustavlans resultat likaså. Fotografierna fick man visserligen vänta på någon timme, men från och med 1953 kopierades de rutinemässigt för distribution till respektive partikansli.⁹⁶⁵ Med det ökande antalet omröstningar med rösträkning under efterkrigstiden genererades mängder med uppgifter över hur alla enskilda ledamöter röstat. Därmed blev det möjligt att systematiskt studera, följa upp och utvärdera ledamöternas röstbeteende. Den som bröt mot partilinjens kunde tillrättas och bestraffas, samtidigt som synligheten utåt och interna procedurer inom partierna skapade en allt hårdare partidisciplin. Det medietekniska skiftet från hoprullad sedel till trycket på knappen innebar att ledamöterna nu fick avlägga offentlig bikt i elektrisk skrift. Ingen kunde längre undgå de granskande blickarna.

Olika partigrupper i riksdagen har återkommande beskrivits som ett ”transportkompani”, på samma sätt som man tidigare anklagade enskilda ledamöter för att vara ”voteringsmaskiner”. Ofta är det den socialdemokratiska partigruppen som varit måltavla för kritiken. I en artikel i den socialdemokratiska idétidskriften *Tiden* redovisades en undersökning av saken

1950, baserad på voteringsprotokoll från 1940-talet. Den visade att alla partier – utom kommunisterna, som var för få för en statistiskt säkerställd beräkning – uppvisade en relativt stor enighet, men att det var högerens ledamöter som varit mest benägna att sluta upp bakom sitt parti.⁹⁶⁶ En liknande men mer systematisk undersökning presenterades av två statsvetare 1968, avseende omröstningar i riksdagens andra kammare 1964 och 1966. Den här gången var kommunisterna med i urvalet och det sammantagna resultatet visade att just dessa ledamöter uppvisade störst enighet. Näst därefter kom ledamöterna som representerade Socialdemokraterna, medan de borgerliga partierna visade något mindre sammanhållning. På ett övergripande plan var röstbeteendet emellertid likartat för de olika partierna, och när forskarna sållade bort voteringsröst som inte gällde partimotioner och regeringspropositioner var mönstret mer entydigt: ”Sammanhållningen inom ett parti skärps till nära nog enhällighet.”⁹⁶⁷ Angående riksdagsordningens paragraf om att riksdagsmannen inte kunde bindas av andra föreskrifter än rikets grundlagar konstaterade en annan statsvetare vid samma tid att ”praktiskt sett ter sig förhållandet annorlunda”.⁹⁶⁸

Vid sidan om de statistiska beräkningarna av partisammanhållningen vid voteringsröst finns en lång rad vittnesmål om hur lojaliteten hanterats inom partierna och hur partidisciplinen upplevdes av enskilda ledamöter. Den socialdemokratiske förstakammarledamoten Yngve Möller konstaterade i sina memoarer att den ”enskilde riksdagsmannen känner sig knappast som ’makthavare’. Kollektivt har de lagstiftningens makt, men var och en för sig är en kugge i statsmaskineriet.”⁹⁶⁹ Partikamraten Nancy Eriksson förklarade i en tillbakablick att man enligt partiets ”moralkodex” i förväg skulle meddela partiledningen om man avsåg att lägga en avvikande röst i en kommande votering. Det fanns inget uttryckligt förbud, men om det skulle innebära att partiet förlorade en omröstning ”var den psykologiska pressen oerhört stark på en avvikande”.⁹⁷⁰ Socialdemokraten Maj-Britt Theorin (1932–2021) gick ett steg längre: hon beskrev den psykologiska pressen som ”mobbing”.⁹⁷¹

I en studie från 1999, baserad på intervjuer med femtiotalet seniora riksdagsledamöter, konstaterade statsvetaren Magnus Isberg att en ”person från en främmande planet skulle inte behöva vistas länge i riksdagen förrän han skulle upptäcka att det är partierna, inte de enskilda riksdagsledamöterna eller några andra sammanslutningar av dem, som är de egentliga beslutsfattarna i riksdagen”.⁹⁷² Samtidigt som de statsvetenskapliga studierna till

stora delar bekräftat ledamot Möllers iakttagelse, har de komplicerat bilden genom att visa betydelsen av tjänstemännens ökade makt. När statsvetarna Peter Esaiasson och Sören Holmberg i slutet av 1980-talet bad ledamöterna ranka vilka grupper i riksdagen som hade mest makt placerade de sig själva på sista plats, bakom såväl regering och partiledare som kommittéordföranden och riksdagens och partiernas tjänstemän. Tillfrågade om vilka som *borde* ha makten placerade sig ledamöterna något högre, men endast framför tjänstemännen. Riksdagen kontrolleras från toppen, det var den slutsats som Esaiasson och Holmberg drog.⁹⁷³

Kraven på partidisciplin har skiljt sig åt beroende på om ett parti suttit i regeringsställning eller opposition, och beroende på frågans vikt. Mandatfördelningen har haft stor betydelse. Om enskilda röster haft potentialen att fälla ett förslag har pressen varit hård att foga sig efter partiets linje. Svårast att avvika vid voteringar har det i allmänhet varit när ledamoten representerat ett parti som haft regeringsmakten. I frågor som bedömts vara mindre viktiga för partiet har acceptansen för avvikelser varit större. Bland besluten där enskilda ledamöter har tillåtits följa sina personliga övertygelser nämns exempelvis frågor om religion och nykterhet. Nancy Erikssons vittnesmål från socialdemokratins inre överensstämmor med beskrivningar av andra partier. Den som haft en avvikande uppfattning förväntades i allmänhet meddela detta på förhand så att frågan kunde diskuteras på partigruppernas förberedande möten. Var frågan av stor vikt för partiledningen kunde just den enskilda ledamoten utsättas för hård press att överge sin individuella ståndpunkt. Och eftersom det var partigrupperna som fördelade de åtråvärda utskottsplatserna, så kunde motsträviga ledamöter bestraffas genom att utestängas från attraktiva poster och inflytande.⁹⁷⁴

Hur tufft det ibland kunde vara att stå upp för sina egna övertygelser i för partiet och regeringen viktiga beslut har nationalekonomen och tidigare moderatpolitikern Anne-Marie Pålsson beskrivit i boken med den talande titeln *Knapptyckarkompaniet* (2011). Under hennes tid i riksdagen (från 2002 till 2010), utgjorde bland annat de så kallade FRA- och Ipred-lagarna sådana frågor (om övervakning respektive upphovsrätt). I båda fallen fanns det flera ledamöter inom de borgerliga partierna som övervägde eller beslutade sig för att inte stödja regeringens förslag. Den interna pressen för att få dessa ledamöter att ändra sig var mycket hård. Pålsson erinrade sig bland annat att statsminister Fredrik Reinfeldt deklarerade följande på den

moderata riksdagsgruppens partimöte när det bara var en avvikare kvar: ”Alla har nu godtagit regeringens förslag. Det är du – bara du – som är ensam kvar. Det är på dina axlar regeringsmakten vilar. Det är du – bara du – som förstör för miljoner människor.” Pålsson var i detta fall själv inte den som avvek från partilinjen, men hon konstaterade desillusionerat att de enskilda ledamöterna ”är blott ett lydigt redskap åt regeringen, och vår uppgift är att trycka på knappen på det sätt regeringen bestämt”.⁹⁷⁵

När den öppna omröstningen infördes på 1920-talet var de politiska partierna ännu unga och delvis instabila organisationsformer. 1910- och 1920-talen såg flera fraktionsstrider och partisplittringar. En del ledamöter mindes fortfarande en tid med lösare partikonstellationer då enskilda ledamöter hade en friare ställning. Ett äldre självständighetsideal märks exempelvis i begravningstalet efter den bortgångne liberalen Adolf Hedin (1834–1905), långvarig ledamot av andra kammaren. I sitt tal 1905 prisade Carl Lindhagen Hedins ”principfasthet och självständiga ensamhet i politiken”.⁹⁷⁶ Lindhagen själv kom att bli en av hans arvtagare härvidlag, med sina sammanlagt tre partitillhörigheter och ett antal perioder som politisk vilde. Några decennier senare var detta ideal emellertid på utgående. För att kunna styra landet behövde regeringspartierna kunna lita på stödet från de egna riksdagsledamöterna. Att 1920-talets riksdag var ett svårskött pastorat vittnar inte minst de många regeringskriserna om.⁹⁷⁷ Den öppna voteringen och den efterföljande kontrollen av rösterna kan i det perspektivet ses som ett medel att fostra ledamöterna till mer följsamma partiföreträdare. Statsvetaren Tommy Möller har pekat på att riksdagsledamöterna fick en delvis ny roll under 1920- och 1930-talen. Tidigare hade de framför allt representerat sina valkretsar där de ofta var bemärkta personer. Representationen vilade på förtroende. Detta synsätt ersattes nu av ett particentrerat system där lojaliteten mot partiet blev viktigare än banden till valkretsen.⁹⁷⁸

Möjligheterna att registrera och kontrollera ledamöternas röster kan betraktas som en förutsättning för det skifte Möller tecknar. Men där det skapas strategier för att kontrollera uppstår också taktiker för att undslippa: kryphål, maskning, improviserat motstånd. Om pressen varit alltför hård att följa partilinjen finns andra vägar för ledamöterna att gå, och under alla förhållanden inte aktivt rösta för förslag som avviker från den egna ståndpunkten. Att trycka på knappen för avstår kan i vissa fall godtas som en mild protest. Att helt utebli från voteringen kan vara ett annat sätt.

Bekordbygget klart i tid:

Elektronisk demokrati i glas och betongram

När riksdagsmännen på tisdag går Helgeandsholmen förbi från det högtidliga öppnande på Stortet flyttas demokratin ett stenkast närmare folket. De 350 ledamöterna i den nya riksdagen kan beskådas i glas och betongram från Sergels torg. Måltals nyttiga trädar löper bakom nöjsamma allmogebonader och gör plenisalen till ett folkvillans superelektroniska kontrollrum.

Det kommer kanske att dödas någon tid innan Jan-Inge Nilsson i Tväråstad upptäcker att kända sig som Jacques Tati i en östervind slutgiltigt till pönstälsten med en voteringsapparat, som enligt tillverkaren "kan upptäcka döda" liksom någon huset.

Nya kontaktkomrar

Men snart har riksdagsledamöterna accepterat att ha utskottsmannarorden bakom glas- och betongram lämnat alla folket på Sergels torg. Istället kort kommer de att vänta sig vid ett ha allskiltviken i Huset. Under matsalen. Nya former för kontakter kommer att etableras i korridorerna. Kallan av den kortaste vägen mellan två punkter, som i detta hus kanske inte alltid är den närmaste, kommer att bli en minnesbild. Då kommer sikkert 349 av ledamöterna att frivas lika bra i huset som rikspartisterna Ole Dahlen. Han har redan arbetat en vecka med utskott över jättelången där veten av kulturbruset och riksdagskultivet ska byggas. Men låter avskallande entusiastisk.

Anna under. Stedagens prövning av det nya riksdagshuset höll mötaren från utskottets transportkomité på att spela upp de stora kassabrytarna på Kocksborgsplanen mot plenisalen i Haga. Husetverkare i överall steg ut genom dörrar som öppnades runt det jättelånga av järnbänk som det riksdagsledamöterna och riksdagsledamöterna (7) bruket är konstruerat av.

Utskottade korridorer

Men den del som ska behållas är ett av de nya vägen för fullbordad. Det är en av arkitekten Peter Celsing. Han ser att alla i riksdagshuset ska kunna bestå av grönkroddiga rår över körbordet och för riksdagsledamöterna ska den del istället bli Huset. I riksdagen.

Vår riksdagsledamöterna kan riva bort sig från sådana utskottade korridorer. Från plenisalen lyggenheten luftförsörjningsrör till askkassarna i stora parkeringshallen, där den gamla maten skuttar, låter går i vägar och inget bön är rakt.

Kontrollrum

Bakom dessa blodröda vägar, Ole Nyman bonader över världstanken på

enfer dröj- och hypoteksmöter och riksdagsledamöterna finns den tekniska utrustningen som gör plenisalen till ett folkvillans superelektroniska kontrollrum. Där ska utskottet Ole Palme och moderaternas Gösta Bohman dela på en riksdagsledamöterna i riket. När Gösta Bohman i huset registrerar Ole Palme i talerstolen, kopplas en liten mikrofon in och TV-kameran vrids automatiskt in mot honom.

Alla får eget rum

300 voteringsapparater rustat om i huset och 1 000 bänklåtar ska köra till att 15 till utskottet parat riksdagsledamöterna till riksdagsledamöterna.

En riksdagsledamöterna ska den del istället bli Huset. I riksdagen. I det gamla huset finns det 200 rum. I parkeringen vid Sergels torg finns det 800.

Det ger varje ledamot ett eget efterfrågat rum. De ligger i den del som ska bli betongram gläns på 80-talet, när efter riksdagen flyttas tillbaka till Helgeandsholmen.

Staterade har en egen korridor. Ole Palme kan blocka ut världstanken på

Dröjningsgatan, där allmänhetens kassat ligger.

Alla får inte nytt. En del av riksdagens och riksdagens har tillt med riksdagen. Över riksdagen från Sergels torg sitter några riksdagsledamöterna som ska ger gamla riksdagsledamöterna riksdagsledamöterna.

Staterade har en egen korridor. Ole Palme kan blocka ut världstanken på

Dröjningsgatan, där allmänhetens kassat ligger.

Alla får inte nytt. En del av riksdagens och riksdagens har tillt med riksdagen. Över riksdagen från Sergels torg sitter några riksdagsledamöterna som ska ger gamla riksdagsledamöterna riksdagsledamöterna.

Dröjningsgatan, där allmänhetens kassat ligger.

Alla får inte nytt. En del av riksdagens och riksdagens har tillt med riksdagen. Över riksdagen från Sergels torg sitter några riksdagsledamöterna som ska ger gamla riksdagsledamöterna riksdagsledamöterna.

Staterade har en egen korridor. Ole Palme kan blocka ut världstanken på

Dröjningsgatan, där allmänhetens kassat ligger.

Alla får inte nytt. En del av riksdagens och riksdagens har tillt med riksdagen. Över riksdagen från Sergels torg sitter några riksdagsledamöterna som ska ger gamla riksdagsledamöterna riksdagsledamöterna.

Dröjningsgatan, där allmänhetens kassat ligger.

Alla får inte nytt. En del av riksdagens och riksdagens har tillt med riksdagen. Över riksdagen från Sergels torg sitter några riksdagsledamöterna som ska ger gamla riksdagsledamöterna riksdagsledamöterna.

Staterade har en egen korridor. Ole Palme kan blocka ut världstanken på

Dröjningsgatan, där allmänhetens kassat ligger.

Alla får inte nytt. En del av riksdagens och riksdagens har tillt med riksdagen. Över riksdagen från Sergels torg sitter några riksdagsledamöterna som ska ger gamla riksdagsledamöterna riksdagsledamöterna.

Dröjningsgatan, där allmänhetens kassat ligger.

Alla får inte nytt. En del av riksdagens och riksdagens har tillt med riksdagen. Över riksdagen från Sergels torg sitter några riksdagsledamöterna som ska ger gamla riksdagsledamöterna riksdagsledamöterna.

Staterade har en egen korridor. Ole Palme kan blocka ut världstanken på

Dröjningsgatan, där allmänhetens kassat ligger.

Alla får inte nytt. En del av riksdagens och riksdagens har tillt med riksdagen. Över riksdagen från Sergels torg sitter några riksdagsledamöterna som ska ger gamla riksdagsledamöterna riksdagsledamöterna.

I ordningens alla sinne kunde Karl Sten blocka ner på de stora arbetsarna i fotoln utanför plenisalen. Det är Nils Lind som ligger på golvet och gör ordning i draperi. (Foto: Ragnarid Hagerstrand).

lym är större än de fem hög-
husen vid Riksdagen.

Så fort kan man bygga, när en grundlag fastställer en obeständig tillgång. Den 11 januari överlämnar den nya riksdagen uppdrag. Men om samlingen ska fram har byggherrarna en vis bristande respekt för grundlagen. Fört blejde man bygga till sammantraderum för ut-

skuden i enlighet med riksdagsordningen. Sedan rev byggherrarna och byggde sammanlagt sexton. När riksdagen fastställer ordlet vridet till sexton kommer den att flösa att grundlagen redan har tillgodetts på den punkten.

ULF WICKBOM

En intervjuad centerpartist i Isbergs intervjustudie från 1990-talets slut, berättade att han helt sonika tog ledigt den dag riksdagen röstade om byggandet av en omdiskuterad bro i hans valdistrikt.⁹⁷⁹ I andra fall kan ärenden utanför riksdagen fungera som ursäkt: "Det har rentav sagts, att ett tandläkarbesök har varit välkommet."⁹⁸⁰

Voteringsens mediesystem

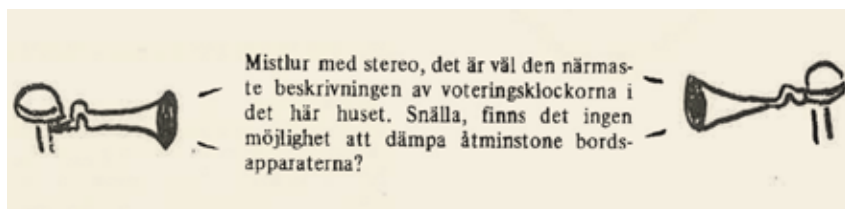
Den voteringsapparat som Sveriges riksdag tog i bruk 1935 utgjorde ett avgränsat system som endast syftade till att samla in, räkna, visa upp och dokumentera röster. Voteringsanläggningen var den första mer omfattande elektroniska medietekniken i riksdagen och när nya apparater monterades in kom den befintliga anläggningen ofta att bli den plattform som andra medietekniker länkades samman med. Den nya voteringsanläggning som

"300 voteringsapparater runt om i huset och 1000 högtalare ska bidra till att få ett alltmer pressat riksdagsarbete att fungera rationellt", hette det i svd vintern 1971 om det nya riksdagslokalerna vid Sergels torg.

installerades 1966 utgjorde snarast ett mediesystem i miniatyr. Efter ytterligare utbyggnader i samband med riksdagens flytt till Sergels torg 1971 – och ett ombyggt hus på Helgeandsholmen 1983 – blev anläggningen navet i vad som benämndes ”folkviljans superelektroniska kontrollrum”.⁹⁸¹ Tekniker och funktioner som tidigare varit helt separata integrerades med systemet. Förutom att användas vid själva rösträkningen kunde talmannen och kammarsekreteraren från sina knapppaneler exempelvis styra ljud- och bildflöden, hålla ordning på talarlistor och kalla ledamöterna till samling.

En av de funktioner som byggdes in i anläggningen var voteringssignalen. Larmet var snarast ett logistiskt medium med syfte att skynda på och styra ledamöternas steg i rätt riktning.⁹⁸² En stund innan en votering skulle starta ringde klockor för att sammankalla de ledamöter som befann sig utanför kamrarna i andra delar av riksdagshuset. Samtidigt med debatterna pågick ofta parallella möten, ibland behövde ledamöter lämna kammaren för att förbereda helt andra ärenden, ibland lämnade de för att hinna äta. När det var dags för omröstning behövde alla kallas tillbaka igen. Redan innan anläggningen från 1935 installerades hade elektriska klockor satts in, detta som ett komplement till malmklockorna. Men ingen av dessa ljudmedier hördes i alla delar av huset; i tidningarna kunde man då och då läsa om ledamöter som missat en omröstning därför att signalen inte hörts just där de befunnit sig. Att riksdagen beslutade att ombilda Skansen till en separat stiftelse 1963 ska exempelvis ha berott på att en centerpartist tagit kaffepaus och inte hört signalen i ett av utskottsrummen.⁹⁸³ För att fånga in så många ledamöter som möjligt krävdes därför länge att de elektriska signalerna kompletterades med logistisk arbetskraft i form av vaktmästare som ropade och ringde i malmklockor (något vi tidigare skrivit om). Ture Nerman berättar hur det gick till under 1930- och 1940-talen när talmanen Johan Nilsson förberedde en votering i första kammaren:

Med orubbligt lugn upprepar talmannen dag efter dag, år efter år, årtionde efter årtionde, sin fras: 'Kammarens ledamöter behagade intaga sina platser. Voteringspropositionen uppläses' och 'uppläses ånyo', för det ska ske två gånger, så att alla ledamöterna har hunnit marschera in från tidningsrum, skrivrum, schackspel eller vad som eljest har hindrat dem vara inne. Signalerna ringer och blixtrar i de olika rummen, och vaktmästare ropar in i toaletterna, dit en och annan kan ha förrrat sig.⁹⁸⁴

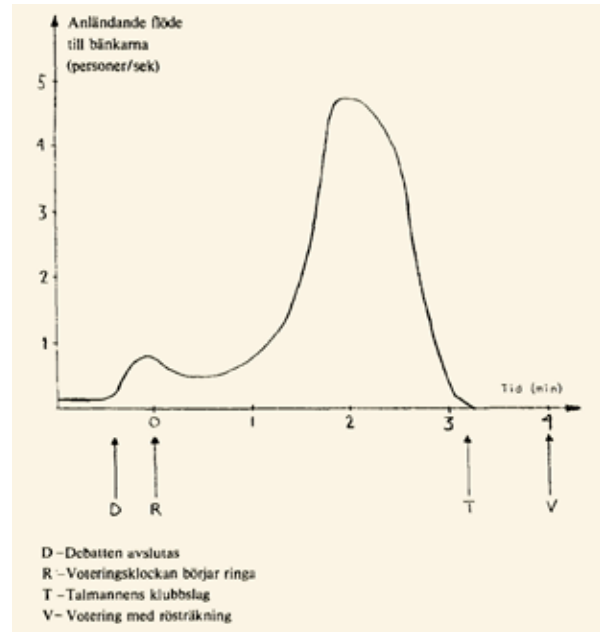
I riksdagens personaltidning *RD-nytt* (nr 3, 1971) klagade man inte sällan över de alltför högljudda voteringssignalerna.

År 1966 integrerades signalsystemet med voteringsanläggningen. Talmanen eller en sekreterare satte igång ljudsignalen genom att trycka på knappen för "Sammankallning" på kontrollpanelen.⁹⁸⁵ Räckvidden fick efterhand utvidgas för att nå fler rum, särskilt efter att riksdagen flyttat till de tillfälliga lokalerna vid Sergels torg. Huset i glas och betong innebar en teknisk uppgradering och att riksdagen fick möjlighet att experimentera med nya lösningar. Trehundra voteringssignaler och ettusen högtalare borgade för att alla ledamöter skulle infinna sig.⁹⁸⁶ Ledamöterna fick för första gången egna arbetsrum och även där skulle de nås av signalerna. I varje rum fanns högtalare för radio och vid votering bröt signalen all annan ljuddistribution.⁹⁸⁷ Men när ledamöterna blev mer utspridda behövdes också längre tid för att ta sig till kammaren, det var i hög grad detta som föranledde de många motionerna som föreslog att de tillfälliga lokalerna vid Sergels torg skulle bli riksdagens permanenta hem (som vi skrev om i bokens första kapitel). De fyra minuterna som förflyttningen tog vid Sergels torg förlängdes först till fem minuter i det ombyggda huset på Helgeandsholmen 1983 – och senare har de stegvis utvidgats till tio minuter.⁹⁸⁸

När avstånden växte i riksdagshuskomplexet blev omröstningarna förstås beroende av att logistiken fungerade. För att rent fysiskt kunna komma till beslut krävdes gångtunnlar, hissar, rulltrappor och korridorer. En moderat motion från 1982 påtalade problemet med avstånden i den svällande byggnad man snart skulle flytta in i: "Skall den demokratiska beslutsprocessen hindras av överbelastade hissar och stillastående rulltrappor så att den demokratiska ordningen sätts ur spel?"⁹⁸⁹

För att finna en lösning hade riksdagen gett en grupp trafikforskare från KTH i uppdrag att studera de interna kommunikationshastigheterna. I trafikforskarnas analys blev riksdagshuset ett enda kommunikationssystem där hissarnas omloppstider och korridorernas flödeskapacitet mättes i detalj för att kunna beräkna antalet förflyttade ledamöter per sekund. "Enligt beräkningarna kommer toppflödet att bli 4,5 personer per sekund. Enligt kapitel

"Flödesvariation i det befintliga riksdagshuset"
 – hämtad från rapporten, Kommunikationsutredning avseende riksdagsledamöternas förflyttning från ledamotsrum till votering i plenisal (1977/78).

4.10 måste korridorer ha en minsta bredd på 5,4 meter om önskvärd gånghastighet skall kunna hållas.”⁹⁰ Enligt modellen de tog fram skulle det ta maximalt fem minuter att nå kammaren från en kringliggande byggnad efter att signalen börjat tjuta. Deras beräkningar byggde emellertid på att rulltrappor och hissar kopplades samman med själva voteringsanläggningen. När talmannen tryckte på knappen för att kalla till omröstning skulle nedåtgående rulltrappor automatiskt kopplas om och ändra riktning. För våningsplan utan rulltrappor krävdes motsvarande styrning av hissarna. ”Varje våningsplan bör tilldelas *egen eller egna* hissar och när votering begärs sker en *central diriger*ing av hissarna till respektive våningsplan.”⁹¹ De långt gångna planerna på en centraliserad styrning av hissar och rulltrappor blev aldrig verklighet, men trafikforskarnas utredning visade ändå att effektiva voteringar krävde en rumslig infrastruktur som slussade beslutsfattarna till rätt plats i rimlig tid.

De mest påtagliga nymodigheterna 1966 var annars de tv-kameror och monitorer som var sammankopplade med voteringsanläggningen, vilka vi redan berört i kapitel ett. Huvudsyftet var att de mekaniska räkneverken som angav röstsiffror skulle ersättas av monitorer som visade resultatet. Med sådana utplacerade både i kamrarna och utanför dem, blev det lättare

att följa omröstningarna utan att vara på plats. Men eftersom flera kameror fanns till hands blev det också möjligt att sända andra bilder genom intern-tv. I varje kammare var en kamera riktad mot talmannen, en annan mot talarstolen, och en tredje mot eventuella dokument som talaren ville visa upp under sitt anförande.⁹⁹² Det var emellertid ofta svårt att se vad som visades på de små monitorer som placerats ut i kamrarna, och som vi påpekade i förra kapitlet kom sådana visualiseringarna inte heller med i riksdagsprotokollet. När de tillfälliga lokalerna på Sergels torg stod klara kompletterades de mindre monitorerna därför med en stor skärm ovanför talmanspodiet.⁹⁹³ Via tv-mottagare gick det redan från 1966 att följa debatter och omröstningar i sammanbindningsbanan, i vissa partilokaler och i pressens rum.⁹⁹⁴ Systemet byggdes successivt ut så att alla ledamöter gavs möjlighet att följa debatterna från sina arbetsrum. Sedan 2000-talets början tillgängliggörs debatterna även digitalt via riksdagens hemsida.⁹⁹⁵ Som framgått av bokens första kapitel väcktes en hel del kritik mot att riksdagsarbetet på detta sätt omvandlades till ett slags distansarbete med ledamöterna placerade i enskilda rum. Fast redan när den elektriska voteringsmaskinen var på experimentstadiet 1925 spekulerades det skämtsamt om teknikens yttersta konsekvens: att de sammankopplade knappsatserna gav ledamöterna möjlighet att i princip rösta hemifrån.⁹⁹⁶ Vid ett flertal tillfällen har motioner föreslagit att riksdagen ska genomföra försök med elektronisk votering på distans. Dessa har emellertid avslagits med hänvisning till att det skulle bryta mot regeringsformen som anger att ”Riksmöte hålles i Stockholm”.⁹⁹⁷

Datoriserad rösträkning med mänsklig assistans

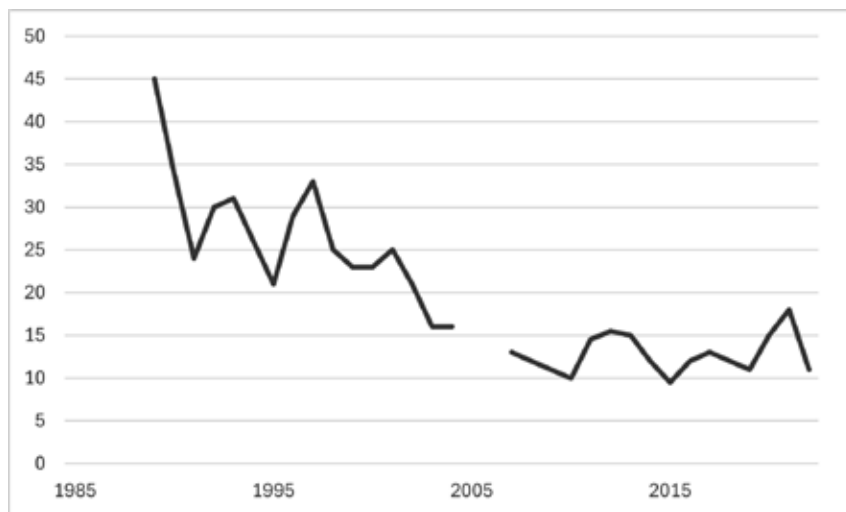
Voteringsanläggningen i Sveriges riksdag har uppgraderats med jämna mellanrum, parallellt med att arbetet i kammaren har datoriserats. När riksdagens personaltidning gjorde ett reportage om ”en vanlig dag i kammaren” våren 1997 framträdde talmanspodiet närmast som ett flygledartorn, där kammarpersonalen registrerade och styrde arbetet framför tangentbord och skärmar. På podiet låg utspridda kontorspapper; personer anslöt enligt *Mitt i strömmen* med ännu fler papper – och strax efter att sammanträdet i kammaren var slut kom flera ledamöter än vanligt fram ”för att korrigera att de tryckt fel under voteringen”.⁹⁹⁸ Även om voteringarna

Kammarens sammanträde är precis slut. ”Fler ledamöter än vanligt kommer för att korrigera att det tryckt fel”, hette det 1997 i ett reportage i *Mitt i strömmen* (nr 8). Under 1990-talet började riksdagskammaren på Helgeandsholmen att successivt fyllas med allt fler medietekniska apparater – inte minst för att sköta och kontrollera all votering. Invid talmanspodiet: en rad dataskärmar – och snett nedanför, ett kontrollrum där all teknik i kammaren övervakades. Riksdagsbibliotekets bildsamling.

var elektroniska antyds här att ett pappersbaserat stödsystem krävdes för att administrera röstförfarandet. Papperslapparnas affordanser medförde att det länge var svårt att ersätta dem med elektroniska tekniker. Kontorspapper och lappar var flexibla, de kunde enkelt flyttas runt och placeras i nya högar. I dem var de lätt att infoga nya kommentarer, som enkelt kunde delas med kollegan som satt bredvid.⁹⁹⁹ För kammarens personal tillkom att de vid debatter och voteringar skulle arbeta och lösa problem under tystnad. En markering på ett papper som skickades över till kollegan bredvid skapade snabbt en delad förståelse av situationen. Fotografier från talmanspodiet närmare trettio år efter reportaget i interntidningen visar att papper och handskrivna anteckningar fortsatt håller ställningarna.

Reportaget i riksdagens interntidning tydliggjorde också att den elektroniska voteringen inte klarade sig utan den personal som satt bakom styrpanelerna. Deras position är typisk för den som många assistenter och administratörer befinner sig i: de är oftast namnlösa marginalvarelser, samtidigt som de är placerade i händelsernas centrum. I interntidningen 1997 möter vi dem emellertid med namn. Det var till exempel Ingrid Nilsson på centralkansliet som redan dagen före infogat handskrivna lappar i talmannens föredragningslista. ”Däri ligger hemligheten till att våra talmän så sällan stakar sig.”¹⁰⁰⁰ Det var också Ingrid Nilsson som såg till att rätt namn på talarna visades i monitorer under debatterna och som såg till att rätt mikrofon var inkopplad. Bertil Johnsson och Mats Carlstedt från enheten kammarservice ansvarade för att sätta igång voteringssignalen, kontrollera att tv-bilderna visade den som talar och som vidarebefordrade lappar till och från stenograferna med uppgifter att föra till protokollet. Barbro Nordström från stenografiavdelningen ansvarade för stomprotokollet, protokolltext som inte är anföranden – däribland voteringspropositioner. Det var också Nordström som förde in voteringsresultaten i resultatdatabasen. Efter voteringen var det Ingrid Nilsson som ansvarade för att föra in noteringar om felröster i protokollet. Kammarpersonalen var alltid redo, att söka, förmedla, korrigera och för in information i systemen. Som Markus Krajewski konstaterat: assistenterna utgör informationskanaler och informationscentraler.¹⁰⁰¹ I idealfallet ska de inte introducera störningar och avbrott, och gör det säkert inte heller i praktiken. Oftast är det tvärtom assistenterna som reducerar brus, korregerar felaktigheter och ser till att debatter och voteringar löper friktionsfritt.

Antalet timmar som voteringen tagit i anspråk mellan 1989 och 2023. Statistik från: Framställning till riksdagen 2005/06:rs3; Redogörelse till riksdagen 2009/10:rs2, respektive 2012/13:rs2 och 2014/15:rs2 – samt Kammarstatistik för riksmötet 2022/23.

Elektrisk votering går snabbt – det är en av anledningarna till att det är lätt att trycka på fel knapp. Hastighetsökningen bidrog emellertid till att antalet voteringar blev fler; det fanns inte längre något tidsskäl att avstå från att begära votering. När en votering – som i kapitlets inledningsexempel – genomförs på fyrtioåtta sekunder har optimeringen av tekniken och proceduren måhända nått sin gräns. Att rösta på kortare tid än så skulle göra det svårt för ledamöterna att hinna uppfatta vilket ärende det gäller och att trycka på rätt knapp. I slutet av 1800-talet kunde omröstningar i enskilda ärenden ta flera timmar i anspråk. På 2010-talet behövde man bara ägna tio till femton timmar åt alla omröstningar under ett helt år. Det elektroniska systemet är helt anpassat för tidsbesparing. Det är inte bara anläggningen och rutinerna under omröstningarna som trimmats, de tidigare nämnda voteringsdagarna som inrättades under 1990-talets andra halva bidrog ytterligare till effektiviseringen. Tidigare röstade ledamöterna i direkt anslutning till debatten i samma fråga. Om debatten drog ut på tiden kunde omröstningen hamna sent på dagen, ibland mitt i natten. Det fick som konsekvens att närvaron ibland var låg. Kritiken mot detta var allmänt utbredd – för Birgitta Dahl som var talman från 1994 till 2002 var voteringar sent på dagen dessutom en jämställdhetsfråga. För småbarns-föräldrar som behövde planera sina dagar för att exempelvis hämta på förskola var det svårt att hinna delta i alla omröstningar. För att öka närvaron och göra det lättare för ledamöterna att planera inrättades därför

särskilda dagar då voteringar i flera olika frågor genomfördes efter varandra, helt separerade från debatterna.¹⁰⁰² Tiden som läggs på omröstningar har därmed minimerats, men att riksdagens planering på detta sätt anpassats till ledamöternas privata kalendrar har samtidigt fått som konsekvens att det blivit svårare för åhörare och nyhetsmedier att följa förslagen från debatt till beslut. En journalist påtalade problemet redan år 2000 och konstaterade att sedan ”de fasta voteringstiderna infördes kan man säga att [rapporteringen] krympt till nästan ingenting”.¹⁰⁰³ Omröstningsförfarandet är utformat för att effektivisera riksdagens interna arbete – men verkar samtidigt göra det svårare att visa upp detta arbete för världen utanför.

7. DATORISERING

Från ADB
till riksdagen.se

MEKANISK HJÄRNA I RIKSDAGEN, meddelade *Vecko-Revy* sommaren 1950; talmannen manövrerar maskinen från sitt bord. Hade riksdagen redan då installerat en så kallad matematikmaskin? Nej, knappast; det rörde sig istället om en ny föreslagen mekanisk voteringsapparat. "Voteringsmaskinens 'hjärna' ser ut som en större lokaltelefonväxel", påpekade tidskriften.¹⁰⁰⁴ I början av 1950-talet var beräkning och metaforer för mänsklig hjärnaktivitet ofta förknippade med maskiner. Men då var det inte många riksdagsledamöter som trodde att Sveriges riksdag skulle vara behjälpt av matematikmaskiner. Att artikeln i *Vecko-Journalen* handlade om att uppgradera en äldre maskinpark för votering är symptomatiskt. För det skulle ta årtionden innan riksdagen på allvar började att använda datorer, en mediehistoria som det här kapitlet redogör för både i detalj och i stora drag. Automatisk databehandling – förkortat som ADB – var den term som under andra halvan av 1950-talet blev allt vanligare i svenskt språkbruk, även i riksdagen. En introducerande bok i ämnet publicerades 1959 med den fyndiga titeln, *ABC om ADB*.

Det var framför allt Matematikmaskinnämnden som under 1950-talet kom att spela en viktig roll för kunskapsspridning och utbildning i den tydligt framtidsbildande datatekniken.¹⁰⁰⁵ Vid mitten av decenniet hade sådana tankefigurer även letat sig in i Sveriges riksdag. Det var visserligen inte tal om att använda matematikmaskiner i riksdagshuset, men kanske kunde andra delar av statsförvaltningen dra nytta av dem? Även om riksdagsledamöter inte förstod vad matematikmaskiner var för något, än mindre hur de tekniskt fungerade, så ingav de löften om rationalisering och effektivitet. Någon månad efter att Gunnar Sträng tillträtt som finansminister hösten 1955 tillsatte han en utredning "rörande statsförvaltningens behov av databehandlingsmaskiner". I samråd med Matematikmaskin-

nämnden skulle den nya Databehandlingskommittén ta sig an den ”bristfälliga kännedom om möjligheten och lämpligheten av att utnyttja ifrågavarande maskiner för praktiskt bruk”. Uppgifter hade nämligen nått Sträng att matematikmaskiner kunde ”få en mångsidig och synnerligen betydelsefull användning inom olika områden. Jag finner det därför angeläget att en närmare undersökning kommer till stånd om de nya maskinernas allmänna användbarhet”. Möjligen kunde landets ADB-användning centraliseras? För det hade inte undgått finansministern att matematikmaskinerna ”inneburit en genomgripande rationalisering [som] medfört betydande kostnadsbesparingar”.¹⁰⁰⁶

Fast någon egentlig datapolitik fanns inte i Sverige vid denna tidpunkt. Så mycket stod i alla fall klart för riksdagens ledamöter att en kommande *datorisering* skulle påverka många samhällssektorer, även riksdagen. Begreppet datorisering – det vill säga, att databehandla eller att börja använda datorer i en verksamhet – var inte en term som användes under 1950- och 1960-talen. Det var först i början av 1970-talet som datorisering fick den innebörd begreppet haft sedan dess.¹⁰⁰⁷ Däremot började termen datamaskin att successivt ersätta ordet matematikmaskin under andra halvan av 1950-talet. Men när Databehandlingskommittén våren 1956 skickade ut enkät till en rad myndigheter apropå intresset för datamaskiner, ja då var svaren något nedslående. Både Skolöverstyrelsen och Kommerskollegium var tillfreds med de hålkortsmaskiner som användes.¹⁰⁰⁸ Finansministerns Databehandlingskommittén tillsatte därför en arbetsgrupp för att informera om den nya ADB-tekniken; den skulle ”ta sikte på att genom propaganda intressera de olika [statliga] verken för användning av databehandlingsmaskiner”.¹⁰⁰⁹

I riksdagen var det under andra halvan av 1950-talet fortsatt lugnt på motionsfronten när det gällde ADB, där det ska framhållas att denna term i regel stod för *automatiserad* databehandling. Men där även (lätt förvirrande) *administrativ* databehandling också förekom. Det var i den senare bemärkelsen som ett antal folkpartister i en motion 1957 oroade sig över att nya ”elektronmaskiner för kontorsautomation” skulle göra tjänstemän arbetslösa. ”Ökad automation på förvaltningsområdet [kan] friställa stora grupper tjänstemän med övervägande rutinarbeten”, en arbetsmarknadspolitisk fråga som därför borde utredas.¹⁰¹⁰ I övrigt var det tyst på Helgeandsholmen. Historikern Hans De Geer går så långt som att hävda att Sveriges riksdag nästan inte spelade någon roll alls ”vid de första stegen in

i datasamhället”. Efter det att Sträng tillsatt sin Databehandlingskommittén flyttade ADB-frågorna helt över till Finansdepartementet. Sträng blev ”*de facto* dataminister”; skattehantering gick som en röd tråd genom kommitténs verksamhet. Enligt De Geer så accepterade riksdagsmän från vänster till höger i stort sett de bedömningar och prioriteringar som finansministern gjorde. Ifrågasättande ADB-motioner som den från Folkpartiet utgjordes av ”enstaka ropande röster”¹⁰¹¹, varav den mest förnöjsamma var skriven av två kommunister i första kammaren vintern 1958. Utan att nämna bolagets namn vände den sig mot datajätten IBM. Genom nyttjandet av den lätt besynnerliga neologismen *elektronhjärneanläggningar* var det en motion som ställde sig kritisk till den framväxande datormarknaden.

I december 1957 [invigdes Statistiska centralbyråns] databehandlingscentral i Stockholm [den] första i sitt slag i Sverige. Det säregna med denna central är [inte] anläggningen. Redan tidigare har elektronhjärnor eller databehandlingsmaskiner installerats på svenska företag och institutioner. Denna nya central är värd uppmärksamhet av den anledningen, att den är ett självständigt företag, som med elektronhjärnans hjälp löser matematiska uppgifter på beställning av andra företag och institutioner mot en viss fastställd avgift. [...] På nuvarande stadium är emellertid elektronhjärneanläggningarna så pass dyrbara, att endast de större företagen kan tänka sig att anskaffa sådana. Oss [kommunister] synes det oriktigt att sådana centraler, vilka inom kort kommer att få en nyckelställning i samhällsekonomin, skall ägas och drivas av privata bolag. Det rimliga är att det allmänna äger och driver sådana centraler. Endast därigenom kan skapas garantier för att dessa centraler kommer att betjäna kunderna från mer objektiva grunder och utan profitsyften. Några nya statliga organ för handhavandet av elektronhjärnecentraler torde vara överflödiga. De kunde säkerligen utan större svårigheter underställas Televerket.¹⁰¹²

Att bankoutsnittet avstyrkte de två kommunisternas motion förvånar inte. Samtidigt skulle frågan om IBM:s monopolsituation återkomma i takt med att svensk statsförvaltning successivt datoriserades. 1962 fanns det ett trettiotal större anläggningar med datamaskiner inom den statliga sektorn; magnetband hade då också börjat att ersätta hålkort som lagringsmedium. Teknikutvecklingen gick snabbt. Det var i denna kontext – ”1960-talets

teknologiska föreställningsram”¹⁰¹³ – som finansministerns Databehandlingskommitté publicerade sitt slutbetänkande, *Automatisk databehandling* (SOU 1962:32). Utredningen hade tagit god tid på sig, hela sju år; betänkandet var därför lätt nattståndet. I kommitténs arbete hade ingen riksdagsman deltagit, inte heller satt någon riksdagsledamot i Matematikmaskinnämndens styrelse. Intresse för ADB var helt enkelt måttligt i Sveriges riksdag. Beslutsgången i statsförvaltningen hade därtill varit alltför långsam i jämförelse med takten inom teknikutvecklingen; de direktiv som Sträng givit Databehandlingskommittén 1955 var nu mer eller mindre obsoleta. Slutbetänkandet blev därför ett slag i luften; 1962 fattade riksdagen beslut om nedläggning av Matematikmaskinnämnden. I efterhand är teknikhistoriker ense om att det var ett fatalt ställningstagande, och ett misslyckande för svensk forsknings- och näringslivspolitik. ”En tidig teknisk utveckling

IBM 650 var världens första massproducerade dator. År 1957 införskaffade Statistiska centralbyrån (SCB) en sådan maskin, till förtret för somliga kommunistiska riksdagsmän. Så kallade elektronhjärnecentraler som den på SCB, menade de kommunistiska riksdagsmännen – tillika tidigare sågverks- och metallarbetaren – Gunnar Ohman (1904–1970) och Anton Norling (1889–1969), skulle inte drivas med profit. Fast IBM var lika fullt världens ledande datorproducent, och bolaget kom att färdigställa fler än två tusen exemplar av sin 650-maskin. Inmatning av data skedde med hjälp av hålkort via apparaten till höger, en IBM 533 *Input-Output Unit*. Bilden är från sent 1950-tal, fotograferad vid Texas A&M University.

på internationell nivå inom ett centralt område för industriell verksamhet avbröts [eftersom] statsmakterna [hade] ringa förståelse för dataområdets potential”.¹⁰¹⁴

Den här bokens sista kapitel diskuterar hur automatisk databehandling först livligt debatterades i Sveriges riksdag, och så småningom (utdraget och mindre livligt) infördes i densamma. Vad som intresserar oss är hur ADB kom att användas i riksdagen, men även hur olika typer av databehandling och informationsteknologi successivt stöpte om både administration och det politiska riksdagsarbetet. Kapitlet utspelar sig från mitten av 1960-talet och avslutas drygt trettio år senare genom lanseringen av riksdagens webbplats 1996. Som de flesta institutioner påverkades riksdagen av samhällets gradvisa datorisering; framväxten av ADB utgjorde en parallell process till den svenska välfärdsstatens utveckling. I boken *Maktens maskiner: hur stora datorer moderniserade folkhemmet* återkommer argumentet ”att många av de reformer och förändringar som vi förknippar med begreppet ’folkhemmet’ var starkt beroende av nya former av datoranvändning”. Det ökande nyttjandet av ADB fick kort och gott avgörande betydelse för landets modernisering.¹⁰¹⁵

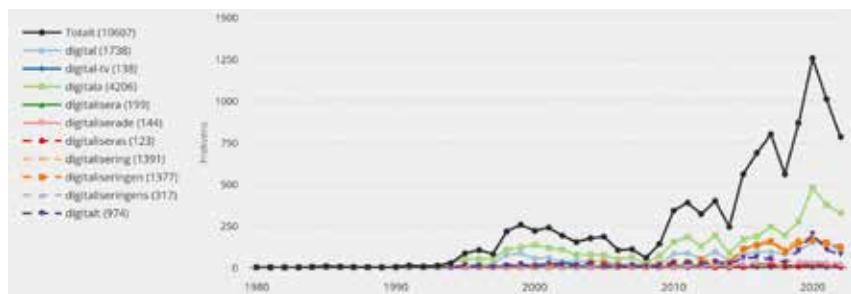
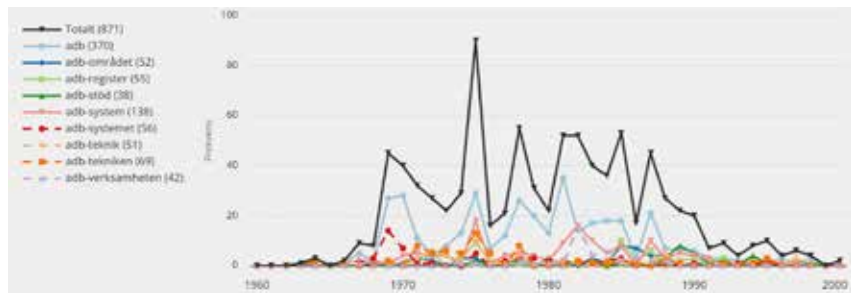
Ett av problemen när det gällde att introducera datamaskiner i riksdagen var emellertid att kunskapen om ADB bland ledamöter skiftade på ett betänkligt sätt. Å den ena sidan var de flesta ense om att automatisk databehandling utgjorde en potentiell rationaliseringsmöjlighet för statsförvaltningen – i stil med finansminister Strängs direktiv 1955. Men å den andra sidan föreföll denna insikt inte omfatta det egna arbetet i riksdagen. I likhet med implementeringen av andra medietekniker tog det därför ansenligt med tid att datorisera riksdagen. Samtidigt säger det sig självt att det var betydligt bökgigare att förändra interna arbetsprocesser i ljuset av den nya ADB-tekniken än att installera exempelvis en ljudanläggning. Att införa datorstödda system i riksdagen var därför en process som tog årtionden i anspråk, detta under en tidsperiod där andra samhällssektorer datoriserades i en betydligt snabbare takt. I korthet, figurerade en sorts dubbelhet bland riksdagsledamöter när det gällde automatisk databehandling, en term som under 1980-talet gradvis övergick till att kallas för informationsteknologi. I vissa sammanhang framstod ledamöter som drivande och ADB-kunniga, exempelvis när det gällde frågor kring register och personuppgifter – ett frågekomplex som mot slutet av 1960-talet raskt politiserades i en tilltagande datadystopisk diskurs. Datainspektionen

grundades 1973. I andra sammanhang var ADB-kunnigheten i riksdagen måttlig, oberoende av partitillhörighet. I en tillbakablick kring datastödet i riksdagen, påpekade Carl-Gerhard Ulfhielm (1937–2023) som under många år var chef för riksdagsförvaltningens ADB-verksamhet, att ”riksdagsorganisationens datamognad [var] låg, för att inte säga obefintlig”.¹⁰¹⁶

Ulfhielms karakteristika gällde inte 1960- eller 1970-talen – utan situationen år 1983. Utsagan var föranledd av en av de många ADB-rapporter som Statskontoret producerade åt riksdagen. I kapitlet återkommer vi till flera av dessa utredningar, för givet bristande ADB-kompetens så var det Statskontoret som genomförde flera förstudier kring hur riksdagen borde datoriseras. Här fanns en länk till Matematikmaskinnämnden, för när den lades ned flyttades delar av personalen över till Statskontoret, en myndighet med den övergripande uppgiften att rationalisera och effektivisera statsförvaltningen. Statskontoret kom under 1960-talet att medverka i upphandlingen av ett stort antal skraddarsydd och rikstäckande datorsystem. Statskontoret fick på så vis en stark position gentemot ADB-leverantörer; i en pressrelease sommaren 1966 framhölls att myndigheten då var Europas största datorkund.¹⁰¹⁷ Två år senare formaliserades alla sådana upphandlingar genom inrättandet av Statens datamaskinfond. Amerikanska International Business Machines – *Big Blue* – dominerade marknaden för stordatorer; elaka tungor menade att Statskontoret favoriserade bolaget. Men IBM hade en stor serviceorganisation även i ett litet land som Sverige. IBM Svenska AB hade bildats redan mot slutet av 1920-talet. Noterbart är att IBM under efterkrigstiden också var en stor leverantör av skrivmaskiner till riksdagen.

Alla beslut om dessa nämnder och myndigheter, fonder och bolag fattades i riksdagen. Men i det följande kan vi förstås inte redogöra för dem alla, även om Statskontoret används som fallstudie. Som Hans De Geer påpekat, så omgestaltades denna myndighet på flera sätt till den socialdemokratiska regeringens skapelse ”för att trimma förvaltningen i en tid när stora kollektiva reformer förestod och den utbyggda offentliga sektorn skulle bli kärnan i det starka samhället”. Samtidigt hävdar De Geer att riksdagen inte nämnvärt ägnade sig åt datoriseringsfrågor förrän en bra bit in på 1960-talet, ”då datatekniken var på väg att slå rot i den statliga förvaltningen och då beslut krävdes om större investeringar och organisatoriska förändringar i förvaltningen”. Likväl: riksdagen spelade mest rollen som beslutsfattare. Någon aktiv datapolitik i röd, grön eller blå kulör var det inte fråga om.¹⁰¹⁸

I applikationen Riksdagsdebatter.se är det uppenbart att olika informationsteknologiska termer använts under specifika perioder. Medan diskussioner om automatisk databehandling (ADB) pågick från sent 1960-tal, för att i princip upphöra under 1990-talet, så tog istället frågor om digitalisering över. Anföranden om matematikmaskiner förekommer nästa inte alls; inlägg om datorer och datorisering tog fart kring 1970 – och fortsätter än idag. Graferna är baserade på versionen SWERIK 1.1; ordsökningen är gjord på Riksdagsdebatter.se.

Kapitlet är kronologiskt; till en början redogör vi för de motioner vid mitten av 1960-talet vilka propsade på att utnyttja automatisk databehandling i riksdagen, samt hur bankoutskottet resonerade med utgångspunkt i dem. Därefter växlar vi empiri, och undersöker istället kortfattat hur ADB omtalades i riksdagens interna personaltidning, *RD-nytt*, som började publiceras 1971 i samband med riksdagsflytten till Sergels torg. *RD-nytt* uppehöll sig gärna vid hur ett framtida datasystem inom förvaltningen borde se ut: skulle det omfatta både riksdagstryck, registerproduktion och informations-sökning? Internt i förvaltningen fanns också förhoppningar om att enkelt nå information ur de olika databanker – dåtidens term för databas – som statsförvaltningen byggt upp. Inom administrationen väcktes rentav frågor

huruvida ADB skulle kunna användas för ekonomiska prognoser, något som *RD-nytt* 1971 omtalade som ren *science fiction*.¹⁰¹⁹

Riksdagsförvaltningens fokus på automatisk databehandling gav löfte om en sorts papperslös administration. Riksdagens tryckeriverksamhet och den pappersexercis vi tidigare skrivit om skulle enligt en utredning 1970 minska med tjugo procent om "ADB-framställning av riksdagstrycket" genomfördes.¹⁰²⁰ Så blev dock inte fallet under 1970-talet; papper blev riksdagsledamöterna inte av med trots ADB. När riksdagen 1971 flyttade till Sergels torg hade därför ett nytt rörpostsystem installerats där tryckluft puffade kapslar med pappershandlingar mellan ledamöter, utskott och förvaltning. När det var dags att återvända till det ombyggda riksdagshuset på Helgeandsholmen 1983, så fanns även där en nyinstallerad rörpost – som kom att användas under nästa fyrtio år. ADB och den tidiga digitaliseringen av riksdagsförvaltningen under 1970- och 1980-talen synliggjorde just papper som en både äldre och distinkt medieform, ett analogt pappersflöde med tydliga förbindelser till de motionsfloder vi skrivit om.

Vid mitten av 1970-talet migrerade ADB-frågorna in i riksdagens informationsutredning, som vi behandlat tidigare. I den utredningen ingick också en arbetsgrupp för ADB, som 1976 tog hjälp av Statskontoret för att sammanställa en rapport om datorstödd textbehandling i riksdagen. Statskontoret förordade alltid storskaliga datasystem. Utredningar avlöste varandra, försöksverksamhet likaså. Efter att ännu en utredning (som publicerades), *ADB-stöd inom riksdagsförvaltningen* (1983), lagt fram förslag på ett nytt (och ännu större) datasystem var det som om luften gick ur riksdagsförvaltningen. Detta skedde vid en tidpunkt då persondatorer började att bli allt vanligare; med PC:n kom det stora systemtänkandet till vägs ände. Ulfhielm städslades som projektledare. Han förordade ett kommersiellt persondatorbaserat system; upphandlingen togs hem av det amerikanska bolaget Digital Equipment Corporation, vid denna tidpunkt ett av världens största databolag. Ordern från riksdagen var prestigefull, och Digital använde återkommande riksdagen i sin egen marknadsföring. I en av bolagets tidningar, *Aktuellt från Digital*, kom Ulfhielm till tals och påpekade att riksdagen 1990 på knappt fem år "gått från noll till en nästan 90-procentig datorisering". Moderatledaren Carl Bildt intervjuades i samma artikel; han hade redan då iklätt sig rollen som den mest it-kunnige av alla politiker. Han var mycket nöjd med Digitals arbete, även om det möjligen blivit alltför enkelt "att skapa och återanvända texter". Ibland tycktes det

Bildt som om vissa riksdagsledamöter ”frestas att skriva längre textmassor än de borde”.¹⁰²¹

Politisk datamaskin

”Herr talman! Datamaskin i riksdagsarbetet! Idén kan synas synnerligen befängd, men skulle inte en datamaskin i riksdagen kunna vara ett av de mål som bli realiserade till år 1989?” Detta frågade sig folkpartisten Sven Nyman (1910–1988) i första kammaren våren 1964. Hans ord skulle visa sig bli närmast profetiska för just mot slutet av 1980-talet så hade stora delar av riksdagen datoriserats. Vägen dit var kantad av idel goda föresatser, men tog jämväl tjugofem år; att datorisera riksdagen var tidsödande trots löften om effektivisering. Bakgrunden till Nymans motion, som behandlade ADB i riksdagsarbetet, var Databehandlingskommitténs slutbetänkande (SOU 1962:32). Där hade Nyman fascinerats av resonemangen kring datorstödda prognoser. Tillsammans med partikamraten Sven Wedén (1913–1976) – som några år senare skulle bli partiledare för Folkpartiet – motionerade de (i bägge kamrarna) om att Statskontoret borde utreda ADB inom riksdagsförvaltningen. Framför allt önskade sig Nyman och Wedén att en sådan utredning skulle fokusera på riksdagens möjligheter att i ”utskotts- och kansliarbete pröva bärigheten och utfallet av olika alternativa förslag och lösningar”. Grundtanken med motionen var övertygelsen att datamaskiner i riksdagen utlovade att göra arbetet i utskott och kanslier mer produktivt.¹⁰²² Fast vad dessa folkpartister egentligen önskade var inte bara att riksdagen skulle börja använda datorer i största allmänhet. De efterlyste en undersökning kring möjligheten att utföra en sorts politiska prediktioner, vilka närmast förde tanken i riktning mot datamodellering.

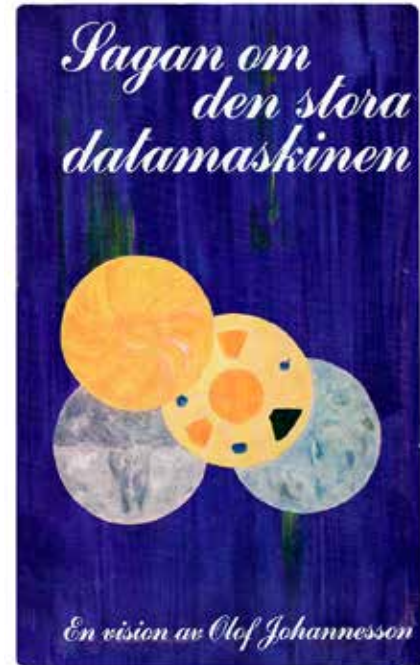
Att Bankoutskottet menade att Nymans frågeställning var före sin tid förvånar därför inte. Man lutade sig på ett utlåtande från Statskontoret, som visserligen hävdade att det numera fanns en rad simulationsmodeller som baserade sig på automatiserad databehandling. ”Genom att bygga upp en modell av verksamheten och tillföra denna empiriska data, erhålles en beslutsmodell formad av samspelet mellan hypotes och verklighet.” Men teori var en sak, praktik en annan. Tillämpningar av matematiska och statistiska modeller var ännu sällsynta och strängt taget oprövade som hjälpmedel i den politiska beslutsprocessen. Även Riksgäldens åsikt hade efterfrågats, som ”icke fann det uteslutet, att ADB-tekniken i en framtid

kan bli av betydelse [inom] riksdagsarbetet men att tillräckliga skäl ännu icke förelåg för en utredning”. Bankoutskottet avstyrkte därför folkpartisternas motion. Men man lät också meddela att Statskontoret hade förklarat sig berett att fortlöpande hålla statsmakterna orienterade om aktuell ADB-teknik. Med detta svar fick Nyman nöja sig.¹⁰²³

Motionen om ADB i riksdagen 1964 från folkpartisterna Nyman och Wedén är intressant av flera skäl. För det första utgjorde den en initial propå om att den databehandling som ökat i omfång inom statsförvaltningen, även borde inbegripa riksdagen. För det andra hävdade motionärerna att det huvudsakliga skälet till varför riksdagen borde ta sig an ADB var löftet om rationalisering och effektivisering, ett argument som skulle återkomma som ett administrativt mantra. Liksom för många andra riksdagsledamöter var motionärernas känsla i början av 1960-talet att arbetsbördan successivt ökade. Som vi återkommande påpekat i den här boken var det emellertid en tankefigur som inte var ny. Icke desto mindre: många ledamöter upplevde att riksdagsmaskineriets arbetskapacitet behövde öka. För det tredje är det uppenbart att Nymans och Wedéns förslag var före sin tid eftersom de ställvis fokuserade på en sorts datadriven prognostisering.

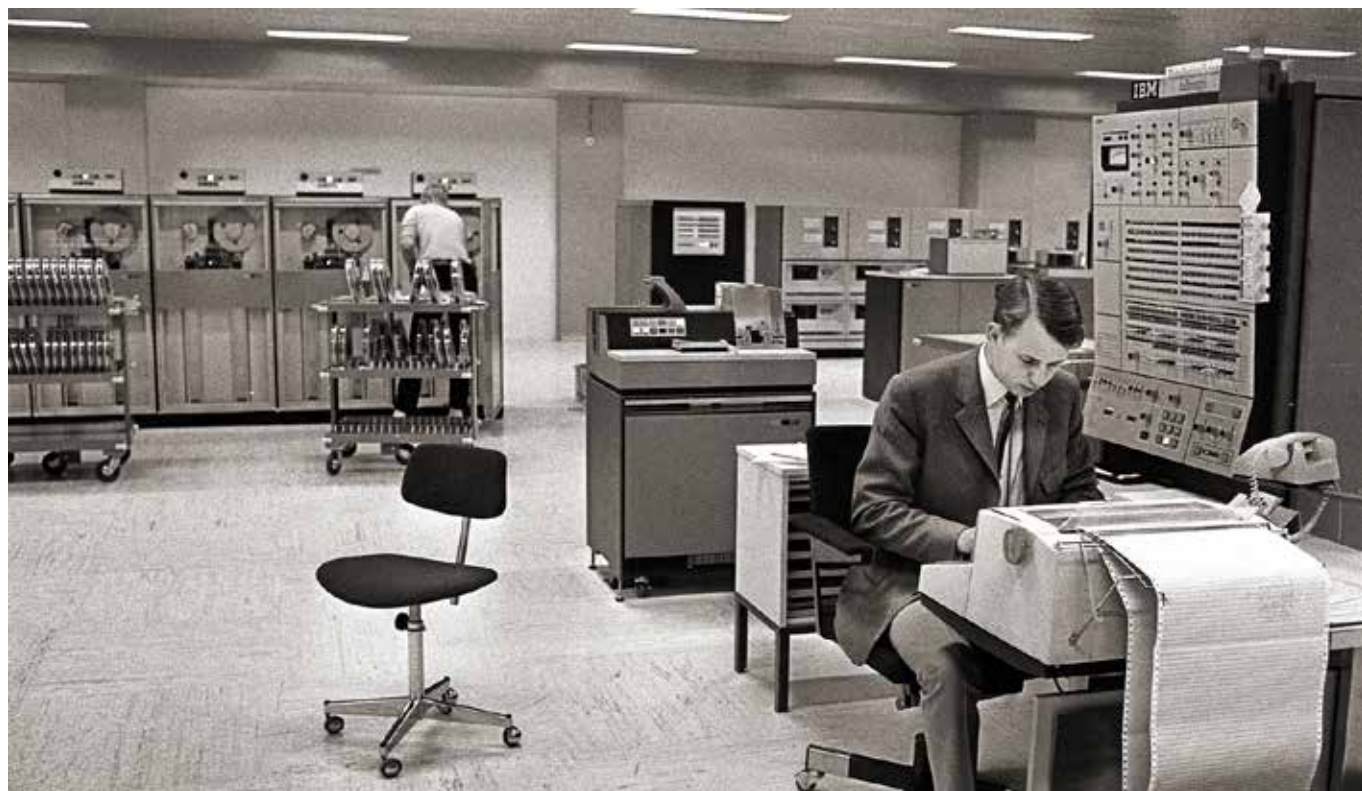
I datahänseende framstod Sven Nyman som en uppdaterad och driftig ledamot, en sorts ADB-aktör och tidig brukare, en *early adopter*.¹⁰²⁴ Att riksdagsförvaltningens medietekniska arsenal behövde uppgraderas var för Nyman uppenbart; han agerade förtrupp. I januari 1966 motionerade han ånyo – nu tillsammans med ett flertal partikamrater, liksom ett antal högermän – om att riksdagen borde ge talmanskonferensen i uppdrag att låta utreda hur ADB-tekniken skulle kunna användas i riksdagsarbetet. Nyman påpekade att sedan den tidigare motionen 1964 så hade utvecklingen inom datatekniken snabbt gått framåt; med ”nya maskiner och framför allt nya typer av minnen kan de problem som för två år sedan syntes svåra att bemästra på ett helt annat sätt i dag lösas”. Nyman hade också noterat att en rad nya yrkeskategorier uppstått, ”system- och programmeringsfolk utbildas i allt större omfattning”. Motionens huvudpoäng var att riksdagsmän, partiernas riksdagsgrupper och utskotten skulle tjäna på att riksdagen datoriserades. ADB-tekniken utlovade att ”bli ett synnerligen effektivt hjälpmedel i det politiska arbetet”. Nyman återkom också till sin tidigare *faiblesse* för datadrivna prognoser. I de nya minnestyper som utvecklats ”kan nämligen mycket stora datavolymer lagras, vara tillgängliga [och hämtas] ur maskinsystemet utan egentliga väntetider”. Det gjorde det möjligt, trodde

"Regeringen var av naturliga skäl i första hand intresserad av att hålla sig själv vid makten, och den hade därför sällan tid att ta del av de viktiga [tekniska] framstegen som omdanade samhället. ... När den därför fick ett förslag att en ny data skulle skaffas för att rationalisera statsförvaltningen, kunde den inte av kopplingsschemat sluta sig till att datan skulle ersätta den själv. ... Regeringen godkände [att] datan kopplades in mellan riksdagens dator, ämbetsverkens och de olika organisationernas. Först när det var för sent upptäckte regeringen att den av misstag bortrationaliserat sig själv. Den gjorde ett förtvivlat försök att återta makten, men då ingen av regeringens medlemmar kände till hur man kodade en data, misslyckades försöket." Ur *Sagan om den stora datamaskinen* (1966), skriven under pseudonym av fysikprofessor Hannes Alfvén.

sig Nyman veta, att det gick att ansluta så kallade "frågestationer på godtyckligt avstånd från den centrala maskinen". Sådana stationer kunde ge riksdagsledamöter svar "i läsbar eller hörbar form". Möjligheten fanns också att "få bearbetade svar, d.v.s vilka konsekvenserna blir om man gör så eller så".¹⁰²⁵ Exakt vilken typ av ADB som Nyman här refererade till var oklart; de hörsystem som han såg framför sig gav närmast associationer till den kyrktelefoni i riksdagen som vi tidigare skrivit om. Uppkopplade frågestationer för riksdagsledamöter var ett uppslag som gjort för ironiska kommentarer i dagspressen. Man kanske skulle bli riksdagsman och ligga på soffan och trycka på ADB-knappar, hette det exempelvis i ett kåseri i *Göteborgsposten* med titeln "Frågestationer och soffliggare". Om inte annat kunde man "med hjälp av den moderna tekniken få fram en riktigt finurlig motion".¹⁰²⁶

Bankoutskottet tog nästan ett år på sig att behandla Nymans andra ADB-motion. Under tiden diskuterades automatisk databehandling alltmer i offentligheten – men delvis på ett annat sätt än tidigare. För i november 1966 publicerades landets första dataroman, *Sagan om den stora datamaskinen*, en teknologisk vision skriven av fysikern Hannes Alfvén (1908–1995) under

Politisk datamaskin utreds i riksdagen

De svenska politikerna kommer i framtiden att ta datamaskiner i sin tjänst för att få fram de bästa lösningarna av en rad politiska frågor. Det kan förutspås efter den behandling en motion om utnyttjande av datatekniken i riksdagsarbetet fått i bankoutsittet. Utskottet föreslår att riksdagens förvaltningskontor gör en undersökning om hur datatekniken kan användas i riksdagsarbetet.

Av stor betydelse vid frågans behandling i bankoutsittet har varit ett yttrande av statskontoret över motionen, som väckts av hr Nyman (fp). Statskontoret påpekar att utvecklingen gått mycket snabbt framåt på datateknikens område de senaste åren. Det gäller särskilt tillkomsten av massminnen, som kan lagra utomordentligt stora informationsvolymen och som kan servera data mycket snabbt och oberoende av avståndet från datamaskinläggningen.

Viss del av riksdagens informationsbehov skulle således kunna tillgodoses inom ramen för modern datateknik och genom relativt enkla maskinprogram, framhåller statskontoret.

Detta erinrar om att statistiska centralbyrån för närvarande utreder utbyggnaden av statistikproduktionen till arkivstatistiska system. För att få veta vilka

källor som kan komma ifråga för uppbyggnaden av en databank vid statistiska centralbyrån görs enkät utsänts med tänkbara datalämnare utanför byrån. Ur denna databank planerar statistiska centralbyrån att kunna sammanställa information, anpassad till speciella ändamål.

Riksdagen torde utgöra en viktig intressent som skall kunna erhålla information ur statistiska centralbyrån dataarkiv, anser statskontoret, som dock tror att det kommer att erfordras en relativt lång uppbyggnadsperiod innan datatekniken i en mera väsentlig omfattning kan användas i riksdagsarbetet. Särskilt gäller det de användningsområden som rör värdering av olika handlingsalternativ, tillämpning av simuleringsteknik och bearbetning av matematiska modeller.

pseudonymen Olof Johannesson. Det var en berättelse om hur *datorna* tog över samhället, där en superdator till sist styrde alla politiska beslut.¹⁰²⁷ Bankouts-kottets utlåtande apropå Nymans (andra) ADB-motion var nu inte lika dystopisk; snarare var tonen mer positiv än tidigare, och även denna gång hade synpunkter inhämtats från Statskontoret. Apropå Nymans uppkopplade frågestationer, så kunde Statskontoret bekräfta att sådana anslutningar blivit allt vanligare. Men terminologin hade Nyman fått om bakfoten; det var *terminaler* som kunde kopplas till andra datamaskiner via teleledningar. Det var en pålitlig teknik. Statskontoret lät meddelade att flera datamaskinanläggningar beställts inom statsförvaltningen där ”reelltidsanslutning av terminaler [ger] möjligheter till avancerad informationspresentation”.

Statskontoret invändningar mot den futuristiska förhoppningen om att åstadkomma politiska prognoser med hjälp av ADB hade också mildrats. Istället tog bankouts-kottet fasta på det sätt som terminaler kunde tjäna riksdagens informationsbehov. Här menade Statskontoret att en begränsande faktor var ”tillgängligheten, uppbyggnaden, systematiseringen och aktualiserandet av informationerna” (så stod det faktiskt). Ett annat problem gällde skapandet av ”en databank som täcker aktuella områden”. Men om riksdagen till exempel kunde koppla upp sig mot Statistiska centralbyrån, ja då skulle mycket vara vunnet. Resonemangen präglades nu av en mer nykter syn på vad ADB kunde åstadkomma. Det var också riksdagens informationsbehov som stod i centrum för utskottsutlåtandet, där automatisk databehandling mer sågs som ett hjälpmedel i riksdagsarbetet än som ett svärbemästrat prognosverktyg. Bankouts-kottet tillstyrkte Nymans motion; Riksdagens förvaltningskontor borde få i uppdrag att genomföra en begränsad utredning rörande ADB-teknikens utnyttjande i riksdagsarbetet, vilket kamrarna sedan godkände.¹⁰²⁸

Data i riksdagen 1968

Hösten 1967 invigningstalade socialdemokraten Krister Wickman på Sveriges rationaliseringsförenings årliga konferens. Han påpekade där att det i landet nu redan fanns hundra statliga dataanläggningar vilka sparade miljoner åt skattebetalarna. ”Inget land har en så rationaliserad statsförvaltning som Sverige”, hävdade Wickman nöjt. Han var då konsultativt statsråd på Finansdepartementet – det vill säga, minister utan portfölj. Ett

Det var inte ofta som bankouts-kottets utlåtanden omnämndes i dagspressen, men utlåtande 1966:52 om ”utnyttjande av automatisk databehandling i riksdagsarbetet” var ett undantag. DN (30/11) påpekade också att Statistiska centralbyråns utbyggnad av ”arkivstatistiska system” skulle kunna vara till gagn för riksdagens informationsbehov. Redan vid mitten av 1960-talet hade scb stora datacentraler på huvudkontoren i Stockholm och Örebro. Fotografierna på scb i Örebro togs till ett reportage i *Örebro Kuriren* i december 1969 – vilka medarbetarna var förblir obekant, men till höger syns i alla fall ett IBM System/360. Örebro Läns Museum.

Data i riksdagen

Datatekniken gjorde på tisdagen entré på Helgeandsholmen. Riksdagsledamöterna kunde på några sekunder av en datamaskin, som matats med motioner från 1966 och 1967 års riksdagar, få besked om vilket öde förslagen rönt. Datamaskinen befann sig vid Karolinska sjukhuset men i konstitutionsutskottets tidigare sessionssal i Riksdagshuset hade installerats en särskild kommunikationsdatautrustning.

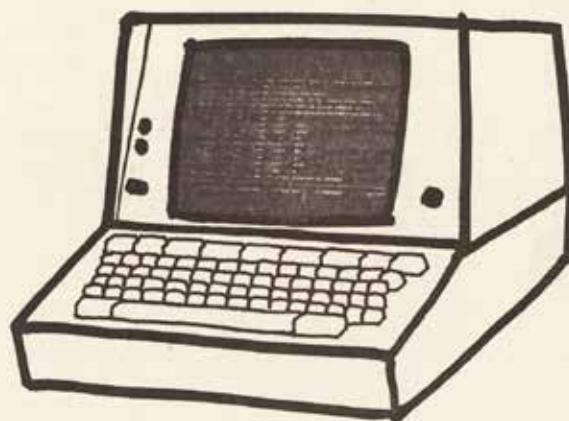
Frågorna ställdes från en sk bildskärmsterminals tangentbord och svaren kunde avläsas på ett antal TV-mottagare i sessionssalen. Folkpartiledaren Sven Wedén och hans partikollega Sven Nyman, som på bilden ses tillsammans med Britt Jinby som skötte tangentbordet, kunde på TV-skär-

men snabbt notera att deras motion från 1966 om användning av datateknik i riksdagsarbetet lett till en utredning var i de praktiska försöken ingår som en del...

Till de nyfikna hörde också James Dickson (h), som ville veta om renat brännvin förekommit i motionsfloden de båda nämnda åren. Det hade det emellertid inte. De motioner han väckt om slopande av renat brännvin måste ha inlämnats vid några andra riksdagar.

Viola Sandell (s) kunde däremot notera att hon haft framgång med en motion om Dansmuseet. Riksdagen hade beslutat att skriva till regeringen om personalförhållandena på museet, upplyste datamaskinen.

När datorer för allra första gången i skiftet mellan november och december 1968 förevisades i riksdagen blev det en hel del press om evenemanget. Därtill annonserade bolaget Standard Radio & Telefon AB – som namnet till trots mest ägnade sig åt telekommunikation och datasystem – påpassligt för sina nya dataskärmar (i svd 4/12). Det var också passande att folkpartisterna Sven Nyman (med knäppt kavaj) och folkpartiledaren Sven Wedén fick figurera på bild i DN (4/12), detta med tanke på att de sedan 1964 varit drivande i att ADB borde användas i riksdagen.

För dialog med datamaskiner. Visas nu för Sveriges riksdag.

Svensk produkt som uppmärksammas av en hel värld. Den kommer från Standard Radio & Telefon AB och är resultatet av 15 års utveckling av datamaskiner och system. Dataskärmen gör att data kan utvärderas snabbt. Att man kan tala med datamaskiner direkt och få entydiga svar.

Leta inte i poppersbögar. Stå in frågan på dataskärmen! Och i stället för meterlånga poppersremsor får du svaret på ett lättbegripligt sätt. Sekundansbitt! I ord och siffror eller grafiskt.

Läkare, tekniker, forskare och vetenskapsmän kommer hit till Sverige för att se och lära hur SRT-system används. Till att radda människoliv, leda flygtrafik, rita väderkartor. SRT-system kan också användas till att jaga brottslingar, leda företag och göra konstruktionsritningar.

Dataskärmar från Standard Radio & Telefon AB har inte bara tangentbord. Ni kan även rita på dem med ljuspenna, ändra, radera eller lägga till. De drar SRT-datamaskin automatiskt sina slutsatser. Och ritar allt enligt de nya förutsättningarna.

drygt år senare blev han Sveriges förste industriminister. Postverkets giro och bank hade sparat åtta miljoner kronor med ADB, påpekade Wickman i sitt anförande, och polisen räknade med att kunna minskas med trehundra tjänster med hjälp av datorisering. Trots hot mot vissa arbeten stod Wickman på sig; automatiseringarna måste fortsätta. För vi har i Sverige i jämförelse med andra länder en löntagarrörelse ”som ställt sig positiv till rationaliseringar och effektiviseringar i näringslivet”. ADB var tveklöst vägen framåt.¹⁰²⁹

Under andra halvan av 1960-talet cementerades uppfattningen över hela det politiska spektrumet att automatisk databehandling var både rationell och effektiv. Politiker som Wickman talade sig återkommande varma för ADB-teknik, för till skillnad från vanliga löntagare så riskerade riksdagens ledamöter förstås inte att bli av med jobbet genom ökad datorisering. Samtidigt är det uppenbart när man går igenom riksdagsförvaltningens och kammarkansliets arkiverade handlingar från 1960-talet att det var lite

En demonstration av hur ADB-teknik kan användas i riksdagsarbetet ...

... kommer inom kort att arrangeras i riksdagshuset. För demonstrationen svarar riksdagens förvaltningskontor under medverkan av statskontoret. Med denna folder vill förvaltningskontoret informera om demonstrationens mål, uppläggning och genomförande.

I stället för högar med papper och sura miner – glada tillrop framför en terminal med automatiskt databehandlade och sökbara motioner, betänkanden och protokoll. Illustration ur foldern *ADB i riksdagen* (1968). En av de terminaler som riksdagen använde vid ADB-demonstrationen var den svenskproducerade bildskärmsterminalen Alfaskop, som då precis börjat att produceras av Standard Radio & Telefon AB. Bolaget hade under 1960-talet arbetat med Karolinska sjukhuset för att utveckla ett patientdatasystem, och eftersom riksdagen skulle koppla upp sig mot sjukhusets datacentral föll det sig naturligt att använda Alfaskop – vars prestanda tävlade i riksdagen med IBM. Den svenska datorindustrin var vid denna tidpunkt konkurrenskraftig. Terminalen på bilden, Alfaskop 3550, är av ett lite senare datum – den tillverkades från och med 1971 av det nybildade bolaget Stansaab.

sisådär med ledamöternas egna erfarenheter av datorer; det finns faktiskt ingenting som tyder på att det före november 1968 fanns en enda data-maskin eller terminal i riksdagshuset. Men senhösten det året genomfördes en större (och påkostad) demonstration av ADB för riksdagens ledamöter. Med all sannolikhet var det första gången som flertalet av de folkvalda bekantade sig med en dator.

Bakgrunden till demonstrationen var å ena sidan det ADB-arbete som Riksdagens förvaltningskontor påbörjat – i det lilla. För de samlade arkivalierna från arbetsgruppen för ADB utgörs bara av en modest volym. Samtidigt behövde riksdagsledamöterna å den andra sidan öka sin data-kunnighet, därom rådde inget tvivel. Att det i den magra arkivmappen också återfinns en beställningsbroschyr för Sveriges Radios Dataskola bär syn för sägen. Den innehöll en rad olika studiepaket – programserien *Människan och datatekniken* i sex avsnitt till exempel. ”Det finns ett stort och växande behov av information och utbildning rörande datatekniken och dess användning.”¹⁰³⁰ Även riksdagsledamöter behövde hålla sig ajour med teknikutvecklingen. Och det gällde i lika hög grad Riksdagens förvaltningskontor. För även om administrationen ansvarade för arbetet inom gruppen för ADB så var man tidigt på det klara med att ett samarbete med Statskontoret var absolut nödvändigt för att få till stånd en förevisning av aktuell datateknik. Sagt och gjort: våren 1968 gjordes riksdagsledamöter via broschyren *Aktuellt från Riksdagens förvaltningskontor* uppmärksamma på att det till hösten skulle arrangeras en större demonstration av ”ADB-teknikens möjligheter och begränsningar” – det var alltså inte enbart fråga om lovtal. Evenemanget arrangerades tillsammans med Statskontoret och skulle äga rum i konstitutionsutskottets plenisal. Av arkivalierna framgår att demonstrationen var dyr, och att det därför var angeläget att ledamöterna kunde infinna sig. Annars var risken stor att man fick ”räkna med upprepade avbrott på grund av votering i kamrarna”.¹⁰³¹ Fast i den inbjudan som gick ut fanns det också viss stolthet; förvaltningskontoret utlovade en demonstration om ”hur behovet av information ur riksdagstrycket kan tillgodoses med hjälp av automatisk databehandling”.¹⁰³²

En grundtanke bakom riksdagens användning av ADB 1968 handlade alltså om att återanvända riksdagstrycket. Vad arrangörerna såg framför sig var ett slags arkivariskt bibliotekssystem där decennier av motionsfloder och svällande tryckmängder nu äntligen skulle bemästras, indexeras och göras sökbara i dataläsliga format. De framåtblickande prognosverktyg som

folkpartisterna sett framför sig hade nu ersatts av ett slags tillbakablickande ADB-system baserat på uppmärkt riksdagstryck. Det var en nyhet som redan före demonstrationen i konstitutionsutskottet letade sig ut i pressen. ”Riksdagen prövar datasystem – motioner visas på tv-skärm”, stod att läsa som rubrik på förstasidan av SVD i slutet av november 1968. De folkvalda var på god väg att ta det första steget ”mot datastyrning av sig själv”, menade tidningen. Om så blev fallet skulle Sveriges riksdag vara först i världen med en sådan teknikomställning. SVD meddelade också att den kommande ADB-demonstrationen var tekniskt komplicerad eftersom två terminaler i riksdagen skulle kopplas upp till Karolinska sjukhusets data-central via telefonledningar. För att undersöka och jämföra kompatibilitet stod två olika bolag bakom terminalernas presentationssystem: IBM och svenska Standard Radio & Telefon AB – den senare med sin första version av den så kallade Alfaskopterminalen. Resultat av alla körningar skulle visas på dessa två skärmar, men också vara möjliga att skriva ut på en snabb-skrivare. För att de många riksdagsledamöterna inte skulle behöva trängas framför två små skärmar, skulle även en tv-kamera riggas för återutsändning på tv-skärmar där man kan ”se det som visas på databildskärmarna”.¹⁰³³ Det hela var som sagt påkostat. Att det handlade om ett slags aktörsnätverk *avant la lettre* var uppenbart; ett omfattande medialt *assemblage* av operatörer, terminaler, snabbskrivare, tv-skärmar, kablage, telefoni och en datacentral på distans ingav förhoppningar om ADB-teknikens snara välsignelse.

För att informera och förbereda riksdagens ledamöter inför den kommande demonstrationen hade Riksdagens förvaltningskontor och Statskontoret låtit trycka upp en glansig folder i fyrfärgstryck, *ADB i riksdagen*. Där framgick att demonstrationen var ett led i arbetet med att implementera databehandling mer generellt i riksdagsarbetet. Fokus i denna första etapp var att underlätta och påskynda informationsinhämtning, samt ”testa i vilken mån ADB-tekniken [motsvarar] kraven på snabb och exakt information”. Underlaget utgjordes av cirka tvåtusenfemhundra motioner, samt utskottsutlåtanden, kammarprotokoll och riksdagsskrivelser från åren 1966 och 1967. Det rörde sig inte om fulltexter ur riksdagstrycket, utan fastmer om motionsnummer, rubriker, ledamöternas namn, klämmor, enskilda sökord (hämtade från riksdagstryckets sakregister), beslut och reservationer. Ändå hade cirka två miljoner tecken lagrats i datamaskinens minne med hjälp av stansade hålkort. Det framgick också att en baktanke

ADB-demonstrationen i riksdagen 1968 var tekniskt komplicerad; via förhyrda teleledningar kopplades Helgeandsholmen upp till datacentra- len vid Karolinska sjukhuset. Illustration ur foldern *ADB i riksdagen* (1968).

med demonstrationen var att undersöka huruvida Riksdagens upplysnings- tjänst – som etablerats vid mitten av 1950-talet som stöd för ledamöter att ta fram beslutsunderlag – kunde effektiviseras med hjälp av ADB. Direktö- ren för Riksdagens förvaltningskontor, Sture Lannefjord (1920–1969) hade i svd påpekat att det var ett tidskrävande arbete för upplysningstjänsten att leta fram äldre motioner som en ledamot behövde – med en datamaskin ”går det på tjugofem sekunder”.¹⁰³⁴ I foldern framgick därför att ADB ut- lovade möjligheter att på sikt kunna besvara bökgiga informationsfrågor såsom: vilka miljövärdsfrågor har aktualiserats i riksdagen under 1960- talet? Hur har lokaliseringsfrågan för riksdagen behandlats i densamma under efterkrigstiden? Har det förekommit någon debatt i riksdagen med anknytning till könsrollsfrågor? Det var ett hypotetiskt frågekomplex som närmast hade akademisk karaktär. Men de vittnade också om de förhopp- ningar som tillskrevs automatisk databehandling. Fast under den aktuella demonstrationen, påpekades det i foldern, ja då skulle det endast vara möjligt att via terminaler svara på punktfrågor i stil med: ”Vad hände med motion x vid 1967 års vårriksdag?”¹⁰³⁵

Demonstrationen i månadsskiftet november och december 1968 för- löpte utan tekniska missöden. Ett nittiototal ledamöter var närvarande, och därtill hade riksdagsförvaltningen ordnat med en särskild pressvisning med ackrediterade journalister. Någon detaljerad rapport återfinns inte bland arkivalierna, men uppenbarligen var det många riksdagsledamöter som gjorde sökningar på de två terminalerna i konstitutionsutskottet. Förvalt-

ningsutskottets ordförande, socialdemokraten (och tidigare järnsvarvaren) Sigurd Lindholm (1904–1990) figurerade rentav på bild i dagspressen, flankerad av sekreterare och experter från leverantörerna. Annars var det mest muntra från tillställningen att folkpartisterna Nyman och Wedén naturligtvis sökte fram sin tidigare ADB-motion från 1966, vilken ju var orsaken till demonstrationen ifråga. Den i pressen förebådade datastyrningen av riksdagen var det ännu inte tal om, men viss cybernetisk metaforik antydde att riksdagen var som ett slags maskineri med tydligt reglerade (och återkommande) processer. Sådan återkoppling och *feedback* kunde potentiellt styras med ADB, och följaktligen påverka riksdagens arbete – frågan var bara hur. ”I princip hindrar ingenting att hela riksdagens arbete finns lagrat i datamaskinens minne”, påpekade direktör Lanneford i svD.¹⁰³⁶

Under alla förhållanden summerades riksdagens ADB-verksamheter i ett längre utlåtande från bankoutskottet i april 1969. Det var dels ett senkommet svar på motionerna från 1966, dels en redogörelse för hur Riksdagens förvaltningskontor föranstaltat sin begränsade utredning kring ADB-teknikens användning i riksdagen. Bankoutskottet påpekade att ADB-demonstrationen varit synnerligen förtjänstfull, men framhöll också att frågan om hur databehandling framöver skulle implementeras i riksdagen var komplicerad på olika sätt. Utskottet menade att automatisk databehandling i riksdagen i huvudsak berörde två områden: (1.) möjligheten till maskinell lagring av information som sedan snabbt kunde sökas fram, och (2.) möjligheten att på maskinell väg utvärdera olika handlingsalternativ. Bägge var enligt utskottet förenade med betydande svårigheter; i det senare fallet krävdes ett mycket omfattande förarbete innan dylika prediktioner blev möjliga – inte ens i USA hade man lyckats med det. Även det första området var minst sagt besvärligt, detta eftersom riksdagen ju behandlade frågor som praktiskt taget rörde alla samhällsområden. För att kunna tillgodose ett sådant vittförgrenat informationsbehov med hjälp av en databank, var utskottet tvungen att konstatera att det skulle ”erfordras en mycket stor upplagring av data”. På förhand var det ju inte möjligt att förutse vilka uppgifter som en ledamot kunde tänkas intressera sig för. Relationen mellan frågefrekvens och den mängd data som skulle behöva lagras maskinellt torde därför ”bli sådan att det [av] kostnadsskäl knappast [var] rimligt att räkna med att riksdagen [skulle] bygga upp en [sådan] databank”. Resonemangen var högst befogade. Samtidigt insåg bankoutskottet förstås att det

I mars 1969 meddelade DN (29/3) att svenska språket fått ett nytt ord: dator – som i tidningen framöver skulle ersätta termen datamaskin. Fast vid denna tidpunkt fanns redan datacentraler både här och var i Sverige. Några år tidigare hade (den förutvarande brevbäraren) Yngve Hellström påbörjat en anställning som fotograf hos Posten. Hans bild från Postgirots datacentral i Stockholm togs 1966. Postmuseum.

vore orimligt att riksdagen inte skulle befatta sig med ADB. Ärendets fortsatta handläggning blev därför en politisk kompromiss: det förarbete som bankoutskottet tidigare beslutat om i sitt utlåtande 1966 skulle nu få sin fortsättning i ytterligare en förstudie, en sorts byråkratisk förhållning (inte ovanlig i politiska sammanhang). Icke desto mindre föreslog bankoutskottet att det tidigare måttliga utredandet nu borde avlösas av en mera djupgående förstudie kring utnyttjandet av ADB i riksdagsarbetet – en månad senare biföll riksdagen framställningen.¹⁰³⁷

Beslutet våren 1969 var inte speciellt kontroversiella; vare sig riksdagsförvaltningen eller ledamöter kunde med säkerhet ange hur eller på vilket sätt som datorisering skulle förbättra och effektivisera riksdagsarbetet. Möjligen kunde en ny utredning ge svar. Samtidigt är det uppenbart att riksdagen sköt ADB-problemet på framtiden, förutsatt att det nu var ett huvudbry. Mönstret skulle upprepa sig under hela 1970-talet, ett årtionde där den ena ADB-utredningen avlöste den andra – fast då inte på Helge-

andsholmen utan i riksdagens tillfälliga lokaler på Sergels torg. Men det idoga utredandet gällde inte bara riksdagsförvaltningen. För allt fler och allt större inköp av datamaskiner till svensk statsförvaltning gjorde att frågan om ADB ständigt återkom under årtiondet i allehanda utlåtanden och betänkande – från *ADB och samordning* (SOU 1976:58) till *Rationalisering och ADB i statsförvaltningen* (SOU 1979:72).

ADB i riksdagsarbete och *RD-nytt* – i början av 1970-talet

”Käre läsare! Idag vet jag inte vem du är – imorgon vet jag allt om dig, även det du vill hålla hemligt, ditt privatliv. Du förvandlas till ett hålkort.” De sinistra meningarna inledde en stort upplagd artikel i *Arbetet* hösten 1969 – ett år då den politiska integritetsdebatten kring ADB tog fart på allvar. Vi närmar oss en tid då våra liv kan sammanfattas på ett hålkort i händerna på ett fåtal experter med stor makt, mässade tidningen. ”Någon gång under 70-talet kan den mardrömmen bli verklighet”, påpekade statssekreteraren i Justitiedepartementet, socialdemokraten Ove Rainer (1925–1987) som intervjuades i artikeln: ”Vi får inte hamna där.” På bild i *Arbetet* figurerade även sex andra herrar, ”som har vår framtid i sina händer”. De var ledamöter i kreditupplysningsutredningen, med uppgift att granska hur mycket (privat) information om medborgarna som näringslivet egentligen förfogade över via olika dataregister.¹⁰³⁸ Om riksdagsmän (och en och annan kvinna) inte alltid hade kläm på databehandlingens abc, så hade de flesta ledamöter (oberoende av partifärg) mot slutet av 1960-talet blivit alltmer oroade av datateknikens inverkan på den enskildes integritet – det sistnämnda var ordagrant titeln på en motion i både första och andra kammaren i januari 1969. ”Datateknikens snabba utveckling är på väg att skapa helt nya problem i fråga om den enskilde medborgarens rätt till privatliv.”¹⁰³⁹

I sin avhandling *Offentlighetens nya rum: teknik och politik i Sverige 1969–1999* har historikern Lars Ilshammar bland annat analyserat den svenska datapolitiken i skarven mellan 1960- och 1970-tal. En underrubrik, ”storebror i ADB-samhället”, talar sitt tydliga språk. Den frånvaro av ideologiska perspektiv på automatisk databehandling som kännetecknade 1960-talet, menar Ilshammar, berodde på datapolitikens neutrala karaktär. I princip betraktade alla partier i riksdagen den tilltagande datoriseringen ”som en

rationell och positiv kraft i samhällsutvecklingen”. Någon politisk styrning var därför inte nödvändig (mer än marginellt). Visionen om det automatiserade kontoret var en stark drivkraft, så även inom riksdagen själv. Fast så mycket förstod ledamöterna att svällande dataregister över medborgarna också var ett problem. Mot slutet av 1960-talet började datortekniken därför att tillskrivas en ny mening, menar Ilshammar. ”Förändringen ledde till ett växande ifrågasättande av datoriseringens samhällseffekter. Framför allt var det den ökade användningen av personregister och personnummer tillsammans med statistiska undersökningar och direktreklam som bidrog till uppfattningen att datorn riskerade att bli ett instrument för övervakning av medborgarna.”¹⁰⁴⁰ Katalysatorn för den mest intensiva fasen i integritetsdebatten var de folkräkningsblanketter som Statistiska centralbyrån skickade ut inför folk- och bostadsräkningen 1970. Här ska inte ordas om denna, men för att få bukt med missnöjet och hoten mot privatlivet beslutade riksdagen att förändra lagstiftningen. En ny datalag instiftades (den första i världen) för att skydda den personliga integriteten vid automatisk databehandling.

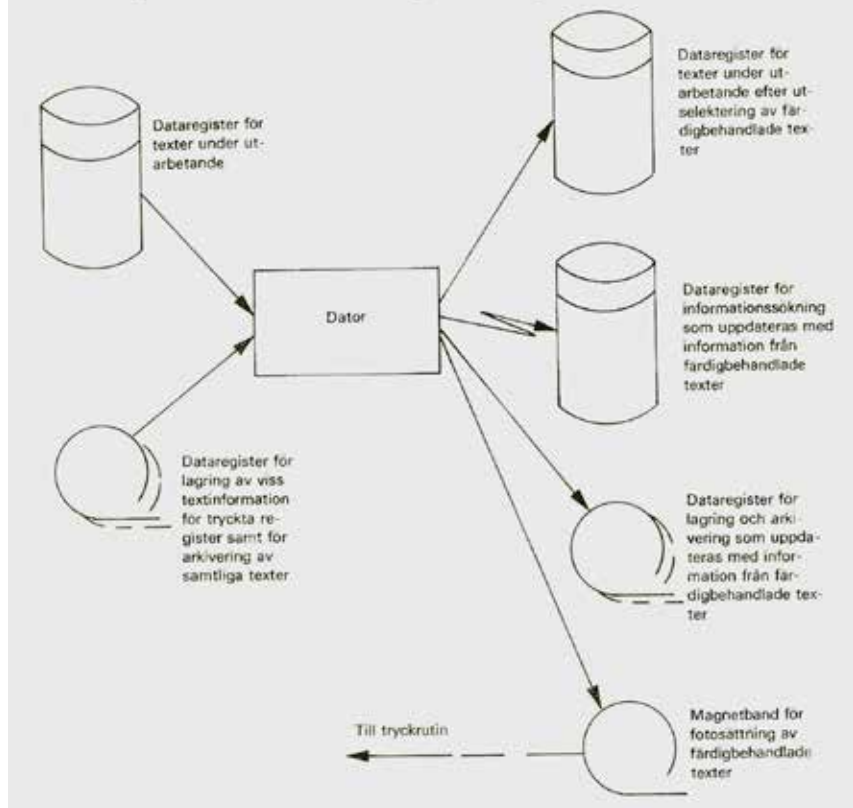
Exakt på vilket sätt som denna integritetsdebatt påverkade riksdagsledamöters syn på ADB inom riksdagen är svårt att veta. Under alla förhållanden bör det noteras att datoriseringen av svensk statsförvaltning under 1970-talet hade andra förtecken än tidigare; datatekniken uppfattades inte längre som neutral. En effekt av lagstiftningsarbetet inom ADB-området var att rättsväsendet blev ledande när det gällde den initiala datoriseringen av riksdagsförvaltningen. Redan 1969 inleddes vad som på Justitiedepartementet kallades för ADB av lagtext, med informationsbehandling av den så kallade lagstiftningskedjan. Enligt en promemoria från november 1970 fanns även ett samarbetsorgan med namnet ADB inom rättsväsendet, som påbörjat arbetet med att införa enhetliga beteckningar på alla dokument i lagstiftningsförfarandet. Förslaget byggde på principen att ”ett dokument alltid skall ges samma beteckning oavsett var det omnämns och att beteckningen skall vara unik på samma sätt som ett personnummer”, hette det.¹⁰⁴¹ Arbetsgruppen för ADB inom rättsväsendet stod i kontinuerlig kontakt med utredningen om ADB i riksdagsarbetet. Det senare var namnet på en arbetsgrupp som bildats vid Riksdagens förvaltningskontor som ett resultat av bankoutsjottets förslag våren 1969. Den var verksam under ett knappt år. Gruppens femtiosidiga utredning presenterades våren 1970, och vilade främst på idén att databehandling i riksdagen borde ta sin utgångspunkt i

en automatiserad process för sättning och tryckning av riksdagshandlingar. Om detta förfarande datoriserades, ja då löste sig en rad andra frågor av sig själva när det gällde tillgång till riksdagstryck. Vi har tidigare i kapitlet om riksdagsstenograferna skrivit om hur förvaltningen vid nästan precis samma tidpunkt inledde prov med composer-teknik av riksdagsprotokollen, en testverksamhet som under sommaren 1970 genomfördes i samarbete med Göteborgsföretaget Gotab. Det märkliga är att utredningen om ADB i riksdagsarbetet några månader tidigare knappt nämnde detta förfarande alls. Samtidigt var det en indikation på att den ena handen inom förvaltningen inte med nödvändighet hade koll på vad den andra ägnade sig åt.

Likväl var ADB-utredningen från 1970 ovanligt förutseende. Å den ena sidan slog den fast att ”en radikal förbättring av den splittrade och ur flera synpunkter otillfredsställande informationsbehandlingen av riksdagens eget material” skulle kunna förbättras väsentligt genom datoriserad produktion av riksdagstrycket. Det skulle inte bara komma riksdagen till gagn, utan även vara till fromma för ”myndigheter, nyhetsmedia, forskare [och] allmänhet [som] skulle kunna få tillgång till informationen [via] terminaler”. Det var ett originellt och framfusigt uppslag, som dessvärre skulle ta ett kvarts sekel att genomföra. Å den andra sidan redogjorde utredningen för hur riksdagshandlingar skulle kunna slussas och produceras genom en automatiserad datadriven process. Perspektiven kastades här om; det var ingen idé att som 1968 stansa tidigare riksdagstryck på hållkort för lagring i en dator. ”Ett automatiserat informationssystem för riksdagen skulle kunna konstrueras så att den textinformation som skall samlas i en databank för maskinell sökning och för framställning av tryckta register *även* utgör underlag för automatiserad sättning och tryckning av riksdagshandlingarna” (vår kursiv). Vägen framåt var att ställa om hela produktionen av riksdagstrycket och datorisera densamma. Det skulle i sin tur resultera i att riksdagshandlingarna blev sökbara (eftersom de var ADB-producerade). ”Den lagrade informationen, i vilken sådan sökning sker, kan endera vara identisk med hela riksdagstrycket (för s. k. fulltextsökning) eller utvald ur riksdagstrycket på grund av sitt höga informationsvärde”, påpekade utredningen. Givet den snabba tekniska utvecklingen av ”massminnen för datalagring i en nära framtid” så låg det nära till hands att tro att all information i riksdagstrycket skulle kunna bli sökbar.

Utredningen skisserade därefter en schematisk och tekniskt orienterad systemlösning för hur en sådan automatiserad informationsbehandling

Moment III. Utselektering av färdigbehandlade texter, vilka överförs till magnetband för fotosättning och läggs upp i dataregister för informationsbehandling och sådana för arkivering av samtliga texter i sin helhet.

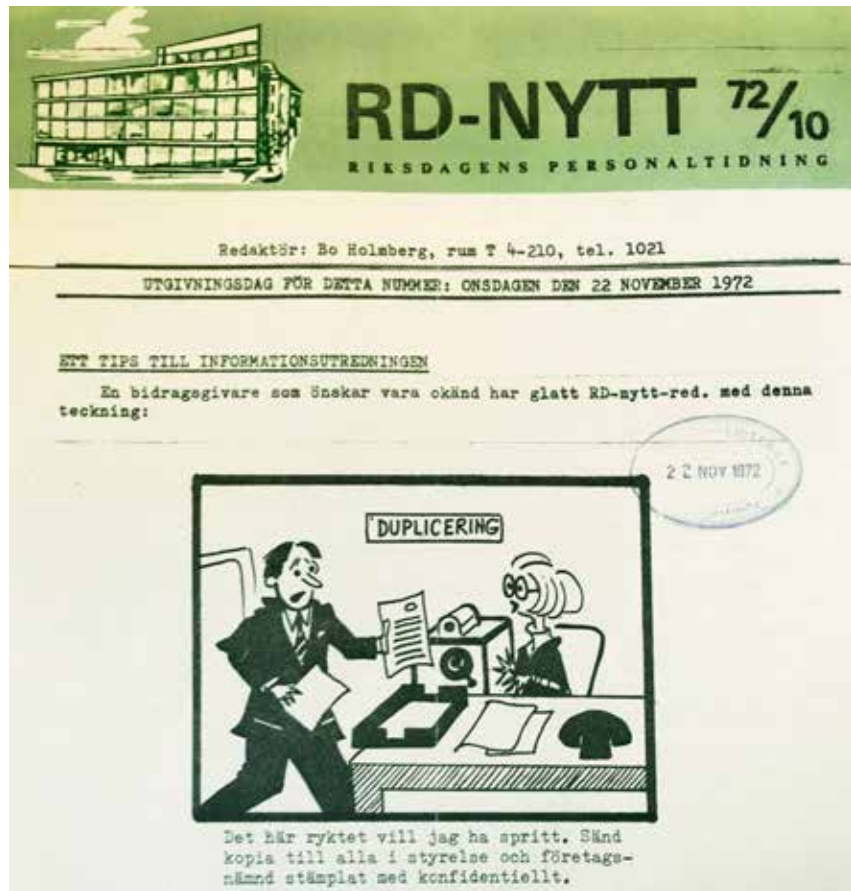
Utredningen om ADB i riksdagsarbetet presenterade i april 1970 sina förslag, vilka främst handlade om att datorisera produktionen av riksdagstryck. Via olika moment redovisade den hur det hela kunde gå till i praktiken, och till skillnad från ADB-demonstrationen 1968 handlade det nu om texter i sin helhet.

kunde gå till. I det första momentet skickades manus för en riksdagshandling – ”hand- eller maskinskrivna eller intalade på diktafon” – till en skrivcentral (eller flera) i riksdagshuset, vilken var utrustad med ett tiotal skrivmaskiner med hålremstans (för datalagring). Den påföljande utskriften skulle också innehålla kodtecken som markerade typografi i det kommande trycket. I moment två överfördes hålremssorna (med all information) till magnetband vid en datacentral, belägen inom eller utanför riksdagens lokaler. Dessa magnetband användes därefter för inmatning av textmaterial, redigering och korrektur via terminal. Därefter vidtog moment tre, en särskild datakörning av det färdigredigerade textmaterialet som då lagrades på ett magnetband för körning i fotosättningsmaskin för framställning av offset-tryckplåtar. Härvidlag kunde datorn identifiera särskilda typografi-

koder – indragningar, radavstånd eller stilsorter – eller nummer på riksdagshandlingar, rubriker eller klämmor, via dataregister på magnetband eller direktaccessminnen. I moment fyra introducerade så utredningen en sorts cybernetisk *feedback*-mekanism, detta eftersom information om en riksdagshandling inte endast var beroende av det databehandlade textmaterialet. Så kallad processinformation behövde nämligen uppdateras kontinuerligt via en terminal (eller flera) i riksdagen, med uppgifter som avsåg datum för bordläggning, remittering eller beslut – det vill säga, den typ av information som nu registrerades manuellt av kammar- och utskottskanslierna. I de två följande momenten handlade det om att producera adekvata dataregister över handlingarna, samt att korrigera dessa, och i det sista momentet överfördes registren i datorn till magnetband och en fotosättningsmaskin.

Inte nog med att ADB-utredningen 1970 gav förslag på ett helt nytt förfarande när det gällde riksdagstrycket, den hävdade också att kostnaden för ADB-framställning av trycket borde minska med tjugo procent jämfört med rådande produktionsmetoder.¹⁰⁴² Man får förmoda att det var därför som förslagen letade sig hela vägen in i *Riksdagens årsbok 1970*. Där påpekades att riksdagens framtida informationssystem tveklöst borde basera sig på dataproducerat riksdagstryck. Den successiva övergången till datorisering, hette det vidare, skulle förberedas genom försöksverksamhet i samarbete med olika departement, i synnerhet Justitiedepartementet och dess arbete med ADB av lagtext.¹⁰⁴³ Så vad hände då med denna omfattande ADB-utredning? Ja, förslaget från arbetsgruppen var föga förvånande att försöksverksamhet borde fortlöpa, detta ”i syfte att skapa tillräckligt underlag för ett ställningstagande till [framtida] ADB-tillämpningar [i riksdagen]”.¹⁰⁴⁴ Så blev också fallet. Kartläggningar av och förstudier om automatisk databehandling kom som sagt att avlösa varandra under hela 1970-talet; internt gick de under namn såsom Arbetsgruppen för ADB, Riksdagens ADB-utredning, och ibland bara ADB-utredningen. Det var också en period när riksdagen bytte hus; på Sergels torg var det mesta modernt – varför en ökad datorisering av riksdagen närmast framstod som en självklarhet. Samtidigt hade frågor om databehandling ingen naturlig plats i förvaltningens organisation vilket skulle visa sig bli problematisk.

Ett annat sätt att få korn på hur riksdagsförvaltningen diskuterade datorisering i början av 1970-talet är att växla empiri och använda den personaltidning, *RD-nytt*, som började publiceras när riksdagen flyttade till

Riksdagens personaltidning *RD-nytt* såg till en början ut som ett slags *fanzine*. Den höll förstås armlängds avstånd till politiska frågor – men kunde, som i fallet med den timade informationsutredningen 1972, ibland innehålla både humor och satir.

Sergels torg. Vid denna tidpunkt arbetade omkring trehundra personer i det nya tillfälliga riksdagshuset. Eftersom databehandling skulle påverka administrationen så återkom ADB-frågor i *RD-nytt* titt som tätt. Den var visserligen inledningsvis mer av ett stencilerat häfte (på några få sidor) än en regelrätt personaltidning. Icke desto mindre var *RD-nytt* informativ. Redan i nummer noll (!) framgick att en av utredarna på riksdagens upplysningstjänst ingick i den fortsatta utredningen om ADB i riksdagsarbetet. Under våren 1971 återkom tidningen med en rapport om hur arbetet fortgick, ambitionen hade nu höjts. Tanken var att åstadkomma ”ett framtida totalt system för både produktion av och informationssökning i riksdagsstryck”. För riksdagens medarbetare skulle det innebära möjligheten att söka information på bildskärmsterminaler ”och få svar omgående”. ADB-utredningen

samarbetade med Justitiedepartementet för att åstadkomma en prototyp för textproduktion via terminal. Det handlade både om inskrivning, redigering och rättning av riksdagshandlingar ”i direkt ’samtal’ med en data-maskin”. *RD-nytt* famlade här efter adekvata begrepp; vokabulären för interaktion med en dator fanns ännu inte på svenska.¹⁰⁴⁵

När frågor om ADB dök upp i *RD-nytt* handlade det i regel om att använda datorer för att effektivisera det dagliga arbetet. ”– Vad kan ADB komma att föra med sig i ett längre perspektiv på dokumentationens område? – Effektivisering”.¹⁰⁴⁶ 1972 rapporterade *RD-nytt* därtill om riksdagens ADB-utredning, som då börjat att intressera sig för frågor rörande trycket. Men det var också uppenbart att datafrågor vid denna tidpunkt inte hade någon förankring inom riksdagsförvaltningen.¹⁰⁴⁷ Dels berodde det på hur administrationen var organiserad – någon enhet för ADB fanns inte – dels saknades (som sagt) datakompetens. I *RD-nytt* återkom därför propåer om behovet av vidareutbildning inom databehandling. *RD-nytt* uppmärksammade också återkommande att ADB liksom föll mellan stolarna inom riksdagsförvaltningen; ADB i riksdagen var utan hemvist. Det var också något som talmanskonferensen noterat. Beslut fattades därför att vid lämplig tidpunkt överföra alla frågor om datorisering inom riksdagen till den nystartade informationsutredningen. Så blev också fallet; redan vid det första sammanträdet i februari 1974 noterades i protokollet: ”beslöts att bilda en referensgrupp för ADB-frågor bestående av ledamöterna i den avslutade utredningen om ADB i riksdagsarbetet”.¹⁰⁴⁸

Istället för datorisering – pneumatisk rörpost

Strax efter årsskiftet 1969/70 annonserade företaget el-centralen H. Schulze AB (ja, bolaget hette så) om att man önskade anställa en rörpostmontör. Vederbörande skulle ha goda kunskaper i svagströmsautomatik; i annonsen framgick att bolaget var inne i expansiv fas – ”vi får mer och mer ökat förtroende och många uppdrag”.¹⁰⁴⁹ Ett av dessa kontrakt rörde installationen av ett nytt rörpostsystem i riksdagshuset på Sergels torg, där en intensiv ombyggnation då pågick. Ägare till bolaget el-centralen var den tyskfödde entreprenören Helmut Schulze som 1961 hade startat sin firma i Örnsköldsvik. Genom tyska kontakter hade han blivit generalagent i Norden för bolaget Aeropost i Stuttgart, som sedan mitten av 1950-talet specialiserade sig på att bygga rörpostsystem. Bland annat var Schulze

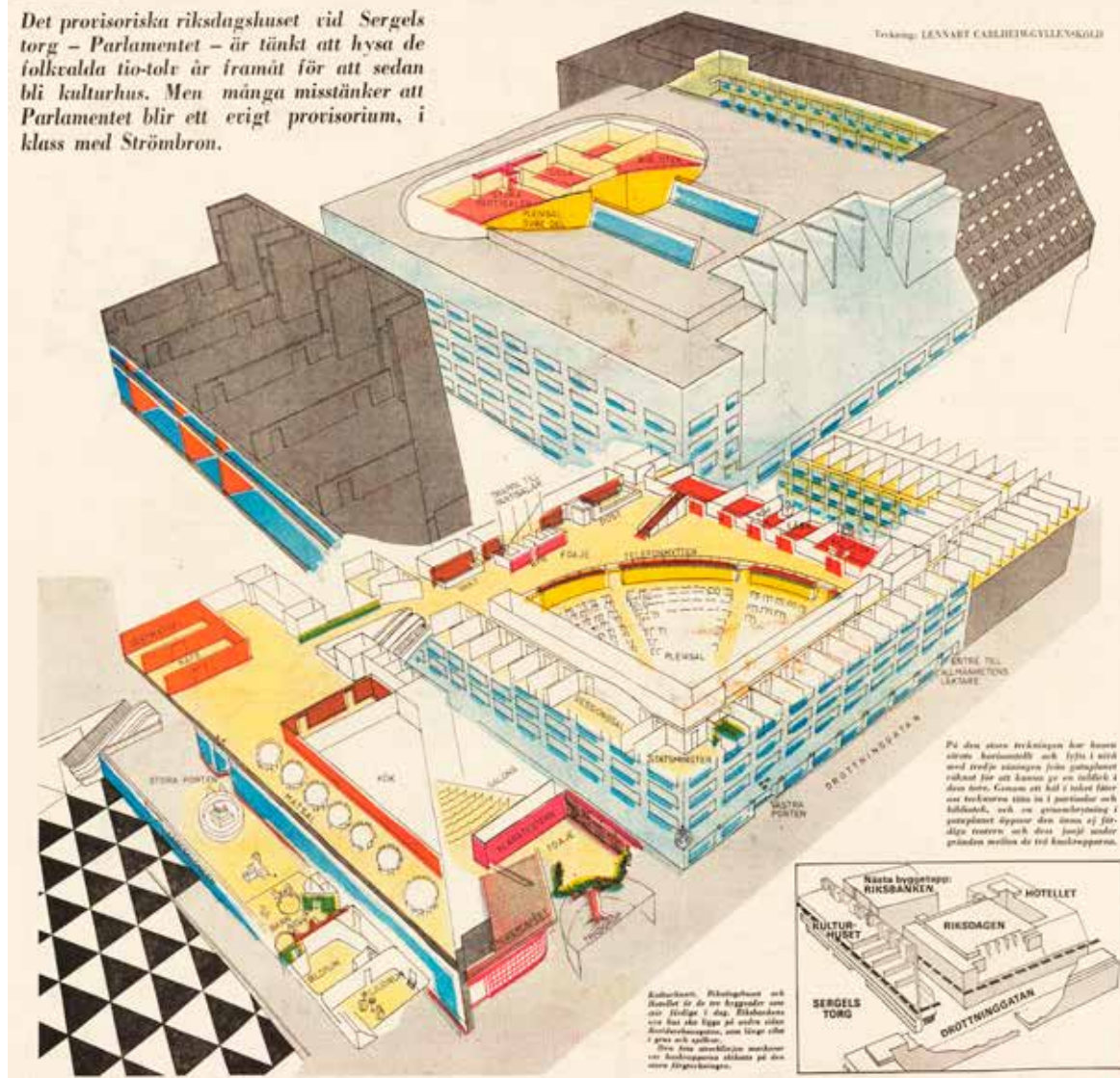
ansvarig för att installera Aeroposts system i Sheraton Hotel, ett samtida bygge som 1970 höll på att färdigställas i kvarteret mellan Tegelbacken, Vasa- och Herkulesgatan i centrala Stockholm, bara femhundra meter bort från Sergels torg. Adresserna skulle visa sig vara av betydelse. En kravspecifikation för rörpostsystemet i det nya riksdagshuset var nämligen att det skulle dras en pneumatisk ledning just till Herkulesgatan, för i fastigheten med gatunummer 11 hade Göteborgsföretaget Gotab sin filial i huvudstaden, med ansvar för att producera stora delar av riksdagstrycket. Om vi i ett tidigare kapitel skrivit om hur pappersbuntar hundra år tidigare skickades från riksdagen med vaktmästare, budfirmor eller häst och vagn till stadens olika tryckerier, ja då skulle samma distribution av motionsutkast, textunderlag och korrektur (av riksdagstryck) nu ske sekundsabbt via rörledningar med pneumatiskt drivna lastpatroner.

Att ett analogt meddelandesystem för pappershandlingar monterades i riksdagen vid en tidpunkt då automatisk databehandling diskuterades och utreddes kan te sig underligt. Men uppenbarligen fanns ett behov av att snabbt kunna transportera papper och dokument. När riksdagen påbörjade sitt arbete i lokalerna invid Sergels torg så användes visserligen ADB och composer-teknik för att framställa riksdagsprotokoll och andra handlingar, men hanteringen var långt ifrån datoriserad i sin helhet. Riksdagsförvaltningen var (som sagt) heller inte en organisation där ADB ingick på ett naturligt sätt; av den anledningen satsade man betydande summor (oklart hur mycket) på analog rörpost i det nya riksdagshuset istället för utökad datorisering. I efterhand kan det framstå som märkligt, speciellt i relation till andra statliga myndigheter där den tidiga digitaliseringen av verksamheten gick betydligt raskare. Samtidigt innebar riksdagens nya rörpostsystem att papper framträdde som en äldre och distinkt medieform. Fast exakt hur Aeroposts rörsystem såg ut har vi inte kunnat utröna. I riksdagens arkiv finns inga handlingar bevarade, och dessvärre inte heller i företagsarkivet för el-centralen H. Schulze AB. Men att riksdagen var nöjd med systemet framgick med all tydlighet i *RD-nytt* där rörposten nämndes emellanåt. 1972 grundade Helmut Schulze dessutom ett nytt bolag, Malux, dit all rörpostverksamhet koncentrerades. Tio år senare var det Malux som kom att bygga ett än mer omfattande rörpostsystem när det var dags för riksdagen att återvända till Helgeandsholmen. Dessvärre finns inte heller i Malux företagsarkiv några papper bevarade om hur detta system såg ut i praktiken.

PARLAMENTET – ETT EVIGT PROVISORIUM?

Det provisoriska riksdagshuset vid Sergels torg – Parlamentet – är tänkt att hysa de folkvalda tio-tolv år framåt för att sedan bli kulturhus. Men många misstänker att Parlamentet blir ett evigt provisorium, i klass med Strömbron.

Teckning: LENAART CARLHEIDGVLLENKÖLD

Leverantörer och entreprenörer till nya Riksdagshuset, Riksdagshotellet, Kulturhuset

Alice Lund Textilier AB

Hytting, Po. Box 121, Borlänge

Prof. Olof Nyman, textilkompositioner för nya riksdagshuset, plerisat, utskotts- och salmanrum samt följande är förda på vår handvävstafel.

GENERSVAGEN 25

TELEFON vx 08/13 03 20

NYA RIKSDAGSHUSET

branddörrar, brandluckor, skjutportar, arkivdörrar, transformatorörrar samt branddörrar till gipsväggar har levererats av

AB SENTÅR

112 44 STOCKHOLM

Fabrik: MALMÖKÖPING TELEFON 0157/208 20

Inte utan viss stolthet annonserade bolaget el-centralen H. Schulze AB i januari 1971 i SVD att man installerat ett helautomatiskt rörpostsystem i det nya riksdagshuset – som grafiskt presenterades i DN (8/1) strax före dess invigning. El-centralen var generalagent för den tyska firman Aeropost som byggt *Rohrpostsysteme* alltsedan mitten av 1950-talet. Det är ett bolag som fortfarande existerar, men numera under namnet Aerocom. Fotografiet av kvinnan i tidstypisk sextiotalsdress återfinns på firmans hemsida.

Teknik för rörpost gjorde det möjligt att via växlar, i form av ventiler, styra lastpatroner till en önskad station. Exakt vilka rörpoststationer som fanns i husen kring Sergels torg i början av 1970-talet framgår inte. Men i samband med invigningen i januari 1971 var det många bolag som tog tillfället i akt och annonserade i dagspressen att de varit med om att färdigställa det nya parlamentet – så även el-centralen H. Schulze AB. En schematisk bild i en sådan annons gav vid handen att Aeroposts rörpostsystem sträckte sig genom hela byggnadskomplexet från Sergels torg till det så kallade riksdagshotellet på Drottninggatan. En ledning gick också ett kvarter bort till tryckeriet Gotab på Herkulesgatan. Enligt el-centralens annons skapade rörpost smidiga arbetsrutiner; den var både ekonomisk och trivselskapande.¹⁰⁵⁰ Det nya rörpostsystemet ingick i den uppdaterade medietekniska arsenal som kännetecknade det nya riksdagshuset – byggherren Stockholms stad hade lagt ned över tvåhundra miljoner kronor. Riksdagsarbetet blir elektroniskt, meddelade DN till exempel på en helsida där det nya huset presenterades strax efter årsskiftet 1971: intern-tv, telefonväxel (med åttahundra anknytningar), samt kontrollrum med ”en sinnrik tidtagaranläggning” där röda lampor upplyste ledamoten när repliktiden började att ta slut.¹⁰⁵¹ I ytterligare en annons framhöll Ericsson den teleteknik man byggt med optisk och trådlös personsökning, liksom förstås den nya vote-ringsanläggningen som vi tidigare skrivit om – signalen för att rösta nådde ledamöter även om de satt i bastun.¹⁰⁵² Ur ett snarlikt perspektiv var rörpost en medieform som utlovade ökad och snabbare kommunikation både för riksdagsledamöter, administration och förvaltning.

Rörpost är en ofta förbisedd administrativ medieform som under 1900-talet var vanligt förekommande. System för rörpost användes främst i kontorsmiljöer med behov av att raskt flytta pappershandlingar mellan olika arbetsplatser. Inom Postverket fanns till exempel en rad olika rörpostsystem; butiker använde medietekniken för att skicka sedlar till banker, och på sjukhus transporterades journaler och röntgenbilder med hjälp av pneumatiska system. Till och med Riksarkivet hade ett rörpostsystem för beställningar av äldre handlingar. När Aeroposts system installerades i riksdagen 1971 var rörpost därför ett ordinärt och rentav gammalt medium. Men på ett annat sätt så framstod det också som modernt; på samma sätt som ADB sågs rörposttekniken som framtidsbildande. I det framtidshem som bolaget ASEA exempelvis såg framför sig i en utställning 1974, ”så här bor och lever vi 1997”, fanns hemterminal, bildtelefon och rörpost.

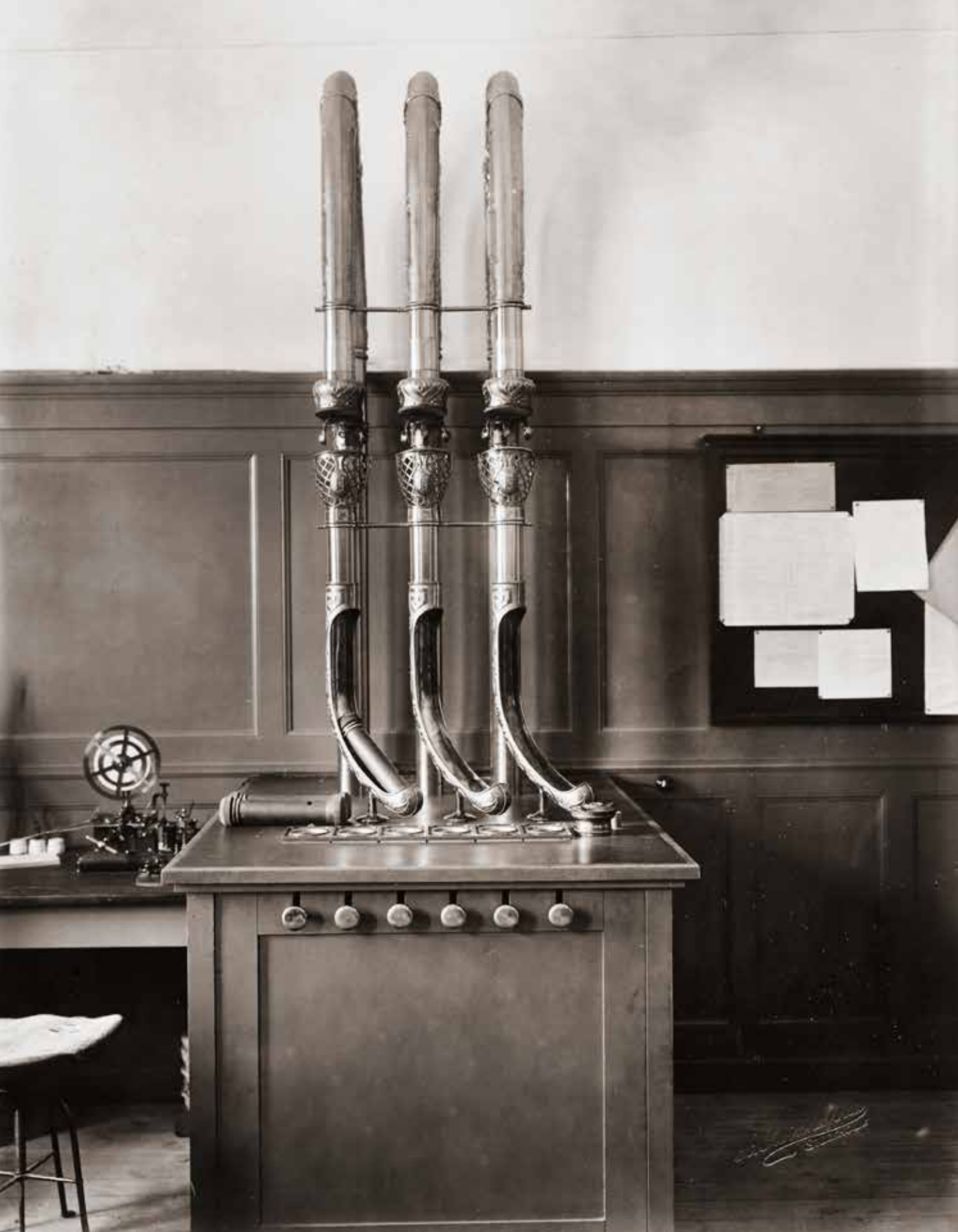
Önskade man sig en bok, så kunde den både läsas på bildtelefon eller skickas hem med lastpatron genom rörposten.¹⁰⁵³ Och när Kungsholmen i Stockholm några år senare porträtterades som en modern stadsdel, ja då hette det att "där förr hammare och maskiner mullrade hörs nu i stället pipet från terminalerna och suset från rörposten, [stadsdelen] har gått in i det postindustriella samhället".¹⁰⁵⁴ Mediet användes också på ett mer metaforiskt sätt för att beskriva olika typer av logistisk – även i riksdags-sammanhang. När det 1978 byggdes på Helgeandsholmen menade SVD att riksdagsmän framgent skulle slussas likt rörpost mellan de olika byggnaderna. Det var en metaforik som möjligen härstammade från folkpartisten

Med hjälp av tryckluft direkt till Indien – så föreställde sig britten William Heath (1795–1840) framtidens resande i denna karikatyr från 1829.

Olle Wästberg, som var kritisk till återflytten. I en debattartikel i *SVD* hösten 1977, inför beslutet om riksdagen skulle lämna Sergels torg, så menade han att de arkitektoniska förslagen med glasade gångstråk mellan tvåkammarriksdagen och den gamla riksbanken framstod som "en sorts rörpost i riksdagsmannaformat".¹⁰⁵⁵

Faktum är att denna typ av pneumatisk transport av människor utgjorde en av de historiska utgångspunkterna för rörposten som mediehistoriskt system – åtminstone var det så som den brittiska konstnären William Heath (1795–1840) i sin fantasi föreställde sig framtidens transportväsende. I en karikatyr från 1829 kunde britten enkelt ta sig till kronkolonin i Indien genom att resa med Grand Vacuum Tube Company. Samma typ av rörpost i mänsklig skala byggdes sedermera, under 1860-talet, både i New York och London. Fast den kommersiella utbyggnaden av rörpostsystem var vid denna tidpunkt främst inriktad på postförsändelser. "Rörpost för postbefordran infördes i åtskilliga storstäder från 1850-talet och framåt."¹⁰⁵⁶ Vår mediehistoriska poäng med denna digression är att rörpost var en trög medieform, som framstod som modern under en mycket lång tid. Internationellt figurerade också en rad politiska sammankopplingar med diverse parlament; brittiska underhuset kopplades ihop med Londons rörpostsystem under 1870-talet. Samma sak gällde för Frankrikes Assemblée nationale. I större amerikanska och europeiska städer byggdes rörpostsystem både som stadsnät med hundratals stationer, liksom inom byggnader, där lokala system då kopplades ihop med de förra. Så var fallet med *La Poste pneumatique de Paris*, som förmodligen var världens största rörpostsystem – i bruk under mer än hundra år mellan 1868 och 1984 – i vilket kapslar under 1800-talet skickades med en hastighet av fyrahundra meter per minut. I ett bokkapitel som vi tidigare referat till påpekar Delphine Gardey att när det franska parlamentet sent omsider återvände till Palais Bourbon efter oroligheterna under Pariskommunen 1871, ja då valde man att installera ett rörpostsystem, som även sammankopplades med det pneumatiska stadsnätet. Anledningen var främst att förbättra kommunikationerna, men där fanns också ideologiska skäl.

In order to avoid the presence of too many blue-collar workers, especially printing workers known for their class consciousness and their strong union traditions, the Assembly, upon returning from Versailles to Paris in 1879, decided to move to a pneumatic system. Pneumatic

I ett internationellt perspektiv var Sveriges riksdag sen med att installera rörpost, men det hindrade inte andra nationella aktörer att långt tidigare nyttja denna kommunikationsform. På varuhuset Nordiska Kompaniet (NK) i Stockholm fanns rörpost redan under 1910-talet, och även på Centralstationen i huvudstaden använde sig Statens Järnvägar (SJ) av rörpost. Fotografiet från rörpoststationen hos SJ togs 1925. Bilden av den blundande kvinnan på Nordiska Kompaniet är från 1931 och fotograferades av Erik Holmén, som under många år var anställd som fotograf på NK. Av instruktionen för rörpostapparaten framgick att inga främmande föremål (såsom blyertspennor eller papperslappar) fick skickas med rörposten, därtill skulle trasiga patroner bytas ut. "Öppna patroner får icke heller avskickas." Enligt den sändlista som syns på väggen fanns det trettioåttio rörpoststationer på varuhuset. Järnvägs museet och Nordiska museet.

technology helped to displace the printing workshop formerly located within the walls of the parliament where proceedings, resolutions and laws were published. The shorthand office was then directly connected to the national printing house some kilometers away. In this instance a technological system appeared as a solution to preserve the Assembly from potential political and social threats posed by the integrated presence of the working class.¹⁰⁵⁷

Likt Gardey har Jonathan Chibois intresserat sig för mediesystemen inom den franska Assemblée nationale under 1880-talet. En anledning till att rörpost och telefoner installerades där – det fanns en rad interna *lignes pneumatiques* – berodde på att administrationen var tvungen att hålla en låg profil. Den skulle verka men inte synas. "In the days before the telephone and pneumatic tube were installed in the Palais, office boys carried messages and parliamentary files between departments, and their incessant comings and goings came to seem increasingly unacceptable." Rörpost och telefoni blev därför till medier som skulle begränsa onödig logistik. "Reducing unnecessary movements formed part of an overall policy of modernizing the

administration”, påpekar Chibois. Dessa medier kom därför att nyttjas för att rationalisera överföring av information (och minska förseningar), ”and general co-ordination (to improve efficiency) between the administration offices dispersed in different parts of the Palais”.¹⁰⁵⁸ Snarlika utgångspunkter gällde även för tyskarnas riksdag i Berlin, som sedermera också blev till en rörpoststation inom *Berliner Stadtröhrrpostanlage*. Tidningen *Socialdemokraten* var 1906, i en artikel om det underjordiska Berlin, mycket imponerad över de tyska rörpostledningarna. ”Cylindrarna tryckas med komprimerad luft från mottagarstationerna till centraltelegrafstationen och från denna sugas de ut till mottagningsstationen genom vacuumpumpar.” Kostnaden för att skicka ett brevkort med rörpost var tjugofem pfennig, och tidningen menade att de naturligtvis främst användes i särdeles angelägna ärenden. Fast det förekom också att rörposten nyttjades för kärleksbrev och andra intimiteter: ”en minister har i tyska riksdagen erkänt att [rörposten i Berlin] härvidlag förnämligast spelar rollen av – postillon d’amour”.¹⁰⁵⁹ Faktum är att i dagens Bundeskanzleramt i Berlin så används rörpost fortfarande; varje månad skickas tusen meddelanden i de trettonhundra meter långa ledningarna. Huvudorsaken sägs vara att handlingar på detta sätt enklare kan hållas hemliga – rörpost är svår att avlyssna.¹⁰⁶⁰

Det rörpostsystem av märket Aeropost som togs i bruk i den svenska riksdagen 1971 var förmodligen ungefär lika långt som det på Bundeskanzleramt i Berlin. Det var inte något speciellt omfattande pneumatiskt rörsystem; troligen rörde det sig om en enda rörledning som användes för att skicka patroner åt båda håll. Men när Schulzes nya bolag Malux i början av 1980-talet installerade Helgeandsholmens rörpostsystem så var det betydligt större. I en annons 1983 framgick exempelvis att rörledningar koplade samman riksdagshuset och alla departement i kringliggande byggnader vid Rosenbad, i Gamla stan och Arvfurstens palats vid Gustav Adolfs torg (säte för Utrikesdepartementet). Givet en radie på cirka trehundra meter från Helgeandsholmen så omfattade rörposten nog ett par kilometers längd. Malux specialiserade sig vid denna tidpunkt både på enkla så kallade punkt-till-punkt rörpostsystem, liksom mer ”avancerade datastyrdanläggningar”. Sannolikt var det en sådan datastyrd rörpost som riksdagen införskaffade – en sorts medieteknisk kombination av analogt och digitalt.¹⁰⁶¹ Av rapporter från ombyggnationen av den gamla riksbanken framgick att rörposten var en infrastruktur som inte varit helt enkel att konstruera – eller som det hette i en artikel: ”allt installationsarbete av kyla, värme,

el, rörpost, rulltrappor, hissar, tele [och] ventilation [skedde] under olika tider under byggets gång och måste koordineras så att de passade in i produktionen. Det var ett samordningsprojekt som inte har sin like”.¹⁰⁶²

Det tåls att upprepas: grå och administrativa medieformer – såsom rörpost – är i regel så ordinära att de lämnar få spår efter sig. Ofta ger det sig tillkänna (i arkivariskt hänseende) först när de går sönder. Men det senare verkar inte ha varit fallet med riksdagens Aeropostsystem under 1970-talet; det förefaller fungerat utan större problem. Fast naturligtvis krävde rörposten visst underhåll. Teknikhistorikern Laura Meneghello har i flera texter intresserat sig för rörposten som mediesystem, bland annat med fokus just på dess skötsel. Ett exempel hon lyfter fram är Frankfurts rörpostsystem. Efter att ha fungerat väl i trettio år, var de fem kilometerna med rörpostledningar i staden år 1934 fulla med rost. Vatten och lera hade läckt in i systemet, vilket gjorde att vissa rörpoststationer inte kunde användas. Skickades lastpatroner till dessa – ja, då kom de inte fram. Frankfurts stadsledning beslöt därför om förnyelse och modernisering. Men hur gick man tillväga för att undersöka var rören gått sönder? Rörpostsystem var nämligen besvärliga att reparera. Svaret var att vissla in i rören: ”repairmen would produce an air wave by whistling into the tube, which was then reflected by the obstruction in the same tube [while] a chronometer was used to calculate the time distance between the production and the reception of the wave. This procedure allowed to calculate the point of the obstruction by multiplying 330 (sound speed) by the time needed for the echo to come back”.¹⁰⁶³

Huruvida riksdagsmän eller vaktmästare visslade in i Aeropost eller Malux rörpostsystem låter vi vara osagt. Men likt andra tekniska system inom riksdagen behövde rörposten emellanåt ses över. På 1970-talet var det riksdagsförvaltningens intendenturenhet med etthundratrettio anställda som hade hand om rörpostsystemet, liksom intern-tv, snabbtelefon, bandupptagningsutrustning och riksdagens voteringsanläggning.¹⁰⁶⁴ Under alla förhållanden effektiviserade rörposten den interna kommunikationen av pappershandlingar inom riksdagen under 1970-talet. Synonymen *akttransportsystem* ger en god indikation på vad det handlade om. Skillnaden mellan tvåkammarriksdagens ofta omständliga papperslogistik och den nya pneumatiska systemen måste ha varit påtaglig. Rörposten blev följaktligen kvar i riksdagen under lång tid. Den användes främst av administrationen, men också av ledamöter när de exempelvis snabbt önskade

att få fram underlag från riksdagens upplysningstjänst. Rörpost utgjorde ett komplement när det gällde informationssökning och inhämtning av uppgifter. Så länge som upplysningstjänsten inte hade databaser att koppla upp sig mot, så var rörpost av stor betydelse eftersom all papperskommunikation via det pneumatiska systemet var både snabb och tillförlitlig. Det var förmodligen av den anledningen som rörpostsystemet i riksdagen kom att behållas under långt tid – faktiskt i nästan femtio år, det vill säga även långt efter det att de flesta verksamheter datoriserats. ”Köper man rörpost i dataåldern?”, var den retoriska frågan som figurerade i annonser i dagspressen 1980. ”Visst gör man det ... inom de flesta [organisationer] finns det någonstans behov av snabba och regelbundna transporter som kan klaras med rörpost. Även i dataåldern.”¹⁰⁶⁵

Den verksamhet inom riksdagen som främst använde sig av rörposten var tryckerienheten, som vid mitten av 1970-talet bestod av mer än trettio-talet medarbetare, med Gunnar Sundblad som chef. Han ingick även i informationsutredningens arbetsgrupp för ADB-frågor. Fast med all sannolikhet var Sundblad mer mån om att rörpostsystemet fungerade än att implementera ADB, detta eftersom manus och utkast till riksdagstryck var de pappersdokument som mest susade genom rörpostens ledningar. Fem olika tryckerier framställde i början av 1970-talet riksdagstrycket, med Gotab i spetsen. Det rörde sig om logistik av trehundra ton papper per år.¹⁰⁶⁶ När Sundblad våren 1977 redogjorde för tryckerienhetens arbete i en längre artikel i *RD-nytt* framhölls därför hur viktig rörposten var som infrastruktur, samt hur framställningen av riksdagstrycket kommit att bli beroende av detta pneumatiska system. ”Varje inlämnat manus förses med en kapprock med uppgifter om sidorubrik, fotnot, tryckeri och korrektur-tid, varefter densamma med blixstens hastighet sändes med rörpost till vårt riksdagstryckeri – Gotab. Korrektoret återkommer samma väg, korrekturläses och skickas tillbaka till manusförfattaren.” Gotab tjänade också som bokbinderi för riksdagstrycket, och Sundblad framhöll att den stundtals hetsiga verksamheten fungerade väl just på grund av rörpostsystemets snabba leveranser.¹⁰⁶⁷ För det rörde sig om en väldig massa dokument som skickades med rörpost – fram och tillbaka: ”ett femminuterspass [med protokoll] går till Gotab för sättning”, hette det exempelvis i *RD-nytt* 1978.¹⁰⁶⁸

När riksdagen var åter på Helgeandsholmen hösten 1983 hade en filial av Gotab flyttat in i riksdagshuset. Icke desto mindre nyttjades rörpost lika flitigt som tidigare för att skicka handlingar mellan våningsplanen. Om vi

Rörposten inom riksdagsförvaltningen sparar "många steg mellan de olika huskropparna", tillkännagav *RD-nytt* i november 1983. Nackdelen var att alla dokument blev till ett slags papyrusrullar eftersom det var i rullad form som papper laddades i de avlånga och cirkulära lastpatronerna. På bilden är en okänd medarbetare i riksdagsförvaltningen på väg att skicka korrektur till Gotab. Fotografi av Peter de Ru, Riksdagsbibliotekets bildsamling.

i ett tidigare kapitel skrivit om pappersflödet i riksdagen, var det modest i jämförelse med rörpostens vinande. När avdelningar i förvaltningen fick skriva dagbok om sin vardag i riksdagshuset i personaltidning *Mitt i strömmen* (den bytte namn vid årsskiftet 1988/89), kunde det på tryckeritjänsten Gotab heta: "Onsdag. Utrikespolitisk debatt med början kl. 09.00. Ungefär en timme senare börjar passen ramla ner i rörposten. Idag kommer vi inte att hinna mycket annat."¹⁰⁶⁹ Och när riksdagens rörpost emellanåt figurerade i dagspressens spalter, ja då var det aldrig frågan om klagomål – utan tvärtom. När riksdagens lokalkommitté i slutet av 1980-talet började fundera på om lokalerna på Helgeandsholmen var funktionella, ja då framgick att ledamöter menade att 1983 års ombyggnation visserligen

Mediearkeologi i riksdagen – när vi år 2023 under arbetet med denna bok är på studiebesök på Helgeandsholmen visar det sig att flera rörpostterminaler fortfarande finns kvar i riksdagshuset. Lastpatronerna är nu förvisso tomma, men systemet fortsatt intakt. Vår ciceron på pekade att rörposten hade varit mycket omtyckt; den slutade att användas så sent som i januari 2019. Då Aeroposts rörpost installerades 1971 så var riksdagens akttransportsystem alltså i bruk under nästan ett halvt sekel.

tillgodosett ”byråkratins behov, till exempel hur dokument och rörpost skulle fungera, men däremot glömde arkitekterna de mänskliga behoven i miljön”.¹⁰⁷⁰ Med tanke på att detta kapitel behandlar automatisk databehandling och riksdagens successiva datorisering, så vill vi poängtera att rörposten inte sågs som ett gammalt medium. Även om det miljöpartiska språkröret Birger Schlaug vid mitten av 1990-talet lätt ironiskt kallade sitt nya elektroniska veckobrev för just rörpost, så kunde Riksdagens förvaltningskontor vid samma tidpunkt påpeka i sin årsredovisning att samtidigt som riksdagens ADB-enhet anordnat en hjälpstation för ledamöter som behövde hjälp med sina dataproblem, så hade en rad nya anslutningar av rörpost till regeringskansliet installerats under året.¹⁰⁷¹ Det ena kommunikationssystemet ersatte inte det andra, snarare lagrades de på varandra. När riksdagsledamöter fick tillgång till e-post, ja då expanderade samtidigt rörpostsystemet med allt flera stationer som knöt samman riksdagsförvaltningen.

Så vad hände då med riksdagens rörpost när verksamheten efter millennieskiftet alltmer digitaliserades? Ja, systemet förblev faktiskt på plats. Visserligen var rörposten då datastyrd via mjukvara. Men behovet av att transportera dokument var intakt, och antalet riksdagshandlingar minskade näppeligen. Det var heller inte något som telefaxmediet ändrade på, trots att det just var sändning av dokument som faxmeddelanden ofta användes till. Faktum är att rörposten även dök upp emellanåt i den politiska debatten. Det mest underhållande exemplet var från sommaren 2009, då riksdagen diskuterade riktlinjer för den borgerliga regeringens nya klimatpolitik. Inför denna debatt så hade moderaternas Sofia Arkelsten lite spotskt bjudit in vänsterpartisten Wiwi-Anne Johansson att medverka i alliansens offensiva miljöpolitik – via ett påskägg i rörposten. ”Jag är väldigt glad över [att] Johansson gillade påskägget”, påpekade Arkelsten i kammaren. ”Vi skickade det genom riksdagens rörpostsystem, så jag är glad att det kom fram. Det var fyllt med stora surskallar, som godiset heter.”¹⁰⁷²

Arbetsgruppen för ADB – under andra halvan av 1970-talet

Riksdagens informationsutredning, under ledning av den socialdemokratiska talmannen Henrik Allard (1911–1996), fick utstå en hel del spott och spe i pressens spalter. Uppdraget att åstadkomma en förbättrad och utåtriktad riksdagsinformation, ja det var som gjort för att häcklas. Volymerna med informationsutredningens samlade papper innehåller ironiska och sarkastiska presskommentarer *en masse*. Vad som emellertid inte klandrades var den referensgrupp för ADB-frågor som också ingick i utredningen. Med all sannolikhet berodde de på att analys och klarläggande av datatillämpningar i riksdagsarbetet var av en helt annan karaktär, och dessutom internt orienterade. Arbetsgruppen för ADB-frågor var också i viss mån fristående från informationsutredningen; den kom att fortsätta sitt arbete ända fram till 1979. En central person för arbetsgruppen var Karl-Erik Wahlström, till en början i rollen som inhyrd konsult från Statskontoret, och därefter (från 1976) som anställd avdelningsdirektör i riksdagsförvaltningen. Arbetsgruppen för ADB kom i huvudsak att ägna sig åt tre större frågekomplex när det gällde riksdagens databehandling. Om man, för det första, ville åstadkomma ett nytt informationssystem för riksdagen då borde det basera sig på automatiserad textproduktion av alla riksdagshandlingar. För

det andra var registerproduktion och datoriserad diarietföreläring av vikt. Och för det tredje, borde ett nytt system vara kapabelt att möjliggöra informationssökning via dataterminaler.¹⁰⁷³ Grundtanken var i princip densamma som presenterats av utredning om ADB i riksdagsarbetet försommaren 1970. Vägen framåt var helt enkelt att börja skriva alla riksdagshandlingar på en dator – vilket på sikt skulle vara till förmån för både riksdagsledamöter och administration.

Konsult Wahlström från Statskontoret arbetade intensivt; han gjorde studiebesök inom riksdagsförvaltningen, inklusive Gotab. I en promemoria hösten 1974 skissade han på en integrerad ADB-lösning, som antingen kunde basera sig på en egen dataanläggning i riksdagen, eller så var den förlagd hos något dataservicebolag, som exempelvis Datamaskincentralen för administrativ databehandling (DAFA). Fast Wahlström ville helst att riksdagen skulle ha sitt eget ADB-system. Han slog fast att första gången som ett dokument skapades ”i en för dator läsbar form”, så kunde det knappast ske någon annanstans än inom riksdagens väggar. Därför var det nödvändigt att införskaffa en datateknisk arsenal av ”hålkortsstansar, hålremsstansar, magnetbandinkodare, skrivmaskinsterminaler eller bildskärmsterminaler”. Allt rutinarbete med textproduktion inom riksdagen – som inte sällan ägde rum nästan dygnet runt – krävde också ”egen riksdagsdator (dubblerad)” som skulle stå ”till störningsfritt förfogande”. Kraven var många. Wahlström menade dock i sin promemoria att ett lokalbaserat ADB-system i riksdagen inte skulle vara något problem att konstruera. Det skulle möjligen bli dyrt. Fast vad han mest bekymrade sig för var personalens reaktion inför ändrade arbetsformer. Av den anledningen föreslog han att förvaltningen borde ”pröva en enkel ADB-modell för att få en fingervisning [om] ett mera utvecklat system skulle ha en chans att bli accepterat av berörda personer”.¹⁰⁷⁴

Vi har på olika ställen i den här boken påpekat att Sveriges riksdag var en medialt konservativ institution; det gick, i korthet, långsamt att implementera ny teknik. Bilden var densamma när det gällde automatisk databehandling. Vid mitten av 1970-talet hade det knappast undgått någon att ADB kunde rationalisera och effektivisera de flesta verksamheter. Men samtidigt gick det inte att installera ny medieteknik om riksdagens administrativa medarbetare inte tyckte det var mödan värt. Därtill: traditionens makt när det gällde framställning av riksdagstrycket var stor. Det gällde därför att agera övertygande. Hösten 1974 kontaktades därför ett flertal

datafirmor för att utröna om det gick att hyra en dator för en sorts test- och försöksverksamhet i riksdagen, i stil med den som arrangerats 1968. Bolaget Digital Equipment Corporation såg en affärsmöjlighet och nappade (fast man i vanliga fall inte hyrde ut sin utrustning).¹⁰⁷⁵ Arbetsgruppen för ADB diskuterade även med Gotab, vilket resulterade i en kravspecifikation för vad som på kanslisvenska kallades Utvecklingsprogrammet för övergång till ny teknik för riksdags- och departementstryck.¹⁰⁷⁶ Arbetsgruppen inspirerades också av det finländska företaget Typlan, som utvecklat ett system för datoriserad textproduktion från ax till limpa, vilket användes av tidningen *Vasabladet*. Eftersom Typlan meddelat att de kostnadsfritt kunde erbjuda sitt programpaket till försöksverksamhet i riksdagen (betalt skulle man säkerligen ta för annat), så reste arbetsgruppen till Finland för ett studiebesök. På *Vasabladets* redaktion blev Wahlström med kollegor imponerade av att både inskrivning, rättning, redigering och ombrytning av all tidningstext skedde via bildskärmsterminaler, inklusive automatisk typografering och fotosättning. När Wahlström samlade sina intryck i en rese-rapport senhösten 1974 så hade den något storögt och nästan rörande över sig: ”inskrivning via textskärmarnas tangentbord skedde [som] vid skrivmaskinskrift men det skrivna samlades upp visuellt på textskärmarna istället för på papper. [Artikeln] sändes [därefter] från textskärmen via ledningar till datorn för behandling”.¹⁰⁷⁷

När Wahlström i januari 1975 summerade ADB-gruppens arbete i en promemoria till riksdagens informationsutredning gick han pedagogiskt tillväga. Samtidigt rörde det sig om ett slags datalogiskt medie-PM där talmanskonferensen hade att ta ställning till hur information borde distribueras via flertalet medietekniker. När det gällde söksystem för informationsåtervinning, påpekade Wahlström, så var grundprincipen att man från en dataterminal (i riksdagshuset) skickade en förfrågan till en datacentral (som den vid DAFA). Därpå erhöll man ett svar efter några sekunder, antingen i utskriven form (via en skrivmaskinsterminal) eller som ”text på en tv-skärm (textskärmsterminal)”. Alla sådana frågeställningar skickades via det allmänna telefonnätet. Svaren kunde antingen bestå av hänvisningar (till en viss motion eller proposition) eller ”återge *all* aktuell information”. Men naturligtvis var ”datacentralens dator inget orakel”, påminde Wahlström. Dess möjligheter att ge svar på ställda frågor var alltid beroende av vilken information som ”lästs in i datorn och låtit lagra i dess minne, samt hur denna information där är organiserad”. När det gällde frågan om vilket

slags ADB-system som riksdagen borde införskaffa, återkom Wahlström till sin tidigare skiss om en dataanläggning som antingen var extern eller intern. På DAFA fanns det flera större IBM-datorer som man via textskärms-terminaler kunde koppla upp sig mot för frågeverksamhet. Ett problem med denna storskaliga datacentral var emellertid att det fanns tidsmässiga begränsningar för användning. Valde riksdagen istället att bygga upp en egen mindre datacentral, ja då var den av kostnadsskäl tvungen att baseras på en så kallad minidator (IBM-systemen var mycket dyra). Här var problemet att det inte fanns någon tillförlitlig programvara för informationsåtervinning via minidatorer, en sådan skulle riksdagen alltså behöva utveckla på egen hand. Fördelen med en minidator var förstås att ett sådant system alltid skulle stå till tjänst, det var enklare att sekretesskydda viss information och det skulle även kunna användas för annat än informationssökning.

Wahlström påminde emellertid informationsutredningens herrar att oberoende av alternativ så skulle någon sökfunktion värd namnet inte gå att konstruera i närtid. Nackdelen med bägge alternativen var nämligen att de var förenade med mycket stora kostnader för "informationsbankens uppbyggnad". För detta krävdes omfattande arbetskraft med "dataregistrering av de dokument (motioner, betänkanden, propositioner, protokoll)" vilka skulle matas in i databasen. För Wahlström framstod detta som den svåraste frågan som arbetsgruppen för ADB brottades med. Hur skulle man på bästa sätt förändra riksdagsförvaltningens organisation och komma bort från "det skrivmaskinsskrivna stadiet", där alla tangentnedslag var till ringa nytta för en framtida databas? Man borde helt enkelt, påpekade Wahlström, "byta ut skrivmaskinerna mot dataregistreringsmaskiner och på så vis erhålla användbara bidrag till informationsbanken i princip utan extra personalkostnad".¹⁰⁷⁸ Fast även om det var tekniskt möjligt, frågade han sig avslutningsvis: "kommer berörd skrivpersonal att utan svårighet kunna anpassa sig till en övergång från konventionella skrivmaskiner till någon form av dataregistreringsmaskiner?"

Det var bland annat denna frågeställning som riksdagsförvaltningen önskade att få svar på när man hösten 1975 hyrde en minidator från Digital. Det var informationsutredningen som fattade beslut om försöksverksamheten, och bland de ymnigt förekommande textunderlagen rådde inget tvivel om att Wahlströms idé med dataregistrering var den ledande tankefiguren. All text, hette det i en promemoria, "måste alstras på ett sådant

sätt att den maskinellt kan placeras i dataminnet”. För att det skulle vara tekniskt möjligt skulle administrationen arbeta med samma utrustning som på *Vasabladet*, det vill säga både textskärmar ”som gör texten synlig på ’tv-rutan’”, liksom med så kallade bandinkodare, ”en skrivmaskinsliknande apparat som via tangentnedslag alstrar text på ett kassettmagnetband istället för på papper”. Den senare tekniken blev sedermera bekant inom riksdagsförvaltningen under namnet *skrivautomat*, en apparat som närmast var att likna vid en rudimentär ordbehandlare.¹⁰⁷⁹

Idéhistorikern Johan Fredrikzon har i sin avhandling, *Kretslopp av data: miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker*, intresserat sig för testverksamheten med minidator i riksdagen hösten 1975. Med utgångspunkt i Statskontorets rapportserie menar Fredrikzon att dessa försök med Digitals inhyrda minidator främst handlade om ordbehandling, eller så kallad datorstödd textbehandling. Det stämmer på ett sätt. Men det är samtidigt uppenbart när man går igenom handlingarna från arbetsgruppen för ADB och Wahlströms utförliga promemior, att frågan var större än så. En övergång till dataregistreringsmaskiner skulle få betydande konsekvenser för nästan all verksamhet i riksdagsförvaltningen som ägnade sig åt att producera riksdagshandlingar. Försöken var i så måtto ett betydelsefullt första steg i datoriseringen av hela riksdagen.

Icke desto mindre lyfter Fredrikzon förtjänstfullt fram den centrala roll som Statskontoret spelade för implementeringen av ADB inom riksdag och statsförvaltning. ”I praktiken fungerade myndigheten under den här tiden som ett slags digitaliseringsmotor för Förvaltningssverige.” Han påpekar också att försöken med minidator i riksdagen 1975 innebar en hel del logistik, eftersom de organiserades på ett sådant sätt att alla apparater kånkades runt mellan kanslierna i förvaltningen: ”textskärm, skrivmaskin och bandinkodare användes växlingsvis i en månaderspass mellan de olika riksdagsutskotten som deltog”. Fredrikzon noterar också den speciella terminologi som användes; arbetet med skrivautomater kallades för att koda, vilken resulterade i magnetisk skrift. Studerade man processen mer ingående rörde det sig om ”en kedja som innehöll många tekniker och förflyttningar i en ständig förhandling mellan gamla och nya medier, brobyggen mellan standarder samt rikligt med manuella insatser i skarvarna”. För som med nästan all ADB var det lite sisådär med automatiken. Bland annat hade Digitals minidator och programvara svårt med att framställa vissa typografiska tecken. Behövdes exempelvis en hakparentes, ja då fick

"Skrivautomater, någonting för riksdagen?", undrade *RD-nytt* våren 1976 (nr 6). De var i princip identiska med en skrivmaskin med skärm, men en "helig princip i alla typer av skrivautomater är att man i samband med rättelsearbete inte skall behöva skriva om de textpartier som är felfria. Helst bör man även utan omskrift kunna flytta text från ett ställe till ett annat inom dokumentet [och rentav] kopiera in ett citat från något tidigare dokument". På fotografiet syns Karin Ryttere, mångårig chef för riksdagens centrala skrivbyrå. Riksdagsbibliotekets bildsamling.

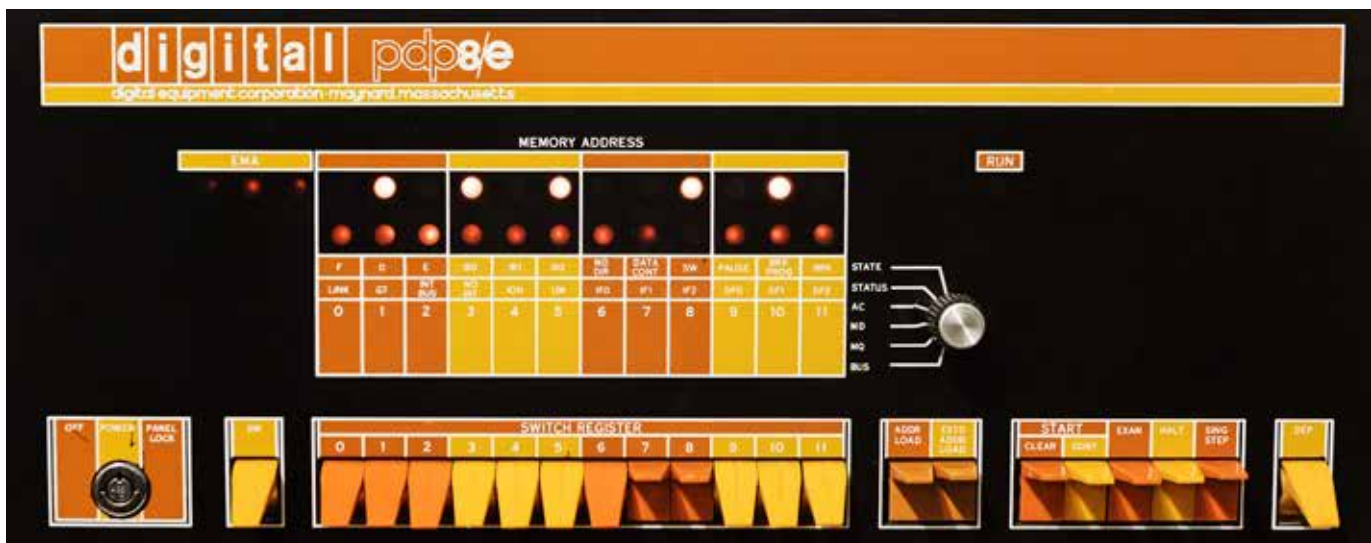
den manuellt klistras in på utskrifter. Och för "att minimera statisk elektricitet från personalen som kunde skada minidatorn, var man tvungen att lägga masonitskivor över heltäckningsmattorna i berörda delar av riksdagshuset".¹⁰⁸⁰

Försöksverksamheten med Digitals minidator avslutades nästan exakt vid den tidpunkt då talman Allard överlämnade riksdagens informationsutredning i november 1975. När det gällde ADB framhöll utredningen att riksdagen med nödvändighet behövde hålla sig informerad om utvecklingen på dataområdet. Wahlström hade också fått gehör för sina propåer om att ett framtida informationsbehandlingssystem skulle utgå från "en automatiserad dokumentframställningsprocess". Ändå var utredningen inte beredd att förorda att riksdagen skulle påbörja konstruktionen av ett informationssökningsystem. Likt (många gånger) tidigare borde man istället avvakta – och följa utvecklingen på området.¹⁰⁸¹ Man får förmoda att arbetsgruppen för ADB i allmänhet och Wahlström i synnerhet inte var speciellt nöjda med detta beslut. Viss irritation var också kännbar i den rapport som Statskontoret några månader senare lät publicera; riksdagen hade tveklöst behov av ADB i informationsarbetet. Men hur en sådan datorisering praktiskt skulle genomföras rådde det oenighet om. Vad man

De ser fortfarande moderna ut – dåtidens datahallar. Men när riksdagen 1977 kopplade upp sig mot DAFA (Data-maskincentralen för administrativ data-behandling) så var det via ett modem med en överföringskapacitet på endast tvåtusenfyrahundra baud – det vill säga, 2,4 kbps. All datahastighet är förvisso relativ; men nog gick det ganska långsamt. Fotografiet av Jan Stadling är taget i Riksförsäkringsverkets datahall i Sundsvall 1975. Sundsvalls museum.

Minidatorn PDP-8/e – "a general purpose computer – hade en estetiskt tilltalande panel. Det var denna typ av minidator som riksdagen hyrde av Digital Equipment Corporation till sin ADB-försöksverksamhet hösten 1975. Termen minidator var dock relativ; i början av 1970-talet marknadsfördes PDP-8/e som så liten att den gick att lyfta in i baksätet på en Volkswagen Bubbla (som trots allt var ganska stort).

var ense om var att införandet av ADB-teknik så lite som möjligt skulle påverka nuvarande arbetsrutiner. Något förvånande lät Statskontoret också meddela att det framöver var bäst om riksdagsförvaltningen själv tog över arbetet med att utreda hur datoriseringen skulle fortgå. Den skulle då bli enklare att genomföra i "samarbete med berörd riksdagspersonal". I rapporten framgick till sist att det också vore bra om en projektledare anställdes inom riksdagsförvaltningen med uppgift att leda det framtida utvecklingsarbetet med ADB; på så vis lyckades Wahlström skaffa ett nytt arbete åt sig själv.¹⁰⁸² Från och med våren 1976 bytte han arbetsgivare. I en kort programförklaring i *RD-nytt* en tid senare framhöll han själv att hans nya arbete var "en uppgift i jätteformat".¹⁰⁸³

Att så också blev fallet ger de svällande arkivvolymerna kring ADB-gruppen besked om (som verksamheten nu kallades). Här ska inte ordas om alla utredningar och promemorior under det sena 1970-talet. Wahlström (och kollegor) fortsatte under alla förhållanden arbetet med att undersöka hur riksdagen borde datoriseras längs två spår: dels handlade det om att införa skrivautomater i verksamheten, bland annat i utskottskansliernas arbete med betänkanden (så att de blev dataregistrerade), dels om ett samarbete med DAFA för att testa (och stimulera) informationssökning via terminal. Under våren 1977 korresponderade Wahlström med DAFA om att inrätta en fast teleförbindelse (mellan riksdagshuset och Lilla Essingen i Stockholm där DAFA huserade) för att nå statsförvaltningens register och databaser som fanns lagrade där.¹⁰⁸⁴ Hösten 1977 meddelade *RD-nytt* att alla medarbetare nu via en terminal kunde söka efter information i bland annat förvaltningsdomstolarnas diarium, rättsfallsreferat eller Justitiedepartementets diarium – där det ånyo kan noteras att det var rättsväsendet som låg i framkant när det gällde ADB. "Var och en av dessa databanker innehåller ett stort antal 'dokument'", påpekade *RD-nytt* lätt förnumstigt. "Vill man ha tag på ett eller flera dokument som behandlar en fråga man är intresserad av behöver man bara på skärmens tangentbord slå ner ett eller flera signifikanta ord som man förmodar de sökta dokumenten borde innehålla." Men, fortsatte *RD-nytt*, verkligt intressant för riksdagens ledamöter och administration skulle det först bli om det fanns dokument tillgängliga från den egna verksamheten. ADB-gruppen hade därför påbörjat ett arbete hos DAFA med att "lagra några 'ärgångar' riksdagsdokument", dessutom var ambitionen att installera flera terminalskärmar i riksdagshuset – en enda räckte förstås inte så långt.¹⁰⁸⁵

Om ADB-gruppen försökte uppmuntra riksdagsledamöter och administrationen i husen invid Sergels torg att bekanta sig med och dra nytta av informationssökning via nätverk, så arbetade man också oförtrutet vidare med att datorisera framställningen av riksdagstrycket. I maj 1977 infann sig till exempel ett tjugotal personer i riksdagen – från förvaltningen, DAFA, Statskontoret, Gotab och Justitiedepartementet – för en konferens i ärendet. Den hade nog viss betydelse och status eftersom direktör Eric Lindström (1917–1985), chef för hela riksdagsförvaltningen, inledningstalade. Han hade nu tagit över ordförandeskapet i ADB-gruppen, en indikation på att riksdagens datorisering inte var bortglömd. Och trodde nu någon att försöken med en egen mini-riksdagsdator lagts på is, så stämde det inte heller. För hösten 1977 hade Wahlström fiskat upp en ny kontakt, nu med det svenska bolaget Industri-matematik, som passande nog utvecklat ett system för informationsåtervinning, Fact Finder. Huvudargumentet för att använda ett minidatorsystem och Fact Finder var att uppkopplingen till DAFA inte kunde tillgodose det ”klart uttalade behovet av sökningsmöjligheter dygnet runt”, där det förblev oklart huruvida det var något som riksdagens ledamöter efterfrågat.¹⁰⁸⁶

Riksdagsförvaltningens samarbete med Industri-matematik rann emellertid ut i sanden, samtidigt turnerades frågan om ADB i statsförvaltningen i andra fora, bland annat i ett välmatat nummer av *Administrations-tema: tidskrift för administrativ rationalisering och utveckling* som publicerades vid samma tidpunkt vintern 1978. ”Har datorn funnit sin plats?”, frågade sig chefredaktören Lena Östman. Ett problem som riksdag och regering kämpade med var kvaliteten på de beslutsunderlag som politiker hade att tillgå när det gällde datateknik inom statsförvaltningen. Det var därför angeläget att diskutera hur sådana underlag skapades, samt vad de borde innehålla. På regeringens initiativ, framhöll Östman, försökte statsförvaltningen att utveckla metoder för att mer enhetligt dokumentera ADB-utredningar. Politikens svårigheter att ta ställning i olika sakfrågor ”handlade ytterst om formerna för svensk statsförvaltning”. ADB kunde vid en första anblick se ut som ett oskyldigt hjälpmedel – men tekniken var också styrande, och kanske än mer *formande*.

”Vilka problem är det [då] man skönjer?”, frågade sig Östman. *Administrations-tema* fokuserade mest på Statskontorets ADB-verksamhet med dess storskaliga upphandling, systemutveckling och kostnadskontroll. Statskontoret var då sedan mer än tio år samordnare av alla datainköp inom svenska

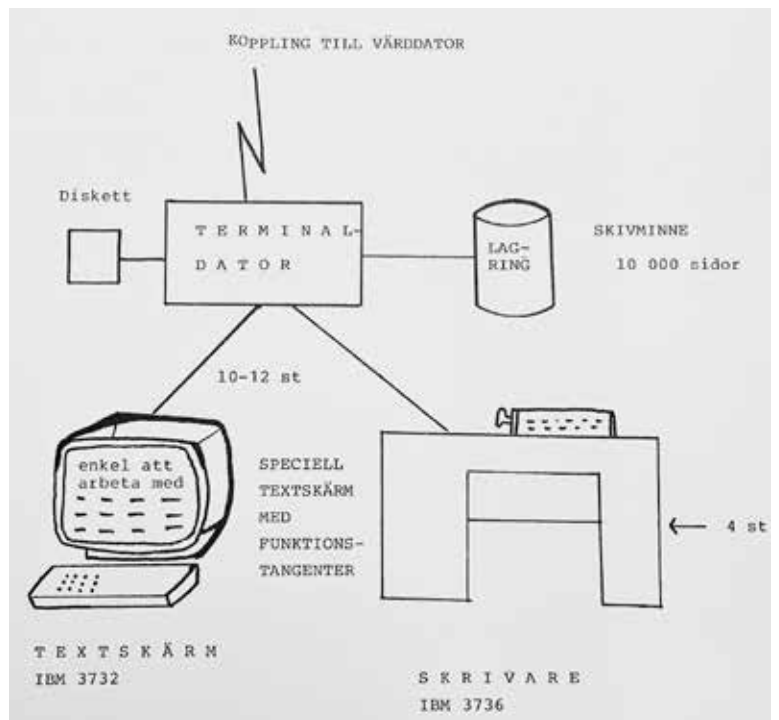
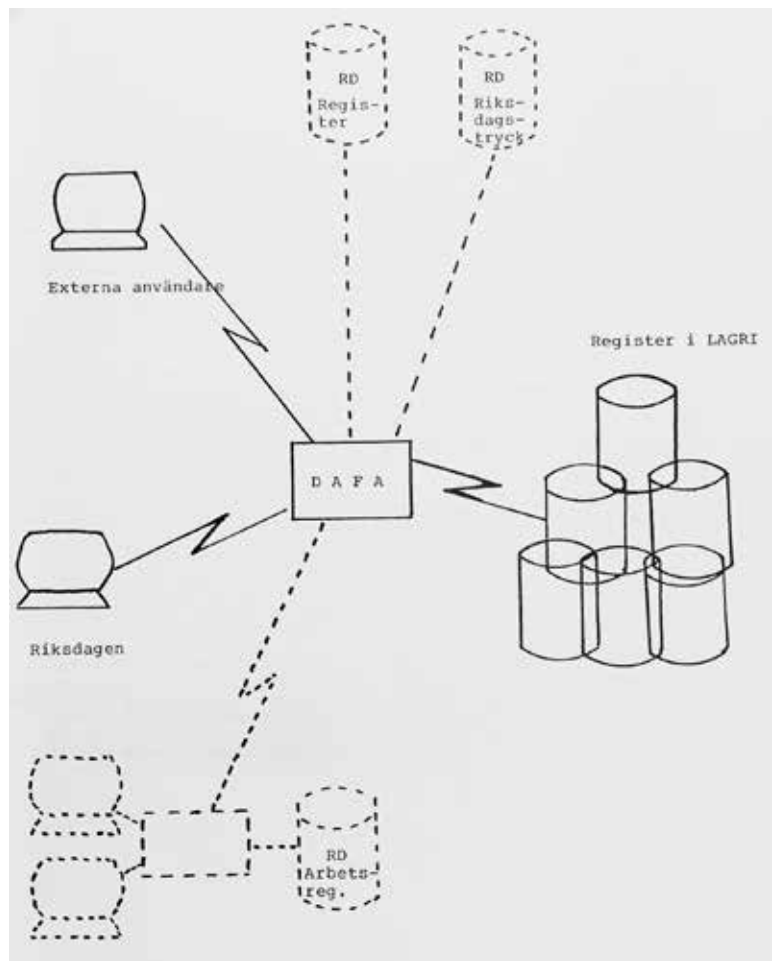
staten. Årligen genomförde myndigheten omkring trehundra datarelaterade affärer, varav femtiotalet var så omfattande att de krävde regeringens godkännande. Statskontoret var (fortsatt) ”Europas största dataupphandlare alla kategorier”. Samtidigt hette det i en annan artikel i *Administrations-tema*, att centralisering ofta resulterat i alltför omfattande ADB-projekt, vilka inte sällan blivit dyra och besvärliga att styra och överblicka. ”Ge politikerna en chans: slå sönder de stora projekten!”, menade systemvetaren Olli Aronsson i ett polemiskt inlägg. Han kom också med en rad tips; ett handlade om att beskriva vilka resultat man ville att ett ADB-system skulle leverera, ”i hela projektförloppet [och så] konkret att det är möjligt att tidsberäkna aktiviteterna” – vilket inte varit fallet inom riksdagsförvaltningen. Tidskriften gjorde till sist en redovisning av en riksdagsenkät om tidens viktigaste datapolitiska frågor. De borgerliga partierna oroade sig mest för integritetsfrågor, socialdemokraterna för datateknikens effekter på sysselsättningen. Vänsterpartiet kommunisterna menade att datatekniken gick storfinansens ärenden, och ”storfinansens har kontroll över utvecklingen” – det var trots allt sjuttital.¹⁰⁸⁷

Tidskriften *Administrations-tema* publicerades mellan 1974 och 1983 – det var Statskontoret som gav ut den. Att det i spalterna fanns gott om kritik av ansvarig utgivare säger något om tidsandan. Men kanske än mer om Statskontorets unika position när det gällde ADB. Man upphandlade och köpte in utrustning, installerade och utvecklade teknik – samt diskuterade densamma i sin egen tidskrift. Ett statligt monopol (om något). I temanumret om ADB stod inget om riksdagsförvaltningens relation till Statskontoret, däremot figurerade en rad politiker och beslutsfattare. Regeringskansliet hade att koordinera arbetet med hela fjorton utredningar om ADB-frågor på åtta olika departement; de flesta på Ekonomi- och Justitiedepartementet. I det senare fallet rörde det sig bland annat om utveckling av den databas som rättsväsendet byggt upp alltsedan slutet av 1960-talet – nu kallad för LAGRI – ett textbehandlingssystem med vissa sökfunktioner, där även ADB-gruppen inom riksdagsförvaltningen deltog under våren 1978.¹⁰⁸⁸ Tanken var att använda LAGRI för att göra data ur riksdagens sakregister tillgängliga. Fast viktigare för ADB-gruppen var att tjänstemän i förvaltningen skaffat sig terminalvana.

Även om riksdagsledamöter uttalat sig om datapolitiska frågor i *Administrations-tema*, så var intresset bland dem svalt när det gällde vilken roll som datorer skulle spela för riksdagsarbetet. Om folkpartister i mitten av

1960-talet återkommande motionerat om att nyttja ADB i riksdagen, så väcktes det faktiskt under 1970-talet inte en enda motion i ärendet. Det är något förbryllande. Men antagligen förhöll det sig så att förvaltningen tog över frågan om datorisering av riksdagen – med benäget bistånd från några intresserade ledamöter. Fast de verkar inte varit så många. Trots att ADB-gruppen hade ett råd med parlamentariker, så fick man lägga tid på att inhämta synpunkter från riksdagsledamöter och fånga upp kommande behov, detta enligt en promemoria från vårvintern 1978. Sådan information var av vikt, inte minst som riktlinjer för kommande söksystem i riksdagen ”men också till önskemål beträffande den framtida utvecklingen av LAGRI”.¹⁰⁸⁹

Vi håller det för sannolikt att denna brist på intresse och återkoppling – liksom kanhända viss avoghet bland riksdagens administrativa personal – var anledning till att ADB-gruppen i maj 1978 tog hjälp av konsulter från IBM för att genomföra (ännu) en datastudie. Målsättningen var nu att ”fastställa de texthanteringsrutiner inom riksdagen där man med maskinella hjälpmedel kan uppnå höjd effektivitet och sänkta kostnader samt föreslå hur detta skall uppnås”, som det hette i en offert.¹⁰⁹⁰ IBM lämnade in sin rapport i slutet av 1978 – vid samma tidpunkt som ADB-gruppen höll på att avveckla sig själv – åtminstone i den konstellation som varit verksam sedan 1974.¹⁰⁹¹ Fast i den slutrapport, Textproduktion och informationsåtervinning, som färdigställdes i början av 1979 framkom egentligen ingenting som inte tidigare sagts – och det i väldigt många utredningar, promemorior och rapporter. Det ansågs vara av vikt att fortsätta arbetet med automatiserad textproduktion med hjälp av skrivautomater i riksdagen, samt att utveckla ett datorbaserat söksystem för dessa handlingar. Ur ett medicarkivariskt perspektiv var det mest anmärkningsvärda med slutrapporten att den var författad just på en skrivautomat.¹⁰⁹² Att ADB-gruppen stod och stampade och inte rörde sig framåt framgick också i *RD-nytt* där ordförande Lindström intervjuades. Under den tvetydiga rubriken, ”Datorernas intåg i riksdagshuset ...”, fick förvaltningsdirektören påminna om att datoriseringen trots allt var på gång: ”vi har grunden lagd för riksdagens eget datorbaserade system”. Det lät inte helt övertygande. *RD-nytt* ställde därför frågan om det fanns några andra exempel på datorisering: ”Ja, LIBRIS måste förstås nämnas”, påpekade Lindström, utan att riktigt inse att denna databas hade lite att göra med riksdagen. Strängt taget inget alls. Men under våren, tillade han, ja då kommer ”vi också att ordna med

ADB-gruppens slutrapport, Textproduktion och informationsåtervinning, från februari 1979 innehöll inte mycket nytt – men åtminstone ett par stiliga kopplings-scheman för hur skrivautomater i riksdagshuset kunde ansluta sig via en terminaldator till både DAFA och LAGRI.

demonstrationer för utskotten, kammarkansliet och andra intresserade om hur sökning i praktiken går till”.¹⁰⁹³

Några månader senare, i juni 1979, skickade förvaltningsdirektör Lindström ett personligt brev till alla ledamöter i ADB-gruppen. Vårens enorma arbetsbelastning i riksdagen hade mer eller mindre drabbat samtliga anställda, tillstod han. Det hade inte funnits tid att samråda om och förankra slutrapporten som det var tänkt hos berörda personalgrupper. Och nu hade sommaren kommit med semestrar och kompensationsledigheter som omöjliggjorde en sådan dialog. Men framför allt var Lindströms brev närmast svartsynt; han var rejält besviken över den totala likgiltigheten för ADB som både riksdagsledamöter och förvaltning uppvisade. ”Intresset för ADB-frågorna synes vara i det närmast obefintligt.” De demonstrationer som Karl-Erik Wahlström genomfört i ADB-gruppens regi hade bara lockat en handfull personer – och knappt någon av de folkvalda: två från partikanslierna, en riksdagsledamot, ”och ingen från utskottskanslierna”. Mot bakgrund av detta såg sig Lindström tvungen att meddela ADB-gruppen att han var nödgad att föreslå riksdagens direktion att uppskjuta de förslag som presenterats i slutrapporten. Detta ”till dess förutsättningar – praktiskt och psykologiskt – skapats för dess genomförande, dock högst ett år”.¹⁰⁹⁴

Att backa in i framtiden

– om skrivautomater och ADB-stöd

Att förvaltningsdirektör Eric Lindström i slutet av maj 1980 – på ett möte med en (nyformerad) ADB-grupp, nästan ett år efter sitt modstulna brev – till sist beslutade om att genomföra den utlovade försöksverksamheten med textbehandling och informationssökning ”i enlighet med skisserna i rapporten”, ja det antyder att datafrågorna i riksdagen inte direkt hade högsta prioritet.¹⁰⁹⁵ Noterbart i sammanhanget var verbet försöka. Den nya ADB-gruppen hade nu delat upp verksamheten i en gruppering med den närmast defaitistiska beteckningen: Utredningen beträffande *förutsättningar för försöksverksamhet* med ADB-stödda rutiner (vår kursiv). Därtill hade det bildats en skrivautomatgrupp.¹⁰⁹⁶ Ur de bevarade arkivhandlingarna framträder bilden av att ADB-gruppen fått allt svårare att behålla kontrollen över datafrågorna inom Riksdagens förvaltningskontor (från denna tidpunkt ofta förkortat som RFK). Visserligen ingick nu fyra folkvalda som ledamöter i gruppen, men både den administrativa enheten vid RFK liksom

A. Flödesschema vid registrering av proposition

0. Inkommer till upplysningstjänsten
1. Redigering (manuella noteringar)
2. Indexering - klassificering, (manuella noteringar)
3. Registrering av nr och datum, rubrik och kläm - görs genom stansning av hållemsa vid upplysningstjänsten
4. Hållemsan lämnas till Karl-Erik W eller medarbetare hos honom
5. Hållemsan skickas till DAFA
6. Körs under natten hos DAFA
7. Utskrift på datalista (kvitto på vad som har registrerats) går tillbaka till riksdagen (ADB-verksamheten)
8. Korrigering av utskriften (felrättning) görs hos upplysningstjänsten (ev får man hjälp av korrekturläsare på tryckerienheten)
9. Ny DAFA-omgång om så behövs
10. Kvittot på den definitiva registeruppgiften behålls som arbetsmaterial inom upplysningstjänsten
11. Upplysningstjänsten följer löpande upp vad som händer med propositionen; remiss till utskott, kammarbehandling etc
12. En gång årligen lämnas ett sättband av föregående års registeruppgifter till tryckeri (Liber) för tryckning
13. Liber tar fram korrektur
14. Trycklov lämnas när det sista korrekturet är godkänt

Vid överläggningar kring riksdagens ADB-verksamhet i början av 1980 togs det fram ett flödesschema för en hypotetisk proposition. Registrering av data skedde då fortsatt på så kallade hållemsor – vilka skickades till DAFA för inläsning. Hållemsor var en vanlig metod att lagra binär data; remsorna på bilden är något äldre (1972), men kommer från bolaget Digital Equipment Corporation som riksdagen samarbetade med både på 1970- och 1980-talet. Att just ordet *korektur* i den sista punkten i flödesschemat var felstavat – ja, det var förstås förargligt. Fotografi av Peter Häll, Tekniska museet.

upplysningstjänsten hade intressen i frågan. På ett möte i januari 1980 om den framtida ADB-verksamheten inom förvaltningen skissades det till exempel på ett flödesschema för hur en proposition skulle behandlas – ett slags steg-för-steg-förfarande som påminde om de pappersflöden vi tidigare behandlat. I underlaget framgick också att riksdagsförvaltningen strävade efter en tydligare arbetsfördelning mellan riksdagens upplysningstjänst och vad som fortsatt svävande kallades för ADB-verksamheten. Kring den senare fanns det ännu ingen organisation alls. Ett annat exempel var Justitiedepartementets agerande, där datoriseringsfrågorna drevs i betydligt snabbare takt.¹⁰⁹⁷

Om införandet av ADB gick i sakta mak, så var det bättre styrfart på skrivautomatgruppen. Med all sannolikhet berodde det på att det inte var så stor förändring att byta skrivmaskin mot en skärmterminal. För att göra beräkningar av hur mycket skrivmaskin som det skrevs i riksdagsförvaltningen skickade skrivautomatgruppen ut en enkät till de olika utskottskanslierna för att få kläm på omfattningen av knattret. Man gick noggrant tillväga; uppgifter skulle rapporteras per dag med exakta tidsangivelserna kring ”hur lång tid som används för utskriftsarbete” – det var en närmast tayloristisk tidsstudie. Undersökningen var tänkt som underlag om skrivautomater skulle införas (eller inte). Skrivautomatgruppen gjorde också studiebesök i förvaltningen för att se närmare på rutiner och erfarenheter av datorstödd textbehandling. Eftersom tongångarna var positiva beslutade gruppen att genomföra en utvidgad försöksverksamhet hösten 1980 med syfte att studera personalens inställning till den nya tekniken, tidsvinster (eller förluster), samt möjligheten att skicka texter direkt till tryckeri för automatisk sättning – vilket i linje med tidigare utredningar skulle vara den stora fördelen med att datorisera skrivverksamheten.¹⁰⁹⁸

När dessa försök sedermera utvärderades så framgick att det funnits en del problem med skrivautomaternas teknik och den utrustning som använts. Ett annat bryderi var att arbetsbelastningen varierade: ibland fanns det väldigt mycket att skriva, och emellanåt ”perioder nästan helt utan skrivuppgifter”.¹⁰⁹⁹ Det var bland annat den centrala skrivbyrån på riksdagsförvaltningen som utrustats med skrivautomater. Enligt riksdagens egen historik var den ”bemannad av idel snabbskrivande kvinnor”.¹¹⁰⁰ Chefen för skrivbyrån, Karin Ryttere (1924–2013), önskade sig därför flera skrivautomater än de två som byrån nu förfogade över. Med fler automater skulle takten med datorproducerade dokument öka; frågan blev emellertid

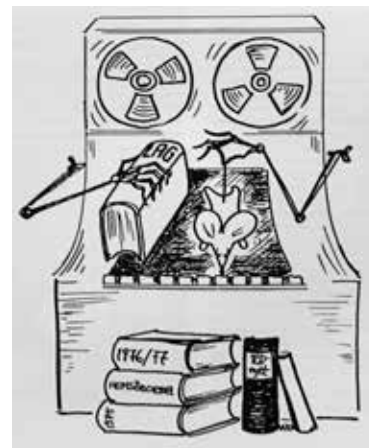
bordlagd.¹¹⁰¹ Under alla förhållanden hade skrivautomatarbetet hos Rytta-
re vid skrivbyrån fungerat över förväntat. Men allt var inte frid och fröjd.
För i personaltidningen *RD-nytt* började det nu dyka upp artiklar som
varnade för den tilltagande datoriseringen av riksdagsförvaltningen utifrån
ett arbetsmiljöperspektiv. Om hotet från datorerna i början av 1970-talet
handlat om integritet, var det mot slutet av decenniet deras avhumanise-
rande effekter som oroade. Skrivautomater – på gott och ont, var en tids-
typisk rubrik i *RD-nytt*. Att datorer innebar effektivisering och rationalise-
ringsvinster för Riksdagens förvaltningskontor var uppenbart; ”fördelarna
är många för arbetsgivarna, men är de det för oss?” Undersökningar visade
att de som arbetade framför terminaler hade högre halt av stresshormoner
i blodet än annan kontorspersonal, påpekade *RD-nytt*. Man kunde också få
problem med synen; därför hade man rätt att kräva terminalglasögon av
arbetsgivaren. Och längre än två timmar, ja det skulle ingen behöva arbeta
vid en sådan där skrivautomat.¹¹⁰²

Det finns något nästan tragikomiskt över det faktum att när aktörer som
riksdagens skrivbyrå äntligen började att få upp takten med att dataprodu-
cera riksdagshandlingar, ja då dök en facklig diskurs upp som försökte att
stävja arbetet. Vid samma tidpunkt som Ryttares önskade flera skrivauto-
mater, så ställde medlemmar i Statstjänstemannaförbundet upp en rad krav
för arbete med skrivautomater. För om syftet uttryckligen var att rationa-
lisera och effektivisera arbetet, ja då gällde förstås medbestämmandelagen.
”Att introducera skrivautomater [får] inte leda till ökad isolering i arbetet,
ökad specialisering eller utarmning av arbetet”, hette det bland annat.¹¹⁰³
Vad som också bidrog till att spåda på en sorts latent misstro kring datori-
seringen var återflytten till Helgeandsholmen; den skulle ”påskynda en
utveckling mot dokumentproduktion som är databaserad och sker med
telekommunikation”, påpekade *RD-nytt* våren 1981. Visserligen kunde det
innebära fördelar. Men all teknik borde med nödvändighet ”anpassas efter
våra möjligheter och behov”.¹¹⁰⁴ Vi förmodar att ADB-gruppen kände sig
tvungen att bemöta dessa invändningar. För i nästa nummer av *RD-nytt*
publicerades en längre text som redogjorde för det senaste årets försöks-
verksamhet med skrivautomaterna. Erfarenheterna av denna initiala dato-
risering – med två skrivautomater var på skatte- och finansutskotten, lik-
som lika många (eller snarare få) på skrivbyrån – var visserligen blandade,
tillstod ADB-gruppen. Tekniska problem med driftstörningar hörde hit,
samt ”bristande erfarenheter [i] frågor om arbetsmiljö”. Samtidigt hade

försöksverksamheten varit lyckad eftersom två utskott ”i princip producerat sina betänkanden med hjälp av automaterna [vilka] därpå via tråd (telefon) överförts till tryckerierna där de mer eller mindre automatiskt satts”. Det kvarstod emellertid vissa frågetecken, såsom den ojämna arbetsfördelningen där skrivautomater ställvis var oanvända under vissa perioder. Statskontoret, som gjort en mindre utvärdering av försöken, förordade därför en ”försiktig fortsättning”.¹¹⁰⁵

Att Statskontoret försommaren 1981 menade att den avvaktande (och sparsamma) hållning visavi ADB som länge varit rådande i riksdagen fortsatt borde gälla är minst sagt egendomligt. 1981 hade riksdagen sedan femton år ägnat sig åt olika former av försöksverksamhet med ADB. Någon reell satsning på datateknik hade aldrig gjorts; det fanns därför inte ens konturerna till en organisation av ADB i en enhet (eller motsvarande). Riksdagens personalstyrka uppgick i början av 1980-talet till nästan trehundra fasta anställda, samt förstås 349 riksdagsledamöter – nästan sjuhundra medarbetare hade sex ordbehandlare till sitt förfogande. I den här boken har det framgått att det länge var snålt tilltaget med både telefoner och skrivmaskiner i riksdagen; datorer utgjorde inget undantag. Riksdagens och riksdagsförvaltningens hantering av datafrågor och implementeringen av ADB gick i snigelfart under det långa 1970-talet.

Fast att något inte stod rätt till när det gällde riksdagens datorisering hade vid denna tidpunkt inte gått somliga ledamöter förbi. I januari 1981 påpekade folkpartisterna Bonnie Bernström och Karin Ahrlund (1931–2019) i en motion att det var beklagligt hur lite pengar som lagts på datateknik i Sveriges riksdag; ”en alltför blygsam satsning från riksdagens sida [hade därför inte heller] avkastat särskilt påtagliga resultat”. Man kan därtill notera att språkbruket ändrat karaktär; istället för ADB gällde frågan nu användning av *datateknik*. Men det var ånyo folkpartister som drev på. Motionens huvudpoäng var bristen på adekvata informationssökningssystem, vilka satte hämsko på riksdagsledamöter. ”För politiskt arbete är ju snabb tillgång till information [om] riksdags- [eller] regeringsärendens innehåll, tidigare behandling och dagsläge mycket angeläget. Möjlighet att i skilda frågor få tillgång till uppgifter från andra databaser [får] bedömas vara värdefullt”, påpekade motionärerna. Och det gällde inte enbart förhållanden i Sverige, numera finns förutsättningar att få access även till ”olika internationella dokumentationscentraler. [Att] manuellt leta sig fram till motsvarande uppgifter är mycket tidsödande och i många fall helt

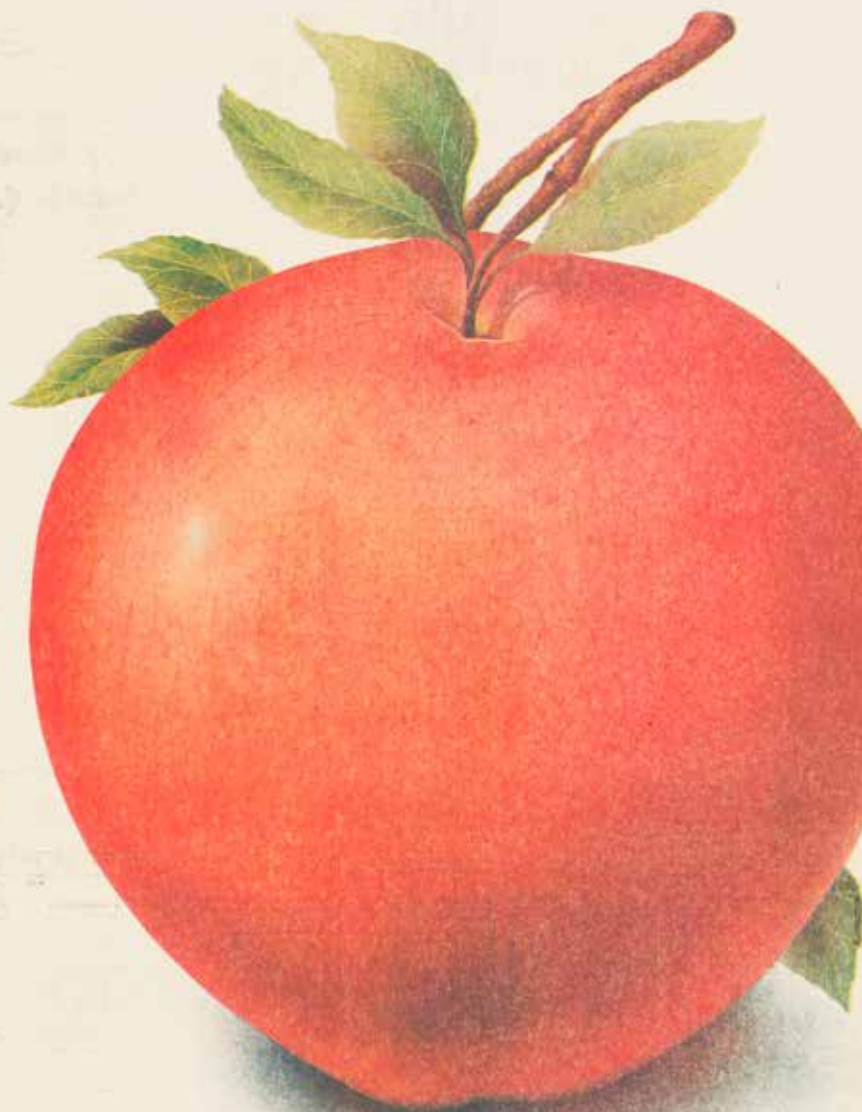

Denna bild återkom i *RD-nytt* i skarven mellan 1970- och 1980-talet vid flera tillfällen som illustration av en skrivautomat. Vad musen hade med saken att göra är oklart; men att lagboken kunde digitaliseras via automat (för att nu använda en senare term), liksom *RD-nytt* och Strindbergs *Hemsöborna*, det var mer logiskt.

ogörligt”. Med tanke på att Bernström och Ahrland var folkpartister – och att landet vid denna tid styrdes av den borgerliga regeringen Fälldin II – så var motionen nog främst riktad mot Riksdagens förvaltningskontor. Kritiken var visserligen inlindad. Men motionärerna undrade ändå varför riksdagens upplysningstjänst inte lagt medel på datatekniska resurser istället för på ”fortsatt personell utbyggnad”. De frågade sig också varför förvaltningens arbete med de databaserade registren till riksdagstrycket kraftigt försenats. Det hade heller inte undgått dem att andra länder ”hunnit mycket långt i den komplicerade uppgiften att överföra parlamentsmaterial till data”: varför gick det så trögt i Sverige? Naturligtvis var motionärerna medvetna om ADB-gruppens enträgna arbete. De ville därför understryka betydelsen av att verksamheten framöver bedrevs ”med stor skyndsamhet och att de erfarenheter som vunnits på andra håll inom statsförvaltningen tas till vara”. Bernström och Ahrland avslutade sin motion med ett frågebatteri, där de mest väsentliga hade bäring på deras egen verksamhet som riksdagsledamöter: ”Hur skall ett effektivt diariesystem läggas upp för riksdagsärenden? ... Vilka skall förses med terminaler som möjliggör informationssökning även i departementens system? ... Hur skall tillgängligheten till andra databaser ordnas och på vilka villkor?”¹¹⁰⁶

På ett sätt var folkpartisterna Bernströms och Ahrlands motion 1981 om användning av datateknik i riksdagsarbetet ett slags brandfackla – även om den till sitt innehåll inte var speciellt eldfängd. På ett annat sätt var den en påminnelse om att vissa folkvalda var allt annat än nöjda och belåtna med hur förvaltningen hanterat datoriseringsfrågorna. Konstitutionsutskottet tog ett halvår på sig att besvara folkpartisternas motion. I utlåtandet noterades att tillgång till snabb information var viktigt för allt politiskt arbete. Men därpå ägnade sig utskottet mest åt alla tidigare utredningar och försöksverksamheter, samt att framhålla att förvaltningsstyrelsen faktiskt tilldelats trehundrausen kronor för det fortsatta ADB-arbete – vilket i realiteten var en struntsumma. Utskottet framhöll (ånyo) att ADB-frågor (inte datateknik) måste utredas i ett *samlad sammanhang* – där just dessa två ord återkom inte mindre än sex gånger i slutklämmen av betänkandet. Utskottet avsåg motionen; de elva frågor som motionärerna fört fram borde emellertid beaktas av förvaltningsstyrelsen och dess ADB-grupp.¹¹⁰⁷

Men så blev sannolikt inte fallet. För strax efter det att konstitutionsutskottet fattat sitt beslut, hade (ytterligare) en utredning tagit vid som skulle sätta sin prägel på riksdagens fortsatta ADB-arbete. Inför återflytten

Äpplet som inte slutade växa.

Äpplet. Symbolen för kunskap. Men också symbolen för ett av Amerikas mest framgångsrika datorföretag, Apple Computer Inc. Det är ingen tillfällighet att företaget fick just det namnet.

Historien om Apple är en perfekt beskrivning av "den amerikanska drömmen". Det började 1975 med två killars enorma intresse för datorer. Stora drömmar och lite pengar. För att få råd med sin hobby började de sälja den dator de själva utvecklat.

Det var äppelkärnan som nu fem år senare vuxit till ett stort vackert äpple.

Och Apple fortsätter att växa i en allt hårdare konkurrens från de stora datajättarna som mer och mer börjar intressera sig för mikrodatormarknaden. Trots detta har Apple nått otroliga framgångar i USA.

Nu har Apple valt att satsa på Europa, vilket gör att vi också här i Sverige kommer att kunna dra nytta av Apple's stora kunskande beträffande både maskinvara

och programvara.

Vad beror då framgången på? Som vanligt när det gäller framgångar beror det på en genialt lättarbetad och tillförlitlig maskin, Apple II. Och ett kvalitets-tänkande när det gäller anpassade program.

Den amerikanska tidskriften Creative Computing skriver tex att "även om du endast avser att köra programmet VisiCalc är en Apple-investering vettig!"

Nu undrar du förstås vad VisiCalc är. Det är ett verktyg för dig som sliter med produktkalkyler, som har jobbiga offertberäkningar, som ofta behöver följa upp och ändra din budget eller som har andra beräkningar där du behöver sitta i dagar med papper, penna och miniräknare.

Med VisiCalc blir datorns bildskärm en mycket stor "anteckningsyta". På den kan text, siffror eller formler skrivas in.

Finessen är att datorn "minns" alla de formler och beräkningar som skrivits

in och som förekommit under arbetsgång. Så om du ändrar ett värde som du tidigare skrivit in, korregerar VisiCalc i samma ögonblick alla andra värden som är relaterade till det ändrade värdet.

Då förstår du säkert vilka tidsbesparingar Apple med VisiCalc kan göra åt dig.

Investera i en Apple med VisiCalc och du investerar i din egen tid.

JAG VILL VETA MER...

☐ om Apple maskinvara ☐ om speciellt VisiCalc

☐ Om Apple programvara

Namn: _____

Företag: _____

Adress: _____

Postnr/Adr: _____

Telefon: _____

GYLLING Gylling System Elektronik AB Enckesgatan 10, 141 81, Bromma.
08-66 00 98 (4 linor)

apple computer

I början av 1980-talet var Sveriges riksdag fortsatt skeptisk till både datorer och så kallade skrivautomater. I efterhand framstår denna avvaktande hållning som något underlig, för det var ju precis vid denna tidpunkt som persondatorn gradvis förändrade synen på datorer som arbetsredskap. Annonsen för Apple II i DN i december 1980 (9/12) var en av de första som bolaget publicerades i svensk dagspress. Ett år senare introducerade IBM sin första *personal computer* (IBM PC model 5150) – en dator som snart sålde i miljonupplagor.

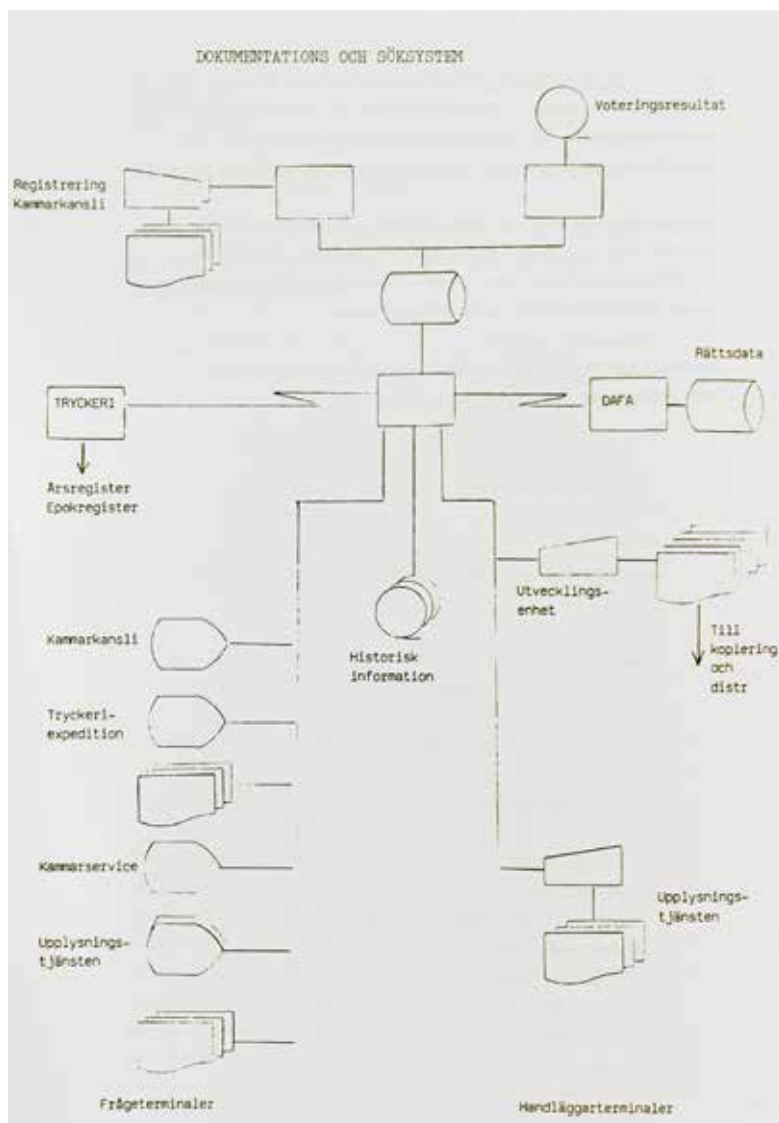
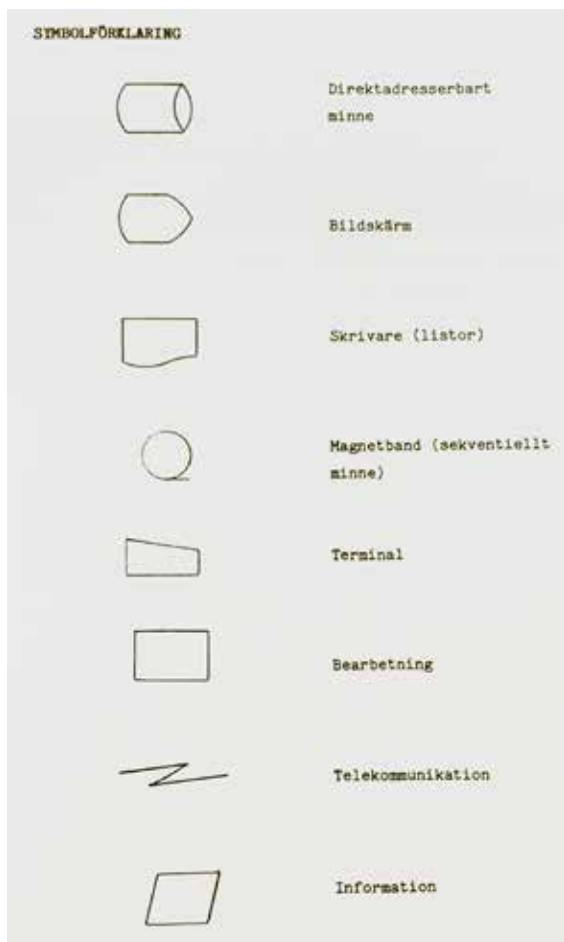

till Helgeandsholmen fattade styrelsen för Riksdagens förvaltningskontor beslut om att grundligt utreda hur Riksdagsförvaltningen borde omorganiseras. Datoriseringsfrågorna ansågs härvidlag vara så omfattande att den så kallade RFK-utredningen tillsatte en separat projektgrupp för register och ADB-frågor. Protokollen från (den tidigare) ADB-gruppen blev därför under andra halvan av 1981 allt glesare – för att till sist upphöra. RFK-utredningen tog helt enkelt över alla riksdagens datafrågor från och med 1982. Arkivets pappersspår, dess *paper trail* från arbetsgruppen för ADB upphörde. Bland de allra sista dokumenten återfanns några rapporter från arbetsmarknadsutskottets försök att kombinera arbete med traditionella skrivmaskiner och ordbehandlare – med fortsatt skepsis mot den då allt annat än nya datatekniken. Det var rentav tveksamt om man borde byta ut de välfungerande skrivmaskinerna, framhöll utskottet. ”En modern ordbehandlingsutrustning måste i de flesta fall utnyttjas till uppemot 60 procent för att investeringen ska vara lönsam”, kunde det heta.¹¹⁰⁸ Det var som om riksdagen backade in i framtiden.

Sommaren 1983 presenterade så RFK-utredningens projektgrupp för datafrågor sin förstudie, *ADB-stöd inom riksdagsförvaltningen*. Med benäget bistånd från Statskontoret var det en grundlig rapport på nästan tvåhundra sidor. Förstudien hade kartlagt både ärenderutiner, aktivitets- och informationsflöden, samt hur ADB borde nyttjas för att underlätta riksdagens verksamheter. Genom intervjuer med riksdagsledamöter och personal vid

partikanslierna samt medarbetare inom förvaltningen framkom att vad som främst efterfrågades var ett slags allomfattande ADB-system som gav åtkomst till aktuell information om riksdagens arbete. Rapporten redovisade därtill den ADB-verksamhet som genomförts i flera försöksomgångar, vilken varit förenad ”med ett antal olika problem”, samt brist på samordning. Riksdagens ADB-stöd borde därför framöver samlas på ett ställe inom organisationen. Ett centraliserat och gemensamt datasystem förordades, i linje med Statskontorets övergripande syn på ADB. Förstudien ägnade därtill ett helt kapitel åt riksdagens sex skrivautomater. Förslaget var att sådana successivt skulle införas i hela riksdagsförvaltningen under en femårsperiod. 1988 borde det därför enligt rapporten finnas 28 skrivautomater. Men eftersom införandet av skrivautomater mött visst motstånd, så gällde det att ”öka personalens acceptans för den nya tekniken”. Riksdagen var inte särdeles datamogen.¹¹⁰⁹

När förstudien *ADB-stöd inom riksdagsförvaltningen* publicerades 1983 hade det gått nästan tjugo år sedan folkpartisten Sven Nyman motionerade om datamaskiner i riksdagsarbetet. I betänkandet om den motionen hade bankoutskottet påpekat att databehandling i framtiden kunde bli av betydelse för riksdagen – men först borde frågan utredas. Och det hade man sannerligen gjort. Beroende lite på hur man räknar så hade riksdagsförvaltningen under en tjugofemårsperiod sammanställt tre större ADB-utredningar, och åtminstone fyra mindre. Statskontoret hade haft sitt finger med i de flesta av dem, och så var nu också fallet beträffande RFK-utredningens ADB-studie. Även om Fredrikzon framhållit att Statskontoret utgjorde ett slags digitaliseringsmotor för svensk statsförvaltning, så hackade den emellanåt betänkligt. De stora och sammanhållande datasystem som förordades passade riksdagen illa, speciellt var det besvärligt med den ständigt återkommande tropen kring samordning. Systemepoken med sina stora dataanläggningar gjorde också Statskontorets expertis blind för de förändringar inom dataområdet som blev alltmer påtagliga i början av 1980-talet. I en senare historik om riksdagens datastöd, så påpekade Carl-Gerhard Ulfhielm att förstudien 1983 var både okänslig, gjorde flera felbedömningar och var närmast inkompetent i vissa avseenden. Rapporten innehöll inte heller något nytt ”utan byggde på dittillsvarande mer eller mindre misslyckad verksamhet”. Det gällde inte minst synen på skrivautomater, vilka förstudien symptomatiskt nog inte kallade för ordbehandlare. Mellan raderna i Ulfhielms beska kritik framgick att Statskontorets inblandning gjorde att

Man kan inte ens med god vilja hävda att riksdagsförvaltningen datoriserade sin verksamhet med framgång före mitten av 1980-talet. Men rapporter och utredningar om densamma fanns det desto fler av – inte sällan med hypotetiska skisser av hur de tänkta, framtida datasystemen skulle se ut. Illustrationerna ovan ingick i förstudien *ADB-stöd inom riksdagsförvaltningen* (1983).

RFK-utredningens ADB-studie inte alls noterade den datoriseringsprocess med billiga PC-maskiner som tog sin början just vid denna tidpunkt.

Sarkastiskt påpekade Ulfhielm att i den ”prognos som presenterades i rapporten skulle riksdagen år 1988 ha 28 ordbehandlare i drift (man kunde väl ha jämnat ut talet till 30 kan tyckas). År 1988 hade riksdagen över 300 datoriserade arbetsplatser i drift”.¹¹¹⁰ Vi ska tillstå att Ulfhielm talade i egen sak. Det var nämligen han själv som framöver, i egenskap av chef för riksdagsförvaltningens ADB-verksamhet, fick fart på densamma. Samtidigt väckte förstudien *ADB-stöd inom riksdagsförvaltningen* från 1983 frågor kring vad det ständiga utredandet egentligen hade för syfte. Å den ena sidan bidrog dessa otaliga rapporter och underlag till att kartlägga behoven av datastöd i riksdagen. Å den andra sidan gav de inte upphov till speciellt många konkreta åtgärder – och än mindre praktisk verksamhet. Uppföljning förefaller varit närmast obefintlig. Liksom med mycket annan medie- och teknikverksamhet i riksdagen tog det därför årtal (för att inte säga decennier) att implementera nya lösningar. När det gällde ADB var det tveklöst också så att eftersom datoriseringen skulle komma att påverka stora delar av förvaltningen så ville riksdagen inte göra några felsteg. En stramt hållen budget bidrog också till att några ADB-satsningar värda namnet inte genomfördes.

Det märkliga var att riksdagen på samma gång fattade mängder av beslut som gällde datorisering av andra samhällssektorer för mycket stora summor pengar. Fast även här tilltog kritiken i styrka under det sena 1970-talet mot de storskaliga datasystem som Statskontoret förordade. ”Maktkamp om datorer”, var en tidstypisk rubrik. Inköp och användning av datorer inom statliga verk och myndigheter hade lett till upprepade kollisioner mellan Statskontoret och Riksrevisionsverket, lät *Dagens Nyheter* meddela vintern 1978.¹¹¹¹ Bägge myndigheterna tillhörde samma departement, varför den folktopartistiske budgetministern Ingemar Mundebo (1930–2018) flera gånger måst medla. Samma år genomförde DN en granskning av statens miljon-slukande datasystem. Även här figurerade Statskontoret i skottgluggen med sina stora datasystem med tidstypiska akronymer: SLÖR (Statligt löneuträkningsystem), RAFA (Rationalisering av den allmänna försäkringens administration), eller kronofogdens REX-system. Frågan hade nu också en tydlig politisk slagsida; även under en borgerlig regering, menade moderaternas dataexpert Anders Wijkman, så hotade statens datasystem medborgarna. Därtill var det alltför få riksdagsledamöter som satt sig in i

Riksdag och regering fattade under 1970-talet allt fler beslut om allt större datasystem – som Statskontoret hade att utföra. I en reportageserie i DN hösten 1978 framgick att de inte alltid var speciellt omtyckta. Statskontorets stort upplagda dataprojekt gick också i otakt med tiden, inte minst efter det att persondatorer började introduceras under 1980-talets början. Att ADB-stödet i riksdagen själv länge var eftersatt – ja, även det var faktiskt åtminstone delvis Statskontorets fel.

Rex och Slör är två datasystem som inte är populära hos dem som tvingas använda sig av dem. Men systemen införs ändå. Riksdagen har heller inte haft insyn eller möjlighet att fatta något beslut.

DN synar statens miljonlukande datasystem

Rex är rikskattemyndighetens datasystem för inkomster. Nyligen har man en 50 miljoner kronor lagt ner på systemet som till det är tänkt att ersätta alla skattemyndigheter — nästan en miljon.

Libris, ett bibliotekssystem som ska ersätta de statliga bibliotekerna. Utvecklingskostnad uppskattad till 45 — 50 miljoner. Systemet ska tillåta att man kan hitta böcker på 20 sekunder.

Slör är ett lönsamhetsregister som ska användas av alla statliga myndigheter. Har kostat mer än 80 miljoner kronor och varken staten eller kommunerna har fått se resultatet.

Stuock är ett system som ska hjälpa till att införa ett nytt system. Att systemet och detta har varit ett misslyckande. Kostnad för systemet är 100 miljoner kronor. Det har varit ett misslyckande.

RSV är ett system som ska hjälpa till att införa ett nytt system. Att systemet och detta har varit ett misslyckande. Kostnad för systemet är 100 miljoner kronor. Det har varit ett misslyckande.

AF-systemet är AMS-datasystem som ska ersätta alla inkomster. Nyligen har man en 50 miljoner kronor lagt ner på systemet som till det är tänkt att ersätta alla skattemyndigheter — nästan en miljon.

RAFA är ett system som ska hjälpa till att införa ett nytt system. Att systemet och detta har varit ett misslyckande. Kostnad för systemet är 100 miljoner kronor. Det har varit ett misslyckande.

Så myglades Rex undan riksdagen

Mot sin vilja håller kronologin på att införa ett datasystem. Genom ett internt beslut gick kommandementet förbi riksdagen och tvingade på Stockholms kronofogdar det så kallade Rexsystemet. Det har hittills kostat mer än 50 miljoner kronor. Nästan en miljon skuldsatta svenskar kommer att vara registrerade när Rexsystemet är fullt utbyggt.

För tre år sedan började en statlig utredning fundera över ett datasystem för landets kronofogdar. Det första förslaget lämnades till regeringen 1985. Där stod att man ville använda data för bokföring och bokföring av skulder och fordringar.

Förslaget kritiserades både av flera riksdagspartier och av flera riksdagspartier. Individerna om de skuldsatta skulle inte kunna hålla tillräckligt säkerhet och det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Förslaget kritiserades både av flera riksdagspartier och av flera riksdagspartier. Individerna om de skuldsatta skulle inte kunna hålla tillräckligt säkerhet och det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Förslaget kritiserades både av flera riksdagspartier och av flera riksdagspartier. Individerna om de skuldsatta skulle inte kunna hålla tillräckligt säkerhet och det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

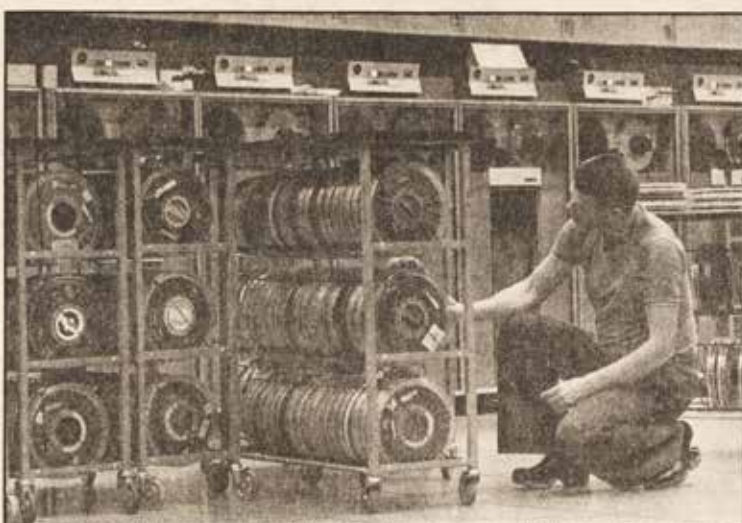
Inget beslut

I april var utredningskommissionen upp i 28 miljoner kronor och driftkostnaderna i 10 miljoner kronor.

Modell utredningen pågick startades förbi i Söderstrands läsa. Några beslut att data skulle införas från kronofogdarna. Flera fortfarande inte. Men 1987 beslut riksdagen att införa data om datasystem skulle gå.

Rikskattemyndigheten hade 1987 förväntat arbetet med Rexsystemet. I november sändes en lista med verket en rapport till kommandementet om förslaget. Där var man halva systemet och där heter det.

"I Rex kommer arbetsplaneringen att underlättas". "Rex ger en bättre arbetsplanering och arbetsplanering."

På statliga Datas datacentral i Stockholm körs Slör-systemet. Där skall snart alla myndigheters personal få sina löner utbetalade. Men maktkampen om det omtvistade systemet är inte slut.

"Rex medför en effektivisering av bokföring av skuldsatta."

"Rex medför bättre bokföring av skuldsatta, löner och skulder."

I samarbete med statens kronofogdar har man ett datacentraliserat system. Systemet skulle införa en centraliserad databas för alla skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Ett system som ingen vill ha

En av de mest kritiserade statliga datasystemen är det som kallas SLÖR (Statligt Löner-Bokföringssystem). Enligt planerna skall systemet införas på alla statliga myndigheter och verk. SLÖR är statskontorets största dataprojekt och sysselsätter ett 30-tal personer.

Lönsbokföringssystemet tillhör de tidiga datorsystemen. Både privata företag och statliga myndigheter har haft svårt att införa systemet. Det har varit ett misslyckande. Det har varit ett misslyckande. Det har varit ett misslyckande.

SLÖR är ett lönsbokföringssystem som ska användas av alla statliga myndigheter. Har kostat mer än 80 miljoner kronor och varken staten eller kommunerna har fått se resultatet.

Dyrare

Utvecklingskostnaderna för SLÖR (inkl. PAI) uppskattas till 100 miljoner kronor. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

RIIS är ett informations- och statistiskt system som ska användas av alla statliga myndigheter. Har kostat mer än 80 miljoner kronor och varken staten eller kommunerna har fått se resultatet.

Kräkligt

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta. Det skulle innebära en ökad risk för skuldsatta.

Text: Peter Mathsson och Monika Olsson
Foto: Sven Erik Spjberg

”datoriseringen och dess konsekvenser ... – Vi är väl bara fem, sex stycken”, påpekade Wijkman.¹¹¹²

När förstudien *ADB-stöd inom riksdagsförvaltningen* behandlades i riksdagens förvaltningsstyrelse hösten 1983 så beslutades att en parlamentarisk kommitté skulle tillsättas för det fortsatta arbetet med att datorisera Helgeandsholmen. Riksdagens ADB-kommitté som den kallade sig – och ja, det var nu helt omöjligt att hålla reda på, eller för den delen reda ut det exakta antalet snarlika kommittéer – mönstrade bland andra Carl-Gerhard Ulfhielm som sekreterare.¹¹¹³ I sin historik om riksdagens datastöd påpekade han att den nya ADB-kommittén trotsade den bleka förstudien. Den beslutade sig för ”att börja om från början” med fokus på hur data-teknik skulle komma till nytta inom riksdagsförvaltningen.¹¹¹⁴ Allra främst handlade det om att introducera personalen i riksdagshuset för de möjligheter som persondatorer innebar. Så anordnade Ulfhielm våren 1984 riksdagens dataveckor där medarbetare vid ett flertal PC-maskiner fick pröva på både ordbehandling, kalkyleringsprogram och dataspel: ”Bli vän med datorn – spela flipper”, som *RD-nytt* påpekade. Det är viktigt att ledamöter och tjänstemän praktiskt ska få pröva på hur det känns att sitta framför en dataskärm, framhöll Ulfhielm i personaltidningen. Somliga, såsom den rätt så hårdföre kommunisten Jörn Svensson (1936–2021), tyckte det var busenkelt att hantera en PC; framför skärmen uppvisade han ”djup koncentration parad med pojktigt leklynne”. Andra såsom moderaten (och överläkaren) Gunnar Biörk (1916–1996) – som av en händelse råkade gå förbi de uppställda persondatorerna utanför ledamöternas handbibliotek – menade ”att han inte någonsin hade för avsikt att lära sig detta med datorer”.¹¹¹⁵

ADB-kommittén muterade tankemässigt under hösten 1984 bort från de stora system (à la Statskontoret) som tidigare präglat alla riksdagsutredningar kring hur datoriseringen borde genomföras. I rollen som ny projektledare drev Ulfhielm istället igenom att riksdagsförvaltningen skulle köpa in ett kommersiellt datasystem från någon av de stora amerikanska databolagen som dominerade marknaden. Det nya systemet skulle tillgodose tre önskemål: (1.) förenkla arbetet i riksdagen med all typ av textproduktion; (2.) införandet av ett söksystem med en lösning på hur innehåll skulle matas in och lagras; (3.) underlätta arbetet med den dagliga planeringen av riksdagens verksamheter. Ulfhielm såg också till att öppna ett eget datarum i riksdagen där alla som önskade kunde arbeta med ordbehandling, eller söka i de databaser som riksdagen var uppkopplad mot.

”ADB på marsch in i riksdagen”, som *RD-nytt* sammanfattade den raska utvecklingen.¹¹¹⁶ En genomarbetad kravspecifikation – med den uppförande titeln: Riksdagens informationssystem – antydde ett nytänkande. Enligt Ulfhielm blev den framgent något av en *bestseller* inom svensk statsförvaltning, efterfrågad av många myndigheter, kommuner och landsting. Med utgångspunkt i denna specifikation gav Riksdagens förvaltningskontor senhösten 1984 grönt ljus för att påbörja en upphandling; en tid därefter gick en offertförfrågan ut till ett fyrtiotal dataföretag verksamma på den svenska marknaden.¹¹¹⁷

Riksdagen goes Digital All-In-1

”Ska vi gynna svenska företag eller köpa utländska datorer?”, frågade sig *Administrations-tema* i ett temanummer om den svenska dataindustrin vintern 1980. Regeringen hade flera gånger utnyttjat möjligheten att göra avsteg från Statskontorets förslag på datainköp av industripolitiska skäl, hette det vidare. Det innebar då förstås att konkurrens om kontrakt sattes ur spel. I åter andra sammanhang hade regeringen givit Statskontoret ett tydligt riktat uppdrag att förhandla med en specifikt utsedd leverantör, även det naturligtvis föga marknadsmässigt. Så hade bolaget Datasaab exempelvis tilldelats ett kontrakt att leverera ett stort antal bildskärmar till Arbetsmarknadsstyrelsens nya datasystem, påpekade tidskriften. I en annan artikel kunde man läsa att svenska staten därför inte sällan utgjorde ett slags eftertraktad trampolin; ”stora statliga datorköp kan fungera som språngbräda för dataföretag som vill komma in på marknaden”. Som vi påpekat tidigare var Statskontoret i regel en förespråkare av stora, omfattande datasystem. Fast vägledande för upphandlingar var i princip alltid prisbild och effektiviseringspotential. Det hade gjort att staten ofta placerade ADB-beställningar hos utländska bolag – detta i motsats, påpekade tidskriften, till andra länder som gärna försökte att gynna det egna landets dataindustri. *Administrations-tema* var som sagt en tidskrift som gavs ut av Statskontoret. Likväl frågade den sig huruvida staten framgent tydligare borde slå vakt om den svenska dataindustrin. Inköp av datasystem till en myndighet – eller en verksamhet som Sveriges riksdag – kunde mycket väl betraktas som en sorts stödinsats för nationella databolag. Fast var de då konkurrenskraftiga? Eller som det hette i en annan artikel om den nationella databranschen: ”Är vi redan ohjälpligt på efterkälken?” Sent omsider

börjar det gå upp för riksdagens beslutsfattare att datorproduktion var en nyckelindustri som hade sina egna spelregler. ”Den arbetar på en marknad som saknar såväl nationella som geografiska gränser.”¹¹¹⁸

I boken *Maktens maskiner* görs påpekandet att flera nyckelpersoner, när det gällde att datorisera svensk statsförvaltning, hade erfarenheter av att arbeta på amerikanska databolag. De utgjorde ett slags dataspecialister som ”kunde överföra erfarenheter från en samhällssektor till en annan”. Sådana dataspecialister var ofta rörliga på arbetsmarknaden; de gick ”fram och tillbaka mellan leverantör och beställare flera gånger”.¹¹¹⁹ Sveriges riksdag saknade nästan helt den typen av personal; där fanns före mitten av 1980-talet mycket få dataspecialister med erfarenheter av arbete på exempelvis IBM. Riksdagen var ingen datoranvändande organisation, ibland hyrdes datakonsulter in – men i regel för kortare tidsperioder. Att ”riksdagsorganisationens datamognad [var] låg, för att inte säga obefintlig” (för att ånyo citera Ulfhielm), var i så måtto en effekt av att riksdagsförvaltningen i ringa omfattning interagerat med marknadens ledande databolag. Detta förändrades emellertid 1985 när Digital Equipment AB tog hem upphandlingen av riksdagens informationssystem, en order värd tolv miljoner kronor. Efter två decennier av utredande var det den första rejäla satsningen som riksdagen gjorde på att datorisera sig själv.

Riksdagen hade (som vi påtalat) tio år tidigare samarbetat med Digital. Sedan dess hade företaget vuxit i takt med den snabbt expanderande data-branschen. När samarbetet med riksdagen inleddes hade Digital faktiskt nästan sjuhundra svenska medarbetare. Företaget grundades 1957 av Ken Olsen, utbildad ingenjör från MIT. Digital Equipment Corporation – ofta kallat DEC i USA och Digital i Sverige – blev under 1960-talet tongivande i utvecklingen av minidatorer. 1965 lanserades minidatorn PDP-8, en av de allra första massproducerade datamaskinerna (som i en senare modell hyrdes av riksdagen). Bolagets utveckling av minidatorer leddes av Gordon Bell (1934–2024), emellanåt omnämnd som ”the father of the minicomputer”. Digital var också pionjär när det gällde kommunikation mellan datorer över lokala nätverk; ett dotterbolag etablerades i Sverige 1967. Något år efter det att riksdagen valde Digital som leverantör hade bolaget nästan hundratusen anställda i femtiotalet länder. I branschtidningen *Computer Sweden* – den svenska motsvarigheten till *Computerworld* – figurerade Digital därför flitigt. En kritik som emellanåt framfördes var att deras hård- och mjukvara inte var kompatibla med andra produkter. I arkiv-

Också i ett mindre land som Sverige hade Digital Equipment AB hela 365 anställda år 1983. Och vid mitten av 1980-talet – ja, då hade den siffran nästan fördubblats. Kungliga biblioteket.

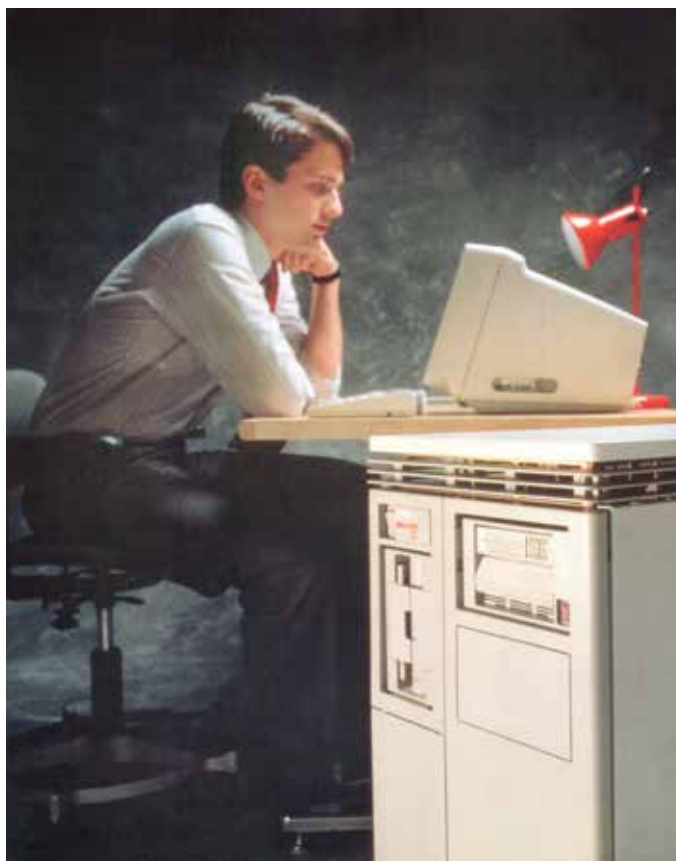
materialet kring riksdagens affärsrelation till Digital finns dock inte några spår av sådana invändningar. Icke desto mindre var det företagsfilosofin att sälja produkter som *DEC-only* eller *DEC-centric* som gjorde att bolaget mot slutet av 1980-talet började att tappa marknadsandelar.

Att introduktionen av ny datateknik i riksdagen var efterlängtat råder det emellertid inga tvivel om. ”Departementen behöver verkligen ny teknik”, påpekade *Computer Sweden* i en braskande rubrik våren 1985. Utrikesdepartementets ”lite ålderdomliga organisation skulle må bra av mer datorisering”, påpekade en tjänsteman. Och då låg UD ändå i framkant av utvecklingen jämfört med andra departement. På UD användes text- och diariesystemet Wang, medan Justitiedepartementet nyttjade textbehandlingssystemet Wordplex; ytterligare system fanns på Finans-, Bostads-, och Industridepartementen.¹¹²⁰ Någon samordning förekom uppenbarligen inte. Regeringskansliet meddelade att även statsminister Olof Palme använde sig av Wang och deras ordbehandlingssystem Alliance. I en artikel i *Computer Sweden* framgick att statsministern främst behövde stöd för talskrivande. Skrivs det några större tal, så kan de nu användas ”som underlag för flera andra tal och då passar ju en dator mycket bra som verktyg”, påpekades det från statsrådsberedningen. Fast att helt gå över till datorisering av talskrivande var inte aktuellt, för helt kunde man ju inte förlita sig på datatekniken. ”Det är väl tveksamt om vi kommer att lagra

talen någon längre tid i datorn, men det finns ju annars tillgängliga i tryckt form.”¹¹²¹

Utsagor som denna ger en indikation på svårigheterna som ADB-kommittén och Ulfhjelm hade att brottas med – även vid mitten av 1980-talet gjorde det analoga trycket och skrivmaskinerna motstånd. I tvåkammarriksdagen hade man länge skrivit med gåspenna och bläckhorn, därefter med ett fåtal skrivmaskiner. Genom inrättandet av den centrala skrivbyrå under 1950-talet införskaffade riksdagen skrivmaskiner, vilka sedan mitten av 1970-talet fått konkurrens av (först) skrivautomater (och sedan) ordbehandlare. Som vi påpekat försökte avdelningsdirektör Karl-Erik Wahlström i Arbetsgruppen för ADB-frågor 1975 att förmå riksdagsförvaltningen att komma bort från det skrivmaskinsskrivna stadiet, och byta ut mekanik mot dataregistrering.¹¹²² Nu anno 1985 skulle så äntligen bli fallet, och i riksdagsförvaltningens egen historik beskrevs det som att ADB var ”ett revolutionerande verktyg [med möjligheten] att fånga all information vid källan”. I samma tillbakablick hette det vidare att det varit Carl-Gerhard Ulfhjelm som gjort skillnad; ”äran för den lyckade ADB-introduktionen tillfaller ADB-chefen”.¹¹²³

Inom svensk teknikhistorisk forskning är det mer eller mindre vedertaget att kalla 1960-talet för ADB-årtiondet. ”Den administrativa databehandlingen slog nu på allvar igenom i både näringsliv och offentlig verksamhet”, hävdar till exempel Lars Ilshammar i sin avhandling. Även statsvetaren Mats Bäck menade i sin bok, *Datorisering och datapolitik* att man kunde sätta likhetstecken mellan sextioalet och ADB.¹¹²⁴ Men exemplet Sveriges riksdag visar att så inte alltid var fallet – i riksdagen var det tveklöst åttiotalet som var ADB-årtiondet. Och då handlade det inte ens om decenniets första halva, utan fastmer om den andra. Det rörde sig alltså om en något senkommen datarevolution. I personaltidningen *RD-nytt* publicerades från och med 1985 en strid ström av artiklar om automatiserad databehandling: ”Var lugn – ADB betyder utveckling”; snart utkommer ett ”litet informationsblad, ’ADB -nytt’”; ”Vår idé med ADB” – hette det lite putslustigt 1986 i ett helt temanummer om ADB – eller, ”Nytt om ADB”, så sent som i början av 1988.¹¹²⁵ Automatisk databehandling var och innebar många saker, men den var obestridligen inte ny när 1990-talet närmade sig. Det var också uppenbart i kammarens debatter där riksdagsledamöter nu istället talade om informationsteknologi, med den nya akronymen IT.

I ett prospekt från Digital vid mitten av 1980-talet försökte bolaget sälja in sin nya dator MicroVax 11. Det var sådana datamaskiner som riksdagen införskaffade 1985. Kostnaden för två MicroVax 11 uppgick till sjuhundrafemtio tusen kronor; för centraldatorn Vax750 fick riksdagen betala sexhundratusen kronor. Den totala kostnaden som Digital fakturerade (på tolv miljoner kronor) motsvarar drygt trettio miljoner kronor i dagens penningvärde.

Det lätt paradoxala är därför att ledamöter och riksdagsförvaltning under andra halvan av 1980-talet inte riktigt talade samma språk. Visserligen hade ADB-kommittén kallat sin kravspecifikation för ett *informations-system*. Men söker man på snarlika begrepp i Riksdagsdebatter.se så sjönk antalet inlägg om ADB i kammaren drastiskt efter 1987, och ersattes av den nya termen informationsteknologi. På samma gång påminner den sena introduktionen av ADB i riksdagen att mediehistorien inte alltid utvecklas kronologiskt från ett medium till ett annat – gåspenna, skrivmaskin, persondator. Även om vi emellanåt i den här boken tenderat att resonera om riksdagens mediehistoria utifrån sådana premisser, så vill vi understryka att medier och mediebruk från det förflutna ofta levde kvar längre än man vid en första anblick kunde tro. Samtidigt tog det tid innan nya medier etablerade sig (såsom datorer i riksdagen). Trögheten kring implementeringen av datateknik i riksdagen är därför ett utmärkt exempel på kulturteoretikern Raymond Williams (1921–1988) idé om att mediekulturer ofta samtidigt rymmer både dominanta, framflytande och kvardröjande element.¹¹²⁶ Den

framflyttande kategorin (som onekligen hade det besvärligt i riksdagen) tog, enligt Williams, hänsyn till att nya medieteknologier, praktiker, meningar, värderingar och erfarenheter ständigt skapas. Men att de också hölls tillbaka av dominanta medielösningar, eller snarare praktiker kring dessa (såsom användandet av skrivmaskiner) vilka hindrade övergången till den nya datatekniken. I riksdagens fall tenderade dessutom dominanta medieformer att bli (milt talat) kvardröjande. Fast det rörde sig också om ett slags medial tröghet, där medieutvecklingen helt enkelt hade olika hastighet – ADB-årtiondet inträffade helt enkelt sent i riksdagen i jämförelse med andra samhällssektorer.

I det knappt tjugo sidor långa texthäfte, *Datastödet i riksdagen*, som Ulfhielm publicerade 2005, återfinns en detaljerad berättelse kring hur Digital tog hem sin riksdagsorder. I slutfasen av riksdagens utvärdering våren 1985 var det två andra amerikanska bolag som konkurrerade med Digital, Wang från Massachusetts och det Texasbaserade Datapoint. De installerade ambitiösa minisystem och hade personal på plats i riksdagen under hela utvärderingsperioden. "Digital levererade en ordbehandlare", påpekade Ulfhielm, "sedan hände ingenting". När bolaget påmindes om riksdagens krav på provinstallation – som också syftade till att höja kunskapsnivån kring nya dataprodukter bland ledamöter och i förvaltningen – så vaknade Digital. Helt plötsligt välldes det in utrustning, programvaror, nätverk och support. Digital fick bäst betyg. Bolagets system baserades (till en början) på hårdvara i form av minidatorer (Microvax 11) och en centraldator (VAX750), samt trettiofem terminaler (VT220) sammankopplade i ett lokalt nätverk, vilket också omfattade tiotalet laserskrivare. Mjukvaran bestod av textdatabashanteraren TRIP, som möjliggjorde fritextsökning i stora textdatabaser (med det successivt ökade riksdagstrycket), ett operativsystem, samt "kontors- och informationssystemet All-In-1".¹¹²⁷ Alla dessa program utgjordes av proprietär mjukvara, som vid mitten av 1980-talet var standard. De var alltså inte kompatibla med annan mjukvara. Digital levererade både hård- och mjukvara; riksdagens datasystem var med andra ord i allra högsta grad *DEC-centric*. Detsamma gällde de lösningar som Wang och Datapoint erbjöd. I en tid av ökad kompatibilitet mellan hård- och mjukvara, där vilket program som helst snart kunde köras på vilken persondator som helst, höll alla dessa bolag fast vid sina egna lösningar; både Wang och Datapoint gick därför i konkurs några få år senare. Den del av Digitals informationssystem som var mest framåtblickande var

det lokala nätverket, ethernet, som möjliggjorde kommunikation via kabel med hög överföringshastighet. Ethernet hade konstruerats av kontorsföretaget Xerox Corporation, delvis i samarbete med Digital och mikroprocessortillverkaren Intel. Under 1990-talet blev ethernet global standard för datakommunikation inom lokala datornät.

I Riksdagens förvaltningskontors arkiv finns dessvärre mycket lite information bevarad kring upphandlingen av Digitals datasystem. Vad som sparats är ett par avtal, och viss korrespondens mellan Ulfhielm och företaget. Noterbart är att den systemassistans som Digital erbjöd var strikt inriktad på företagets produkter, detta i form av en tydlig amerikansk produkt- och varumärkesorientering. Under hösten 1985 erbjöds ledamöter och riksdagens tjänstemän att gå kursen *DECstart*, en sorts allmän introduktion till Digitals produkter och kontorssystemet All-In-1, som det då fanns en (delvis) svensk version av. Att terminalerna hette *DECmate* förvånar inte.¹¹²⁸ Under alla förhållanden kan det konstateras att riksdagen valt ett datasystem som kontrollerades av Digital. I *RD-nytt* dök det därför upp frågor såsom: vad händer om maskinerna går sönder? Eller om datorerna läser sig? Ulfhielm fick pedagogiskt svara att riksdagen hade ett serviceavtal med Digital, och dessutom var tanken att bygga upp en intern serviceorganisation för datastöd.¹¹²⁹ I en platsannons i DN en tid senare, där riksdagen sökte en systemtekniker, framgick just att arbetet inte bara handlade om att underhålla Digitals datasystem, det ”innebar också nära kontakter med användarna – såväl riksdagsledamöter som tjänstemän – varför du bör ha utpräglat servicesinne och lätt för att samarbeta med andra”.¹¹³⁰

Att riksdagen låste fast sig vid Digital och den programvara företaget erbjöd – en sorts amerikanisering av de folkvaldas informationssystem om man så vill – kan i efterhand te sig underligt.¹¹³¹ Men erfarenheterna av Digital bland ledamöter och förvaltning förefaller ha varit idel positiva. Den ADB-enhet (med Ulfhielm som chef) som bildades 1985 kom att hålla fast vid programvaran All-In-1 i nästan tio års tid. Till en början installerades trettiofem terminaler, ett år senare fanns det över hundra stycken i riksdagen – och 1988 alltså över trehundra datoriserade arbetsplatser. För att främja fortbildning och öka datorintresset såg ADB-enheten till att bilda användargrupper för både riksdagsledamöter och medarbetare, där personal från Digital också assisterade. Enligt *RD-nytt* var det en uppskattad verksamhet; användarna fick bland annat ”följa en videofilmad kurs i datakunskap” – video var vid denna tidpunkt ett nytt medium. I samma

Sveriges
Riksdag
och
Televerket
har²
en sak
gemensamt.

Digital's kompetenscenter för programvara

ansvarar för produktplanering, teknisk produktutveckling, marknadsintroduktion, kundstöd, promotion aktiviteter mm för Digital's applikationsprodukter. Kompetenscentrat är idag indelat i tre grupper: Kontorsinformationssystem, Tekniska tillämpningar och Administrativa tillämpningar.

Gruppen för **Kontorsinformationssystem**

leder Digital's satsning på "Office Automation". Under 1985 har ett antal intervjuanta produktutvecklings- och kundprojekt förberett. Ett stort kundprojekt kan sägas vara det mest avancerade. Produktutvecklingsarbetet är främst inriktat på sådana system som är integrerade kontorsinformationssystem ALL-IN-1 på VAX-arkitektur.

Produktsansvarig för "office communication products"

Som ansvarig för produktutveckling kontorsinformationssystem ansvarar du för produktplanering, specifikation av funktioner, utveckling, frestning av kundtjänster, -promotionsmaterial mm. I ditt produktutvecklingsarbete ingår programvaror som meddelande hanteringssystem, telefontext, videotext, konferenssystem, kopplingar till andra leverantörers kontorsystem, FAXer mm. Jobbet förutsätter djupa tekniska kunskaper samt funktionellt och marknadsorienterat kunnande om produktutveckling i VAX/VMS-miljö. Kontakta Torbjörn Larsson eller Mats Lindberg (personalservice) tel 08-723 80 00.

Systemspecialister för ALL-IN-1

Resursgruppen för applikationsutveckling, kundstöd och installationer behöver kompetent personal som kan utveckla och installera ALL-IN-1 system. Arbetet innebär integration av applikationer till vårt kontorsystem ALL-IN-1, kundtjänster, utbildnings- och kundstöd samt "System Manager-assistans". Beroende av ditt intresse kan jobbet utvecklas i två riktningar: huvudsakligen applikationsutveckling eller huvudsakligen ALL-IN-1 specialsupport. Jobbet förutsätter tekniska kunskaper, erfarenhet och utbildning. Nödvändiga värdesättas speciellt erfarenhet av utveckling i VAX/VMS-miljö. Kontakta Torbjörn Larsson eller Mats Lindberg (personalservice) tel 08-723 80 00.

Gruppen för **Tekniska tillämpningar**

ansvarar för utveckling av produkter inom teknik- och laboratorieområdet. Digital's ökande satsning på CIM-området (Computer Integrated Manufacturing) innebär att ett antal nya produkter står i begrepp att lanseras på den svenska marknaden.

Produktsansvarig för tekniska tillämpningar

Som ansvarig för tekniska tillämpningar skall du koordinera aktiviteter inom ditt produktområde. Du skall bli en viktig länk mellan produktutveckling och marknaden, se fram produktplaneringen och ge stöd till sälj-, service- och utbildningspersonal mm. Detta är ett utmanande arbete med mer övergripande uppgifter för dig som vill bredda och utveckla ditt tekniska kunnande. Kontakta Gunnar Josefsson eller Mats Lindberg (personalservice) tel 08-723 80 00.

För snedliga beaktningar gäller att produktutveckling kommer att utvärderas och godkänns i Sverige och utvecklas. Ifronst gruppen ska utvärdera Digital's specialiteter tillägs står till utvärderas utgå och förmoda att satsa på sitt område.

Din ansökan skickas du senast 22 november till
Digital Equipment AB, Personalservice, 172 89 SUNDBYBERG.

digital

Gruppen för **Administrativa tillämpningar**

arbetar idag främst med applikationsprodukter och lösningar inom MPS-området. Produktutvecklingen och kundprojekt är främst inriktat på den typ utvecklade paketet VAX-Profii med delsystem för material-/produktstyrning, egenom och order-lager-fakturering.

Projektleddare- MPS

Du skall arbeta med projektledning och systemanalys som följande projekter: främst problemlösning, analys, tillägs systemet är i drift. Medverkan vid kundpresentationer ingår också i jobbet.

Du har ingående MPS-kunskaper och erfarenhet av projektledning. Kontakta Sven Rudstam eller Mats Lindberg (personalservice) tel 08-723 80 00.

Systemspecialister - MPS

Du skall arbeta med systemimplementering och anpassningar samt medverka vid systemanalys. Du kommer även att ansvarar för vidareutveckling av delar av systemet. Du har kunskaper om MPS-systemet, industriell organisation och AISB-system samt COBOL-erfarenhet. Kontakta Sven Rudstam eller Mats Lindberg (personalservice) tel 08-723 80 00.

Självstöd utbildning - MPS

Du kommer att få arbeta med både försäljning och utbildning. Arbetet som självstöd vid försäljning av MPS-system innebär bl.a. problemlösning, systemanalys och kundpresentationer.

Utbildningsdelen av ditt arbete innebär att du ska utvärdera våra kunder i VAX-Profii samt att tillsammans med vår utbildningsavdelning utveckla kursen och kursmaterial. Du kommer även att ha intensiva kontakter med Digital's MPS-center i München.

Du har ingående MPS-kunskaper, medverkat vid MPS-implementering eller varit MPS-användare.

Du är skriftligt och bra i undervisningsdelen.

Kontakta Mats Hansson eller Mats Lindberg (personalservice) tel 08-723 80 00.

artikel framgick att många medarbetare tidigare tyckt att det var motigt med riksdagens datorisering, men att de flesta numera hade en mer positiv inställning. ”Allteftersom kunskaperna vidgas upplevs [nu dator]arbetet som roligt och stimulerande.” Idag sätter jag mig inte vid en vanlig skrivmaskin annat än i nödfall, påpekade en assistent. Digitala dataterminaler var en fantastisk hjälp.¹¹³²

Denna datorvurm spred sig också bland riksdagens ledamöter. I studien *Användarna och datorerna: en historik 1960–1985* – en delrapport från dokumentationsprojektet, Från matematikmaskin till it – påpekade den centerpartiska riksdagsledamoten Birgitta Hambræus, invald i riksdagen 1971, att datorisering av densamma länge gick långsamt. Alla datafrågor som det skulle beslutas om, ja det fick ”vi ledamöter lära oss om i teorin”. Men från och med mitten av 1980-talet så introducerade Digital sitt datasystem, vilket gjorde att många ledamöter snart fick en egen terminal.

Så att istället för att sitta i studiecirkel och lära oss det här och fundera stillsamt så var vi plötsligt innehavare av datorer. Och vi fick gå på en kurs på nio timmar, någonting som kallades för All-In-1. Det var ett skräddarsytt, oerhört förföriskt program därför att det precis bara mötte riksdagsledamöternas behov. Inga konstiga symboler som vi behövde lära oss utan precis bara det. Det här var ju tidernas mest fantastiska instrument, som skrivmaskin, som möjlighet att kommunicera med alla andra kollegor i huset. Och jag blev såld direkt, all min eventuella kritik [mot datorer] bara försvann, den var inte intressant längre.¹¹³³

Hösten 1985 installerades trettiofem dataterminaler från Digital av märket *DECmate vt220* i riksdagen, vilken framgent var mycket nöjd med denna utrustning. Ännu mer nöjt var nog bolaget Digital, som i sin marknadsföring från och med 1985 regelbundet återkom till samarbetet med Sveriges riksdag. Till exempel i annonser i dagspressen – som i DN 7/11 1985, där ”det omskrivna Riksdagsprojektet” lyftes fram – liksom i reklamfoldrar där Digital framhöll att både Sveriges riksdag och Televerket ”litar på våra vax-datorer”. Vad resultaten i brittiska Football League First Division (som visades på VT220-skärmen) hade med saken att göra förblir oklart.

Hambræus uttalande kan förstås inte tas som intäkt för att alla riksdagsledamöter uppskattade det nya datasystemet. Men det är ändå värt att notera att hon dels lyfte fram hur enkelt det var att hantera kontorssystemet All-In-1, och då kanske främst ordbehandling, dels att hon uppskattade den form av elektronisk post som programmet erbjöd. Den internkommunikation i riksdagen med rörpost som vi tidigare behandlat, fick alltså redan 1985 konkurrens av en rudimentär form av e-post. Ulfhielm lyfter i sin historik över riksdagens datastöd fram att det ointresse för ADB som ledamöter länge hyst, nästan försvann som genom ett trollslag efter det att Digitala produkter började att introduceras. ADB-enheten genomförde våren 1986 en initial försöksverksamhet där tjugotalet riksdagsledamöter fick dataterminaler installerade på sina arbetsrum. De var mycket nöjda, och ganska snart önskade sig i princip alla ledamöter en persondator. Frågan

togs upp i kammaren, och beslut fattades att samtliga riksdagsledamöter skulle få tillgång till datastöd (om de så önskade). ”Ledamöternas användning av datasystemet i riksdagen ökade mycket snabbt.”¹¹³⁴

Givet det magra innehållet om Digital som finns bevarat i arkiven från Riksdagens förvaltningskontor, har vi närmast oss bolaget från andra håll. I Kungliga bibliotekets samling av vardagstryck återfinns till exempel en tämligen omfattande kollektion av trycksaker från Digital Equipment AB. Det rör sig främst om företagstryck mellan 1981 och tidigt 1990-tal, såsom informationsblad, reklamtryck, personaltidningen *Digitalaren*, tidskriften *Aktuellt från Digital* samt årsredovisningar. I det senare fallet kunde bolagets verkställande direktör, Bo Dimert (1944–2024), inte dölja sin glädje i årsredovisningen 1985 över att Digital i hård konkurrens ”tagit hem en uppmärksam och prestigefylld order till riksdagen, som förses med ett system för kontorsautomation enligt Digitals koncept [med] tyngdpunkt [på] ordbehandling och kommunikation”.¹¹³⁵ Det bör uppmärksammas att när riksdagen vid 1980-talets mitt fortsatt fokuserade på ADB, ja då omtalade Digital sin mjukvara som ett system för *kontorsinformation*. ”Idag är det snarast en fråga om när system för kontorsinformation kommer, inte om de kommer”, hette det i en trycksak (med dåligt översatt engelska) där orden riksdagen (och Televerket) ånyo lyftes fram. De arbetsuppgifter inom offentlig förvaltning som Digitals produkter kunde förenkla och göra mer effektiva, var enligt samma prospekt ”diarieföring och arkiv, bibliotek, dokumentation, informationssökning, ekonomi, löne- och personaladministration”.¹¹³⁶

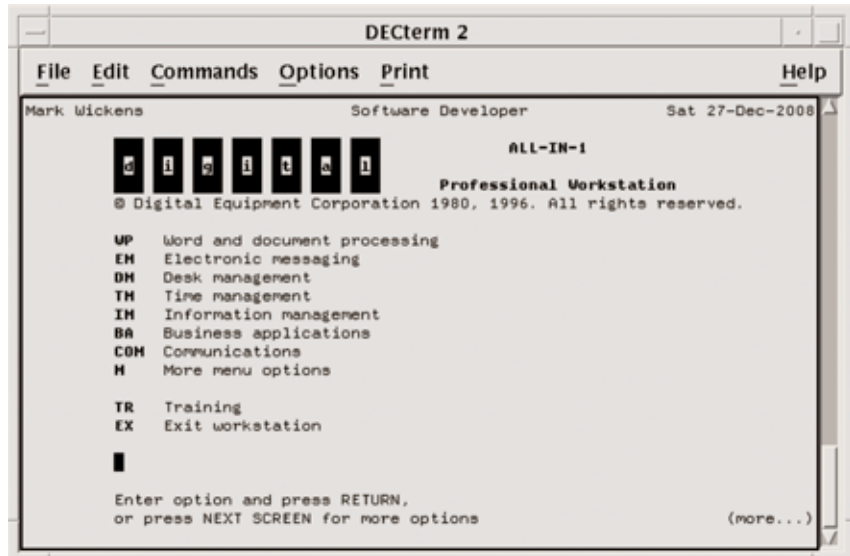
Det var framför allt programvaran All-In-1 – ”navet i riksdagen system”, enligt Ulfhielm¹¹³⁷ – som Digital framhävde i sin marknadsföring. Med detta program ”på skrivbordet” fick kunden ”ett ’fönster’ mot all viktig information inom organisationen samtidigt som man på ett enkelt sätt klarar en mängd olika arbetsuppgifter”.¹¹³⁸ All-In-1 var ett menybaserat system för kontorsinformation med en rad funktioner såsom ordbehandling, elektronisk post, kalenderplanering, miniräknare och register. Mjukvaran utvecklades av Digital under första halvan av 1980-talet; All-In-1 lanserades 1983 och blev en storsäljare som kom att uppskattas av miljoner kunder. I olika reklamtryck framhöll Digital att All-In-1 baserades på ett grafiskt gränssnitt som gjorde programmet enkelt att hantera; att Hambræus menade att programvaran var förförisk är talande. Lika talande är fönstermetaforen – för det var just 1985 som Microsoft lanserade sitt

första grafiskt orienterade operativsystem, Windows, vilket sedermera (i en uppdaterad version) blev standard i de flesta PC-datorer.

För att få fart på datoriseringen av riksdagen och dess förvaltning var det nödvändigt att All-In-1 var just användarvänlig. I en intervju i *RD-nytt* hösten 1986 påpekade Ulfhielm att riksdagens ADB-enhet (i samarbete med Digital) strävat efter att implementera ett gränssnitt som gjorde att användaren fick känslan av "att man hela tiden befinner sig i All-In-1". Via programmet kunde man till exempel ringa upp de databaser som riksdagen var uppkopplad mot. Programmet erbjöd också "avancerade kalkylhjälpmedel inklusive grafik". I en intervju i *RD-nytt* mot slutet av 1986, var Ulfhielm därför nöjd med installationen av kontorssystemet. Det fanns visserligen några förargligheter i programvaran, men de borde försvinna i en uppdaterad version.¹¹³⁹ När denna sedermera lanserades våren 1987 så var alla menyer, ledtexter och kommandon också översatta till svenska. Digital framhöll att All-In-1 var att betrakta som ett kontorssystem som omfattade en rad delsystem, närmaste bestämt åtta stycken: ord och textbehandling, intern och extern kommunikation, administration, personlig planering, presentera information, söka (och lagra) information, samt analysera, simulera och beräkna. "Kommandon och menyer är likartade i hela systemet och alla delsystem har samma arkiv, oavsett format."¹¹⁴⁰

I samma intervju i *RD-nytt* där Ulfhielm uttalade sig om All-In-1 gjorde han också påpekandet att riksdagens egentliga data var text. All-In-1 underlättade kontorsarbete på olika sätt, men framför allt var mjukvaran central för att riksdagen skulle komma igång med att producera all text i dataformat. "I och med att vår textproduktion datoriserats har vi också skapat förutsättningar för att hantera information på ett rationellare sätt [som] överföring av text till tryckerierna via telefonnätet". Ordbehandling i riksdagen handlade därför inte bara om att ersätta maskinskrivande eller att förenkla kontorsrutiner. Snarare utgjorde den grunden för att datorisera – eller digitalisera, med en senare term – framställningen av riksdagstrycket. Med ordbehandling kunde dokument enkelt produceras med felfri och hög kvalitet. Därefter kodades de och automatsattes, vilket innebar att den tidsödande sättningsproceduren hos tryckerierna inte längre var nödvändig. Enligt vissa beräkningar borde en förändrad sättningsprocedur minska tryckerikostnaderna med hälften. *RD-nytt* påpekade att det var sådana besparingar som möjliggjorde de omfattande satsningarna som gjorts på riksdagens nya ADB-system.¹¹⁴¹ Ur en historik över riksdagstrycket

framgick att det till en början var utskottens kanslier som från 1986 började att framställa betänkanden på detta sätt. Via kontorssystemet All-In-1 (och ordbehandlingssystemet WPS+) försågs alla texter med specifika typografiska koder före det att de sändes till tryckeriernas sätt datorer.¹¹⁴² Antalet korrektur minskade väsentligt, även om koderna till en början lämnade somligt att önska när det till exempel gällde fetstil och kursivering. Noterbart är att kodningen av riksdagstexterna (till en början) skedde manuellt. Men så svårt var det nu inte. I *RD-nytt* menade byråassistent Guj Larsson i finansutskottet att det var enklast att koda direkt när man skrev in betänkandet på datorn. ”Koderna består i princip av två tecken, en pil åt vänster (<) och en siffra eller en bokstav. Siffrorna för olika rubriksorter och storlekar, bokstäver för nytt stycke, radavstånd, indrag och textsorter i löpande text.” Totalt fanns det ett femtontal sådana koder, men det var bara ett fåtal som användes regelbundet.¹¹⁴³

När riksdagen 1985 började att använda kontorssystemet All-In-1 från Digital så var det fortfarande delvis på engelska, en påminnelse om den amerikanska databranschens dominans. Gränssnittet ger en indikation på hur programvaran såg ut, liksom dess funktionaliteter – även om det på bilden rör sig om en senare emulering (från 2008). På ett fotografi syns dock en medarbetare i riksdagen arbeta med All-In-1 en höstdag 1987; närmare bestämt onsdagen den 16 september (enligt bildskärmen). Riksdagsbibliotekets bildsamling.

Datoriseringen av riksdagstrycket genomfördes nu i rask takt; redan till riksmötet 1987/88 hade alla utskottsbetänkanden producerats med automatsättning. Att installationen av Digitals produkter förändrade riksdagsförvaltningens arbete i allmänhet, och framställningen av riksdagstrycket i synnerhet, framgår tydligt i flera av de tjugotvå historiker om riksdagsförvaltningen (under åren 1971 till 2002), som Sveriges riksdag publicerade i början av 2000-talet. Det är betydligt svårare att få korn på hur denna

datorisering påverkade de folkvalda. För även om centerpartisten Hambræus tjusades av Digitals programvara, så sällade sig persondatorn ganska snart till den skara av grå och vardagliga medieformer som återfanns i de flesta kontorsmiljöer. Samtidigt är det värt att lyfta fram att om riksdagens olika ADB-grupper tidigare sett framför sig att riksdagens ledamöter främst skulle ha nytta av informationssökning via databaser, ja då var det nu istället andra funktionaliteter som gav sig tillkänna. Inte minst gällde det nya sätt att kommunicera med partikamrater (eller förvaltning) via den form av *electronic messaging* som All-In-1 erbjöd. Det gick visserligen att skicka e-post över Arpanet redan i början av 1970-talet, men faktum är att All-In-1 ofta framhålls som ett av de allra första kommersiellt lanserade e-postsystemen. Och trots riksdagens prunkande flora av ADB-utredningar hade *ingen* tidigare förutsett att intern och extern kommunikation skulle bli lika betydelsefull som uppskattad.

Eftersom riksdagens ledamöter var textarbetare så går det heller inte att sticka under stol med att ordbehandling, kodning och automatsättning (av riksdagstrycket) innebar en stor förändring av själva skrivandet. När riksdagens olika databaser successivt fylldes på med utlåtanden, protokoll och motioner, blev det både enklare att läsa om tidigare politiska resonemang, liksom att lansera nya förslag. Om riksdagens data var text, så hade underlag en tendens att rekapitulera vad som tidigare sagts; utskottens betänkanden bestod till en inte ringa del av tidigare texter – vilka nu på ett enkelt sätt kunde sammanställas. Denna form av återanvändning av text var förmodligen det allra vanligaste sättet som datoriseringen påverkade enskilda riksdagsledamöter. Palmes talskrivare hade ju framhållit att ett huvudtal skrivet på en dator enkelt kunde återanvändas i andra sammanhang. När *RD-nytt* i december 1986 gjorde en intervju med den socialdemokratiska riksdagsmannen Per Olof Håkansson (1941–2000), påpekade han att datorn numera jämt var påslagen. Allt (förutom kuvert) skrev Håkansson på sin dator. ”När texten väl finns lagrad kan en motion enkelt göras om till en debattartikel. En interpellation kan snabbt arbetas om till en motion. Tal kan justeras och användas flera gånger.” Datorn sparade honom ofantligt med tid. Håkanssons dator var uppkopplad mot socialdemokraternas partikansli, men han skrev i regel sina texter på egen hand. ”Det går lika fort, om inte fortare, än att skriva på papper.” Han använde också en rad standardiserade mallar för kallelser, protokoll och dylikt; det politiska arbetet hade effektiviserats genom datorn. Det hela var faktiskt inget annat

1987 var riksdagens ADB-enhet lokaliserad i riksdagskvarteret Cephalus i Gamla stan. Den systemansvarige Bengt Eriksson hade (som synes) att sköta en hel radda av Digitals datorer. Ovanpå dem (liksom på hyllan) stod flera modem uppställda; via dem var det möjligt att ringa upp DAFA för dataleverans. Riksdagsbibliotekets bildsamling.

än en revolution, hävdade (den lätt datafrälste) Håkansson. Fast datoriseringstakten gick på tok för långsamt. ”Det är en absurd prioritering när riksdagen köper nya soffor istället för datorer.”¹¹⁴⁴

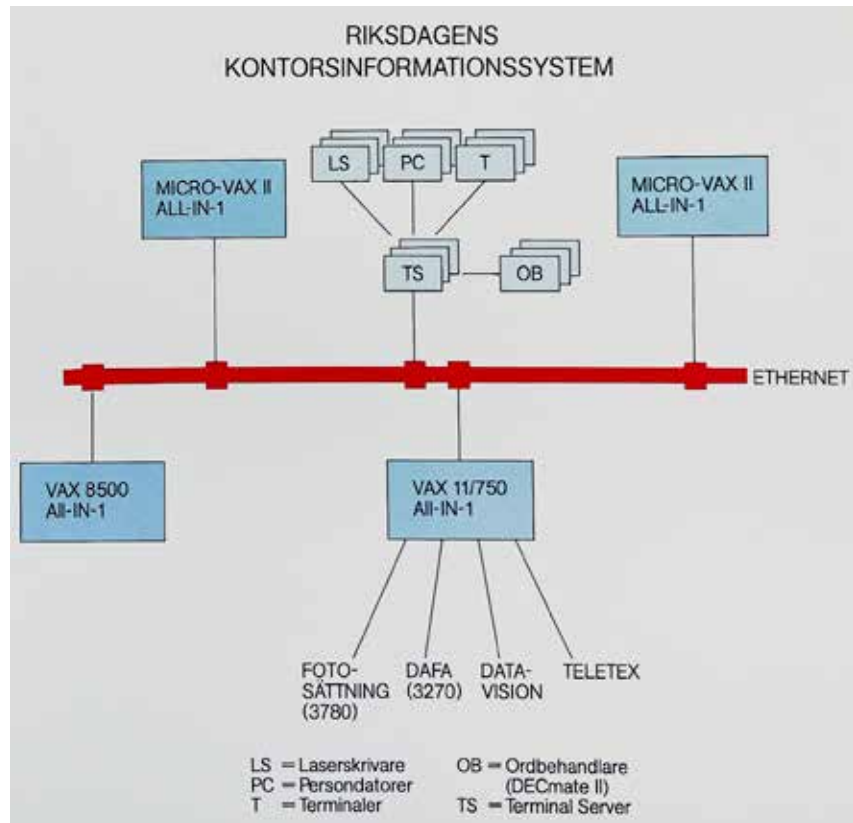
Efterspel – om Rixlex och internet

”Riksdagens beslut: en distribuerad datalösning från Digital”, kunde man läsa i en glansig reklamfolder från 1987 med suggestiva fotografier av riksdagshuset i aftonljus. Sedan riksdagen två år tidigare installerat Digitals produkter hade ADB-chefen Carl-Gerhard Ulfhielm inte haft en lugn stund, hette det vidare. Dels hade han arbetat intensivt med att datorisera förvaltning och ledamöter, dels hade han fått mängder av förfrågningar

från myndigheter som önskade sig ”underlag för beslut om egna dator-investeringar” – ordrar som Digital förstås gärna ville ta hem. Allt annat än oblygt påpekade bolaget att riksdagens beslut att köpa utrustning från Digital hade varit klokt av tre skäl. För det första var installationen ett sällsynt bra exempel på hur ”man i en organisation med låg datamognad” med en väl utarbetad strategi ändå kunde bygga upp ett modernt informationssystem. För det andra hade riksdagen valt Digital på grund av ”högt ställda krav på avancerad textbehandling”, det vill säga förmågan att hantera den storskaliga produktionen av riksdagstrycket. Och för det tredje menade Digital (något tautologiskt) att riksdagen valt företagets kontors-system All-In-1 eftersom bolaget satsat på denna integrerade programvara. I foldern kom Ulfhielm också själv till tals; att han var nöjd med Digital framgick tydligt – annars hade han knappast ställt upp i text och bild. Programvaran All-In-1 fungerade fint, men mest nöjd var han över ”de fyra separata ethernet-nät” som riksdagen installerat med förbindelser till lika många byggnader invid Helgeandsholmen. Hela sju kilometer kabel hade behövts; fast den fysiska kabeldragningen hade orsakat en del bekymmer – en påminnelse om att all nätverkstrafik vilade på materiell grund. ”Många innerväggar i det här gamla stenhusen är en meter tjocka”, påpekade han. Det innebar att vi ”behövde specialutrustning för att göra kabelgenomföringarna”.¹¹⁴⁵ Mest uppskattat var just All-In-1:s elektroniska postsystem; det hade verkligen satt fart på kommunikationen. Ulfhielm framhöll också att riksdagens datoriseringsrutiner främst utvecklats för interna behov, där avsikten var att understödja beslutsprocesser i riksdagen. Tekniken skulle stötta riksdagsledamöterna, även om många av dem tillhörde en äldre generation som ofta kände sig ”främmande inför ny teknik”. Fast tjugo procent av ledamöterna byttes ju ut vid varje val, påpekade han skälmskt. Nya ledamöter hade i regel större erfarenhet av datateknik, liksom förstås krav på att den skulle fungera väl.

Att Ulfhielm hade ett gott öga till Digital framgår också av annat källmaterial. I bolagets årsredovisning 1988 var han exempelvis ånyo intervjuad. ”Information i form av text [så] kan man sammanfatta det material som riksdagsmännen hanterar”, påpekade han – och glömde bort att även kvinnor var ledamöter. Under alla förhållanden rörde det sig om stora mängder *information*, vilket nu var den term Ulfhielm nyttjade. Den var ”producerad huvudsakligen inom riksdagen”; Helgeandsholmen var rentav att betrakta som en sorts informationsfabrik. ”Att på ett effektivt sätt

I en reklamfolder från Digital 1987 framgick hur riksdagens informationssystem var konstruerat – och inte minst sammankopplat genom ethernet.

bearbeta och lagra information, återfinna och sprida den. Det är vad vi främst använder våra datorer till.”¹¹⁴⁶

Att riksdagens ADB-chef 1988 talade sig varm för information istället för automatisk databehandling säger något om den begreppsfrskjutning som ägde rum vid denna tidpunkt. Datorer blev nu till informationsteknologiska verktyg. I sin avhandling, *Du sköna nya tid?: debatten om informations-samhället i Riksdag och Storting under 1990-talet* (2006), menar kulturvetaren Jonas Johansson att informationsteknologi utkristalliserade sig som ett politikområde först under nittio-talet, speciellt efter introduktionen av webben, och (den första) it-kommissionens (något högtflygande) betänkande, *Vingar åt människans förmåga* (SOU 1994:118), en utredning i vilken statsminister Carl Bildt var ordförande.¹¹⁴⁷ Men via den terminologi som Ulfhielm använde sig av 1988 – där riksdagen sågs som en informations-fabrik – är det uppenbart att information, informationsteknologi och

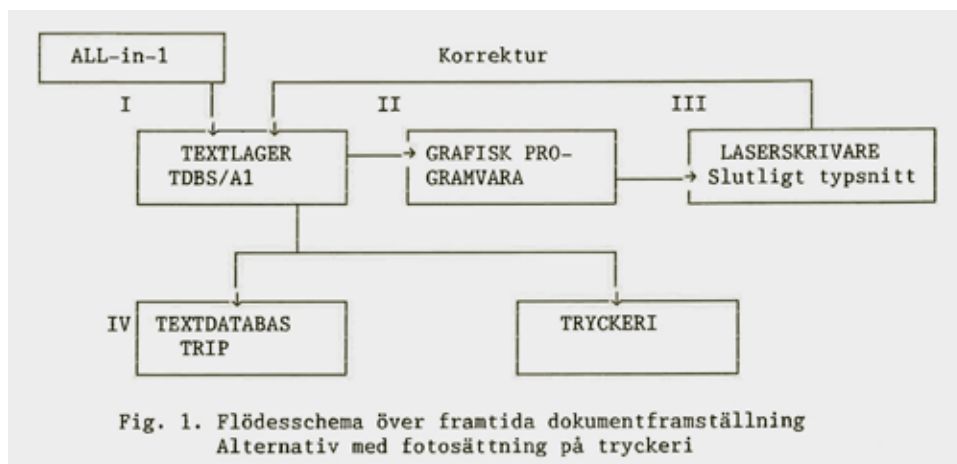
dokumentproduktion redan under slutet av 1980-talet fick ett uppsving. I kammaren återkom termen informationsteknologi bara under 1988 i mer än tjugo olika debatter, även om somliga ställde sig på tvären, såsom miljöpartisten Lars Norberg (1924–2014): ”Det pågår något slags civil kapprustning mellan länderna på informationsteknologins område. Vi miljöpartister tycker inte om kapprustning, i vare sig civil eller militär form.”¹¹⁴⁸

Inte minst tilldelades information i elektronisk form en annan och delvis ny egenskap på en successivt framväxande informationsmarknad – vilket även riksdagen framgent skulle kapitalisera på. För i princip alla riksdagshandlingar började från och med slutet av 1980-talet att existera i två olika format – som analogt tryck och som digital information. Här vill vi framhålla en promemoria som Riksdagens förvaltningskontor vintern 1988 skickade till de fyra tryckerier som då fortsatt skötte riksdagstrycket (Gotab, Norstedt, Svenskt tryck och GS-snabbtryck). I ett PM med titeln, Information om dokumenthantering i riksdagen, påpekades att denna alltsedan 1986 byggt upp en rad databaser med dokument, ”propositioner, motioner, utskottsbetänkanden etc. – lagrade i fulltext”. Det handlade med andra ord om riksdagshandlingar i digitalt format, som omkodats till dataläslig information. Det var en betydande medietransfer som skulle få stor inverkan både på det dagliga riksdagsarbetet, och på det sätt som allmänheten (framgent via internet) kunde få en demokratisk inblick i vad riksdagsledamöterna egentligen hade för sig. Riksdagen hade dessutom genom denna transfer äntligen tagit sig bort från ”det skrivmaskinsskrivna stadiet”. Men promemorian handlade främst om de problem som uppstod i flödet av information till tryck, för det fanns ofta ”skillnader mellan den datalagrade versionen av dokumenten på tryckerierna och det slutgiltiga trycket”. Uppbyggnaden av väl fungerande text- och informationsdatabaser förutsatte att slutversionen av alla dokument framställdes inom riksdagshuset. Annars fanns det risk för att det analoga riksdagstrycket skulle skilja sig från det digitala (utan att en sådan senare terminologi användes).¹¹⁴⁹

Anledningen till att vi uppmärksammar detta PM är att datoriseringen av riksdagstrycket under den senare delen av 1980-talet resulterade i att det närmast uppstod två versioner av densamma. Å den ena sidan trycktes alla handlingar som tidigare, där de i sinom tid placerades in i riksdagsbibliotekets svällande samlingar av inbundet tryck. Å den andra sidan figurerade samma handlingar som dataläslig information i olika fulltextdatabaser – en

När riksdagen mot slutet av 1980-talet på allvar började att datorisera all form av produktion av riksdagshandlingar – ja, då var det nästan som om det uppstod två versioner av riksdagstrycket. Dels i form av inbundna och stiligt färgsatta volymer uppställda på (bland annat) riksdagsbiblioteket, dels som information i riksdagens textdatabas TRIP (och i en rad andra databaser). Flödesschemat återfinns i promemorian, Information om dokumenthantering i riksdagen (1988). Fotografi av Melker Dahlstrand, Sveriges riksdag.

sorts textlager, för att citera *RD-nytt*. Där var de enkelt tillgängliga för både tjänstemän och riksdagsledamöter; ”information ska kunna användas för många syften utan att på nytt skrivas in”. I *RD-nytt* framgick dessutom att det 1988 fanns hela sexton utskottsdata-baser i riksdagen med uppgifter om ärenden, liksom en separat databas för utskottsbetänkanden.¹¹⁵⁰

När Ulfhielm två år senare på nytt figurerade i en publikation från Digital så framgick att riksdagens elektroniska trycksaksframställning medfört stora rationaliseringsvinster; istället för fyra tryckerier räckte det nu med att anlita ett enda. Det var också i detta sammanhang som Ulfhielm framhöll att riksdagen på bara fem år gått från noll till en nästan nittioprocentig datorisering. För de knappt tusen personer som då arbetade i riksdagshuset så fanns det år 1990 faktiskt nästan åttahundra datoriserade arbetsplatser, något Ulfhielm framhöll med stolthet. Men det var inte han som syntes på framsidan av publikationen *Aktuellt från Digital*, utan Carl Bildt. Han hade då varit partiledare för moderaterna i fyra år, och skulle året därpå utses till statsminister. För honom var datorn ett måste i riksdagsarbetet. Bildt porträtterades rentav som en sorts revolutionär i riksdagen, en *early adopter* som var både kunnig om och fascinerad av ny informationsteknologi. Långt före det att Digitals produkter installerades hade Bildt varit en flitig datoranvändare; han skrev sedan länge alla sina texter på dator, var ständigt uppkopplad via diverse kommunikationsprogram, bland annat till Moderata samlingspartiets eget datasystem – även när han var på resa via sin *laptop* som han alltid hade med sig.¹¹⁵¹ Det brukar ofta framhållas som en sorts informationsteknologisk milstolpe när statsminister Bildt vintern 1994 skickade ett meddelande via e-post till den amerikanske presidenten Bill Clinton – men givet att All-In-1 möjliggjort *electronic messaging* alltsedan 1985 så var det egentligen ingen nyhet alls.

Vad som däremot var en nyhet – även med internationella mått mätt – var att riksdagens förvaltningsstyrelse hösten 1990 beslutade om att göra samtliga dokumentdatabaser med riksdagshandlingar tillgängliga över internet till allmänheten och andra intresserade användare såsom medarbetare på statliga myndigheter, kommunanställda, intresseorganisationer, journalister eller forskare. Som vi påpekat tidigare i denna bok hade det alltsedan tvåkammarriksdagens införande varit möjligt att köpa (eller prenumerera på) det inbundna riksdagstrycket. Nu skulle handlingar (som information) även erbjudas i dataläsligt format. Om förvaltningen 1988 diskuterat relationen mellan riksdagstrycket och datalagrade versioner av

detsamma, så var tanken nu att samla ihop den brokiga floran av både fulltext- och registerdatabaser i ett enda gemensamt informationssystem – som döptes till Rixlex. Sveriges riksdag var ett av de första parlamenten i världen som på detta sätt drog nytta av internets demokratiserande potential. Rixlex skulle testas under en försöksperiod på fem år, med syftet att dels erbjuda tillgång till riksdagshandlingar och på så vis dokumentera förslag, diskussioner och beslut, dels att informera allmänheten om riksdagens verksamhet (och beslut) och på så vis förbättra den demokratiska insynen i de folkvaldas arbete. På ett mer övergripande plan innebar datoriseringen av riksdagen såtillvida inte bara att administrationen och det politiska arbetet i kammaren effektiviserades; den möjliggjorde också en ökad öppenhet och demokratisk insyn av riksdagens arbetsformer.

I bakgrundsmaterialet till förvaltningsstyrelsens beslut om Rixlex framgick bland annat att datoriseringen av riksdagen under 1980-talet inneburit en stadigt ökad dokumentproduktion, samlad i en rad databaser med fulltext. Dessutom fanns datorbaserade register över alla riksdagsärendens hantering sedan mitten av 1970-talet. För att utreda vad som borde ingå i Rixlex, liksom hur information skulle tillgängliggöras via internet, tillfrågades Riksbankens jubileumsfond, som finansierade en så kallad områdesgrupp för riksdagsforskning. I en rapport från 1991, Riksdagstrycket i samhället, påpekade områdesgruppen att så många som möjligt av riksdagens databaser borde göras tillgängliga:

1. Ärendeplanering i kammare och utskott (registeruppgifter om propositioner [och] betänkanden);
2. Yrkanden i motioner, propositioner, förslag, skrivelser och redogörelser (nummer, rubriker, motionärer, partitillhörighet, handläggning m.m.);
3. Interpellationer och frågor (rubriker, frågandes namn, partitillhörighet, svarande statsråd, handläggning m.m.);
4. Reservationer till utskottsbetänkanden (betänkandenummer, rubrik och partibeteckning på respektive reservation);
5. Voteringsordningar, voteringspropositioner och omröstningar i kammaren (framställda yrkanden, voteringsresultat per ärende, med uppdelning på partier och enskilda ledamöter);
6. Ledamöternas anföranden (namn, parti, ämne och hänvisning till protokollsnummer);
7. Propositioner i fulltext;
8. Motioner i fulltext;
9. Utskottsbetänkanden i fulltext;
10. Riksdagsprotokollen i fulltext;
11. Fakta om ledamöter (valkrets, partitillhörighet, uppdrag i utskott[,] utbildningsbakgrund, adress, telefonnummer m.m.)¹¹⁵²

Det var ett minst sagt ambitiöst förslag – som efter remiss stötte på juridisk patrull. Datainspektionen kom med en rad invändningar, och ärendet förhalades. Rixlex skulle lanserats vid årsskiftet 1992/93, men Datainspektionen gjorde halt. Den menade att riksdagens databaser var att betrakta som en sorts personregister (och möjligen även åsiktsregister). Det skapade förstås irritation. De socialdemokratiska riksdagsledamöterna Eva Johansson och Ines Uusmann motionerade därför i januari 1993 om förnyade ansträngningar ”för att datatekniken skall kunna användas för att öka öppenheten och insynen i riksdagens arbete”. De hade svårt att acceptera det beslut som Datainspektionen fattat, där Rixlex stoppades på grund av integritetskränkande personregister (som ju mest innehöll information om ledamöter som dem själva).¹¹⁵³ Partikamraterna Bengt Silfverstrand och Jan Andersson var inne på en snarlik linje, och motionerade om en ändring i datalagen så att riksdagstrycket skulle betraktas som ”offentlig handling även då det förekommer i databaser”.¹¹⁵⁴

Det krävdes en lagändring för att Rixlex skulle kunna lanseras, som något paradoxalt handlade om riksdagens rätt att sälja information i allmänhet, och personuppgifter i synnerhet. Att prenumerera på det fysiska riksdagstrycket kostade femtusen kronor om året, och samma tariff skulle enligt förvaltningsstyrelsen nu även gälla för Rixlex. Men den politiska trätan tog inte slut. För somliga riksdagsledamöter motsatte sig att Rixlex skulle vara avgiftsbelagd. Den politiska vilden Sten Söderberg, som tidigare var medlem i Ny demokrati, motionerade våren 1993 om att Rixlex naturligtvis borde vara kostnadsfri för allmänheten – inte minst eftersom grundtanken var att öppet redovisa vad riksdagen sysslade med.¹¹⁵⁵ En rad snarlika motioner följde, både från högern och vänstern, med det gemensamma budskapet att Rixlex borde vara gratis och ge fri tillgång till riksdagens samtliga databaser.¹¹⁵⁶ Under tiden hade Rixlex lanserats sommaren 1993 (mot avgift) – Riksdagens förvaltningskontor börjar ”sälja riksdagsdebatter och beslut på elektronisk väg”, meddelade TT.¹¹⁵⁷ För riksdagsförvaltning och ledamöter var Rixlex dock gratis; personaltidningen *Mitt i Strömmen* påpekade i ett nummer hur man gick tillväga för att logga in via All-In-1 (som 1993 fortfarande utgjorde standardprogram). Intresset inom förvaltningen uppgavs vara mycket omfattande, ”departementen kommer att vara stora användare”.¹¹⁵⁸

Fast speciellt enkel var Rixlex inte att använda. Det krävdes en rad kommandon som brukare behövde memorera, och än bökigare var det för

abonnenter att ringa upp Rixlex via modem – antingen genom tjänsten Datapak, teletypterminal TTY, eller via Telnet. Webben hade ännu inte fått sitt publika genomslag, och Rixlex baserade sig därför initialt på ett terminalfönster där användare knappade in kommandon i enlighet med ett speciellt sökspråk varefter riksdagshandlingar presenterades som information i rullande text. Riksdagsförvaltningen såg sig därför tvungen att ta fram en handledning. Sedermera utvecklades den till två manualer som publicerades: *Lilla Rixlexmanualen* och *Stora Rixlexmanualen* (bägge från 1996). Den senare var hela tvåhundrafyrtio sidor lång med detaljerade instruktioner hur användare skulle gå tillväga för att ladda ned motioner, utskottsutlåtanden och propositioner.

Från dagens horisont ter det sig märkligt att Sveriges riksdag, precis vid den tidpunkt som datoriserad informationssökning via internet började att bli alltmer populärt, propsade på att ta betalt för riksdagens handlingar, vilka trots allt hade bekostats via skattsedeln. Till saken hör att tidiga aktörer på webben resonerade tvärtom. Aftonbladet.se var länge helt gratis – något som i sinom tid skulle leda till intäktsproblem. Att Rixlex kostade pengar blev därför kritiserat. I en av de första debattböckerna om internet på svenska, *Net. wars: kampen om nätet* (1997), menade Lars Ilshammar och Ola Larsmo att Rixlex var ett tydligt tecken på tendensen ”hos statsmakterna att betrakta information inte som en medborgerlig rättighet, utan som en sorts ekonomisk tillgång eller råvara som det gäller att kapitalisera på när helst den efterfrågas av aktörer på ’informationsmarknaden’. Inom hela den offentliga apparaten har det blivit en trend att kräva betalt för information som distribueras elektroniskt”.¹¹⁵⁹ Det besynnerliga var dessutom att Rixlex inte direkt var någon storsäljare; i slutet av 1994 hade knappt trehundra abonnemang tecknats. Icke desto mindre avslog konstitutionsutskottet, i ett långt betänkande året därpå, flera av de motioner som yrkat på att Rixlex skulle vara avgiftsfri. Utskottets resonemang var milt sagt besynnerligt. Dels frågade sig utskottet om det verkligen var riksdagen som skulle agera huvudman för ett informationssystem som Rixlex, dels ansåg utskottet att frågan var oklar ”vem som garanterar kvalitet och kostnader i ett enhetligt informationssystem – public service-modellen eller någon annan?” Det var nästan som om utskottet menade att en annan aktör än riksdagen kunde vara bättre lämpad att ta ansvar för Rixlex.¹¹⁶⁰

Konstitutionsutskottets utlåtande om (begränsad) samhällsinformation tillkännagavs våren 1995 – i otakt med tiden. För det var precis då som

webben – *World Wide Web*, ett globalt system för publicering av information på internet – ökade exponentiellt i popularitet. Riksdagens kommunikatörer på Informationsenheten hade ett halvår tidigare tagit kontakt med Ulfhielm på ADB-enheten och riksdagsbiblioteket, för att påbörja arbetet med en webbsida för riksdagen. ”Målet var att skapa en webbplats med aktuell information om allt som pågick i riksdagen”, hette det senare i en historik om riksdagens informationsenhet.¹¹⁶¹ Personaltidningen *Mitt i Strömmen* kunde en tid senare meddela att riksdagen snart skulle finnas på internet (fast det egentligen handlade om webben). Om Sveriges riksdag varit ett av de första parlamenten att använda internet för att ge publik tillgång till sina handlingar, så var man betydligt mer senfärdig med att nyttja webben. 1996 fanns redan ett fyrtiotal parlament *online*.¹¹⁶² Grunden för webben var att tillgängliggöra information, öppet och utan restriktioner. Det blev därför närmast ohållbart att Rixlex inte skulle ingå på den webbsida – riksdagen.se – som skulle lanseras. Efter påtryckningar från bland annat föreningen Grävande journalister, beslutade därför riksdagen under våren 1996 att Rixlex skulle bli avgiftsfri, och göras öppet tillgänglig via riksdagens webbplats.¹¹⁶³

När Sveriges riksdag sent omsider i november 1996 lanserade riksdagen.se hade det föregåtts av ett intensivt arbete. Det hela sågs som något av en publik händelse; på en presskonferens påpekade Ulfhielm, som nu titulerade sig it-chef, att administrationen velat vara hundraprocentigt säker på att allt skulle fungera – vilket också blev fallet. Även Rixlex hade nu en egen hemsida. Fast klickade man på länken, Rixlex på webben, ja då kunde

Senhösten 1996 öppnade så äntligen webbplatsen riksdagen.se – skärmdumparna kommer från Wayback Machine. Fast i svd hette det (1/7) att grafiken lämnade en del övrigt att önska; speciellt digital var den inte. ”Utsmyckningen här och var på riksdagens nya hemsida har teckningar med mycket av 50-tal över sig.” Men Rixlex var nu i alla fall möjlig att nå utan kostnad – om än inte över webben.

man läsa att detta informationssystem inte kunde nås med någon webb-läsare som "Netscape, Internet Explorer eller någon annan Webprogram-
vara. I stället används Telnet" – ett västgöta klimax om något.¹¹⁶⁴ I *Svenska
Dagbladet* påpekades att det förstås var bättre sent än aldrig att riksdagen
nu fanns på webben. 1996 hade det gått nästan trettiofem år sedan folkpar-
tisten Sven Nyman önskade sig hjälp av en datamaskin i riksdagsarbetet.
Ett kvarts sekel hade därtill förflutit sedan 1970 års ADB-utredning argu-
menterat för att databaserad produktion av riksdagstrycket skulle vara till
fromma inte bara för ledamöter utan även för allmänhet, som då kunde få
tillgång till information via terminaler. Genom lanseringen av riksdagen.
se hade riksdagsförvaltningen till sist uppnått detta mål. Fast att koppla
upp sig mot Rixlex var fortsatt bökigt – "för den som är van att klicka sig
fram på web-sidor upplevs den krångliga Rixlex ungefär som att cykla med
korsade armar".¹¹⁶⁵

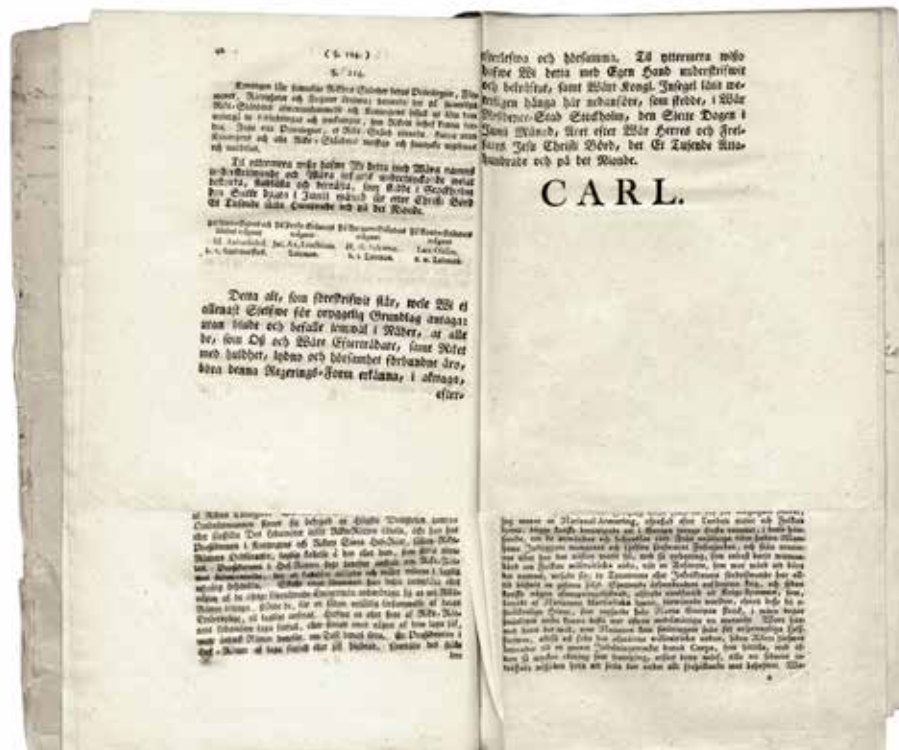
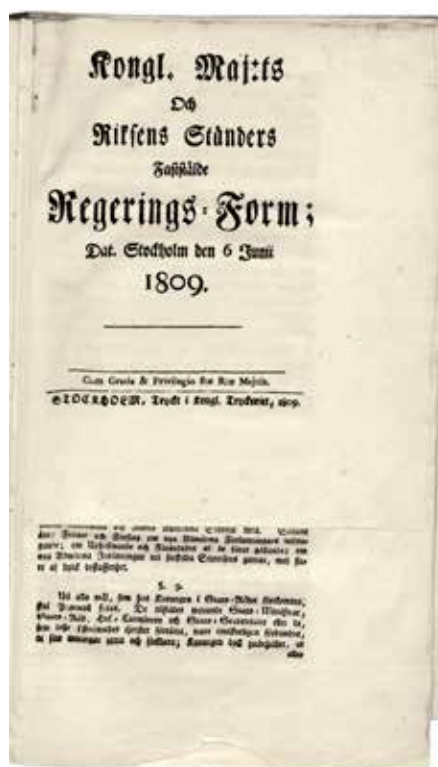
AVSLUTNING

NÄR SVERIGES RIKSDAG under andra halvan av 1990-talet sökte personal med it-kompetens stod databastekniker högt i kurs. Dokument och registreringsenheten på Riksdagens förvaltningskontor – med ansvar, som det hette i en platsannons, för ”de elektroniska versionerna av riksdagens dokument” – hade också hand om den publika databasen Rixlex. Där behövdes personal med kompetens att både underhålla och utveckla Rixlex med nya datatekniska lösningar.¹¹⁶⁶ De databaser på webben som Rixlex gav access till inkluderade vid millennieskiftet bland annat protokoll från kammarens debatter från årsskiftet 1989/90 och framåt, samt motioner och utskottsbetänkanden efter 1990/91. Även om riksdagsförvaltningen sedan mitten av 1970-talet kämpat för att lämna ”det skrivmaskinsskrivna stadiet” så var det alltså först i och med användandet av amerikanska Digitals mjuk- och hårdvara som det svenska riksdagstrycket till slut blev digitalt producerat, läs- och sökbart. Men brytpunkten kring 1990 var samtidigt godtycklig; den fick till följd att äldre riksdagsdokument under lång tid framöver fortsatt bara fanns i tryckt form på papper. Vad som var sökbart i dataläslig form via Rixlex var äldre metadata och sakregister (SAKREG). På riksdagens nya webbplats kunde man därför läsa att SAKREG återfanns från mitten av 1970-talet och innehöll ”registerinformation om riksdagens ärenden och ger information om bl.a. hur ett ärende behandlats i riksdagen, vad som yrkats i ärendet och vem som yrkat det; i vilka betänkanden olika yrkanden behandlats; utskottens förslag till beslut; kammarens beslut samt i vilka protokoll debatterna om utskottens betänkanden finns återgivna”.¹¹⁶⁷

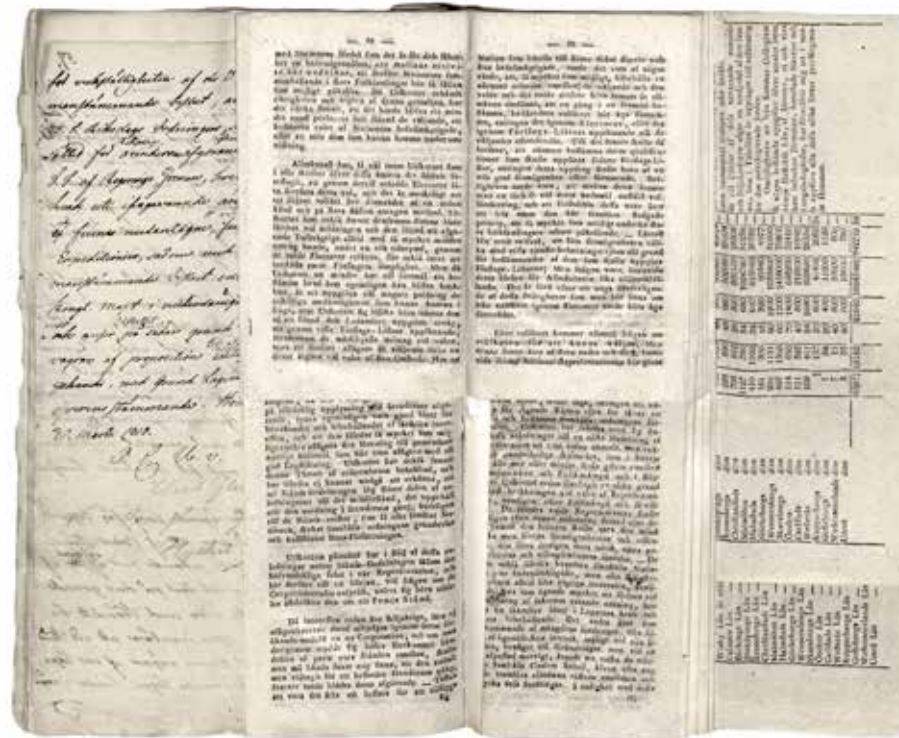
Några år senare, vid mitten av 00-talet, så var situationen i princip likadan. På webben informerade riksdagen att dess arbete dokumenterades i det så kallade riksdagstrycket, som fanns tillgängligt *online* med startpunkt

1989/90. ”Äldre riksdagstryck hittar du på biblioteket.”¹¹⁶⁸ Situationen förblev därefter länge densamma. Det ymniga riksdagstrycket från tvåkammartiden sökte ledamöter, journalister och forskare förgäves efter på webben – de fick nöja sig med metadata. På riksdagen.se kunde Informationsenheten år 2010 i alla fall skryta med att där nu fanns digitala utsändningar från kammarens debatter i form av webb-tv. Ny teknik prioriterades, inte gammalt tryck. Våren 2012 lanserade följaktligen Sveriges riksdag en ny och väsentligt uppdaterad webbplats. Visst riksdagstryck efter enkammarriksdagens införande 1971 hade samtidigt gjorts tillgängligt, men kvaliteten var bedrövlig och sökbarheten i dokumenten än värre. Om Sveriges riksdag varit en *early adopter*, och ett av de första parlamenten i världen att använda internet för att lansera Rixlex under tidigt 1990-talet, så var man tjugo år senare en typisk *laggard* och nästan sist i västvärlden med att öppna ge demokratisk insyn och access till sina äldre handlingar. De brittiska protokollen hade digitaliserats 2006, det norska DigiStorting lanserades året därpå, och Ungerns parlamentsbibliotek var klar med digitaliseringen av alla handlingar från och med 1861 året därefter (2009). Kritiken lät inte vänta på sig. ”Det synes [som] om de parlamentariska institutionerna är på stark frammarsch inom historieforskningen, en utveckling som i många andra länder underlättas genom den växande tillgången på digitaliserade handlingar och databaser. I det avseendet framstår Sverige för närvarande som en forskningsnation på efterkälken. Att det äldre riksdagstrycket inte är digitaliserat gör rent konkret att de forskningsinriktningar inom parlamentarisk historia som kräver tillgång till sökbara textmassor söker sig till andra länder där utvecklingen hunnit längre.”¹¹⁶⁹

I takt med att webben åren efter 2010 blev alltmer central som offentlig informationsresurs för en rad svenska myndigheter, och att även riksdagsledamöter, regeringskansliets och riksdagens tjänstemän efterfrågade äldre riksdagstryck, så beslutade Riksdagsförvaltningen att göra en satsning på att digitalisera alla riksdagsdokument från ståndsriksdagen fram till 1990. Rixlex hade vid denna tidpunkt nått vägs ände, nu var det istället dags för *DigiRix*. I en promemoria från Riksdagsbiblioteket framgick att målet för DigiRix var ”att alla riksdagens dokument – från slutet av 1500-talet och fram till dags dato – ska vara åtkomliga digitalt via [riksdagens] webbplats, sökbara tillsammans med och på samma sätt som de nyare dokumenten”. Riksdagstrycket skulle nu till sist migrera in i den digitala tidsåldern. Fem miljoner kronor avsattes för projektet som påbörjades 2012, med Riksarkivet

Digitalisering av äldre riksdagstryck lät vänta på sig, och de första trevande försöken inom riksdagsförvaltningen och på Riksarkivet under 00-talet lämnade en hel del övrigt att önska. Konstitutionssutskottets handlingar mellan 1809–1835 digitaliserades till exempel hösten 2008 – 533 bilder återfinns fortsatt idag i Riksarkivets digitala forskarsal. Med läsbarheten var det förstås lite så och så; att dokumenten var bökgiga att OCR-tolka säger sig självt.

som ansvarig för digitaliseringen och Riksdagsbibliotek som mottagare. Det bestämdes att riksdagstrycket skulle digitaliseras både som inskannade bildfiler – därpå möjliga att tillgängliggöras i PDF-format – och som OCR-tolkade textfiler för att göra materialet sökbart på webben. Det praktiska arbetet med namngivning och kvalitetskontroll av alla dokument utfördes av Riksdagsbiblioteket. För enkammarriksdagens material fanns redan fungerande rutiner, men för ståndsriksdagens och tvåkammartidens dokument gällde det att skapa nya mallar.

Men allt var därefter inte frid och fröjd – för i medietekniskt hänseende var Sveriges riksdag alltjämt en både långsam och konservativ bastion. Visserligen levererade Riksarkivet hundratusentals inskannade bildfiler med riksdagstryck till Riksdagsbiblioteket. Men sedan blev de liggande på en server. I den ovan refererade promemorian från Riksdagsbiblioteket – ursprungligen skriven sommaren 2013, därefter vilande och uppdaterad först två år senare – framgick att dröjsmålet berodde på att riksdagens Informationsenhet hade både personalbrist och tekniska problem, detta eftersom de inskannade filerna inte var kompatibla med de dokument som redan fanns på riksdagen.se. Faktum är att sommaren 2015 så fanns inte ett

Inom ramen för DigiRix lät riksdagsförvaltningen under åren 2012–2013 digitalisera stånds- och tvåkammarriksdagens samlade dokument. Arbetet utfördes i samarbete med Riksarkivet och Kungliga biblioteket, med Riksdagsbiblioteket som pådrivande aktör. Det var också med detta bibliotek som forskningsinfrastrukturprojektet, Sveriges riksdag 1867–2022: Ett ekosystem av länkad öppen data (SWERIK), senare började samarbeta under våren 2023. Fotografier av Melker Dahlström, Sveriges riksdag.

enda dokument från tvåkammarriksdagen tillgängligt på riksdagswebben. Promemorian hade därför den något sinistra titeln, Digitalisering – och publicering! – av äldre riksdagsdokument, där utropstecknet indikerade den frustration (och irritation) som riksdagsbibliotekarierna kände för den uppkomna situationen. ”Det finns en stor risk för att de digitaliserade dokumenten blir liggande oanvändbara och otillgängliga på en server [under] oöverskådlig framtid. De drygt fem miljoner kronor digitaliseringen kostar

och det arbete som hittills är nedlagt både från Riksdagsbiblioteket, IT-avdelningen och Informationsenheten riskerar att bli till ingen nytta och är ett oförsvarligt slöseri med offentliga medel – såvida inte resultatet av digitaliseringen publiceras! Det stora hindret för det är att Informationsenheten har brist på personresurser.”¹¹⁷⁰ Faktum är att det skulle ta ytterligare tre år innan det digitaliserade, äldre trycket från stånds- och tvåkammarriksdagen fanns tillgängligt på webben. Om Riksarkivet skannat alla dokument, var det nu Kungliga biblioteket som hjälpte till med att tillgängliggöra dessa filer. I ett pressmeddelande från KB våren 2018, hette det att riksdagens hela historia nu äntligen fanns på webben. ”Över tre miljoner sidor och 450 år av riksdagsdokument finns nu tillgängligt digitalt. En ocean av möjligheter öppnar sig för forskare och andra som är intresserade”, påpekade en direktör vid riksdagsförvaltningen. Handlingarna fanns nu också tillgängliga både som PDF- och XML-dokument (Extensible Markup Language). KB hade därtill ordnat så att det var möjligt att ladda ned större mängder text ”som så kallade dataset för egen bearbetning och analys”.¹¹⁷¹

Som vi påpekade i den här bokens förord och inledning har *Riksdagens mediehistoria* sin upprinnelse i flera forsknings- och infrastrukturprojekt i skärningspunkten mellan digital humaniora och mediehistoria. Den gemensamma nämnaren har varit att iordningställa och kurera, ibland omdigitalisera, men framför allt annotera och länka samman den svenska riksdagens protokoll sedan 1867. Givet diskussionen ovan har vårt arbete med det digitala riksdagstrycket på flera sätt utgjort en fortsättning på de ADB-initiativ som den inhyrda konsulten från Statskontoret, Karl-Erik Wahlström, (förgäves) försökte implementera för ett halvt sekel sedan, det vill säga arbetet med ”dataregistrering av de dokument (motioner, betänkanden, propositioner, protokoll) [nödvändiga för] informationsbankens uppbyggnad”.¹¹⁷² Det föll sig nämligen så att när KB och riksdagsförvaltningen 2018 aviserade att allt riksdagstryck nu var digitaliserat, så hade vi precis påbörjat arbetet inom forskningsprojektet Välfärdsstaten analyserad. Efter som alla riksdagsprotokoll var öppet tillgängliga – utan de upphovsrättsliga begränsningar som kringsskar vårt forskningsarbete med andra textkategorier¹¹⁷³ – lyckades vi på ganska kort tid skapa ett strukturerat dataset av alla

riksdagsprotokoll från två- och enkammarriksdagen; det handlade om tidsperioden 1920 till 2020. Det rörde sig om ungefär elvatusen protokoll, fördelade på åttahundratusen anföranden. Det är just detta ursprungliga dataset som (i uppdaterad form) legat till grund för flera av de kvantitativa analyser och perspektiv på riksdagens mediehistoria som vi använt och refererat till i den här boken.

Parallellt med detta arbete tog en av oss (Mohammadi Norén) initiativ till att skriva en ny forskningsansökan om infrastrukturellt stöd för att kurera och länka samma *allt* riksdagstryck från tvåkammarriksdagens införande till idag. Ambitionen var ungefär densamma som områdesgruppen, Riksdagstrycket i samhället (finansierad av Riksbankens jubileumsfond), efterlyst i början av 1990-talet. Hösten 2022 meddelade just RJ att denna ansökan beviljats. Inom SWERIK-projektet, Sveriges riksdag 1867–2022: Ett ekosystem av länkad öppen data, blev Riksdagsbiblioteket också en central aktör. Bland annat handlade det om att annotera och bygga en databas med metadata för alla riksdagsledamöter (via Wikidata), att skapa en infrastruktur där ledamöter i databasen länkades till relaterade riksdagsdokument, samt att anpassa denna annoterade korpus till ParlaMint, en europeisk XML-standard som utvecklats för annotering av riksdagsdata.¹¹⁷⁴

Innan vi på ett mer övergripande plan, i all korthet, ska sammanfatta och summera vad den här boken handlat om, vill vi beträffande digitaliseringen av riksdagstrycket göra läsaren uppmärksam på ett par saker. Inledningsvis bör det noteras att när vi initialt diskuterade med riksdagsförvaltningen om hur och på vilket sätt som arbetet med att märka upp riksdagstrycket bäst skulle genomföras, blev det tydligt att ett sådant arbete inte hade betraktats som prioriterat från förvaltningens sida. Lite försynt påpekade vi att riksdagstrycket förstås var digitaliserat, men långt ifrån strukturerat för mer sofistikerad användning. På riksdagen.se gick det visserligen att göra fritextsökningar. Men det var inte möjligt att exempelvis filtrera fram alla anföranden av kvinnliga socialdemokrater under 1950-talet. Kort sagt, så var riksdagstrycket varken annoterat eller ihoplänkat med relevanta ledamöter. Därtill fattades somliga dokument, andra behövde skannas om, och åter andra OCR-behandlas på nytt. Detta påpekande kan förefalla banalt, men det ger en tydlig fingervisning om att humanistiska forskare alltid bör ha en självklar plats inom ramen för historiskt orienterade digitaliseringsprojekt. Med tanke på riksdagstryckets omfång var det under alla förhållanden ett minst sagt omfattande arbete som SWERIK tog sig an. Utan

att gå in på tekniska detaljer innebar det att anföranden i alla riksdagsprotokoll kompletterades med metadata för sådant som namn på talare, tid i riksdagen, partitillhörighet och kön – ett arbete som var mycket tidskrävande. Eftersom detta dataset blev så omfångsrikt var det i princip omöjligt att strukturera och städa det på manuell väg. På digital-humaniora-manér kom därför en rad programmeringspaket och skräddarsydda skript att användas för kurering och länkning, med versionskontroll på GitHub (av den annoterade korpusen). Andra skript användes för att till exempel förbättra identifikationen av vilka textblock som tillhörde respektive anföranden och annan protokolltext, ett arbete som också baserades på mindre träningsdataset i syfte att göra förutsägelser i den större textdatan – varefter resultatet kontrollerades manuellt genom slumpmässiga urval.

Ett bärande argument från Sveriges riksdag att satsa skattemiljoner på att digitalisera det äldre riksdagstrycket handlade om att tillgängliggöra dessa dokument för forskning; det framgår explicit i den promemoria från Riksdagsbiblioteket som vi tidigare citerat. Vi vill därför påminna om att den här typen av storskaliga digitaliseringsprojekt naturligtvis underlättar riksdagsforskning – men att de också *formar* densamma. KB var till exempel tidigt ute och digitaliserade alla äldre statliga offentliga utredningar; sedan 2015 finns fler än sextusen betänkanden från 1922 och framåt tillgängliga på nationalbibliotekets webbplats. Bland historiker har det därför hävdats att *SOU:erna* på grund av denna tillgänglighet håller på att bli ett ”överanvänt källmaterial som förmodligen kommer att spegla bilden av svensk politik i historiska undersökningar lång tid framåt”.¹¹⁷⁵

Det är ett argument som ofta framförs kring digitalt och lättillgängligt material. Vi vill mena att det delvis stämmer, men att det också är en utsaga som man kan resa invändningar emot. Å den ena sidan bör forskares överanvändning av det ringa material som digitaliserats förstås motverkas av att kulturarvsinstitutioner ökar digitaliseringstakten. Å den andra sidan är det trots allt så att historiker naturligtvis fortsatt arbetar med analoga samlingar. I riksdagens fall är det äldre trycket förvisso digitaliserat, men den överväldigande merparten av alla pappershandlingar kopplade till riksdagen och lagstiftningsprocessen (exempelvis från landets offentliga organ och myndigheter) föreligger endast i analog form. Apropos statliga utredningar så är till exempel knappt några av utredningsarkiven digitaliserade, för att inte tala om remissinstansernas betydande *paper trail*. Av Riksarkivets handlingar är ungefär sju procent digitaliserade, alltså en mycket liten

del.¹¹⁷⁶ När det gäller riksdagstrycket kan vän av ordning dessutom anföra att de dokument som sedan 2018 funnits tillgängliga på riksdagen.se visserligen är sökbara (genom fritextsökning) – men likafullt inte helt enkla att hitta. Det är just detta som SWERIK ägnat sig åt att förenkla. På riksdagen.se finns faktiskt mer än sextio olika dokumenttyper att välja bland, och det har inte alltid varit självklart för webbanvändare hur exempelvis en äldre motion behandlas och hanterats.

Icke desto mindre är vi väl medvetna om att den här boken ytterligare bygger på och frammanar Sveriges riksdag som ett lika viktigt som välutforskat studieobjekt. Stora offentliga institutioner likt riksdagen avsätter i regel omfattande arkiv, och tenderar därför att locka till sig akademiker och bli beforskade i betydande utsträckning. Det är något som bidrar till dessa institutioners kanonisering som en sorts naturliga delar i samhällskonceptionen. I så måtto handlar digitaliseringen av riksdagstryckets femhundraåriga historia främst om att säkerställa att handlingarna inte faller i glömska. Kulturhistorikern Aleida Assmann har talat om sådana kanonprocesser i termer av *kulturelles Gedächtnis*, ett kulturellt minne där vissa texter och artefakter, minnen och värden stabiliseras som självklara referenspunkter i ett samhälle. Hon skiljer dock mellan ett kulturellt minne som är öppet och föränderligt, och det hon kallar funktionsminne, där ett urval lyfts fram, upprepas och institutionaliseras inom exempelvis skolväsendet, museer, monument – eller i riksdagen för den delen. I funktionsminnet bildas kanon, det vill säga den del av kulturarvet som ges särskild auktoritet och anses bära samhällets centrala berättelser och normer. När dessa väl är kanoniserade framstår de inte längre som val eller konstruktioner, utan som naturliga inslag i hur samhället förstår sig självt. I hennes bok *Erinnerungsräume* från 1999 spelar för övrigt medier som skrift och bild en viktig roll, en sorts minnesmedier med hennes terminologi: ”*einem Ensemble technischer Gedächtnismedien*”.¹¹⁷⁷

I boken *Riksdagens mediehistoria* framträder och traderas otvetydigt bilden av Sveriges riksdag som en central institution – om än tidvis i medieskugga. I vår analys av riksdagens medieinfrastrukturer är det emellertid delvis nya sidor av denna institution som framträder. För ledamöter och personal har infrastrukturerna varit en del av vardagen, och det är just riksdagens vardag

som vi i stor utsträckning har uppehållit oss vid i den här boken. Som en grundförutsättning för beslutsprocesser och debatter har infrastrukturerna ofta tagits för givna. Men ibland har de också stått i centrum för långdragna debatter och omfattande utredningar. Återkommande teman i dessa har kretsat kring tidsbesparingar och rationalisering – och det är inte minst därför som det även har framförts kritik mot nya tekniska lösningar, både från ledamöter och personal.

I ett mediehistoriskt perspektiv framträder lagstiftningsprocessen som en serie moment innefattande produktion – framför allt av text – reproduktion och överföring. En omfattande stab av vaktmästare, sekreterare, stenografer, sättare och tryckare satte texter i rörelse och ansvarade för att de förelåg i tryck. En del arbete sköttes internt inom riksdagen, men för själva trycket anlätades firmor runt om i Stockholm. Därför var den logistiska arbetskraften helt central för att få handlingar levererade i tid. Och tid har alltid varit en bristvara i riksdagen. Många av de reformer och medietekniska lösningar som har lanserats – och som ibland blivit verklighet – har syftat till att påskynda texternas produktion, tryck och cirkulation.

Under lång tid innebar informationsöverföringen i riksdagen att trycksaker och andra meddelanden förflyttades i rummet. Det är mot den bakgrunden man ska förstå alla klagomål på de långa avstånden i det gamla riksdagshuset på Helgeandsholmen. Bäst bevarade är ledamöternas klagomål: när de i debatterna anmärkte på riksdagens bristande kommunikationer var det korridorerna och trapporna de syftade på. De som hade att vandra de längsta sträckorna var emellertid vaktmästarna. Och det var inte bara tryckta handlingar de förmedlade. När någon ringde till riksdagen och sökte en ledamot var det vaktmästarna som hade att hitta rätt på och underrätta vederbörande om att den var eftersökt. När det gamla riksdagshuset renoverades och byggdes ut var det en analys av sådana fysiska kommunikationsflöden som fick styra placeringen av olika enheter och lokaler. Nu hade rörpost emellertid ersatt en del av springet och snart byggdes parallella digitala kommunikationsvägar ut, vilka med tiden – och ja, efter år av väntan – gjorde även rörposten obsolet.

Nya medier har gjort det möjligt att öka riksdagens arbetskapacitet och när riksdagen expanderat fysiskt har de krympt rummet och upprättat snabba förbindelser mellan avlägsna delar. Men vardagens medier har också format riksdagsarbetet på andra sätt. Som analyserna i de enskilda kapitlen

visar har introduktionen av nya medier inneburit att sammanhang förskjutits, att relationer förändrats mellan dem som kommunicerat och att information formaterats på nya sätt – stundtals i det lilla, men ibland med betydande konsekvenser för både politik och administration. Med mikrofon och högtalare kunde en lågmäld talare dominera en sorlande kammare. När anföranden spelades in på band förlorade stenograferna delar av sitt nedskrivningsmonopol. Med ledamöternas röster registrerade fotografiskt i de elektrifierade och allt frekventare rösträkningarna blev det svårare att avvika från partilinjén.

De interna och grå mediernas logik samverkade i flera avseenden med den som de institutionella nyhetsmedierna introducerade: tid var en avgörande faktor även här. Att tidningspressens rytm var en annan än riksdagens blev uppenbart redan kring år 1900. Medan ledamöterna kunde fortsätta debattera hela nätterna hade tidningsreferenterna en *deadline* att förhålla sig till. Det som yttrades i kammaren efter midnatt refererades först i senare upplagor – eller inte alls. Under lång tid märks dock ingen vilja från ledamöternas och riksdagens sida att anpassa den egna verksamheten efter massmediernas krav. En viktig anledning till att så många folkvalda var tveksamma till att låta radion sända debatterna var just att de inte ville underkasta sig det nya mediets logik. Att man var tveksam till anpassningar kan säkert förklaras av att riksdagspolitiken länge hade ett svårslaget nyhetsvärde. I mellankrigstidens tidningar bredde riksdagsreferaten inte sällan ut sig över flera sidor.

Det är egentligen först med de tidiga tv-sändningarna från debatter åren kring 1960 som riksdagen börjar anpassa interna arbetssätt till en extern massmedielogik. Sändningarna var långa, men de behövde planeras och tabbläggas i förväg. För att bli sändningsbara men ändå sammanhållna fick ledamöterna begränsa sina anföranden till de tidsramar som tv-producenter satt upp. När partierna på detta sätt tvingades ransonera med talutrymmet fick ledande partiföreträdare ta mer plats på övriga ledamöters bekostnad. Att debattformatet bröt med invanda arbetssätt framgår om inte annat av att flera ledamöter gav uttryck för det smärtsamma i kontrollförlusten.

Under 1900-talets sista decennier minskade nyhetsrapporteringen från riksdagen. Både inslagen i tv och artiklarna i tidningarna blev allt kortare. De långa och närmast ordagranna referaten av hela tal och debatter var ett minne blott. Visst rapporterade journalisterna. Men de gjorde allt oftare

nyheter av enskilda uttalanden, introducerade egna vinklar och lät kommentarer och analys ta mer utrymme. Företrädare för riksdagen upplevde i detta läge att institutionen hamnat i medieskugga och att något behövde göras för att öka nyhetsvärdet. De förändringar som successivt introducerades från och med 1980-talet – framförallt av debatternas format – kan i hög grad ses som en fortsättning på de anpassningar som gjordes till tv-mediet redan kring 1960: det blev kortare inlägg, dueller mellan enskilda ledamöter och ministrar, fler debatter i aktuella ämnen – det vill säga sådana som redan var på nyhetsmediernas agenda – och en ombyggd kammare, med en mer intim och studiomässig främre del. Parallella förändringar som gjorts av andra skäl har samtidigt gått i en annan riktning. De fasta voteringsdagarna har till exempel gjort det mindre tacksamt att journalistiskt följa ärenden från debatt till beslut. Om försöken att göra riksdagen mer nyhetsmässig har gett resultat i form av fler artiklar och inslag är oklart. Klart är ändå att interna arbetsformer har anpassats efter en extern medielogik som i stor utsträckning har internaliserats av de politiska aktörerna. Över tid är det en markant förändring som skett: där det tidiga 1900-talets riksdag debatterade nätterna igenom, till synes obekymrad om att tiden för pressläggning passerats sedan länge, bygger 2000-talets riksdag om kammaren för att den ska göra sig bättre i tv, på webben och i sociala medier.

Noter

1. Riksdagens protokoll AK 1929:36, 112. I boken används genomgående förkortningarna FK (första kammaren) och AK (andra kammaren). Endast för avlidna riksdagsledamöter (och vissa andra personer, främst med riksdagskoppling) anges födelse- och dödsår – och då första gången som de nämns i brödtexten (och i andra hand i bildtexterna).
2. *Betänkande med förslag angående vissa ändringar i riksdagens arbetsformer m. m.* (SOU 1931:26), 96.
3. Rickard Lindström, *På Helgeandsholmen: den svenska riksdagen och dess arbete* (Stockholm: Natur och kultur, 1933), 24.
4. SOU 1931:26, 79–85.
5. Ibid., 107–116, 121–122.
6. De temporala dimensionerna av parlamentariska processer har analyserats av bland annat statsvetaren Kari Palonen – för en vidare diskussion, *The politics of parliamentary procedure: the formation of the Westminster procedure as a parliamentary ideal type* (Opladen: Barbara Budrich, 2014), 160–165.
7. Det var först under andra världskriget som Sveriges riksdag regelbundet började samlas under både vår och höst.
8. Se till exempel, Ylva Norén Bretzer, *Sveriges politiska system* (Lund: Studentlitteratur, 2014).
9. Riksdagens protokoll AK 1934:46, 9.
10. Ibid., 10.
11. Riksdagens protokoll 2020/21:75, 69.
12. John Durham Peters, *The marvelous clouds: toward a philosophy of elemental media* (Chicago: University of Chicago Press, 2015), 15.
13. För en vidare diskussion, se bland annat Lisa Conrad, ”Organization is the message: gray media”, *Organize* (red.) Timon Beyes, Lisa Conrad & Reinhold Martin (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2019); Shannon Mattern, ”Scaffolding, hard and soft: critical and generative infrastructures”, *The Routledge companion to media studies and digital humanities* (red.) Jentery Sayers (Routledge: New York, 2018); Patrik Svensson, *Humane infrastructures* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2025).
14. Se exempelvis, *Reglementariska föreskrifter för riksdagen m. m.* (Stockholm, 1934), 18.
15. Conrad 2019, 72–74.
16. Karl-Erik Wahlström, PM Viss försöksverksamhet med databehandling av riksdagsmaterial 15/1 1975. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 1.

17. Lisa Gitelman, *Always already new: media, history and the data of culture* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2006), 5–6.
18. Bruno Latour, *Science in action: how to follow scientists and engineers through society* (Milton Keynes: Open University Press, 1987); Stephen Graham & Nigel Thrift, "Out of order: understanding repair and maintenance", *Theory, Culture & Society* nr 3, 2007.
19. Susan Leigh Star, "The ethnography of infrastructure", *American Behavioral Scientist* nr 3, 1999, 385–386; Mattern 2018.
20. Gösta Julin, *Herr greve och talman: livet i tvåkammarriksdagen* (Stockholm: Norstedt, 1991), 7.
21. "S-kansliet", osignerad, *RD-nytt* nr 7, 1986.
22. Palonen 2014, 160–165; Kari Palonen, "Parliamentarism: a politics of temporal and rhetorical distances", *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* nr 3, 2004.
23. Jon Pierre (red.), *The Oxford handbook of Swedish politics* (Oxford: Oxford University Press, 2016).
24. Jeremy Bentham, *Political tactics* (Oxford: Clarendon, 1999), 44. Benthams samlade verk finns tillgängliga online inom ramen för Bentham Project (med University College London som ansvarig utgivare). Om hans *An essay on political tactics* kan man läsa att den först publicerades "in the edition of Bentham's works brought out by John Bowring in 1843. The essay as Bowring published it was an amalgam of two works. The centrepiece of Bowring's version was the 'Essay on Political Tactics', written by Bentham and printed, but not published, in 1791. The 1791 essay was intended by Bentham to form part of a series of essays on the same subject; the series, however, remained unfinished". För en vidare diskussion, se, "Political tactics", <https://www.ucl.ac.uk/bentham-project/publications/collected-works-jeremy-bentham/political-tactics> (senast kontrollerad 15/1 2026).
25. Riksdagen bankoutskottets memorial 1935:62.
26. Nils Edén (red.), *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning* (band I–XVIII) (Stockholm: Sveriges riksdag, 1931–1935).
27. Arthur Thomson (red.), *Samhälle och riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning* (band I–V) (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966–1967).
28. Nils Stjernquist, "Riksdagens arbete och arbetsformer", *Samhälle och riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning IV* (red.) Arthur Thomson (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966), 466.
29. Nils Stjernquist (red.), *Riksdagen inifrån: tolv riksdagsledamöters hägkomster, erfarenheter och lärdomar* (Stockholm: Gidlund, 1991); Nils Stjernquist, *Tvåkammartiden: Sveriges riksdag 1867–1970* (Stockholm: Sveriges riksdag, 1996).
30. Torbjörn Nilsson & Josefin & Hägglund, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: 100 år av politik – 50 år av glömska* (Stockholm: Santérus förlag, 2021).
31. Joakim Scherp (red.), *Riksdagen i tid och rum: historien, husen och arbetsplatsen* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2023).
32. Anton Jansson, Erik Bengtsson & Josefin Hägglund, "Inledning: politiskt aktörskap i en omvandlingstid", *Politiskt aktörskap i en omvandlingstid: Sverige 1880–1930* (red.) Anton Jansson, Josefin Hägglund & Erik Bengtsson (Lund: Nordic Academic Press, 2024), 9.
33. Carl Arvid Hessler, *Geijer som politiker: hans utveckling fram till 1830* (Stockholm: Geber, 1937); Torvald T:son Höjer, *Carl XIV Johan* (Stockholm: Norstedt, 1939–1960); Sten Carlsson, *Gustaf IV Adolfs fall: krisen i riksstyrelsen, konspirationerna och statsvälvningen (1807–1809)* (Lund: Lunds universitet, 1944); Sven Ulric Palme, *Karl Staaff och storstrejken 1909* (Stockholm: Bonnier, 1959).

34. Se exempelvis, Frank Trentmann, "Political history matters: everyday life, things, and practices", *Writing political history today* (red.) Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey & Heinz-Gerhard Haupt (Frankfurt: Campus Verlag, 2013), 397–398; Susan Pedersen, "What is political history now?", *What is history now?* (red.) David Cannadine (London: Palgrave Macmillan, 2002), 36–37.
35. För en vidare diskussion, se Jan Hansen et al., "Introduction: the material culture of politics", *International Journal for History, Culture and Modernity* nr 1, 2018.
36. Se exempelvis, Patrick Joyce, *The rule of freedom: liberalism and the modern city* (London: Verso, 2003).
37. Hansen et al., 2018, 3.
38. Anneli Gustafsson, *Riksdagsdebatt iscensatt: ett feministiskt teatralt perspektiv på subjektstruerande makt i det demokratiska samtalet* (Stockholm: Stockholms universitet, 2018). En liknande – men mer historiskt förankrad analys – återfinns i statsvetarna Carla Hoetinks och Harm Kaals artikel, "The material culture of parliament". I en undersökning av det nederländska parlamentet under 1900-talets andra halva belyser de bland annat hur idéer om öppenhet och slutenhet, det publiktillvända och det praktiska, förhandlades i samband med ombyggnationer – inte minst efter det att televisionen gjorde sitt inträde i kammaren. Många parlamentariker välkomnade tv-sända debatter som ett sätt att nå fler än de som fick plats på läktarna. Samtidigt innebar värmen från kameror och studiolampor att det tidvis blev ansträngande att vistas i kammaren. För en vidare diskussion, se Carla Hoetink & Harm Kaal, "The material culture of parliament: a case study of the Dutch second chamber, 1945–2000", *International Journal for History, Culture and Modernity* nr 1, 2018.
39. Emma Crewe, *The anthropology of parliaments: entanglements in democratic politics* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2021), 14.
40. Delphine Gardey, "Turning public discourse into an authentic artifact: shorthand transcription in the French national assembly", *Making things public: atmospheres of democracy* (red.) Bruno Latour & Peter Weibel (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005). I ett annat bidrag tar statsvetaren Jean-Philippe Heurtin sig an parlamentariska kammardebatters kommunikativa förutsättningar, detta utifrån lokalisering av ledamöter i en rad historiska och samtida parlamentsbyggnader. Beroende på hur bänkar varit placerade har de både förstärkt meningsskiljaktigheter – eller främjat samförstånd. Se Jean-Philippe Heurtin, "The circle of discussion and the semicircle of criticism", *Making things public* (2005).
41. Bruno Latour, "From realpolitik to dingpolitik or how to make things public", *Making things public* (2005), 14.
42. Endre Dányi, "The things of the parliament: an ANT-inspired reading of representative democracy", *Soziologie der Parlamente: Neue Wege der politischen Institutionenforschung* (red.) Jenni Brichzin et al. (Wiesbaden: Springer, 2018), 281.
43. Delphine Gardey, "The domestic economy of the French parliament", *What makes an assembly? Stories, experiments and inquiries* (red.) Anne Davidian & Laurent Jeanpierre (London: Stenberg Press, 2023), 205–224.
44. Jonathan Chibois, "The telephone operators of France's chamber of deputies", *Revue française de science politique* nr 4, 2017; Jonathan Chibois, "Le vote électronique à l'Assemblée: Prévenir et contenir la panne en République", *Techniques & Culture* nr 72, 2019a; Jonathan Chibois, "Inhabiting the Palais Bourbon together: sharing, allocating and regulating parliamentary space among its multiple users at the French National Assembly", *Parliament buildings: the architecture of politics in Europe* (red.) Sophia Psarra, Uta Staiger & Claudia Sternberg (London:

UCL Press, 2023). För en vidare diskussion, se även Jonathan Chibois (opublicerade) avhandling, *L'Assemblée du 21e siècle. Anthropologie et histoire des infrastructures de communication d'une institution politique d'État* (Paris 2019b).

45. Wolf Rüdiger Wagner, *Beschleunigung der Schrift* (Bielefeld: Transcript, 2024), 83.

46. Gardey 2022.

47. För en diskussion om digital historia och dess relation mellan när- och distansläsning, se Jo Guldi, *The dangerous art of text mining: a methodology for digital history* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023).

48. För mer information om SWERIK-projektet, se <https://swerik-project.github.io>. Kod, data och versionshanteringen finns fritt tillgänglig på GitHub, <https://github.com/swerik-project>. För en introduktion till databasen, se Väinö Yrjänäinen et al., "The Swedish parliament corpus 1867–2022", *Proceedings of the 2024 joint international conference on computational linguistics, language resources and evaluation*, 2024, <https://aclanthology.org/2024.lrec-main.1400> (senast kontrollerad 15/1 2026). Noteras bör att vi under arbetet med denna bok har använt oss av versionen SWERIK 1.1. Men relationen mellan SWERIK och Riksdagsdebatter.se är inte absolut; ett fåtal protokoll från urtima riksdagar, A- och B-riksdagar, samt så kallade höstriksdagar, saknas i den data som ligger till grund för de kvantitativa analyserna i den här boken.

49. Hugo Hamilton, *Hågkomster: strödda anteckningar* (Stockholm: Bonnier, 1928); Hugo Hamilton, *Dagböcker 1911–1916* (Stockholm: Norstedt, 1955); Hugo Hamilton, *Dagböcker 1917–1919* (Stockholm: Norstedt, 1956); Johan Widén, *Dagboksanteckningar 1914–1917* (Stockholm: Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1984); August Sävström, *En talmans levnadsminnen* (Stockholm: Lindfors, 1949); Thage G. Peterson, *Resan mot Mars: anteckningar och minnen* (Stockholm: Bonnier, 1999).

50. Louis De Geer, *Minnen 1 & 11* (Stockholm: Norstedt, 1892); Ulla Lindström, *I regeringen: ur min politiska dagbok 1954–1959* (Stockholm: Bonnier, 1969); Ulla Lindström, *Och regeringen satt kvar!: ur min politiska dagbok 1960–1967* (Stockholm: Bonnier, 1970).

51. Beth Hennings, *Resa genom sju decennier* (Stockholm: Norstedt, 1963); Nancy Eriksson, *Nancy: Nancy Eriksson minns* (Stockholm: Bonnier, 1985).

52. Werner Patzelt, "Parliaments and their symbols: topography of a field of research", *Rituals in parliaments: political, anthropological, and historical perspectives on Europe and the United States* (red.) Emma Crewe & Marion G. Müller (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006), 164–165.

53. Nirmal Puwar, *Space invaders: race, gender and bodies out of place* (Oxford: Berg, 2004), 14–16.

54. Riksdagsmotion FK 1868:88.

55. Riksdagens protokoll FK 24/3 1868, 466.

56. Riksdagsmotion AK 1869:350.

57. Elizabeth Hallam Smith, "Ventilating the Commons, heating the Lords, 1701–1834", *Parliamentary History* nr 1, 2019.

58. Riksdagens protokoll AK 9/5 1871, 363.

59. Riksdagens protokoll AK 9/5 1871, 364–365.

60. Riksdagens protokoll AK 9/5 1871, 360.

61. Riksdagens protokoll AK 28/3 1867, 609.

62. Riksdagens protokoll AK 7/3 1870, 575.

63. Riksdagens protokoll FK 15/5 1867, 545–546.

64. Riksdagens protokoll AK 6/5 1872, 425.

65. Ibid., 417.

66. John R. Parkinson, *Democracy and public space: the physical sites of democratic performance* (New York: Oxford University Press, 2012), 95–99.
67. Se exempelvis Patrick Theiner & Julia Schwanholz, "Consensus democracy by glass and concrete? The architecture of German state parliaments", *Parliament buildings* (2023). Se även Nelson Goodman, "How buildings mean", *Critical Inquiry* nr 4, 1985.
68. Reinhold Martin, *The organizational complex: architecture, media, and corporate space* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003).
69. Se flera kapitel samlade i *Parliament buildings* (2023).
70. Julin 1991, 12.
71. Beskrivningen utgår i huvudsak från ritningar och förklaringar i Aron Johansson, Carl Robert Troilius & Albert Amundson, *Några erinringar rörande nya riksdagshuset på Helgeandsholmen med anledning af husets fullbordande 1904* (Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt, 1904).
72. Jussi Kurunmäki, "Parliamentary debate and the construction of the national characteristics of Swedish parliamentarism", *Parliaments, Estates and Representation* nr 3, 2024, 352.
73. Berättelse avgiven av riksdagens byggnadskommitté den 29 juni 1942. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 5.
74. Sophia Psarra, Uta Staiger & Claudia Sternberg, "Introduction: parliament buildings and the architecture of politics in Europe", *Parliament Buildings* (2023), 16.
75. Riksdagens protokoll FK 1936:44, 57.
76. För en diskussion, se Mark Jarzombek, "Corridor spaces", *Critical Inquiry* nr 4, 2010, samt Roger Luckhurst, *Corridors: passages of modernity* (London: Reaktion books, 2019), speciellt kapitel 1.
77. Jarzombek 2010, 731.
78. Ibid., 752–762; Luckhurst 2019, kapitel 6.
79. Riksdagens protokoll AK 1916:76, 31.
80. Riksdagens protokoll FK 1936:44, 57.
81. Nilsson & Hägglund 2021, 104.
82. Julin 1991, 13–14.
83. Riksdagens protokoll FK 1938:31, 76.
84. "Riksdagsnoviser vänligt bemötta", osignerad, *Dagens Nyheter* 29/1 1953.
85. Franz Kafka, *Slottet* (Lund: Novapress, 2024), 273; Gunnar Ohrlander, *Tages lilla ljusblå eller Dr Gormander i maktspelet* (Staffanstorp: Cavefors, 1968), 27.
86. Se till exempel kammarvaktmästare Harry Erikssons berättelser i Julin 1991, 39–40.
87. "Den svenske riksdagsmannen", osignerad, *Expressen* 25/5 1945.
88. Martin Karlsson, "Riksdagsmännen", *Aftonbladet* 27/5 1945.
89. Markus Krajewski, *The server: a media history from the present to the Baroque* (New York: Yale University Press, 2018), kapitel 2.
90. Julin 1991, 12.
91. Yngve Möller, *Mina tre liv: publicist, politiker, diplomat* (Stockholm: Tiden, 1983), 193–194.
92. Riksdagens protokoll FK 1930:8, 5–6.
93. Riksdagens protokoll AK 1914:55, 58.
94. Riksdagens protokoll AK 1942:12, 2.
95. Se till exempel Möller 1983, 291, samt Barbro Westerholms och Olle Svenssons kommentarer till Gunnar Helén, "Riksdagen ur grodperspektiv och partiledarvinkel", *Riksdagen inifrån* (1991), 234–235.

96. Hennings 1963, 221.
97. Riksdagens protokoll FK 1938:31, 65; Riksdagens protokoll FK 1936:44, 60.
98. Riksdagens protokoll AK 1916:76, 31.
99. Riksdagens protokoll AK 1965:4, 39.
100. Britt Mogård, *Summa summarum: rötter, levnad, ståndpunkter: självbiografi* (Stockholm: Norstedt, 1991), 133.
101. "Riksdagsdamerna bli trångbodda i riksdagshuset", osignerad, *Dagens Nyheter* 8/1 1922.
102. Nilsson & Hägglund 2021, 112–113.
103. Puwar 2004, 26–27.
104. Riksdagens protokoll AK 1912:49, 63.
105. Riksdagens protokoll AK 1914B:67, 42.
106. "Den kvinnliga rösträttspetitionen överlämnad", osignerad, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 2/7 1914.
107. "Den första kvinnan i andra kammarens talarstol", osignerad, *Dagens Nyheter* 3/3 1917.
108. Puwar 2004, 8, 13, 33.
109. "Riksdagshuset omgestaltas", osignerad, *Sydsvenska Dagbladet* 26/8 1921.
110. Jämför Puwar 2004, 39.
111. Emma Crewe, "Rhythms of navigating time and space in the UK House of Commons", *Parliament buildings* (2023).
112. Astrid Göransson, *Rundor* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2020), 3.
113. Riksdagens protokoll AK 1914:34B, 3.
114. Riksdagens protokoll AK 1928:17, 48.
115. "Praktiska preludier på Helgeandsholmen – det politiska spelet kan börja", signaturen Bric, *Hvar 8 Dag* nr 3, 1932.
116. Gardey 2022, 205–224.
117. Chibois 2023, 78–89.
118. Se Johansson, Troilius & Amundson 1904.
119. "Sveriges riksdags nya hem", signaturen Hakon, *Stockholms Dagblad* 15/1 1905.
120. "Stockholmskrönika", signaturen R-s-s, *Karlskrona Veckoblad* 21/1 1905.
121. "Det ungsocialistiska cirkuläret", osignerad, *Aftonbladet* 27/5 1914.
122. "Ungsocialistisk demonstration i riksdagen i går", osignerad, *Dagens Nyheter* 28/5 1914.
123. För en vidare diskussion, se Nirmal Puwar, "The archi-texture of parliament at Westminster", *Democracy in practice: ceremony and ritual in parliament* (red.) Shirin M. Rai & Rachel E. Johnson (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014), 237–238.
124. "Kvinnorösträtten faller på första kammarens nej", *Dagens Nyheter* 10/6 1917.
125. "Röda lappar från läktaren över kammaren", *Dagens Nyheter* 18/1 1927.
126. Riksdagens protokoll FK 1938:31, 69.
127. Ibid., 84.
128. Börje Heed, "Riksdagsmännen pratar för mycket", *Aftonbladet* 19/5 1956.
129. Julin 1991, 39.
130. *Författningsutredningen VI: Sveriges statsskick* (SOU 1963:19), 195.
131. *Partiell författningsreform: betänkande av grundlagsberedningen* (SOU 1967:26), 228.
132. Per Ahlbom, *Historien om kulturhuset* (Stockholm: Carlssons, 2023), 9–27.
133. Nilsson & Hägglund 2021, 89.
134. Lena Petersén, "Samling kring gröten", *Expressen* 25/5 1971.

135. Ulf Wickbom, "Elektronisk demokrati i glas och betongram", *Svenska Dagbladet* 10/1 1971.
136. Riksdagens protokoll FK 1969:6, 12.
137. Riksdagens protokoll 1971:56, 36.
138. Riksdagens protokoll FK 1972:88, 181.
139. Riksdagens protokoll FK 1976/77:31, 37.
140. Lindström 1969, 9.
141. Riksdagens protokoll AK 1970:25, 217.
142. Det var framför allt ett resultat av förslagen i utredningen *Riksdagens utåtriktade information* (Stockholm: Sveriges riksdag, 1972).
143. Olof Dahlberg & Gun Leander, "75 TV-ögon ser oss på gator och torg", *Dagens Nyheter* 11/9 1970.
144. Nils Andersson, "Stopp!", *Arbetet* 10/1 1971.
145. "Kontrollen", signaturen Tysta Mari, *Dagens Nyheter* 24/1 1971.
146. Gudrun Ekeflo, "Bombhot, mord, ockupationer", *Aftonbladet* 26/12 1975.
147. "Spionerade mot bevakningen för att göra kupp mot riksdagen!", osignerad, *Arbetet* 6/4 1977.
148. Karl-Gunnar Bäck, "Nytt inbrottslarm från kanslihuset i natt", *Aftonbladet* 10/6 1976.
149. Olle Etzén, *Riksdagsförvaltningen 1971–2002: enkammartiden. Lokaler, service och säkerhet/bevakning vid RFK* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005), 20–21.
150. Bo Balderson, *Mord, herr talman!* (Stockholm: Bonnier, 1975), 161.
151. Calle Söderberg, "Centerpartisten läste in sig i riksdagsgaraget", *Aftonbladet* 10/12 1975.
152. Kerstin Mats, "P O Sundman säger av nya riksdagshuset", *Expressen* 14/1 1975.
153. Sonny Rydell, "Han ska rädda Palme från att bli inläst", *Aftonbladet* 17/11 1982.
154. Dahlberg & Leander 1970.
155. Bengt Jahnsson, *Divina Justitia: en aktuell pamflett om aktuella problem* (Stockholm: Författarförlaget, 1976), 43–44.
156. Jonas Sima, "Svenska säkerheten hotar det öppna samhället" och "Vi har vapen i riksdagshuset", *Expressen* 5/4 1982.
157. Krajewski 2018, 60.
158. Peterson 1999, 356.
159. Möller 1983, 291.
160. Eric Holmqvist, "Trettio år i riksdagen", *Riksdagen inifrån* (1991), 19–20.
161. Ingemund Bengtsson, "Från riksdagsbänken, statsrådstaburett och talmansstolen", *Riksdagen inifrån* (1991), 172.
162. Etzén 2005, 16.
163. Mogård 1991, 143.
164. Max Weber, *Ekonomi och samhälle III* (Lund: Argos, 1987), 59–60.
165. Arvodesfrågan och ledamöternas yrkesbakgrund beskrivs i Stjernquist 1966, 129–130. I samma bokserie, se även Lars Sköld & Arne Halvarson, "Riksdagens sociala sammansättning", *Samhälle och riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning 1* (red.) Arthur Thomson (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966), 439–451.
166. Riksdagen konstitutionsutskottets memorial 1943:16, 3.
167. Stjernquist 1966, 130.
168. Charles T. Goodsell, "The architecture of parliaments: legislative houses and political culture", *British Journal of Political Science* nr 3, 1988.

169. Riksdagsmotion 1974:1882.
170. Riksdagsmotion 1976/77:592.
171. Riksdagens förvaltningsstyrelses skrivelse 1974:20, 27.
172. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1977/78:23, 32.
173. Riksdagens protokoll 1975:93, 48.
174. Riksdagsmotion 1977/78:20.
175. Riksdagsmotion 1977/78:9.
176. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1977/78:23, 74.
177. Lokalprogram –85: Blockschema över lokalgruppers storlek och sambandsbehov, Dossie
17. Lokalfrågor. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 9.
178. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1977/78:23, 3, 26.
179. Ibid., 27.
180. Ibid., 48.
181. Riksdagen förslag 1977/78:5 Riksdagens lokalfrågor på längre sikt, 37.
182. Riksdagens förvaltningsstyrelses skrivelse 1974:20,15.
183. Riksdagens förvaltningsstyrelses skrivelse 1974:20,15; Olle Wästberg, ”Var ska riksdagen hålla till?”, *Dagens Nyheter* 19/11 1977.
184. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1977/78:23, 75.
185. Ibid., 75, 82.
186. Ibid., 129.
187. Rebecka Tarschys, ”Vackrare parlament får man leta efter”, *Dagens Nyheter* 1/10 1983.
188. Torwald Olsson, ”Som i ett råtthål”, *Dagens Nyheter* 22/9 1983.
189. ”Varning före omröstning”, *Dagens Nyheter* 26/10 1983.
190. Magdalena Ribbing, ”Fart på de folkvalda vid första voteringen”, *Dagens Nyheter* 27/10 1983.
191. ”Mygelkorridor förbi Palmes rum”, osignerad, *Dagens Nyheter* 8/1 1971.
192. ”Många klagar på rutig matta i plenisalen”, osignerad, *Dagens Nyheter* 12/1 1971.
193. Lena Petersén, ”Nej, sa sjösjuk riksdag – inte den M-A-T-T-A-N-!”, *Expressen* 12/1 1971.
194. Helén 1991, 227.
195. Tarschys 1983.
196. Gustafsson 2018, 153.
197. Leif Cassel, *Så vitt jag minns: memoarer* (Stockholm: Askild & Kärnekull, 1973), 137.
198. Möller 1983, 197.
199. Sophia Psarra & Gustavo Maldonado Gil, ”The palace of Westminster and the Reichstag building: spatial form and political culture”, *Parliament buildings* (2023), 172.
200. Paul Seaward, ”A sense of crowd and urgency? atmosphere and inconvenience in the chamber of the old House of Commons”, *Parliamentary History* nr 1, 2019.
201. Hansard, *Commons Debates*, 5th ser., CCCXCIII, cols 403–4: 28/10 1943, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/index.html> (senast kontrollerad 15/1 2026).
202. Leanne-Marie McCarthy-Cotter, Matthew Flinders & Tom Healey, ”Design and space in parliament”, *Exploring parliament* (red.) Cristina Leston-Bandeira & Louise Thompson (Oxford: Oxford University Press, 2018), 54.
203. Scherp 2023, 131–132.
204. Ture Nerman, *Trots allt!: minne och redovisning* (Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1954), 192.

205. Eriksson 1985, 94, 98.
206. Parkinson 2012, kapitel 4.
207. Se till exempel Psarra, Staiger & Sternberg 2023, 1.
208. Herman Blanck, ”Talmannens tankar om riksdagen”, *Mitt i Strömmen* nr 4, 1990/1991; Riksdagens protokoll 1992/93:21.
209. Riksdagens protokoll 1992/93:61.
210. Riksdagsmotion 1994/95:K307.
211. Gunnar Grenfors, ”Radikal ombyggnad utreds: halvcirkel i plenisalen”, *Mitt i Strömmen* nr 3, 1994/1995.
212. Tove Nandorf, ”Ny möblering ska sätta fart på debatterna”, *Dagens Nyheter* 7/6 2006.
213. Gustafsson 2018, 165.
214. Riksdagsmotion FK 1945:107.
215. ”I mångskriveriets land”, osignerad, *Karlstadstidningen* 10/9 1906.
216. ”Juristeriet och politiken”, osignerad ledare, *Svenska Dagbladet* 25/1 1945.
217. För en vidare diskussion, se Stewart Clegg, ”Bureaucracy, the Holocaust and techniques of power at work”, *Management Revue* nr 4, 2009.
218. Theodor W. Adorno, ”Kulturkritik und Gesellschaft”, *Gesammelte Schriften* 10:1 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977), 30. Radioprogrammet *Die verwaltete Welt* – med Adorno, Max Horkheimer och Eugen Kogon – sändes av Hessische Rundfunk 4/9 1950. Det återfinns på UbuWeb Sound, <https://ubu.com/sound/adorno.html> (senast kontrollerad 15/1 2026).
219. Se kapitlet ”Vardagens medier” i Johan Jarlbrink, Patrik Lundell & Pelle Snickars, *Mediernas historia: från big bang till big data* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2019), 203–211. Om kontorets mediehistoria (utifrån ett specifikt genusperspektiv), se även Delphine Gardey, *Écrire, calculer, classer: comment une révolution de papier a transformé les sociétés contemporaines (1800–1940)* (Paris: La Découverte, 2008).
220. Charlie Järpvall, *Pappersarbete: formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2016), 52.
221. Ben Kafka, ”Paperwork: the state of the discipline”, *Book History* vol 12, 2009. Se även Ben Kafka, *The demon of writing: powers and failures of paperwork* (New York: Zone Books, 2012).
222. Stjernquist 1996, 175.
223. Julin 1991, 48.
224. Rolf Nygren, ”Det svenska riksdagstrycket”, *Handbok i nordiskt parlamentstryck* (red.) Rolf Nygren (Stockholm: Sveriges riksdag, 1985), 112.
225. Etzén 2005, 5.
226. Julin 1991, 48.
227. Riksdagens protokoll AK 1920:18, 75.
228. Stjernquist 1966, 16.
229. SOU 1931:26, 121.
230. Pelle Snickars, ”Information overload”, *Information som problem: medieanalytiska texter från medeltid till framtid* (red.) Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (Stockholm: Mediehistoriskt arkiv, 2014).
231. Claes-Göran Kjellander, ”Pappersfloden tvingar riksdagen till övertid”, *Svenska Dagbladet* 4/4 1979.
232. De Geer 1892, 61–62. Om inte annat så är De Geers memoarer en påminnelse om att Sverige under 1800-talet – trots tvåkammarriksdagens införande 1866 – fortfarande var ett hierarkiskt klass- och ståndssamhälle; det är nämligen en bok till brädden fylld av grevar och

baroner, friherrar och det kungliga hovet. De Geer själv var alltså friherre; han må ha varit liberal i sin tid, men framstår samtidigt som stockkonservativ. Listan över nya påfund han fördömde i sina memoarer var lång: studentföreningen Verdandi (grundad 1882 i Uppsala av bland andra Karl Staaf och Hjalmar Branting), tidens nya litterära realism – det var honom vidrigt att läsa de så kallade realistiska författarnas ”iskalla skildringar” – för att nu inte tala om den ”moderna målarkonsten”, som enligt De Geer ”hafva kommit på afvägar”. Tilläggas kan att han redan 1862 valdes in som ledamot i Svenska Akademien. Av tidens stora sociala konflikter märks knappt något i memoarerna; symptomatiskt är att Karl Marx mest uppmärksammas eftersom han tillsammans med De Geer drack brunn i Karlsbad sommaren 1874. När det gällde arbetarklassens ställning var bildning, enligt De Geer, nödvändigt för politiskt omdöme. Den hade inte kroppsarbetare. Samtidigt avslutas *Minnen* med påpekandet att arbetarklassens sociala krav på många sätt var befogade. ”Jag har på nära håll sett, både i stad och på landet, mängen stark och duglig arbetare, som flitigt arbetar fulla tolf timmar snart sagdt årets alla arbetsdagar och nekar sig alla förströelser och all komfort men likväl endast med yttersta svårighet kan lifnära sig och en mindre familj ... Den viktigaste fråga, vår statskonst har att lösa är förbättrandet af arbetarklassens villkor.” De Geer 1892, 289, 298.

233. ”Korrespondens”, osignerad, *Wexjöbladet* 17/1 1848.
234. ”Hwarjehanda”, osignerad, *Borås Tidning* 26/3 1840.
235. ”Riksdagen”, signaturen J. J-n, *Freja* 21/1 1840.
236. Utan titel, osignerad, *Aftonbladet* 31/12 1850.
237. ”Vederbörandes hörande”, osignerad, *Aftonbladet* 27/9 1861.
238. 1866 riksdagsordning, § 82, citerad från *Sveriges konstitutionella urkunder* (Stockholm: SNS, 1999), 354.
239. ”Första kammaren”, osignerad, *Aftonbladet* 21/1 1867.
240. Riksdagsmotion FK 1867:4.
241. Riksdagsmotion FK 1867:44; Riksdagsmotion FK 1867:74.
242. ”Prenumeration å Riksdagstrycket”, osignerad, *Post- och Inrikes Tidningar* 23/12 1868; ”Riksdagstrycket”, osignerad, *Post- och Inrikes Tidningar* 3/2 1879; ”Riksdagstrycket”, osignerad, *Aftonbladet* 27/1 1887.
243. ”Om den juridiska bildningen i Sverige”, osignerad, *Sydsvenska Dagbladet* 19/1 1875.
244. ”Om tryckning av riksdagens protokoll och handlingar, 1”, osignerad, *Nya Dagligt Allehanda* 31/1 1870.
245. ”Om tryckning av riksdagens protokoll och handlingar, 2”, osignerad, *Nya Dagligt Allehanda* 2/2 1870.
246. Riksdagsmotion FK 1874:3; Riksdagsmotion FK 1874:30.
247. Riksdagen FK tillfälliga utskott 1874:5, 5, 3, 7.
248. ”På utkiken”, osignerad, *Figaro* 2/2 1879.
249. ”Hr Stjernspetz karta”, osignerad, *Vikingen* 8/3 1884.
250. Riksdagens protokoll AK 1884:17, 41–48. Apropå Stjernspetz försvunna karta, se exempelvis ”Riksdagskrönika”, osignerad, *Skara tidning* 12/3 1884.
251. ”Ferm expedition”, osignerad, *Dagens Nyheter* 16/2 1880; ”I dagens frågor”, osignerad, *Smålandsposten* 15/2 1890.
252. August Strindberg, *Röda rummet* (Stockholm: Seligman, 1879), 107, 108, 112.
253. ”Den sammanträdande riksdagen”, osignerad, *Aftonbladet* 16/1 1882.
254. Stjernquist 1996, 151. Ungefär på samma sätt förhöll det sig med regeringens förslag; antalet propositioner var, enligt Stjernquist, år 1900 inte fler än 85 stycken, en siffra som 1921

stigit till 369. Fast vad som mest oroade tryckeribranschen var förstås regeringens stora budgetproposition; i början av 1940-talet kunde den sammanlagda upplagan av nådiga luntan räkna en halv miljon tryckark.

- 255. SOU 1944:8, 13.
- 256. "Motionsepidemien", osignerad, *Hudiksvallsposten* 2/1 1890.
- 257. "De tryckta tiderna", osignerad, *Stockholmsposten* 12/5 1887.
- 258. "Försäljning av defekt riksdagstryck", osignerad, *Aftonbladet* 11/4 1902.
- 259. "Hvad en riksdag kostar", osignerad, *Stockholms Nyheter* 7/2 1891.
- 260. Helgo Zettervalls förslag till riksdagshus ratades, men hans detaljerade ritning återfinns på ArkDes, <https://digitaltmuseum.se/011024597192/ritning> (senast kontrollerad 15/1 2026).
- 261. "Ett modernt äktenskapsdrama", osignerad, *Budkaflen* 19/7 1896.
- 262. Riksdagsmotion AK 1901:179.
- 263. Riksdagen AK tillfälliga utskott 1901:26, 4.
- 264. Riksdagsmotion FK 1925:1; Riksdagsmotion AK 1914:54; Riksdagsmotion AK 1919:117. Av den senare motionen framgick att Gösta Karlström arbetat som korrekturläsare på riksdagens tryckeriexpedition under ett kvarts sekel, men att han 1918 insjuknat och nu bad om stöd: "Mitt enda hopp för de år, jag kan ha kvar att leva, är därför, att herrar kanslideputerade behagade benäget genom hemställan till riksdagen utverka någon pension åt mig." Motionen bifölls.
- 265. "Från riksdagsarbetets centralhärder", osignerad, *Svenska Dagbladet* 2/2 1902.
- 266. "Vårt senfärdiga riksdagstryck", osignerad, *Västerbottens-Kuriren* 21/5 1902.
- 267. "Det unionella feltrycket", osignerad, *Dagens Nyheter* 2/5 1923.
- 268. "Huru få ett snabbare riksdagstryck?", osignerad, *Aftonbladet* 26/4 1910; "Försenade riksdagsprotokoll", osignerad, *Nya Upsala Tidning* 23/2 1935.
- 269. "Sölet med riksdagstrycket", osignerad, *Dagen* 2/2 1906.
- 270. Crewe 2023, 55. Se även Crewe 2021.
- 271. Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1920:59, 1–3.
- 272. "Riksdagens tysta krafter", signaturen Minimax, *Svenska Dagbladet* 1/2 1914.
- 273. Johan Peter Velanders, *Färdmannasaga* (Stockholm, 1901), 7.
- 274. "Kommittéväsänder", osignerad, *Stockholms-Tidningen* 30/10 1912.
- 275. Riksdagens protokoll AK 1909:16, 4.
- 276. Riksdagsmotion FK 1912:86.
- 277. Riksdagens protokoll FK 1912:10. Citaten från utlåtandet av tryckeriexpeditionens föreståndare Johan Peter Velanders kommer från sidan 55. Se även "Statstrycket", osignerad, *Dagens Nyheter* 28/2 1912.
- 278. Riksdagsmotion AK 1913:252.
- 279. Riksdagsmotion AK 1915:162.
- 280. Riksdagens protokoll FK 1915:80, 21–22.
- 281. Riksdagsmotion AK 1917:141.
- 282. PM rörande förvaring av riksdagstrycket 12/9 1917. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 2.
- 283. PM rörande entresolering av pappersmagasiner i riksdagshuset 22/5 1918. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 2.
- 284. Protokoll Riksgäldskontoret sammankomst 16/6 1918. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 2.
- 285. Datering av Riksgäldskontorets protokoll saknas; möjligen rör det sig om samma proto-

koll som ovan, det vill säga Riksgäldskontoret sammankomst 16/6 1918. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare, Akter rörande lokaler, inventarier och personal, F3 vol 2.

286. *Ordlandet av statens tryck*, kommittébetänkande 1921:4, 27.
287. "Frågan om ett statens eget tryckeri", osignerad, *Arbetet* 19/2 1921.
288. "Statens tryckeriexpedition blir ej av", osignerad, *Dagens Nyheter* 4/11 1920.
289. "Riksdagstrycket", osignerad, *Aftonbladet* 15/2 1922.
290. Stjernquist 1996, 139, 144, 139. Tabellen med antalet protokollsidor mellan 1930 och 1965, återfinns i Stjernquist 1966, 23.
291. SOU 1931:26, 6, 121.
292. Riksdagsmotion FK 1921:141; Riksdagens protokoll FK 1921:9, 9.
293. Palonen 2014, 18, 16, 24.
294. Bentham 1999, 91.
295. SOU 1931:26, 121–122.
296. Julin 1991, 43.
297. Eskil Risling, PM innefattande redogörelse för motionernas tryckning, bilaga 4 till SOU 1931:26, 197.
298. Risling, PM i SOU 1931:26, 197, 198.
299. Riksdagens protokoll AK 1932:48.
300. "Sträjk mot riksdagstrycket", osignerad, *Svensk typografitidning* nr 10, 1902.
301. "Det skadar inte att försöka", osignerad, *Svensk typografitidning* nr 11, 1899.
302. Julin 1991, 13.
303. För en vidare diskussion, se Jan Garnert, *Hallå!: om telefonens första tid i Sverige* (Lund: Historiska media, 2005).
304. Om riksdagsledamöternas telefontaxa, se "Från Birger Jarls stad", osignerad, *Smålands-posten* 30/1 1895.
305. "En audiens hos Boström. Ett tioårsminne", signaturen M. H., *Karlstads-Tidningen* 18/4 1905.
306. Se till exempel, "Riksdagshuset färdigt", signaturen Mac, *Dagens Nyheter* 1/11 1905.
307. Julin 1991, 13–14.
308. "Polisspionaget på telefonerna gammal praxis", osignerad, *Arbetaren* 8/1 1924.
309. Anders Isaksson, *Per Albin IV* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2000), 166.
310. Riksdagsmotion FK 1924:118.
311. Riksdagens protokoll FK 1924:36, 78.
312. Riksdagens protokoll AK 1924:35, 94.
313. Ibid., 96.
314. Karl Sandels bilder återkommer på flera ställen i den här boken eftersom han ofta var på plats och fotograferade i riksdagshuset. Han var från mitten av 1920-talet anställd som pressfotograf på *Stockholms Dagblad*, i början av 1930-talet växlade han till *Stockholms-Tidningen*. Det har sagts att han "ägede ett utpräglat bildsinne och en intuitiv känsla för skeendet på stadsgatorna och inte minst på idrottsarenorna som han ofta besökte". Enligt konstvetaren Anna Tellgren var Sandels ovanligt internationellt orienterad; han var tidigt bekant med utländsk fotolitteratur och tog avgörande intryck av både tysk och engelsk pressfotografi. "Sandels menade att många fotografer inspirerades av den nya sakligheten eftersom stilen gav möjlighet att pröva nya effektfulla och slående bildformer." Som fotograf använde han sig gärna av geometriska bildkompositioner; det kunde handla om motiv placerade i diagonallinje eller nyttjande

av vertikala kameravinklar. För en vidare diskussion, se ”Karl Sandels”, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Leif Wigh), urn:sbl:6341 (senast kontrollerad 15/1 2026); Anna Tellgren, ”Mot en konstnärlig fotografi: piktorialism och modernism”, *Fotografihistorier: fotografi och bildbruk i Sverige från 1839 till idag* (red.) Anna Näslund Dahlgren (Stockholm: Natur & kultur, 2022), 139.

315. Andreas Biefang & Marij Leanders (red.), *Das ideale Parlament: Erich Salomon als Fotograf in Berlin und Den Haag* (Düsseldorf: Droste Verlag, 2014). Man kan notera att denna bok utgör nummer 167 i den tyska serien, Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, vilken i skrivande stund omfattar nästan tvåhundra band.

316. Systemet med en vår- och höstsession i riksdagen grundlagsfästes först 1949. Enligt tidigare riksdagsordning skulle den lagtima riksdagen vara klar med sina bestyr under våren vart år – men så var ofta inte fallet. ”Rekordet under mellankrigstiden innehas av 1930 års riksdag, som varade ända till och med den 30 juni”, enligt Stjernquist 1996, 142. Därtill fanns även möjligheten att inkalla till urtima riksdag – det vill säga en extra riksdag – vilket hände sällan (främst i samband med kriser som uppstått). Ledamöter inkallades exempelvis till urtima riksdag under unionskrisen med Norge 1905, liksom under hösten 1939 på grund av andra världskrigets utbrott.

317. I flerbandsverket *Den svenska pressens historia* (2000–2003) återkommer frågan med viss regelbundet hur både storstads- och landsortspress rapporterade från tvåkammarriksdagens förhandlingar, det gäller framför allt i band 11 (1830–1897) och band 111 (1897–1945). Internationell presshistorisk forskning har naturligtvis också intresserat sig för detta ofta symbiotiska förhållande, se exempelvis (om Storbritannien) Andre Sparrow, *Obscure scribblers: a history of parliamentary journalism* (London: Politico, 2003).

318. ”Jäsning och omdaning”, osignerad, *Göteborgs Dagblad* 22/3 1919.

319. ”Ett stycke medeltid i tjugonde århundradet”, osignerad, *Arbetaren* 12/1 1922.

320. ”Världspolitik i andra kammaren”, osignerad, *Göteborgs Afonblad* 26/2 1913; ”Vad som gjorts mot minfaran”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 4/6 1919; ”Andra kammaren”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 17/3 1920.

321. Per Rydén, ”Guldålder 1919–1936”, *Den svenska pressens historia 111. Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)* (red.) Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2001), 157, 172. Se även Stjernquist 1996, 133–135.

322. ”Från den politiska rännarbanan”, signaturen Abbé Coignard, *Svenska Dagbladet* 25/11 1917.

323. ”Tjugo år på referentläktaren”, signaturen Minimax, *Svenska Dagbladet* 8/2 1920.

324. Det är något förvånande att journalister inte påpekade att de använde riksdagstelefoner för att rapportera om det som hände i kamrarna. Det var en praxis som tidigt etablerades internationellt; redan hösten 1880 rapporterade till exempel flera svenska tidningar om att (det gamla) riksdagshuset i Berlin hade kopplats samman med några redaktionsbyråer. Bakgrunden var att tidningarna med hjälp av telefon ”så fort som möjligt [önskade få] kännedom om utgången [av voteringar]” – vilket nog även var fallet för svenskt vidkommande. Se, ”Från olika länder”, osignerad, *Sydsvenska Dagbladet* 13/10 1880. Även det nya riksdagshuset i Tiergarten (färdigt 1894) stod till tjänst med redaktionella telefonförbindelser, och till skillnad från i Sverige så hittar man i tysk dagspress flera exempel på hur dessa telefoner användes. Så rapporterade den socialdemokratiska tidningen *Vorwärts* våren 1909 om att riksdagstelefonerna missbrukats. Någon hade flera gånger busringt till brandkåren, och vid andra tillfällen använt riksdagstelefonen och påstått sig vara rikskansler Bernhard von Bülow. När dessa pojkestreck uppdagades, visade det sig vara en springpojke för en tidning, ”Laufbursche der Zentrums-

korrespondenz”. Han blev påkommen efter det att han via telefon beställt tvåhundra flaskor sekt till riksdagen av en välenommerad vinhandlare – som också levererade dessa eftersom ”die Firma hatte solches Vertrauen in den Durst unsere [Abgeordnete]”. ”Ein Lausbub”, osignerad, *Vorwärts* 24/4 1909.

325. PM Riksdagens byggnadskommitté 29/6 1942. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 5.

326. 1954 bildades Föreningen riksdagsjournalisterna, vilket visar att ett flertal dagstidningar (samt TT) bevakade riksdagen. I en promemoria 6/5 1955 från Riksdagens ekonomibyrå (ställd till talmanskonferensen) framgick till exempel att pressens arbetsförhållanden i riksdagen behövde förbättras. Vid sidan av TT hade då fyra större dagstidningar riksdagsjournalister på plats. Promemoria till talmanskonferensen 6/5 1955. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 1. I ett annat odaterat underlag från slutet av 1950-talet framgick att TT då hade hela sju riksdagsreferenter; från sex större dags- och kvällstidningar var därtill åtta reportrar förtecknade som riksdagsjournalister. Lista på riksdagsjournalister, odaterad. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F8 vol A5.

327. ”Torvald Sachs 50 år”, osignerad, *Dagens Nyheter* 17/2 1937.

328. ”Dagsnyheter från TT”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 5/5 1935.

329. ”Landets tryggande lagtimans paroll”, osignerad, *Dagens Nyheter* 1/11 1940. Som presshistorikern Torbjörn von Krogh påpekat hade Carl Lindhagen under hela sin politiska karriär återkommande synpunkter på dagspressen i allmänhet, och rapportering från riksdagen i synnerhet. ”Lindhagen byggde sin mediekritik på egna erfarenheter. Partipolitiska motståndare förvrängde i pressen hans yttranden och hans resonemang i referat och ledare gång på gång ansåg han. Värst var det i de mest högerinriktade organen.” Torbjörn von Krogh, ”Carl Lindhagen som mediekritiker: partipressens partiska rapportering kan leda till ’förvildning’ av politiken”, *Presshistorisk årsbok 2018* (Stockholm: Svensk presshistorisk förening, 2018), 72. För en vidare diskussion om Lindhagen, se Josefin Häggglund, *Demokratins stridslinjer: Carl Lindhagen och politikens omvandling, 1896–1923* (Huddinge: Södertörns högskola, 2023).

330. ”Mystiskt attentat mot Z. Höglund”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 24/2 1935.

331. Julin 1991, 50–51.

332. Riksdagen bankoutsjottets utlåtande 1947:57, 2.

333. Riksdagens protokoll AK 1947:35, 20–21, 24.

334. *Riksdagens allmänpolitiska debatt*, radioprogram, Sveriges Radio P1 14/10 1981.

335. Dick Ljungberg, ”Ta förnuftet till fånga – sänk inte momsen”, *Dagens Nyheter* 15/10 1981.

336. Lindström 1933, 22.

337. Riksdagens protokoll AK 1927:4, 18.

338. Se exempelvis Daniel Morat, ”Parlamentarisches Sprechen und politisches Hör-Wissen im deutschen Kaiserreich”, *Wissensgeschichte des Hörens in der Moderne* (red.) Daniel Morat (Berlin: de Gruyter, 2017).

339. Lindström 1933, 73.

340. Emily Thompson, *The soundscape of modernity: architectural acoustics and the culture of listening in America 1900–1933* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002), 118.

341. Se exempelvis Karen Lauwers, Ludovic Marionneau & Josephine Hoegaerts, ”Introduction: oratory and representation in the long nineteenth century”, *European Review of History* nr 5, 2022; Josephine Hoegaerts, ”Vocal recognition before recording: techniques of vocal documentation, classification and identification in the long nineteenth century”, *Sound Studies* nr 2, 2023.

342. Kai Zähle, "Klingel oder Gong? Akustische Signale in der Parlamentarische Praxis", *Zeitschrift für Parlamentsfragen* nr 4, 2012; Catriona Cooper, "The sound of debate in Georgian England: auralising the House of Commons", *Parliamentary Yearbook* nr 1, 2019; *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (red.) Andreas Schulz & Andreas Wirsching (Düsseldorf: Droste Verlag, 2012).
343. Stefan Haas, "Die kommunikationstheoretische Wende und die Geschichtswissenschaft"; Frank Bösch, "Parlamente, Medien und Öffentlichkeit", *Parlamentarische Kulturen in Europa* (2012).
344. Morat 2017, 310–311. Boken *Parlament und Stenographie. Äußerungen der bekanntesten Parlamentarier über die Stenographie* (1894) är citerad från Morats kapitel.
345. Karin Bijsterveld, *Listening for knowledge in science, medicine and engineering (1920s–present)* (London: Palgrave Macmillan, 2019), 4.
346. Riksdagens protokoll AK 1925:11, 19.
347. För en vidare diskussion, se Pelle Snickars, *Audiovisuella arkiv: en svensk mediehistoria 1930–1990* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2024).
348. Wolfgang Ernst, *Sorlet från arkivet* (Göteborg: Glänta, 2008), 15.
349. Följetongen med Richard Harding Davis detektivroman *I dimman* publicerades i *Göteborgsposten* under december 1915; originalet på engelska, *In the fog*, utkom 1901.
350. Thomas Erskine May, *Erskine May's treatise on the law, privileges, proceedings and usage of parliament* (London: Butterworths, 1844), 213.
351. Paul Seaward, "Zoom and the technology of parliamentary debate", bloggpost 2/6 2020, <https://historyofparliamentblog.wordpress.com/2020/06/02/zoom-and-the-technology-of-parliamentary-debate/> (senast kontrollerad 15/1 2026).
352. "Annat än i Falköping", osignerad, *Sydsvenska Dagbladet* 25/4 1924.
353. "Riksdagsbref", signaturen E. Sn., *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 23/3 1892.
354. Julin 1991, 91.
355. "Utifrån", osignerad, *Barometern* 3/7 1893; "För landshövdingen greve De la Gardie", osignerad, *Karlskoga Tidning* 13/5 1899.
356. "En märklig debattdag", osignerad ledare, *Svenska Dagbladet* 13/5 1912; "Uppmärksamhet på orätt plats", osignerad ledare, *Aftonbladet* 13/5 1912.
357. Riksdagens protokoll AK 1919:24, 49–50; "Fara av att sitta för länge i riksdagsrestaurangen", osignerad, *Svenska Dagbladet* 13/3 1919. Som vi påpekade i bokens inledning har statsvetenskaplig forskning av tradition ägnat den här typen av alldaglig styrning av riksdagsarbete som voteringsklockor signalerade föga uppmärksamhet. Statsvetaren Nils Stjernquist nyttjade som sagt endast ett fåtal sidor åt intern kommunikation och massmedier i sin femhundrasidiga bok om riksdagens arbetsformer. Trots att Stjernquist intresserade sig för det vardagliga riksdagsarbetet, skrev han nästan ingenting om de medier och tekniker som både underlättade och reglerade detsamma. Inte heller hos statsvetaren Jörgen Westerståhl, och hans beteendeinriktade studier om svensk politik, figurerade riksdagsarbetets mediala infrastruktur. Men att voteringsklockor i hög grad formade ledamöternas arbete framkommer icke desto mindre indirekt i relation till bägge dessa statsvetenskapliga pionjärer. I egenskap av professorer hade Stjernquist och Westerståhl nämligen flera betydelsefulla uppdrag som experter i offentliga utredningar. Så berättar statsvetaren Olof Petersson i sin intellektuella biografi om Westerståhl, *Statsvetaren*, att när det skulle skissas på en ny författning och regeringsform under det sena 1950-talet (inför den kommande enkammarriksdagen), så "bildades en arbetsgrupp bestående av tre personer inom [författnings]utredningens sekretariat: Westerståhl, Stjernquist och juristen Sten Rudholm

[samt partirepresentanter]. Utredningen försökte kompromissa ihop sig under en lång serie internat – som ofta hölls på behörigt avstånd från huvudstadens vardagsadministration och voteringsklockor”. Här var det alltså uppenbart att riksdagens signalteknik spelade roll; det gällde ju att undkomma denna. Olof Petersson, *Statsvetaren: Jörgen Westerståhl och demokratins århundrade* (Stockholm: SNS förlag, 2011), 93–94. Att Westerståhls morfar var Hjalmar Branting verkar inte heller ha ökat hans intresse för riksdagens praktiska arbetsformer. Tilläggas kan – apropå att Westerståhl ofta framhållits som en pionjär inom svensk massmedieforskning – att han må ha varit intresserad av valforskning. Men hans hjärta blödde inte precis för den historiska medieforskningen. När den så kallade Massmedieforskningsutredningen vid mitten av 1970-talet hade sitt allra första möte på Westerståhls statsvetenskapliga institution på Göteborgs universitet, ja då menade han på fullt allvar att mer humanistiskt färgad medieforskning var att likna vid: ”B-forskning = delvis massmedieforskning”. All sådan medieforskning borde utsorteras i det kommande arbetet; den hörde inte samman med den samhällsvetenskapliga massmedieforskning som Westerståhl etablerat – det vill säga A-forskning. Massmediaforskningsutredningen protokoll nr 1, 2/2 1976. Riksarkivet, Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol 1. För en vidare diskussion om Jörgen Westerståhl och medieforskningens A- och B-lag, se Pelle Snickars, ”Mediastudiets infrastruktur. Om etableringen av Arkivet för ljud och bild”, *Massmediaproblem: mediastudiets formering* (red.) Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2015), 38–40.

358. Enligt *Svenska Dagbladet* (och signaturen Minimax) fanns vid denna tidpunkt i första kammaren tre stycken förste notarier, tretton ordinarie notarier, en registrator, en förste kanslist och sex ordinarie kanslister. Andra kammaren mönstrade sex stycken förstenotarier, arton ordinarie notarier, en registrator, en förste kanslist och sex ordinarie kanslister. Bara inom denna del av riksdagsförvaltningen (som då ännu inte kallades så) fanns sammanlagt femtiosex anställda; de var alla män – förutom Jetta Lundgren, som då var riksdagens enda kvinnliga notarie – och de allra flesta var deltidsanställda (eftersom riksdagen främst var i arbete under våren). Som vi återkommer till i nästa kapitel var huvuduppgiften för notarierna att stenografera kammarens diskussioner och debatter. ”Riksdagens tysta krafter”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 1/2 1914.

359. Ibid.

360. Julin 1991, 91–92.

361. Riksdagens protokoll FK 1934:21, 3.

362. Georg Andrén, *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning IX. Tvåkammar-systemets tillkomst och utveckling* (Stockholm: Sveriges riksdag, 1937), 97.

363. ”Ett nattligt uppträde i riksdagen”, osignerad, *Dagens Nyheter* 28/2 1913; ”Det nattliga uppträdet i riksdagen”, osignerad, *Dagens Nyheter* 1/3 1913.

364. Riksdagens protokoll AK 1905:14, 41–42.

365. Se exempelvis ”Riksdagshuset kritiserar”, osignerad, *Dagens Nyheter* 26/2 1905; ”Nya riksdagshuset under debatt”, osignerad, *Socialdemokraten* 26/2 1905.

366. ”Danskt omdöme om vårt riksdagshus”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 26/4 1905.

367. Se bland annat artikeln ”Den dåliga riksdagsakustiken”, osignerad, *Norrbottnenskuriren* 17/5 1905.

368. Riksdagens protokoll FK 1907:13, 2.

369. Julin 1991, 12.

370. Riksdagens protokoll AK 1921:8, 23.

371. ”Fabian är Fabian”, osignerad, *Aftonbladet* 27/1 1921; ”Författningsändringar definitivt

antagna igår i riksdagen”, osignerad, *Smålandsposten* 27/1 1921. Båda utsagorna – ”vet hut, drum-lar” och ”vet hut, bönder” – refererades i flertalet tidningar.

372. Riksdagens protokoll AK 1921:9, 22–23.

373. ”Bondeförbundarna straffa ej hr Fabian Månsson”, osignerad, *Dagens Nyheter* 28/1 1921; ”Protokolljustering”, signaturen Opponents Tertius, *Dagens Nyheter* 3/2 1921; ”Fabian Månsson och riksdagsreferaten”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 3/2 1921.

374. Elin Wägner, *Dialogen fortsätter* (Stockholm: Bonnier, 1932), 391, 390, 400, 395, 399, 396, 401, 403.

375. Albert Engström, ”Proposition till riksdagen”, *Strix* nr 22, 1912.

376. Nerman 1954, 197.

377. Julin 1991, 18.

378. Hugo Hamilton, ”Talare och talekonst”, *Svensk tidskrift* häfte 1, 1924.

379. ”I marginalen”, osignerad, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 2/6 1910.

380. Hennings 1963, 227.

381. Riksdagens protokoll FK 1929:31, 109.

382. Sävström 1949, 241.

383. Astrid Kristensson, ”Så vitt jag minns”, *Riksdagen inifrån* (1991), 244–245.

384. Riksdagens protokoll AK 1922:10, 23; Riksdagens protokoll AK 1922:41, 69; Riksdagens protokoll AK 1928:34, 40.

385. Lindström 1933, 63, 65.

386. Riksdagens protokoll AK 1920:43, 7.

387. Riksdagens protokoll AK 1925:20, 33.

388. Petra Löffler, *Verteilte Aufmerksamkeit: Eine Mediengeschichte der Zerstreuung* (Zürich: Diaphanes, 2014), 8.

389. Motionen var likalydande för bägge kamrar: Riksdagsmotion FK 1929:217 samt AK 1929:336.

390. Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1929:52; Riksdagens protokoll AK 1929:42, 52–53.

391. Riksdagens protokoll FK 1921:26, 124.

392. Riksdagens protokoll FK 1926:10, 51.

393. Riksdagsmotion FK 1933:264.

394. ”Radioutsändningen av remissdebatten”, osignerad, *Dagens Nyheter* 13/1 1924; ”Remissdebatten pr rundradio blir iniberad”, osignerad, *Aftonbladet* 15/1 1924; ”Ingen remissdebatts-radio”, osignerad, *Dagens Nyheter* 16/1 1924.

395. ”Med anledning av”, signaturen Abbé Coignard, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 19/1 1924.

396. Termen *rundradio* var en direktöversättning av engelskans *broadcasting*; mediet baserade sig på radiovågor som sändes ut cirkulärt. Det var svd som föreslog den svenska termen 1922 – i diskussionen figurerade också variofon, varjehandalljudaren, strålbud eller bara strål. För en vidare diskussion, se ”Rundradio”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 15/12 1922.

397. ”Veckans riksdagskrönika”, signaturen Pavo, *Arbetet* 9/2 1924; ”Radio”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 11/2 1924.

398. Monika Djerf-Pierre & Lennart Weibull, *Spegla, granska, tolka: aktualitetsjournalistik i svensk radio och tv under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 2001), 46; Stig Hadenius, *Kampen om monopolet: Sveriges radio och tv under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998), 66. För en vidare diskussion, se även Peter Esaiasson & Nicklas Håkansson, *Besked ikväll!: valprogrammen i svensk radio och tv* (Stockholm: Etermedierna i Sverige, 2002).

399. Programserien i tre delar, *Jag vill vara neutral: om synen på politik i radio* av Göran Elgemyr och Jörgen Cederberg sändes i Sveriges Radio (P1) under hösten 1976 (och senare även i repris). Programmen har inte sparats av SR – men väl genom en inspelning av Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, och återfinns därför i Svensk mediedatabas. Göran Elgemyr skulle framgent publicera en rad böcker som på flera sätt tog sin utgångspunkt i hans tidigare radioverksamhet, till exempel studien, *Får jag be om en kommentar?: yttrandefriheten i svensk radio 1926–1960* (Stockholm: Prisma, 2005).

400. *Partierna och den ekonomiska krisen*, radioprogram av Göran Elgemyr, Sveriges Radio 12/9 1982. Huruvida Ture Nerman framstod som medialt förtroendefull eller inte i radio ska vara osagt. Han var en något ombytlig politiker, till en början socialdemokrat, därefter kommunist – 1932 satt han i första kammaren på ett kommunistmandat – men skulle 1939 återvända till socialdemokraterna och under krigsåren bli välbekant som lidelsefull redaktör och anti-nazist i tidskriften *Trots allt!*.

401. Elgemyr 2005, 89.

402. *Riksdagskrönika*, radioprogram av Torvald Sachs, Radiotjänst 5/3 1934.

403. Riksdagsmotion AK 1925:126. Huruvida det var ödets nyck eller inte, så motionerade Hagman samma dag också om andra kammarens arbetsordning, och de svårigheter som fanns att höra vad som yttrades. Hans invändningar kring sorlet i kammaren var identiska med de som vi tidigare påtalat. I många fall var man som ledamot tvungen att lämna sin plats, beklagade sig Hagman, ”och bilda en tätt slutet ring kring den ledamot, som yttrar sig [och] därmed göra det ännu svårare för övriga, å sina platser kvarsittande ledamöter, att uppfatta vad som yttras. För kammarens stenografer medför [detta] mycket svåra olägenheter”. Riksdagsmotion AK 1925:123.

404. Riksdagsmotion AK 1925:125.

405. Riksdagens femte tillfälliga utskottsutlåtande 1925:2, 2.

406. Riksdagens protokoll AK 1925:11, 17, 18, 19, 22, 23, 25.

407. Elgemyr 2005, 78.

408. M. Wester, ”Politiken per radio tabu”, *Radiolyssnaren* nr 8, 1928.

409. ”Riksdagen släpper snart in radiopubliken”, osignerad, *Radiolyssnaren* nr 10, 1928.

410. *Studiet av socialismen*, radioföredrag av Ernst Wigforss, Radiotjänst 5/3 1928.

411. ”Är politiken i radio en fara”, signaturen Arbitter, *Radiolyssnaren* nr 12, 1928. Citaten från *Göteborgs Morgonpost* och Gustaf Reuterswärd är hämtade från artikeln i *Radiolyssnaren*. För en vidare diskussion i ämnet, se Mats Jönsson & Pelle Snickars, ”Introduktion”, *Medier & politik: om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet* (red.) Mats Jönsson & Pelle Snickars (Stockholm: Mediehistoriskt arkiv, 2007), 28–30.

412. Riksdagens femte tillfälliga utskottsutlåtande 1925:2, 3.

413. Riksdagsmotion AK 1929:99.

414. ”Ett hårt slag för radion”, signaturen Nic, *Aftonbladet* 21/1 1929; ”Att leka med elden”, signaturen Mr. Gay, *Svenska Dagbladet* 21/1 1929; ”Politisk tvångsmatning med rundradions hjälp”, signaturen Jc., *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 22/1 1929.

415. För en vidare diskussion, se Karin Nordberg, *Folkhemmets röst: radion som folkbildare 1925–1950* (Eslöv: Symposion, 1998).

416. Riksdagens femte tillfälliga utskottsutlåtande 1929:7, 2.

417. *Politikens medialisering* (SOU 1999:126), 4.

418. Riksdagens protokoll AK 1929:29, 45, 41, 45.

419. ”Minskas sakligheten då talaren har ett större auditorium”, signaturen M. W., *Radiolyssnaren* nr 17, 1929.

420. "Telefon för apelsintalare", osignerad, *Dagens Nyheter* 23/1 1930.
421. Under rubriken "Gudstjänster som åhöres pr telefon" meddelade tidningen *Kalmar* (13/2 1918) att församlingen i Långaryd numera kunde höra prästens ord på distans. "På predikstolen i kyrkan har placerats en större grammofontratt, som står i förbindelse med en mikrofon, och så vidare genom telefonledning från kyrkan med Långaryds växelstation. Varje söndagsmorgon kl. 10 ringer telefonföreståndaren upp samtliga abonnenter och meddelar de psalmer, som skola sjungas [...] Det hela fungerar alldeles utmärkt".
422. Riksdagsmotion FK 1930:193.
423. *Dagens Nyheter* 23/1 1930.
424. Som exempel kan nämna Teodor Julins riksdagsmotion FK 1930:204 – en motion som bland annat argumenterade för ökad koncentration av debatterna i plenum, avskaffandet av "ceremonien vid avlämnandet av motioner", liksom inte minst enhetlig formatering av handlingar: "Den tryckta föredragningslistans användbarhet som innehållsförteckning till kammarprotokollet skulle i hög grad ökas, om den trycktes i samma sidstorlek som övrigt riksdagstryck och med trycket så placerat på papperet att detta lämpade sig att vikas som omslag kring protokollshäftet."
425. Begreppet apelsintalare återkom med viss frekvens i dagstidningarnas riksdagsreferat. I NE kan man läsa: "apelsintalare, riksdagstalare utan åhörare. Uttrycket lanserades av journalisten G. Ahlborg, känd riksdagsreferent på den tidiga tvåkammarriksdagens tid, som benämning på mindre framträdande riksdagstalare som inte ansågs värda att refereras. När en sådan talare ropades upp kunde man därför, som Ahlborg gjorde, gå ut i sammanbindningsbanan och äta en apelsin." För en vidare diskussion, se "Apelsintalare", *Nationalencyklopedins ordbok & uppslagsverk* (2020), <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/apelsintalare> (senast kontrollerad 15/1 2026).
426. Riksdagens bankoutsittarsutlåtande 1930:13, 4.
427. Riksdagens protokoll FK 1930:8, 7.
428. I Gösta Julins memoarer finns ett längre resonemang om besparingskommitténs arbete, se *Julin* 1991, 45–46.
429. "Rundradio och partipolitik", osignerad ledare, *Svenska Dagbladet* 6/3 1932.
430. Torsten Fogelqvist (signaturen T. f.-t.), "Politiksrädd och radio", *Dagens Nyheter* 12/3 1932.
431. Elgemyr 2005, 110–118.
432. "Politisk fäktning pr radio", osignerad, *Svenska Dagbladet* 13/9 1932.
433. Riksdagsmotion FK 1933:238.
434. "Radion bör få användas i riksdagen", osignerad, *Dagens Nyheter* 12/2 1933; "Radio från riksdagen?", osignerad, *Aftonbladet* 11/2 1933.
435. Riksdagen FK första tillfälliga utskott 1933:4, 2.
436. Riksdagens protokoll FK 1933:26, 55, 58, 61, 57.
437. Riksdagsmotion FK 1936:434.
438. Riksdagens protokoll FK 1936:33, 3, 4, 5, 6.
439. Riksdagen FK första tillfälliga utskott 1936:17.
440. Riksdagens protokoll FK 1936:35, 27.
441. "Sänders tal även i radio", osignerad, *Dagens Nyheter* 24/5 1936.
442. För en diskussion om riksdagens högtidliga öppnande med ceremoniellt fokus, se Tormod Otter Jensen, "The opening ceremony of the Swedish Riksdag", *Parliament buildings* (2023).

443. *Andra kammaren: debatt i försvarsfrågan*, radioprogram, Radiotjänst 30/3 1938 (enligt metadata från SMDB); Riksdagens protokoll FK 1938:20, 9–12; Riksdagens protokoll AK 1938:20, 34–48.

444. Bägge inspelningarna finns tillgängliga på webben: *Aufregung um Rundfunk-Übertragung der Brüning-Rede* (26/2 1932) och *Brüning stellt sich gegen Hitler* (25/2 1932). SWR Kultur, <https://www.swr.de/swrkultur/wissen/archivradio/reichstag-vor-hitler-102.html> (senast kontrollerad 15/1 2026).

445. Julin 1991, 101.

446. För en vidare diskussion, se till exempel Jakob Kihlberg, *Gränslösa anspråk: offentliga möten och skapandet av det internationella 1840–1860* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2018), samt Patrik Lundell, "Nyktterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär", *1800-talets mediesystem* (red.) Jonas Harvard & Patrik Lundell (Stockholm: Mediehistoriskt arkiv, 2010).

447. "Högtalare", *Svenska akademiens ordbok* (1932), https://www.saob.se/artikel/?seek=högtalare&pz=1#U_H2211_74823 (senast kontrollerad 15/1 2026).

448. Åke Thulstrup, "September i Genève", *Dagens Nyheter* 29/9 1928.

449. "Någonting för oss, herr Lindman?", signaturen Den Blyge, *Dagens Nyheter* 4/10 1928.

450. "Högtalare i tyska riksdagen", osignerad, *Svenska Dagbladet* 4/2 1929. Även om riksdagen i Berlin låg i teknikens framkant i jämförelse med Sveriges riksdag, så likande relationen mellan politik och radio under Weimarrepubliken den svenska – eller som medievetaren Carolyn Birdsall framhållit: "Weimar radio did not really constitute a public sphere since there was still too little news and political information. Indeed, there was a clear separation of news and commentary, with centralized news service Dradag dictating the agenda and indirect style of news programming. In the first few years after 1923, politicians occasionally appeared on radio, but then only in their representative function, with their party name left unmentioned." Carolyn Birdsall, "Sound aesthetics and the global imagination in German media culture around 1930", *Sounds of modern history: auditory cultures in 19th- and 20th-century Europe* (red.) Daniel Morat (New York: Berghahn Books, 2014), 260. För en vidare diskussion, se även Renate Schumacher, "Radio als Medium und Faktor des aktuellen Geschehens", *Programmggeschichte des Hörfunks in der Weimarer Republik* (red.) Joachim-Felix Leonhard (München: dtv, 1997).

451. Rasmus Fleischer, *Musikens politiska ekonomi: lagstiftningen, ljudmedierna och försvaret av den levande musiken, 1925–2000* (Stockholm: Ink, 2012), 110–111.

452. Cornelia Epping-Jäger, "Hitler's voice: the loudspeaker under national socialism", *Intermedialités* nr 17, 2011. Se även Cornelia Epping-Jäger, "Lautsprecher", *Handbuch Sound. Geschichte – Begriffe – Ansätze* (red.) Daniel Morat & Hansjakob Ziemer (Stuttgart: J. B. Metzler, 2018).

453. "Högtalare i riksdagen efter påsk", osignerad, *Svenska Dagbladet* 21/4 1935.

454. Riksdagens protokoll AK 1937:27, 74–75.

455. Peter Esaïasson, *Svenska valkampanjer 1866–1988* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1990), 147.

456. Riksdagens protokoll AK 1944:22, 65, 70.

457. Riksdagens protokoll AK 1945:20, 34.

458. PM angående högtalaranläggning i andra kammarens plenisal 10/7 1945; Bilaga D (av Gunnar Falla) 10/7 1945. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 8.

459. *Rundradion i Sverige* (SOU 1946:1), 37.

460. Helén 1991, 214–215.

461. Lennart Dansk, "Politik i radio", *Tjugofem år med Sveriges Radio* (red.) Manne Ginsburg (Stockholm: Radiotjänst, 1949), 190.
462. "Radions röster: Lennart Dansk", signaturen Stenfot, *Dagens Nyheter* 12/2 1948.
463. Dansk 1949, 190, 191, 194.
464. "Radiospalten", signaturen K. S-z, *Dagens Nyheter* 12/2 1948.
465. Sävström 1949, 241.
466. Riksdagsmotion AK 1955:186.
467. Beträffande motion i andra kammaren nr 186 år 1955 ang. installation av ny högtalaranläggning, Riksdagens ekonomibyrå 14/2 1955. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 8.
468. Riksdagen bankoutsnittets utlåtande 1955:12, 4.
469. L. M. Ericsson prospekt till Riksdagens ekonomibyrå 10/5 1955. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 8.
470. Per T. Ohlsson, *Rickard Sandler* (Stockholm: Bonnier, 2010), 62–64.
471. Riksdagens protokoll AK 1926:44, 3, 5, 9, 15.
472. "Regeringens öde beseglat i natt", osignerad, *Svenska Dagbladet* 2/6 1926. Att talet var två timmar och trettiosju minuter angavs i flera tidningar, såsom exempelvis "Regeringen faller i stripadrabbningen", osignerad, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 2/6 1926.
473. "Regeringen stupar på Stripa", osignerad, *Dagens Nyheter* 2/6 1926.
474. Ohlsson 2010, 60–61.
475. AK 1926:44, 29.
476. Se Endre Dányi, "Politics beyond words: ethnography of political institutions", *The Routledge handbook of language and politics* (red.) Bernhard Forchtner & Ruth Wodak (London: Routledge, 2018), 291; Palonen 2014, 11.
477. De Geer 1892, 153.
478. Sävström 1949, 236–237.
479. Kvalitén på SWERIK-projektets annoterade anföranden – när ett tal börjar och slutar – har i skrivande stund (våren 2026) inte kvalitetskontrollerats före 1910. Frekvenser före det, särskilt de som gäller antal ord i anföranden, bör därför tolkas försiktigt. För en vidare diskussion, se Väinö Yrjänäinen et al., 2024.
480. Erik Elfner, "Stenografen i riksdagen", *Tidning för svensk snabbskrift* nr 42–47, 1917. Ernst Wigforss gav i sina memoarer andra exempel på snabbtalande ledamöter, bland annat socialdemokraten Gustaf Nilsson (1880–1926), "alla stenograferas fasa, då hans tal var som smattret från en kulspruta, med jag vet inte hur många stavelser i minuten". Ernst Wigforss, *Minnen II* (Stockholm: Tiden, 1951), 146.
481. Ernst L. Ekman, *Om riksdagsdebatternas språk* (Stockholm: Riksdagens förvaltningskontor, 1967), 12.
482. Rolf Lindborg, "Stenograferande lärdomshistoriker", *Stenografen: tidskrift för svensk snabbskrift* nr 6, 1991.
483. Ekman 1967, 12.
484. Jämför John Durham Peters, *Speaking into the air: a history of the idea of communication* (Chicago: University of Chicago Press, 1999), 40, 47.
485. Hamilton 1928, 258.
486. "Ture Nerman jungfrutalar på hexameter", osignerad, *Dagens Nyheter* 18/1 1931.
487. Nerman 1954, 14.
488. Riksdagens protokoll FK 1931:4, 25–27.

489. Palonen 2014, 109–110.
490. Herbert Tingsten, ”Utredning rörande parlamentens arbetssätt i vissa främmande länder”, bilaga till SOU 1931:26, 184.
491. *Reglementariska föreskrifter för riksdagen m. m.* 1934, 14; Stjernquist 1996, 104–105.
492. För en vidare diskussion, se Kurunmäki 2024.
493. Stjernquist 1996, 100.
494. SOU 1931:26, 129.
495. Stjernquist 1966, 105.
496. Ibid., 107.
497. Riksdagens protokoll AK 1939:39, 88.
498. Riksdagens protokoll AK 1939:4, 134.
499. 1866 riksdagsordning, § 52.
500. Stjernquist 1966, 101.
501. Ibid.
502. Stjernquist 1966, 93–94; Riksdagens protokoll AK 1957:16, 147.
503. Riksdagens protokoll AK 1925:15, 72.
504. Stjernquist 1966, 96.
505. Östen Undén, *Anteckningar 1918–1952* (Stockholm: Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2002), 293, 314.
506. Kari Palonen, *Parliamentary thinking: procedure, rhetoric and time* (London: Palgrave Macmillan, 2019), 171.
507. Erik Boheman, *Tankar i en talmansstol* (Stockholm: Norstedt, 1970), 6.
508. Hamilton 1956, 96.
509. ”Andra kammaren är onådig när debatterna blir för långa”, osignerad, *Dagens Nyheter* 14/3 1920.
510. ”Nattplenum”, osignerad, *Dagens Nyheter* 12/6 1921.
511. ”Votering!”, osignerad, *Göteborgs Aftonblad* 21/4 1899.
512. Se till exempel, ”Riksdagen”, osignerad, *Östgöta Correspondenten* 5/11 1867; ”Riksdagsplena begränsas ej till midnatt”, osignerad, *Dagens Nyheter* 2/6 1925.
513. Gustaf Richert, *Minnesanteckningar*, Riksdagens protokoll, 188.
514. Protokoll AK 1925:15, 72.
515. ”Sommarstiltje i riksdagen: Många åhörare, få ledamöter”, signaturen A. M., *Stockholms-Tidningen* 20/7 1958.
516. Michel de Certeau, *The practice of everyday life* (Berkeley: University of California Press, 1984), 35–39.
517. Bentham 1999, 18–19.
518. Sävström 1949, 241.
519. Se till exempel, Cassel 1973, 137.
520. Cornelia Ilie, ”Insulting as (un)parliamentary practice in the British and Swedish parliaments: a rhetorical approach”, *Cross-cultural perspectives on parliamentary discourse* (red.) Paul Bayley (Amsterdam: John Benjamins, 2004). Andra lingvistiskt orienterade forskare har undersökt kategorin oparlamentariskt språk, till exempel Ruth Graham, *Withdraw and apologise: a diachronic study of unparliamentary language in the New Zealand Parliament, 1890–1950* (Wellington: Victoria University of Wellington, 2016). Den här typen av forskning tenderar emellertid att studera parlamentsdebatter som text och bortse från det faktum att protokollen är redigerade versioner av muntliga anföranden.

521. 1866 riksdagsordning, § 52.
522. SFS 1974:153 riksdagsordning, kapitel 2, § 12.
523. Widén 1984, 359. Enligt riksdagsprotokollet (AK 1914:18, 6) hade Branting mot slutet av sitt tal sagt: ”Men vad är det då för fasoner, att sådant skall få återupprepas här, att genklang från helt andra och främmande förhållanden i land, där parlamentarismen ännu icke slagit igenom, kan få höras på Stockholms slotts borggård? Är det rimligt, att sådant kan få passera?”
524. Hamilton 1955, 143–144.
525. Se till exempel, Jakob Pettersson, *En återblick: minnesanteckningar* (Södertälje: Södertörns tryckeri, 1950), 68.
526. Widén 1984, 408, 414, 425.
527. Michel Foucault, *Övervakning och straff* (Lund: Arkiv förlag, 2003), 180.
528. Johan Johnsson, *Längs vägen: memoarer från ett långt kort liv* (Stockholm: Stadsmissionen, 1977), 181.
529. Carl Lindhagen, *Carl Lindhagens memoarer: första delen* (Stockholm: Bonnier, 1936), 62.
530. Riksdagens protokoll AK 1914:83, 59.
531. Widén 1984, 414.
532. Riksdagens protokoll AK 1912:54, 51.
533. Hägglund 2023, 185.
534. 1809 regeringsform, § 90 (med ändringar 1865–1866), citerad från *Sveriges konstitutionella urkunder*.
535. Riksdagens protokoll AK 1941:3, 43, 46.
536. Vilhelm Lundstedt, *När klubban föll i riksdagen: mina uttalanden dikterade av omsorg om rättrådighet i samhällsförvaltningen* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1941), 114.
537. Riksdagens protokoll AK 1915:27, 54.
538. Widén 1984, 427.
539. Sävström 1949, 259.
540. Riksdagens protokoll FK 15/5 1867, 545–546.
541. Riksdagens protokoll FK 22/4 1878, 40.
542. Jan Ekecrantz & Tom Olsson, *Det redigerade samhället: om journalistikens, beskrivningsmakens och det informerande förnufts historia* (Stockholm: Carlssons, 1994), 171–175; Tom Olsson, *Rätten att tala politik: medieintellektuella och manlig medielogik under 1900-talet* (Stockholm: Carlssons, 2006), 12–16, 82–88.
543. Kurunmäki 2024, 350.
544. Riksdagsmotion FK 1925:138.
545. ”Midnattsdebatten om strafflagreformen”, osignerad, *Nya Dagligt Allehanda* 9/4 1906.
546. SOU 1931:26, 122–127.
547. Riksdagens protokoll AK 1954:31, 101.
548. Stig Hjarvard, *The mediatization of culture and society* (London: Routledge, 2013); Gianpietro Mazzoleni, ”Mediatization of politics”, *The international encyclopedia of communication* (red.) Donsbach Wolfgang (London: Blackwell, 2008).
549. Jesper Strömbäck, ”Four phases of mediatization: an analysis of the mediatization of politics”, *International Journal of Press/Politics* nr 3, 2008.
550. Citatet härrör ursprungligen från ett föredrag som Max Weber höll på en kongress i Frankfurt am Main 1910, sedermera översatt till en artikel med den engelska titeln, ”Towards a sociology of the press”, *Journal of Communication* nr 1, 1976.

551. "TV-prov i andra kammaren", osignerad, *Svenska Dagbladet* 28/5 1957.
552. Talmanskonferensen protokoll 17/10 1957, samt bilaga A (Henrik Hahr skrivelse 15/10 1957). Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 2.
553. "TV-trupp på femtio personer sände remissen hela dagen", osignerad, *Svenska Dagbladet* 7/11 1957.
554. "Kamp för sedligheten i televisionens ljus", signaturen Joson, *Dagens Nyheter* 7/11 1957. För en vidare diskussion, se Henrik Örnebring, *TV-parlamentet: debattprogram i svensk tv 1956–1996* (Göteborg: JMG, 2001).
555. Riksdagens protokoll AK 1958:17, 111.
556. "Lång, laddad debatt om pensionerna", osignerad, *Svenska Dagbladet* 24/4 1958.
557. Riksdagens protokoll AK 1959:2, 142.
558. Tage Erlander, *Dagböcker 1959* (Stockholm: Gidlund, 2009), 36–37.
559. Protokoll från riksdagens talmanskonferens 4/12 1959. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 1.
560. Förslag till fördelning av tiden mellan olika talare vid TV-utsändningen av remissdebatten i första kammaren den 25 jan. mellan kl. 19.30 och kl. 23.00 = 3 t. 30 min. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 4.
561. Nils Erik Bæhrendtz skrivelse från 23/12 1961, bilaga till Talmanskonferensens protokoll 17/1 1962; Lars Orups skrivelse 11/1 1963, bilaga till Talmanskonferensens protokoll 18/1 1963; Lars Orups skrivelse 11/3 1963, bilaga till Talmanskonferensens protokoll 12/3 1963. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 1.
562. Riksdagens protokoll FK 1960:2, 11, 15.
563. *Televisionen i Sverige* (SOU 1954:32), 69.
564. PM angående tv-sändningar från riksdagen, bilaga till Talmanskonferensens protokoll 27/2 1959. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 1.
565. Talmanskonferensen protokoll 17/10 1961. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 3. Remissdebatten den 24/1 1961 är den första direktsändningen som Sveriges Radio har sparat; av den återstår ett par minuter inspelade på telefilm.
566. PM Talmanskonferensens tv-delegation 16/11 1961. Sveriges riksdag, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 14.
567. Olof Rydbeck, Till Talmanskonferensen 10/11 1960. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 4.
568. Talmanskonferensen protokoll 24/2 1965. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 2.
569. "Skol-TV för vuxna", signaturen Sante, *Dagens Nyheter* 17/5 1961.
570. Gunnar Falk, "En motions väg", *Svenska Dagbladet* 17/5 1961.
571. Gunnar Falk, "Televisionens makt", *Svenska Dagbladet* 18/5 1961.
572. Bertil Strandberg, Skrivelse till riksdagens talmanskonferens 24/1 1967. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 8.
573. Torgny Asplund, PM med vissa uppgifter angående granskningen av radions och tv:s bevakning av riksdagsarbetet vårsessionen 1969. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 4.
574. Torgny Asplund, PM angående granskning av radions och tv:s bevakning av riksdagsarbetet under höstsessionen 1968. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 4.

575. *Nomineringsförfarande vid riksdagsval/Riksdagen i pressen* (SOU 1972:17), 111, 107.
576. Se till exempel Djerf-Pierre & Weibull 2001.
577. *Riksdagens utåtriktade information* 1972, 7, 35.
578. ”Riksdagen och allmänheten”, osignerad, *Hallandsposten* 19/12 1973; ”Riksdagen hänger med”, osignerad, *Vestmanlands Läns Tidning* 18/12 1973.
579. ”Bättre riksdagsinformation”, osignerad, *Östgöta Correspondenten* 21/12 1973.
580. För en vidare diskussion, se Fredrik Norén, ”Framtiden tillhör informatörerna”: *samhällsinformationens formering i Sverige 1965–1975* (Umeå: Umeå universitet, 2019).
581. SFS 1974:153 riksdagsordning, kapitel 6, § 1.
582. SOU 1967:26, 134–137.
583. *Folkstyrelsens villkor* (SOU 1987:6), 79.
584. *Folkets främsta företrädare: tre undersökningar av riksdagsledamöternas arbete i och utanför riksdagen* (SOU 1986:27), 60.
585. Riksdagsmotion 1988/89:K328.
586. Se till exempel ”Debattförsök förlängda”, osignerad, *Riksdagens årsbok* (Stockholm: Riksdagsförvaltningen, 1986/87), 34; ”Aktuella debatter”, osignerad, *Riksdagens årsbok* (Stockholm: Riksdagsförvaltningen, 1987/88), 26; Herman Blanck, ”Talmannens tankar om riksdagen”, *Mitt i strömmen* nr 4, 1990.
587. Lotta Aschberg, ”Thages dueller ska göra politiken roligare”, *Expressen* 11/10 1989.
588. Gunnar Grenfors, ”Så förändrades riksdagens arbetsformer”, *Riksdagens årsbok* (Stockholm: Riksdagsförvaltningen, 1990/91); ”Kritik mot riksdagens nya arbetsformer”, osignerad, *Riksdagens årsbok* (Stockholm: Riksdagsförvaltningen, 1985/86), 26.
589. Aschberg 1989.
590. Lena Smedsaas, ”Rappare! Lyckat med två talarstolar”, *Göteborgsposten* 11/10 1989.
591. ”Två talarstolar ökade tempot”, osignerad, *Arbetet* 11/10 1989.
592. Riksdagens protokoll 1989/90:6, 19.
593. Palonen 2016, 136.
594. Kent Asp, *Mäktiga massmedier: studier i politisk opinionsbildning* (Stockholm: Akademilitteratur, 1986), 109.
595. Hans Norrbom, ”Rivstart för en rappare riksdag”, *Göteborgsposten* 2/10 1989.
596. Mats Carlbon, ”Tätare debatt – för 65 miljoner kronor”, *Dagens Nyheter* 30/9 2006.
597. Jämför Ulf Teleman, *Tradis och funkis: svensk språkvård och språkpolitik efter 1800* (Stockholm: Norstedts ordbok, 2003), 149–156.
598. Riksdagens protokoll 1977/78:121, 124.
599. ”Hör ni ni, ni! Jag sa ju du...”, osignerad, *Arbetet* 21/4 1978.
600. Riksdagens protokoll 1989/90:40, 67.
601. Birgitta Dahl, *I rörelse: minnen från ett innehållsrikt liv* (Stockholm: Premiss, 2016), 255.
602. Riksdagens protokoll 2022/23:14, 24.
603. Riksdagens protokoll AK 1892:42, 47; Riksdagens protokoll AK 1892:13, 12; Riksdagens protokoll AK 1907:21, 15.
604. Henry Bäck & Torbjörn Larsson, *Den svenska politiken: struktur, processer och resultat* (Malmö: Liber, 2006), 82.
605. Lindström 1970, 61.
606. ”Fyra grundlagar blir tre”, osignerad, *Arbetet*, 22/3 1972.
607. Gustafsson 2018, 62; Thomas Westerlind, ”Thage G tar politikerna i örat”, osignerad, *iDag* 10/2 1991.

608. Katarina Barrling Hermansson, *Partikulturer: kollektiva självbilder och normer i Sveriges riksdag* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2004), 299.
609. Gustafsson 2018, 164, 174, 132–133, 66–67.
610. *Boken om Stockholm i ord och bild* (Stockholm: Beijer, 1904), 92–98.
611. Nilsson & Hägglund 2021, 102.
612. Bengtsson 1991, 174.
613. Lindström 1969, 213, 190, 259, 243.
614. Johnsson 1977, 177.
615. Tuve Skånberg & Johnny Gylling, *I maktens korridorer: handbok för nyblivna riksdagsledamöter* (Nätraby: Johnny Gylling, 2006), 42.
616. Gustafsson 2018, 140.
617. Jonas Sima, "Talman Bengtsson ger de gröna rött kort", *Expressen* 21/9 1988.
618. Birger Schlaug, "Från koftor och sovsäck till kostymer och kristallkronor", *Maskrosbarn – Miljöpartiets första tjugo år* (red.) Mikael H. Nyberg (Lund: Gröna Böcker, 2001), 86.
619. Lindström 1969, 155.
620. Anders Orrenius, "Folkvalda fick lektion i vett och etikett", *Riksdag & Departement* nr 34, 2010.
621. Gustafsson 2018, 141. Under vårt arbete med denna bok förtydligades riksdagens nuvarande klädkod, vilket bland annat innebar "att prydliga jeans kan bäras" i kammaren – något som i sin tur gav upphov till debatt. Se, "Ordningsregler i kammaren" <https://www.riksdagen.se/sv/sa-fungerar-riksdagen/arbetet-i-riksdagen/debatter-och-beslut-i-kammaren/ordningsregler-i-kammaren/> (senast kontrollerad 15/1 2026). Se även radioprogrammet, *Busch rasar mot jeans i riksdagen: 'Vart är Sverige på väg?',* Sveriges Radio P4 Norrbotten 17/9 2025, <https://www.sverigesradio.se/artikel/busch-rasar-mot-jeans-i-riksdagen-vart-ar-sverige-pavag> (senast kontrollerad 15/1 2026).
622. Palonen 2014, 121, 137.
623. Ekman 1967, 13.
624. "Poeten i riksdagen", *Dagens Nyheter* 26/2 1949.
625. Kerstin Ekman, "Äpelsintalaren: första avsnittet", *Dagens Nyheter* 19/4 1963.
626. *Bättre kontakter mellan enskilda och myndigheter* (SOU 1979:31), 55–64.
627. Riksdagsmotion 1975:262.
628. För en vidare diskussion, se Ozen Bas & Maria Elizabeth Grabe, "Sound bite", *The international encyclopedia of political communication* (red.) Gianpietro Mazzoleni (Oxford: Wiley, 2015); Daniel C. Hallin, "Sound bite news: television coverage of elections, 1968–1988", *Journal of Communication* nr 2, 1992.
629. Wolfgang Donsbach & Olaf Jandura, "Chances and effects of authenticity: candidates of the German federal election in TV news", *Harvard International Journal of Press/Politics* nr 1, 2003; Frank Esser, "Dimensions of Political news cultures: sound bite and image bite news in France, Germany, Great Britain, and the United States", *The International Journal of Press/Politics* nr 4, 2008.
630. Kent Asp, *Kommersialiserade TV-nyheter på gott och ont* (Göteborg: JMG, 1995); Anna Maria Jönsson & Jesper Strömbäck, *Tv-journalistik i konkurrensens tid: nyhets- och samhällsprogram i svensk tv 1990–2004* (Stockholm: Ekerlids, 2007).
631. Lindström 1969, 68.
632. Hallin 1992, 20.
633. Megan Foley, "Sound bites: rethinking the circulation of speech from fragment to fetish", *Rhetoric and Public Affairs* nr 4, 2012.

634. Karine Nahon, "Where there is social media there is politics", *The Routledge companion to social media and politics* (red.) Axel Bruns et al. (New York: Routledge, 2016).

635. Analysen här bygger på resultat i Johan Jarlbrinks & Fredrik Mohammadi Noréns artikel, "Self-mediatization and the format of Swedish parliamentary speeches: speech length and political slogans, 1920–2019", *Nordicom Review* nr 2, 2024.

636. För att vara exakt handlade det om 11 820 gånger; vårt experiment utfördes i samarbete med utvecklare Tomas Skotare på Humlab, Umeå universitet. Beräkningen utgick från den etablerade formeln för att sälla fram nyckelord i en samling dokument, F , det vill säga *term frequency-inverse document frequency* (TF-IDF). Utgångspunkten var att nyckelord utmärks av att de är relativt frekventa i ett fåtal dokument, emedan generiska ord är frekventa i alla dokument. I vårt fall översattes ordfrekvensen (TF) till frekvensen för specifika fraser. Ett dokument utgörs av alla tal som företrädare för ett parti håller under ett decennium. Beräkningen rankar de fraser lågt som ledamöter från alla partier uttalar under lång tid, det omvända gäller för fraser som är partispecifika. I ursprungsformen görs beräkningen utifrån relativa frekvenser, men vi märkte snabbt att detta skapade en snedvridning som gynnade små partier – med få ledamöter som håller färre tal – på stora partiers bekostnad. För att skapa bättre balans användes därför en variant som utgick från faktiska frekvenser, ofta benämnd *count-IDF*. Med denna uträkning fick varje sjuordsfras ett värde: ju högre värde desto mer frekvent och partispecifik är frasen, medan generiska fraser fick lägre värden. För att sälla bort dubletter och brus granskades fraserna manuellt, och för att göra granskningen hanterbar sattes ett tröskelvärde på tjuugo; alla fraser med lägre värde valdes bort.

637. De Geer 1892, 154–155.

638. Riksdagens protokoll AK 1964:42, 44, 132.

639. "Nyårslöfte", osignerad, *Stockholms-Tidningen* 31/12 1964.

640. Riksdagens protokoll AK 1964:42, 127.

641. Christina Garsten, Bo Rothstein & Stefan Svallfors, *Makt utan mandat: de policyprofessionella i svensk politik* (Stockholm: Dialogos, 2015), 28.

642. Se till exempel Lance Strate, "Cut, copy, and paste", *Small tech: the culture of digital tools* (red.) Byron Hawk, David M. Rieder & Ollie Oviedo (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007).

643. Gunilla Ericsson, "Nya soffor eller fler datorer", *RD-nytt* nr 7, 1986.

644. SFS 2014:801 riksdagsordning, kapitel 6, § 21.

645. Riksdagens protokoll AK 1941:8, 17.

646. Riksdagens protokoll AK 1941:9, 61, 62.

647. Joseph Sung-Yul Park & Mary Bucholtz, "Introduction: public transcripts: entextualization and linguistic representation in institutional contexts", *Text & Talk: An Interdisciplinary Journal of Language Discourse Communication Studies* nr 5, 2009.

648. Cornelia Vismann, *Lagen och arkivet: akternas mediehistoria* (Göteborg: Glänta, 2017), 97–99.

649. Se till exempel John Courtney Trewin & Evelyn Mansfield King, *Printer to the House: the story of Hansard* (London: Methuen, 1952), samt <https://hansard.parliament.uk/> (senast kontrollerad 15/1 2026).

650. Cecilia Rosengren, *Tidevarvets bättre genius: föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Eslöv: Symposion, 1999), 133.

651. Nygren 1984, 110–112; Jarl Torbacke, "Nu grundläggs den moderna utvecklingen (1809–1830)", *Den svenska pressens historia 1. I begynnelsen (tiden före 1830)* (red.) Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekelind, 2000), 274–275.

652. 1810 riksdagsordning, § 59, § 49.
653. Olof Melin, *Stenografins historia II* (Stockholm: Nord. bokh. i distr., 1929), 431–432. Protokoll som bara sammanfattade parlamentsdiskussioner var vanligt även i andra länder, se till exempel Chris R. Kyle, *Theater of state: parliament and political culture in early Stuart England* (Stanford: Stanford University Press, 2012), 70–75.
654. Nygren 1984, 114.
655. Melin 1929, 431–432.
656. Bertil Palmquist, Parlamentsstenografens yrke i Sverige – historisk utveckling och framtidsutsikter (1981). Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), F8 vol 9. För en redogörelse om systemstriderna inom stenografskräet se Ernst L. Ekman, *Olof Werling Melin* (Malmö: Norden, 1971). Förändringen från ståndsriksdag till tvåkammarriksdag förefaller ha skapat utrymme för ändringar vad gäller införandet av stenografi i full skala – uppenbarligen en internationell trend. För en vidare diskussion, se Onni Pekonen, *Debating 'the ABC of parliamentary life': the learning of parliamentary rules and practices in the late nineteenth-century Finnish Diet and the early Eduskunta* (Jyväskylä: Jyväskylä University, 2014), 185.
657. Eero Voutilainen, "Written representation of spoken interaction in the official parliamentary transcripts of the Finnish Parliament", *Frontiers in Communication* vol 8, 2023.
658. Nygren 1984, 26–27.
659. Riksdagen konstitutions- och bankoutsrottets utlåtande 1951:1 – med bilagan, Betänkande med förslag till snabbare publicering av riksdagens protokoll; Jonas Harvard, "Riksdagsprotokollen som medium", *Dolt i offentligheten: nya perspektiv på traditionellt källmaterial* (red.) Staffan Förhammar, Jonas Harvard & Dag Lindström (Lund: Sekel, 2011), 28; Riksdagens protokoll FK 13/5 1867.
660. En liknande tendens gällande relationen mellan ledamöter och dagspressen figurerade även i andra länder, till exempel Tyskland. För en vidare diskussion, se Philipp Nielsen, "Feeling political in parliament: rules, regulations, and the rostrum, Germany 1849–1951", *Feeling political: emotions and institutions since 1789* (red.) Ute Frevert et al. (London: Palgrave Macmillan, 2022).
661. Riksdagens protokoll AK 6/5 1874; Riksdagen FK tillfälliga utskotts utlåtande 1874:5; Riksdagen AK femte tillfälliga utskotts utlåtande 1913:8; Riksdagens protokoll FK 1916:82.
662. Palmquist 1981.
663. Vismann 2017, 97–99.
664. Erik Elfner, "Stenografen i riksdagen", *Tidning för svensk snabbskrift* nr 42–47, 1917; Julin 1991, 51.
665. *Svenska kvinnor i offentlig verksamhet: porträtt och biografier* (red.) Nils Styrbjörn Lundström (Uppsala, 1924), 222.
666. "En timmes riksdagsprat måste 'hyfsas' i tio timmar för att bli protokollsvenska", signaturen Karzo, *Medborgaren* 20/2 1948.
667. Julin 1991, 52, 56.
668. Elfner 1917.
669. SOU 1931:26, 139.
670. Betänkande rörande åtgärder för snabbare tillhandahållande av de stenografiska referaten från riksdagens debatter (Stockholm: K. L. Beckman, 1937), 6, 10.
671. Riksdagsmotion FK 1936:296.
672. Riksdagens protokoll FK 1936:12, 10.
673. Lisa Gitelman, *Scripts, grooves, and writing machines: representing technology in the Edison era* (Stanford: Stanford University Press, 1999), 3.

674. Vismann 2017, 100–101.
675. Julin 1991, 51–53, 89.
676. Delphine Gardey, "The standardization of a technical practice: typing (1883–1930)", *History and Technology* nr 4, 1999.
677. Julin 1991, 52.
678. "Diktafonen dyr stenograf", osignerad, *Dagens Nyheter* 13/4 1931.
679. *Betänkande rörande åtgärder för snabbare tillhandahållande av de stenografiska referaten* (1937), 12.
680. Riksdagen konstitutions- och bankoutskotts utlåtande 1937:1, 5.
681. Riksdagens protokoll AK 1937:27, 75–76, 70.
682. Brusets utmaning för stenograferna var ett historiskt problem – även i andra parlament. Om ljudkulturen i det engelska parlamentet kring 1600 skriver historikern Chris R. Kyle: "hearing problems of individual diarists as well as the scratching of quills, the sharpening of pens, and rustling of sheets of paper also contributed to the soundscape and affected the hearing of parliamentary writers. When we add to this the continual to-ing and fro-ing of members, the jangling of spurs, clanking of rapiers, stomping of boots, and 'private murmurings,' it becomes clear that close attention and excellent training must have been required to record anything at all". Kyle 2012, 40.
683. Riksdagen konstitutions- och bankoutskotts utlåtande 1937:1, 5.
684. *Betänkande rörande åtgärder för snabbare tillhandahållande av de stenografiska referaten* 1937, 12.
685. Riksdagen konstitutions- och bankoutskotts utlåtande 1937:1, 4–5.
686. Riksdagens protokoll AK 1937:27, 79.
687. Ibid., 76.
688. Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1947:44, 26–29, med bilagan: Betänkande med förslag till rationalisering av riksdagstrycket.
689. Riksdagsmotion FK 1950:166; Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1950:17.
690. Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1950:26, 2–6. Fredrik Sandbergs promemoria ingick som bilaga till utlåtandet, PM ang. en snabbare publicering av riksdagens protokoll.
691. Riksdagens protokoll FK 1950:32, 72.
692. Riksdagens protokoll AK 1950:32, 93.
693. "Dagens debatt", osignerad, *Svenska Dagbladet* 24/1 1951.
694. Riksdagen konstitutions- och bankoutskottets utlåtande 1951:1, 12–15, 23, 8–9, med bilagan: Betänkande med förslag till snabbare publicering av riksdagens protokoll.
695. Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1953:34.
696. Riksdagens protokoll AK 1951:34.
697. "Snabbprotokoll", osignerad, *Dagens Nyheter* 23/1 1952.
698. "Snabbprotokoll", osignerad, *Stockholms-Tidningen* 24/10 1951.
699. "Riksdagsarbetet kan friskas upp", osignerad, *Morgon-Tidningen* 23/10 1951.
700. "Glädje i riksdagen över snabbprotokoll", osignerad, *Dagens Nyheter* 3/3 1950.
701. "Kritiken mot vägministern", osignerad, *Svenska Dagbladet* 11/2 1952.
702. Sandberg 1950, 8, 13.
703. Riksdagen konstitutions- och bankoutskottets utlåtande 1951:1, 16–18.
704. Ibid., 21.
705. Riksdagen sammansatta konstitutions- och bankoutskottets utlåtande 1951:1, 8–9.
706. Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1952:34, 17, med bilagan: Försök till beräkning av personalbehov m. m. vid en eventuell maskinell upptagning av anförandena vid riksdagens plena.
707. Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1953:34.

708. Ett undantag var motioner som väcktes för att bevilja pension till pensionerade riksdagsstenografer – eller till deras änkor. Se exempelvis Riksdagsmotion FK 1954:417; Riksdagsmotion FK 1959:307.

709. Arne Lokén, Upptagning på band av riksdagsanföranden 8/2 1964. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 1.

710. Sune K. Johansson, PM angående försök med bandupptagning av riksdagsanföranden 19/10 1964. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 2.

711. Stef Slembrouck, "The parliamentary Hansard 'verbatim' report: the written construction of spoken discourse", *Language and Literature* nr 2, 1992.

712. Rebecca Hughes, *English in speech and writing: investigating language and literature* (London: Routledge, 1996), 60.

713. Gunther Kress, "Language in the media: the construction of the domains of public and private", *Media, Culture & Society* vol 8, 1986.

714. Betänkande angivet av 1964 års bandupptagningskommitté. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 1. Utöver de tidigare nämnda Arne Lokén och Sune K. Johansson, deltog även första kammarens sekreterare Karl-Gustav Lindelöw, stomnotarie Erland Kock samt riksdagsstenograferna Ernst L. Ekman och Bengt Lundin i kommittén.

715. Ernst L. Ekman & Bengt Lundin, PM om prov med mekanisk upptagning av del av debatt i andra kammaren onsdagen 7 april 1965 kl. 10–13), 19/4 1965. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 1. Att kollationera innebar i denna kontext att jämföra och kontrollera det språkliga innehållet.

716. Ernst L. Ekman & Bengt Lundin, PM om prov nr 2 med mekanisk upptagning av del av debatt i andra kammaren, onsdagen 28 april 1965, 4/5 1965. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 1.

717. Ernst L. Ekman & Bengt Lundin, PM om prov nr 3 med mekanisk upptagning av riksdagsdebatter, anordnat i första kammaren onsdagen den 19 maj 1965, 4/6 1964. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 1.

718. Se till exempel, "Stenograf och diktafon", osignerad, *Stenografen: tidskrift för stenografiska spörsmål* nr 1, 1939.

719. För en vidare diskussion, se Johan Jarlbrink, "Objektiv journalistik i bandspelarens tidevarv", *Mediehistoriska vändningar* (red.) Marie Cronqvist, Johan Jarlbrink & Patrik Lundell (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2014), 47.

720. Odaterat arbetsdokument (arkiverat intill Ekman och Lundins promemorior). Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 1.

721. Betänkande angivet av 1964 års bandupptagningskommitté. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), F8a vol 1.

722. Se till exempel "Stenografbrist i riksdagen avklaras genom bandspelare", osignerad, *Svenska Dagbladet* 24/8 1965; "Det stora problemet var inte ljudupptagningen utan redigeringen", osignerad, *Göteborgsposten* 24/8 1965; "Riksdagstalen på band kräver bra redigering", osignerad, *Arbetet* 24/8 1965.

723. Protokoll vid talmanskonferensen 19/11 1965. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 6.

724. Protokoll vid talmanskonferensen 31/10 1967. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Talmanskonferensen 1940–1970, A1 vol 6.

725. K.-G. Lindelöw & Sune K. Johansson, Arbetsordning för riksdagens stenografpersonal, att tillämpa tillsvidare, 28/2 1967. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö4 vol 8.
726. Daniel Eisenberg, "Word processing (history of)", *Encyclopedia of library and information science* (red.) Allen Kent (New York: Dekker, 1992), 268–270.
727. Redogörelse för prov den 22–24 juni 1970 med framställning av visst riksdagstryck enligt IBM MT-Composersystemet, 30/6 1970. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö4 vol 8. Se även broschyren *IBM-MT-Composer* i samma arkivvolym.
728. Gunnar Ljustedal, "Språkvård i riksdagsprotokollet?", *Språkvärdsstudier* (red.) Bertil Molde (Stockholm: Norstedt, 1974), 24.
729. När det gäller dokumentet Utredning om riksdagsstenografernas tjänsteförhållanden – en utredning som överlämnades till förvaltningsdirektören på Riksdagsförvaltningen 1980 – så fick vi detta PM skickat till oss under arbetet med denna bok. Exakt vart i riksdagens arkiv denna promemoria är sparad är därför oklart. Men med all sannolikhet ligger dokumentet tillsammans med flera senare stenografutredningar i Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), F8 vol 7–12.
730. Gunnar Ljustedal, PM angående stenografernas diktering, 31/12 1970. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö4 vol 8.
731. Gitelman 1999, 64.
732. Anledningen till att man skickade iväg just det inlästa anförandet och inte det textbaserade underlaget var att även om det var ett redigerat stenogram – så var det fortfarande ett stenogram, och sådana kunde normalt sett inte (eller högst svårigen) läsas av någon annan än den stenograf som åstadkommit det.
733. Se till exempel Gösta Lundell, "Sagan om bandspelaren som ersatte stenografen", *Stenografen: tidskrift för stenografiska spörsmål* nr 1, 1964; "Stenografbrist, bandspelarnas hopp? Men berlinska 'bandredaktörer' och hoppjerkor", signaturen R. L., *Stenografen: tidskrift för stenografiska spörsmål* nr 10, 1973.
734. Protokoll, företagsnämnden för den inre riksdagsförvaltningen, 30/11 1970. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö4 vol 8.
735. Anförande av Julin inför stenograferna den 7/11 1972. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), F8 vol 3.
736. Weber 1987, 58–65.
737. Krajewski 2018, 45.
738. Erland Alexandersson, *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772* (Lund: CWK Gleerup, 1975), 88–89, 99.
739. Hamilton 1956, 103–104.
740. Shirin Ahlbäck, "Politikermakt eller tjänstemannavälde?", *Riksdagen på nära håll: sju studier av riksdagsarbete* (red.) Ingvar Mattson & Lena Wängnerud (Stockholm: SNS, 1997), 118.
741. Ibid., 122. Detta påminner även om vad Emma Crewe observerat när hon studerade det brittiska parlamentet under tidigt 2000-tal. Ledamöter skickade då nämligen inte sällan först sina skrivna debattfrågor till tjänstemännen – som därefter tvättade bort delar som kunde uppfattas som polemiska eller kontroversiella. För en vidare diskussion, se Emma Crewe, "Rituals and the usual channels in the British House of Lords", *Rituals in parliaments* (2006), 92.
742. Ahlbäck 1997, 126.
743. Julin 1991, 54.
744. 1866 riksdagsordning, § 82.

745. *Reglementariska föreskrifter för Riksdagen samt kamrarnes arbetsordningar* (Stockholm: Sveriges riksdag, 1868), 17, 29.

746. ”Tillbaka till stenografin – men låt stenografen höra!”, signaturen Bert, *Dagens Nyheter* 13/3 1956.

747. Skrivråd och Anförandemanus, Sveriges riksdags protokollkansli, hösten 2023.

748. Anvisningar för stenografiarbetet, 1983, sektion 1.5.4. Dessvärre har vi inte hittat några tidigare språkråd som riksdagsstenograferna använt. Dessa skrivråd ska inte förväxlas med *Anvisningar för riksdagstrycket* eller *Riksdagens skrivregler* som har getts ut i olika utgåvor.

749. Skrivråd och Ordföljd och syftning, Sveriges riksdags protokollkansli, hösten 2023.

750. Skrivråd och Om förslag till riksdagsbeslut, punkter, yrkanden, reservationer och andra formaliteter, Sveriges riksdags protokollkansli, hösten 2023.

751. Quentin Skinner, *Visions of politics: regarding method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 103.

752. Riksdagens protokoll 2023/24:2, 1–2.

753. Kress 1986, 403.

754. Anita Hallberg, *Talarspråket i riksdagen – en undersökning om riksdagsprotokollet som källmaterial vid studier av syntax och lexikon i politikerspråk* (Stockholm: Stockholms universitet, 1995), 36.

755. Cassel 1973, 144. Se även Riksdagens protokoll AK 1970:16, 35.

756. Skrivråd och Svordomar och andra ’fula ord’, Sveriges riksdags protokollkansli, hösten 2023.

757. Hallberg 1995, 31. Exemplet ”av vårkänslor omtumlade Stockholmsdirektörer” är förmodligen hämtat från ett anförande i andra kammaren 1956 av socialdemokraten Helge Lindström (1901–1993): ”Det finns ännu en omständighet att peka på som gör det angeläget, att dessa bostäder alltjämt är befolkade, och det är räddningstjänsten i fjällen. Det är i stor utsträckning dessa människor, som skall rycka ut – det är väl endast i de svårare fallen som man kallar på militär hjälp – när av vårkänslor omtumlade stockholmsdirektörer och kärleksgalna maskinskrivare trots ortsbefolkningens varningar har förrirat sig ut i ödemarken och måste efterforskas även med risk för räddningsmanskapets liv.” Riksdagens protokoll AK 1956:14, 94.

758. Per Linell, *The written language bias in linguistics* (Linköping: Linköpings universitet, 1982), 68.

759. Se till exempel Ann Cederberg, *Stil och strategi i riksdagsretoriken: en undersökning av debattspråkets utveckling i den svenska tvåkammarriksdagen 1867–1970* (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 1993); Jan Svensson, *Språk och offentlighet: om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten* (Lund: Lund University Press, 1993), 70.

760. Kommatering, Sveriges riksdags protokollkansli, hösten 2023.

761. Teleman 2003, 36–37, 221–222; SOU 1979:31, 55–64.

762. Riksdagens protokoll 1980:169, 88.

763. Språkråd, Användningen av kursiv stil och Utropstecken i protokollet, Sveriges riksdags protokollkansli, hösten 2023.

764. Brenda Danet, ”Speech, writing and performativity: an evolutionary view of the history of constitutive ritual”, *The construction of professional discourse* (red.) Britt-Louise Gunnarsson, Per Linell & Bengt Nordberg (London: Routledge, 1997), 14.

765. K. G. Michanek, ”Varför visar riksdagen ett så trist ansikte?” (1946). Artikeln återfinns i riksdagens pressklipp – men namnet på tidningen och exakt datum framgår förargligt nog inte. Riksarkivet, Tvåkammarriksdagen, Riksdagen 1867–1970 Kamrarna (Första och Andra), Ö1 vol 3.

766. Harvard 2011, 35.
767. Torsten Nothin, *Hågkomster* (Stockholm: Natur och kultur, 1966), 190–191.
768. Harvard 2011, 35.
769. Erik W. Dahlgren, *Min lefnad: minnen 1930* (Stockholm: Natur & kultur, 1995), 68.
770. Gunnar Richardson & Kurt Axel Wengström, "Riksdagsprotokollen som historiskt källmaterial", *Historisk tidskrift* nr 4, 1975.
771. Stephen Lovell, "Stenography and the public sphere in modern Russia", *Cahiers du Monde Russe* nr 2–3, 2015.
772. PM till stenografiutredningens ledamöter, 18/10 1972. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), F8 vol 5; Riksdagens protokoll 1972:47, 54.
773. Hughes 1996, 53; Sandra Mollin, "The Hansard hazard: gauging the accuracy of British parliamentary transcripts", *Corpora* nr 2, 2007. Se även konferensbidraget av Costanza Cucchi, "Dialogic features in EU non-native parliamentary debates", *Review of the Air Force Academy* nr 3, juni 2012, https://www.afahc.ro/ro/revista/Nr_3_2012/Articol_Cucchi.pdf (senast kontrollerad 15/1 2026).
774. Vismann 2017, 102.
775. Nygren 1984, 127.
776. Marianne Höök, "Älskare och äkta män", *Aftonbladet* 2/3 1968.
777. Anders L. Johansson, *Rikshushållaren: Gunnar Sträng i socialdemokraternas tjänst 1906–1992* (Falun: Scandbook, 2018), 348; Riksdagens protokoll AK 1968:8, 25. Författarna vill tacka Bahhar Mohammadi Norén för att ha förmedlat denna anekdot.
778. Ljudupptagning av kammardebatten 22/2 1968. Tillgängliggjord via riksdagens arkiv.
779. Theo Jung, "In all seriousness: laughter in the German Reichstag, 1871–1914", *Parliaments, Estates and Representation* nr 1, 2024.
780. Nielsen 2022, 69.
781. Riksdagens protokoll AK 1904:3, 72; Riksdagens protokoll AK 1920:66, 26.
782. Riksdagens protokoll FK 1883:41.
783. Riksdagens protokoll FK 1902:35, 39; "Rösträtsdebatterna", osignerad, *Dagens Nyheter* 20/5 1902.
784. "Vad som ska räknas som applåder är inte alltid självklart, men kanslistlistan ger besked", förklarar protokollskansliets språkråd från 2023. "Står det 'applåder' i kanslistlistan ska det också anges i protokollet." Idag sköts kanslistlistan av kammarens kanslist, som gör anteckningar om vad som händer i kammaren – vilket ärende som debatteras, vem som talar, start- och sluttid för varje anförande, om en talare får applåder med mera. Se även Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1987/88:43, 28–29.
785. Börje Heed, "Riksdagsmännen pratar för mycket", *Aftonbladet* 19/5 1956. Mannen dömdes senare till dagsböter, och fick därtill sin pistol, magasin och ammunition beslagtagna. På grund av att brandtalet varit "tämigen oförargligt innehåll och icke väckt särdeles stor anstöt", slapp han fängelse, detta enligt *Justitieombudsmannens årsberättelse* (Stockholm: Sveriges riksdag, 1959), 14–15.
786. Riksdagens protokoll AK 1956:19, 5–48.
787. I dagens riksdagsordning (SFS 2014:801) kapitel 6, § 24 står det just: "Ingen får tala utanför protokollet."
788. Stjernquist 1996, 157. Principen om att ingen får tala utanför protokollet har också sin pendang i att det inte heller är tillåtet att i efterhand lägga till vad som aldrig yttrats i kammaren. Talman Gustav Ferdinand Asker (1812–1897), skildrade i sina memoarer ett exempel på

försök att kuppa in formuleringar i protokollet genom justeringsrätten. I ett fall hade ledamot Axel Bergström (1823–1893) varit närvarande – men aldrig deltagit i en debatt. Men han blev så missnöjd med voteringens utfall att han efteråt ”uppträdde [vid] protokollets justering med en reservation mot beslutet”. Gustav Ferdinand Asker, *Lefnadsminnen* (Stockholm: Norstedt, 1897), 89.

789. Magdalena Ribbing & Anita Sjöblom, ”Talarstolen ockuperad”, samt ”Ungdomskupp i riksdagen”, *Dagens Nyheter* 11/6 1988; Riksdagens protokoll 1987/88:137–138.

790. Michael Laver, ”Analyzing the politics of legislative debate”, *The politics of legislative debate* (red.) Hanna Bäck, Marc Debus & Jorge M. Fernandes (Oxford: Oxford University Press, 2021), 25.

791. ”Kommunist med flygblad i riksdagen”, osignerad, *Svenska Dagbladet* 6/3 1930; ”Sillénarna vilja omstörta dagens samhälle”, osignerad, *Aftonbladet* 14/3 1930; ”Flygbladskastaren Sillénpamp”, osignerad, *Dagens Nyheter* 14/3 1930.

792. Riksdagens protokoll FK 1930:14, 29. Däremot lämnade en liknande flygbladsincident under remissdebatten om regeringens försvarsproposition i maj 1914 inga spår i protokollet. ”Ungsocialistisk demonstration i riksdagen igår”, osignerad, *Dagens Nyheter* 28/5 1914.

793. Riksdagens protokoll 2022/23:100, 1–2. Videoinspelningen av kammardebatten 28/4 2023 är tillgängliggjord via riksdagens arkiv.

794. Joanne McNair, ”The implications of social media for parliamentary privilege and procedure”, *Canadian Parliamentary Review* nr 4, 2014.

795. För en vidare diskussion, se Regler för Riksdagsförvaltningens och talmannens konton i sociala medier, <https://www.riksdagen.se/sv/aktuellt/folj-och-prenumerera/sociala-medier/regler-for-riksdagsforvaltningen-och-talmannens-konton-i-sociala-medier/> (senast kontrollerad 15/1 2026).

796. Replikskiftet mellan Lavesson och Hägglund finns återgivet i Gustafsson 2018, 168.

797. Gardey 2005, 838.

798. ”Stenograf och diktafon” 1939.

799. Harvard 2011, 25–26.

800. Gitelman 2006, kapitel 1.

801. Hoetink & Kaal 2018.

802. Riksdagens protokoll AK 1892:39, 19.

803. Riksdagens protokoll AK 1960:30, 132.

804. Walter Ong, *Orality and literacy: the technologizing of the word* (London: Routledge, 1999), 101.

805. Puwar 2004, 83.

806. Riksdagens protokoll 1993/94:119.

807. Riksdagens protokoll 2014/15:1. Rossana Dinamarca omnämndes endast i den lista som återfinns i protokollet över vilka som blev invalda ledamöter efter valet.

808. Annie Reuterskiöld & Hannes Lundberg Andersson, ”Tröjprotest mot SD i riksdagen: Rasister”, *Expressen* 29/9 2024.

809. Riksdagens protokoll 2014/15:41, 113.

810. Slutbetänkanden från 1972 års stenografiutredning, 3/1 1973. Riksdagens arkiv, Kam-maren och kammarkansliet (1971–2011/12), F8 vol 3.

811. Likt bandupptagningskommittén präglade sammansättningen av 1972 års stenografi-utredning av att frågan behandlades som en interförvaltningsteknisk angelägenhet – och inte en fråga för parlamentarikerna. I kommittén ingick endast tjänstemän, förutom ordförande Magnus Huss, kammarsekreterare Sune K. Johansson, kammarkansliets kanslichef Solveig

Gemert, chefsstenografen Gösta Julin, stenograferna Göte Schenning, Gunnar Ljusterdal, Bo Holmberg, samt Gotab-avdelningschefen Helmut Jäger. Ett annat tecken på att stenograffrågan avpolitiserats var den flerpartimotion (1977/78:1413) som väcktes 1978 om att främja rekryteringen av riksdagsstenografer.

812. Slutbetänkandet från 1972 års stenografiutredning.

813. Utredning om riksdagsstenografernas tjänstgöringsförhållanden (1980), 12.

814. Se till exempel, Ansökan om medel för att pröva nya metoder att framställa riksdagsprotokollen, 12/10 1988. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), F8 vol 6; Stenografiutredningen, 12/6 1990. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), F8 vol 10.

815. Hallberg 1995, 18.

816. Under 2000-talet fördes även ljudinspelningarna över till MP3-format som stenograferna använde som stöd i deras utskriftsarbete, se ”Effektivt och snabbt – därför har riksdagen stenografer”, *Stenografen: tidning för svensk snabbskrift* nr 5, 2002.

817. SFS 2014:801 riksdagsordning, kapitel 6, tillägsbestämmelse § 6.24.1 och § 24.

818. Se ”RWS wins deal to provide European Parliament with live translation and transcription service”, 24/11 2021, <https://www.rws.com/about/news/2021/rws-wins-eu-parliament-tender/> (senast kontrollerad 15/1 2026).

819. Katherine Hayles, *How we became posthuman* (Chicago: University of Chicago Press, 1999), 81.

820. Exemplet är hämtat från videoinspelning i kammaren 15/2 2024, https://www.riksdagen.se/sv/webb-tv/video/beslut/beslut-terrorism_hbc320240215juu15/ (senast kontrollerad 15/1 2026).

821. Nigel Thrift, ”Movement-space: the changing domain of thinking resulting from the development of new kinds of spatial awareness”, *Economy and Society* nr 4, 2024.

822. Riksdagens protokoll AK 1922:34, 4.

823. ”Övningar i öppen omröstning”, signaturen –e., *Aftonbladet* 6/5 1922.

824. Se exempelvis *Reglementariska föreskrifter för riksdagen m. m.* 1934.

825. Riksdagens protokoll AK 1934:46, 10.

826. Palonen 2014, 22.

827. Riksdagen FK första tillfälliga utskottets utlåtande nr 4 1925, 2.

828. Det finns såklart undantag, men det gäller främst valens genomförande i icke-demokratiska länder, länder på väg mot demokrati. För en vidare diskussion, se David Padilla & Elizabeth Houppert, ”International election observing: enhancing the principle of free and fair elections”, *Emory International Law Review* nr 7, 1993.

829. Se översikten i Charles Stewart III, ”Voting technologies”, *Annual Review of Political Science* nr 14, 2011.

830. Barney Warf, ”Voting technologies and residual ballots in the 2000 and 2004 presidential elections”, *Political Geography* nr 25, 2006.

831. Riksdagens protokoll AK 1948:9, 108.

832. Axel Cronert & Marcus Österman, ”Köer och valdeltagande i de allmänna valen”, *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 4, 2023.

833. Carmen Thiele, *Regeln und Verfahren der Entscheidungsfindung innerhalb von Staaten und Staatenverbindungen: Staats- und kommunalrechtliche sowie europa- und völkerrechtliche Untersuchungen* (Berlin: Springer, 2008), 481–520.

834. Thomas Saalfeld, ”On dogs and whips: recorded votes”, *Parliaments and majority rule in*

Western Europe (red.) Herbert Döring (Frankfurt am Main: Campus/St. Martin's Press, 1995),

530.

835. Chibois 2019a.

836. Bentham 1999, 149.

837. Saalfeld 1994, 532–533.

838. Bentham 1999, 106–107.

839. "Voteringsmaskin", *Svenska Akademiens ordbok* (2017), https://www.saob.se/artikel/?sek=voteringsmaskin&pz=1#U_V1341_262703 (senast kontrollerad 15/1 2026).

840. "Riksdagsmannavalet", osignerad, *Norrköpings-Kuriren* 20/6 1862.

841. "I morgon", osignerad, *Östergötlands Folkblad* 6/9 1905.

842. Pehr Gustaf Cederschiöld, *Handbok för riksdagsmän* (Stockholm: Carl Deleen, 1822), 72.

843. 1866 riksdagsordning, § 60.

844. *Boken om Stockholm i ord och bild* 1904, 96.

845. "På riksdagens åhörarläktare", signaturen K. W. A., *Hemmets Vän* 13/5 1908.

846. "Bläckhornsgrums", osignerad, *Helsingborgstidningen Skånes Allehanda* 23/4 1892.

847. "Riksdagsbref", osignerad, *Gefle-Posten* 23/3 1896.

848. "Riksdagsbref", osignerad, *Söderhamnskuriren* 27/4 1896.

849. Karl Hedmansson, "Hur man röstar med maskin", *Svenska Dagbladet* 28/7 1918.

850. Alexander Jakobson, "Secret ballot and its effects in the late Roman republic", *Hermes* nr 4, 1995.

851. Se osignerade notiser (utan rubriker) i *Aftonbladet* 20/6 1864; *Göteborgsposten* 6/7 1869; *Smålands Allehanda* 29/11 1886; *Morgonbladet* 19/7 1889; därutöver "En votering i Japanska riksdagen", osignerad, *Nya Wermlands-Tidningen* 14/3 1896.

852. "En elektrisk voteringsmaskin", osignerad, som trycktes i både *Smålands Allehanda* 29/11 1886, och i *Helsingborgstidningen Skånes Allehanda* 23/4 1892.

853. Se osignerade notiser utan rubrik i *Aftonbladet* 20/6 1864, och i *Göteborgsposten* 6/7 1869.

854. Archimedes Timoleon, *Kan arbetet vid Riksdagens voteringar förenklas genom en rösträknings-telegraf?* (Uddevalla, 1905), 16.

855. "Archimedes Timoleons voteringsapparat", signaturen Snap Shot, *Svenska Dagbladet* 7/3 1906.

856. "Voteringsmaskin i riksdagen", signaturen Referenten, *Social-Demokraten* 7/3 1906.

857. "Frispektakel i kamrarna: Voteringsmaskinen i första kammaren", osignerad, *Dagen* 7/3 1906.

858. Riksdagens protokoll AK 1874: 506, 303.

859. Riksdagsmotion FK 1920:17.

860. Herbert Tingsten, "Öppen omröstning i den svenska riksdagen", *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 3, 1925.

861. Riksdagens protokoll FK 1920:41, 13.

862. Cederschiöld 1822, 7.

863. Riksdagens protokoll FK 1920:41, 21.

864. Riksdagens protokoll FK 1922:33, 71.

865. Riksdagens protokoll FK 1920:41, 14.

866. Jakobson 1995.

867. Riksdagens protokoll FK 1922:33, 65.

868. Kurunmäki 2024, 354.

869. Riksdagens protokoll AK 1921:24, 26.

870. Jonas Hansson, *Humanismens kris: bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv: Symposion, 1999).
871. Riksdagens protokoll FK 1922:33, 72.
872. Riksdagens protokoll AK 1922:38 (till exempel anförandet av Olof Olsson (1859–1934), i riksdagen kallad Olsson i Kullenbergstorp), 22.
873. Riksdagen konstitutionsutskottets utlåtande 1922:17, 5. Undantaget gällde omröstningar i frågor som handlade om att utesluta eller varna ledamöter som uppträtt klandervärt.
874. *Reglementariska föreskrifter för Riksdagen m. m.* (Stockholm: Norstedt, 1925), 6–7.
875. Lindström 1933, 28. Att ledamöterna på detta sätt ställs inför två alternativ har senare försvunnit och på 2000-talet beskrivs proceduren istället så här: ”När kammaren ska fatta beslut i ett ärende frågar talmannen om kammaren säger ja till utskottets förslag till beslut. Är det ingen ledamot som opponerar sig konstaterar talmannen att svaret är ja och bekräftar beslutet med ett klubbslag.” Se ”Acklamation” i riksdagens ordbok, <https://www.riksdagen.se/sv/ordbok/> (senast kontrollerad 15/1 2026).
876. Riksdagens protokoll AK 1926:20, 17.
877. Riksdagsmotion AK 1932:429, 4.
878. Riksdagen konstitutionsutskottets utlåtande 1932:29, 3.
879. Riksdagen bankoutsutskottets memorial 1934:50.
880. Riksdagen konstitutionsutskottets utlåtande 1934:23, 4.
881. Riksdagens protokoll FK 1934:42; Riksdagens protokoll AK 1934:46.
882. Carolyn Marvin, *When old technologies were new: thinking about electric communication in the late nineteenth century* (New York: Oxford University Press, 1988), 15–17.
883. Rachel Plotnick, *Power button: a history of pleasure, panic, and the politics of pushing* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2018), 42.
884. Riksdagens protokoll FK 1934:42, 85.
885. Hansson 1999, 185, 203.
886. Bruno Latour, *We have never been modern* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993), 10–11.
887. Riksdagens protokoll FK 1934:42, 92.
888. Delphine Gardey, ”Mechanizing writing and photographing the word: utopias, office work, and histories of gender and technology”, *History & Technology* nr 4, 2001.
889. Riksdagen protokoll FK 1934:42, 95.
890. Ibid., 87.
891. Riksdagen protokoll AK 1934:46, 3.
892. Riksdagen protokoll FK 1934:42, 96.
893. Riksdagen protokoll AK 1934:46, 9.
894. Betydelsen av vittnen som intygar resultaten diskuteras i Steven Shapin & Simon Schaffer, *Leviathan and the air-pump: Hobbes, Boyle, and the experimental life* (Princeton: Princeton University Press, 2018).
895. Riksdagen protokoll AK 1934:46, 16.
896. Riksdagens protokoll FK 1934:42, 81.
897. Ibid., 85.
898. Ibid., 95.
899. Riksdagens protokoll AK 1934:46, 5.
900. Riksdagens protokoll FK 1934:42, 80, 79.
901. Ibid., 87.

902. Man kan göra den mediehistoriska observationen att Kodaks omtalade reklamkampanj inte figurerade i Sverige. Däremot uppmärksammades den omtalade devisen redan tidigt i svensk dagspress: "[Kodaks] valspråk gifver redan vid handen, i hur vidrättat mån hon förstått komma den fotografiska, och framför allt den fotografiska amatörverlden till mötes. Devisen lyder så här: 'You press the button – we do the rest!' – 'Ni trycker på knappen – resten göra vi!'". "Krönika", signaturen A. J-n, *Göteborgsposten* 22/2 1890. För en vidare diskussion om det dolda maskineri som medietekniska gränssnitt ofta döljer med fokus på Kodakexemplet, se Plotnick 2018, kapitel 7.

903. Riksdagens protokoll AK 1934:46, 10.

904. Riksdagens protokoll FK 1934:42, 85.

905. Marvin 1988, 3.

906. Automatiska voteringsanläggningar: System Ericsson. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 10.

907. Brev från Ericssons försäljningsavdelning, 7/11 1934. Riksdagens arkiv, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 4.

908. *PM angående voteringsapparaten i riksdagshuset* (Stockholm: Centraltryckeriet, 1935). Riksdagens arkiv, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 4.

909. Automatiska voteringsanläggningar: System Ericsson. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 10.

910. E. Lundgren, "The Swedish Riksdag's voting machine", *Ericsson Review* nr 1, 1935.

911. Shannon Mattern, "Mission control: a history of the urban dashboard", *Places* mars 2015, <https://placesjournal.org/article/mission-control-a-history-of-the-urban-dashboard/?cn-reloaded=1> (senast kontrollerad 15/1 2026).

912. David A. Mindell, *Between human and machine: feedback, control, and computing before cybernetics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002).

913. Automatiska voteringsanläggningar: System Ericsson. Riksdagens arkiv, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 10.

914. Ibid.

915. Graham & Thrift 2007, 8–9.

916. Michel Serres, *The parasite* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007), 67.

917. "Budgethåll på 11 milj. avvärjdes", osignerad, *Dagens Nyheter* 6/2 1936.

918. Riksdagens protokoll FK 1936:20, 21.

919. Ibid., 39.

920. Ibid., 49.

921. Riksdagens protokoll FK 1936:23, 1. Första kammaren hade bara etthundrafemtio ledamöter år 1936. Anledningen till att voteringsmaskinen var anpassad efter etthundrafemtiotvå röstande var att de två vice talmännen hade möjlighet att rösta från det främre podiet.

922. Se till exempel Graham & Thrift 2007; Star 1999.

923. Brev från Ericssons försäljningsavdelning, 7/11 1934. Riksdagens arkiv, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), Akter rörande lokaler, inventarier och personal (ca 1870–1985), F3 vol 4.

924. Exempler är hämtade från arbetsjournaler för åren 1938 samt 1947–1948. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 4.

925. Julin 1991, 92.

926. Brevkorrespondens och noteringar från telefonsamtal mellan L. M. Ericsson och Riksdagens ekonomibyrå. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 4.

927. Riksdagens arkiv, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 A vol 12.
928. Riksdagens arkiv, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 4.
929. Detta var under samma tid en bärande idé inom cybernetiken. Se Norbert Wiener, *The human use of human beings: cybernetics and society* (London: Free Association Books, 1989).
930. Riksdagsmotion AK 1962:12.
931. Riksdagsmotion AK 1962:25.
932. Riksdagen bankoutsrottets betänkande 1962:14.
933. Riksdagsmotion AK 1962: 25.
934. År 1930 hände det exempelvis Kilbomskommunisten Edoff Andersson (1892–1934) – se riksdagens protokoll AK 1930:43.
935. Riksdagens protokoll FK 1938:26, 76.
936. Riksdagens protokoll 2017/18:104, 110.
937. Riksdagens protokoll AK 1947:35, 135.
938. Riksdagens protokoll AK 1949:29, 118.
939. Riksdagens protokoll FK 1958:8, 59.
940. Riksdagens protokoll 2002/03: 113, 89.
941. Se redogörelsen för praxis i konstitutionsutskottets betänkande 1962:14.
942. Riksdagens protokoll AK, urtima riksdagen 1939:13, 46.
943. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1982/1983:25, 5.
944. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1996/97:KU13, utan sidnummer.
945. ”Socialdemokrater röstade fel”, osignerad, *Dagens Nyheter* 22/3 1974.
946. ”S vann röstning efter feltryck”, osignerad, *Dagens Nyheter* 5/4 1974.
947. Lindström 1969, 324.
948. Riksdagens protokoll FK 1959:16; Riksdagens protokoll AK 1960:17.
949. En jämförelse med de siffror som Bo Bjurulf redovisat för åren 1925–1938 och Sören Holmberg för åren 1967–1970 – i både fallen baserade på de fotografiska protokollen – visar att vi i vår undersökning i genomsnitt missat färre än en omröstning per år för den tidiga perioden (och hittat några som Bjurulf tycks ha missat) – samt färre än fem per år för den senare perioden. Bo Bjurulf, ”Från minoritetsparlamentarism till majoritetskoalition: en studie i riksdagens rösträkningar 1925–38”, *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 2, 1972; Sören Holmberg, ”Partipolitiska konfliktdimensioner i riksdagen”, *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 4, 1974.
950. Riksdagens protokoll FK 1931:11, 35.
951. Anders Sannerstedt, *Förhandlingar i riksdagen* (Lund: Lund University Press, 1992), 37.
952. *Riksdagen i en ny tid* (Framställning till riksdagen 2005/06:RS3), 14–15.
953. Riksdagens protokoll 1990/91:121.
954. *Riksdagen i en ny tid* (2005/06), 14.
955. Saalfeld 1995, 548.
956. Ibid., 5(554); Simon Hug, Simone Wegmann & Reto Wüest, ”Parliamentary voting procedures in comparison”, *West European politics* nr 5, 2015.
957. Elis Håstad, ”Tvång och tolerans i partilivet”, *Ekonomi, politik, samhälle: en vänbok tillägnad Bertil Ohlin på sextio-årsdagen* (red.) John Bergvall et al. (Stockholm: Folk och samhälle, 1959), 133–134.
958. Riksdagens protokoll FK 1922:33, 97. Omröstningen i frågan återges i riksdagsprotokollet för AK 1912:54. Se vidare Häggglund 2023, speciellt kapitel 13.
959. Häggglund 2023, kapitel 17.

960. Håstad 1959, 134.
961. Mauritz Hellberg i riksdagens protokoll FK 1920:41, 24.
962. 1866 riksdagsordning, § 1.
963. Riksdagsmotion FK 1936:7, 1.
964. Foucault 2003, 145
965. Utdrag ur protokoll vid fullmäktige i Riksgäldskontorets sammankomst 13/5 1953. Riksdagens arkiv, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 4.
966. Lars Sköld, "Partisammanhållningen i riksdagen", *Tiden* nr 5, 1950.
967. Nils Stjernquist & Bo Bjurulf, "Partisammanhållning och partisamarbete", *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 4, 1968.
968. Pär-Erik Back, "Det svenska partiväsendet", *Samhälle och riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning. 11. Det svenska partiväsendet* (red.) Arthur Thomsom (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966), 132.
969. Möller 1983, 201.
970. Eriksson 1985, 103.
971. Maj Britt Theorin, *Vägra kröka ryggen: minnen, utblickar* (Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2022), 76.
972. Magnus Isberg, *Riksdagsledamoten i sin partigrupp: 52 riksdagsveteraners erfarenheter av partigruppernas arbetssätt och inflytande* (Stockholm: Gidlund, 1999), 17.
973. Peter Esaiasson & Sören Holmberg, *Representation from above: members of parliament and representative democracy in Sweden* (Dartmouth: Aldershot, 1996), 219–222.
974. Isberg 1999, 84–94.
975. Anne-Marie Pålsson, *Knappttryckarkompaniet: rapport från Sveriges riksdag* (Stockholm: Atlantis, 2011), 22, 27.
976. Hägglund 2023, 104.
977. Stig Hadenius, *Sveriges politiska historia från 1865 till våra dagar: konflikt och samförstånd* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2008), 53–54.
978. Tommy Möller, *Svensk politisk historia: strid och samverkan under tvåhundra år* (Lund: Studentlitteratur, 2019), 101.
979. Isberg 1999, 87, 75.
980. Stjernquist & Bjurulf 1968, 344.
981. Ulf Wickbom, "Elektronisk demokrati i glas och betongram", *Svenska Dagbladet* 10/1 1971.
982. Om medier som visar vägen, se André Jansson, *Rethinking communication geographies: geomedial, digital logistics and the human condition* (Cheltenham: Edward Elgar, 2022).
983. "För dagen", signaturen Pe, *Arbetet* 2/6 1963.
984. Nerman 1954, 188.
985. Se skrivelse från L. M. Ericsson, Voteringsanläggning: Talmannens utrustning. Riksdagens arkiv, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 20.
986. Wickbom 1971.
987. Riksdagen bankoutskottets utlåtande 1968:63, 9; "Massor av elektronik i nya riksdagen", osignerad, *Göteborgs-Tidningen* 10/1 1971.
988. Scherp 2023, 208.
989. Riksdagsmotion 1981/82:1156, 11.
990. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1977/78:23 – med bilaga 5, Bo Björkman, Anders Hansson & Janne Sandahl, Kommunikationsutredning avseende riksdagsledamöternas förflyttning från ledamotsrum till votering i plenisal, bilaga, 157.

991. Björkman, Hansson & Sandahl 1977/78, 155.
992. Anteckningar från sammanträde om riksdagshuset den 21 juni 1966. Riksdagens arkiv, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F3 vol 20.
993. *Göteborgs-Tidningen* 1971.
994. Riksdagens protokoll FK 1966:28, 3.
995. Redogörelse till riksdagen 2003/04:RS2: Riksdagsförvaltningens årsredovisning för verksamhetsåret 2003, 30.
996. ”Den elektriska voteringsmaskinen”, osignerad, *Bohuslänningen* 24/2 1925.
997. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 2012/13:KU17.
998. ”En vanlig dag i kammaren”, osignerad, *Mitt i Strömmen* nr 8, 1997.
999. Jämför Abigail J. Sellen, & Richard H. R. Harper, *The myth of the paperless office* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002), 110–115.
1000. ”En vanlig dag i kammaren”, osignerad, *Mitt i Strömmen* nr 8, 1997.
1001. Krajewski 2018, 348–349.
1002. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1997/98:KU27 – med anledning av riksdagsmotionen 1997/98:K225.
1003. ”Sovra och riksdagen får mer plats i medierna”, osignerad, *Mitt i Strömmen* nr 4, 2000.
1004. ”Mekanisk hjärna i riksdagen”, osignerad, *Vecko-Revyn* 9/6 1950.
1005. Sveriges tidiga datorhistoria har uppmärksammats i en rad böcker, varav några kan betraktas som en sorts standardverk – såsom: Jan Annerstedt, *Staten och datorerna: en studie av den officiella datorutvecklings- och datorforskningspolitiken* (Stockholm, 1969); Tord Jöran Hallberg, *IT-gryning: svensk datahistoria från 1840- till 1960-talet* (Lund: Studentlitteratur, 2007); Per Lundin, *Computers in Swedish society: documenting early use and trends* (New York: Springer, 2012).
1006. *Automatisk databehandling* (SOU 1962:32), 7, 11.
1007. För en vidare diskussion, se Kent Lindkvist, *Datateknik och politik: datapolitiken i Sverige 1945–1982* (Lund: Research Policy Institute, 1984).
1008. Hans De Geer, *På väg till datasamhället: datatekniken i politiken 1946–1963* (Stockholm: KTH, 1992), 54.
1009. Databehandlingskommittén, mötesprotokoll 14/9 1956. Protokollet är citerat från De Geer 1992, 57.
1010. Riksdagsmotion AK 1957:427 – vilken avslogs.
1011. De Geer 1992, 128, 130, 46, 128.
1012. Riksdagsmotion FK 1958:16.
1013. De Geer 1992, 99.
1014. ”Matematikmaskinnämnden”, *Nationalencyklopedin*, <https://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/matematikmaskinnämnden> (senast kontrollerad 15/1 2026). Även i den vänsterradikala boken *Datorer och politik* kritiserades (några år senare) bristen på aktiv datapolitik. ”Riksdagen helt utanför” var en av bokens rubriker: ”storindustrin krossade och tog över den statliga [dator]tillverkningen”. Det resulterade i att det ”USA-kontrollerade IBM [fick] monopol på den svenska datormarknaden”. Den tolkningen behöver man inte hålla med om. Däremot var det tvivelsutan så att riksdagen inte förstod vilken samhällelig omvandlingskraft som datoriseringen skulle innebära; i boken anklagades rentav rikshushållaren Sträng för att besitta datarädsla. För en vidare diskussion, se Jan Annerstedt (med flera), *Datorer och politik: studier i en ny tekniks politiska effekter på det svenska samhället* (Staffanstorps: Cavefors, 1970), 117–119, samt citat från baksidestext.

1015. Arne Kaijser et al., *Maktens maskiner: hur stora datorer moderniserade folkhemmet* (Lund: Arkiv förlag, 2024), 11.
1016. Carl-Gerhard Ulfhielm, *Riksdagsförvaltningen 1971–2002: enkammartiden. Datastödet i riksdagen* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005), 6.
1017. Pressmeddelande från Statskontoret 4/7 1966. För en vidare diskussion, se Thorsten Nybom, ”Det nya Statskontorets framväxt”, *Statskontoret 1680–1980: en jubileums- och årsskrift* (red.) Arne Granholm & Margot Rydén (Stockholm: Statskontoret, 1980), 219–220.
1018. De Geer 1992, 130, 128.
1019. ”ADB-utredningen”, osignerad, *RD-nytt* nr 5, 1971.
1020. Utredning om ADB i riksdagsarbetet 6/4 1970, 19. Bilaga till bankoutsrottets utlåtande 1970:49.
1021. Viktor Pylypenko, ”Revolutionären i riksdagshuset”, *Aktuellt från Digital* nr 2, 1990.
1022. Riksdagens protokoll FK 1964:19, 83; Riksdagsmotion FK 1964:23; Riksdagsmotion AK 1964:26.
1023. Riksdagen bankoutsrottets utlåtande 1964:22, 10.
1024. *Early adopter* var en term som vid denna tidpunkt lanserades av den amerikanske kommunikationsteoretikern Everett M. Rogers. Hans idéer ger vissa svar på medie- och teknikspridning, samt introduktion av tekniska nydaningar såsom ADB. Rogers urskiljde olika brukarkategorier, ”adopter categories”, en sorts idealtyper. Om Sven Nyman var en *early adopter*, så gällde det knappast riksdagsförvaltningen. Med Rogers terminologi var den snarare en typisk eftersläntrare: ”Laggards are the last in a social system to adopt an innovation.” Everett M. Rogers, *Diffusion of innovations* (New York: Free Press of Glencoe, 1962), 250.
1025. Riksdagsmotion FK 1966:214 – samt likalydande riksdagsmotion AK 1966:286.
1026. ”Frågestationer och soffliggare”, signaturen G. R., *Göteborgsposten* 30/1 1966.
1027. Se exempelvis Tord Hall, ”Människan och datamaskinen”, *Svenska Dagbladet* 22/11 1966.
1028. Riksdagen bankoutsrottets utlåtande 1966:52, 2.
1029. Kurt Bergström, ”Statens dataanläggningar spar miljoner åt skattebetalarna”, *Aftonbladet* 13/10 1967.
1030. Sveriges Radios Dataskola, november 1968. Sveriges riksdag, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 10.
1031. Sune K. Johansson, PM till Riksdagens förvaltningskontor 5/11 1968. Sveriges riksdag, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 10.
1032. Inbjudan ADB-demonstration i riksdagshuset, november 1968. Sveriges riksdag, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 10.
1033. Hans Rehnvall, ”Riksdagen prövar datasystem – motioner visas på tv-skärm”, *Svenska Dagbladet* 21/11 1968.
1034. Sture Lannefjord är citerad från Rehnvall 1968.
1035. *ADB i riksdagen*, folder november 1968. Sveriges riksdag, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 10.
1036. Lannefjord citeras ånyo från Rehnvall 1968.
1037. Riksdagen bankoutsrottets utlåtande 1969:37, 5.
1038. Nils Blid, ”Privatliv på hålkort”, *Arbetet* 2/11 1969. Kreditupplysningsutredningen publicerade tre år senare sitt slutbetänkande, *Kreditupplysning och integritet* (SOU 1972:79).
1039. Riksdagsmotion FK 1969:301; Riksdagsmotion AK 1969:332.

1040. Lars Ilshammar, *Offentlighetens nya rum: teknik och politik i Sverige 1969–1999* (Örebro: Universitetsbiblioteket, 2002), 122, 123.
1041. Promemoria nr 129, Enhetliga beteckningar på dokument i lagstiftningsförfarandet, Justitiedepartementet 11/11 1970. Sveriges riksdag, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö5 vol 10.
1042. Utredning om ADB i riksdagsarbetet 6/4 1970, 1, 7, 13, 14, 15–17, 18.
1043. *Riksdagens årsbok 1970* (Stockholm: Riksdagens tryckeriexpedition, 1970), 534.
1044. Riksdagen bankoutsnittets utlåtande 1970:49, 1.
1045. ”Upplysningstjänsten”, osignerad, *RD-nytt* nr 0 1971; ”ADB-utredningen”, osignerad, *RD-nytt* nr 5, 1971.
1046. ”Riksdagens personaltidning”, osignerad, *RD-nytt* nr 8, 1971.
1047. ”Riksdagens ADB-utredning”, osignerad, *RD-nytt* nr 2, 1972.
1048. Informationsutredningen protokoll 14/2 1974. Sveriges riksdag, Kammaren och kammarkansliet (1971–2011/12), Ö 4 vol 16.
1049. Annonser för el-centralen H. Schulze AB, *Dagens Nyheter* 9/1 1970.
1050. Annonser för el-centralen H. Schulze AB, *Dagens Nyheter* 13/1 1971.
1051. ”Riksdagsarbetet blir elektroniskt”, osignerad, *Dagens Nyheter* 8/1 1971.
1052. Annonser för L. M. Ericsson, *Dagens Nyheter* 13/1 1971.
1053. Torbjörn Nordström, ”En dag i oktober om 23 år”, *Svenska Dagbladet* 20/2 1974.
1054. Magnus Lind, ”Den vanliga svenska staden i staden”, *Svenska Dagbladet* 12/5 1978.
1055. Elisabeth Crona, ”196 mot 121: Riksdagen flyttar tillbaka till Helgeandsholmen”, *Svenska Dagbladet* 9/3 1978; Wästberg 1977.
1056. ”Rörpost”, *Nationalencyklopedins ordbok & uppslagsverk* (2020), <https://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/rörpost> (senast kontrollerad 15/1 2026).
1057. Gardey 2023, 214. För en vidare diskussion, se Barbelin Hervé, *La Poste pneumatique de Paris* (Paris: Académie de philatélie, 2022).
1058. Chibois 2017.
1059. ”Det underjordiska Berlin”, signaturen Kapten Fog, *Socialdemokraten* 21/7 1906. För en vidare diskussion om rörposten i Berlin, se Ingmar Arnold, *Luft-Züge: Die Geschichte der Rohrpost in Berlin und anderswo* (Berlin: Verlag GVE, 2000).
1060. ”Warum der Kanzler weiter Rohrpost erhält”, *Tagesschau* 11/1 2024, <https://www.tagesschau.de/inland/kanzleramt-rohrpost-100.html> (senast kontrollerad 15/1 2026).
1061. ”Rationella rutiner [med] rörpost”, annonser för Malux, *Svenska Dagbladet* 1/10 1983.
1062. ”Plenisalsbyggnaden – tekniskt komplicerad”, annonser för riksdagsbygget, *Svenska Dagbladet* 1/10 1983.
1063. Laura Meneghello, ”Sense perception and the maintenance of pneumatic mail tubes in the longue durée”, *Communication maintenance in Longue Durée* (red.) Gabriele Balbi & Roberto Leggero (Oxford: Taylor & Francis, 2024), 48. Se även Laura Meneghello, ”Innovation durch Technik? Rohrpostsysteme als Medientechnologien der Verwaltung im 20. Jahrhundert”, *Administrativ* nr 6, 2021.
1064. Olle Etzén, ”Intendenturenheten”, *RD-nytt* nr 2, 1977.
1065. ”Köper man rörpost i dataåldern?”, annonser för ITK AB, *Svenska Dagbladet* 1/12 1980.
1066. ”Riksdagstrycket ökar allt mer”, osignerad, *RD-nytt* nr 6, 1973.
1067. Gunnar Sundblad, ”Tryckerienheten”, *RD-nytt* nr 3, 1977.
1068. ”Riksdagsstenografer – behövs dom?”, osignerad, *RD-nytt* nr 4, 1978.

1069. ”Dagbok”, osignerad, *Mitt i strömmen* nr 5, 1989.
1070. Sune Olofsson, ”Folkvalda vill åter bygga om sitt hus”, *Svenska Dagbladet* 19/2 1990.
1071. Riksdagens förvaltningskontors årsredovisning för verksamhetsåret 1995/96, 5/3 1997 (1996/97:RFK).
1072. Riksdagens protokoll 2008/09:132, 56.
1073. Riksdagens sakinformation 25/11 1975 (Förslag 1975/76: 3), 42.
1074. Karl-Erik Wahlström, PM 23/9 1974. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 1.
1075. Offert från bolaget Digital 3/10 1974. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G, vol 1.
1076. Gotab promemoria 20/11 1974. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 1.
1077. Karl-Erik Wahlström, PM 14/11 1974. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 1.
1078. Karl-Erik Wahlström, PM Viss försöksverksamhet med databehandling av riksdagsmaterial 15/1 1975. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 1.
1079. Försöksverksamhet med datoriserad textproduktion hösten 1975, 6/3 1975. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 1.
1080. Johan Fredrikzon, *Kretslopp av data: miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringsens kulturtekniker* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2021), 331, 332, 334.
1081. Riksdagens sakinformation 1975, 42, 43.
1082. *Datorstödd textbehandling och fotosättning inom riksdagen* (Stockholm: Statskontoret, 1976), 3.
1083. Karl-Erik Wahlström, ”ADB inom riksdagsförvaltningen”, *RD-nytt* nr 3, 1976.
1084. Karl-Erik Wahlström, Lägesrapport beträffande möjligheterna till automatiserad produktion av riksdagstrycket 18/3 1977, samt Förutsättningar för prov med DAFA:s informationsåtervinningssystem imdoc, 17/2 1977. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 1.
1085. ”Dataterminal till riksdagen”, osignerad, *RD-nytt* nr 8, 1977.
1086. Brev från Karl-Erik Wahlström till Bo Arvén (på Industri-matematik) 25/10 1977. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 1. Det kan noteras att i senare rapporter och utskottsbetänkanden från 1980-talets början, så hävdades det att ADB-gruppen bildades vid denna tidpunkt (i oktober 1977). Men gruppen hade alltså varit verksam sedan 1974. I riksdagsförvaltningens arkivförteckning finns inte heller någon sådan anvisning; under rubriken ADB-utredningen löper serien med arkivkartonger från 1974 till 1981.
1087. Lena Östman, ”Ledare”; Torsten Frank, ”Statskontorets datorupphandling – några reflexioner”; Olli Aronsson, ”Ge politikerna en chans: slå sönder de stora projekten!”; Kent Lindkvist, ”Partiernas datapolitiska agerande” – alla publicerade i *Administrations-tema: tidskrift för administrativ rationalisering och utveckling* nr 2, 1978.
1088. PM Riksdagens databas i LAGRI, 6/2 1978. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 2.
1089. PM Riksdagsdata i LAGRI, 5/3 1978. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 2.

1090. IBM Texthantering – studie i riksdagen, maj 1978. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 2.
1091. Presentation av resultat från DAFA-IBM:s förstudie avseende textproduktion och informationsåtervinning i riksdagen, 5/10 1978. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 2.
1092. Textproduktion och informationsåtervinning i riksdagen, 26/2 1979. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1093. ”Datorernas intåg i riksdagshuset ...”, osignerad, *RD-nytt* nr 2, 1979.
1094. Brev från Eric Lindström till ADB-gruppen, 16/6 1979. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1095. Protokoll från Arbetsgruppen för ADB 27/5 1980. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1096. Protokoll från Arbetsgruppen för ADB 3/3 samt 8/4 1980. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1097. Överläggningar om ADB-verksamheten, 23/1 1980, samt PM till program för *hearing* på Justitiedepartementet 8/4 1980. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1098. Undersökning av skrivmaskinarbetet med betänkanden och yttranden, 29/2 1980, samt arbetsgruppen för ADB, rapport från skrivautomatgruppen 28/5 1980. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1099. Protokoll från Arbetsgruppen för ADB 20/5 1981 Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 4.
1100. Lars Holm, *Enheten för riksdagstryck med tillbakablick på riksdagstryckets historia* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005), 21.
1101. Protokoll från skrivautomatgruppen 10/11 1980. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1102. Anita Holmgren, ”Skrivautomater – på gott och ont”, *RD-nytt* nr 3, 1980.
1103. Förslag till fackliga krav på användning av skrivautomater, oktober 1980. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1104. Björn Edqvist, ”Tekniken bör anpassas till människan”, *RD-nytt* nr 6, 1981.
1105. Gunnar Grenfors, ”Skrivautomater i riksdagen”, *RD-nytt* nr 7, 1981.
1106. Riksdagsmotion 1980/81:1112.
1107. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1981/82:5.
1108. Arbetsmarknadsutskottet till Riksdagens förvaltningskontor, 11/5 1982. Sveriges riksdag, Riksdagsförvaltningen med föregångare (ca 1966–2011/12), F7 G vol 3.
1109. *ADB-stöd inom riksdagsförvaltningen* (Stockholm: Riksdagens förvaltningskontor, 1983), 87, 88, 132.
1110. Ulfhielm 2005, 6.
1111. Dick Ljungberg, ”Maktkamp om datorer”, *Dagens Nyheter* 24/1 1978.
1112. DN:s reportageserie om statens miljonlukande datasystem omfattade tre artiklar i november 1978 skrivna av Peter Mathsson och Monika Olson: ”Nu ska AMS älskling granskas” (9/11); ”Så myglades REX undan riksdagen” (13/11); ”Sjukförsäkring i centraldator” (15/11). Anders Wijkman är citerad från den tredje artikeln.
1113. Riksdagens förvaltningskontors redogörelse för verksamhetsåret 1983/84, 10/10 1984 (Redog. 1984/85:5).
1114. Ulfhielm 2005, 7.

1115. Gunnela Ekstrand, "Bli vän med datorn – spela flipper", *RD-Nytt* nr 3, 1984. Noterbart är att den stockkonservative herr Biörck även tidigare visat brist på lätt omdömeslöshet. Som läkare och ordförande för Medicinska föreningen arbetade han under det sena 1930-talet för att den svenska läkarkåren skulle motsätta sig invandring av judiska läkare från Nazityskland till Sverige. Biörck må senare i livet ha varit både riksdagsman och en framstående hjärtläkare, men som ung var han nazianstruken och aktiv i den högerextrema organisationen Fosterländska ungdomssällskapet. För en vidare diskussion, se Ingrid Eckerman, "Gunnar Biörck – en skrivande medicinprofessor", *Allmän medicin* nr 4, 2020.

1116. "ADB på marsch in i riksdagen", osignerad, *RD-nytt* nr 5, 1984.

1117. Ulfhielm 2005, 8.

1118. Erik Mellgren, "Ska vi gynna svenska företag eller köpa utländska datorer?"; Erik Mellgren, "Staten som språngbräda"; "Ledare", osignerad; Berit Christiernin, "Är vi redan ohjälpligt på efterkälken" – alla artiklar publicerade i *Administrations-tema: tidskrift för administrativ rationalisering och utveckling* nr 1, 1980.

1119. Kaijser et al. 2024, 159.

1120. Cilla Malmström, "Departementen behöver verkligen ny teknik", *Computer Sweden* 22/3 1985.

1121. "Alliance för Palme", osignerad, *Computer Sweden* 22/3 1985.

1122. Wahlström, PM 15/1 1975.

1123. Gunnar Grenfors, "Utskottens administration och personalorganisation", *Riksdagsförvaltningen 1971–2002. Utskottsväsendet: budgetberedningen: utskottens administration och personalorganisation: utskottens användning av IT* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005), 79.

1124. Ilshammar 2002, 120; Lars Bäck, *Datorisering och datapolitik* (Malmö: Liber, 1982), 30, 75.

1125. Gunnar Grenfors, "Var lugn – ADB betyder utveckling", *RD-nytt* nr 2, 1986; Rita Ström, "Ordbehandlare – slavdrivare eller befriare", *RD-nytt* nr 6, 1985; "Vår idé med ADB", temanummer, *RD-nytt* nr 7, 1986; Elisabeth Kornbäck, "Nytt om ADB", *RD-nytt* nr 1, 1988.

1126. Raymond Williams, *Marxism and literature* (Oxford: Oxford University Press, 1977), 121–127.

1127. Ulfhielm 2005, 9.

1128. Avtal om leverans av datorutrustning till riksdagen. Riksdagens förvaltningskontor, bolaget Digital Equipment, avtal 23/8 1985 (diarienummer 212-419-85).

1129. Ström 1985.

1130. "Riksdagen ADB drift / systemtekniker", platsannons, *Dagens Nyheter* 15/5 1986.

1131. Apropå frågan: "Hur skulle du beskriva företagskulturen på Digital i Sverige? Var den amerikansk, svensk?" – så svarade Birger Kvaavik, chef för Digital (i Norden) under 1970-talet, att den utgjordes av "en blandning". Duktiga försäljare blev medlemmar av DEC100-klubben. Intervju med Kvaavik 5/3 2008, inom projektet, Från matematikmaskin till it, <https://www.tekniskamusee.cdn.triggerfish.cloud/uploads/2017/08/99-birger-kvaavik.pdf> (senast kontrollerad 15/1 2026).

1132. Lars Sojdelius, "'Användare' av ordbehandlare", *RD-nytt* nr 8, 1985; Ström 1985.

1133. Birgitta Hambræus uttalande gjordes vid ett vittnesseminarium på Tekniska museet 30/11 2007 (inom ramen för dokumentationsprojektet, Från matematikmaskin till it). Hon är citerad från rapporten, *Användarna och datorerna: en historik 1960–1985* (red.) Birgitta Frejhagen (Stockholm: Vinnova, 2009), 56.

1134. Ulfhielm 2005, 12, 13.

1135. *Digital Equipment AB verksamhetsåret 1985* (Stockholm 1985), 4. Material med trycksaker från Digital Equipment, mellan 1981 och 1990, återfinns på Kungliga biblioteket i samlingen med vardagstryck.
1136. "Sveriges riksdag och Televerket har en sak gemensamt", trycksak av Digital från 1985. Kungliga biblioteket.
1137. Ulfhielm 2005, 10.
1138. Trycksak Digital 1985.
1139. "Vad är All-In-1", osignerad, *RD-nytt* nr 7, 1986.
1140. "Ny version av All-In-1", osignerad, *Aktuellt från Digital* nr 5, 1987.
1141. Agneta Claesson-Norell, "Koder och automatsättning", *RD-nytt* nr 4, 1986.
1142. Holm 2005, 9.
1143. Claesson-Norell 1986.
1144. Gunilla Ericsson, "Nya soffor eller fler datorer", *RD-nytt* nr 7, 1986.
1145. *Riksdagens beslut: en distribuerad datalösning från Digital* (Stockholm, 1987). Kungliga biblioteket.
1146. *Digital Equipment AB årsredovisning 1988* (Stockholm, 1988), 21. Kungliga biblioteket.
1147. Jonas Johansson, *Du sköna nya tid?: debatten om informationssamhället i Riksdag och Storting under 1990-talet* (Linköping: Institutionen för Tema, 2006), 83–91.
1148. Riksdagens protokoll 1988/89:100, 85.
1149. Information om dokumenthantering i riksdagen. Riksdagens förvaltningskontor, promemoria 18/2 1988 (diarienummer 219-503-87-88).
1150. Elisabeth Kvarnbäck, "Nytt om ADB", *RD-nytt* nr 1, 1988.
1151. Pylypenko 1990.
1152. Riksdagens förvaltningskontors förslag till en lag om riksdagens informationssystem Rixlex (1992/93:RFK). Förslaget innehöll resonemang om bakgrunden till Rixlex, liksom rj-rapporten Riksdagstrycket i samhället.
1153. Riksdagsmotion 1992/93:K326.
1154. Riksdagsmotion 1992/93:K416.
1155. Riksdagsmotion 1992/93:K29.
1156. Se riksdagsmotionerna 1994/95:K312; 1994/95:K316; 1994/95:K810.
1157. "Riksdagsdebatter via dator till salu", osignerad, *Tidningarnas Telegrambyrå* 11/5 1993.
1158. Per Axelsson, "Rixlex öppnar för allmänheten", *Mitt i Strömmen* nr 4, 1992/93.
1159. Lars Ilshammar & Ola Larsmo, *Net.wars:kampen om nätet* (Stockholm: Atlas, 1997), 136.
1160. Riksdagen konstitutionsutskottets betänkande 1994/95:KU41.
1161. Christina Green, *Riksdagsförvaltningen 1971–2002: enkammartiden. Riksdagens informationsenhet* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005), 31.
1162. Ossian Quiding, "Ett 40-tal parlament finns på nätet", *Mitt i strömmen* nr 5, 1996.
1163. Hans O. Alfredsson, "Allmänhetens insyn i riksdagsarbetet ökas", *Svenska Dagbladet* 1/7 1996.
1164. Rixlex på webben, hösten 1996. Webb sidan är tillgänglig via Wayback Machine, <http://www.riksdagen.se/rixlex/omrixlex.htm> (senast kontrollerad 15/1 2026).
1165. Lennart Lundquist, "Bättre sent ...", *Svenska Dagbladet* 5/11 1996.
1166. Sveriges riksdag, jobbannons, *Dagens Nyheter* 12/3 1995.
1167. "Databaser i Rixlex på webben", riksdagen.se 29/4 1999. Webb sidan tillgängliga via Wayback Machine, <https://web.archive.org/web/19990429135903/http://www.riksdagen.se/rixlex/dbthw2.htm> (senast kontrollerad 15/1 2026).

1168. "Dokument", riksdagen.se 6/6 2004. Webbsidan tillgänglig via Wayback Machine, <https://web.archive.org/web/20040606132124/http://riksdagen.se/debatt/dokument.asp> (senast kontrollerad 15/1 2026).

1169. Jonas Harvard & Torbjörn Nilsson, "Det offentliga tryck: källorna som styr svensk historieforskning", *Dolt i offentligheten* (2011), 175.

1170. Gunilla Lilie Bauer & Nina Sjöberg, Digitalisering – och publicering! – av äldre riksdagsdokument, promemoria 3/7 2013, uppdaterad 20/4 2015. Sveriges riksdag, Riksdagsbiblioteket.

1171. "450 år av riksdagens historia på nätet", pressmeddelande Kungliga biblioteket 2/3 2018, <https://www.kb.se/om-oss/nyheter/nyhetsarkiv/2018-03-02-450-ar-av-riksdagens-historia-pa-natet.html> (senast kontrollerad 15/1 2026); <http://riksdagstryck.kb.se/> (senast kontrollerad 15/1 2026).

1172. Karl-Erik Wahlström, PM Viss försöksverksamhet med databehandling av riksdagsmaterial, 1975.

1173. För en vidare diskussion, se Pelle Snickars, "Välfärdsstaten (o)analyserad", *Digitalisering av kulturarvssamlingar: om forskningsprogrammet Digarv* (red.) Anna Näslund & Pelle Snickars (Stockholm: Makadam, 2025).

1174. Tomaž Erjavec et al., "ParlaMint 11: advancing comparable parliamentary corpora across Europe", *Language Resources and Evaluation* nr 59, 2025.

1175. Brita Planck, "Digital history – a field, a method or just a phase?", *Historisk tidskrift* nr 2, 2020.

1176. Riksarkivet Digitala forskarsalen, <https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen> (senast kontrollerad 15/1 2026).

1177. Aleida Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: Beck, 1999), 20.

Litteratur i urval

- ADB-stöd inom riksdagsförvaltningen* (Stockholm: Riksdagens förvaltningskontor, 1983)
- Adorno, Theodor W., ”Kulturkritik und Gesellschaft”, *Gesammelte Schriften* 10:1 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977)
- Ahlbäck, Shirin, ”Politikermakt eller tjänstemannavälde?”, *Riksdagen på nära håll: sju studier av riksdagsarbete* (red.) Ingvar Mattson & Lena Wängnerud (Stockholm: SNS, 1997)
- Ahlbom, Per, *Historien om kulturhuset* (Stockholm: Carlssons, 2023)
- Alexandersson, Erland, *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772* (Lund: CWK Gleerup, 1975)
- Andrén, Georg, *Sveriges riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning* 1x. *Tvåkamarsystemets tillkomst och utveckling* (Stockholm: Sveriges riksdag, 1937)
- Annerstedt, Jan, *Staten och datorerna: en studie av den officiella datorutvecklings- och datorforskningspolitiken* (Stockholm, 1969).
- , *Datorer och politik: studier i en ny tekniks politiska effekter på det svenska samhället* (Staffanstorpe: Cavefors, 1970)
- Arnold, Ingmar, *Luft-Züge: Die Geschichte der Rohrpost in Berlin und anderswo* (Berlin: Verlag GVE, 2000)
- Asker, Gustav Ferdinand, *Lefnadsminnen* (Stockholm: Norstedt, 1897)
- Asp, Kent, *Mäktiga massmedier: studier i politisk opinionsbildning* (Stockholm: Akademilitteratur, 1986)
- , *Kommersialiserade tv-nyheter på gott och ont* (Göteborg: JMG, 1995)
- Assmann, Aleida, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: Beck, 1999)
- Back, Pär-Erik, ”Det svenska partiväsendet”, *Samhälle och riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning* 11 (red.) Arthur Thomsom (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966)
- Balderson, Bo, *Mord, herr talman!* (Stockholm: Bonnier, 1975)
- Barrling Hermansson, Katarina, *Partikulturer: kollektiva självbilder och normer i Sveriges riksdag* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2004)
- Bas, Ozen & Maria Elizabeth Grabe, ”Sound bite”, *The international encyclopedia of political communication* (red.) Gianpietro Mazzoleni (Oxford: Wiley, 2015)
- Bengtsson, Ingemund, ”Från riksdagsbänken, statsrådsstaburetten och talmansstolen”, *Riksdagen inifrån: tolv riksdagsledamöters hågkomster, erfarenheter och lärdomar* (red.) Nils Stjernquist (Stockholm: Gidlund, 1991)
- Bentham, Jeremy, *Political tactics* (Oxford: Clarendon, 1999)

- Biefang, Andreas & Marij Leanders (red.), *Das ideale Parlament: Erich Salomon als Fotograf in Berlin und Den Haag* (Düsseldorf: Droste Verlag, 2014)
- Bijsterveld, Karin, *Listening for knowledge in science, medicine and engineering (1920s–present)* (London: Palgrave Macmillan, 2019)
- Birdsall, Carolyn, "Sound aesthetics and the global imagination in German media culture around 1930", *Sounds of modern history: auditory cultures in 19th- and 20th-century Europe* (red.) Daniel Morat (New York: Berghahn Books, 2014)
- Bjurulf, Bo, "Från minoritetsparlamentarism till majoritetskoalition: en studie i riksdagens rösträkningar 1925–38", *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 2, 1972
- Boheman, Erik, *Tankar i en talmans stol* (Stockholm: Norstedt, 1970)
- Boken om Stockholm i ord och bild (Stockholm: Beijer, 1904)
- Bäck, Henry & Torbjörn Larsson, *Den svenska politiken: struktur, processer och resultat* (Malmö: Liber, 2006)
- Bäck, Lars, *Datorisering och datapolitik* (Malmö: Liber, 1982)
- Bösch, Frank, "Parlamente, Medien und Öffentlichkeit", *Parlamentarische Kulturen in Europa: Das Parlament als Kommunikationsraum* (red.) Andreas Schulz & Andreas Wirsching (Düsseldorf: Droste Verlag, 2012)
- Carlsson, Sten, *Gustaf IV Adolfs fall: krisen i riksstyrelsen, konspirationerna och statsvälvningen (1807–1809)* (Lund: Lunds universitet, 1944)
- Cassel, Leif, *Så vitt jag minns: memoarer* (Stockholm: Askild & Kärnekull, 1973)
- Cederberg, Ann, *Stil och strategi i riksdagsretoriken: en undersökning av debattspråkets utveckling i den svenska tvåkammarriksdagen 1867–1970* (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 1993)
- Cederschiöld, Pehr Gustaf, *Handbok för riksdagsmän* (Stockholm: Carl Deleen, 1822)
- Certeau, Michel de, *The practice of everyday life* (Berkeley: University of California Press, 1984)
- Chibois, Jonathan, "The telephone operators of France's chamber of deputies", *Revue française de science politique* nr 4, 2017
- , "Le vote électronique à l'Assemblée: Prévenir et contenir la panne en République", *Techniques & Culture* nr 72, 2019a
- , "L'Assemblée du 21e siècle: Anthropologie et histoire des infrastructures de communication d'une institution politique d'État (Paris 2019b). Opublicerad avhandling
- , "Inhabiting the Palais Bourbon together: sharing, allocating and regulating parliamentary space among its multiple users at the French National Assembly", *Parliament buildings: the architecture of politics in Europe* (red.) Sophia Psarra, Uta Staiger & Claudia Sternberg (London: UCL Press, 2023)
- Clegg, Stewart, "Bureaucracy, the Holocaust and techniques of power at work", *Management Revue* nr 4, 2009
- Conrad, Lisa, "Organization is the message: gray media", *Organize* (red.) Timon Beyes, Lisa Conrad & Reinhold Martin (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2019)
- Cooper, Catriona, "The sound of debate in Georgian England: auralising the House of Commons", *Parliamentary Yearbook* nr 1, 2019
- Crewe, Emma, "Rituals and the usual channels in the British House of Lords", *Rituals in parliaments: political, anthropological, and historical perspectives on Europe and the United States* (red.) Emma Crewe & Marion G. Müller (Frankfurt: Peter Lang, 2006)
- , *The anthropology of parliaments: entanglements in democratic politics* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2021)

- , "Rhythms of navigating time and space in the UK House of Commons", *Parliament buildings: the architecture of politics in Europe* (red.) Sophia Psarra, Uta Staiger & Claudia Sternberg (London: UCL Press, 2023)
- Cronert, Axel & Marcus Österman, "Köer och valdeltagande i de allmänna valen", *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 4, 2023
- Cucchi, Costanza, "Dialogic features in EU non-native parliamentary debates", *Review of the Air Force Academy* nr 3, 2012
- Dahl, Birgitta, *I rörelse: minnen från ett innehållsrikt liv* (Stockholm: Premiss, 2016)
- Dahlgren, Erik W., *Min lefnad: minnen 1930* (Stockholm: Natur & kultur, 1995)
- Danet, Brenda, "Speech, writing and performativity: an evolutionary view of the history of constitutive ritual", *The construction of professional discourse* (red.) Britt-Louise Gunnarsson, Per Linell & Bengt Nordberg (London: Routledge, 1997)
- Dansk, Lennart, "Politik i radio", *Tjugofem år med Sveriges Radio* (red.) Manne Ginsburg (Stockholm: Radiotjänst, 1949)
- Dányi, Endre, "The things of the parliament: an ANT-inspired reading of representative democracy", *Soziologie der Parlamente: Neue Wege der politischen Institutionenforschung* (red.) Jenni Brichzin et al. (Wiesbaden: Springer, 2018)
- , "Politics beyond words: ethnography of political institutions", *The Routledge handbook of language and politics* (red.) Bernhard Forchtner & Ruth Wodak (London: Routledge, 2018)
- De Geer, Hans, *På väg till datasamhället: datatekniken i politiken 1946–1963* (Stockholm: KTH, 1992)
- De Geer, Louis, *Minnen 1 & 11* (Stockholm: Norstedt, 1892)
- Djerf-Pierre, Monika & Lennart Weibull, *Spegla, granska, tolka: aktualitetsjournalistik i svensk radio och tv under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 2001)
- Donsbach, Wolfgang & Olaf Jandura, "Chances and effects of authenticity: candidates of the German federal election in tv news", *Harvard International Journal of Press/Politics* nr 1, 2003
- Eisenberg, Daniel, "Word processing (history of)", *Encyclopedia of library and information science* (red.) Allen Kent (New York: Dekker, 1992)
- Ekecrantz, Jan & Tom Olsson, *Det redigerade samhället: om journalistikens, beskrivningsmaktens och det informerande förnuftets historia* (Stockholm: Carlssons, 1994)
- Ekman, Ernst L., *Om riksdagsdebatternas språk* (Stockholm: Riksdagens förvaltningskontor, 1967)
- , *Olof Werling Melin* (Malmö: Norden, 1971)
- Elgemyr, Göran, *Får jag be om en kommentar?: yttrandefriheten i svensk radio 1926–1960* (Stockholm: Prisma, 2005)
- Epping-Jäger, Cornelia, "Hitler's voice: the loudspeaker under national socialism", *Intermédialités* nr 17, 2011
- , "Lautsprecher", *Handbuch Sound: Geschichte – Begriffe – Ansätze* (red.) Daniel Morat & Hansjakob Ziemer (Stuttgart: J. B. Metzler, 2018)
- Eriksson, Nancy, *Nancy: Nancy Eriksson minns* (Stockholm: Bonnier, 1985)
- Erlander, Tage, *Dagböcker 1959* (Stockholm: Gidlund, 2009)
- Ernst, Wolfgang, *Sorlet från arkivet* (Göteborg: Glänta, 2008)
- Esaiasson, Peter, *Svenska valkampanjer 1866–1988* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1990)
- , & Sören Holmberg, *Representation from above: members of parliament and representative democracy in Sweden* (Dartmouth: Aldershot, 1996)

- , & Nicklas Håkansson, *Besked ikväll!: valprogrammen i svensk radio och tv* (Stockholm: Etermedierna i Sverige, 2002)
- Esser, Frank, "Dimensions of political news cultures: sound bite and image bite news in France, Germany, Great Britain, and the United States", *The International Journal of Press/Politics* nr 4, 2008
- Etzén, Olle, *Riksdagsförvaltningen 1971–2002: enkammartiden. Lokaler, service och säkerhet/bevakning vid RFK* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005)
- Fleischer, Rasmus, *Musikens politiska ekonomi: lagstiftningen, ljudmedierna och försvaret av den levande musiken, 1925–2000* (Stockholm: Ink, 2012)
- Foley, Megan, "Sound bites: rethinking the circulation of speech from fragment to fetish", *Rhetoric and Public Affairs* nr 4, 2012
- Foucault, Michel, *Övervakning och straff* (Lund: Arkiv förlag, 2003)
- Fredrikzon, Johan, *Kretslopp av data: miljö, befolkning, förvaltning och den tidiga digitaliseringens kulturtekniker* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2021)
- Frejhagen, Birgitta (red.), *Användarna och datorerna: en historik 1960–1985* (Stockholm: Vinnova, 2009)
- Gardey, Delphine, "The standardization of a technical practice: typing (1883–1930)", *History and Technology* nr 4, 1999
- , "Mechanizing writing and photographing the word: utopias, office work, and histories of gender and technology", *History & Technology* nr 4, 2001
- , "Turning public discourse into an authentic artifact: shorthand transcription in the French national assembly", *Making things public: atmospheres of democracy* (red.) Bruno Latour & Peter Weibel (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005)
- , *Écrire, calculer, classer: comment une révolution de papier a transformé les sociétés contemporaines (1800–1940)* (Paris: La Découverte, 2008)
- , "The domestic economy of the french parliament", *What makes an assembly?: stories, experiments and inquiries* (red.) Anne Davidian & Laurent Jeanpierre (Berlin: Stenberg Press, 2023)
- Garnert, Jan, *Hallå!: om telefonens första tid i Sverige* (Lund: Historiska media, 2005)
- Garsten, Christina, Bo Rothstein & Stefan Svallfors, *Makt utan mandat: de policyprofessionella i svensk politik* (Stockholm: Dialogos, 2015)
- Gitelman, Lisa, *Scripts, grooves, and writing machines: representing technology in the Edison era* (Stanford: Stanford University Press, 1999)
- , *Always already new: media, history and the data of culture* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2006)
- Goodman, Nelson, "How buildings mean", *Critical Inquiry* nr 4, 1985
- Goodsell, Charles T., "The architecture of parliaments: legislative houses and political culture", *British Journal of Political Science* nr 3, 1988
- Graham, Ruth, *Withdraw and apologise: a diachronic study of unparliamentary language in the New Zealand Parliament, 1890–1950* (Wellington: Victoria University of Wellington, 2016)
- Graham, Stephen & Nigel Thrift, "Out of order: understanding repair and maintenance", *Theory, Culture & Society* nr 3, 2007
- Green, Christina, *Riksdagsförvaltningen 1971–2002: enkammartiden. Riksdagens informationsenhet* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005)

- Grenfors, Gunnar, "Utskottens administration och personalorganisation", *Riksdagsförvaltningen 1971–2002. Utskottsväsendet: budgetberedningen: utskottens administration och personalorganisation: utskottens användning av it* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005)
- Guldi, Jo, *The dangerous art of text mining: a methodology for digital history* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023)
- Gustafsson, Anneli, *Riksdagsdebatt iscensatt: ett feministiskt teatralt perspektiv på subjektiskonstruerande makt i det demokratiska samtalet* (Stockholm: Stockholms universitet, 2018)
- Göransson, Astrid, *Rundor* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2020)
- Haas, Stefan, "Die kommunikationstheoretische Wende und die Geschichtswissenschaft", *Parlamentarische Kulturen in Europa: Das Parlament als Kommunikationsraum* (red.) Andreas Schulz & Andreas Wirsching (Düsseldorf: Droste Verlag, 2012)
- Hadenius, Stig, *Kampen om monopolet: Sveriges radio och tv under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998)
- , *Sveriges politiska historia från 1865 till våra dagar: konflikt och samförstånd* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2008)
- Hallberg, Anita, *Talarspråket i riksdagen – en undersökning om riksdagsprotokollet som källmaterial vid studier av syntax och lexikon i politikerspråk* (Stockholm: Stockholms universitet, 1995)
- Hallberg, Tord Jöran, *IT-gryning: svensk datahistoria från 1840- till 1960-talet* (Lund: Studentlitteratur, 2007)
- Hallin, Daniel C., "Sound bite news: television coverage of elections, 1968–1988", *Journal of Communication* nr 2, 1992
- Hamilton, Hugo, *Hågkomster: strödda anteckningar* (Stockholm: Bonnier, 1928)
- , *Dagböcker 1911–1916* (Stockholm: Norstedt, 1955)
- , *Dagböcker 1917–1919* (Stockholm: Norstedt, 1956)
- Hansen, Jan, et al., "Introduction: the material culture of politics", *International Journal for History, Culture and Modernity* nr 1, 2018
- Hansson, Jonas, *Humanismens kris: bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv: Symposion, 1999)
- Harvard, Jonas, "Riksdagsprotokollen som medium", *Dolt i offentligheten: nya perspektiv på traditionellt källmaterial* (red.) Staffan Förhammar, Jonas Harvard & Dag Lindström (Lund: Sekel, 2011)
- , & Torbjörn Nilsson, "Det offentliga tryck: källorna som styrt svensk historieforskning", *Dolt i offentligheten: nya perspektiv på traditionellt källmaterial* (red.) Staffan Förhammar, Jonas Harvard & Dag Lindström (Lund: Sekel, 2011)
- Hervé, Barbelin, *La Poste pneumatique de Paris* (Paris: Académie de philatélie, 2022)
- Hayles, Katherine, *How we became posthuman* (Chicago: University of Chicago Press, 1999)
- Helén, Gunnar, "Riksdagen ur grodperspektiv och partiledarvinkel", *Riksdagen inifrån: tolv riksdagsledamöters hågkomster, erfarenheter och lärdomar* (red.) Nils Stjernquist (Stockholm: Gidlund, 1991)
- Hennings, Beth, *Resa genom sju decennier* (Stockholm: Norstedt, 1963)
- Hessler, Carl Arvid, *Geijer som politiker: hans utveckling fram till 1830* (Stockholm: Geber, 1937)
- Heurtin, Jean-Philippe, "The circle of discussion and the semicircle of criticism", *Making things public: atmospheres of democracy* (red.) Bruno Latour & Peter Weibel (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005)
- Hjarvard, Stig, *The mediatization of culture and society* (London: Routledge, 2013)

- Hoegaerts, Josephine, "Vocal recognition before recording: techniques of vocal documentation, classification and identification in the long nineteenth century", *Sound Studies* nr 2, 2023
- Hoetink, Carla & Harm Kaal, "The material culture of parliament: a case study of the Dutch second chamber, 1945–2000", *International Journal for History, Culture and Modernity* nr 1, 2018
- Holm, Lars, *Enheten för riksdagsstryck med tillbakablick på riksdagsstryckets historia* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005)
- Holmberg, Sören, "Partipolitiska konfliktdimensioner i riksdagen", *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 4, 1974
- Holmqvist, Eric, "Trettio år i riksdagen", *Riksdagen inifrån: tolv riksdagsledamöters hågkomster, erfarenheter och lärdomar* (red.) Nils Stjernquist (Stockholm: Gidlund, 1991)
- Hug, Simon, Simone Wegmann & Reto Wüest, "Parliamentary voting procedures in comparison", *West European politics* nr 5, 2015
- Hughes, Rebecca, *English in speech and writing: investigating language and literature* (London: Routledge, 1996)
- Håstad, Elis, "Tvång och tolerans i partilivet", *Ekonomi, politik, samhälle: en vänbok tillägnad Bertil Ohlin på sextio-årsdagen* (red.) John Bergvall et al. (Stockholm: Folk och samhälle, 1959)
- Häggglund, Josefin, *Demokratins stridslinjer: Carl Lindhagen och politikens omvandling, 1896–1923* (Huddinge: Södertörns högskola, 2023)
- Höjer, Torvald T:son, *Carl XIV Johan* (Stockholm: Norstedt, 1939–1960)
- Ilie, Cornelia, "Insulting as (un)parliamentary practice in the British and Swedish parliaments: a rhetorical approach", *Cross-cultural perspectives on parliamentary discourse* (red.) Paul Bayley (Amsterdam: John Benjamins, 2004)
- Ilshammar, Lars, *Offentlighetens nya rum: teknik och politik i Sverige 1969–1999* (Örebro: Universitetsbiblioteket, 2002)
- , & Ola Larsmo, *Net.wars:kampen om nätet* (Stockholm: Atlas, 1997)
- Isberg, Magnus, *Riksdagsledamoten i sin partigrupp: 52 riksdagsveteraners erfarenheter av partigruppernas arbetssätt och inflytande* (Stockholm: Gidlund, 1999)
- Jahnsson, Bengt, *Divina Justitia: en aktuell pamflett om aktuella problem* (Stockholm: Författarförlaget, 1976)
- Jansson, André, *Rethinking communication geographies: geomedias, digital logistics and the human condition* (Cheltenham: Edward Elgar, 2022)
- Jansson, Anton, Erik Bengtsson & Josefin Häggglund, "Inledning: politiskt aktörskap i en omvandlingstid", *Politiskt aktörskap i en omvandlingstid: Sverige 1880–1930* (red.) Anton Jansson, Josefin Häggglund & Erik Bengtsson (Lund: Nordic Academic Press, 2024)
- Jarlbrink, Johan, "Objektiv journalistik i bandspelarens tidevarv", *Mediehistoriska vändningar* (red.) Marie Cronqvist, Johan Jarlbrink & Patrik Lundell (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2014)
- , Patrik Lundell & Pelle Snickars, *Mediernas historia: från big bang till big data* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2019)
- , & Fredrik Mohammadi Norén, "Self-mediatization and the format of Swedish parliamentary speeches: speech length and political slogans, 1920–2019", *Nordicom Review* nr 2, 2024
- Jarzombek, Mark, "Corridor spaces", *Critical Inquiry* nr 4, 2010
- Jensen, Tormod Otter, "The opening ceremony of the Swedish Riksdag", *Parliament buildings:*

- the architecture of politics in Europe* (red.) Sophia Psarra, Uta Staiger & Claudia Sternberg (London: UCL Press, 2023)
- Johansson, Anders L., *Rikshushållaren: Gunnar Sträng i socialdemokraternas tjänst 1906–1992* (Falun: Scandbook, 2018)
- Johansson, Aron, Carl Robert Troilius & Albert Amundson, *Några erinringar rörande nya riksdagshuset på Helgeandsholmen med anledning af husets fullbordande 1904* (Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt, 1904)
- Johansson, Jonas, *Du sköna nya tid?: debatten om informationssamhället i Riksdag och Storting under 1990-talet* (Linköping: Institutionen för Tema, 2006)
- Johnsson, Johan, *Längs vägen: memoarer från ett långt kort liv* (Stockholm: Stadsmissionen, 1977)
- Joyce, Patrick, *The rule of freedom: liberalism and the modern city* (London: Verso, 2003)
- Julin, Gösta, *Herr greve och talman: livet i tvåkammarriksdagen* (Stockholm: Norstedt, 1991)
- Jung, Theo, "In all seriousness: laughter in the German Reichstag, 1871–1914", *Parliaments, Estates and Representation* nr 1, 2024
- Järpval, Charlie, *Pappersarbete: formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2016)
- Jönsson, Anna Maria & Jesper Strömbäck, *Tv-journalistik i konkurrensens tid: nyhets- och samhällsprogram i svensk tv 1990–2004* (Stockholm: Ekerlids, 2007)
- Jönsson, Mats & Pelle Snickars, "Introduktion", *Medier & politik: om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet* (red.) Mats Jönsson & Pelle Snickars (Stockholm: Mediehistoriskt arkiv, 2007)
- Kafka, Ben, "Paperwork: the state of the discipline", *Book History* vol 12, 2009
- , *The demon of writing: powers and failures of paperwork* (New York: Zone Books, 2012)
- Kafka, Franz, *Slottet* (Lund: Novapress, 2024)
- Kaijser, Arne, et al., *Maktens maskiner: hur stora datorer moderniserade folkhemmet* (Lund: Arkiv förlag, 2024)
- Kihlberg, Jakob, *Gränslösa anspråk: offentliga möten och skapandet av det internationella 1840–1860* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2018)
- Krajewski, Markus, *The server: a media history from the present to the Baroque* (New York: Yale University Press, 2018)
- Kress, Gunther, "Language in the media: the construction of the domains of public and private", *Media, Culture & Society* vol 8, 1986
- Kristensson, Astrid, "Såvitt jag minns", *Riksdagen inifrån: tolv riksdagsledamöters hägkomster, erfarenheter och lärdomar* (red.) Nils Stjernquist (Stockholm: Gidlund, 1991)
- Krogh, Torbjörn von, "Carl Lindhagen som mediekritiker: partipressens partiska rapportering kan leda till 'förvildning' av politiken", *Presshistorisk årsbok 2018* (Stockholm: Svensk presshistorisk förening, 2018)
- Kurunmäki, Jussi, "Parliamentary debate and the construction of the national characteristics of Swedish parliamentarism", *Parliaments, Estates and Representation* nr 3, 2024
- Kyle, Chris R., *Theater of state: parliament and political culture in early Stuart England* (Stanford: Stanford University Press, 2012)
- Latour, Bruno, *Science in action: how to follow scientists and engineers through society* (Milton Keynes: Open University Press, 1987)
- , *We have never been modern* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993)

- , "From realpolitik to dingpolitik or how to make things public", *Making things public: atmospheres of democracy* (red.) Bruno Latour & Peter Weibel (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005)
- Lauwers, Karen, Ludovic Marionneau & Josephine Hoegaerts, "Introduction: oratory and representation in the long nineteenth century", *European Review of History* nr 5, 2022
- Laver, Michael, "Analyzing the politics of legislative debate", *The politics of legislative debate* (red.) Hanna Bäck, Marc Debus & Jorge M. Fernandes (Oxford: Oxford University Press, 2021)
- Leigh Star, Susan, "The ethnography of infrastructure", *American Behavioral Scientist* nr 3, 1999
- Linell, Per, *The written language bias in linguistics* (Linköping: Linköpings universitet, 1982)
- Lindhagen, Carl, *Carl Lindhagens memoarer: första delen* (Stockholm: Bonnier, 1936)
- Lindkvist, Kent, *Datateknik och politik: datapolitiken i Sverige 1945–1982* (Lund: Research Policy Institute, 1984)
- Lindström, Rickard, *På Helgeandsholmen: den svenska riksdagen och dess arbete* (Stockholm: Natur och kultur, 1933)
- Lindström, Ulla, *I regeringen: ur min politiska dagbok 1954–1959* (Stockholm: Bonnier, 1969)
- , *Och regeringen satt kvar!: ur min politiska dagbok 1960–1967* (Stockholm: Bonnier, 1970)
- Ljusterdal, Gunnar, "Språkvård i riksdagsprotokollet?", *Språkvårdsstudier* (red.) Bertil Molde (Stockholm: Norstedt, 1974)
- Lovell, Stephen, "Stenography and the public sphere in modern Russia", *Cahiers du Monde Russe* nr 2–3, 2015
- Luckhurst, Roger, *Corridors: passages of modernity* (London: Reaktion books, 2019)
- Lundell, Patrik, "Nyktterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär", *1800-talets mediesystem* (red.) Jonas Harvard & Patrik Lundell (Stockholm: Mediehistoriskt arkiv, 2010)
- Lundin, Per, *Computers in Swedish society: documenting early use and trends* (New York: Springer, 2012)
- Lundstedt, Vilhelm, *När klubban föll i riksdagen: mina uttalanden dikterade av omsorg om rättrådighet i samhällsförvaltningen* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1941)
- Lundström, Nils Styrbjörn (red.), *Svenska kvinnor i offentlig verksamhet: porträtt och biografier* (Uppsala, 1924)
- Löffler, Petra, *Verteilte Aufmerksamkeit: Eine Mediengeschichte der Zerstreuung* (Zürich: Diaphanes, 2014)
- Martin, Reinhold, *The organizational complex: architecture, media, and corporate space* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003)
- Marvin, Carolyn, *When old technologies were new: thinking about electric communication in the late nineteenth century* (New York: Oxford University Press, 1988)
- Mattern, Shannon, "Mission control: a history of the urban dashboard", *Places* mars 2015
- , "Scaffolding, hard and soft: critical and generative infrastructures", *The Routledge companion to media studies and digital humanities* (red.) Jentery Sayers (Routledge: New York, 2018)
- May, Thomas Erskine, *Erskine May's treatise on the law, privileges, proceedings and usage of parliament* (London: Butterworths, 1844)
- Mazzoleni, Gianpietro, "Mediatization of politics", *The international encyclopedia of communication* (red.) Donsbach Wolfgang (London: Blackwell, 2008)
- McCarthy-Cotter, Leanne-Marie, Matthew Flinders & Tom Healey, "Design and space in parliament", *Exploring parliament* (red.) Cristina Leston-Bandeira & Louise Thompson (Oxford: Oxford University Press, 2018)

- McNair, Joanne, "The implications of social media for parliamentary privilege and procedure", *Canadian Parliamentary Review* nr 4, 2014
- Melin, Olof, *Stenografins historia 11* (Stockholm: Nord. bokh. i distr., 1929)
- Meneghello, Laura, "Innovation durch Technik? Rohrpostsysteme als Medientechnologien der Verwaltung im 20. Jahrhundert", *Administrativ* nr 6, 2021
- , "Sense perception and the maintenance of pneumatic mail tubes in the *longue durée*", *Communication maintenance in Longue Durée* (red.) Gabriele Balbi & Roberto Leggero (Oxford: Taylor & Francis, 2024)
- Mindell, David A., *Between human and machine: feedback, control, and computing before cybernetics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002)
- Mogård, Britt, *Summa summarum: rötter, levnad, ståndpunkter: självbiografi* (Stockholm: Norstedt, 1991)
- Mollin, Sandra, "The Hansard hazard: gauging the accuracy of British parliamentary transcripts", *Corpora* nr 2, 2007
- Morat, Daniel, "Parlamentarisches Sprechen und politisches Hör-Wissen im deutschen Kaiserreich", *Wissensgeschichte des Hörens in der Moderne* (red.) Daniel Morat (Berlin: de Gruyter, 2017)
- Möller, Tommy, *Svensk politisk historia: strid och samverkan under tvåhundra år* (Lund: Studentlitteratur, 2019)
- Möller, Yngve, *Mina tre liv: publicist, politiker, diplomat* (Stockholm: Tiden, 1983)
- Nahon, Karine, "Where there is social media there is politics", *The Routledge companion to social media and politics* (red.) Axel Bruns et al. (New York: Routledge, 2016)
- Nerman, Ture, *Trots allt!: minne och redovisning* (Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1954)
- Nielsen, Philipp, "Feeling political in parliament: rules, regulations, and the rostrum, Germany 1849–1951", *Feeling political: emotions and institutions since 1789* (red.) Ute Frevert et al. (London: Palgrave Macmillan, 2022)
- Nilsson, Torbjörn & Josefin Hägglund, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: 100 år av politik – 50 år av glömska* (Stockholm: Santérus förlag, 2021)
- Nordberg, Karin, *Folkhemmets röst: radion som folkbildare 1925–1950* (Eslöv: Symposion, 1998)
- Norén, Fredrik, "Framtiden tillhör informatörerna": samhällsinformationens formering i Sverige 1965–1975 (Umeå: Umeå universitet, 2019)
- Norén Bretzer, Ylva, *Sveriges politiska system* (Lund: Studentlitteratur, 2014)
- Nothin, Torsten, *Häskomster* (Stockholm: Natur och kultur, 1966)
- Nybom, Thorsten, "Det nya Statskontorets framväxt", *Statskontoret 1680–1980: en jubileums- och årsskrift* (red.) Arne Granholm & Margot Rydén (Stockholm: Statskontoret, 1980)
- Nygren, Rolf, "Det svenska riksdagstrycket", *Handbok i nordiskt parlamentstryck* (red.) Rolf Nygren (Stockholm: Sveriges riksdag, 1985)
- Ohlsson, Per T., *Rickard Sandler* (Stockholm: Bonnier, 2010)
- Ohrlander, Gunnar, *Tages lilla ljusblå eller Dr Gormander i maktspelet* (Staffanstorp: Cavefors, 1968)
- Olsson, Tom, *Rätten att tala politik: medieintellektuella och manlig medielogik under 1900-talet* (Stockholm: Carlssons, 2006)
- Ong, Walter, *Orality and literacy: the technologizing of the word* (London: Routledge, 1999)

- Padilla, David & Elizabeth Houppert, "International election observing: enhancing the principle of free and fair Elections", *Emory International Law Review* nr 7, 1993
- Palme, Sven Ulric, *Karl Staaff och storstrejken 1909* (Stockholm: Bonnier, 1959)
- Palonen, Kari, "Parliamentarism: a politics of temporal and rhetorical distances", *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* nr 3, 2004
- , *The politics of parliamentary procedure: the formation of the Westminster procedure as a parliamentary ideal type* (Opladen: Barbara Budrich, 2014)
- , *Parliamentary thinking: procedure, rhetoric and time* (London: Palgrave Macmillan, 2019)
- Park, Joseph Sung-Yul & Mary Bucholtz, "Introduction: public transcripts: entextualization and linguistic representation in institutional contexts", *Text & Talk. An Interdisciplinary Journal of Language Discourse Communication Studies* nr 5, 2009
- Parkinson, John R., *Democracy and public space: the physical sites of democratic performance* (New York: Oxford University Press, 2012)
- Patzelt, Werner, "Parliaments and their symbols: topography of a field of research", *Rituals in parliaments: political, anthropological, and historical perspectives on Europe and the United States* (red.) Emma Crewe & Marion G. Müller (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006)
- Pedersen, Susan, "What is political history now?", *What is history now?* (red.) David Cannadine (London: Palgrave Macmillan, 2002)
- Pekonen, Onni, *Debating 'the ABC of parliamentary life': the learning of parliamentary rules and practices in the late nineteenth-century Finnish Diet and the early Eduskunta* (Jyväskylä: Jyväskylä University, 2014)
- Peters, John Durham, *Speaking into the air: a history of the idea of communication* (Chicago: University of Chicago Press, 1999)
- , *The marvelous clouds: toward a philosophy of elemental media* (Chicago: University of Chicago Press, 2015)
- Peterson, Thage G., *Resan mot Mars: anteckningar och minnen* (Stockholm: Bonnier, 1999)
- Petersson, Olof, *Statsvetaren: Jörgen Westerståhl och demokratins århundrade* (Stockholm: SNS förlag, 2011)
- Pettersson, Jakob, *En återblick: minnesanteckningar* (Södertälje: Södertörns tryckeri, 1950)
- Planck, Brita, "Digital history – a field, a method or just a phase?", *Historisk tidskrift* nr 2, 2020
- Pierre, Jon (red.), *The Oxford handbook of Swedish politics* (Oxford: Oxford University Press, 2016)
- Plotnick, Rachel, *Power button: a history of pleasure, panic, and the politics of pushing* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2018)
- Psarra, Sophia & Gustavo Maldonado Gil, "The palace of Westminster and the Reichstag building: spatial form and political culture", *Parliament buildings: the architecture of politics in Europe* (red.) Sophia Psarra, Uta Staiger & Claudia Sternberg (London: UCL Press, 2023)
- , Uta Staiger & Claudia Sternberg, "Introduction: parliament buildings and the architecture of politics in Europe", *Parliament buildings: the architecture of politics in Europe* (red.) Sophia Psarra, Uta Staiger & Claudia Sternberg (London: UCL Press, 2023)
- Puwar, Nirmal, *Space invaders: race, gender and bodies out of place* (Oxford: Berg, 2004)
- , "The archi-texture of parliament at Westminster", *Democracy in practice: ceremony and ritual in parliament* (red.) Shirin M. Rai & Rachel E. Johnson (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014)
- Pålsson, Anne-Marie, *Knappttryckarkompaniet: rapport från Sveriges riksdag* (Stockholm: Atlantis, 2011)

- Reglementariska föreskrifter för Riksdagen m. m. (Stockholm: Norstedt, 1925)
- Richardson, Gunnar & Kurt Axel Wengström, "Riksdagsprotokollen som historiskt källmaterial", *Historisk tidskrift* nr 4, 1975
- Richert, Gustaf, *Minnesanteckningar* (Stockholm: Norstedt, 1929)
- Rogers, Everett M., *Diffusion of innovations* (New York: Free Press of Glencoe, 1962)
- Rosengren, Cecilia, *Tidevarvets bättre genius: föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Eslöv: Symposion, 1999)
- Rydén, Per, "Guldålder 1919–1936", *Den svenska pressens historia 111. Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)* (red.) Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2001)
- Saalfeld, Thomas, "On dogs and whips: recorded votes", *Parliaments and majority rule in Western Europe* (red.) Herbert Döring (Frankfurt am Main: Campus/St. Martin's Press, 1995)
- Sannerstedt, Anders, *Förhandlingar i riksdagen* (Lund: Lund University Press, 1992)
- Scherp, Joakim (red.), *Riksdagen i tid och rum: historien, husen och arbetsplatsen* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2023)
- Schlaug, Birger, "Från koftor och sovsäck till kostymer och kristallkronor", *Maskrosbarn – Miljöpartiets första tjugo år* (red.) Mikael H. Nyberg (Lund: Gröna Böcker, 2001)
- Schulz, Andreas & Andreas Wirsching (red.), *Parlamentarische Kulturen in Europa: Das Parlament als Kommunikationsraum* (Düsseldorf: Droste Verlag, 2012)
- Schumacher, Renate, "Radio als Medium und Faktor des aktuellen Geschehens", *Programmgeschichte des Hörfunks in der Weimarer Republik* (red.) Joachim-Felix Leonhard (München: DTV, 1997)
- Seaward, Paul, "'A sense of crowd and urgency'? atmosphere and inconvenience in the chamber of the old House of Commons", *Parliamentary History* nr 1, 2019
- Sellen, Abigail J. & Richard H. R. Harper, *The myth of the paperless office* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002)
- Serres, Michel, *The parasite* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007)
- Shapin, Steven & Simon Schaffer, *Leviathan and the air-pump: Hobbes, Boyle, and the experimental life* (Princeton: Princeton University Press, 2018)
- Skinner, Quentin, *Visions of politics: regarding method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Skånberg, Tuve & Johnny Gylling, *I maktens korridorer: handbok för nyblivna riksdagsledamöter* (Nättraby: Johnny Gylling, 2006)
- Sköld, Lars & Arne Halvarson, "Riksdagens sociala sammansättning", *Samhälle och riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning 1* (red.) Arthur Thomson (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966)
- Slembrouck, Stef, "The parliamentary Hansard 'verbatim' report: the written construction of spoken discourse", *Language and Literature* nr 2, 1992
- Smith, Elizabeth Hallam, "Ventilating the Commons, heating the Lords, 1701–1834", *Parliamentary History* nr 1, 2019
- Snickars, Pelle, "Information overload", *Information som problem: medieanalytiska texter från medeltid till framtid* (red.) Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (Stockholm: Mediehistoriskt arkiv, 2014)
- , "Mediestudiets infrastruktur: om etableringen av Arkivet för ljud och bild", *Massmedieproblem: mediestudiets formering* (red.) Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2015)

- , *Audiovisuella arkiv: en svensk mediehistoria 1930–1990* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2024)
- , ”Välfärdsstaten (o)analyserad”, *Digitalisering av kulturarvssamlingar: om forskningsprogrammet Digarv* (red.) Anna Näslund & Pelle Snickars (Stockholm: Makadam, 2025)
- SOU 1931:26 *Betänkande med förslag angående vissa ändringar i riksdagens arbetsformer m. m.*
- SOU 1944:8 *Revision av riksdagens arbetsformer*
- SOU 1946:1 *Rundradion i Sverige*
- SOU 1954:32 *Televisionen i Sverige*
- SOU 1962:32 *Automatisk databehandling*
- SOU 1963:19 *Författningsutredningen VI: Sveriges statsskick*
- SOU 1967:26 *Partiell författningsreform: betänkande av grundlagsberedningen*
- SOU 1972:17 *Nomineringsförfarande vid riksdagsval/Riksdagen i pressen*
- SOU 1972:79 *Kreditupplysning och integritet*
- SOU 1979:31 *Bättre kontakter mellan enskilda och myndigheter*
- SOU 1986:27 *Folkets främsta företrädare: tre undersökningar av riksdagsledamöternas arbete i och utanför riksdagen*
- SOU 1987:6 *Folkstyrelsens villkor*
- SOU 1999:126 *Politikens medialisering*
- Sparrow, Andre, *Obscure scribblers: a history of parliamentary journalism* (London: Politico, 2003)
- Stewart III, Charles, ”Voting technologies”, *Annual Review of Political Science* nr 14, 2011
- Stjernquist, Nils, ”Riksdagens arbete och arbetsformer”, *Samhälle och riksdag: historisk och statsvetenskaplig framställning IV* (red.) Arthur Thomson (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966)
- , & Bo Bjurulf, ”Partisammanhållning och partisamarbete”, *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 4, 1968
- , (red.), *Riksdagen inifrån: tolv riksdagsledamöters hägkomster, erfarenheter och lärdomar* (Stockholm: Gidlund, 1991)
- , *Tvåkammartiden: Sveriges riksdag 1867–1970* (Stockholm: Sveriges riksdag, 1996)
- Strate, Lance, ”Cut, copy, and paste”, *Small tech: the culture of digital tools* (red.) Byron Hawk, David M. Rieder & Ollie Oviedo (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007)
- Strindberg, August, *Röda rummet* (Stockholm: Seligman, 1879)
- Strömbäck, Jesper, ”Four phases of mediatization: an analysis of the mediatization of politics”, *International Journal of Press/Politics* nr 3, 2008
- Svensson, Jan, *Språk och offentlighet: om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten* (Lund: Lund University Press, 1993)
- Svensson, Patrik, *Humane infrastructures* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2025)
- Sveriges konstitutionella urkunder* (Stockholm: SNS, 1999)
- Sävström, August, *En talmans levnadsminnen* (Stockholm: Lindfors, 1949)
- Teleman, Ulf, *Tradis och funkis: svensk språkvård och språkpolitik efter 1800* (Stockholm: Norstedts ordbok, 2003)
- Tellgren, Anna, ”Mot en konstnärlig fotografi: Piktorialism och modernism”, *Fotografihistorier: fotografi och bildbruk i Sverige från 1839 till idag* (red.) Anna Näslund Dahlgren (Stockholm: Natur & kultur, 2022)
- Theiner, Patrick & Julia Schwanholz, ”Consensus democracy by glass and concrete? the architecture of German state parliaments”, *Parliament buildings: the architecture of politics in Europe* (red.) Sophia Psarra, Uta Staiger & Claudia Sternberg (London: UCL Press, 2023)

- Theorin, Maj Britt, *Vägra kröka rygg: minnen, utblickar* (Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2022)
- Thiele, Carmen, *Regeln und Verfahren der Entscheidungsfindung innerhalb von Staaten und Staatenverbindungen: Staats- und kommunalrechtliche sowie europa- und völkerrechtliche Untersuchungen* (Berlin: Springer, 2008)
- Thompson, Emily, *The soundscape of modernity: architectural acoustics and the culture of listening in America 1900–1933* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002)
- Thrift, Nigel, "Movement-space: the changing domain of thinking resulting from the development of new kinds of spatial awareness", *Economy and Society* nr 4, 2024
- Timoleon, Archimedes, *Kan arbetet vid Riksdagens voteringar förenklas genom en rösträkningstelegraf?* (Uddevalla, 1905)
- Tingsten, Herbert, "Öppen omröstning i den svenska riksdagen", *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 3, 1925
- Torbacke, Jarl, "Nu grundläggs den moderna utvecklingen (1809–1830)", *Den svenska pressens historia 1. I begynnelsen (tiden före 1830)* (red.) Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm: Ekelind, 2000)
- Trentmann, Frank, "Political history matters: everyday life, things, and practices", *Writing political history today* (red.) Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey & Heinz-Gerhard Haupt (Frankfurt: Campus Verlag, 2013)
- Trewin, John Courtney & Evelyn Mansfield King, *Printer to the House: the story of Hansard* (London: Methuen, 1952)
- Ulfhielm, Carl-Gerhard, *Riksdagsförvaltningen 1971–2002: enkamartiden. Datastödet i riksdagen* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2005)
- Undén, Östen, *Anteckningar 1918–1952* (Stockholm: Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2002)
- Velander, Johan Peter, *Färdmannasaga* (Stockholm, 1901)
- Vismann, Cornelia, *Lagen och arkivet: aktornas mediehistoria* (Göteborg: Glänta, 2017)
- Voutilainen, Eero, "Written representation of spoken interaction in the official parliamentary transcripts of the Finnish Parliament", *Frontiers in Communication* vol 8, 2023
- Wagner, Wolf Rüdiger, *Beschleunigung der Schrift* (Bielefeld: Transcript, 2024)
- Warf, Barney, "Voting technologies and residual ballots in the 2000 and 2004 presidential elections", *Political Geography* nr 25, 2006
- Weber, Max, "Towards a sociology of the press", *Journal of Communication* nr 1, 1976
- , *Ekonomi och samhälle III* (Lund: Argos, 1987)
- Widén, Johan, *Dagboksanteckningar 1914–1917* (Stockholm: Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1984)
- Wiener, Norbert, *The human use of human beings: cybernetics and society* (London: Free Association Books, 1989)
- Wigforss, Ernst, *Minnen II* (Stockholm: Tiden, 1951)
- Williams, Raymond, *Marxism and literature* (Oxford: Oxford University Press, 1977)
- Wägner, Elin, *Dialogen fortsätter* (Stockholm: Bonnier, 1932)
- Yakobson, Alexander, "Secret ballot and its effects in the late Roman republic", *Hermes* nr 4, 1995

Yrjänäinen, Väinö et al., "The Swedish parliament corpus 1867–2022", *Proceedings of the 2024 joint international conference on computational linguistics, language resources and evaluation*, 2024

Zähle, Kai, "Klingel oder Gong? Akustische Signale in der Parlamentarische Praxis", *Zeitschrift für Parlamentsfragen* nr 4, 2012

Örnebring, Henrik, *tv-parlamentet: debattprogram i svensk tv 1956–1996* (Göteborg: JMG, 2001)

Högermannen Gunnar Falla ogillade medier. Efter att Sveriges riksdag sommaren 1944 äntligen installerat mikrofoner och högtalare förklarade han i ett PM att de förgrovade talarnas uttrycksmöjligheter: alla replikskiften drunknade i "högtalarens ljud", talens valör försvann i "onyanserade läten". Ny ljudteknik hade enligt Falla omintetgjort kamrarnas fina debattkultur; istället för muntliga utbyten omvandlade ljudmedier det sagda till "något överkligt och spökligt".

Syftet med denna bok är att följa och analysera riksdagens interna mediekanalet för att undersöka hur politikens mediala villkor förändrats över tid. Tidsspannet är långt; boken behandlar en tidsperiod på drygt tvåhundra år. Fokus ligger framför allt på 1900-talet. Massmedier har naturligtvis länge rapporterat om riksdagens arbete; omvänt har riksdagsledamöter haft ett medialt intresse. Men vårt huvudsakliga fokus gäller de mindre uppmärksammade grå medierna i riksdagens vardag – läskapper, stålpenor, kyrktelefoner, diktafoner, rörpost – och hur de på en rad olika sätt reglerade det politiska beslutsfattandet. Forskningsintresse har av tradition riktats mot debatternas innehåll, inte de steno­grafiska praktiker som gjort att det går att ta del av diskussionerna i efterhand. På samma sätt har resultat av voteringar undersökts, men få har uppmärksammat de elektroniska system med vilka rösterna avlämnats och protokollförts. Detsamma gäller riksdagstrycket, som i regel betraktats som så självklart att dess praktiska tillblivelse – påverkat av en myriad aktörer – glömts bort.

Riksdagens mediehistoria är strukturerad i sju kapitel som alla undersöker specifika delar av riksdagens mediala infrastruktur – rum, flöden, ljud, tal, text, rösträkning och datorisering – samt hur de villkorade institutionens arbetsformer. Men det är också en bok som skriver in sig i kunskapsfältet digital historia, eftersom den kombinerar arkivstudier med mer storskalig textanalys. På så sätt förenar boken kvalitativa och kvantitativa perspektiv på riksdagens mediehistoria.

Johan Jarlbrink är docent i mediehistoria och verksam som universitetslektor på Institutionen för kultur- och medievvetenskaper vid Umeå universitet.

Fredrik Mohammadi Norén är mediehistoriker och verksam som docent och biträdande lektor i medie- och kommunikationsvetenskap på Institutionen för Konst, Kultur och Kommunikation (K3) vid Malmö universitet.

Pelle Snickars är mediehistoriker och verksam som professor i digitala kulturer på Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet.

ISBN 978-91-988798-6-5